

Селяни

Владислав Реймонт

Переклад Марії Пригари

СЕЛЯНИ.

Осінь.

I

— Слава Ісусу!

— Навіки слава, Агато! А куди це ви мандруєте?

— У світ, між людей, панотченьку любий, у широкий світ!.. — вона окреслила костуром дугу зі сходу на захід.

Ксьондз мимоволі глянув у далечінь і відразу ж примружив очі, бо над заходом стояло сліпуче сонце. Потім спитав тихше, ніби нерішуче:

— Це що — вигнали вас Клемби? Чи, може, тільки посварилися?

Стара відповіла не одразу. Трохи випроставшись, вона поволі обвела старечими вицвілими очима осінні спорожнілі поля, дахи села, що ховалося в садках.

— Ні... Не вигнали мене... Хіба можна? Люди вони добрі, та й рідня. Сварки теж ніякої не було... Це вже сама я зміркувала, що час мені йти з торбами. З чужої підводи злазь хоч і посеред дороги.

Треба було йти... роботи в них для мене вже не було. А зима заходить. Шо ж, вони дурно мене годуватимуть? Чи той куток для спання дурно дадуть? А тут якраз і теля відлучили... і гусей треба до хати заганяти, ночі вже холодні. От я й звільнила місце. Шкода скотину — теж боже створіння. А Клемби люди добрі, бо влітку і притулок мені дадуть, і ложки страви не шкодують; живу собі, як у бога за дверима... Ну, а взимку з торбами ходжу, старцюю.

Небагато мені й треба. Вижебраю в добрих людей, то якимсь і переживу до весни, коли бог дасть. Та, ще й грошенят трохи зберу — якраз Клембам на переднівок буде; адже рідня вони мені. А вже господь милосердний бідняка не покине.

— Не покине, ні! — гаряче підтвердив ксьондз і соромливо тицьнув їй в руку злотий.

— Добродійнику наш коханий, добродійнику!

Вона припала йому до колін тремтячою головою, і сльози, мов горох, посипалися по її обличчю, сірому, покраяному борознами, як ті довколишні осінні поля.

— Ідіть собі з богом, ідіть! — зніяковіло бурмотів ксьондз, підводячи її з землі.

Стара тремтячими руками взяла торби й палицю, перехрестилась і пішла широкою вибоїстою дорогою до лісу, раз у раз обертаючись і кидаючи погляд на село, на поля, де копали картоплю, на димки розкладених пастухами вогнищ, що низько стелилися над стернею. Так вона сумно поглядала, аж поки зникла за придорожніми кущами.

А ксьондз знову присів на колесо від плуга, понюхав тютюн і розкрив требник. Але очі його все відривалися від червоних літер і блукали по блідому небу, по неосяжних

просторах, повитих осіннім смутком, чи зупинялися на парубкові, що ходив за плугом.

— Валеку! Бачиш, борозна крива... — гукнув ксьондз, раптом пожвавішавши, і почав невідступно стежити за парою ситих сивих коненят, які тягли рипучий плуг.

Потім він почав знову неуважно перебігати очима по червоних рядках требника, ворущачи губами, але щохвилини кидав погляд то на коней, то на зграйку ворон, які, витягнувши дзьоби, обережно стрибали в борознах і за кожним посвистом батога, за кожним поворотом плуга злітали вгору, але відразу ж падали на ріллю й гострили дзьоби об тверді, сухі скиби.

— Валеку! Ану, шмагони по ногах, бо відстає!

Ксьондз аж всміхнувся, побачивши, що, скуштувавши батога, борозний кінь і справді почав краще тягнути, а коли коні підійшли до дороги, миттю підвівся й ласкаво поплескав кожного по шиї, а вони тяглися до нього, роздуваючи ніздрі, і приязно обнюхували йому обличчя.

— Ге-ей! — співуче гукнув Валек, витягаючи з борозни блискучий, наче срібний, плуг. Він легко підняв його, натягнув віжки так, що коні описали невеличку дугу, знову встромив у землю блискучий леміш, потім свиснув батогом, і коні шарпнули з місця, аж затріщали посторонки.

Наймит почав орати далі великий лан, що під прямим кутом спускався від дороги вниз по схилу і довгими пасмами зораних скиб тягнувся аж до села, яке лежало в низині, ніби втонувши в червонястих і золотистих садках.

Навколо стояла тиша — тепла й дрімотна. Хоча був уже кінець вересня, але сонце ще добре пригрівало. Зараз воно висіло над лісами, і від кущів, каміння, груш на полях і навіть сухих скиб ріллі вже лягали вечірні холодні тіні.

Тиша була в спорожнілих полях і п'янка солодкість у повітрі, затуманеному сонячним пилом. У високій блідій блакиті подекуди плавали безладно розкидані величезні білі хмари, ніби снігові кучугури, навіяні й розшарпані вихором.

А під ними, скільки сягало око, стелилися сірі поля, наче велетенська чаша з блакитними вінцями лісів, через яку, мов срібне, блискуче на сонці пасмо, звивалася річка, виблискуючи з-під прибережних вільх і лозняка. Посередині вона розливалася великим довгастим ставом і долиною серед пагорків бігла далі, на північ.

На дні улоговини, навколо ставу лежало село, виграючи на сонці осінніми барвами садків, ніби червоно-жовта гусінь, що скрутилася на сірому листку лопуха. Звідси аж до лісу тяглися довга сплутана пряжа ланів, полотна сірих полів, довгі шнури меж, порослих костяницями й терном. Тільки де-не-де на цьому сріблясто-сірому тлі снувалися золоті смуги — це жовтіли пахучі квіти люпину. Подекуди білили мертві, висохлі річища струмків, тяглися піщані сонні дороги, а над ними ряди могутніх тополь поволі підіймалися на пагорки і знову спускалися до лісів.

Ксьондз, який задивився на все це, отямився, почувши протяжний жалібний рев — він залунав так близько, що ворони, сполохані ним, знялися з галасом і полетіли навскоси на картопляща. Чорна миготлива тінь бігла за ними по стернях і ріллі.

Ксьондз затулив очі рукою і глянув проти сонця. Дорогою від лісу йшла якась

дівчина, тягнучи за собою на налігачі велику руду корову. Проходячи мимо, вона промовила: "Слава Ісусу!" і хотіла звернути з дороги, щоб поцілувати руку ксьондзу, але корова шарпнулася вбік і знову заревла.

— На продаж ведеш?

— Ні... До мельникового бугая... Та стій ти, навіжена... Сказилася, чи що! — гукала задихана дівчина, силкуючись втримати корову, але та потягла її на дорогу. Обидві побігли щодуху й зникли в хмарі пилу.

Потім піщаною дорогою поволі пройшов єврей-ганчірник, штовхаючи перед собою візок, видно, важко навантажений, бо єврей ледве плентався і раз у раз сідав відпочити, тяжко дихаючи.

— Ну, що там чути, Мошку?

— Що чути? Кому добре, про того тільки добре й чути. Картопля, хвалити бога, вродила, жито гарне, капуста буде. У кого є картопля, жито, капуста — тому добре!

Він поцілував ксьондза в рукав, оперезався лямкою од візка й покотив його далі, але вже з меншими зусиллями, бо починався спади́стий схил.

Через деякий час дорогою, здіймаючи ногами куряву, проплентався сліпий жебрак, якого вела гладка дворняжка на мотузку.

Потім з лісу вискочив хлопчисько з пляшкою в руці, але побачивши ксьондза біля дороги, здалека обминув його й побіг полем напростець до корчми.

Проїхав дядько з сусіднього села — віз зерно до млина. За ним єврейка гнала табун щойно куплених гусей.

Кожен вітався з ксьондзом, обмінювався з ним кількома словами і йшов своєю дорогою, обдарований привітним словом і приязним поглядом.

Нарешті, побачивши, що сонце хилиться дедалі нижче, ксьондз підвівся й гукнув Валеку:

— Доореш до тих берізок — і додому. Бач, коні геть змучились.

І поволі пішов межею, півголосом читаючи молитви і ясным, любовним поглядом обіймаючи поля.

На картоплищах здалека червоніли ряди жінок, чути було гуркіт картоплі, яку сипали у вози. Місцями ще орали під посів... Череди рябих корів паслися на пагорках. Довгі попелясті смуги ланів уже зеленіли щіткою молодих врун. Гуси, ніби клапті снігу, біліли на витоптаних поруділих луках. Палали вогнища, і довгі блакитні коси диму тяглися над ланами. Раптом зареве десь корова, заторохтить віз чи плуг заскрекотить об камінь — і знову на мить обійме землю така тиша, що чути, як глухо бурмотить річка й стукотить за селом млин, захований у густій хащі пожовклих дерев. А там раптом пісня задзвенить чи крик долине, невідомо звідки, й летить низько над землею, розсипається по борознах, ямах і гине без відгомону в сірому осінньому просторі, на стернях, оповитих срібним павутинням, на порожніх сонних дорогах, над якими горобини хилять скривлені важкі голови.

В іншому місці боронували поле, і туман сірої, пронизаної сонцем куряви здіймався за боронами, витягався, повз аж на пагорки і опадав, а з нього, мов з хмари, з'являвся

босий селянин, без шапки, з пов'язаним навколо шиї шматком полотна. Він ішов поволі, набирав пригорщею зерно й сіяв монотонними побожними рухами, ніби благословляв землю. Дійшовши до кінця смужки, він набирав з мішка зерно, повертався і поволі виринав з-за пагорка — спочатку вигулькувала його розпатлана голова, потім плечі, і, нарешті, з'являвся він сам на тлі сонця, благословляючим рухом розкидаючи зерно, що, мов золотий пил, дощем падало на землю.

Ксьондз ішов дедалі повільніше, часом зупинявся перепочити і то оглядався на своїх коней, то придивлявся до хлоп'ят, які жбурляли камінці у величезну грушу. Побачивши ксьондза, вони підбігли і, ховаючи руки за спину, стали цілувати рукав його сутани.

Він погладив їх по головах і сказав повчально:

— Тільки не ламайте гілок, бо на той рік не буде вам грушок

— А ми й не кидали в грушки. Там, на вершині, гніздо вороняче,— озвався один хлопчик, сміливіший за інших.

Ксьондз добродушно всміхнувся і рушив далі. Незабаром він зупинився біля людей, що копали картоплю.

— Боже поможи!

— Спасибі! — хором відповіли усі, випростовуючись, і почали підходити, щоб поцілувати руку панотцеві.

— Ну що, дав господь — уродила цього року картопля? — спитав він, простягаючи відкриту табакерку чоловікам. Ті шанобливо й обережно брали по щіпочці тютюну, не зважуючись нюхати.

— Авжеж, картоплини, мов каменюки, і багато їх у кущах.

— Ну, то свині подорожчають, бо буде чим відгодовувати.

— Вони вже й так дорогі: багато від мору влітку поздихало, та й до Пруссії їх скуповують.

— Правда, правда. А чию ж це ви картоплю копаєте?

— Боринину.

— Хазяїна щось не видно, то я й не розібрав.

— Батько з чоловіком моїм поїхали до лісу.

— Це ви, Ганно? Як ся маєте? — звернувся ксьондз до молодій гарній жінки в червоній хустці. Руки в неї були чорні від землі, отож вона взяла ксьондзову руку запаскою і поцілувала.

— А як там ваш хлопчик, якого я в жнива хрестив?

— Дякую, панотче, здоровий росте і вже белькоче щось.

— Ну, залишайтеся з богом.

— Ідіть здорові, панотче.

І ксьондз звернув праворуч до кладовища, яке лежало по той бік села, біля дороги, обсаженої тополями. А люди довго мовчки дивилися вслід, на його високу, сухорляву, трохи згорблену постать. І тільки коли він зайшов за низьку кам'яну огорожу кладовища і пішов поміж могилами до каплички, що стояла серед пожовклих беріз та

червоних кленів, у людей розв'язалися язики.

— Кращого, як він, мабуть, в усьому світі не знайти,— мовила одна з жінок.

— Авжеж. Його в місто хотіли забрати... Якби батько з війтом не їздили просити єпископа, не бачили б ви його ніколи... Ну, копайте, люди, копайте, бо до вечора недалеко, а картоплі ще зовсім мало,— казала Ганна, висипаючи свій кошик картоплі на купу, що жовтіла на розритій землі, повній сухого бадилля.

Всі ретельно взялися до роботи і працювали мовчки; чути було тільки удари мотик об тверду землю та інколи сухе брязкання заліза об камінь. Час від часу хтось випростував зігнуту, натомлену спину і важко зводив дух, бездумно дивлячись на сіяча, що ходив попереду, а потім знову починав копати, вибирав з сірої землі жовті картоплини й кидав їх у кошик, що стояв перед ним.

Тут було більше десятка людей — переважно старих жінок і наймитів.

За спинами працюючих стриміли схрещені жердини, на яких висіли ряднини, де лежали й плакали діти.

— Отож стара пішла-таки з торбами,— почала Ягустинка.

— Хто? — спитала Ганна, випростовуючись.

— Стара Агата.

— Жебрати?

— Авжеж. Не на солодке життя, а за проханим хлібом. Відробила родичам, попрацювала на них майже все літо, а тепер вони й пустили її на вільне життя;

— А на весну повернеться та й принесе їм у торбах і цукру, і чаю, і грошенят трохи. І почнуть вони їй годити: в ліжко покладуть спати, під периною, і працювати не дозволять — щоб відпочила, мовляв... Дядиною, тіточкою зватимуть, аж поки останню копійку не витягнуть. А восени вже для неї місця не буде ні в сінях, ні в хліві. Сучі діти, мерзота проклята! — вигукнула Ягустинка з таким гнівом, що навіть старе обличчя її посиніло.

— Бідному завжди вітер в очі,— докинув один з комірників, старий виснажений селянин з кривим ротом.

— Копайте, люди, копайте,— підганяла Ганна, невдоволена з такої розмови.

Але Ягустинка не могла довго мовчати. Вона глянула на парубка, який стояв неподалік.

— Дивіться-но, Пачеси вже старіють. Он маківки геть полисіли.

— Ще й досі парубкують,— зауважила друга жінка.

— А на селі скільки дівчат старіє або йде в найми!

— Ото ж то й є. Онде в Пачесів землі цілих піввлуки[1] та ще й лука за млином.

— Еге ж, хіба мати їм дозволить оженитися, дасть волю?

— Хто ж тоді їй корови доїтиме, хто пратиме, хто коло господарства ходитиме, свині доглядатиме?

— Вони все роблять за матір і за Ягусю. А Ягна, мов пані яка: одне — прибирається та вмивається, в дзеркальце поглядає та коси заплітає.

— А сама так і дивиться, кого б до себе під перину пустити, аби тільки дужий був!

— знову із злостивою усмішкою докинула Ягустинка.

— Юзек Банахов до неї старостів засилав — не пішла.

— Іч ти! Пані чортова!

— А стара тільки в костьолі сидить, по книжці молиться та на прощу ходить.

— Усе-таки вона відьма! Хто у Вавжона корови зурочив, хто в них молоко відібрав?

А коли Адамів хлопчак у неї в садку сливки рвав, вона йому таке слово сказала, що в нього одразу ковтун на голові скрутився, та ще й такий, що не дай господи.

— І як тут благословення боже буде над нами, коли такі на селі є!

— А раніше, в давнину, коли я ще дівчинкою в батька корови пасла, пам'ятаю, таких з села виганяли,— підхопила Ягустинка.

— Ну, цих ніхто не скривдить, бо є кому заступитися...

І, знизивши голос, поглядаючи скося на Ганку, яка копала попереду перший скраю рядок, Ягустинка зашепотіла сусідкам:

— А перший її захисник — чоловік Ганчин. Бігає за Ягною, мов той пес.

— Господи помилуй... Що це ви за дивину кажете! От гріх який!.. — перешіптувалися жінки, так само копаючи й не підводячи голови.

— Наче він один! Адже за нею, мов за сукою, всі парубки ганяються.

— Бо дівка таки вродлива, що й казати! Здорова, як молода телиця, лицем біла, а очі, мов льон у цвіту. Та й дужа — не всякий чоловік її поборе.

— Нічого не робить, тільки жере та висипляється, чого б то їй вродливою не бути?

Жінки замовкли на хвилину, бо треба було зсипати картоплю на купу. Потім вони вже тільки зрідка перемовлялися про те, про се і, нарешті, замовкли, бо раптом побачили, що з села полем біжить Юзя, Боринина дочка.

Юзя підбігла, задихавшись, і вже здалека гукала:

— Ганко, біжи швидше додому, з коровою щось трапилось!

— Господи Ісусе, з якою?

— Та з Рябою... Ох, не можу дух перевести.

— А в мене серце завмерло, думала, з моєю! — скрикнула Ганна.

— Вітек її щойно привів, бо лісник вигнав череду з гаю. Ряба перелякалась — адже вона тільна... Як прийшла, так біля хліва й повалилась: і пити не п'є, і їсти не їсть, тільки качається по землі та реве так, що страх!

— А батька вдома немає?

— Ні, ще не повернулись. О боже, боже, така корова! Адже не раз повен горщик молока давала. То ходім швидше!

— Зараз, зараз, я миттю прибіжу! — Ганка вийняла немовля з Ряднини, наділа на нього шапочку з китицями, загорнула в свій фартух і побігла до села. Вона була так збентежена звісткою, що зовсім забула опустити підтикану спідницю, і відкриті до колін ноги її білили здалека на ріллі. Юзя бігла попереду.

А люди, що копали картоплю, зігнувшись кожен над своїм рядком, посувалися неквапливо, працювали дедалі повільніше, бо їм тепер ніхто не дорікав і не підганяв їх.

Сонце вже котилося на захід і, ніби розжеврівшись від шаленого бігу, червоніло

величезним колом і опускалося за чорні високі ліси. Темрява густішала й повзла вже по полях; сунула борознами, крилася по ровах, збиралася в кущах і поволі розливалася по землі, оповивала все, гасила й приглушувала барви. Тільки вершини дерев, вежі й дах косяолу горіли полум'ям. Дехто повертався вже з поля додому.

Людські голоси, іржання коней, ремигання волів, торохкотіння підвід дедалі частіше розлягалися в тихому присмерковому повітрі.

Защбетала на косяолі сигнатурка — найменший дзвін,— скликаючи на вечірню. Люди зупинялися, і шепіт молитов, ніби шарудіння опалого листя, шелестів у присмерку.

Пастухи з піснями й веселими вигуками гнали худобу з пасовиська, і череда сунула дорогою в тумані куряви, з якої раз у раз виринали могутні голови й круті роги.

Мекали вівці, ворони злітали з поля і линули зграями, тонути у вечірньому промінні,— тільки голосний крик позначав їхній шлях у повітрі.

— Шкода Рябої — добра короа.

— Е... не в бідняка трапилось.

— Однаково шкода тварини, пропаде, бідна.

— Неає господині в Борини — от усе й марнується.

— А хіба Ганка не господиня?

— Для себе вона господиня... Живуть з чоловіком у батька, мов пожильці, так і дивляться, аби щось ухопити, а батькове добро нехай пес стереже.

— А Юзька ще дурна, яка з неї поміч!

— І чого б то Борині не віддати землю Антекові?

— А самому перейти на їхній хліб? Старі ви, Вавжеку, та дурні,— перебила жваво Ягустинка.— Го-го, Борина ще міцний, може ще оженитися. Дурний він буде, як усе на дітей запише.

— Еге, міцний він, міцний, а років із шістдесят ає.

— Не бійтеся, Вавжеку, кожна дівка піде за нього, аби тільки слово сказав.

— Таж він уже двох жінок поховав!

— То, може, бог дасть, і третю поховає. Поки живий, хай дітям не дає ні клаптика землі — навіть такого, щоб тільки ногою можна було ступити. Вигнали б його, поганці, як мої діти мене. Вони б його так нагодували, що мусив би чи в найми йти, чи з голоду здихати, а чи з торбами попідтинню ходити. Віддай усе, що аєш, дітям, вони тобі віддячать! Якраз стане на мотузок, щоб повіситись, чи на каменюку — на шию прив'язати.

— Люди, додому час, вечоріє.

— Час, час! Сонечко вже зайшло.

Люди хутко позбирали мотики, кошики, горщики, в яких їм приносили обід, і один за одним посунули межею, перемовляючись між собою. Тільки стара Ягустина все з тим самим запалом проклинала власних дітей, і заодно — увесь світ.

А поруч якась дівча гнало свиню з поросятами і виспівувало тоненьким голоском:

Ох, не ходи коло воза,

Не хапай за ось

Ой не цілуй хлопця в губи,

Хоч він дуже просить.

— От, дурна! Верещить, наче з неї шкуру живцем деруть.

II

На подвір'ї Борини, оточеному з трьох боків господарськими будівлями, а з четвертого садом, який відділяв його від дороги, вже зібралося чимало народу. Кілька жінок бідкалися й радилися біля величезної червоно-білої корови, що лежала на купі гною.

Старий кульгавий пес з облізлими боками бігав навколо корови, обнюхував її, гавкав і то кидався розганяти дітей, які повилазили на тин, з зацікавленням заглядаючи на подвір'я, то підбігав до свині, що розвалилась під хатою і тихо стогнала, бо її ссали малесенькі білі поросятка.

Нарешті прибїгла задихана Ганка і, припавши до корови, стала її гладити по морді й по голові.

— Рябенька, бідна ти моя Рябенька,— приказувала вона із сльозами і раптом заголосила, зайшлася риданнями.

А жінки радили все нові й нові ліки: корові вливали в горло то розчин солі, то молоко з розтопленим воском від свяченої свічки. Хтось радив мило з сироваткою, хтось гукав, що треба пустити кров, але корові нічого не допомагало, вона витягалася дедалі більше, інколи підводила морду й протяжно мукала, ніби благаючи порятунку. Її гарні очі з рожевими білками туманіли, важка рогата голова знесилено падала; вона тільки висувала язика та лизала руки Ганці.

— А може б, Амброжій чим-небудь допоміг? — запропонувала одна з жінок.

— Правда, правда, він розуміється на хворобах,— підхопила інша.

— Біжи-но, Юзько. Вже дзвонили на вечірню, то Амброжій, мабуть, десь біля костьолу. Господи, батько приїдуть, буде тут крику!.. А ми ж нічого не винні — скаржилася Ганка.

Вона сіла на порозі хліва, дала дитині, що жалібно плакала, повну білу грудь, і з невимовною тривогою все поглядала то на корову, яка вже здихала, то крізь тин на дорогу.

Через кілька хвилин примчала Юзя, гукаючи, що Амброжій вже йде.

І справді, відразу після неї прийшов дід, на вигляд мало не столітній, але рівний, як свічка, хоч замість одної ноги мав милицю і йшов, спираючись на костур. Обличчя в Амброжія було сухе, сіре й зморщене, мов картопля навесні, голене й посмуговане шрамами. Він був без шапки, і біле, як молоко, волосся пасмами спадало йому на чоло й шию.

Старий підійшов до корови і уважно її оглянув.

— Ого! Бачу, що ви будете їсти свіже м'ясо.

— Та ви ж їй допоможіть, вилікуйте! Адже корова триста злотих коштує, та ще й тільна! Поможіть їй! О, боже мій, боже! — залементувала Юзя.

Амброжій вийняв з кишені ніж, погострив його об халяву, придивився до вістря проти світла і надрізав корові артерію під черевом. Але кров не бризнула, а потекла поволі, чорна й піниста.

Всі стояли навколо, нахилившись і затаївши подих.

— Пізно вже. Бачиш, конає тварина,— мовив урочисто Амброжій.— Не інакше, наврочив хто, а може, й щось інше. Треба було відразу покликати, як захворіла... Ці жінки тільки ревти вміють, а коли треба щось робити, лише мекають, як вівці.— Він зневажливо сплюнув, обійшов корову навколо, заглянув їй в очі, уважно обдивився язик, витер закривавлені руки об її м'яку, лиснючу шерсть і зібрався йти.

— На цей похорон я вам дзвонити не буду. Задзвоните й самі в горшки.

— Батько з Антеком! — скрикнула раптом Юзька й вибігла на дорогу зустрічати, бо на тому березі ставу вже лунало глухе, важке торохтіння, і в хмарі куряви, почервонілої від призахідного проміння, чорнів довгий віз.

— Тату! Ряба наша здихає! — загукала Юзя, підбігаючи до батька, який звернув на цей бік ставу. Антек ішов за возом і підтримував довгу сосну, яку вони везли з лісу.

— Не мели казна-чого,— буркнув Борина, підганяючи коні.

— Амброжій їй кров пускав — нічого не допомогло. Віск розтоплений вливали в горлянку — і нічого... І сіль... нічого. Певно, зурочив хтось. Вітек казав, що лісник вигнав їх з гаю. А Ряба відразу повалилася й стала стогнати, тільки-но він її пригнав додому.

— Ряба, найкраща корова! А щоб вас, проклятих, поскручувало, як ви моє добро пильнуєте!

Борина кинув віжки синові і з батоном в руці побіг уперед.

Побачивши його, жінки розступились, а Вітек, який досі спокійнісінько щось майстрував під хатою, що духу кинувся в сад і кудись забіг від страху. Навіть Ганка підвелася і стала на порозі, безпорадна, перелякана.

— Змарнували мені корову! — вигукнув нарешті старий, оглянувши Рябу.— Триста злотих, наче в болото. Як до миски, то вас, поганців, багато, а пильнувати хазяйство нікому. Така корова, така корова! Не можна на хвилину з дому вийти, відразу якесь лихо і збиток.

— Адже я з самого полудня копала картоплю,— тихо виправдувалась Ганка.

— Хіба ти коли-небудь щось бачиш! — гукнув Борина люто.— Хіба ти моє добро стережеш?! Така корова, такий скарб! Не в кожному дворі таку знайдеш.

Він бідкався чимраз жалібніше, ходив навкруг корови, пробував підняти її, смикав за хвіст, заглядав у зуби. Але Ряба дихала дедалі хрипкіше й важче, кров з надрізаної артерії вже перестала текти й запеклася чорними згустками. Корова здихала.

— Нічого не поробиш, доведеться дорізати, хоч що-небудь виручиш! — мовив нарешті Борина. Він приніс із стодоли косу, погострив її трохи на камені біля обори, скинув каптан, закахав рукави сорочки і взявся за діло.

Ганка й Юзька голосно заплакали, коли корова, ніби почувши свою смерть, з зусиллям підвела голову, глухо заревла і... повалилася з перерізаним горлом,

смикаючи ногами.

Пес злизував кров, що застигла на повітрі, а потім скочив у картопляну яму й загавкав звідти на коней — вони стояли з возом біля тину, де їх залишив Антек, що спокійно стежив, як батько різав корову.

— Не рюмсай, дурна! Батькова корова — не наш збиток! — мовив він з люттю жінці і почав випрягати коні, яких Вітек зараз же повів за гриви до стайні.

— Картоплі в полі багато? — спитав Борина, миючи руки біля криниці.

— Чимало, мішків з двадцять буде.

— Треба сьогодні звести.

— Еге, звозьте самі, бо я вже спини розігнути не можу та й ноги болять. І підручний кульгає на передню.

— Юзько, гукни з поля Кубу, нехай кобилу запряже замість підручного. Треба звести картоплю сьогодні, бо може бути дощ.

В ньому кипіла злість і біль; він раз у раз зупинявся перед коровою й люто лаявся, блукав по подвір'ю, заглядав то в хлів, то в клуню, то в стодолу і сам не знав, чого шукає,— так гризла його думка про втрату.

— Вітеку! Вітеку! — гукнув він і став уже скидати широкий ремінь, яким був підперезаний, але хлопець не з'являвся.

Сусіди порозходилися, розуміючи, що така прикрість і збиток неодмінно мають скінчитися прочуханкою, на яку Борина був завжди швидкий. Але старий тільки вилаявся й пішов до хати.

— Ганко, їсти давай! — гукнув він у відчинене вікно невістці і пішов на свою половину.

Хата була звичайна, селянська, поділена навпіл великими сіньми. Задньою стіною вона виходила на подвір'я, а чотиривіконним фасадом у сад і на дорогу.

Одну половину — вікнами в сад — займав Борина з Юзею, в другій жив Антек. Наймит і пастушок ночували в стайні.

В хаті було досить темно, бо невеличкі віконця, що їх затулили стріха і гілля дерев, пропускали мало світла, та й надворі вже смеркало. Поблискувало скло ікон, які довгим рядом чорніли на побіленій стіні. Хата була простора, але її ніби зменшували низько нависла почорніла стеля та величезні сволки під нею, і вся вона була так заставлена різними речами, що тільки біля великої печі під сінешньою стіною залишалося трохи вільного місця.

Борина роззувся і пішов у невеличку комірчину за перегородкою, причинивши за собою двері. Він відсунув дошку з віконця, і призахідне світло кривавим блиском залляло комору.

Тут було повно всякого мотлоху і зберігалися господарські запаси. На жердках висіли кожухи, червоні смугасті спідниці, білі каптани. На підлозі лежали пасма сірої пряжі, клубки сірої овечої вовни й стояли мішки з пір'ям.

Борина узяв білий каптан і червоний пояс, а потім довго шукав чогось у діжках, наповнених зерном, та в кутку під купою старих ременів і заліза, аж поки почув, що

Ганка пішла в сусідню хату. Тоді він засунув дошкою віконце і ще довго порпався в зерні.

А в хаті на столі вже парували страви: з величезного горшка з капустою линув запах сала, так само, як і від яєчні, що в чималому полумиску стояла поряд.

— Де Вітек пас корови? — запитав Борина, відрізаючи величезний окрась хліба від буханця з решето завбільшки.

— В панському гаю, і лісник його звідти вигнав.

— Сволота, змарнували мені корову!

— Злякалася, мабуть, коли її гнали, і всередині в неї щось перегоріло.

Сучі діти, ці поміщики. Пасовиська наші — так і в паперах чорним по білому записано, — а вони весь час виганяють нашу худобу, наполягають, що пасовиська їхні.

— Інших теж вигнав, а Валекового хлопчика так побив, так побив...

— Ех! До суду треба подавати або й до комісара. Триста злотих корова коштувала.

— Правда, правда! — підтакувала невістка, невимовно рада, що свекор злагіднів.

— Скажи Антекові — коли привезе картоплю, нехай одразу до корови береться. Треба оббілювати її й розрубати. Я прийду од війта і допоможу вам. Нехай її в клуні до балки підвісять — буде безпечніше, бо ще собаки порозтягають.

Старий хутко скінчив їсти й устав, щоб переодягнутись, але відчув таку втому, такий біль у кістках і сонливість, що повалився на ліжку і зараз же заснув.

А невістка пішла на свою половину і, пораючись там, раз у раз виглядала у вікно, щоб подивитися на Антека, який вечеряв на ганку. Він, як звичайно, статечно й повільно набирав страву, ложку за ложкою, час від часу поглядаючи на став. Заходило сонце, і на воді вигравали золотисто-пурпурові веселки й вогненні кола, крізь які, наче білі хмарки, пропливали з гелґотінням гуси, розсіваючи дзьобами краплини води, ніби разки кривавих перлин.

В селі стояла метушня, наче в мурашнику. На обох берегах ставу раз у раз здійсмався курява, чути було торохтіння возів. Мукали корови, які заходили в став по коліна, поволі пили й підіймали важкі голови, а з їхніх широких морд спадали тонкі струмочки води.

Десь на тому березі ставу чути було глухе ляскання праників — це жінки прали білизну — та глухе монотонне гупання ціїв у якійсь клуні.

— Антеку, розрубай-но кілька пеньків, бо я не здужаю, — несміливо попросила Ганка. В голосі її чути було страх, бо Антекові нічого не варто було вилаяти або й побити її без будь-якого приводу.

Антек навіть не відповів, ніби не чув. Попросити вдруге Ганка не зважилась, і сама почала рубати пеньки. Антек мовчав, лихий, втомлений цілоденною працею. Він мовчки дивився на той бік ставу — на велику хату, що світила білими стінами й шибками вікон, бо в неї било останнє проміння. Червоні квіти жоржини виглядали з-за кам'яної огорожі і яскраво пломеніли на тлі стін, а перед хатою, то в садку, то біля огорожі, миготіла висока постать — обличчя її не можна було розгледіти, бо вона щохвилини зникала то в сінях, то під деревами.

— Спить, як той пан, а ти роби на нього,— буркнув Антек з люттю, тому що батькове хропіння чути було аж на ґанку.

Він вийшов на двір і ще раз глянув на корову.

— Хоч корова й батькова, але ж і нам збиток,— сказав він жінці. Ганка кинула рубати дрова і пішла допомагати Кубі, який саме привіз картоплю з поля.

— Ями ще не вичищені, доведеться зсипати в клуні.

— Батько казав, щоб ви з Кубою в клуні корову оббілювали й розрубали.

— Вміститься і корова, і картопля,— шепнув Куба, відчиняючи навстіж двері клуні.

— Я не різник — білувати корову! — огризнувся Антек. Більше вони не говорили нічого, чути було тільки гуркіт картоплі, яка сипалась на землю.

Сонце згасало. Вечоріло. Лише на заході ще палали заграви кольору застиглої крові й тьмяного золота, і від них на став сипався наче мідний пил. Вода переливалась іржавою лускою і тихо плескотіла.

Село поринало в морок, у глибоку дрімотну тишу осіннього вечора. Хати меншали, наче припадали до землі, тулилися до похилих дерев, до сірих тинів.

Антек з Кубою звозили картоплю, а Ганка з Юзею поралися по хазяйству: треба було загнати на ніч гусей, нагодувати свиней, які з кувіканням лізли в сіни і встромляли ненажерливі рила в цебра з пійлом для скотини.

Треба було подоїти корів. Вітек щойно пригнав їх з пасовиська і закладав їм у ясла по оберемку сіна, щоб спокійно стояли, поки їх доїтимуть.

Коли Юзя почала доїти першу корову, Вітек виліз з-за ясел і спитав тихо, тривожно:

— Юзю, а хазяїн сердиться?

— О господи, відшмагає він тебе, бідолашного, та ще й як, і Так лаявся, так лаявся! — відповіла Юзя, повертаючись до світла і затуляючи обличчя рукою, бо корова раз у раз хльоскала хвостом, відганяючи мух.

— Хіба я винен?.. Лісник мене прогнав, та ще й хотів палицею побити, ледве я втік... А Ряба відразу стала ревити, стогнати і на землю падати, от я її й пригнав...

Вітек замовк і тільки тихо, жалібно схлипував та шморгав носом.

— Вітеку! Та не реви ти, як теля! Вперше, чи що, тебе батько битиме!

— Авжеж, не вперше, а все одно боюсь... Ніяк я биття витримати не можу...

— Дурний! Такий здоровий хлопець, а боїться! Ну, добре, я вже умовлю тата.

— Умовиш, Юзю? — скрикнув він радісно.— Адже це лісник вигнав мене з коровою з лісу, а я...

— Умовлю, Вітеку, ти вже не бійся.

— Ну, коли так... на тобі цього птаха! — шепнув Вітек радісно і вийняв з-за пазухи дерев'яну іграшку.— Глянь, як він сам бігає.

Він поставив іграшку на поріг хліва, накрутив, і птах почав кивати головою й походжати, підіймаючи довгі ноги.

— Лелека! Ісусе! Як живий, ходить! — вражено скрикнула Юзя. Вона відставила дійницю, присіла навпочіпки перед порогом і дивилася з радістю і здивуванням.

— Ісусе! Та ти справжній механік! І це він сам так ходить, га?

— Сам, Юзю; я його тільки кілочком накручу, то він і походить, мов пан після обіду... Дивись! — він повернув лелеку, а той, повільно й смішно водночас, підіймав довгу шию, витягав ноги й ходив.

Обоє щиро реготали, втішаючись цим видовищем. Юзя час від часу поглядала на хлопчика з подивом і захватом.

— Юзю! — долинув з хати голос Борина.

— Що? — відгукнулась вона.

— Йди-но сюди!

— Та я корів дою.

— Поглядай тут, бо я йду до вйта,— сказав Борина, зазираючи в темний хлів.— Нема тут цього знайди, га?

— Вітека? Ні, він поїхав по картоплю з Антеком, бо Кубі треба було нарізати січки для коней,— відповіла Юзя швидко й трохи злякано, бо Вітек заховався за її спину від страху.

— З нього, поганця, шкуру здерти мало: таку корову змарнував! — бурчав Борина, повертаючись до хати.

Тут він одягнув новий білий каптан, обшитий по швах чорною тасьмою, високий чорний капелюх, підперезався червоним поясом і пішов берегом до млина.

"Роботи ще скільки! Дров привезти треба... сівбу не скінчили... капуста в полі... листя на підстилку не привезли... Під картоплю треба було б зорати, та й під овес непогано. А ти тягайся по судах. Господи Ісусе, ніколи чоловік всієї роботи не переробить, завжди, як той віл в ярмі... Ні виспатись нема часу, ні відпочити... — міркував він.— А тут ще й суд цей... Вигадала, стерво, наче я з нею спав... Щоб тобі язик відсох... Шльондра, сука!" — він сплюнув від злості, набив люльку махоркою і довго витирав зволоженого сірника об тин, поки той не спалахнув.

Пихкаючи час від часу димом, Борина поволі йшов дорогою. Нили кістки, а жаль за коровою раз у раз гриз йому серце.

"А тут ні злість зігнати нема на кому, ні душу вилити... Один, як пень. Сам про все міркуй, сам розумом розкинь, сам усього пильнуй, мов той пес. І нікому слова сказати, нема нізвідки ні поради, ні допомоги: скрізь самі тільки втрати та збитки... Всі скубуть тебе, мов ті вовки вівцю,— так і дивляться, щоб розірвати на шматки".

На селі вже було досить темно, з прочинених дверей і вікон, бо вечір був теплий, виривалися відблиски вогню й чути було запах вареної картоплі чи затірки з салом. Де-не-де хазяї вечеряли в сінях або на дворі. Чути було брязкіт ложок і розмови.

Борина йшов дедалі повільніше. Його мучила досада. А потім зринули спогади про покійну жінку, яку він поховав навесні.

"Ох... була б жива небіжка, не проти ночі згадуючи, не трапилося б такого лиха з Рябою. Хазяйка була, господиня! Хоч і буркотуха, і лайлива, доброго слова, було, нікому не скаже — і з жінками завжди гризлась... А все ж таки хазяйка, дружина..."

І, пом'янувши її таким чином, він побожно зітхнув. Жаль ще дужче став його

гризти, бо він згадав, як було раніше.

"Прийдеш, бувало, з роботи, втомлений, то вона й нагодує ситно, і ковбаси частенько крадькома від дітей підсуне. А як господарство йшло! І телята, і гуси, і поросята... Кожного ярмарку було що везти в місто, і готівка завжди була від самого приплоду. А вже капусту з горохом ніхто не міг так приготувати, як вона.

А тепер що?

Антек усе собі тягне, коваль теж тільки й дивиться, аби щось ухопити. Юзька? Юзька ще дурна — полова в голові, та й не дивно, дівчиську лише десятий рік пішов. Ганка ледве ходить, хворіє завжди, а зробить стільки, як кіт наплаче.

Ото й марнується все... Рябу довелося прирізати, в жнива кабанчик здох... Ворони гусенят перехапали, ледве половина залишилася. Стільки втрат, стільки збитків. Мов крізь сито все протікає, мов крізь сито..."

— Не дам же вам нічого! — раптом майже вголос вигукнув Борина.— Поки ноги мої ще ходять, не запишу на вас ні морга; на хліб до вас не піду. Нехай тільки Гжеля додому з солдатів повернеться, відразу накажу Антекові на жінчине хазяйство переходити... Не дам нічого...

— Слава Ісусу! — обізвався біля нього чийсь голос.

— Навіки слава! — машинально відповів Борина і звернув з дороги в широкий і довгий провулок, бо вїтова хата стояла трохи віддалік.

У вікнах ще світилося. Загавкали собаки. Борина увійшов просто в хату.

— Вдома вїт? — спитав він у товстухи, яка, стоячи на колінах біля колиски, годувала дитину.

— Зараз повернеться, поїхав по картоплю. Сідайте, Мацею. От і він теж мого дожидає,— показала вона рухом голови на діда, що сидів біля печі. Це був сліпий жебрак, якого водив собака. Червонясте світло скіпки яскраво освітлювало його велике виголене обличчя, голий череп і широко розкриті, запнуті більмами очі, що нерухомо застигли під сивими куцуватими бровами.

— Звідки бог несе? — спитав Борина, сідаючи біля вогню напроти діда.

— З білого світу. Звідки б ще, господарю? — відповів той поволі, стогнучи жалібним голосом жебрака, підставляючи ближче вухо й простягаючи Борині свою табакерку.— Беріть, господарю.

Мацей узяв чималу щіпку й чхнув аж тричі, та так, що йому сльози набігли на очі.

— Міцний, холераї — Він рукавом витер очі.

— Будьте здорові. Петербурзький, він на очі корисний.

— Заходьте завтра до мене. Я корову дорізав, то якийсь шматок і для вас знайдеться.

— Бог вам віддячить... Це Борина, здається, га?

— Авжеж. Як це ви пізнали?

— З голосу, з розмови.

— Що там у світі чувати? Адже ви скрізь мандруєте.

— А що б там чувати? Де добре, де погано,— різне буває. Так воно вже в світі

заведено. Всі стогнуть та нарікають, як треба дідові щось подати, але на горілку в усіх є.

— Правду кажете.

— Охо-хо! Скільки років людина блукає по тій святій землі, чого тільки не побачить!

— А де ж той хлопчик, що вас улітку водив? — запитала вїтова жінка.

— Утік, поганець, утік від мене, та ще й мої торби обчистив. Було в мене трохи нажебраних грошенят; ніс я їх у Ченстохов, молебень божій матері відслужити. А він, поганець, поцупив їх та й утік від мене! Тихо, Буреку, тихо! Це, мабуть, вїт іде.

Старий смикнув за мотузок, і собака перестав гарчати. В хату справді зайшов вїт. Він жбурнув батіг у куток і ще з порога заволав:

— Жінко! їсти давай, бо я голодний, як вовк! Як ся маєте, Мацею? А вам чого, діду?

— Я до вас — про мою справу поговорити, що має відбутися завтра,— почав Борина.

— Я почекаю, пане вїте. Накажете в сінцях — і там добре, а залишите мене, старого, біля вогню — посиджу. А дасте мисочку картоплі чи хліба шматок — молитву за вас прочитаю або дві, так само, як за тих, хто гроші подає.

— Сидіть, сидіть, дадуть вам повечеряти, а схочете, то й заночуєте.

Вїт сів за полумисок, у якому парувала товчена картопля, рясно посилана вишкварками. В другому полумиску господиня подала кисляк.

— Сідайте, Мацею, з нами попоїсти, що бог дав,— запрошувала вїтова жінка, кладучи третю ложку.

— Спасибі. Я, коли з лісу приїхав, наївся досхочу.

— Дарма, беріться за ложку. Ще раз поїсти не зашкодить, вечори тепер уже довгі...

— Від довгої молитви та великої миски ще ніхто не помирав,— додав дід.

Борина ще відмовлявся, але смачний запах сала так лоскотав ніздрі, що він сів до столу і почав їсти, повільно, статечно, як того вимагала чемність.

Вїтова жінка раз у раз уставала, підбавляла картоплі, підливала кисляку.

Дідів собака весь час неспокійно крутився і жалібно скиглив від голоду.

— Тихо, Буреку, господарі ще їдять... І тобі дадуть, не бійся,— заспокоював його дід, жадібно вбираючи ніздрями смачний запах і гріючи руки біля вогню.

— Це Євка на вас подала,— почав вїт, трохи підживившись.

— Вона, вона! Бреше, наче я їй зароблених грошей не віддав! А я віддав, як бог свят, та ще й зверх того від щирого серця подарував ксьондзу за хрестини мішок вівса.

— Вона каже, ніби дитина ця... від вас.

— Во ім'я отця і сина!.. Здуріла вона, чи що!

— Еге, виходить, ви, хоч старі, але ще мастак на такі справи.— Вїт із жінкою почали сміятися.

— Старий ще краще зуміє, бо він досвід має, знає, що й до чого,— шепотів дід.

— Бреше вона, як собака, я її не чіпав. Щоб я таку погань... З голоду під тином здихала, скиглила, щоб я її в найми взяв за самі харчі та за куток для спання, бо вже на зиму заходило. Не хотів я, та покійна жінка причепилась: "Візьми її, згодиться в хаті.

Ніж когось наймати, своя напoxваті буде". Я не хотів, бо зима, роботи ніякої нема, та й коло миски на одного їдця більше. Але жінка наполягала. "Не турбуйся, вона, мабуть, уміє і вовну прясти, і полотно ткати, посаджу її, нехай тче, все користь якась буде". Ну, вона й залишилась. Тільки підхарчувалася, відразу й байстра привела... А від кого — різне люди говорять.

— Вона каже, що ваше.

— Приб'ю її, поганку, як суку!

— Але до суду вам доведеться піти.

— Піду. Спасибі вам, що сказали, бо я думав — вона гроші править. У мене свідки є, що я їй заплатив. От підла дівка! Старчиха! Господи Ісусе, яка напасть, сили моєї більш немає. Корова пропала, довелося прирізати, роботи стільки, а тут чоловік один як палець.

— Життя у вдівця — як серед вовків вівця,— знову сказав сліпий.

— Про корову я вже чув, казали мені ще в полі,— зауважив вїт.

— За це пан відповідатиме — адже його лісник вигнав худобу з гаю. Найкраща корова, не менш триста злотих коштувала. Загнали її, а вона тільки була, щось у неї в утробі перегоріло — довелося дорізати. Але я панові цього не подарую. Подам до суду.

Тут вїт почав його умовляти й доводити, щоб він не робив цього, бо зопалу може ще й собі нашкодити. Нарешті, щоб повернути розмову в інший бік, він моргнув жінці й сказав:

— Ви б, Мацею, оженилися, то й було б у вас кому господарство доглядати.

— Глузуєте ви, чи що? Та мені ж на зелені свята п'ятдесят вісім виповнилось! Як це вам на думку спало? Ще ж і моя небіжка прохолонуті не встигла.

— Візьмете жінку собі до пари — і все у вас налагодиться,— мовила вїтова жінка і почала прибирати із стола.

— Добра жона — чоловіковій голові корона,— додав дід, обмацуючи миску, яку поставила перед ним господиня.

Борина противився, але водночас питав себе, як йому самому не спало це на думку. Бо яка не є жінка, а все-таки з нею краще, ніж самому бідувати...

— Воно жінки всякі бувають — дурні й нерозторопні. Одна язиката, друга відразу до чоловікового чуба добирається, третя тільки й знає до корчми на музики бігати, а все-таки чоловікові з нею краще, бо від неї користь у господарстві,— вів далі сліпий, доїдаючи вечерю.

— От люди б на селі дивувалися! — зауважив Борина.

— Еге! Хіба люди вам корову повернуть? Порадять щось? Зроблять щось у господарстві? Чи, може, пожаліють вас? — палко заперечила вїтова жінка.

— Чи, може, перину тобі нагріють? — засміявся вїт.— А в нас на селі дівчата є, що, як ідеш між хатами, жаром віє, мов з печі.

— Ах ти ж розпуснику! Бач, чого йому закортіло!

— От хоча б, приміром, Гжегожова Зоська. І струнка, і гарна, і посаг непоганий.

— А навіщо Мацееві її посаг! Хіба він не перший господар у селі?

— Еге ж! Добра та земельки кому не треба? — зауважив сліпий.

— Ні, Зоська Мацееві не до пари,— сам собі заперечив вїйт.— Квола та й молода дуже.

— А Єндрекова Кася? — докинула вїттова дружина.

— Вже заручена. Учора Рохів Адам старостів засилав з горілкою.

— Є ще Стахова Веронка.

— Ну, що ти! Балакуча, погуляти любить, та ще й кривобока.

— А Томекова удова, як її... Молоденька зовсім, якраз підходяща.

— Троє дітлахів, чотири морги, два коров'ячі хвости та старий кожух після небіжчика.

— А Уліся того Войтека, що за костьолом живе?

— Е... Ця для парубка... з приплodom. Хлопчак міг би й підпасичем бути, та в Мацея є свій пастух, йому не треба.

— Є у нас, є тих дівчат досить, але я таких вибираю, щоб Мацееві були до пари.

— А проте, одну забув! Ця якраз для нього.

— Котра?

— А Ягна Домінікова.

— Правда, я про неї й забув.

— Гожа дівка й здорова — через тин не перелізе, жердини під нею тріщать. І з себе вродлива — личком біла, гладка, мов телиця.

— Ягна? — перепитав Борина, який мовчки слухав цей перелік імен.— Кажуть, вона до хлопців дуже охоча.

— Е, хто при цьому був, хто бачив? Плещуть казна-що, а все від заздрості,— палко заперечила господиня.

— Та я хіба що? А люди кажуть... — Мацей поправив пояс, поклав у люльку вуглину й кілька разів затягнувся.

— О котрій годині суд? — запитав він спокійно.

— У повістці написано — о дев'ятій. Якщо пішки підете, треба вам удосвіта встати.

— Та ні, кобилу запряжу й доїду потихеньку. Зоставайтеся з богом, дякую вам за вечерю та за сусідську пораду.

— Ідіть з богом, та подумайте про те, що ми казали... А надумаєте, то піду від вас із горілкою до її матері, і ще до нового року справимо весілля.

Борина не відповів нічого, тільки закліпав очима і вийшов.

— Коли старий бере молоду, диявол радіє, бо матиме з того користь,— серйозно сказав жебрак, голосно вишкрябуючи дно миски.

Борина поволі ішов дорогою, розмірковуючи про те, що йому радили у вїйта. Він і знаку не подав, що ця думка дуже припала йому до серця. Адже він статечний господар — не хлопчина, в якого ще молоко на губах не обсохло та який від самої згадки про одруження аж верещить від радості й переступає з ноги на ногу.

Ніч уже оповила землю, зорі срібною рососою поблискували в темній глибині неба. На селі було тихо, тільки часом гавкали собаки та де-не-де між дерев миготіли бліді

вогники. Іноді з лук віяв вологий подих, дерева починали злегка похитуватись і тихо шепотіли листям.

Борина повертався додому не тією дорогою, якою йшов сюди. Він спустився вниз, перейшов міст, під яким вода з бульканням переливалася в річку та з глухим шумом ринула до млина.

Борина звернув на той бік ставу. Вода лежала тиха і нерухома, відсвічуючи чорним блиском. Прибережні дерева кидали на її поверхню тіні і наче облямовували чорною рамою, а посередині ставу, де було світліше, відбивалися зорі, ніби в сталевому дзеркалі.

Мацей сам не знав, чому він не пішов просто додому, а обрав довшу дорогу; може, для того, щоб пройти коло дому Ягни, а може, й для того, щоб зібратися трохи з думками й поміркувати.

"Справді, це було б непогано, справді! А те, що про неї плетуть, то це така правда, що тьху! — він аж сплюнув. — Гарна дівка!"

По тілу його пробігло тремтіння, бо він щойно вийшов з теплої хати та й від ставу тягло вологим холодком.

"А без жінки або пропадеш, або господарство дітям доведеться відписати, — думав він. — Дівка здоровенна й гарна, наче мальована. От, найкраща корова здохла, а хто знає, що завтра трапиться? Може, й справді жінку підшукати? Стільки одежі після небіжки залишилось, от і придалася б. Правда, стара Домінікова — лиха, як собака... Але що з того? Земля в неї є, вона на своєму залишиться. Дітей троє, а землі п'ятнадцять моргів, отже, Ягні припадає п'ять. І за хату їй брати виплатять, і за реманент. П'ять моргів! Це якраз те поле, що за моєю картоплею. Торік, пам'ятаю, вони там жито сіяли... П'ять моргів! Разом з моїми буде... майже тридцять п'ять. Добрий кусень!"

Він потер од задоволення руки й поправив пояс. "Тільки в одного мельника більше. Злодюга, шахрай, з кривди людської живе, з процентів стільки набрав... А на той рік підвіз би я гною, зорав би та пшеницю посіяв би на всьому полі. Коня б ще треба прикупити та корову замість Рябої. Правда, корову їй мати дала б..."

Так Борина міркував, обчислював, прикидав по-хазяйськи, часом навіть зупинявся в глибокому роздумі. Чоловік він був розумний — і через те все зважував та рився в пам'яті, щоб чогось не проминути, не прогавити.

"От заверещали б, поганці, от заверещали б! — подумав він про дітей, але відразу ж хвиля сили й впевненості залила його серце і зміцнила ще невиразне, хистке рішення. — Земля моя — усім до неї зась! А не схочуть, то..." — він не скінчив, бо саме зупинився біля Ягни-ної хати.

У них ще горів вогонь, і крізь відчинене вікно широка смуга світла падала на кущ жоржин, на низькі сливові дерева й тягнулася аж до тину й дороги.

Борина зупинився в тіні й заглянув у хату.

Лампа на припічку світила тьмяно, але в печі, видно, палав великий вогонь; чути було потріскування хмизу, і червоні відблиски заповнювали простору, темну по кутках

хату. Стара, зігнувшись, примостилась біля печі і щось голосно читала, а проти неї, обличчям до вікна, сиділа Ягна в самій сорочці з підкачаними рукавами і вискубувала пух у гуски.

"Гарна, чортиця, дуже гарна!" — подумав Борина.

Ягна часом підводила голову, слухаючи те, що читала мати, і важко зітхала, а потім знов починала скубти пух. Раптом гуска жалібно загелготіла й почала з криком рватися з рук та бити крильми так, що пух розлетівся по всій хаті білою хмарою. Ягна хутко заспокоїла її, міцно стиснувши колінами, отож гуска тільки жалібно стогнала й тихо гелготіла. Їй відповідали інші десь у сінях чи надворі.

— "Красуня!" — ще раз подумав Борина і хутко відійшов од вікна, бо йому кров ударила в голову.

Уже дійшовши до своїх воріт і заходячи на подвір'я, він ще раз обернувся на її хату, що стояла якраз напроти, на тому березі ставу. Хтось саме виходив звідти, бо крізь відчинені двері впала смуга світла, сяйнула, мов блискавка, і простяглася аж на став. Потім почулися чийсь важкі кроки, захлюпала вода, яку, мабуть, набирали у відро, і раптом крізь морок і туман, що насувалися з лук, долинув тихий спів:

За водою моя хата,

Як дам тобі губенята?

Подам тобі на листочку,

Цілуй мене, коханочку.

Борина став прислухатися, але голос хутко змовк, і світло в хаті незабаром згасло.

З-за лісу вставав місяць уповні, сріблив вершини дерев, сіяв крізь гілки світло на став, заглядав у вікна хат, що були напроти. Навіть собаки змовкли, і тиша оповила село та все живе в ньому.

Борина обійшов подвір'я, заглянув до стайні, де коні, пирхаючи, жували сіно, просунув голову в хлів, двері якого для прохолоди були відчинені навстіж. Корови лежали, ремигаючи, і важко, із стогоном зітхали. Борина причинив двері клуні і, скинувши капелюх, пішов до хати, читаючи півголосом молитву.

В хаті вже всі спали. Він тихенько роздягнувся й ліг, але сон не йшов до нього. То пекла його перина, і він висував з-під неї ноги, то лізли в голову різні думки — аж у череві починало пекти — і він тихостогнав і бурмотів:

— Завжди кажу, що кислого молока не треба давати на ніч,— тільки живіт розпирає.

А потім Борина став думати про Ягну. Як добре було б одружитися з нею: і вродлива вона, і хазяйновита, і землі стільки має. Але тут йому згадалися діти та різні плітки, що ходили про Ягну. Думки в голові плутались; він уже не знав, як йому бути, що робити.

Він навіть підвівся трохи й кинув погляд на ліжку, що стояло поруч. За старою звичкою хотілося гукнути дружині, порадитися з нею.

"Марисю! Одружуватися мені з Ягнуою чи не одружуватися?"

Але тут він згадав, що Марися вже з весни лежить на кладовищі, а на її ліжку хропе Юзька, що він овдовів і порадитись йому ні з ким. Він тяжко зітхнув і став молитися за упокій душі Марисі і за всі душі, які перебувають у чистилищі.

III

Світанок уже вибілів дахи й сірим полотном завісив ніч та зблідлі зорі, коли на подвір'ї в Борини почався рух.

Куба зліз з полика і виглянув із стайні. На землі лежала паморозь і було ще темно, але на сході вже пломеніла зоря й рум'янила побілілі вершини дерев. Куба блаженно потягнувся, позіхнув разів зо два і пішов у хлів будити Вітека. Але хлопець тільки трохи підвів сонну голову й шепнув:

— Зараз, Кубо, зараз! — а потім знову згорнувся клубочком на своїй постелі.

— Ну, поспи ще трохи, бідолахо, поспи! — Куба прикрив Вітека кожухом і зашкутильгав далі. Нога в нього була колись прострелена в коліні, і через це він дуже шкутильгав та волочив її за собою. Умившись біля криниці, він пригладив долонею своє рідке, вигоріле на сонці волосся, що збилося ковтуном, і, ставши навколішки на порозі стайні, почав молитися.

Хазяї ще спали. У вікнах хати палали червоні відсвіти ранкової зорі, із ставу поволі сповзав білий туман і пошматованими клаптями, важко коливаючись, здіймався вгору.

Куба довго молився, перебираючи на пальцях чотки, а очі його блукали по подвір'ю, по вікнах хати, по саду, де земля ще була запнута млою, по яблунях, на яких висіли яблука завбільшки з кулак. Не припиняючи молитви, він жбурнув чимось у собачу будку, що стояла біля дверей стайні, цілячи просто в білу морду Лапи, але пес тільки загарчав і знову заснув, згорнувшись клубком.

— Ти що, до самого сонця спатимеш, шельмо? — Куба знову жбурнув чимось у Лапу, раз, другий, аж поки пес не виліз з будки. Він позіхнув, потягнувся, замахав хвостом, потім сів біля Куби і почав чухатись та наводити зубами порядок у своїх густих кудлах.

"І звертаю цю молитву до тебе й до всіх святих. Амінь!" — Куба Ще довго бив себе в груди, а вставши, сказав Лапі:

— Іч, жевжик чортів, чепуриться, наче баба на весілля.

Куба був чоловік роботящий і відразу взявся до роботи: вкотив віз у сарай і намастив колеса, напоїв коней і підкинув їм сіна, а вони запирхали від задоволення і застукотіли копитами. Потім він приніс з засіки полови з вівсом і всипав у жолоб жеребній кобилі, що стояла окремо в загороді.

— Жери, стара, жери. В тебе ж лошатко буде, тобі сили потрібні, їж!

Він погладив її по ніздрях, кобила поклала йому голову на плече і ласкаво хапала губами за волосся.

— Картоплю з поля звеземо, а надвечір поїдемо в ліс по листя для підстилки. Не бійся, воно легке, не заганяю тебе.

— А тобі, бовдуре, батога дам, бач, овес йому пахне, ледацюзі,— вилаяв він коня, що стояв поряд і встромляв голову між дошками загороди, тягнучись до жолоба кобили.

Куба вдарив його кулаком по заду, аж кінь відскочив убік і заіржав.

— Бач, ледар який! Жерти, мабуть, і чистий овес жер би, а до роботи тебе нема! Без батого і з місця рушити не хочеш, сатано!

Він обминув його й заглянув до лошиці, що стояла біля самої стінки і вже здалека з іржанням простягала до нього каштанову голову з білою лисинкою на лобі.

— Тихо, мала, тихо! Підживляйся, бо поїдеш з хазяїном до міста! — Він узяв жмут сіна і почистив їй забруднений бік.— Така здорова, що вже й до жеребця тобі час, а завжди забруднишся, як свиня!

Так промовляючи, він пішов до хліва, щоб випустити свиней, а Лапа ходив за ним і заглядав йому в очі.

— Що, і ти їсти хочеш? На ось тобі хлібця, на! — Куба вийняв з-за пазухи окраєць і кинув собаці. Той схопив і сховався в будку, бо свині вже кинулися віднімати в нього здобич.

— Бач, свині — достоту, мов деякі люди: аби тільки чуже вхопити та зжерти.

Він зайшов у клуню й довго розглядав підвішену до балки корову.

— От — дурна скотина, а й тій кінець прийшов. Здається мені, що завтра на обід буде м'ясо. Тільки й користі від тебе, бідолахо, що чоловік підживиться в неділю.

Він зітхнув, згадавши про їжу, і пошкутильгав будити Вітека:

— Сонце от-от встане, час корови виганяти.

Вітек щось бурчав, захищався, натягав на себе кожух, але зрештою встав і почав блукати по подвір'ю, сонний, млявий.

Господар сьогодні щось заспав. Сонце вже зійшло, розтопило паморозь, запалало загравою у воді й у шибках вікон, а з хати ще ніхто не виходив.

Вітек сидів на порозі хліва, позіхав і завзято чухався. Побачивши, що горобці стали злітати з даху до криниці і плескатися в жолобі, хлопчик приніс драбину і заліз під стріху — заглянути в ластівчине гніздо, бо там щось було тихо.

— Померзли, чи що?

Він став обережно виймати захололих пташок і клав їх собі за пазуху.

— Кубо, гляньте — померзли.— Він підбіг до наймита й став йому показувати нерухомих, заляклих ластівок.

Куба взяв одну в руку, притулив до вуха, дмухнув в очі й заявив:

— Вони залякли — бач, як підморозило! От дурні, не полетіли вчасно до теплих країв. Ну-ну! — І він пішов до своєї роботи.

А Вітек сів на ганку, під стріхою, куди вже сягало сонце й залива ло білі стіни, по яких починали блукати сонні мухи. Він витягав з-за пазухи пташок, які, трохи відігріті його теплом, починали ворухитися, хухкав на них, роззявляв їм дзьобики й напував з рота. Коли ж вони, зовсім оживши, починали рватися з рук, він проводив долонею по стіні і, спіймавши муху, годував нею пташку та випускав на волю.

— Летіть собі до матусі, летіть,— шепотів він, дивлячись, як ластівки сідали на солом'яній покрівлі хліва, чистили пір'ячко дзьобиками й щебетали, ніби дякували.

А Лапа сидів перед ним, кумедно скиглив і кидався за кожною пташкою, яка

випурхувала з рук Вітека, але, пробігши кілька кроків, повертався ні з чим на своє місце.

— Еге, лови вітра у полі! — буркнув Вітек. Він так захопився відігриванням ластівок, що не помітив, як Борина вийшов з-за рогу хати й зупинився перед ним.

— Пташками забавляєшся, паскуднику, га?

Вітек зірвався з місця, але господар схопив його одною рукою, а другою став швидко розстібати широкий твердий ремінь.

— Ой, не бийте! Ой! — тільки й встиг вигукнути хлопчик.

— Такий ти пастух, га? Так ти худобу доглядаєш? Найкраща корова пропала! Ах ти ж підкидько, опудало варшавське! — Він оскаженіло шмагав його по чому попало, тільки ремінь свистів у повітрі. Хлопчик звивався, як в'юн, і лементував:

— Не бийте! Ради бога! Ой, уб'є він мене! Хазяїне! Ісусе! Рятуйте! Навіть Ганка виглянула з хати, а Куба плюнув і сховався в стайні. Борина шмагав і шмагав хлопчика, зганяючи на ньому досаду так завзято, що Вітек уже посинів і кров пішла в нього з носа. Він репетував на все подвір'я, нарешті якимсь чудом вирвався й, підхопивши ззаду обома руками штанці, помчав до воріт.

— Ісусе! Забив він мене, забив на смерть! — галасував він з плачем і так мчав, що решта ластівок висипалася в нього з-за пазухи й розсипалася по дорозі.

Борина ще погрозив йому вслід, підперезався і, повернувшись до хати, заглянув на Антекову половину.

— Сонце вже онде, а ти все вилежуєшся! — grimнув він на сина.

— Напрацювавсь я вчора, як віл, треба ж відпочити хоч трохи.

— Я поїду в суд. Привезеш картоплю з поля, а коли люди скінчать копати, нехай ідуть в ліс листя згрібати на підстилку. А ти тут кілки повбивай, треба стіни зашпаклювати.

— Самі собі шпаклюйте, нам тут не дме.

— Гаразд... Зашпаклюю на своїй половині, а ти тут мерзни, коли такий лежень.

Він грюкнув дверима й пішов до себе.

Юзька вже розпалила в печі й збиралася доїти корів.

— їсти зараз давай, бо мені треба їхати.

— Не розірватися ж мені, дві роботи разом не можу робити, — огризнулася Юзька і вийшла.

"Хвилини спокійної нема, тільки й робиш, що гризешся з усіма, — думав Борина. В ньому кипіла злість і досада. — Ну, що це таке! Завжди війна з сином — слова не можна сказати, так у вічі з пазурами й кидається. Або як скаже, то все тобі всередині перевернеться. Ні на кого покластись не можна: одне — роби й роби!"

Лють кипіла в ньому, він стиха лаявся й жбурляв куди попало одержу, чоботи.

"Повинні б слухатися, а не слухаються. Чому це? — думав він. — Бачу — з ними без палиці не обійдеться, та ще й доброї! Давно вже треба було це зробити, відразу після смерті небіжки Марисі, коли почали гризтися за землю. А я все вагався, не хотів страмитися перед людьми. Адже я не хто-небудь — господар на тридцяти моргах, та й

роду неабиякого,— Боруна! Але добром з ними не скінчиш, ні!"

Тут він згадав зятя, коваля, який тихцем підбурював усіх, а сам весь час чіплявся, щоб відписали йому шість моргів землі й морг лісу, а решту він, мовляв, почекає...

"Це він смерті моєї чекає! Почекай, паскудо, почекай! Поки я живий, не побачиш ти в мене й клаптика. Бач, який мудрий!" — подумав Боруна із злістю.

Картопля в казанку вже зварилася, коли до хати увійшла Юзюка, подоївши корів. Вона миттю приготувала сніданок.

— Юзюко, ти м'ясо сама продавай. Завтра неділя, люди вже знали, їх тут багато налетить. Тільки гляди, не давай у борг нікому. Задню частину залишиш для нас: поклич Амброжія, нехай засолить і приправить.

— Адже й коваль це вміє...

— Еге, поділиться він з нами, як вовк з вівцею.

— Магді прикро буде, що нашу корову ділять, а їй нічого не перепаде.

— То ти Магді відріж шматок і віднеси, а коваля не клич.

— Які ви добрі, татусю!

— Чого там, донечко, чого там! Ти тут пильнуй усього, а я тобі булочку з міста привезу або щось інше.

Ситно поївши, Боруна підперезався, пригладив рукою рідке, розпатлане волосся, узяв батіг, але все не йшов, роздивлявся по хаті...

Коли б чого не забути!.. Йому хотілося заглянути в комору, однак він не зважився зробити цього, бо Юзюка була тут. Отже, він перехрестився і вийшов.

Вже з воза, натягуючи мотузняні віжки, він гукнув дівчинці, що стояла на ганку:

— Викопають картоплю, нехай ідуть в ліс згрібати листя на підстилку. Квитанція там за образами. Та нехай зрубають якийсь грабок або ялинку — згодяться.

Віз був уже за ворітьми, коли під яблунею майнув Вітек.

— Забув! Тпрр! Вітеку! Тпрр! Вітеку, пусти корови на луки та гляди добре, бо так відшмагаю, що вік пам'ятатимеш!

— Еге, поцілуйте мене, знаєте куди! — відповів Вітек зухвало, ховаючись за клуню.

— Будеш мені ще тут пащекувати? От злізу, тоді знатимеш... Він звернув з провулка ліворуч, на дорогу, що вела до костьола, шмагнув батогом кобилку, і вона побігла підтюпцем по вибоїстій, кам'янистій дорозі.

Сонце було вже високо над хатами і пригрівало дедалі дужче, з укритих памороззю покрівель здіймалася пара й капотіла вода; тільки в затінку під тинами, в садках та в канавах ще лежав сивий іней. По ставу повзли останні клапти туману, і вода вже іскрилася з-під них, відбиваючи сонце.

На селі почався звичний рух: ранок був ясний і холодний, в повітрі після нічного приморозку стояла бадьора свіжість, і люди рухалися спритніше, були гомінкіші, ніж завжди.

Люди сунули в поле; одні, доїдаючи на ходу сніданок, ішли з мотиками на плечах та кошиками — копати картоплю, інші їхали з плугами на оранку, ще інші везли на возах борони й мішки з зерном на посів. Деякі з граблями на плечах звертали до лісу —

згрібати листя на підстилку.

На обох берегах ставу так і гуло, і гамір дедалі дужчав, бо шляхами гнали худобу на пашу, і з низьких важких хмар куряви раз у раз виривалися вигуки пастухів та гавкання собак.

Борина обережно обминав череду, інколи шмагаючи батогом якесь дурне ягня або теля, що лізло під ноги кобилі. Нарешті він минув усіх і біля костьола, оточеного могутньою стіною пожовклих лип і кленів, вибрався на широку дорогу, обсажену з обох боків величезними тополями.

В костьолі саме йшла відправа: дзвонив малий дзвоник — сигнатурка — і притишено гудів орган. Борина скинув капелюх, побожно зітхнув.

Дорога була порожня і так рясно вкрита опалим листям, що вибоїни й глибокі колії зовсім зникали під цим іржаво-золотим килимом, посмугованим густими тінями, які лягали від стовбурів тополь, осяяних сонцем.

— Но, мала, но! — Борина свиснув батогом, і кобила побігла швидше, але потім знову попленталась поволі, бо шлях непомітно почав здійматися вгору, на пагорки, вкриті лісом.

Борина, на якого тиша наганяла дрімоту, то поглядав крізь колонаду тополь на поля, залляті рожевим ранковим сяйвом, то намагався думати про суд з Євкою, про Рябу, але його так розморило, що він ніяк не міг побороти сонливості...

В гіллі щебетали пташки, часом вітерець легкими пальцями пробігав по вершинах дерев, і якийсь листочок, відірвавшись від рідної гілки та кружляючи, мов золотий метелик, падав на дорогу або на запорошені будяки, що вогненними очима квітів гордо дивились на сонце. Шепотіли тополі, тихо шуміли всіма гілками і змовкали раптом, мов ті побожні жінки, які, коли підносять чашу із святими дарами, підіймають очі, складають руки й молитовно зітхають, а потім падають ниць перед золотою дароносицею, піднесеною над святою матінкою землею.

Лише біля лісу Борина остаточно отямився і притримав кобилу.

— Вруна непогані! — пробурмотів він, придивляючись до сірих борозен, уже вкритих короткою щетинкою молодого жита.

"Гарний шматок поля — і до мого прилягає, мов навмисне. А жито, здається мені, вони вчора посіяли". Він окинув жадібним поглядом забороновані смуги, зітхнув і в'їхав у ліс.

Тепер він частіше поганяв кобилу, бо дорога йшла рівним місцем, хоч і порослим цупким корінням, на якому візок часто підскакував і торохтів.

Борина вже не дрімав, овіяний суворим, холодним подихом лісу.

Бір, величезний, старий, стояв у всій величі свого віку й сили, дерево біля дерева,— і все майже сама сосна, хоча в хаші частенько траплявся розлогий, посивілий від старості дуб, а де-не-де — берізки в білих сорочках, з розплетеними косами, позолоченими осінню. Нижчі дерева та кущі, як-от: ліщина, приземкуватий граб, тремтяча осика — тулилися до червоних, могутніх стовбурів сосон, які так щільно з'єдналися вершинами й поплутаними гілками, що тільки подекуди крізь них

пробивалося сонячне проміння й повзало золотими павуками по зеленому моху та поруділій папороті.

"А тут же й мої чотири морги є! — думав Борина, пожираючи очима ліс і подумки вибираючи собі найкращі дерева.— Адже господь не дасть нас скривдити, та ми й самі за себе постоїмо! Панам все здається, що в нас багато, а нам от — що мало. Зараз... Моїх чотири та Ягусин морг — чотири і один".

— Но, дурна, сорок злякалась! — Він шмагнув кобилу батогом.

На сухій сосні, на якій висіло розп'яття, сварилися сороки і так галасували, що кобила раз у раз стригла вухами й зупинялась.

"Сороче весілля — на дощ",— Борина ще разів зо два шмагнув кобилу й поїхав клусом.

Було вже, мабуть, близько дев'ятої, бо люди на полі сідали снідати, коли Борина добрався нарешті до Тимова й поїхав порожніми вуличками, мимо ветхих будиночків, схожих на старих перекупок, що посідали над канавами, повними сміття, мимо курей, обдертих єврейських дітлахів та свиней.

Відразу біля в'їзду в місто його оточили євреї і єврейки і давай заглядати у віз, мацати під соломою, під сидінням, чи не везе він чого на продаж.

— Геть, паскуди! — гримнув на них Борина й звернув на базар, де в затінку старих, напівзасохлих каштанів, що вмирили посеред площі, вже стояло штук п'ятнадцять підвід із випряженими кінями.

Борина поставив тут і свого воза, повернув кобилу головою до полудрабків, підкинув їй сіна, батіг сховав на дно, під сидіння, обтрусив з себе солому і рушив просто до Мордка, в цирульню, на дверях якої блищало три мідні тарілки. Звідти він хутко вийшов, чисто поголений, тільки з одним порізом на підборідді, заліпленим папірцем, крізь який просочувалась кров.

Суд ще не починався, але перед будинком суду, тут-таки на базарній площі, напроти величезного монастирського костюлу, вже чекало багато народу. Одні сиділи на вичовганих східцях, інші юрмились під вікнами й заглядали всередину. Жінки розташувалися попід вибіленими стінами, опустили свої червоні хустки з голів на плечі й базікали між собою.

Побачивши Євку, яка з дитиною на руках стояла в юрбі свідків, Борина, що був дуже запальний, відразу розлютувався і плюнув, а потім пішов у коридор, що розділяв будинок суду на дві половини. На лівій половині містився суд, а на правій жив секретар. Саме в цю хвилину сторож Яцек виніс звідти до порога самовар і так завзято став роздмухувати його чоботом, що дим повалив, ніби з фабричного димаря. А з кімнати чийсь пронизливий сердитий голос щохвилини гукав:

— Яцеку! Черевички панянкам!

— Зараз, зараз!

Самовар уже гудів, як вулкан: з нього вибивалося полум'я.

— Яцеку! Води, вмитися панові!

— Та зараз усе зроблю, все! — І Яцек, спітнілий, захеканий, ганяв по коридору, аж

підлога двигтіла під ним, повертався, роздмухував самовар і знову біг у кімнату, бо пані гукала:

— Яцеку, роззяво, де мої панчохи?

— Ех! Стерво, а не самовар!

Це тривало так довго, що можна було прочитати з два отче наші або й молитву богородиці. Та врешті двері суду відчинилися, і велика вибілена кімната почала наповнюватись народом.

Яцек, уже тепер як судовий розсильний, босий, в синіх штанях і такій самій куртці з мідними гудзиками, весь червоний, спітнілий, метушився біля чорної решітки, яка розділяла судову кімнату на дві половини. Він увесь час витирав обличчя рукавом і, мотаючи головою, ніби кінь, якого вкусив гедзь, намагався відкинути назад біле волосся, що гривною падало йому на очі. Час від часу він обережно заглядав до сусідньої кімнати, потім сідав на хвилину біля зеленої печі.

А людей набралось стільки, що пальцем ніде ткнути: юрба чимраз дужче натискала на решітку, яка вже тріщала. Гомін, спочатку тихий, поступово дужчав, шарудів, переливався по всій кімнаті, часом переходив у голосне гудіння. Раз у раз спалахували сварки, дедалі частіше чути було міцне слівце.

Під вікнами цокотіли євреї, якісь баби голосно розповідали про свої кривди й ще голосніше плакали, але не можна було розпізнати, хто й де,— така була тіснота. Люди стояли плече в плече, і кімната нагадувала поле, повне червоних маків між житніх колосків. Пролетить полем вітер — і воно заколишеться, загомонить, зашелестить, а потім знову стає рівно, колос до колоса.

Побачивши Борину, що стояв, спершись на решітку, Євка почала лаятись і щось вигукувати, аж поки Борина не розлютувався й не огризнувся гнівно:

— Цить, суко, бо зараз тобі кістки порахую. Причепурю так, що й рідна мати не впізнає.

Роздратована Євка стала продиратися крізь юрбу, витягши руки, наче хотіла вчепитися Борині в обличчя. Хустка впала в неї з голови, дитина зайшлася плачем. Невідомо, чим би все скінчилося, але саме в цю хвилину Яцек схопився з місця, відчинив двері й гукнув:

— Тихо, ви, паскуди, бо вже суд іде!..

Увійшов суд: попереду виступав товстий пан — поміщик з Раціборовіц, а за ним два засідателі і секретар, який сів за бічний столик біля вікна й почав розглядати папери, поглядаючи на суддів. А ті підійшли до стола, вкритого червоним сукном, і одягли на товсті шії ланцюги.

Стало так тихо, що чути було гомін людей під вікнами.

Поміщик порозкладав на столі папери, кашлянув і густим басом оголосив, що засідання суду відкрито.

Потім секретар прочитав список справ, призначених на сьогодні, і щось шепнув першому засідателеві, а той переказав це судді, й суддя ствердно кивнув головою.

Суд почався.

Першою розглядали скаргу урядника на якогось міщанина за безладдя на подвір'ї. Міщанина засудили заочно.

Другою була справа про побиття хлопчика, який загнав коні в чужу конюшню. Сторони помирилися: мати побитого хлопчика одержала п'ять карбованців, а хлопчик — нові штани й куртку.

Потім слухали справу селянина, який заорав чуже поле. Справу відклали за браком доказів.

За нею йшла справа про крадіжку дерева в бору, що належав самому судді. Позовником був управитель, обвинувачені — селяни з Рокі-цін. Їх присудили до штрафу й тюремного ув'язнення на два тижні.

Селяни були незадоволені вирокom і заявили, що подадуть апеляцію. Вони так голосно почали нарікати на несправедливий вирок (ліс, за їхніми словами, був спільний — сервітутний), що суддя моргнув Яцекові, й той крикнув:

— Тихо, тихо! Тут вам суд, а не корчма.

Так ішла справа за справою, наче плуг, що оре скибу за скибою, і все відбувалось рівно і досить спокійно; часом тільки чути було скарги й схлипування, або й прокльони, але Яцек негайно втихомирював незадоволених.

З кімнати вийшло трохи людей, однак на їхнє місце прибуло стільки нових, що всі стояли, ніби зв'язані в сніп, ніхто й ворухнутися не міг. В залі була така задуха, що суддя наказав відчинити вікна.

Нарешті секретар оголосив, що суд розглядає справу Бартека Козла з Ліпців, за обвинуваченням його в крадіжці свині в Маріанни Антонівни Пачесь. Свідки: сама Маріанна, син її Шимон, Барбара Песек та інші.

— Свідки є?

— Ми тут! — відгукнулися всі хором.

Борина, який досі спокійно й терпляче стояв біля решітки, присунувся ближче, щоб привітатися з Маріанною Пачесь, бо це була Домінікова, мати Ягни.

— Обвинувачений Бартек Козел, підійдіть ближче. Сюди, за решітку.

Присадкуватий дядько став пробиратися крізь юрбу, розштовхуючи людей так завзято, що з усіх боків стали нарікати, що він топче ноги й рве людям одержу.

— Тихо, прокляті, бо найясніший суд говорить! — гукнув Яцек, впускаючи Козла за решітку.

— Ви Бартоломей Козел?

Селянин заклопотано почухав густе, рівно підстрижене волосся. Дурнувата усмішка викривляла його сухе голене обличчя, а невеличкі рудуваті очиці, мов білки, скакали по суддях.

— Ви Бартоломей Козел? — запитав суддя знову, бо той мовчав.

— Авжеж, він Бартоломей Козел, з вашої ласки, найясніший пане суддя! — запищала височенна жінка, силоміць вриваючись за решітку.

— А ви чого?

— З вашої ласки, я його жінка, бідолашного цього Бартека Козла. Вона низько

вклонилась, торкнувшись руками підлоги та зачепивши при цьому оборками свого очіпка за стіл.

— Ви — свідок?

— Я — свідок? Ні, я тільки милості прошу.

— Сторож, виведи її за решітку.

— Виходь, тобі тут не місце.— Яцек схопив жінку за плече і підштовхнув до виходу.

— Прошу вашої милості, найясніший пане суддя,— галасувала жінка,— бо мій трохи недочуває, то я...

— Виходь, поки добром просять.

Але жінка не хотіла сама ступити ні кроку, і Яцек так штовхнув її до решітки, що вона скрикнула.

— Іди, іди, ми будемо говорити голосніше. Хоч він і Козел, а почує.

Нарешті почався допит.

— Як вас звуть?

— Га? Як звуть? Адже як викликали мене, то, мабуть, знаєте...

— Дурню! Кажі, як тебе звуть,— сердито повторив суддя.

— Бартоломей Козел, найясніший пане суддя,— втрутилася дружина.

— Років скільки?

— Га? Років? Хіба я пам'ятаю? Мати, скільки мені років?

— Та, здається, п'ятдесят два мине весною.

— Господарство є?

— Є... Три морги піску і один коров'ячий хвіст... Заможний господар.

— Під судом бували?

— Га? Під судом?

— Заарештовані були?

— Це в тюрмі сидів, чи що? Під судом? Мати, сидів я в тюрмі, га?

— Сидів, Бартеку, сидів! Ще коли ті паскуди з маєтку на тебе напалися за те здохле ягня...

— Еге ж, еге ж... Я знайшов на пасовиську здохле ягня... забрав його, однаково б собаки розтягли... а вони на мене скаргу подали, присягнули, ніби я вкрав. Суд і присудив... посадили мене... ну я й сидів... Ае ж це несправедливо, несправедливо, казав тихо Козел і все поглядав крадькома на жінку.

— Вас обвинувачують у крадіжці свині в Маріанни Пачесь! Ви загнали її з поля додому, закололи й з'їли. Що ви можете сказати на своє виправдання?

— Га? З'їв? Щоб я так царства небесного після смерті не побачив,— не їв! Ви чули таке — з'їв? Сили небесні... це я з'їв! — жалібно приказував Козел.

— Що ви можете сказати на своє виправдання?

— Виправдання? Що мені треба було говорити, мати?.. Еге, згадав: я не винен, свині не їв, а Маріанна Домінікова, приміром сказати, бреше, мов той пес, схопити б її за паскудну морду та набити б... Га?..

— Ой, люди, люди!.. — застогнала Домінікова.

— Це ви пізніше зробите, а зараз скажіть, яким чином свиня Маріанни Пачесь опинилася у вас?

— Свиня Пачесь... у мене?.. Мати, що цей вельможний пан каже?

— Це, Бартеку, про те поросся, що прибігло за тобою до хати...

— Знаю вже, знаю! То це ж поросся було, а зовсім не свиня. Прошу вашої ласки, вельможний пане суддя, нехай усі чують, що я кажу і повторюю: це було поросся, а не свиня, біле поросся, а біля хвоста або й трохи нижче — чорна латочка.

— Ну, добре, але звідки воно взялося у вас?

— У мене? Зараз усе достеменно скажу, аби ви, вельможний пане суддя, і весь народ, що зібрався тут, побачили, що я не винен, а Домінікова — брехлива баба, пліткуха, їй аби на людей наклепи зводити!

— Я брешу! Благаю богородицю, щоб тебе за такі слова громом святим не вбило! — мовила Домінікова і з важким зітханням звела очі на образ божої матері, що висів у кутку кімнати. Але потім, не витримавши, простягла стиснутий худий кулак до нього й просичала: — Ах ти ж злодюго! Розбійник, грабіжник! — і розчепірила пальці, наче хотіла його схопити.

Але тут жінка Бартоломея кинулася на неї з криком:

— Ти ще битися хочеш, суко?! Битися хочеш, відьмо чортова, синів своїх мучителько?!

— Тихо! — гукнув суддя.

— Заткніть пельки, коли суд каже, бо викину обох! — підтримав його Яцек, хапаючись за штани, бо в нього лопнули підтяжки.

В залі відразу стало тихо, а жінки, які вже готові були побитися, тільки їли одну одну очима та зітхали від стримуваної люті.

— Ну, кажіть, Бартоломею, кажіть усю правду.

— Правду? Скажу правду, чистісіньку, як скло, все скажу, мов на сповіді, як господар господарям, як свій своїм, бо я господар з діда-прадіда, а не комірник, не майстровий або й інший міський злодій... Ось як це було...

— Ти в голові своїй порийся, аби чого не забути! — порадила йому жінка.

— Не забуду, Магдусю, ні. Це було так. Ішов я... пригадую, це якраз навесні було, за Вовчим Долем, біля Борининої конюшини... Отож іду я й отченаш читаю, бо вже, до прикладу кажучи, продзвонили на вечірню... час був пізній. Іду я й чую — що таке? Голос не голос! Господи помилуй, думаю собі, щось наче хрюкнуло, чи ні? Оглянувся — нічого нема: тихо скрізь. Нечистий мене спокушає, чи що? Іду далі, і вже мене дрижаки беруть від страху, читаю молитву. Коли хрюкає знову. Е... — думаю собі, — нічого; це свиня, а може, й поросся. Звернув трохи вбік у конюшину, оглянувся — щось біжить за мною. Я зупинився — і воно зупинилось, та таке біле, низеньке й довге... очі світяться, мов у дикого кабана або і самого чорта. Перехрестився я і пішов швидше, а в самого аж шкура від страху терпне — бо ж відомо, хто вночі блукає? У нас, у Ліпцях, всі знають, що у Вовчому Долі нечисто.

— Авжеж, це правда. Торік Сікора проходив сам уночі, то його щось схопило за

горлянку й кинуло об землю і так відлупцювало, що він зо два тижні хворів,— пояснила дружина.

— Тихо, Магдусю, помовч! Іду я ото, а воно біжить за мною і хрюкає. Тут місяць зійшов, дивлюся — аж то звичайнісіньке порося. Розсердився я, бо така погань ще й лякає, жбурнув у нього палкою та й пішов додому. А йшов я межею між Міхаловими буряками та Борининою пшеницею, потім між Томековими яринами та вівсом отого Ясека, що його торік в солдати забрали, а жінка його оце вчора родила... Порося за мною біжить, як собака. То поруч дріботіло, а то в картоплю Домінікової залізло. І кувикає, і хрюкає, а від мене не відстає.

Звернув на стежку, іду навпростець полем — воно за мною. Мене мов жаром обсипало. Господи, думаю, а може, це й не порося? Пішов дорогою, де хрест стоїть — порося за мною. Бачу, воно біле, а біля хвоста чи трохи нижче — чорна латочка. Я через канаву — воно за мною, я на могилку, що за хрестом,— воно за мною. Я в кущі, а воно як кинеться мені під ноги — так я й простягся долі. Навіжене, чи що! Насилу я встав, а воно задерло хвоста та й скаче переді мною! Ну й біжи, думаю, паскудо! І що б же ви думали — не втекло, а так і бігло переді мною до самої хати, найясніший пане суддя. На двір вбігло, тоді в сіни. Двері відчинені були — то воно в хату... От як було, богом клянуся. Амінь!

— Потім ви це порося закололи й з'їли, правда ж? — спитав сміючись суддя.

— Еге! Закололи й з'їли. А що ж ми мали робити? Минув день — порося не йде від нас, минув тиждень — воно тут. І не проженеш, бо з кувіканням повертається назад. Моя вже підклала йому, що могла — бо як же голодом морити? Теж боже створіння. Найясніший суддя — людина мудра, хай він розміркує справедливо, що я, бідний сирота, мав з тим поросям робити? Ніхто по нього не приходить, в домі злидні, а воно жере так, що й двоє стільки не з'їдять. Коли б ще з місяць прожило, було б з'їло нас із тельбухами. Шо ж було робити? Ніж воно нас, краще ми його з'їмо. Але з'їли не все, бо на селі вже пронюхали, і Домінікова в суд подала. Прийшла із солтисом і все забрала.

— Все? А задня частина де? — люто просичала Домінікова.

— Де? Спитай у Кручека та інших собак. Ми м'ясо винесли на ніч у стодолу, от собаки й пронюхали. Ворота в нас діряві, вони, прокляті, геть усе витягли та й справили собі бенкет моїм добром. Ходили потім, обжершись, як поміщики.

— Еге! Свиня сама пішла за ним! Дурень цьому повірить, а не суд. Злодюга ти! А барана в мельника, а гусей у ксьондза — хто вкрав, хто?

— Ти бачила це? Бачила? — заверещала Козлова, підскакуючи з простягнутими кулаками.

— А картоплю в органіста з ями хто забрав? Раз у раз на селі щось зникає — то гуси, то кури, то якісь речі,— невблаганно правила своєї Домінікова.

— Ах ти ж стерво! Що ти виробляла замолоду? А твоя Ягна і тепер що з парубками виробляє — про це тобі ніхто не згадує, а ти на людей гавкаєш, як собака...

— Мовчи про Ягну! Цить, бо я тобі так морду причепурю, що... Цить! — гукнула Домінікова, якій ці слова, видно, допекли до самого серця.

— Цитьте ви, пашекухи, бо за двері виштовхаю,— втихомирював їх Яцек, підсмикуючи штани.

Почався допит свідків.

Першою давала свідчення сама потерпіла. Говорила вона тихим побожним голосом і щохвилини закликала матір божу Ченстоховську в свідки, що свиня належала їй, Домініковій. Вона хрестилась, била себе в груди, присягаючись, що Козел украв свиню з пасовиська, але не вимагала від "найяснішого суду" за це кари для нього — хай уже його на тому світі Ісус Христос покарає. Одного вона вимагала піднесеним голосом — кари Бартекові за те, що він спаплюжив її й Ягну перед усім народом.

Потім давав свідчення Шимек, син Домінікової. Тримаючи шапку в руках, складених мов для молитви, і не зводячи очей з судді, він стогнучим, переляканим голосом пояснював, що свиня належала його матері, що вона була вся біла, тільки біля хвоста чорна латочка; одне вухо в неї було розірване, бо її навесні вкусив за вухо Боринин Лапа, і вона так верещала, що хоч він, Шимек, був у клуні, а проте почув.

Потім викликали Барбару Песек та інших. Всі вони по черзі присягали й давали свідчення, а, Шимек усе стояв з шапкою в руках, побожно дивлячись на суддю. Козлова весь час рвалася за решітку, вигукуючи різні заперечення й лайки. Домінікова тільки зітхала, поглядаючи на образ, і тихцем стежила за Козлом, який, бігаючи очима, прислухався до свідчень та все оглядався на свою Магдусю.

Люди слухали уважно — і в залі раз у раз лунали дотепні зауваження, здійсмався гомін або сміх, так що Яцек мусив утихомирювати всіх погрозами.

Справа тяглася довго, аж поки не оголосили перерву. Суд пішов у сусідню кімнату на нараду, а народ висипав у коридор і на вулицю — хто трохи відпочити й підживитися, хто змовитися із своїми свідками. Деякі скаржились на свої кривди, нарікали на несправедливість — як це завжди буває в судах.

Після перерви та оголошення вироків дійшла нарешті черга й до справи Борини.

Євка стала перед суддями і, колишучи дитину, закутану в запаску, плаксивим голосом стала перелічувати всі свої кривди й претензії: як вона жила в Борини й працювала до знесилля — аж ноги її було не держать! — і ніколи доброго слова не чула, і кутка не мала для снання. Годували її надголодь, доводилося ще й у сусідів просити. А потім хазяїн не заплатив їй зароблених грошей та ще й власної дитини зрікся, вигнав її з немовлям на вулицю.

Розказавши це, Євка заплакала вголос і впала на коліна перед суддями з криком:

— Скривдив він мене, скривдив! А дитина його, найясніший пане суддя!

— Бреше вона, як собака,— буркнув Борина люто.

— Це я брешу? Та всі в Ліпцях знають, що я...

— Знають, що ти сука й гуляща...

— Вельможний пане суддя, а раніше він мене називав: "Євка", "Євуся" і ще ласкавіше. І намісто мені подарував, і булку частенько з міста привозив, та ще й казав: "На тобі, Євусю, бо ти наймиліша для мене в світі". А тепер... О, господи Ісусе!

— Брешеш ти, паскудо! Може, я тебе ще й периною вкривав і примовляв: "Спи,

Євусю, спи!"

Кімната аж загула від реготу.

— А хіба не так? Хіба ви не скиглили, як пес, у мене під дверима, хіба не обіцяли мені, га?

— Господи помилуй! Люди! І як грім не вб'є оце опудало? — скрикнув здивовано Борина.

— Вельможний пане суддя, весь світ знав, як це було, всі Ліпці можуть посвідчити, що я кажу правду. Поки я в них робила, він мені весь час спокою не давав. Бідна я сирота, бідна! Доле моя нещаслива! Хіба я могла оборонитись від такого чоловіка? Кричати почала, то він мене побив і зробив, що хотів... Де ж я тепер подінуся з цією дитиною, де? От свідки скажуть і підтвердять,— вигукувала вона з риданнями.

Але виявилось, що свідки нічого не можуть підтвердити, крім пліток і здогадів, отож Євка знову почала доводити й переконувати, і, нарешті, як останній доказ, розповіла дитину і поклала її перед суддями. Немовля дригало голими ніжками й заливалося плачем.

— Самі подивіться, вельможні панове судді, чиє воно... і ніс такий, як картоплина, і очиці його — карі, маленькі. Риска в риску, ніхто інший, як Борина! — голосила вона.

Тут вже й судді не могли втриматися від сміху, а люди просто реготали, аж качалися, і, придивляючись то до Євки, то до дитини, то до Борини, вголос робили зауваження.

— Оце так панночка — чисто кішка обдерта!

— Борина — вдівець, чого б йому не одружитися, а хлоп'я згодиться в підпасичі.

— Линяє вона, як корова навесні!

— А красуня яка! Тільки соломою напхати та в просо поставити — всі ворони розлетяться.

— Вже й так собаки тікають, коли Євуся селом іде!

— А пика наче помиями вимашчена!

— Бо дівка хазяйновита, вмивається лише раз на рік, щоб на мило не витратиться...

— Євреям печі топить, от їй і ніколи, тож і не дивно. Сипалися жарти й зауваження, дедалі злісніші й дошкульніші.

Євка змовкла і тільки дивилася на людей безтямним поглядом загнаної тварини та наче щось обмірковувала.

— Тихо! Гріх знущатися з чужого нещастя! — крикнула Домінікова так голосно, що люди відразу змовкли і дехто став зніяковіло чухати потилицю.

Справа скінчилася нічим.

Борина відчув незмірне полегшення, бо хоч він і не був винен, але дуже боявся людського поговору. Та й суд міг присудити, щоб він платив, бо це закон: ніколи не знаєш, кого він за карк схопить,— винного чи невинного. Адже бувало так не раз, і не два, і не десять разів.

Він одразу вийшов на вулицю і, чекаючи Домінікову, став міркувати й зважувати усі подробиці справи. Він ніяк не міг зрозуміти, чому Євка подала на нього скаргу.

— Ні, це не вона своєю головою придумала, це хтось інший через неї хотів мені дошкулити. Але хто?

Вони з Домініковою й Шимеком пішли до корчми чогось випити і трохи закусити, бо вже було далеко за полудень. В корчмі Домінікова обережно натякнула йому, що вся Євчина справа — мабуть, робота його зятя-ковалю, але Бороина цьому не повірив.

— Яка ж йому з того користь?

— А така, щоб вам дошкулити та на посміховисько виставити. Є такі люди, що для своєї втіхи раді б з інших шкуру живцем здерти.

— Дивно мені, що Євка подала скаргу. Я нічим її не скривдив та ще й за хрестини цього байстрюка дав ксьондзу мішок вівса.

— Вона ж у мельника робить, а той з ковалем приятелює. От і міркуйте...

— Міркую, але нічого зрозуміти не можу. Випиймо ще.

— Спасибі, випийте спершу ви, Мацею!

Вони випили раз і другий, з'їли другий фунт ковбаси й півхлібини. Старий купив в'язку бубликів для Юзі й зібрався їхати.

— Сідайте, Домінікова, зі мною, поговоримо дорогою. Нудно самому.

— Добре, я тільки забіжу до костьола, прочитаю молитву. Вона пішла, але хутко повернулася, і вони поїхали.

Шимек поволі плентався за ними візком. Візок був запряжений однією конякою, та й піски були глибочезні. Хлопця трохи розібрало, бо він не звик пити, та ще й був приголомшений судом. Він усю дорогу куняв у візку, а часом, прокидаючись, побожно хрестився, зривав з голови шапку і, безтямно дивлячись на хвіст свого коня, наче це було обличчя судді, бурмотів: "Порося наше, все біле, тільки біля хвоста чорна латочка".

Сонце вже хилилося на захід, коли вони в'їхали в ліс.

Бороина й Домінікова говорили мало, хоч сиділи поруч на передньому сидінні. Але нечемно було сидіти мовчки, мов якимсь нелюдам, отож вони перекидалися час від часу слівцем, так, аби не заснути та щоб у горлі не пересохло.

Бороина підганяв кобилу, бо вона пленталася чимраз тихше і від спеки та втоми вся спітніла, часом посвистував і мовчав, щось обчислюючи та зважуючи в думці, і частенько скося поглядав на стару, на її сухе, наче з воску вилите обличчя з численними застиглими зморшками. Вона весь час ворушила беззубим ротом, ніби молилася подумки, і тільки часом насувала нижче на лоб червону хустку, бо сонце світило їй просто в обличчя, і знову сиділа нерухомо, лише темні очі її горіли.

— Ви вже викопали картоплю? — спитав нарешті Бороина.

— Вже. Цього року добре вродила.

— Буде чим свиней годувати.

— Я вже годую кабанчика — на масницю може придатись...

— Певне, певне... Казали, до вас Валек Рафалів старостів засилав з горілкою?

— Не він один... Але даремно гроші марнують... Не для таких моя Ягуся, ні!

Вона підвела голову і втопила свої яструбині очі в Бороину, однак обличчя його

залишалося холодно-спокійним і байдужим. Ще б пак! Адже він статечна, поважна людина, не вітрогон який. Вони довго не казали ні слова, так, наче цим мовчанням випробовували одне одного.

Борині ніяк було першому почати — не годилося це йому, першому господареві в Ліпцях, та й літа його не такі. Як це — просто взяти й сказати: так, мовляв, і так, Ягуся йому до вподоби? Є в нього гордість і кмітливість...

Але вдачі він був запальної, і злість його брала, що він мусить так стримуватися, кружляти навколо.

Домінікова здогадувалась, що його так тривожить і злостить, але жодним слівцем не допомогла йому. Вона поглядала то на Борину, то в блакитну далечінь і нарешті мовила:

— Спека яка — наче в жнива.

— Правду кажете.

Обабіч дороги могутньою стіною тягнувся бір, і крізь нього не пробивався з полів навіть подув вітерця. Сонце стояло над головою і так припікало, що розімлілі дерева завмерли, знеможено звисивши верховіття над дорогою, і тільки час від часу струшували з себе бурштинову глицю, що, кружляючи, падала долі. Грибний запах болота й зопрілого дубового листя лоскотав ніздрі.

— А знаєте, Мацею, дивуюсь я та й інші теж — як це такий господар, як ви, що й голову на плечах має, і землі стільки, і від людей пошану, як це у вас, приміром, немає охоти зайняти яку-небудь посаду?

— Правду ви кажете — нема охоти. Навіщо мені це? Був я три роки солтисом, тільки й того, що свої гроші доплатив. А скільки коней ганяв, скільки намучився й набігався — гірше, ніж той рудий пес! Та й господарство марнуватися стало — такі збитки й занепад, що стара зі мною весь час лаялась, доброго слова я від неї не чув.

— Звісно, вона мала свій розум. А проте, начальством бути — і шана, і прибуток.

— Спасибі! Стражникові кланяйся, писарю чи там якомусь голякові з управи — теж. Велика тобі шана! Селяни податок не платять, міст завалився, собака сказився, кілком голову комусь розвалили — хто винен? Солтис! З нього штраф цуплять. Прибуток — ще б пак! Мало я писареві в повіт переносив і яєць, і курей, і гусей!

— Правду ви кажете. Але Петрові, відколи він війтом став, ведеться непогано: і земельки прикупив, і клуню поставив, і коні в нього — як змії.

— Так воно, так, та не відомо, що від цього залишиться, коли його Урядування скінчиться.

— Ви так думаєте?

— В мене очі є, та й розумію дещо...

— А Петро загордував. Навіть з ксьондзом сварки заводить.

— Щастить йому, бо в нього жінка така. Він урядує, а вона все господарство в руках тримає.

Вони знов деякий час помовчали.

— А ви, Мацею, старостів ні до кого не засилатимете? — обережно запитала

Домінікова.

— Е, в мене вже до жінок немає охоти. Старий.

— Таке говорите! Той старий, що вже ходити не здужає, ложки страви до рота не донесе, на піч не вилізе. Бачила я, який ви клунок жита на плечі завдавали.

— Я ще при здоров'ї, це правда, та хто за мене піде?

— Спробуйте посватати, то й побачите.

— Старий я, діти дорослі. Та й абикого не візьму.

— А ви тільки запишіть землю, то за вас найкраща піде.

— Заради землі? От свинство! За ті морги найчистіша дівчина піде хоча б за діда, що під костьоном стоїть.

— А хіба чоловіки за приданим не женуться, га?

На це Борина не відповів нічого, тільки шмагнув батоном кобилу так, що вона рушила з місця чвалом. Обое довго мовчали.

Тільки коли вже виїхали на шлях під тополі, Борина, який весь час кипів від люті й обурення, раптом вибухнув:

— І що воно діється на світі — чорти б його узяли! За все плати, навіть за добре слово! Вже так погано, що гірше й бути не може! Вже й діти проти батьків повстають, послуху від них і не питай, і всі гризуться між собою, як собаки.

— Бо дурні, забули, що свята земля однаково всіх укріє.

— Ледве підросте такий парубок, а вже до батька чіпляється: віддай, мовляв, мою частину! Із старих глузує. Паскуди, на селі їм тісно, порядки старі не до сподоби! Дехто навіть одягатися по-нашому соромиться.

— Це все через те, що бога не бояться.

— Через те, не через те, а погано.

— І краще не буде, ні.

— Де там! Хто їх присилує?

— Кара божя! Але прийде година страшного суду, прийде. А скільки народу раніше загине — і перелічити не можна!

— Часи такі, що краще б мор прийшов на всіх.

— Часи... А люди хіба не винні? А коваль? З ксьондзом свариться, людей бунтує, морочить, а дурні йому вірять.

— Цей коваль — нещастя моє. Покарав господь зятьком!

Так вони скаржились одне одному, і лаяли все на світі, поглядаючи на село, яке дедалі чіткіше виднілося крізь тополі.

Біля кладовища вже здалека червоніли ряди похилених жінок, оповиті легким туманом куряви; незабаром стало чути глухий монотонний стукіт бительниць, що його доносив вітер, здіймаючись з низинних лук.

— Добра година тіпати льон. Я біля них злізу, бо там і моя Ягуся.

— Я трохи зверну з дороги і підвезу вас.

— Які ви добрі, Мацею, аж дивно,— мовила Домінікова, хитро посміхаючись.

Борина звернув з битого шляху на польову дорогу, що тяглася аж до воріт

кладовища, і підвіз свою супутницю туди, де під сірою кам'яною огорожею, в затінку беріз, кленів і похилих надмогильних хрестів кілька десятків жінок ретельно тіпали льон. Над ними стояла хмара куряви, довгі волокна чіплялися за жовте листя беріз, висіли на чорних раменах хрестів. Неподалік, на жердинах, простягнених упоперек над ямами, де горів вогонь, сушився вологий ще льон.

Дзвінко стукотіли бительниці, і ряди жінок схилялися короткими рвучкими рухами. Тільки час від часу якась із них випростовувалась, витріпувала пасмо льону від решток костриці, скручувала в кульку чи трубочку й кидала на простелене біля неї рядно.

Сонце, що вже сідало за лісом, світило жінкам просто в очі — а їм хоч би що! Робота, сміх, веселий гомін не вщухали ні на мить.

— Боже поможи! — гукнув Борина Ягні, яка працювала перша скраю. Вона була в сорочці, червоній вовняній спідниці, запнута хусткою від куряви.

— Спасибі! — відповіла вона весело, підводячи на нього великі сині очі, і усміхосся їй гарне, засмагле обличчя.

— Що, донечко, сухий? — запитала стара, обмацуючи витіпаний льон.

— Сухий, як перець, аж ламається.— Ягна знову глянула на Борину з таким усміхом, що в нього затремтіло все тіло. Він свиснув батогом і від'їхав, а дорогою весь час оглядався, хоч Ягни вже й не було видно. Вона, мов жива, стояла в нього перед очима.

"Дівчина, як лань! — думав він.— Оця мені саме до пари!"

IV

Була неділя — тихий, вересневий день, осяяний сонцем, оповитий осіннім павутинням.

На стерні, відразу за клунею, паслась сьогодні вся худоба Борини, а під високою пишною скиртою, оточеною пухнастою щіткою пророслого жита, лежав Куба, поглядаючи на худобу, і навчав Вітека молитов. Він частенько покрикував на нього або й штурхав пужалном, бо хлопчик весь час збивався й бігав очима по садках.

— Ти запам'ятовуй, що я кажу — адже це молитва! — серйозно повчав Куба.

— Та я ж слухаю, Кубо, слухаю.

— То чого ж ти очі витріщаєш на садки?

— Та мені здається, у Клембів є ще яблука.

— А тобі їх захотілось? Ти їх садив, га? Повтори "Вірую".

— Адже ви, Кубо, теж не виводили куріпок, а спіймали цілу зграю.

— Дурню! Яблука — Клембів, а куріпки — божі, розумієш?

— Але ж ви спіймали їх на панському полі.

— І поле — боже. Диви, який розумний! Ану, повтори "Вірую". Вітек похапцем повторював молитву, бо в нього вже боліли ноги від довгого стояння на колінах.

— Здається мені, кобила зайшла в Міхалову конюшню! — гукнув він, готовий вже схопитися й бігти.

— Не дивися на кобилу, а повторюй молитву.

Вітек похапцем докінчив молитву, але вже не міг витримати, присів навпочіпки й

крутився на всі боки. Помітивши на сливовому дереві зграю горобців, він жбурнув у них грудкою і знову став бити себе в груди.

— А "Богородицю" проковтнув, як гниличку!

Вітек прочитав "Богородицю" з глибоким полегшенням і, розбуркавши Лапу, що спав поряд, почав з ним вовтузитись.

— Усе б ти вибрикував, як дурне теля.

— А куріпки ксьондзові віднесете?

— Віднесу.

— Краще б ми спекли їх у полі.

— Спечеш собі й картоплі. Бач, чого захотів!

— Дивіться-но, вже йдуть до костьолу! — скрикнув Вітек, побачивши крізь тини й дерева червоні хустки, що миготіли на дорозі.

Сонце припікало добре, всі двері й вікна були відчинені навстіж. Люди ще вмивалися біля призьб, дівчата розчісували й заплітали коси. Де витріпували святкову одержу, зім'яту від довгого лежання в скрині, а де вже й виходили на дорогу. Мов червоні маки чи жовті жоржини, що доцвітали біля стін, або жовтогарячі нагідки та красолі, йшли пишно вбрані дівчата й жінки. Ішли парубки, діти, ішли чоловіки в білих каптанах, схожі здалека на величезні снопи жита. Всі вони, не поспішаючи, прямували до костьолу дорогою над ставом, в якому, мов у золотій чаші, відбивалося сонце й сліпило очі.

А дзвони все виспівували радісними голосами, нагадуючи, що сьогодні неділя, відпочинок, молитва.

Куба чекав, поки скінчать дзвонити, але не міг дочекатися; заховав куріпок під полу і сказав:

— Вітеку, коли віддзвонять, зажени скотину в хлів і йди до костьолу.

І він швидко, наскільки дозволяла йому хвора нога, пішов уздовж садків стежкою, так рясно всипаною листям, що нога ступала наче по жовтому килиму.

Дім ксьондза стояв через дорогу напроти костьолу, в глибині величезного саду, повного зелених ще грушок і рум'яних яблук.

Куба нерішуче зупинився біля ґанку, оповитого почервонілими лозами дикого винограду. Він несміло поглянув на вікна, на сіни, відчинені навстіж і, не зважаючи на зайти, відступив до великої клумби, повної троянд, айстр та левкоїв, від яких линули солодкі, п'янкi пахощі.

Зграя білих голубів то походжала по зеленому, замшілому даху, то злітала на ґанок.

Ксьондз ходив у садку з требником у руці. Він раз у раз трусив то грушу, то яблуню, і чути було, як плоди важко падають на землю; він збирав їх у полу сутани й відносив до хати.

Куба заступив йому дорогу й покiрно вклонився в ноги.

— Що скажеш? Ага... Це Куба Боринин.

— Авжеж, ваша велебність. Ось кілька куріпок вам приніс.

— Дякую. Іди за мною.

Куба зайшов у сіни й зупинився біля порога — в кімнати він не зважувався зайти і тільки заглядав туди крізь відчинені двері. Він побожно перехрестився на ікони, що висіли по стінах, і зітхнув. Його так засліпила розкіш цієї кімнати, що в нього сльози виступили на очах і дуже хотілось помолитись, але він не зважувався стати на коліна на блискучій слизькій підлозі, щоб не забруднити її. До того ж і ксьондз одразу вийшов у сіни, дав йому злотий і сказав:

— Ну, спасибі, Кубо, ти хороша людина, побожна. Я знаю, ти кожної неділі ходиш до костьолу.

Куба знову вклонився йому в ноги. Радість так його приголомшила, що він і незчувся, як опинився на дорозі.

— Ого, за кілька куріпок такі гроші! Добродію наш любий! — шепотів він, оглядаючи монету.

Не раз він носив ксьондзу різну дичину, зайчат або гриби, але ніколи ще не одержував стільки — щонайбільше кілька мідяків чи й так, добре слово.

А сьогодні, господи Ісусе! Цілий злотий! І в кімнату його запросив, і стільки приємностей йому наговорив. Ісусе!

Кубу наче схопило щось за горло, сльози самі бігли з очей, а в серці так пекло, немов хтось насипав йому жару за пазуху.

Тільки ксьондз так може вшанувати людину, тільки він один! Хай йому дасть здоров'я бог і мати божа Ченстоховська. Добра він людина, добра. А на селі його, Кубу, і парубки, і господарі, і інші частенько обзивають кульгавим, і дармоїдом, і неробою, ніхто й доброго слова не скаже, ніхто не пожаліє, хіба що коні та собаки. А він же хазяйський син, не якийсь там підкидько, не волоцюга, а католик, християнин.

Куба підводив голову дедалі вище, випростовувався, як міг, і вже гордо, мало не з викликом, дивився на всіх — на людей, що виходили на цвинтар, на коней, що стояли біля огорожі, коло підвід. Він одягнув шапку на розпатлану голову і поволі, з гідністю рушив до костьолу, мов якийсь багач, заклавши руки за пояс і так загірбаючи хворою ногою, що курява здіймалась над ним.

Сьогодні він не залишився стояти на паперті, як личить наймитові, а почав щосили протискуватись крізь юрбу туди, де стояли самі багаті,— де стояв Борина і сам вїт. Там було місце для тих, хто носить балдахін над ксьондзом, хто, коли підносять дароносицю, стоїть із свічкою біля вівтаря.

Люди дивилися на Кубу з подивом і страхом, не раз йому кидали грубе слово чи погляд, мов собаці, який лізе туди, куди його не просять. Але сьогодні Кубу це не зачіпало. Він стискав у кулаці гроші, і на серці в нього була така добрість і лагідність, як це завжди буває після сповіді.

Почалася обідня.

Куба став на коліна біля самої решітки й співав разом з усіма, побожно дивлячись на вівтар, де вгорі був намальований бог-отець — сивий і строгий, достоту такий, як поміщик з Джазгової Волі. А посередині сама мати божа Ченстоховська, в золотому убранні, дивилася просто на нього. І скрізь виблискувала позолота, палали свічки,

стояли букети червоних паперових квітів. Із стін, з кольорових вікон дивилися суворі обличчя святих в золотих німбах, і золоте, фіолетове проміння райдугою било в очі Куби — зовсім так, як тоді, коли купаєшся в ставку перед заходом, і сонце палає в воді. Кубі здавалося, що він — у раю, він не зважувався поворухнутись і, не зводячи очей з темного, по-материнському доброго обличчя богородиці, шепотів молитву за молитвою пошерхлими губами або співав з усієї сили так завзято, що його хрипкий рипучий голос було чути найдужче.

— Дереш ти, Кубо, горлянку, мов голодна коза! — шепнув йому хтось збоку.

— Для Ісуса і пресвятої діви...— буркнув Куба й замовк, бо в костьолі настала тиша. Ксьондз у білому стихарі вийшов на амвон, і всі дивились на нього, а він нахилився над народом і почав читати євангеліє. Барвисте проміння падало на нього з вікон, і людям здавалось, що він стоїть, наче ангел, оточений райдугою...

Потім ксьондз говорив так довго й переконливо, що не один із слухачів зітхав від щирого серця, не один витирав сльози, а дехто, опустивши очі, каявся подумки і обіцяв виправитись.

Куба дивився на ксьондза, мов на святу ікону, і йому аж дивно було, що це той самий добродій, який розмовляв з ним і дав йому злотий. Зараз він був подібний до архангела на вогненній колісниці, обличчя в нього зблідло, очі сипали блискавки, особливо коли він, піднісши голос, почав вичитувати народові за всі його гріхи — скупість, пияцтво, розпусту, шахрайство, непошану до старших і безбожність. Він закликав людей опам'ятатись, благав, закликав, просив — так, що Куба не витримав і, відчувши себе винним в усіх цих гріхах, заридав, а за ним увесь народ — жінки, навіть статечні господарі. В усьому костьолі знявся плач, схлипування, шморгання носами. Ксьондз повернувся обличчям до вітваря і, ставши на коліна, читав покутню молитву. Стогін знявся в юрбі, і вона, мов ліс, піднятий ураганом, впала ниць на підлогу, аж курява знялася, і ніби хмара оповила людей, які з криком, сльозами й зітханнями благали бога змилюватись.

Потім настала тиша, повна молитовної щирої розмови з богом. Почалася пізня обідня. Орган гудів придушеним, покірним і глибоким голосом, а душа в Куби завмирала від насолоди і невимовного щастя.

Голос ксьондза раз у раз підносився над юрбою й плив над похиленими головами, виголошуючи проникливу святу молитву. Дзвони виспівували славу, кадильний дим здіймався запашним стовпом і хмарою плив над людьми, які молились, стоячи на колінах. Кубу наповнювала така насолода, що він тільки зітхав і то підіймав руки, то бив себе в груди й завмирив у солодкому знесиллі. Шепіт молитов, зітхання, раптові вигуки і навіть стогони лунали навколо, а світло, запах ладану, музика органа оповивали душу Куби, наче дивний сон.

— Ісусе! Ісусе коханий! — шепотів він, засліплений і майже непритомний, міцно стискаючи в долоні свій злотий. Коли після піднесення чаші Амброжій почав обходити всіх з тацею, побрязкуючи грішми,— аби люди чули, що він збирає на свічки,— Куба встав, кинув і свою монету на піднос і довго, як це робили багаті, вибирав собі здачу —

двадцять копійок і шість грошів.

— Бог тобі віддачить! — почув він з приємністю.

Коли розносили свічки, бо служба була з хресним ходом, Куба сміливо простяг руку, але, хоч йому страшенно хотілося взяти цілу, взяв маленьку свічку, майже недогарок, бо зустрівся з суворим, осудливим поглядом Домінікової, яка стояла біля нього з Ягусею. Куба похапцем запалив свою свічку, побачивши, що ксьондз підніс дароносицю й повернувся до народу. Всі впали ниць.

Ксьондз заспівав молитву, поволі зійшов з приступок вітаря й рушив проходом, який раптово утворився між рядами співаючих людей та свічок, що пломеніли вогниками. Так він ішов, оточений яскравими барвами, а стогнучий спів линув за ним слідом. Нарешті процесія рушила, гримнув орган, ритмічно задзвонили дзвоники, народ підхопив молитву й заспівав одним могутнім голосом віри. Попереду юрби в сьайві хистких вогнів миготів срібний хрест, погойдувалися статуї святих у фольгових коронах, прикрашені тюлем і мереживом. А вже у великих дверях, крізь які в хмарах диму кадилиць сяяло сонце, замайоріли на вітрі похилі корогви, залопотівши крилами, мов зелені й пурпурові птахи.

Процесія обходила костьол.

Куба ішов, затуливши долонею свічку, і вперто тримався біля ксьондза, над яким Борина, коваль, вїйт і Томек Клемо несли червоний балдахін. Під ним блищала золота дароносиця, залита сонцем, і крізь скляне дно просвічували білі облатки причастя.

Куба ішов, наче уві сні, і раз у раз спотикався та наступав іншим на ноги.

— Тихо, ти, роззяво!

— Опудало, кульгава сатано! — лаяли його люди, а інколи й штурхали.

Але Куба не чув нічого. Хор гримів, як один могутній голос, спів молитов здійсмався хвилями і бив у бліде сонце, дзвони гули мідними горлянками, аж тремтіли липи й клени, і раз у раз червоний листок, відірвавшись від гілки, падав ниць, мов підбитий птах, а високо вгорі, над процесією, над вершинами дерев, похилених над вежами костьолу, кружляла зграя сполоханих голубів.

Після відправи народ посунув на цвинтар біля костьолу. Вийшов разом з іншими й Куба, але сьогодні він не поспішав додому, хоча й знав, що на обід буде м'ясо дорізаної корови. Він на кожному кроці зупинявся, перемовлявся із знайомими і протискувався ближче до своїх хазяїв. Антек з дружиною стояли в гурті сусідів і розмовляли, як це звичайно буває в неділю після обідні.

А в іншому гуртку, вже за ворітьми, на дорозі, головував коваль, дужий чоловік, одягнений зовсім по-міському, — в чорному піджаку, закапаному на плечах воском, в синьому картузі, в штанах навипуск та з срібним ланцюжком на жилетці. На червоному його обличчі стирчали руді вуса, волосся кучерявилося. Він говорив голосно, весело реготав: насмішник був на все село — не дай боже потрапити йому на язик! Борина весь час поглядав на нього та прислухався до його слів: він побоювався коваля, знаючи, що той рідного батька не промине глузуванням, а тим більше тестя, з яким воював за

жінчин посаг. Але Боруна не встиг дослухати, що він каже, бо саме в цю хвилину побачив Домінікову з Ягною, які виходили з костюлу. Вони йшли поволі, тому що людей на цвинтарі було дуже багато, і мати з дочкою раз у раз зупинялися, щоб привітатися й порозмовляти, бо хоч тут усі були з одного села, усі родичі та куми, хоч частенько гомоніли через тин або сидючи рядком на межі, але все ж таки поговорити біля костюлу було приємно, та й годилося за звичаєм.

Домінікова тихим, солодким голосом говорила щось про ксьондза, Ягна розглядала людей. На зріст вона була рівна з найвищими чоловіками, а причепурилася сьогодні так, що хлопці не могли відвести від неї очей. Вони стояли юрбою на дорозі та біля воріт, курили цигарки й посміхалися, дивлячись на неї. Вона й справді була красуня й чепуруха, а станом і поставою не всяка поміщицька дочка могла з нею зрівнятися. Дівчата, та й заміжні жінки, проходячи мимо, зупинялися, щоб помилуватися на її смугасту спідницю, що мінилася на ній всіма барвами, мов райдуга, на її високі чорні черевики, зашнуровані червоними шнурками аж до білих панчіх, на її зелену оксамитну корсетку, так рясно вигаптувану золотом, що аж в очах рябіло, на разки бурштину й коралів, що оповивали її повну білу шию. З намиста спадали на плечі пучки різнобарвних стрічок, і коли Ягна йшла, вони звивалися за нею, барвисті, як веселка.

Але Ягна не бачила заздрісних поглядів. Своїми синіми очима вона ніби шукала когось в юрбі. Зустрівшись з жадібно втопленим у неї поглядом Антека, вона вся залилась рум'янцем, смикнула матір за рукав і, не чекаючи на неї, пішла вперед.

— Ягно! Почекай! — гукнула їй вслід мати, вітаючись з Боруною. Ягна зупинилась на дорозі, де її відразу колом оточили парубки, почали вітатися і злісно кепкувати з Куби, який ішов слідом і дивився на неї, мов на ікону.

Куба тільки сплюнув і побрів додому. Його хазяї вже пішли, та й до коней треба було заглянути.

— Ну, зовсім, як намальована! — вигукнув він несвідомо, вже сидючи на ґанку.

— Хто, Кубо? — спитала Юзя, готуючи обід.

Куба опустил очі — йому стало соромно і страшно, щоб не довідались.

Але за ситним і довгим обідом він швидко забув Ягну. Була й капуста з горохом, і м'ясо, і юшка з картоплею, а під кінець подали чималу миску ячної каші, засмаченої салом.

Всі їли мовчки, не поспішаючи, і, тільки задовольнивши перший голод, стали розмовляти.

Юзя була сьогодні за господиню. Вона лише зрідка сідала на край лавки й їла поспіхом, пильно стежачи, чи всім вистачає, чи не треба принести з хати горщик і підсипати страви, щоб не казали, ніби в мисці дно видно. Обідали на ґанку, бо день був тихий і теплий.

Лапа крутився поруч і скиглив, терся об ноги хазяїв і заглядав у миски. Час від часу йому хтось кидав кістку, і він, схопивши, тікав з нею під призьбу, але відразу ж, радіючи з присутності хазяїв і з того, що згадували його ім'я, заливався веселим гавканням і починав ганятися за горобцями, які, обліпивши тин, чекали, поки їм хтось

сипне крихт.

Повз хату частенько проходили люди, вітаючись з сім'єю Бори-ни, яка хором відповідала на привітання.

— Відніс ти куріпки ксьондзові? — спитав у Куби Борина.

— Відніс, відніс! — Куба раптом поклав ложку й почав розповідати, як ксьондз запросив його до кімнати, як там у нього гарно й скільки книжок.

— Коли ж він усе прочитає? — спитала Юзя.

— Коли? А вечорами. Ходить собі по кімнатах, чай п'є і читає.

— Мабуть, усе божественні! — додав Куба.

— Та вже ж не букварі.

— А газету йому щодня сторож приносить,— несміливо зауважила Ганка.

— Бо в газетах пишуть про все, що в світі діється,— озвався Антек.— І коваль, і мельник теж одержують газету.

— Е, яка там у коваля газета! — ущипливо сказав Борина.

— Така сама, як і в ксьондза,— гостро відповів Антек.

— А ти читав? Знаєш?

— Знаю. Читав, та ще й не раз.

— І не порозумнішав нітрохи від того, що приятелюєш з ковалем.

— У вас, батьку, тільки той і розумний, у кого землі моргів з п'ятнадцять або корів з десятків.

— Заткни пельку, поки я ще добрий! Тільки й чекаєш, аби з батьком погризтися. Видно, хліб тебе розпирає... мій хліб!

— Кісткою мені ваш хліб у горлі стоїть.

— Шукай собі кращого. На Ганчиних трьох моргах булки їстимеш.

— Картоплю жертиму, але ніхто мені не буде дорікати.

— Хто? Я тобі дорікаю?

— А хто ж, як не ви? Роби, як віл, та ще й слова доброго не почувеш!

— У чужих людей краще. Робити не треба, а все дають.

— Звісно, краще.

— То йди до них, спробуй.

— Голіруч не піду.

— Дам тобі кийка — щоб було чим собак відганяти.

— Батьку! — grimнув Антек, схопившись з лави, але відразу ж сів назад, бо Ганка смикнула його за пояс.

Старий грізно глянув на нього, перехрестився, кінчаючи їсти, і, йдучи до хати, рішуче мовив:

— На хліб до тебе не піду, ні!

Відразу після обіду всі порозходилися, тільки Антек сидів на ганку і про щось думав.

Куба пустив коні пастися в конюшину за клунею, а сам ліг під стіжком трохи заснути, але спати не міг. Болів живіт від з'їденого за обідом, дошкуляла думка, що

якби він мав рушницю, то міг би стріляти пташок, а інколи й зайчика підстрелити та щотижня відносити ксьондзові.

"Коваль міг би зробити рушницю. Таж він змайстрував лісникові таку, що як стрельне в лісі, то аж на селі чути.

Механік, чорт би його взяв! Але за таку рушницю треба карбованців п'ять заплатити,— міркував Куба.— А звідки їх узяти? Іде зима, треба кожух купити, чоботи теж довше, ніж до Нового року, не витримають. Правда, хазяїн винен ще десять карбованців, штани й сорочку. Кожух коштуватиме карбованців з п'ять... Ні, короткий буде... Чоботи карбованців зо три... та й шапку треба б купити... А карбованця занести його велебності на помин батьків... Стерво... нічого не залишиться!"

Він сплюнув і почав визбирувати з кишені крихти тютюну, та раптом намацав монети, про які зовсім забув.

— Є і в мене готові грошки!

Йому раптом перехотілося спати: з корчми линули далекі, притишені звуки музики, чулися голоси.

"Танцюють, паскудники, і горілку п'ють, і цигарки курять!" — зітхнув Куба й знову ліг ниць.

Дивлячись на спутаних коней, які збилися в купу, покусуючи одне одного, він думав, що треба і йому ввечері зайти до корчми й купити тютюну та хоч здалеку подивитись, як люди випивають.

Він раз у раз виймав з кишені монети й поглядав на сонце. Воно було ще високо і так повільно посувалося сьогодні до заходу, ніби теж хотіло відпочити в неділю... А Кубу так тягло до корчми, що він витримати не міг, перевертався з боку на бік та аж стогнав від нетерплячки. Але зараз не можна було йти, бо саме в цю мить вийшли з-за клуні Антек з Ганкою і подалися межею в поле.

Антек ступав попереду, а за ним Ганка з хлоп'ям на руках. Вони часом обмінювались кількома словами і йшли поволі. Антек інколи нахилився і торкав рукою стебла врун.

— Гарні... Густі, як щітка,— буркнув він, обводячи поглядом ділянку, яку засівав для себе, відробляючи за це батькові.

— Густі, правда, але батькові все одно кращі — як ліс,— мовила Ганка, дивлячись на сусіднє поле.

— Бо там земля краще угноєна.

— Було б у нас три корови, то й ми б свою землю краще підживили.

— Добре було б ще й коня свого мати...

— І приплід був би на продаж. А так що? Кожну дрібницю, кожну соломинку батько підраховує, наче це не знати що.

— І раз у раз дорікає...

Обоє змовкли, бо серце їм залило почуття образи, жаль, гнів, глухе болісне обурення.

— Лише моргів з вісім нам і припало б,— вигукнув Антек несвідомо.

— Авжеж, не більше. Тут і Юзька, і ковалиха, і Гжеля, і ми,— вираховувала Ганка.

— Ковалеві можна було б грошима сплатити і залишити собі хату й п'ятнадцять моргів.

— А є в тебе чим виплатити? — Ганка навіть застогнала від гострого почуття безсилля, і сльози потекли в неї по щоках, коли вона обвела поглядом свекрові поля, цю землю, чисту як золото, де і пшеницю, і жито, і ячмінь, і буряки — все можна було сіяти... Стільки добра, й все чуже, чуже!

— Не реви, дурна, адже вісім моргів з цього наші...

— Хоч би половину лише, та хату, та он те поле, що під капустою,— показала Ганка ліворуч, де зеленіли довгі рядки капусти. Вони звернули туди й сіли на краю луки під кущами. Ганка стала годувати дитину, яка розплакалась, Антек скрутив цигарку і запалив, похмуро дивлячись перед собою.

Він не говорив жінці про те, що його мучило й пекло, що лежало в нього на серці, ніби розжевлена вуглина, бо і він не зумів би цього висловити, та й вона не зрозуміла б його добре.

"Звісно, жінка, що вона тямить, що може зміркувати? Живе собі, мов тінь, яка біжить за людиною. Господарство, діти, кумасі — оце й увесь її світ. Всі вони такі, всі..." — подумав він з гіркотою, і в нього стислося серце.

"Оцьому птахові, що літає над луками,— краще, ніж деяким людям. Який у нього клопіт? Літай собі та співай, а господь бог засіває для нього поля — тільки збирай та підживляйся..."

— А хіба в батька немає грошей? — почала Ганка.

— Звідки ж?

— Адже він Юзьці такі корали привіз, що корову можна було б на ці гроші купити. І Гжелі завжди посилає через вйта.

— Посилати посилає,— відгукнувся Антек неухважно, думаючи про щось інше.

— Адже він інших кривдить! А одежу, що від матері-покійниці залишилась, гноїть у скрині, не дає навіть глянути. Які там спідниці, які хустки, чепці, намиста!

Ганка довго ще перелічувала все добро, яке ховав батько, висловлювала свої жалі, кривди, надії, але Антек вперто мовчав. Нарешті їй увірвався терпець і вона шарпнула його за плече:

— Спиш, чи що?

— Ні, слухаю. Мели собі, мели, може, тобі від цього полегшає. А коли скінчиш, скажи мені.

Ганка взагалі була слізлива, та й накіпіло в неї на серці,— отож вона вибухнула плачем і стала крізь сльози дорікати чоловікові, що він поводить з нею, наче з дівкою якоюсь, не дбає ні про неї, ні про дітей.

Допекла вона Антекові так, що він нарешті схопився на ноги й розлючено закричав:

— Поголоси, поголоси ще! Може, ці ворони почують тебе й пожаліють.— Він показав очима на ворон, які летіли над луками, насунув на чоло шапку і великими кроками попрямував до села.

— Антеку! Антеку! — жалібно кликала його Ганка, але він навіть не озирнувся.

Вона загорнула хлоп'я і, плачучи, пішла межею додому. Тяжко було в неї на серці. Ні з ким поговорити, нікому на свою долю поскаржитись. Живеш відлюдьком, навіть до сусідів не можна піти і серце вилити. Дав би їй Антек сусідів! Сиди вдома, працюй, як той віл, догоджай усім, та ще й слова доброго не почувеш. Інші до корчми ходять, на весілля... А цей Антек... Хіба йому можна догодити? Часом такий м'який, хоч до рани тули, а потім знову цілими тижнями й словечка не мовить, і не гляне — мовчить та про щось думає. Воно, правда, є про що думати! Хіба не час батькові переписати на них землю, жити біля дітей в спокої? А вже як вона йому годила б — і рідному батькові не було б у неї краще...

Ганка хотіла присісти до Куби, але він притулився до стогу і вдавав, що спить, хоч сонце світило йому просто в очі. Тільки коли вона зайшла за клуню, він підвівся, струснув з себе солому і став пробиратися попід садками до корчми. Його мучили монети, що лежали в кишені.

Корчма стояла край села за будинком ксьондза, на початку обсадженої тополями дороги. Людей було ще мало, музика часом награвала, але майже ніхто не танцював, бо ще не стемніло. Молодь блукала по саду або юрималася біля входу та попід стінами, де на свіжих жовтих колодах сиділо багато жінок і дівчат. Велика кімната з чорною закіптюженою стелею була майже порожня. Невеличкі закурені віконця пропускали так мало червонястого призахідного світла, що тільки на витоптаній підлозі лежала світляна смужка, а по кутках був морок. Якись люди сиділи за столом біля стіни, але Куба ніяк не міг розібрати, хто такі.

Тільки Амброжій і костьольний служка стояли біля вікна з пляшками в руках, випивали й розмовляли.

Баси гули, мов джміль, що залетів знадвору. Часом тоненько попискувала скрипка, як пташка, що підманює подругу, чи бив бубон... але хутко знову наставала тиша.

Куба підійшов просто до шинкваса, за яким сидів Янкель в ярмулці та в самій сорочці, бо в кімнаті стояла задуха. Погладжуючи свою сиву бороду, він кивав головою і читав книжку, схилившись так низько, що його очі майже торкалися сторінок.

Куба переступав з ноги на ногу, міркував, поглядав на свої гроші, чухав потилицю і стояв так довго, що Янкель глянув на нього і, не перестаючи кивати й молитися, брязнув раз-другий чарками.

— Півкварти, тільки міцної! — наважився врешті Куба. Янкель мовчки налив йому й простяг ліву руку за грошима.

— В посудину? — запитав він, змахнувши в шухляду позеленілі мідяки.

— Та вже ж не в чобіт!

Куба відсунувся на самий край шинкваса, випив першу чарку, сплюнув і окинув поглядом корчму. Випив другу, придивився до пляшки проти світла й зі стуком поставив її на шинквас.

— Дайте ще півкварти й махорки, — мовив він уже сміливіше, бо після горілки по тілу розлилося блаженне тепло й він відчув дивний приплив сил.

— Що, Кубо, гроші сьогодні одержав?

— Де там? Хіба сьогодні Новий рік?

— Може, дати тобі рисової горілки?

— Еге... грошей не вистачить... — Куба перелічив гроші й жадібно глянув на пляшки з рисовою горілкою.

— Дам у борг... Хіба я тебе не знаю, чи що?

— Не треба: хто боргує, той без чобіт мандрує,— гостро відповів Куба, та, незважаючи на це, Янкель поставив перед ним пляшку рисової горілки.

Куба відмовлявся і навіть збирався піти, але клята рисова пахла так смачно, що йому аж у носі залоскотало. Куба вже не міг витримати і випив без вагання.

— У лісі щось заробив? — терпляче допитувався Янкель.

— Ні, не в лісі. Шість куріпок спіймав у сильце, відніс ксьондзові, а він дав мені злотий.

— Злотий за шість штук! А я б за кожную дав по п'ятаку.

— А хіба вам можна їсти куріпок? — здивувався Куба.

— Це вже не твій клопіт. Принось тільки більше, я за кожную дам по п'ятаку просто в руки. Могорич поставлю, ну?

— І по цілому п'ятаку заплатиш?

— Я слів на вітер не кидаю. А за ті шість куріпок... мав би ти, Кубо, не кварту, а дві кварта рисової і оселедець, і булку, і пачку махорки... Розумієш?

— Авжеж, дві кварта рисової і оселедець... Що я, тварина дурна, чи що... все розумію... Дві кварта рисової, і махорки, і булку... і цілий оселедець.

Горілка вже трохи затуманила Кубі голову.

— То ти принесеш, Кубо?

— Дві кварта... і оселедець, і... Принесу. От якби в мене була рушниця,— мовив Куба, раптом трохи протверезившись, і знову почав підраховувати: — Кожух, приміром, карбованців з п'ять... Чоботи треба... На них ще три карбованці... Ні, не вистачить, а коваль заправить карбованців п'ять за рушницю... як з Рафала... Ні, не вистачить,— міркував він уголос.

Янкель хутко зробив обчислення крейдою на шинквасі і тихо шепнув йому на вухо:

— А ти, Кубо, козулю б застрелив?

— Еге, з кулака не застрелиш, а з рушниці чом не застрелити?

— Ти вмієш стріляти?

— Ти, Янкелю,— єврей, то й не знаєш, а на селі знають, що я ходив з панамі в ліс воювати, там мені ногу прострелили. Отже, стріляти вмію.

— Я дам рушницю, дам пороху, усе, що треба, а ти, Кубо, все, що підстрелиш, принесеш до мене... За козулю я дам цілого карбованця... Чуєш?... Цілого карбованця. За порох вирахую п'ятнадцять копійок, а за рушницю — адже вона псується — принесеш мені, Кубо, чвертку вівса.

— Карбованець за козулю... за порох п'ятнадцять копійок. Цілий карбованець? Отже, як це виходить?

Янкель знову почав докладно пояснювати йому.

— Вівса? Це що — я в коней з ясел його заберу? — тільки й зрозумів Куба.

— Навіщо в коней? У Борини є і в іншому місці.

— То це, виходить... — Куба витріщив очі й почав міркувати.

— Всі так роблять... А ти думаєш, звідки в парубків гроші беруться? Кожному потрібна махорка й чарочка горілки, і потанцювати охота в неділю. Звідки ж їм узяти?

— Як же це так? Злодій я, чи що, по-твоєму?! — раптом гримнув Куба і так стукнув кулаком по столу, аж чарки підскочили.

— Чого це ти, Кубо, галасуєш? Заплати гроші та йди звідси під три чорти!

Але Куба не заплатив і не пішов, бо в нього вже не було грошей, і він заборгував євреєві. Отже, він тільки важко сперся на шинквас і почав сонно підраховувати; Янкель раптом полагіднішав і налив йому ще чарочку рисової, а про овес нічого не казав.

Тим часом надворі стемніло, і в корчму напливало дедалі більше народу. Запалало світло, музика заграла веселіше, дужчав гомін. Відвідувачі юрмилися біля шинкваса, під стінами або посеред хати, розмовляли про те, про се, скаржились, радились, а дехто випивав з друзями, але таких було мало, бо люди сьогодні прийшли сюди не пиячити, а так собі по-сусідському постояти, поговорити, послухати музику, почути новини. Адже сьогодні неділя — і відпочити й побалакати не гріх, та й чарочку випити з кумами, аби тільки по-хорошому і без гріха. Сам ксьондз цього не забороняє. Навіть скотині належить після праці відпочинок.

За столами посідали літні хазяї та кілька жінок, які в своїх червоних спідницях і хустках скидалися на розквітлі рожі. Усі гомоніли разом, і в корчмі стояв страшенний гамір. Тупіт ніг танцюристів нагадував гупання ципів на току, а скрипки задержувато співали: "Хто мене дожене... дожене?"

"Ой це я, ой це я, ой це я!" — стогнучи, відповідали баси, а бубон реготав і брязкотів.

Танцюристів було небагато, та вони притупували так міцно, Що рипіла підлога, двигтіли столи, раз у раз дзвеніли пляшки і перекидалися чарки.

Але молодь не мала особливої охоти до танців — не було нагоди для цього, як-от: весілля чи заручини. Танцювали знічев'я аби розім'яти ноги. Тільки хлопці, які мали пізньої осені йти в солдати, танцювали довше й пили з горя, згадуючи, що їх поженуть на чужину, в далекий світ.

Найдужче вигукував брат вїта, а з ним Марців Бялек, Томек Сікора й Павло Борина, двоюрідний брат Антека, та й сам Антек прийшов до корчми, але сьогодні не танцював, а сидів за перегородкою з ковалем та з іншими. Був тут і Франек, наймит з млина, низький, кремезний і кучерявий парубок — балакун, причепа й насмішник, такий ласий до дівчат, що частенько ходив увесь в синцях і подряпаний. Сьогодні ввечері Франек напився відразу. Він стояв біля шинкваса з товстою Магдою, служницею органіста, вагітною вже на шостому місяці.

Ксьондз вичитував йому з амвона за Магду й наполягав, щоб він одружився з нею, але Франек і чути про це не хотів. Восени він мав іти в солдати, то навіщо йому жінка?

Магда тягла його в куток до лежанки і щось казала плаксивим голосом, а він раз у раз відповідав їй на це:

— Дурна! Я за тобою не бігав. За хрестини заплачу й карбованця тобі кину, якщо схочу!

Він був дуже п'яний і так штовхнув Магду, що вона впала на лежанку, біля Куби, який спав там, спустивши ноги на підлогу. Так Магда й залишилась, і стала плакати, тихо схлипуючи, а Франек знову пішов пити й запрошувати дівчат на танці. Хазяйські дочки не хотіли з ним іти, бо що таке наймит на млині! Бідніші теж гнали його від себе, бо він був п'яний і під час танців чіплявся до них. Кінець кінцем Франек плюнув і пішов цілуватись з Амброжієм та дядьками. А ті охоче частували його, сподіваючись, що він швидше змеле їм зерно на млині.

— Випий, Франеку, та змели швидше, бо мені жінка вже голову гризе, що немає й пилинки борошна на кльоцки.

— А моя цілий день лається за крупу.

— А нам висівки потрібні для поросяти,— упрощував третій. Франек пив, обіцяв і голосно вихвалявся, що весь млин на ньому одному тримається, що мельник мусить його слухати, бо як ні... він, Франек, знає такі штуки... від яких у коші заведуться черви... а тільки-но він дмухне на став, вода висохне, риби повизди-хають, а схоче... борошно так зіпсується, що й коржа з нього не спечеш.

— Спробував би ти мені таке зробити — обскубла б я твою баранячу голову! — вигукнула Ягустинка, яка завжди була там, де і всі. Пити вона не пила, бо в неї рідко бували гроші, але могло трапитись, що кум або свояк почастують її півквартою, тому що всі побоювались її гострого язика. Тим-то Франек, хоч був дуже п'яний, відразу злякався і замовк, бо вона дещо знала про те, як він хазяйнує на млині. А Ягустинка, вже трохи захмеліла, взялася в боки і, притопуючи в такт музиці, давай вигукувати та примовляти:

— Танцюють, як мухи в смолі! Євко, ану ворухися швидше! Тягалася десь цілу ніч, а тепер спиш у танці. Томеку, швидше! Чи, може, тобі такий важкий той лантух борошна, що ти продав Янкелю? Не бійся, батько ще не знає. А ти, Марисю, гуляй собі, гуляй з рекрутами, та відразу ж запрошуй мене в куми.

Так Ягустинка допікала всім по черзі танцюристам. Вона була нестримана на язик, та й люта на всіх за те, що її вигнали власні діти і доводилося ходити на поденне. Але зараз їй ніхто не відповів, і вона, накричавшись вдосталь, пішла за перегородку, де сиділи коваль з Антеком і кілька молодих мужиків.

Тут з чорної стелі звисала лампа і блідим жовтавим світлом заливала розпатлані русяві голови. Чоловіки сиділи, спершись на стіл, втупивши очі в коваля, а той, увесь червоний, перехилившись до них, розмахував руками, іноді бив кулаком об стіл.

— Правду тобі кажу, бо це в газеті написано... чорним по білому. Не так люди в світі живуть, як ми, ні... — говорив тимчасом коваль.— А у нас як? Поміщик над тобою панує, ксьондз панує, урядник — теж хазяїн, а ти одне — роби, та з голоду здихай, та кланяйся кожному, щоб по морді не дали.

— А землі мало, по смужці на душу не вистачить!
— Зате поміщик має більше, ніж два села разом...
— В суді вчора казали, що незабаром даватимуть землю.
— Чию?

— А чию ж би... звісно, поміщицьку.
— Еге, ви хіба давали її поміщикові, що відбирати будете? Бач, як чужим добром порядкують,— із сміхом вигукнула Ягустинка, нахилившись до них.

— Там вони самі в себе урядують,— вів далі коваль, не звертаючи уваги на слова Ягустинки.— І всі в школах вчаться, садиби в них — мов поміщицькі маєтки, живуть собі панами.

— Де ж це так? — запитав Антек, який сидів скраю.

— В теплих краях.

— А якщо там так добре, чому ж коваль туди не їде, га? Бреше він, паскудник, як собака, морочить вам голову, а ви, дурні, вірите! — знову втрутилась Ягустинка.

— Кажу вам добром: ідіть собі, Ягустинко, звідки прийшли!

— А я не піду. Корчма для всіх, а я така ж господиня тут за свої три гроша, як і ти. Дивись, учитель який! Перед євреями вислужується, начальству догоджає, перед поміщиком за версту шапку скидає, а ті йому вірять. Базікало! Знаю я... — Але докінчити вона не встигла, бо коваль міцно взяв її за плечі, ногою відчинив двері й дав такого стусана, що вона вилетіла в кімнату і простяглася на підлозі.

Проте Ягустинка навіть не розсердилась і, підвівшись, сказала весело:

— Міцний, сатана, як бик... От мені б такого...

Люди вибухнули сміхом, а вона вийшла з корчми, стиха лаючись.

Корчма потроху порожніла, музика перестала грати, люди розходились по хатах або зупинялися купками на вулиці, бо вечір був теплий і погожий, ясно світив місяць. Тільки рекрути, що сиділи в корчмі, пили до нестями й щось вигукували, та Амброжій, п'яний як ніч, шкутильгав посеред дороги і, хитаючись, виспівував пісні.

Нарешті вийшла з-за перегородки й компанія на чолі з ковалем.

Через деякий час Янкель почав гасити світло; тоді вже й рекрути вибралися з корчми і, взявши один одного під руки, побрели дорогою, горлаючи пісні, аж люди виглядали з хат і собаки гавкали їм услід.

Тільки Куба спав на лежанці так міцно, що Янкелеві довелося його будити. Але той не хотів уставати, вимахував кулаками і бурчав:

— Поки я живий, схочу, то й буду спати. Я сам собі пан, а ти — руда паскуда!

Відро води допомогло. Куба встав. Трохи протверезившись, він з жахом довідався, що пропив усі гроші.

— Як же це? Дві півкварті рисової... цілий оселедець, махорка... і ще дві півкварті... і все до копійки? Як же це? Дві... — в нього голова йшла обертом.

Нарешті Янкель переконав його, і вони домовились щодо рушниці, яку корчмар мав привезти йому з ярмарку. Щоб запити могорич, Янкель почастивав Кубу спиртом.

Тільки овес принести Куба рішуче відмовився:

— Батько злодієм не був і син не буде.

— Та добре, іди вже собі, спати час, а мені ще треба молитву прочитати.

— Дивися... пройдисвіт який... підмовляє красти, а сам молитву читає,— бурчав Куба, прямуючи додому. Він все пригадував та підраховував,— йому ніяк не вірилось, що міг пропити всі гроші. На вулиці його ще дужче розібрало. Він брів, похитуючись та раз у раз натикаючись то на тини, то на колоди, що лежали біля хат, і голосно лаявся:

— Шоб вас поскручувало! Ледарі прокляті — так дорогу загородили! Не інакше, налігалися, паскуди. Мало їм ксьондз вичитує, мало...

Тут Куба зупинився і довго силкувався щось пригадати. Нарешті його осяяло, і він відчув такий жаль і каяття, що, оглянувшись, нахилився, шукаючи чого-небудь твердого... але відразу ж забув про свій намір і став молотити себе по обличчю кулаком, вигукуючи:

— П'яниця ти, свиня паскудна! От потягти тебе до його велеб-ності, нехай вичитає перед усім народом, бо ти пес і п'яниця.

"Двічі по дві півкварті... випив... Усі гроші пропив... Тварюка ти або ще й гірше",— думав Куба.

Його охопив такий жаль до себе, що він присів на дорозі і залився плачем.

Великий ясний місяць плив у темних просторах, подекуди, мов срібні цвяшки, поблискували зорі. Туман сірою тонкою пряжею снувався над селом, укривав став. Бездонна тиша осінньої ночі оповивала світ, і тільки часом порушували її співи людей, що верталися з корчми, та гавкання собак.

А на дорозі перед корчмою Амброжій, похитуючись, тупцював на одному місці й співав довго, без упину, аж поки не протверезився:

Ой Марисю моя мила,

Ти кому пивця зварила?

Ти кому пивця зварила?

Ой Марисю моя мила!

V

Осінь насувалася швидко.

Бліді дні брели порожніми глухими полями і вмирали в лісах, дедалі тихші й блідіші — наче облатки святого причастя, осяяні полум'ям догораючих свічок. І з кожним світанком день уставав лінивіше, заляклий від холоду, укритий памороззю і ніби пронизаний тишею вмираючої землі. Розцвітало в глибині неба бліде обважніле сонце, оточене вінком з гав і гайвороння, що злітали десь на обрії, летіли низько над полями й каркали довго, глухо, жалібно, а за ними линув рвучкий осінній вітер, каламутив застиглу воду, вбивав рештки зелені, зривав останнє листя з тополь, похилених над шляхом, і листя тихо падало на землю, ніби сльози — криваві сльози вмерлого літа.

Кожного світанку село прокидалося чимраз пізніше, худоба все з більшою неохотою брела на пашу, тихше рипіли ворота, тихше лунали голоси, приглушені мертвотною й осінньою порожнечею. Дедалі слабкіше й тривожніше бився пульс життя. Перед хатами і в полі люди раптом зупинялися й довго дивилися в похмуру

синю далечінь. І навіть бики та корови відводили від пожовклої трави могутні рогаті голови і, поволі пережовуючи жуйку, втоплювали очі в далекий простір, а їхній глухий і жалібний рев котився по мертвому полю.

І з кожним світанком було дедалі похмуріше й холодніше, і нижче стелився дим у голих садках, і чимраз більше птахів зліталося в село шукати схованки в клунях та сінниках, а гайвороння сідало на покрівлях, на голих деревах або кружляло над землею, зловісно каркаючи, ніби виспівуючи жалібну пісню зими.

Полудні сонячні, але такі мертві й німі, що здалеку чувся шум лісу й плескіт річки, який звучав, наче глухе ридання. Невідомо звідки налітало останнє тонке павутиння бабиного літа й зникало в різних зимових тінях. І був у цих тихих полуднях смуток умирання; німотність лежала на безлюдних дорогах, а в безлистих садах крилася глибока меланхолія скорботи й жалю водночас. І часто, дедалі частіше, небо затягували темні хмари, і задовго до вечора доводилося йти з поля, бо наставала темрява.

Люди закінчували осінню оранку; дехто проорював останні борозни вже в темряві і, повертаючись додому, раз у раз оглядався на ріллю й прощався з нею зітханням аж до весни.

А надвечір уже частенько падали дощі. Були вони короткі, але холодні, і дедалі частіше йшли до самого смеркання — довгого осіннього смеркання, в якому, мов золоті квіти, пломеніють вікна хат і виблискують калюжами мокрі дороги, а холодна осіння ніч стукає в стіни й стогне в садах.

Навіть лелека з простреленим крилом, який не зміг відлетіти у вирій і самотньо бродив по луках, став приходити на подвір'я Бори-ни, де Вітек, щоб приманити, дбайливо підкладав йому їжу.

Дедалі частіше заходили тепер у село старці: і звичайні жебраки, які з торбами, протяжно виспівуючи молитви, ходили від дверей до дверей, супроводжувані гавканням собак, й інші, ті, що брели із святих місць, побувши і в Острій Брамі, і в Ченстохові, і в Кальварії. Вони охоче розповідали довгими вечорами про те, що діється в світі та які чудеса де сталися. Дехто з них таємниче повідомляв, що йде аж із святої землі й такі бачив країни, перепливав такі великі моря, переживав стільки пригод, аж подив охоплював побожних слухачів від їхніх розповідей. Не всі й вірили цьому, але слухали жадібно, бо кожен радий був почути щось нове, та й вечори ставали довгі і до ранку можна було виспатись як слід.

Гей, осінь це була, пізня осінь!

Не чути було на селі ні співів, ні веселих вигуків, ні пташиного гомону — нічого, тільки вітер стогнав у стріхах та дощ стукотів у шибки і з кожним днем дужче гупали ціпи на токах.

Ліпці завмирали так само, як навколишні поля, що виснажені, сірі, обдерті, лежали й відпочивали в тужній тиші; як ті голі, ніби зіщулені дерева, що поволі ціпеніли на довгу-довгу зиму.

Наставала осінь, рідна матінка зими.

Люди тільки тим і втішались, що немає ще злив, що дороги не дуже розкисли і суха погода, може, протримається до ярмарку, на який всі Ліпці збираються, ніби на храмове свято.

Ярмарок був у день святої Кордули, найбільший і останній перед різдвом, тому всі так готувалися до нього.

Вже за два тижні до цього радилися в кожній хаті, що можна буде продати,— яку скотину, зерно чи дрібний приплід. До того ж і на зиму треба було купити немало і одєжі, і посуду, і всякого господарського начиння — через те в хатах і зчинялися всякі сварки й суперечки: ні в кого не було зайвої копійки, а добувати гроші ставало дедалі важче. Адже саме надходив час платити податки, гмінний збір, розплачуватись одному з одним; декому треба було віддавати позички, іншим — розраховуватися за рік з наймитами. Стільки всього назбиралося, що навіть ті, в кого було по п'ятнадцять моргів землі, важко зітхали, підраховували й доходили висновку, що як не крути, доведеться продати на ярмарку коня або корову; ну, а вже про бідніших і говорити нічого.

Виводив такий хазяїн з хліва корову, обтирав віхтем забруднені гноєм боки і підкидав на ніч конюшини чи там вареного ячменю з картоплею, щоб вона піджибилася. Другий чепував стару, зовсім сліпу шкапу, щоб вона стала хоч трохи схожа на коня. Третій ретельно молотив з ранку до вечора, щоб приготувати більше зерна на продаж.

У Борини теж готувалися до ярмарку. Борина з Кубою домолочували пшеницю, Юзька з Ганкою підгодовували свиней і гусей, яких відібрали на продаж.

Антек з Вітеком — через те що кожного дня можна було сподіватися дощу — щоранку їздили в ліс по хмиз на паливо та по листя, частина якого пішла на підстилку, а решту звалили біля хати, щоб утеплити стіни.

Ця спішна робота тривала напередодні ярмарку до пізньої ночі. Тільки коли пшениця лежала в мішках на возі, що його вкотили до клуні, в хаті Борини сіли вечеряти.

В печі весело палав вогонь, потріскували ялинові сучки. Всі їли повільно й мовчки: так напружувалися, що нікому не хотілось говорити. І тільки після вечері, коли жінки вже поприбирали горшки й миски із стола, Борина мовив, присуваючись до печі:

— Треба буде виїхати на світанку.

— Та вже ж не пізніше,— відповів Антек. Він шмарував упряж, Куба вистругував бияк для ціпа, а Вітек чистив картоплю на ранок і раз у раз штурхав у бік Лапу, який лежав поруч і визбирував бліх, клацаючи зубами.

В хаті було тихо, тільки вогонь потріскував у печі та цвіркуни сюрчали за комином, а з другої половини долинали хлюпання води, стукіт горшків, що їх перемивали жінки.

— Ну як, Кубо, залишишся на той рік?

Куба опустив рубанок, яким щойно стругав, і, задивившись у вогонь, мовчав так довго, що Борина мусив йому нагадати:

— Чув, що я тобі сказав?

— Та чути чув... але... міркую... по правді сказати: я ніякої кривди від вас не бачив,

та от... — він замовк із заклопотаним виглядом.

— Юзю, а дай-но горілки і чогось закусити. Чого ж так, на суху, радитись? — розпорядився Борина і присунув до печі лавку, на якій Юзя хутко поставила пляшку горілки, поклала кільце ковбаси й хліб.

— Випий, Кубо, і скажи своє слово.

— Спасибі, хазяїне. Залишитись я б залишився, але...

— Прибавлю тобі трохи.

— Прибавити б треба, бо вже кожух розвалився і чоботи, та й каптан якийсь купити треба. Ходиш, як жебрак, сором навіть у костьол піти... Хіба тільки на паперті постояти, бо як до віттаря підеш у такій одежі?

— А в неділю ти не подумав про це, а пхався туди, де найперші люди стоять,— суворо нагадав Борина.

— Воно, звісно, правда... — бурчав засоромлено Куба, заливаючись рум'янцем.

— Адже й ксьондз навчає, що треба старших шанувати. Випийно, Кубо, на згоду і слухай, що я тобі кажу, то й сам зрозумієш, що наймит — не рівня господареві. Кожен має своє місце, і кожному господь бог призначив щось інше. Призначив тобі бог твоє, то ти його пильнуй, а на перше місце не пхайся і над іншими не старайся піднятися, бо це тяжкий гріх. І сам ксьондз тобі скаже те ж саме, що так мусить бути, аби на світі порядок був. Розумієш, Кубо?

— Я не скотина, свій розум маю, чом не розуміти.

— То гляди ж, більше над іншими не старайся піднятися.

— Е... я тільки до віттаря хотів ближче бути.

— Христос з кожного кутка молитву чує, не бійся. І навіщо пхатися між найперші люди, коли всі на селі знають, хто ти є?

— Еге ж, еге ж... був би я господарем, то й балдахін носив би, і ксьондза під руки водив би, а в костьолі сидів би на лавці і молився б по книжці. А коли я наймит, хоч і хазяйський син, то мені треба в притворі стояти або й за дверима, як собаці! — мовив Куба сумно.

— Такий вже на світі порядок, і не тобі його змінювати.

— Авжеж, не мені, авжеж.

— Випий ще, Кубо, і скажи, скільки тобі прибавити?

Куба випив ще — і в голові у нього запаморочилось. Йому привиділося, наче він сидить у корчмі з Міхалом, наймитом органіста, і розмовляє вільно, весело, як рівний з рівним. Він трохи розстібнув каптан, витяг ноги і, стукнувши кулаком по лаві, гукнув:

— Чотири карбованці і карбованець завдатку дасте, то залишусь.

— Та ти, мабуть, п'яний чи з глузду з'їхав! — вигукнув Борина, але Куба вже був під владою своєї давньої мрії і не чув голосу хазяїна. Його пригноблена душа випросталась, зростали в ньому гордість і така впевненість у собі, наче він був хазяйським сином.

— Дасте чотири карбованці і карбованець завдатку — залишусь, а ні,— наплювати — на ярмарок піду і роботу собі знайду, хоч би й конюхом у маєтку. Всі знають, що я роботящий і всяку роботу в полі чи біля дому знаю так, що не одному хазяїнові до мене

в пастухи йти і вчитися. А ні, то буду стріляти пташок і ксьондзу носити, або Янкеле-ві, або...

— Бач, як розбрикався кульгавий чорт! Кубо! — гостро grimнув Борина.

Куба замовк, одразу отямившись від своїх мрій, але завзяття не втрачав і був такий непоступливий, що Борина мимоволі мусив набавляти йому по полтиннику, по злотому і, зрештою, обіцяв на той рік прибавити три карбованці, а замість завдатку — дві сорочки.

— Так от ти який птах,— дивувався старий, запиваючи з Кубою могорич. Хоч він був лютий, що треба викинути стільки грошей, але вагатись не доводилось, бо Куба коштував і більше: наймит такий роботящий, що за двох упорається, хазяйського не візьме, а вже про скотину дбає більше, ніж про самого себе. Хоч і кульгавий та слабосилий, але на господарстві тямиться, можна цілком покластись на нього — все зробить як слід, ще й за поденщиками наглядатиме.

Вони поговорили ще про те, про се, а коли розходилися, Куба з порога, вже зовсім несміливо, озвався:

— Добре, згоджусь я на три карбованці і дві сорочки... тільки... тільки... не продавайте кобили... при мені вона народилася... кожухом своїм укривав її, щоб не змерзла. Не стерпіти мені, що її битиме якийсь лахмітник з міста. Не продавайте... золото — не кобила... слухняна, як дитина. Такий коник, що інша людина проти нього, як пес. Не продавайте.

— Та мені й на думку не спадало.

— Бо в корчмі казали, то я боявся.

— Ач, опікуни які... собачі душі... поперед хазяїна все знають. Куба ладен був від радості обняти його за ноги, але не зважився.

Він надів шапку і похапцем вийшов. Треба було лягати спати, бо завтра ж удосвіта їхати на ярмарок...

Вранці, ще й розвиднюватись не почало, тільки-но другі півні проспівали, а вже на дорогах і стежках, що вели до Тимова, зароїлися люди.

Всі, що тільки могли рухатись,— з усієї округи сунули на ярмарок.

Вдосвіта періщив дощ, але зішло сонце — і трохи розпогодилося, хоча небо було вкрите сірими хмарами, а над низинами снувався туман, ніби сіре, промоче прядив'яне полотно. На дорогах виблискували калюжі, у вибоях грязюка так і хлюпала під ногами.

З Ліпців на ярмарок ішли з самого ранку. На дорозі, обсаджений тополями, за костьолом, аж до самого лісу, видно було довгу вервечку підвід, які посувалися поволі, крок за кроком,— так було тісно, а обабіч возів аж рябіло від червоних спідниць та білих каптанів.

Здавалося, все село поспішало на ярмарок.

Ішли бідніші хазяї, ішли жінки, парубки й дівчата, ішли халупники, що працюють на чужій землі, а також біднота — наймити, бо на цьому ярмарку можна було найнятися на строк чи змінити службу.

Хто йшов купувати, хто продавати, а хто просто погуляти на ярмарку. Вели на налігачах корів або телят, гнали свиней з поросятами, які кувікали і бігли так, що весь час доводилось стежити, аби якесь не потрапило під воза. Хто їхав верхи на шкапі, хто гнав обстрижених баранів.

Де-не-де білили табуни гусей з підв'язаними крилами, і червоні гребінці півнів виглядали з-під жіночих запасок. Та й підводи були добре навантажені: то там, то там з-під соломи виглядав вгодований кабанчик і верещав так, що навіть гуси починали злякано гелготіти й заливалися гавканням собаки, які йшли поряд з людьми біля возів. Хоч яка широка була дорога, але всі на ній вміститися не могли — і декому доводилося звертати в поле і йти борозною.

Коли надворі вже зовсім розвиднілось і от-от мало зійти сонце, вийшов з хати й Боруна. Ганка й Юзя ще вдосвіта погнали свиню і відгодованого кабанчика. Антек повіз декілька мішків пшениці й півкорця насіння червоної конюшини. Вдома залишились тільки Куба і Вітек, та ще Ягустинка, яку покликали, щоб вона подоїла корів і наварила їсти.

Вітек голосно плакав за хлівом — йому теж хотілося їхати на ярмарок.

— Іч ти, чого захотілося дурневі,— буркнув Боруна. Він перехрестився і пішов пішки, сподіваючись дорогою підсісти до кого-не-будь. Так воно й трапилося: відразу за корчмою його наздогнав органіст, який їхав бричкою, запряженою парою ситих коней.

— Чого ж це ви пішки, Мацею?

— Для здоров'я краще. Слава Ісусу!

— Навіки слава! Сідайте з нами, помістимось,— запропонувала жінка органіста.

— Дякую! Я й так дійшов би, але, як то кажуть: іти добре, а їхати краще,— відповів Боруна, сідаючи на переднє сидіння спиною до коней.

Він привітався за руку з органістом та його жінкою, і коні рушили.

— А пан Ясь звідки взявся? Хіба він уже не в школі? — запитав Боруна, побачивши хлопця, який сидів з наймитом на козлах.

— Я тільки на ярмарок приїхав,— весело відгукнувся Ясь.

— Беріть, тютюн французький,— частував органіст, постукуючи по табакерці.

Вони понюхали й обидва з насолодою чхнули.

— Ну, що там у вас чути? Будете щось продавати?

— Небагато. Антек повіз трохи пшениці, та жінки погнали свиней.

— Ого! — скрикнула органістиха і звернулась до сина: — Ясю, візьми хустку, закутай шию, бо холодно.

— Мені тепло, зовсім тепло,— запевняв Ясь, але незважаючи на це, вона закутала йому червоною хусткою шию.

— Та хіба у нас витрати малі? Не знаєш, звідки настати на все.

— Не нарікайте, Мацею. Хвалити бога, у вас добра досить.

— Адже землю не гризтимеш, а готових грошей в запасі нема.

Незадоволений з того, що їхню розмову слухає наймит, старий Боруна поспіхом нахилився до Яся й тихо запитав:

— А ви, пане Ясю, ще довго будете в школі?

— Тільки до різдва.

— Ну, і як, додому повернетесь чи десь на службу підете?

— Господи, та що йому вдома робити на наших п'ятнадцяти моргах? І без Яся у нас малечі вистачить, а часи зараз он які важкі,— зітхнула органістиха.

— Правда, хрестин буває досить, та яка з них користь.

— Ну, похорони теж бувають частенько,— іронічно зауважив Борина.

— Е... які там похорони, сама біднота мре, ледве разів зо два на рік трапиться багатий похорон, за який щось перепаде.

— Та й обідні дедалі рідше замовляють, а торгуються, мов євреї! — докинула органістиха.

— Це все від нужди. Злидні людей заїли,— заступився Борина.

— А ще через те, що люди не дбають про спасіння душі, та й покійників поминати забувають. Ксьондз не раз про це казав.

— І поміщиків стає дедалі менше. Раніше, коли їздили, бувало, правити молебні після жнив чи з облатками на різдво й на Великдень, то відправиш службу божу в маєтку — не пошкодують тобі ні зерна, ні грошей, ні ласощів усяких. А тепер — господи прости! — кожен хазяїн скупує, і коли дасть сніпок жита, то вже, напевне, поточений мишами, а як одержиш чвертку вівса, то в ньому половини більше, ніж зерна. От хай жінка скаже, яких яєць надавали мені на Великдень. Більш як половина була бовтюхів. Якби ще не було в мене трохи земельки, певне, пішов би з торбами,— закінчив органіст, знову підсуваючи Борині табакерку.

— Авжеж, авжеж! — підтакував Борина, але обдурити його було важко, він добре знав, що в органіста є грошенята і той позичає їх людям під проценти або й за відробіток. Отже, він тільки посміхнувся на скарги органіста і знову перевів розмову на Яся.

— То що, він на службу піде?

— Що? Мій Ясь на службу, писарчуком? Не для того я в себе від рота шматок відривала, аби тільки він міг школу скінчити. В семінарію він піде, на ксьондза буде вчитись!

— На ксьондза?

— А чим це погано? Хіба ксьондзові погано живеться?

— Так, так. І пошана, і, як то кажуть: у кого ксьондз рідня, тому не страшна біда,— поволі говорив Борина, з повагою поглядаючи на Яся, який підсвистував коням, що саме в цю мить зупинилися.— Казали, що й мельників Стах має бути ксьондзом. А тепер він у найвищій школі, вчиться на лікаря...

— Де йому, такому гульвісі, ксьондзом бути? Адже й моя Магда від нього вагітна на шостому місяці.

— Казали, це від Франека, що на млині робить.

— Це мельник так говорить, аби синочка вигородити. Такий розпусник — йому тільки в лікарі й дорога!

— Звичайно, ксьондзом бути краще — і богу на славу, і людям втіха,— хитро підтакував Борина (навіщо, мовляв, заводитись з жінкою?) і уважно слухав її міркування, а органіст тим часом раз у раз скидав шапку і голосним "Навіки слава!" відповідав на привітання людей, яких вони обганяли.

Їхали клусом, і Ясь хвацько обганяв вози, людей, скотину, яку гнали на ярмарок, аж поки доїхали до лісу, де було просторіше й дорога ширша.

Біля самого лісу наздогнали Домінікову: вона їхала з Ягною і Шимеком, а прив'язана за роги корова йшла за возом, з якого виглядали білі голови гусей, що весь час сичали, мов змії.

Всі привіталися; Борина аж вихилився з брички, коли проїжджали мимо, і крикнув:

— На ярмарок спізнитесь!

— Встигнемо! — відгукнулась Ягна із сміхом.

Бричка обігнала віз, але син органіста кілька разів оглядався на нього і нарешті спитав:

— Це Ягуся Домінікова?

— Вона, вона самісінька,— відповів Борина, все дивлячись на неї здалека.

— Я не впізнав її — майже два роки не бачив.

— Ще молоденьке дівчисько — недавно ще телят пасло; викохалась тільки, як телиця на конюшині,— і він знову вихилився з брички, щоб глянути на неї.

— Гарна яка! — зауважив Ясь.

— Дівка як дівка! — зневажливо відповіла його мати.

— Ні, таки й справді гарна вдалася. І тижня не минає, щоб до неї хто-небудь старостів з горілкою не засилав.

— Вередлива дуже! Стара, мабуть, думає, що принаймні якийсь управитель її посватає, і всіх хлопців геть жене,— ущипливо пробурмотіла органістиха.

— А що ж, її всякий хазяїн посватає, навіть і такий, що на тридцяти моргах сидить... Вона варта цього.

— То ви й сватайте її, Мацею, коли так вихваляєте,— засміялась органістиха, але Борина не відповів їй ні слова.

"Дивіться на неї,— міська лахмітниця буде ще тут сміятися з родовитих господарів! Велика пані, тільки й знає нашим курям під хвосту заглядати — чи не знесуть вони для неї яечко, та в кишеню чужу дивитися. Зась тобі до Ягусі!" — думав він, дуже розгніваний, і тільки поглядав на віз Домінікової, де червоніли хустки жінок. Віз чимраз далі відставав від них — Ясь поганяв коні, й вони мчали так, що грязюка летіла з-під копит.

Даремно органістиха заговорювала про те, про се,— Борина тільки кивав головою і щось бурмотів собі під ніс. Він так розсердився, що не хотів обзиватися й словом.

Тільки-но вони виїхали на нерівний брук містечка, він зліз з брички й став дякувати за те, що підвезли.

— Ми надвечір додому поїдемо; як хочете, то й вас підвеземо,— запропонувала органістиха.

— Дякую, в мене є тут свої коні. Побачать люди, то ще казатимуть, що я в помічники до органіста набиваюсь... я жодної ноти не витягну і свічок гасити не вчився.

Вони звернули в бічну вуличку, а Борина з зусиллям став пробиратися головною вулицею на базар, протискуючись крізь юрбу.

Ярмарок був великий: всі вулиці, площі, завулки й подвір'я були захаращені людьми, возами й різними товарами — справжнє бурхливе море, і в нього весь час вливалися звідусіль нові людські ріки, вирували, коливалися, котилися тісними вуличками і розливалися по великій площі перед монастирем. Грязюка, ще неглибока на дорозі, була тут по кісточки. Її топтали й місили тисячі ніг, і вона бризкала з-під коліс в усі боки.

Навколо стояв великий гомін, який щохвилини дужчав; глухе гудіння колиалося, як море, билось об стіни будинків, переливалося з кінця в кінець. Тільки часом крізь нього пробивалося мукання корів, звуки шарманки, яка грала біля каруселі, та плаксиві голоси жебраків чи гострі пронизливі звуки пищалок...

Ярмарок був великий, народу зібралося стільки, що й пройти було ніяк, а на базарі перед монастирем Борині довелося пробиватися силоміць, така тиснява була між крамницями.

Було там стільки крамниць, що ні оком окинути, ні перелічити, якби навіть хто й схотів.

Вздовж монастиря двома рядами тягнулися великі намети, напхані всякими жіночими товарами — полотнами й хустками, які висіли на жердинах. Одні були червоні, як мак, аж в очах тьмяніло, другі жовті, треті малинові, і хто їх там усі запам'ятає! А перед ними юрмилося стільки жінок і дівчат, що яблуку ніде було впасти,— одні торгувались і вибирали собі, а інші стояли тільки для того, щоб надивитися та хоч очі натішити цими розкошами.

Далі красувалися відкриті рундуки, де так і виблискували намиста, дзеркальця, позументи. А скільки тут було стрічок, хрестиків на шию, штучних квіточок, зелених, золотистих, всяких очіпків,— і ще бог знає чого!

В іншому місці продавали святі ікони в позолочених рамах і під склом. Хоч вони й стояли біля стін або й просто лежали на землі,— від них линуло таке сяйво, що дехто, проходячи мимо, скидав шапку й хрестився.

Борина купив для Юзі шовкову хустку, яку обіцяв їй ще навесні, поклав за пазуху і став пробиратися на те місце торговища за монастирем, де продавали свиней. Але він ішов поволі, бо тисли з усіх боків. Та й подивитися було на що.

Шапкарі порозставляли широкі драбини, обвішані знизу й догори шапками.

Шевці влаштували цілу вулицю з високих дерев'яних козел, на яких, почеплені за вушка, висіли різні чоботи — і звичайні юхтові, селянські, які шмарують салом, щоб вони не пропускали води, і такі, що їх треба чистити ваксою, і жіночі чобітки з червоними шнурками та на високих каблуках.

За щевцями стояли лимарі з хомутами на кілках та різною упряжжю.

Далі — канатники й продавці сітей.

Мандрівні торговці, що продають сита, і ті, що торгують крупою на ярмарках.

І колісники, і чинбарі.

А там кравці й кушніри порозвішували свої товари, від яких так тхнуло, що аж у ніздрях лоскотало. Ці торгували добре, бо вже наближалася зима.

А ще далі — ряди столів під полотняними дашками, а на них — кільця червоної ковбаси, товсті, мов канати, гори жовтого сала, копчені окости, солонина, шинка. На гаках висіли цілі обпатрані поросята, з яких ще сочилася кров, так що доводилося відганяти собак, які збіглися сюди.

А біля м'ясників, мов рідні брати, стояли пекарі, і на товстій солом'яній підстилці, на возах, на столах, у кошиках і де попало лежали гори хлібин, завбільшки з колесо, золотисті коржі, булки, бублики.

Хто і як перелічить і запам'ятає ці крамниці й ятки та все, що в них продавалось?..

Були крамниці з іграшками і з солодошами, де продавались виліплені з тіста різні звірі, серця, солдатики і такі дива, що не всякий і розпізнає, що це таке.

Були ряди, де продавались календарі, священні книжки, історії про розбійників, а також букварі. Були й такі, де торгували дудками, сопілками, глиняними пищалками та іншими музичними інструментами, на яких пройдисвіти-торговці грали для приманки, і виходила така музика, що важко було витримати. Тут тобі пищить пищалка, там сурмить сурма або хтось пронизливо награв на сопілці, а далі верещить скрипка, стогне, брязкаючи, бубон,— голова обертом іде від такого вереску.

Посеред торговища, навколо дерев, розташувалися бондарі, бляхарі, гончарі. Ці порозставляли стільки мисок і горшків, що пройти ніяк. А за ними в ряду — столяри. Пофарбовані ліжка й скрині, шафи, полиці, столи вигравали всіма барвами, аж очі сліпило.

І всюди — на возах, під стінами, вздовж канав, скрізь, де тільки було вільне місце,— сиділи баби, що продавали привезене з собою: хто Цибулю вінками або мішками, хто домоткані полотна чи вовняні тканини, хто яйця, сир, гриби, бруски масла, загорнені в шмаття. В одної була картопля, у другої пара гусей чи обпатрана курка, старанно вичесаний льон або пасма пряжі. Сиділи, кожна біля свого товару, і розмовляли статечно, як це годиться на ярмарку, а якщо підходили покупці, продавали повільно, спокійно, без гарячування — по-хазяйськи.

Де-не-де поміж возами й крамницями диміли бляшані пічечки. Там продавали гарячий чай та інші страви — смажену ковбасу, капусту й навіть борщ з картоплею.

А старців посходилося сюди звідусіль, мов на прощу,— і не злічити: і сліпі, і німі, і безрукі, і безногі. Одні грали на скрипках, інші співали молитви, побризкуючи своїми мисочками, і всі, сидячи під возами, під стінами й просто в грязюці, жалібно просили копійчку або іншу якусь милостиню.

Помилувався на все це Борина, подивився на те, на інше, поговорив трохи із знайомими і почав, нарешті, проштовхуватися на базар, де за монастирем продавали свиней. Це було на великому піщаному пустирі, де тільки по краях стояли будиночки.

Тут, під самим монастирським муром, з-за якого вихилялися великі дуби, вкриті жовтим листям, юрмилося багато народу, стояли вози і лежали цілі ряди свиней, зігнаних на продаж.

Борина дуже швидко відшукав Ганку й Юзю — вони стояли з самого краю.

— Ну як, продали?

— Де там! Торгували м'ясники свиню та мало дають.

— А свині сьогодні дорогі?

— Чого там дорогі! Пригнали стільки, що невідомо, хто їх купуватиме.

— А є з Ліпців?

— Он там Клемби стоять з поросятами, і Шимек Домінікової з кабанчиком.

— Упораєтесь швидше, то ще трохи походите по ярмарку.

— Нам вже й так надокучило сидіти.

— А багато дають за свиню?

— Тридцять карбованців; кажуть, вона недогодована — тільки в кістках широка, а сала обмаль.

— Кожен хоче обдурити... в неї сала пальців на чотири,— мовив Борина, обмацуючи свині спину й боки.— У кабанчика, правда, боки трохи худі, але зате ноги в нього на шинку добрі,— додав він, зганяючи кабанчика з мокрого піску, в який той зарився до половини.— Тридцять п'ять дадуть — продавайте, а я тільки загляну до Антека і зараз повернуся до вас. Їсти вам ще не хочеться?

— Ми вже поїли хліба.

— Куплю вам і ковбаси,— тільки, глядіть, продайте як слід.

— Татусю, не забудьте про хустку, ви ще навесні обіцяли. Борина поліз був за пазуху, але спинився, наче його щось вкусило, лише махнув рукою і сказав, відходячи:

— Куплю, Юзю, куплю.

Він кинувся майже бігцем, бо побачив обличчя Ягни між возами, та поки добіг, вона вже зникла, наче крізь землю провалилась. Тоді Борина пішов шукати Антека. Це була нелегка справа, бо в провулку, який тягнувся з базару, стояв щільно віз біля воза, і тільки посередині з великими зусиллями можна було протовпитись. Але він хутко наткнувся на Антека. Той сидів на мішках, хлюстив батогом курей, які цілими зграями снували біля рептуха, звідки їли коні, і знехотя відповідав покупцям:

— Сказано — сім, значить, сім.

— Дам по шість з половиною — бач, пшениця з ріжками, аж червона.

— Як дам тобі зараз по твоїй паскудній пиці, то сам відразу почервонієш, а пшениця чиста як золото.

— Може, й чиста, але вогка. Куплю на міру по шість сімдесят п'ять.

— Купиш на вагу й по сім, сказано тобі.

— Чого ви, хазяїне, сердитесь? Купиш не купиш, а поторгуватися можна.

— Ну й торгуйся, якщо тобі горлянки не шкода.

І він більше не звертав уваги не перекупників, які розв'язували один мішок за другим і розглядали пшеницю.

— Антеку, я тільки піду до писаря й зараз повернуся.

— Ви що, хочете на поміщика скаргу подавати?

— А через кого Ряба моя здохла?

— Багато вам дадуть!

— Свого нікому не подарую.

— Е... Піймати б лісника десь у бору, приперти б до ялини та відлупцювати так, щоб ребра затріщали,— от тобі й суд!

— Лісника відлупцювати слід, це правда, але й поміщика теж провчити треба,— сказав Борина твердо.

— Дайте мені злотий.

— Нащо тобі?

— Хочу випити й закусити.

— У тебе що, своїх нема? Завжди в батькові руки заглядаєш.

Антек сердито відвернувся й почав насвистувати, а старий неохоче дістав злотий і простяг йому.

"Годуй їх усіх своєю кривавицею..." — думав він, поспіхом протискуючись до великого шинку на розі, де у флігелі знадвору жив писар.

Той якраз сидів біля вікна за столом з цигаркою в зубах, в самій сорочці, невмитий, розпатланий. На сіннику в кутку спала якась жінка, накрившись пальтом.

— Сідайте, хазяїне! — писар скинув із стільця брудну одержу, підсунув його Борині. Борина сів і став докладно розповідати про свою справу.

— Виграєте, хазяїне, це вже точно. Ще б пак! Корова здохла, а хлопчак захворів з переляку! Справа певна! — він потер руки й став шукати на столі папір.

— Та ні... хлопець здоровий....

— Нічого не значить, міг захворіти. Адже лісник його бив?

— Та ні, це сусідського хлопця.

— Шкода, так було б ще краще. Та це нічого, я вже так змайструю, що буде і хворість від побиття, і здохла корова. Нехай поміщик платить!

— Мені головне, щоб по справедливості.

— Зараз напишемо скаргу. Франю, та вставай ти, ледащице! — гримнув писар і так штовхнув жінку, що вона підняла розпатлану голову.— Принеси-но горілки і закуски якої-небудь.

— Та в мене, Гутеку, ні гроша немає,— пробурмотіла Франя й устала із сінника, позіхаючи та потягаючись.

Жінка була здорова, як піч, обличчя мала величезне, брезкле з перепою і вкрите синцями, голос тонкий, наче в дитини.

Писар працював так, аж перо рипіло, і смоктав цигарку, пускаючи дим на Борину, що дивився, як він пише; час від часу, потираючи худі, вкриті ластовинням руки, писар повертав довгасте виснажене обличчя до Франі. Передні зуби в нього були вибиті, губи сині, вуса довгі, чорні.

Він написав скаргу, взяв за неї карбованця, і ще другого — на марки, і згодився за

три карбованці виступити на суді, коли розглядатимуть справу.

Борина охоче погодився, сподіваючись, що поміщик заплатить йому за все з лишком.

— Виграємо справу — адже є справедливість на світі,— мовив він, виходячи.

— Не виграємо у волосному, подамо на з'їзд, з'їзд не допоможе, підемо в округ, у судову палату, а не відступимось!

— Ще б я своє дарував! — скрикнув Борина завзято.— "Та ще кому — поміщикові, у якого стільки лісу й землі!" — міркував він, виходячи на базар. Відразу ж біля рундука, де продавали шапки, він натрапив на Ягну.

Вона стояла, одягнувши на голову синю шапку, а другу ще торгувала.

— Гляньте-но, Мацею, цей рудий каже, що шапка добра, та, мабуть, бреше.

— Шапка хороша. Це для Єнджика?

— Для нього. Шимекові я вже купила.

— А не буде мала?

— Ні. В нього голова точнісінько, як моя.

— Гарний з тебе був би хлопчик...

— А хіба ні! — скрикнула вона зухвало, зсунувши шапку трохи набакир.

— Зараз би тебе тут на роботу стали наймати.

— Еге... я дорого взяла б... — засміялась вона.

— Кому дорого, а кому й ні. Я нічого б не пошкодував.

— У полі робити я б не стала.

— А я сам робив би за тебе, Ягусю,— шепнув тихше старий і так пристрасно глянув на неї, що дівчина зніяковіло відсторонилась і вже не торгуючись заплатила за шапку.

— Продали ви корову? — спитав він через хвилину, трохи отямившись і поборовши в собі пристрасть, що хмелем вдарила йому в голову.

— Її купили для ксьондза з Єжова. Мати пішла з органістом — вона хоче наймита взяти.

— А ми з тобою зайдемо випити по чарці наливки.

— Що ви? Нащо це?

— Ти ж змерзла, мабуть, Ягусю, то зогрієшся трохи.

— З якої це речі я з вами піду пити?

— А я сюди принесу, ми тут вип'ємо, Ягусю.

— Спасибі на доброму слові, але мені треба матір пошукати.

— Я тобі допоможу, Ягусю,— сказав Борина тихо і пішов попереду. Він так працював ліктями, що Ягуся вільно посувалась за ним серед юрби, та коли вони підійшли до наметів, де торгували різними прикрасами, дівчина стала зупинятись на кожному кроці. В неї розгорілися очі від усіх цих чудових речей.

— Яка краса, господи Ісусе! — шепотіла вона, зупиняючись перед стрічками, які мінілись в повітрі й маяли веселкою.

— Яка тобі найбільше до вподоби,— вибирай, Ягусю,— сказав після деякого мовчання Борина, переборюючи в собі скупість.

— Де вже! Он та жовта в квіточках, певне, карбованець коштує або й десять злотих.

— Це не твоя турбота, бери!

Але Ягуся, згнітивши серце, випустила з рук стрічку і пішла далі до другої крамниці. Боруна затримався біля намету на хвилину. В другій крамниці торгували хустками і всякими тканинами.

— Ісусе, яка розкіш, Ісусе! — шепотіла зачарована Ягуся, раз у Раз занурюючи тремтячі руки то в зелений атлас, то в червоний оксамит. У неї аж в очах темніло і серце стукотіло від насолоди. А які хустки тут були! Червоні шовкові, з зеленими квітами по краях. І золотисті, мов дароносиця! І блакитні, як небо після дощу! І білі! Але найкращі були ті, різнобарвні, легкі, як павутиння, що виблискували і переливалися, наче вода на заході. Вона не стерпіла і стала приміряти одну, дивлячись у дзеркало, яке тримала перед нею єврейка.

Хустка дуже любила її,— наче вона світанкову барвисту хмарку намотала на своє лляне волосся,— а блакитні очі так сяяли від задоволення, що фіолетова тінь падала від них на розчервонілі щоки. Вона всміхалась і була така гарна, такою молодістю і здоров'ям віяло від неї, що люди задивлялися й шепотілись між собою.

— Панна якась переодягнена, чи що? — питались вони.

Ягуся довго милувалася собою і нарешті з важким зітханням скинула з себе хустку і почала торгуватись, хоч не думала купувати її, а так, аби очі довше натішити.

Та коли крамарка заправила за хустку п'ять карбованців, вона відразу прохолола, та й Боруна потягнув її далі.

Потім вона постояла ще перед намистом, а було його там чимало, ніби хтось засіяв усю крамницю цими коштовними камінчиками,— і вони сяяли, і переливалися, і вбирали очі жовті бурштини, наче виточені з пахучої живиці, корали — мов застигли краплини крові, білі перла, великі, як лісові горіхи, срібне й золоте намисто.

Ягна багато приміряла й вибирала, але найбільше їй сподобалося коралове намисто — вона оповила його чотирма разками навколо своєї білої шиї і звернулася до старого:

— Гляньте-но!

— Гарно тобі в них, Ягусю. Та мені корали не в дивовижу, після покійниці залишилося в скрині щось разків із вісім, крупні, мов добрий горох,— сказав він навмисне недбалим тоном.

— Що мені з того, коли вони не мої! — Ягна зірвала з себе корали й хутко пішла далі, сердита й засмучена.

— Ягусю, присядь-но на хвилину.

— Не можна, мені до матері час. Вони присіли на якомусь дишлі.

— Славний ярмарок,— сказав через хвилину Боруна, оглядаючи торговище.

— Та чималий... — Ягна з жалем поглядала на крамницю й частенько зітхала, але її сумний настрій, видно, вже розвіювався. Вона сказала:

— Панам добре. Бачила я сьогодні поміщика з Волі з дочками. Вони стільки собі купували, що лакей за ними носив. І так кожного ярмарку.

— Знаєш прислів'я: хто на ярмарку гуляє — тому грошей не вистачає.

— У них вистачить!

— Поки євреї дають,— кинув Борина з такою люттю, що Ягна обернулась до нього, не знаючи, що відповісти. А старий, дивлячись на неї, тихо спитав:

— А що, Ягусю, приходили до тебе старости від Міхала Войтеко-вого?

— Були та й пішли. Недотепа такий, теж надумав старостів засилати,— засміялась Ягуся.

Борина хутко підвівся, витяг з-за пазухи хустку і ще щось, загорнуте в папір.

— Подерж-но це, Ягусю, мені треба заглянути до Антека.

— А хіба він на ярмарку? — запитала вона, й очі її спалахнули.

— Сидить з пшеницею он у тому провулку. Бери, Ягусю, це тобі,— додав він побачивши, з яким подивом Ягуся розглядає подарунки.

— Даруєте? Невже, справді мені? Господи, краса яка! — вигукнула вона, розглядаючи хустку і стрічку, ту саму, що так їй сподобалась.— Та ні, то ви кепкуєте з мене,— за віщо ж це мені? Такі гроші коштують... А хустка з чистого шовку.

— Бери, Ягусю, бери, для тебе купив, а як хтось із хлопців надумає засилати до тебе старостів, не давай згоди, навіщо поспішати? Ну, мені вже час іти.

— Це моє, ви правду кажете?

— Навіщо б я тебе дурив?

— Навіть не віряться! — Ягна все розгладжувала на колінах то. хустку, то стрічку.

— Залишайся з богом, Ягусю!

— Спасибі вам, Мацею.

Борина пішов, а Ягна ще раз роздивилася подарунки і помилювалася ними, потім раптом загорнула їх, хотіла бігти за ним, віддати... Як же це вона взяла подарунки від чужої людини? Адже він їй не родич, не свояк навіть... Але старого вже не було.

Ягна поволі пішла шукати матір і весь час обережно, з насолодою, доторкалась до хустки, захованої в пазусі. Вона так раділа, що її білі зуби поблискували в усміху, а обличчя горіло рум'янцем.

— Ягусю! Поможіть бідній сироті, люди добрі... щирі християни... Помолюсь цариці небесній за ваші душечки... Ягусю!

Ягна, отямившись, почала шукати очима, хто і звідки її кличе, і швидко побачила Агату, яка сиділа під монастирським муром, підклавши під себе жмут соломи, бо грязюка в цьому місці була по кісточки.

Ягна зупинилась і почала шукати в кишені монетку, а стара Агата, зрадивши землячці, почала розпитувати її, що діється в Ліпцях.

— Ну що, картоплю вже викопали?

— Все чисто.

— Не знаєш, що там у Клембів?

— Вони вас вигнали, з торбами примусили ходити, а ви ще про них турбуєтесь!

— Вигнати не вигнали, я сама пішла, бо так треба було... Що ж, вони дурно мене годуватимуть або хоч куток для снання дадуть? Адже в них самих не густо... Турбуюсь, бо вони мені рідня.

— А у вас що чути?

— Та що там у мене; ходжу від костьо́лу до костьо́лу, від села до села, від ярмарку до ярмарку та з молитвою випрохую в добрих людей де куток для снання, де страви ложку, де гріш. Люди добрі не дадуть бідному з голоду вмерти, ні! Не знаєш, у Клембів усі здорові? — запитала вона несміливо.

— Здорові. А ви не хворієте?

— Де там... У грудях у мене весь час болить, а як змерзну, то й кров'ю плюю... Недовго вже мені поневірятися, недовго. Хоч би тільки до весни дотягнути, повернутись у село і там між своїми померти. Тільки про це бога й благаю, тільки про це одне,— вона склала руки, оповиті чотками, підняла заплакане обличчя і стала молитись так гаряче, що сльози потекли з її почервонілих очей.

— Прочитайте молитву за татка,— шепнула Ягуся, даючи їй гроші.

— Прочитаю молитву за тих, що в чистилищі, а за своїх я й так завжди молюся і бога благаю, за живих і мертвих... Ягусю, а старости до тебе не приходили?

— Приходили.

— І ніхто тобі не припав до серця?

— Ніхто. Ну, бувайте здорові, а навесні до нас заходьте,— хутко сказала Ягуся і пішла назустріч матері, яку саме побачила на вулиці з органістом та його дружиною.

Борина поволі брів до Антека: по-перше, ніяк було протиснутися крізь юрбу, а по-друге, з думок йому не йшла Ягна. Дорогою він зустрів коваля.

Вони привітались і пішли разом.

— Ну що, яке ваше рішення, га? — раптом гостро спитав коваль.

— Це ти про що? Міг би зі мною і в Ліпцях поговорити... — Старий розсердився.

— Та я вже й так чотири роки чекаю.

— То тобі сьогодні загорілося. Почекай ще років з сорок, поки помру.

— Вже й люди мені радять подавати до суду, та я...

— Подавай. Скажу тобі, де скарги пишуть, і на писаря дам карбованця.

— А я так думаю, що ми з вами домовимось,— хитро викрутився коваль.

— Правда: краще солом'яна згода, ніж золота звада.

— Ви й самі розумієте це не згірш за мене.

— Мені з тобою ні згоди, ні звади не треба.

— Я завжди жінці кажу, що батько за справедливість стоять.

— Той за справедливість стоїть, кому вона потрібна, а мені вона не потрібна, бо я тобі нічого не винен,— відрубав Борина так гостро, що коваль відразу злагіднів і, зрозумівши, що таким способом він нічого не доб'ється, сказав, наче нічого не сталося, спокійним прохальним тоном:

— Я б випив чогось, може, почастуєте?

— Почастую. Коли любий зять просить, можна й цілу квартиру поставити,— відповів Борина з легким глузуванням і звернув до шинку на розі. Там був і Амброжій, але не пив, сидів у кутку якийсь заклопотаний, сумний.

— Щось мені кістки крутить — мабуть, на зливу,— поскаржився він.

Борина з ковалем випили по одній чарці, потім по другій, але мовчки, бо в обох багато накупіло на серці.

— П'єте, мов на похороні! — зауважив Амброжій, ображений, що його не частують, тоді як у нього з самого ранку і краплини в роті не було.

— Які тут розмови! Батько сьогодні стільки продає, що треба поміркувати, кому гроші під проценти дати.

— Мацею! Кажу вам, Мацею, що господь бог...

— Кому Мацей, а тобі не Мацей. Бачиш ти його, голодранця! Запанібрата свиня з пастухом! — Старий остаточно розлютився.

А коваль після двох чарок набрався духу й мовив тихо:

— Батьку, скажіть тільки одне слово — дасте чи ні?

— Я вже сказав: у могилу з собою нічого не заберу, а раніше й морга з рук не випущу і на хліб до вас не піду... Ще мені хочеться пожити хазяїном рік чи два.

— То грішми виплатіть нашу частку.

— Ти чув, що я сказав?

— Третю жінку собі виглядає, нащо йому діти? — буркнув Амброжій.

— Мабуть, так воно й є.

— Схочеться мені, то й оженюсь. Заборониш, чи що?

— Заборонити не забороню, але...

— Як схочу, то й старостів пошлю, хоч би й завтра.

— Посилайте, хіба я вам перешкоджаю. Дайте мені хоча б того бичка, що після Рябої залишився, то я вам ще й сам допоможу. Голова У вас на плечах є, самі міркуйте, як вам краще. Я не раз і не два казав жінці, що вам одружитися треба, щоб у хазяйства занепаду не було.

— Ти справді казав так, Міхале?

— Щоб я святої сповіді не дочекався, казав! Адже я всьому селу поради даю, невже не знаю, чого вам треба?

— Брешеш ти, паскуднику, в живі очі, але завтра приходь, забирай бичка. Коли просиш добром — дам. А схочеш зі мною судитись — одержиш зламану палку або ще й гірше.

Вони знову випили. Цього разу частував коваль і запросив до гурту ще й Амброжія, який охоче присів до столу і почав розповідати всякі кумедні байки й жартувати так, що всі реготались.

Вони розважались недовго — кожному треба було до своїх, кожен мав різні справи.

Борина й коваль розійшлися в згоді, але один одному не вірили і на гріш — знали один одного, мов свої п'ять пальців, бачили наскрізь, мов крізь скло.

Тільки Амброжій залишився в шинку: він очікував кумів або знайомих, сподіваючись, що йому хтось ще поставить хоч півкварти, бо добра псу й муха, коли ніхто цілої кісточки не кине. Амброжій любив хильнути, та не було за що. І не диво, адже він був лише костьольним служкою.

Ярмарок закінчувався.

Якраз опівдні виглянуло сонце, але тільки пробігло зайчиком по землі і відразу ж сховалося за хмару. А надвечір усе навколо похмурніло, хмари повзли так низько, що майже зачіпали дахи, і дрібний дощик почав сіятись, мов крізь сито.

Люди стали швидко роз'їжджатись — кожен поспішав додому, щоб добратись завидна, поки не ринула велика злива.

Торговці теж швидко знімали свої намети й пакували товари на вози, бо дощ сипав дедалі холодніший і рясніший.

Хутко настав холодний мокрий присмерк. Містечко порожніло й затихало.

Тільки жебраки ще де-не-де стогнали під стінами та в корчмах лаялись і галасували пияки.

Вже смерком виїхали з містечка й Борини; вони продали все, що привезли, накупили всякої всячини й досхочу погуляли на ярмарку. Антек шмагав коней, і вони мчали щодуху, аж болото летіло з-під копит. Усі змерзли та й підпили як слід; старий, хоч і скупий був і трусився над кожною копійкою, але сьогодні не шкодував для своїх ні їжі, ні питва, ні доброго слова — аж диво їх брало.

Поки доїхали до лісу, настала ніч. Темно було, хоч в око стрель. Дощ усе дужчав. Скрізь на дорозі торохтіли вози, лунали хрипкі співи п'яних та човгання ніг по грязюці.

А посередині дороги, обсадженої тополями, які глухо шуміли й стогнали, наче від холоду, хитаючись ішов Амброжій, вже зовсім п'яний. Раз у раз він натикався на дерево або падав у грязюку, та швидко підводився і плентався далі, виспівуючи, своїм звичаєм, на всю горлянку.

Линув такий дощ і стояла така темрява, що й кінського хвоста не видно було тим, хто їхав возом, а вогники села миготіли попереду, наче вовчі зіниці в темряві.

VI

Дощі йшли не вщухаючи. Після ярмарку все потонуло в сірій каламутній заслоні, тільки дерева й хати бовваніли крізь неї, невиразні, наче виткані з мокрої пряжі.

Йшли нескінченні, пронизливі, холодні осінні дощі.

Сірі крижані струмені без упину шмагали землю, пронизували її до глибини, і кожне дерево, кожна билинка тремтіли від незмірного болю.

А з-під важких хмар, що клубочили над землею, з-під зеленкуватої завіси дощу виглядали часом поля, промоклі, розкислі. Виблискували в борознах струмки спіненої води, чорніли на межах самотні дерева, зігнуті, набряклі від вогкості, трусили вони залишками листя та розпачливо метушились, мов собаки на прив'язі.

Спорожнілі дороги перетворилися в багністі, гнилі калюжі.

Важко тяглися короткі, смутні, безсонячні дні, а за ними приходили чорні глухі ночі, що викликали розпач безупинним одноманітним хлюпотінням дощу.

Гнітюча тиша оповила землю. Притихли села, замовкли поля та ліси. Почорнілі хати ніби нижче припали до землі, до тинів, до голих похилих садків, які стиха стогнали.

Сіра курява дощів затулила світ, випила барви, пригасила світло, оповила мороком землю. Все здавалось якимсь сонним видінням, а з розмоклих ланів, заляклих лісів, з

мертвотної порожнечі просторів уставав смуток і блукав по землі важким туманом: зупинявся на глухих роздоріжжях, під хрестами, що розпачливо простягали руки, на порожніх дорогах, де голі дерева тремтіли від холоду і ридали від муки. Заглядав порожніми очима в розвалені хати, блукав по кладовищах серед забутих могил і спорохнілих хрестів. Розливався смутком по всьому світу, по селах, загублених серед голих, обдертих ланів, заходив у хати, в хліви, в садки — аж худоба ревла від тривоги, дерева гнулися з глухим стогоном, а люди зітхали в болючій тузі, в жадібному прагненні сонця.

Дощ лив без упину, наче хто густою сіткою завісив світ, і Ліпці тонули в густому тумані зливи, з-під якого лише тут і там в струмках дощу чорніли дахи й кам'яні огорожі та брудні клапті диму кружляли над димарями, стелилися по садках.

Тихо було на селі, тільки подекуди молотили в клунях хліб, та й то зрідка: все село на полі зрізувало капусту.

Порожньо на заболоченій мокрій дорозі, порожньо на подвір'ях і під хатами,— часом майне хто-небудь в тумані й зникне; чути тільки, як чвакають ноги по грязюці. Іноді віз, навантажений капустою, поволі проповзе від торфовища і розполохає гусей, що підбирають листя, яке падає з возів.

Став кипів у тісних берегах, і вода все прибувала. На нижчих місцях, там, де стояла хата Борини, вона розливалася по дорозі, сягала аж до тинів і бризкала шумовинням на стіни хат.

Все село збирало й звозило з поля капусту. Її повно було в клунях, в сінях та по хатах, а в декого то й під стіною, аж до стріхи, зеленіли купи головок.

На подвір'ях мокли великі діжки, виставлені на дощ

Люди дуже поспішали, бо дощ майже не вщухав, і дороги розмокли так, що проїхати було важко.

У Домінікової теж сьогодні зрізували капусту. Вже з самого ранку поїхали в поле Ягна й Шимек, а Єнджик залишився і лагодив покрівлю, що протікала в кількох місцях.

Наближався вечір, починало вже смеркати. Стара раз у раз виходила з хати й дивилася в запнуту млою далечінь, прислухалась, чи не їдуть діти.

А на полях, які лежали на торфовищі за млином, ще кипіла робота.

Темний мокрий туман стелився на луках, і крізь нього поблискували широкі рівчаки, повні води. Високі рядки капусти то блідо зеленіли, то руділи, наче смуги іржавого заліза, і скрізь мигтіли червоні хустки жінок та купи зрізаних головок.

В туманній далечині над річкою, що з плескотінням текла серед густих заростів, чорніли купи торфу й підводи, до яких люди носили капусту, бо розмокла земля не давала змоги під'їхати до поля.

Деякі, попрацювавши, збиралися додому. Голоси дедалі гучніше лунали в тумані й линули від поля до поля.

Ягна щойно скінчила зрізати капусту із своєї смужки. Вона дуже змучилась, зголодніла і промокла до кісток, бо навіть дерев'яні черевики грузли в рудому

торф'янистому ґрунті по кісточки, і їх раз у раз доводилося скидати, щоб вилити воду.

— Шимеку! Ворушися швидше, бо я вже ніг під собою не чую! — гукнула вона жалібно і, побачивши, що хлопець не може підняти сам, видерла в нього з рук величезний лантух з капустою, завдала на спину й понесла до підводи.

— Такий здоровенний хлопець, а спина м'яка, наче в жінки після пологів! — буркнула вона зневажливо, висипаючи капусту на віз, встелений соломою.

Присоромлений Шимек щось бурмотів собі під ніс, чухав потилицю й запрягав коня.

— Поспішай-но, Шимеку, бо вже ніч! — підганяла Ягна, зносячи капусту на віз.

Справді, насувалася ніч, морок густішав і чорнішав, а дощ перішив так, що тільки й чути було безупинне плескотіння, наче хто сипав на розмоклу землю зерно.

— Юзю! Скінчите ви сьогодні? — гукнула Ягна Борининій дочці, яка разом з Ганкою і Кубою зрізала капусту поруч із ними.

— Скінчимо! Та й додому час, бо така злива, що мене вже до кісток промочило. А ви їдете?

— Авжеж. Ніч близько, і темінь така, що й дороги не видно. Завтра звеземо решту. Гарна у вас капуста! — додала Ягна, нахилиючись до них і розглядаючи купи головок, що виднілися в темряві.

— І ваша не гірша, а головки у вас більші, ніж у нас.

— У нас із нового насіння була розсада, ксьондз привіз із Варшави.

— Ягно! — почувся знову з темряви голос Юзі.— Знаєш, а Валек завтра засилає старостів з горілкою до Марисі Поцьоткової...

— До такого дівчиська! Хіба їй роки вже вийшли? Мені здається, вона торік ще корови пасла!..

— Ну, заміж їй можна, а моргів у неї стільки, що хлопці поспішають.

— Будуть вони й до тебе поспішати, Юзю, будуть.

— Якщо батько з третьою не ожениється! — закричала Ягустинка звідкілясь із третьої смужки.

— Таке вигадала! Адже ми лише навесні матір поховали,— з тривогою сказала Ганка.

— А чоловікові що до цього? Кожен чоловік, як кабан, хоч би й не знати який ситий був, а все до нового корита рило встромляє... Го-го, одна ще не встигла зо світу піти, а він вже на другу оглядається... Собачий це народ... А Сікора що зробив? І трьох тижнів не минуло, відколи жінка вмерла, а він вже з другою одружився.

— Правда, але що ж йому було робити? Після покійної п'ятеро дітей залишилось.

— Таке кажете! Тільки дурень повірить, що він для дітей одружився. Для себе, щоб не було нудно самому під периною.

— Ми батькові не дали б, ого! — рішуче заявила Юзя.

— Мала ти ще й дурна... Батькова земля, то батькова й воля.

— Діти теж щось важать і право своє мають,— почала Ганка.

— Е, з чужого воза хоч і серед болота злазь! — глузливо буркнула Ягустинка і

замокля, бо роздратована Юзька почала кликати Вітека, який вештався десь біля річки.

Ягна до розмови не втручалась, носила капусту і тільки посміхалася, згадуючи ярмарок.

Коли віз був уже навантажений, Шимек став виїжджати на дорогу.

— Ну, залишайтеся з богом! — гукнула Ягна сусідам.

— Їдьте з богом, ми теж слідом за вами... Ягно, а прийдеш до нас оббирати капусту?

— Тільки скажеш, коли треба буде, я прийду, Юзю, неодмінно прийду.

— А ти чула, що в неділю у Клембів хлопці вечірку з музикою влаштовують?

— Знаю, Юзю, чула.

— Якщо стрінеш дорогою Антека, скажи, що ми чекаємо, нехай швидше їде,— попросила Ганка.

— Добре, добре.

Ягна побігла швидше, щоб наздогнати підводу, бо Шимек від'їхав уже досить далеко і тільки чути було, як він лає коня. Віз груз по самі осі в розмоклому торфі, так що в ямах та баюрах брат і сестра мусили допомагати коневі, витягати його з грязюки. Обоє мовчали. Шимек вів коня за вуздечку і стежив, щоб віз не перекинувся, бо скрізь було повно ям, а Ягна йшла з другого боку, підтримувала віз плечем і міркувала, що їй одягти, коли вона піде до Борин оббирати капусту.

Темрява густішала так швидко, що вже ледве можна було побачити коня, дощ ніби вщух і нависла сіра мла, в якій важко дихалося; а нагорі глухо шумів вітер, шарпаючи дерева на греблі, до якої вони саме під'їздили.

Просуватися стрімкою й слизькою дорогою було нелегко, кінь щохвилини спотикався і зупинявся на кожному кроці: ледве вдалося втримати віз, щоб він не скотився назад.

— Не треба було стільки навантажувати на одного коня,— озвався чийсь голос з греблі.

— Це ви, Антонію?

— Я.

— Поспішайте, бо там Ганка вже вас виглядає. Допоможіть нам.

— Почекайте, зараз злізу й допоможу. Темінь така, що нічого не видно.

Антек так міцно підпер воза, що кінь рушив чвалом і зупинився вже тільки нагорі, на греблі.

— Спасибі! Та й міцні ви, нівроку! — Ягна простягла йому руку.

Віз рушив далі, а вони все йшли поруч, не знаючи, що сказати, дивно зникло.

— Ідете вже назад? — шепнула вона тихо.

— Проведу тебе до млина, Ягусю, там вода дуже греблю розмила.

— Ох і темінь, господи! — скрикнула Ягуся.

— Боїшся, Ягусю? — шепнув Антек, присуваючись ближче.

— Отакої! Чого мені боятися!

Вони знову замовкли і йшли, тісно притулившись одне до одного — плече в плече.

— А очі у вас горять, як у вовка... аж чудно.

— Будеш у неділю на музиках у Клембів?

— Не знаю, чи мати пустять.

— Приходь, Ягусю, приходь! — просив Антек тихим придушеним голосом.

— Ви хочете? — спитала вона м'яко, заглядаючи йому в очі.

— Ісусе, та я ж тільки заради тебе найняв скрипача з Волі, заради тебе умовив Клемба пустити в хату, заради тебе, Ягусю,— шепотів він і так близько нахилився до неї, так гаряче дихав, що Ягуся навіть трохи відхитнулась і затремтіла від хвилювання.

— Ідіть вже... Чекають на вас... Ще хтось побачить... Ідіть. І — А ти прийдеш?

— Прийду, прийду,— повторила вона й оглянувшись, але Антек вже зник в імлі, тільки чути було хлюпання грязюки під його ногами.

Ягну раптом охопило тремтіння і щось вогнем обпекло її серце, отуманило голову, аж вона захиталась. Дівчина не розуміла, що з нею. Очі її горіли, наче засипані жаром, вона не могла перевести подих, не могла вгамувати бурхливого биття серця. Несвідомо розкинула руки, наче обняти когось хотіла. Її охопила така млюсть, що хотілося кричати... Ягна догнала віз, схопила за люшню і, хоч це зовсім не було потрібно, почала так пхати його, що віз рипів, хитався, а капуста падала в грязюку. Перед нею весь час стояло обличчя Антека, його очі, блискучі, пожадливі.

"Диявол... іншого такого, мабуть, у світі нема",— думала вона нестямно.

Її протверезило гуркотіння млина, повз який вони проїжджали, плескіт води, що ринула на лотоки з-під відкритого шлюзу, бо вода дуже прибула... Хвилі з глухим ревом падали вниз і, розбиваючись на білі бризки, вирували й пінилися в ріці, яка широко розлилася навколо.

В будинку мельника, що стояв біля дороги, вже горіло світло і крізь вікно, запнуте фіранкою, видно було лампу на столі.

— Дивися, лампа в нього, наче в ксьондза чи в пана якого.

— А хіба він не багач? Землі в нього більше, ніж у Борини, та ще й гроші дає під проценти. Думаєш, мало він людей на помолі дурить? — казав Шимек.

"Живе, як поміщик... таким добре... По кімнатах ходять... на канапах вилежуються... в теплі сидять... їдять солодко, а люди на них працюють..." — думала Ягна без усякої заздрості, не слухаючи Шимека, який, хоч і мовчазний був, але розговорившись, міг балакати без кінця.

Нарешті вони добрались додому.

В хаті було тепло, вогонь весело палав у печі. Єнджик чистив картоплю, а стара готувала вечерю.

Якийсь старий сивий чоловік грівся біля печі.

— Ну що, скінчили, Ягусю?

— Трошечки залишилось, може, мішків зо три, не більше. Ягна пішла в комірчину переодягтися і незабаром уже поралася в хаті, накривала на стіл, пильно й зацікавлено поглядаючи на старого, що сидів мовчки, вдивляючись у вогонь, перебирав чотки й ворухив губами. Коли сідали вечеряти, Домінікова поклала ложку й для нього і

запросила до столу.

— Ні, дякую. Залишайтеся з богом!.. Я ще зайду до вас, бо, може, залишусь в Ліпцях на довше.

Він став на коліна посеред хати, помолився перед іконою, перехрестився й вийшов.

— Хто це? — спитала Ягна здивовано.

— Святий прочанин, від гробу господнього йде. Я давно його знаю, бо він не раз бував тут, приносив різні святі речі. Років зо три тому...

Домінікова не скінчила, бо увійшов Амброжій, привітався й сів біля печі.

— Така холоднеча й злива, що навіть моя дерев'яна нога змерзла.

— Чого це вам поночі по такій грязюці лазити?.. Сиділи б собі в хаті та молитви читали,— пробурмотіла Домінікова.

— Нудно мені стало самому, от я й подався до дівчат, а до тебе, Ягусю, найперше зайшов.

— Дівчину вашу костомахою звати.

— Ця з молодими гуляє, а про мене зовсім забула.

— Ну? — протягла Домінікова запитливо.

— Правду кажу. Ксьондз уже Бартека причащати пішов, того, що живе за ставом.

— Як це? Адже я його на ярмарку бачила, здоровісінький був.

— Зятьок його так кілком почастував, що й печінки геть повідбивав.

— За що? Коли?

— Та вже ж не за що інше, за землю. Сварились щось із півроку, а оце сьогодні опівдні й розрахувались.

— І кари божої нема на цих розбишак! — озвалася Ягна.

— Прийде на них кара, не бійсь, Ягусю, прийде,— впевнено сказала мати, зводячи очі на ікону.

— Але той, хто вже помер, не встане.

— Сідайте за стіл, Амброжію, підживіться з нами.

— Не відмовлюсь, ні. Одну мисочку, аби тільки велика була, впораю,— жартував Амброжій.

— Вам тільки жарти на думці та забави.

— Тільки й мого. Нащо мені турботи?

Вони сіли за стіл, на якому стояли миски, і почали їсти повільно, мовчки. Єнджик підкладав і підливав страви.

Амброжій раз у раз кидав якесь дотепне слівце і сам сміявся найбільше, бо хлопці, хоч і раді були посміятись, та боялися суворих поглядів матері.

— Ксьондз удома? — спитала нарешті Домінікова.

— А де ж він має бути в таку зливу? Сидить, як єврей, над книжками.

— Мудра він людина, вчена.

— І добрий такий, що й не знайдеш кращого,— додала Ягна.

— Авжеж... звісно... на черево собі не плює, а комусь у бороду. Усе, що дають, бере.

— Не мелить хтозна-чого!

Після вечері Ягна з матір'ю сіли прясти біля печі, сини почали мити посуд та прибирати в хаті. Так воно завжди було в Домі-нікової — синів своїх вона тримала залізною рукою і примушувала, наче дівчат, робити всю хатню роботу, щоб Ягуся свої білі ручки не забруднила.

Амброжій закурив люльку, пускаючи дим у піч, і то поправляв головешки, то підкидав ще хмизу. Він раз у раз поглядав на жінок та щось міркував і зважував.

— Ну що, старости у вас були?

— Були, й не одні.

— І не дивно. Ягна у вас, як намальована. Ксьондз казав, що навіть у місті такої красуні не знайти.

Ягна почервоніла від задоволення.

— Так і сказав? Хай йому бог дасть здоров'я. Я вже давно збиралась занести на помин душі, але тепер занесу.

— Прислав би до вас один чоловік старостів та боїться трохи...— почав Амброжій тихо.

— Парубок? — спитала стара, намотуючи пряжу на веретено, що стукотіло по підлозі.

— Господар... перший на все село... родовитий... тільки вдівець.

— Чужих дітей колихати не буду!

— Діти вже дорослі, не бійсь, Ягусю.

— Навіщо їй старий... час є... почекає парубка, такого, що їй припаде до серця.

— Таких у нас досить; хіба на селі хлопців нема? Хлопці браві: цигарки курять, в корчмі танцюють, горілку п'ють і тільки до таких дівчат приглядаються, які мають землю й грошенята, аби було на що погуляти. Хазяї, сучі діти! До полудня сплять, а з полудня ополоником гній носять та лопатою поле орють.

— Такому на поневірання Ягну не віддам.

— Правда! Недарма кажуть, що ви, Домінікова, на селі наймудріша.

— Та й від старого молодій втіхи не буде.

— А хіба молодих нема для втіхи?

— Старі ви, а в голові вітер віє,— суворо зупинила його Домінікова.

— Е... мало що скажеш, аби язик не задубів. Вони довго мовчали.

— Старий і шануватиме, і на чужі гроші зазіхати не буде,— знову почав Амброжій.

— Ні, ні! Тільки гріх з того вийде.

— Він би за нею землю записав,— вів далі Амброжій серйозно, вибиваючи люльку.

— У Ягусі і своєї досить,— відповіла стара не відразу і вже трохи невпевнено.

— Він більше б дав, ніж узяв.

— Правда?

— Та я ж не з вітру це взяв, не від себе прийшов.

Знову помовчали. Стара довго оглядала розтріпану куделю, потім послинила палець і почала витягати лівою рукою лляне волокно, а правою крутила веретено так, що воно кружляло по підлозі й гуло, як жук.

— Ну, що? Засилати йому старостів?

— А хто ж це такий?

— Ніби не знаєте? Он той! — і Амброжій показав у вікно на вогник, який мигтів за ставом у хаті Борини.

— Діти в нього дорослі, Ягусю кривдити не будуть, та й на свою частку землі мають право.

— Але свою він може їй записати. Чоловік він добрий, та й господар неабиякий. І побожний. Та й міцний ще,— сам бачив, як він цілий мішок жита завдав на спину. Вже там Ягуся все матиме, хіба тільки пташиного молока в неї не буде. І ще вам скажу: на той рік ваш Єнджик в солдати має іти, а Борина все начальство знає, міг би допомогти.

— Ти як думаєш, Ягусю?

— Мені все одно: накажете — піду. Ваша воля, а не моя,— відповіла Ягна тихо і, спершись лобом на прядку, бездумно задивилась на вогонь, слухаючи тихе потріскування сучків.

"Той чи інший — хіба не все одно?" — подумала вона і раптом здригнулась, згадавши Антека.

— Ну, то як же буде? — спитав Амброжій, підводячись з лави.

— Нехай присилає,— заручини ще не вінчання,— відповіла стара поволі.

Амброжій попрощався і пішов просто до Борини. А Ягна все сиділа нерухомо, мовчки.

— Ягусю... донечко... ти що?

— А нічого. Мені все одно. Накажете — піду за Борину, а ні — залишуся з вами... Хіба мені погано з вами, чи що?

Стара, не кидаючи пряди, тихо заговорила:

— Я ж про тебе турбуюсь, щоб тобі було найкраще... Це правда, він старий, але міцний ще, і людяний, не такий, як інші чоловіки... Шануватиме тебе. Панією будеш у нього, господинею... А як запис робитиме, вже я так його намовлю, щоб земля була біля нашої, під пагорком... Нехай хоч моргів шість запише... Чуєш, що я кажу? Шість моргів! А заміж тобі треба йти, треба. Нащо мають тебе оббріхувати, по всьому селу славити?.. Я кабанчика б заколола... А може, й не треба, може...— Вона замовкла й решту обмірковувала вже подумки, бо Ягуся мов не чула її слів і все пряла. Наче її нітрохи не турбувала власна доля — так мало вона думала про одруження. І правда, хіба їй погано було з матір'ю? Робила що хотіла, ніхто їй ніколи лихого слова не казав. Що їй та земля, багатство? Ніщо! А чоловік? Хіба мало хлопців бігало за нею; аби тільки вона схотіла — всі в одну ніч позбігаються.

Думки її тяглися, як нитка пряжі, і, мов ця нитка, снувалися все навколо одного: коли мати накаже, вона піде за Борину... Так, він навіть кращий від інших, бо купив їй стрічку й хустку... Звісно, і Антек купив би те ж саме, а може... й інші хлопці, аби вони мали стільки грошей, як Борина... Кожен добрий, і всі разом... як тут вибирати? Ні, хай вже мати міркує, щоб зробити якнайкраще.

Ягна знову задивилась у вікно на почорнілі, зів'ялі жоржини, які гойдав вітер, але

зараз же забула про них, забула про все, навіть про себе, поринула в таке святе забуття, як мати земля осінньої мертвої ночі. Як ця свята земля, була Ягусина душа — і таїла в собі незвідані глибини, хаос сонних мрій — неосяжна й несвідома власної сили, могутня й безвільна, без бажань і прагнень, мертва і безсмертна. І як цю землю навесні, скоряв її кожен вихор, обгортав і ніс, куди хотів. Навесні землю збуджує гаряче сонце, запліднює життя, пронизує вогненним тремтінням, прагненням любові, і вона родить — бо так має бути; живе, співає, панує, творить, знищує — бо так належить. Існує — бо повинна існувати. І як земля, була Ягусина душа, як ця свята земля!

Довго сиділа вона мовчки, тільки зоряні очі її світилися, мов тихі води весняного полудня. Отямилась лише тоді, як хтось відчинив двері в хату.

Вбігла задихана Юзя, підійшла до печі і, виливаючи воду з черевиків, сказала:

— Ягусю, завтра в нас капусту оббирають. Прийдеш?

— Прийду.

— В хаті оббиратимуть. У батька зараз Амброжій сидить, то я втекла, щоб тобі сказати. Будуть Уліся й Марися, і Вікта, і інша наша рідня... і хлопці прийдуть... Петрек обіцяв прийти із скрипкою.

— Котрий це Петрек?

— А Рафалів — вони за війтом живуть. Петрек цієї осені з солдатів прийшов і якось тепер так чудно говорить, що його відразу й зрозуміти не можна.

Нашебетавши повну хату, Юзя побігла додому. Знову залягла тиша.

Частий дощ стукотів у вікно, наче хтось кидав у шибки повні пригорщі піску. Вітер шумів і бешкетував у садку або дмухав у комин так, що жарини розсипалися в усі боки й дим валував у хату... Без упину туркотіли веретена.

Вечір тягнувся повільно й довго. Стара тихим тремтячим голосом почала:

"Всі щоденні наші справи..."

А Ягна й хлопці їй вторували так сумно, що навіть кури в сінцях на сідалах кудкудакали.

VII

Наступний день був так само дощовий і похмурий. Щохвилини хтось виходив з тої чи іншої хати і довго стурбовано вдивлявся в оповите млою небо — чи не роз'яснило десь?

Але нічого не було видно крізь темні хмарки, які пливли так низько, що чіплялися за дерева.

Дощ мжичив без упину, і опівдні перейшов у велику зливу. Наче хтось повідчиняв усі небесні лотоки — так тарабанило по дахах.

Люди сиділи в хатах і бурчали. Дехто під дощем по грязюці чалапав до сусідів — вилити душу, поскаржитись, що в такий час і собаки не виженеш на вулицю. А тут у багатьох ще й підстилка не забрана з лісу, дрова не привезені, і майже всі не встигли зібрати в полі капусту, а їхати по неї ніяк, вода в ставку так піднялася за ніч, що довелося вдосвіта відкрити всі шлюзи і спустити воду в річку, яка й без того розлилася

широко. Луки були геть-чисто всі затоплені, і капустані поля, наче острівці, чорніли серед сивої, спіненої повені.

У Домінікової теж не попривозили ще з поля рештки капусти.

Ягна з самого ранку не могла дати собі ради: то блукала з кутка в куток, то поглядала у вікно на кущі жоржин, прибиті дощем до землі, на залиту дощем далечінь і жалібно зітхала.

— Господи, сумно як! — шепотіла вона, з нетерпінням дожидаючи вечора, щоб піти до Борини оббирати капусту. А день, ніби навмисне, тягнувся поволі, мов жебрак по грязюці,— так нудно й сумно, що важко було витримати. Ягна від роздратування гримала на братів і жбурляла все, що попадало під руку. До того ж і голова в неї розболілася так, що довелося прикладати до лоба парений овес з оцтом,— тільки тоді вгамувався біль. Та вона все не знаходила собі місця, робота падала в неї з рук. Вона подовгу вдивлялася в розбурханий став. Як птах розгортає важкі крила, б'є ними, схоплюється з місця, а злетіти не може, наче ноги його вросли в землю, так і став здійсмався з плескотом, аж вода хлюпала на дорогу. А за водою стояла хата Борини; добре було видно позеленілий від старості дах і ґанок, недавно вкритий свіжою, ще жовтою гонтою, і будівлі за садком. Але Ягна дивилась і не бачила всього цього.

Домінікової з самого ранку не було вдома: її покликали до породіллі на другий кінець села, бо вона вміла лікувати й розумілася на різних хворобах.

А Ягну так і підхоплювало щось — хотілось бігти кудись у далекий світ, до людей. Але тільки-но вона, накинувши на голову хустку, виглядала за двері — злива й грязюка відбивали у неї всяку охоту виходити з хати. Кінець кінцем, їй навіть плакати захотілось від якоїсь дивної туги. Не знаючи, що робити, Ягна відчинила скриню і стала виймати та розглядати на ліжках свої святкові вбрання — аж хата заясніла від смугастих спідниць, барвистих хусток та кофточок, але все це не тішило її сьогодні... Вона дивилась байдужим, нудьгуючим поглядом на своє добро, і тільки хустку й стрічку, подаровані Бориною, витягла з самого низу, одягла і довго дивилась в дзеркальце.

"Треба буде ввечері їх надіти",— подумала вона й відразу скинула обновки, почувши, що хтось іде двором до хати.

Увійшов Матеуш. Ягна аж скрикнула з подиву, бо це був той, через кого про неї на селі ходило стільки пліток,— наче вона зустрічається з ним ночами в садку, а частенько й до себе пускає. Хлопець був немолодий, років за тридцять, ще не жонатий — не хотів одружуватись, поки не повіддає сестер заміж. Але Ягустинка казала, що йому просто до смаку дівчата або й чужі жінки. Хлопець був, як дуб,— дужий, гордовитий і такий зухвалий та непоступливий, що його багато хто побоювався на селі. Майстер він був на всі руки — на флейті грав так, що за душу брало. Чи то воза майструвати, чи хату збудувати, чи піч змурувати — все робив так вправно і вміло, що робота кипіла в нього в руках. Заробляв він чимало, але гроші в нього в руках не тримались. Все доценту, бувало, відразу проп'є, прогайнує або й людям розпозичає... Прізвище його було Голуб, хоч він більше скидався на яструба — обличчям і вдачею.

— Слава Ісусу!

— Навіки... Матеуш, ти?

— Я, Ягусю, я самісінький!

Він стиснув їй руку і так палко глянув у вічі, що дівчина зашарілась і стурбовано оглянулась на двері.

— Цілих півроку десь у світі блукав,— шепнула вона зніяковіло.

— Цілих півроку й двадцять три дні... Я не раз лічив,— Матеуш все не випускав її руки.

— Пустити, я засвічу світло,— мовила вона, щоб звільнитись від нього. Та й у хаті вже зовсім стемніло.

— Привітай же мене, Ягусю,— тихо попросив він і хотів її обняти, але дівчина хутко вислизнула з його обіймів і пішла до припічка засвітити лампу. Вона боялась, щоб їх не заскочили отак у темряві мати або хтось інший. Але Матеуш схопив її, притулив до себе й почав шалено цілувати. Ягна затремтіла, мов птах, але не сила їй було вирватись від цього голодного диявола, який стискав її, аж ребра тріщали, і цілував так, що вона зовсім зомліла. Очі її затуманились, і вона, задихаючись, могла тільки простогнати:

— Матеуш, пусти... Мати...

— Ще крихту, Ягусю, ще раз, бо збожеволію,— і цілував її так, що дівчина зовсім зомліла і звисала в нього з рук — здавалось, от-от упаде. Нарешті Матеуш випустив її, бо почув у сінях кроки, сам запалив лампу на припічку й став скручувати цигарку, палаючими очима поглядаючи на Ягну. А Ягна ніяк не могла отямитись, міцно притискалась до стіни й важко дихала.

Увійшов Єнджик і почав роздмухувати вогонь на черені, потім приставив до вогню горщик з водою і весь час крутився по хаті, так що Ягна й Матеуш вже не могли розмовляти, а тільки обмінювались голодними поглядами, наче хотіли одне одного з'їсти.

Через кілька хвилин прийшла й Домінікова: вона, мабуть, була дуже лиха, бо вже в сінях почала гримати на Шимека, а побачивши Матеуша, грізно глянула на нього і, не відповівши на привітання, пішла в комірчину переодягтись.

— Іди вже, Матеуш, мати лятиме,— тихо попросила Ягна.

— Вийдеш до мене, Ягусю? Вийдеш? — благав він.

— Ти що, повернувся вже? — спитала стара, ніби щойно помітила його.

— Повернувся, матусю,— відповів Матеуш лагідно і хотів поцілувати їй руку.

— Сука тобі мати, а не я,— буркнула вона, з люттю вириваючи в нього руку.— Чого прийшов? Сказано було, що нічого тобі в нас робити...

— Я до Ягусі прийшов, не до вас,— відрубав Матеуш, бо його вже злість брала.

— Зась тобі до Ягусі, чуєш?! Не хочу, щоб її через тебе ославили в усьому селі як останню... І на очі мені навертатись не смій! — заверещала Домінікова.

— Горлаєте, як ворона,— щоб у всьому селі почули.

— Хай чують, хай позбігаються, хай знають, що ти до Ягни причепився, мов реп'ях до собачого хвоста, що й рогачем не відженеш.

— Не були б ви жінкою, перелічив би я вам ребра за такі слова.

— Ану, спробуй, розбійнику, спробуй, собако! — Домінікова схопила залізну кочергу.

Але на тому й скінчилося, бо Матеуш сплюнув, грюкнув дверима й поспіхом вийшов. Не битися ж йому з бабою, всьому селу на посміховище!

Тільки-но він вийшов, стара напалась на Ягну і давай її гризти, випитувати та викладати все, що було на серці... Ягуся сиділа тихо, ніби помертвіла від страху, та коли материні слова надто вже допекли їй, вона отямилась і, сховавши голову в перину, вибухнула плачем і наріканнями. Мати даремно ображала її, адже вона зовсім не була винна... не кликала Матеуша до хати... він сам прийшов... А навесні, що то мати згадує... Матеуш стрів її тоді біля перелазу... хіба вона могла вирватись від такого диявола... Її так розібрало, що...

Та й потім теж, хіба вона могла відкараскатись від нього? З нею завжди так буває... нехай тільки хто палко гляне на неї чи міцно обійме — все затремтить у неї всередині, вона мліє і так слабне, що вже нічого не пам'ятає... Хіба вона винна?

Так Ягна тихо скаржилась крізь сльози, аж поки нарешті мати зм'якшилась, почала ласкаво витирати їй обличчя й очі, гладити по голові й умовляти:

— Годі, Ягусю, не плач, ну! А то очі почервоніють, наче в кролика. Як ти підеш тоді до Борини?

— А хіба вже час? — спитала Ягна через хвилину, трохи заспокоївшись.

— Звичайно, час. Причепурись гарненько, там люди будуть, та й сам Борина помітить...

Ягна відразу ж устала й почала одягатись.

— Скип'ятити тобі молока?

— Не треба, мені зовсім їсти не хочеться, матусю.

— Шимеку! Гріється тут, опудало, а там корови об порожні ясла зубами стукотять! — гримнула мати, зганяючи рештки роздратування, і Шимек швидше вискочив геть, щоб йому не перепало.

— Здається мені, що коваль вже помирився з Бориною, — казала стара вже спокійніше, допомагаючи Ягні одягатись. — Я зустріла його на дорозі, вів від Борини гарне теля! Шкода! За це теля п'ятнадцять карбованців одразу дадуть... Але, може, це й на краще, що вони помирились: коваль — зубастий і закони знає...

Вона відступила на крок і з любов'ю стала придивлятись до Ягусі.

— Кажуть, цього злодюгу Козла вже випустили, тепер знову треба все замикати та пильнувати.

— Ну, я піду вже.

— Що ж, іди, сиди там до півночі та цілуйся з парубками! — крикнула раптом Домінікова з останнім спалахом люті.

Ягна вийшла, але з воріт ще чула, як мати гримала на Єнджи-ка за те, що свині не загнані в хлів, а кури ночують на деревах. У Борини вже зібралось багато народу.

В печі тріскотів вогонь, освітлюючи велику кімнату. Поблискувало скло ікон, колихалися фігурки святих, зроблені з кольорових облаток і підвішені до закурених

балок. Посеред хати лежала купа качанів, навкруги широким півколом сиділи дівчата й жінки. Вони зрізали листя, а качани кидали на простелене під вікном рядно.

Ягна погріла біля печі руки, поставила свої черевики біля вікна і, сівши скраю, поряд із старою Ягустинкою, взялася до роботи.

Гомін у хаті дедалі дужчав, в міру того, як прибували нові люди. Хлопці разом з Кубою носили капусту з клуні, але більше курили, шкірили зуби до дівчат та переморгувалися з ними.

Юзька, хоча була ще зовсім дівчисько, вела перед у жартах та й роботою порядкувала, бо старого Борини не було вдома, а Ганка, як звичайно, блукала, мов тінь, похмура й буркотлива.

— Червоно в хаті, наче від макового цвіту! — скрикнув Антек, заходячи. Він щойно вкочував у сіни бочки, а зараз став біля печі, трохи осторонь шатківниці.

— Причепурились усі, мов на весілля,— зауважила одна із старих жінок.

— А Ягусю наче хто в молоці скупав,— ущипливо сказала Ягустинка.

— Та годі вам,— шепнула Ягна, червоніючи.

— Радійте, дівчата, Матеуш повернувся! Тепер почнеться музика, танці та гулянки по садках,— не вгавала Ягустинка.

— Ціле літо його не було.

— Він будинок поміщицький будував у Волі.

— На всі руки майстер, чорт би його забрав, ще й носом бульби пуска,— сказав хтось із хлопців.

— А дівчат приголубити так уміє, що й дев'яти місяців чекати не доводиться.

— Ягустинка ні про кого доброго слова не скаже,— зауважила одна з дівчат.

— Гляди, щоб я про тебе чогось не сказала!..

— А знаєте, той старий прочанин знову прийшов.

— Він сьогодні у нас буде,— повідомила Юзя.

— Цілих три роки по світу мандрував!

— По світу! Та він біля труни Христової побував.

— Аякже! Хто його там бачив? Бреши старий, а дурні вірять. Адже й коваль теж розповідає про заморські краї, а сам усе це з газет вичитав.

— Не плетіть казна-чого, Ягустинко, сам ксьондз матері казав, що це правда.

— Ну, коли вже так... Звісно, Домінікова в плебанії все одно, як у себе вдома, і завжди знає, коли в ксьондза живіт болить,— на те вона й лікарка!

Ягна замовкла, але відчула велике бажання штрикнути Ягустинку ножем, яким різала капусту, коли після її слів у хаті гримнув дружний сміх. Тільки Уліся Гжегожова не сміялась і, нахилившись до Клембової, спитала:

— А звідки він, цей прочанин?

— Звідки? Хто ж його знає! З усього світу! — Клембова нахилилась, взяла головку капусти і, обрізаючи листя, заговорила швидко й голосно, щоб чули й інші:

— Кожні три роки приходить взимку в Ліпці й живе в Борини... Наказує себе звати Рохом, та це, мабуть, не його ім'я... Жебрак він чи, може, ні — хто його знає. Але

людина побожна й добра. Тільки йому сяйва над головою бракує, а то був би зовсім, як святий на іконі. Є в нього чотки, освячені біля Христової труни. Картинки дарує дітям святі і ще такі, на яких королі намальовані, що з нашого народу походили. Є в нього книжки й про божественне, і такі, в яких написано про все, що в світі діється. Читав він одну моєму Валеку, то я із старим слухала, та тільки забула, про що там, бо зрозуміти важко. А побожний який! Часом півдня молиться на колінах біля хреста на дорозі або в полі, але в костьол тільки до обідні ходить. Ксьондз запрошував його до себе жити в плебанію, то він йому сказав: "Я з народом бути повинен. Моє місце не в хоромаш". Люди думають, що він, мабуть, не з селян, хоч і говорить, як ми. А вчений який: з євреєм по-німецьки розмовляє, а в Джаз-говій Волі у маєтку в поміщика, з панянкою, що їздить лікуватися в теплі краї, ще якимось по-іншому, по-закордонному розмовляв. І ні в кого нічого не бере — тільки трохи молока та хліба окраєць, і то недурно, він за це дітей вчить. Кажуть...

Клембова не договорила, бо дівчата раптом розреготались, аж попадали на підлогу. Та й усі сміялись, дивлячись на Кубу. Він ніс капусту, його хтось штовхнув, і він простягся на підлозі посеред хати, а качани розкотилися в усі боки. Куба кілька разів пробував підвестись, але тільки-но стане накарачки, як його штовхнуть, і він падає знову. Нарешті Юзя за нього заступилась і допомогла йому встати. Але й лаявся ж він, ох, і лаявся ж!

Всі говорили неголосно, та гомін був такий, як у вулику, коли рояться бджоли. Тільки й чути було жарти, сміх, очі іскрилися радістю, всі обличчя всміхались. А робота йшла своєю чергою, листя хрумтіло під ножами, качани, мов кулі, летіли на простелену ряднину, на якій зростала дедалі вища купа. Біля печі Антек шаткував капусту над великим цебром. Він скинув каптан, залишився в самій сорочці й смугастих штанах з домотканого сукна, обличчя його розчервонілось, чуб розпатлався, чоло було всіяне краплинами поту. Він працював ретельно, але встигав і сміятись, і жартувати,— і такий був гарний, що Ягна задивилась на нього, мов на картину. Та й не тільки вона... Антек часом зупинявся, щоб перепочити, і так весело поглядав на неї, що Ягна червоніла й опускала очі. Ніхто не помічав цього, крім Ягустинки, а вона, вдаючи, ніби нічого не бачить, вже міркувала, як розкаже про це всьому селу.

— А знаєте, Марциха, здається, родила,— почала Клембова.

— Це їй не первина — щороку з нею буває.

— Не молодиця — вогонь, дитина в неї кров від голови відтягає,— сказала Ягустинка і зібралася ще щось додати, але інші жінки напали на неї, навіщо вона при дівчатах говорить про такі речі.

— Не турбуйтеся, вони ще й не те знають! Такі тепер часи, що навіть дівчиську, яке гусей пасе, і не кажіть, ніби лелека дітей приносить,— засміється вам в очі! Не так раніше бувало, ні.

— Ну, ти все знала, коли ще корови пасла,— серйозно зауважила стара Вавжониха.— Хіба я не знаю, що ти виробляла на пасовиськах?..

— А коли знаєш, то й знай про себе,— сердито гримнула на неї Ягустинка.

— Я тоді вже одружена була... з Матеушем, либонь... Ні, з Міхалом... Так, з Міхалом, бо Вавжон був у мене третій,— бурмотіла Вавжониха, плутаючись у спогадах.

— Ой, сидите ви тут і не знаєте, що трапилось! — крикнула, вбігаючи в хату, задихана Настуся Голуб, сестра Матеуша.

З усіх боків посипались запитання, всі очі втупилися в Настусю. — У мельника коні вкрали!

— Коли?

— Та з півгодини тому буде, не більш. Щойно Янкель розказав Матеушу.

— Янкель усе відразу знає, а інколи й трохи раніше.

— А коні ж які! Мов змії!

— Їх із стайні вивели. Наймит пішов до млина по дерть, повернувся, дивиться — ні коней, ні упряжі, а пес у будці лежить, отруений.

— Як тільки зима підходить, так і починають бешкетувати!

— Що ж, коли злодіям ніякого впину немає! Що йому зроблять? Посадять в тюрму, годуватимуть, відсидиться в теплі, з іншими злодіями там заприятелює, а коли випустять, ще спритніше крастиме,— бо вчений.

— Якби в мене коня вкрали і я б злодія впіймав,— убив би на місці, мов скаженого собаку! — крикнув хтось із хлопців.

— І варт було б! Тільки дурні шукають справедливості в цьому світі. Кожен має право за свою кривду відплатити.

— Спіймати б такого та всією громадою вбити — тоді й відповідати не довелося б: хіба всіх засудиш?

— Пам'ятаю, одного разу зробили так у нас... тоді я вже за другим чоловіком жила, ні, здається, ще за Матеушем.

Але ці міркування припинив Борина, який зайшов до хати.

— Так тихо ви тут шепочетесь, що аж на тому боці ставу чути! — заволав він весело і, скинувши шапку, став вітатися з усіма по черзі. Старий, мабуть, був напідпитку, бо почервонів, як рак, розстебнув каптан і говорив голосно й багато, проти свого звичаю. Йому дуже хотілося підсісти до Ягусі, але ніяково було на очах в усіх, поки вони ще не заручені. Він тільки весело заговорював з нею і поглядав з задоволенням: така гарна вона була сьогодні та ще й одягла хустку, яку він їй подарував.

Вітек з Кубою перенесли до пічки довгий стіл, Юзя витерла його чистою ганчіркою і почала розставляти на ньому миски й ложки.

А Борина виніс з комори велику черевату сулію горілки і став обносити гостей по черзі та цокатися з ними.

Дівчата ніяковіли й відмовлялися. Хтось із хлопців сказав:

— Ласі до горілочки, як кіт до молока, а ще й умовляти їх треба.

— Сам ти п'яниця, завжди сидиш у Янкеля, то й думаєш, що всі такі!

Дівчата, відвернувшись і затуливши обличчя руками, випивали ковток, решту виливали на підлогу, кривилися, говорили: "Міцна",— і віддавали чарку Борині.

Тільки Ягна вперлася й так і не випила, хоч як її просили.

— Я навіть смаку горілки не знаю, та мені це й не цікаво,— говорила вона.

— Ну, сідайте, люди добрі, підживіться трохи! — запрошував старий.

Після довгих церемоній, всі, як годиться, посідали за стіл і почали поволі їсти, весь час перемовляючись.

З мисок линула пара, оповиваючи гостей хмарою, і чути було тільки, як стукотять ложки та плямкають роти; часом вихоплювалося голосно сказане слово.

Вечеря була на славу, аж люди дивувалися: і картопля з підливкою, і тушене м'ясо з ячною кашею, і капуста з горохом. Пригостили всіх на славу! До того ж і Борина частував гостей, а Юзя й Ганка підкладали страви в миски.

Вітек підкидав у пічку сухі поліна, і вогонь весело тріскотів, а Куба, поки вечеряли, зносив капусту й складав на купу. Він жадібно вбирав у себе смачні пахощі, облизувався й зітхав:

"Півбика, здається, з'їв би з одною або й двома мисками каші... А ці падлюки жеруть, наче зголоднілі коні... і кісточки людині не залишать",— думав він з прикрістю, підтягуючи пояс, бо в нього аж бурчало в животі від голоду.

Але гості хутко скінчили їсти, почали вставати з-за стола й дякувати хазяям.

— На здоров'я, гості любі, на здоров'я!

Знявся гомін. Люди виходили на двір, хто — провітритись і розім'яти кістки, хто — подивитися на небо: чи не роз'яснюється, а хлопці — погомоніти на ганку з дівчатами.

Куба вже сидів на порозі з мискою на колінах і вминав, аж за вухами лящало, не звертаючи уваги на Лапу, який всіяко нагадував про себе. Нарешті Лапа, побачивши, що нічого не випросить, вибіг на ґанок, до інших собак, які гризлися за кістки, що їх повикидала Юзья.

Всі вже знову взялись до роботи, коли увійшов Рох і привітався.

— Слава Ісусу!

— Навіки-віків,— відповідали йому хором.

— Як то кажуть, поспішай їсти, поки є в мисці... Хоч ви й спізнилися на вечерю, але й для вас вистачить,— гукнув Борина, підсуваючи йому ослінчик до печі.

— Дай мені, Юзю, молока й хліба, з мене досить.

— Є ще трішечки м'яса...— сказала Ганка несміливо.

— Ні, дякую, я м'яса не їм.

Люди спочатку примовкли і з доброзичливою цікавістю придивлялись до Роха, та коли він сів вечеряти, розмови й жарти почалися знову.

Лише Ягна частенько з зацікавленням поглядала на прочанина.

"...От на вигляд людина, як усі, а побувала біля труни Христової, півсвіту обійшла, стільки чудес бачила... Як воно в цьому далекому світі? Якими дорогами треба йти, щоб до нього потрапити?... Адже навколо села, поля, ліси, а за ними — знову села, поля, ліси дрімучі... Мабуть, миль сто треба пройти або й тисячу",— думала Ягна і дуже їй хотілося розпитати Роха. Але хіба можна? Ще висміють її...

Петрек Рафалів, який недавно повернувся з війська, приніс з собою скрипку, настроїв її й почав награвати різні пісні.

Залягла тиша, тільки дощ стукотів у шибки, і собаки гавкали біля хати. А хлопець грав все нові й нові пісні й смичком так водив, що звуки ніби самі линули із скрипки... Грав духовні пісні — мабуть, для прочанина, який не зводив з нього очей. Потім заграв інші, прості — наприклад, про Яся, що іде на війну. Цю пісню дівчата частенько співали в полі. І такі жалібні звуки линули з його скрипки, що у всіх навіть мороз пробігав по спині, а Ягуся, яку музика завжди дуже хвилювала, раптом розплакалась, і сльози струмком потекли в неї по щоках.

— Перестань грати, бач, Ягуся плаче...— скрикнула Настуся.

— Ні... нічого, це я так... мене завжди хапає за серце музика... нічого,— шепотіла засоромлено Ягуся, закриваючи обличчя фартухом.

Нічого не допомагало, сльози самі мимоволі лилися з очей від незрозумілого смутку, від дивної туги невідомо за чим.

Скрипаль грати не переставав, але тепер він рвонув браву мазурку, а за нею — обертас, такий веселий, що дівчата не могли всидіти на місці. Вони поводили плечима, стискали тремтячі коліна, а хлопці притупували в такт і приспівували. В хаті зчинився такий тупіт, гомін, що аж шибки деренчали.

Раптом у сінях заскавучав і страшенно завив собака. Всі миттю змовкли.

— Що сталося?

Рох кинувся в сіни так швидко, що мало не впав, наткнувшись на шатківницю.

— Нічого, хтось із хлопців прищемив собаці хвіст дверима, от він і завив,— об'явив Антек, виглянувши в сіни.

— Не інакше, Вітекова робота,— зауважив Борина.

— Ну, от ще! Стане Вітек пса кривдити, коли сам по всьому селі збирає різну каліч і лікує...— гаряче заступилася за хлопчика Юзя.

Рох повернувся в хату дуже розгніваний. Він, видно, звільнив пса, бо той скиглив тепер десь аж надворі.

— І собака — боже створіння, вона кривду відчуває, як людина... Ісус Христос теж мав свою собачку і не давав їй нікому кривдити...— сказав він схвилювано.

— Невже господь теж тримав собаку, як прості люди? — висловила сумнів Ягустинка.

— А щоб ви знали, мав і звав його Бурком.

— Оце так! Та не може бути...— залунали здивовані голоси.

Рох помовчав хвилину, а потім підняв сиву голову, облямовану довгим, рівно підстриженим волоссям, втопив у вогонь бліді, наче виплакані, очі і, перебираючи чотки, почав тихо:

— В давні часи... коли Ісус ще ходив по землі і сам чинив суд над людьми, трапилося те, що я вам розповім...

Ішов собі Ісус Христос на храмове свято до Мстова, а дороги ніякої не було, самі піски глибокі та гарячі, бо сонце припікало дуже і задуха була, наче перед грозою.

І ніде ніякої тіні, ніякого захистку.

Велике потрібне було Ісусу терпіння: до лісу ще далеко, а він від втоми ніг своїх

святих під собою не чує і йому страшенно хочеться пити. Отож він раз у раз сідав відпочити на піщаних пагорках, але там ще дужче пекло сонце; ріс лише коров'як, і тінь відкидали тільки його сухі стеблини — навіть пташці ніде було сховатися.

І не встигне Ісус присісти й звести дух, а нечистий вже тут. Мов яструб поганий, що падає згори на втомлену пташку, так і він, проклятий, рив копитами пісок і кидався — таку куряву здіймав, що світу божого не видно було.

А Христос, хоча вже й груди йому стискало і він ледве ногами рухав, одразу вставав і йшов далі та тільки посміювався над дурним бісом, — знав він, що нечистий хоче його з дороги збити, щоб він не прийшов на храмове свято рятувати грішний народ.

Ішов собі, йшов господь і прийшов до лісу.

Відпочив він трохи в затінку, води напився, попоїв, що там у нього було в торбі, потім виламав собі добру палицю, перехрестився й увійшов у ліс.

А ліс був старий, дрімучий, і болота в ньому непрохідні, багна, трясовини, хащі такі, що не всякий птах пролетить. Тільки Ісус зайшов у ліс, нечистий деревами як затрусить, як почне вити й трощити сосни! А вітер, мов пекельний наймит, ще помагає йому ламати сучки, трощити дуби. І гуде, і виє в усьому лісі, мов шалений.

Темінь — хоч в око стрель, галас, тріск, завірюха, а тут якісь звірі — пекельна мара — вискакують і зуби шкірять, і гарчать... Лякають Ісуса... очима блискають... от-от схоплять пазурами, а проте схопити не сміють — як же, сам Ісус Христос, не хто-небудь.

Ну, Ісусу це залякування вже набридло, він на храмове свято поспішав. От він перехрестив ліс — і відразу всі біси та їхні куми зникли в трясовинах.

Залишився тільки один дикий собака, бо тоді собаки ще не жили з людьми.

Отож цей пес біг за Ісусом, гавкав, хапав його за ніжки святі, за штани, шматував зубами каптан, торбу й добирався до тіла. Але Ісус Христос милосердний був і ніколи жодного живого створіння не кривдив, хоч і міг того пса вбити палицею чи навіть одним помислом своїм. От він і каже:

"На тобі хлібця, дурнику, коли ти голодний!" — і кидає йому хліба з торби.

А пес так розлютився, що вже нічого не пам'ятає, — одне зуби шкірить, гарчить, гавка і геть чисто подер Ісусові штани.

"Я тобі хліба дав, не чіпав тебе, а ти мені одержу шматуєш і гавкаєш! Дурний ти, господа свого не впізнав! За це ти людині служитимеш і жити без неї не зможеш", — сказав Ісус так суворо, що пес аж присів на землю, а потім хвоста підібгав, завив і, мов очманілий, побіг світ за очі.

Прийшов Ісус на храм. Народу — мов дерев у лісі, мов трави на луках — видимо-невидимо. А в костьолі порожньо, бо в корчмі музика грала, і перед папертю — цілий ярмарок. Пияцтво, розпуста, гріх усякий, так само, як і за наших часів буває.

Виходить Ісус з костьолу після обідні, дивиться — а юрба, мов колосся під вітром, в усі боки гойдається й тікає геть. Біжать — хто з батогом, хто жердину з тину висмикнув, хто за кілок хапається, а інші каміння на землі шукають. Жінки верещать, на тини лізуть, на вози, діти плачуть, і всі галасують:

"Скажений собака! Скажений собака!"

А собака поміж юрбою біжить, висолопивши язика, і просто на Ісуса.

Та господь наш не злякався, ні,— впізнав, що це той самий собака з лісу. Розкрив каптан і каже собаці, що раптом зупинився:

"Іди-но сюди, Бурку, тобі зі мною краще буде, ніж у лісі".

Прикрив його полою, простяг над ним руку й каже:

"Не вбивайте його, люди, він теж боже створіння — бідне, голодне, нещасне, бездомне".

Але чоловіки загаласували, загомоніли і ну лаятись, нарікати та стукотіти кілками об землю: мовляв, це звір дикий, скажений, скільки у нас гусей та овець поперетягав! Скільки збитку завдав! І людину він не шанує — ледве що, так і схопить зубами! Ніхто без палки в поле вийти не може, бо від цього диявола нікуди не дінешся. Треба його вбити неодмінно.

І хотіли силоміць узяти собаку з-під Ісусового каптана і вбити.

А господь розгнівався і grimнув:

"Не підходьте! Значить, ви ледарі, п'янюги такі, собаки боїтесь, а бога не боїтесь, га?"

Він це так грізно сказав, що люди відступили, і він давай їм вичитувати за те, що вони, негідники, прийшли на богомілья, а самі пиячать по корчмах; що і злодії вони, і безбожники, та що за це їх, мовляв, не мине божя кара.

Сказав це Ісус Христос, підняв свою палицю і хотів піти. Але народ його вже впізнав і всі як впадуть на коліна, як заплачуть! І стали його благати:

"Залишайся з нами, господи! Залишайся! Будемо тобі служити вірно, як цей пес... п'яниці ми, безбожники лихі, а ти все-таки не йди! Карай нас, бий, але не залишай нас, сиріт безпритульних!" — І так плакали, так благали, так цілували йому руки й ноги, що зм'якшилось серце Ісусове, і він ще трохи побув з ними, навчав, давав розгрішення і благословляв усіх.

А ідучи, сказав:

"Кажете, шкоду вам робив пес? Віднині буде він служити вам. І гусей стерегтиме, і овець заганятиме, а коли хазяїн нап'ється, буде пильнувати худобу і добро його. Вірним другом буде вам. Тільки ви його жалійте і кривди йому не робіть".

І пішов Ісус у далекий світ.

Оглянувся, а Бурко сидить там, де він його покинув.

"Бурку, іди зі мною, чого ж ти, дурнику, сам залишишся?"

І собака пішов за ним, і з того часу завжди за господом ходив, тихий, чуйний, вірний, як найвідданіший слуга.

І ходили вони разом скрізь — по лісах, по водах, по всьому світу.

Не раз, коли траплялось їм голодувати, собака ловив у лісі яку-небудь пташку або приносив гуску чи якогось баранця, і вони разом підживлялись.

А частенько, коли Ісус, натомившись, відпочивав, Бурко відганяв недобрих людей чи дикого звіра, не давав кривдити нашого господа.

Коли прийшов час, і погані фарисеї повели Ісуса на муки, Бурко кидався на всіх, кусався, захищав, бідолаха, свого хазяїна, як умів.

А Ісус з-під хреста, який ніс собі на муку, сказав йому: "Сумління їх гризтиме дужче, ніж ти... А ти мені не допоможеш..."

І коли його, замученого, розіп'яли на хресті, Бурко сидів поруч і вив...

І на другий день, коли всі розійшлися, і не було вже біля Христа ні богородиці, ні святих апостолів, залишився з ним тільки Бурко. Лизав пробиті цвяхами ноги вмираючого і вив, вив, вив...

А коли вже настав третій день, опритомнів Ісус, дивиться: нема біля хреста нікого, тільки Бурко жалібно скиглить і тулиться до його ніг.

Тоді господь наш Ісус Христос глянув на нього ласкаво і мовив, умираючи:

"Ходім, Бурку, зі мною!"

І собака в ту ж мить зітхнув востаннє і пішов за своїм хазяїном. Амінь!

Так усе й було, як я вам розповів, люди добрі,— закінчив Рох, перехрестився і пішов на другу половину, де Ганка вже приготувала йому постіль, бо видно було, що він дуже втопився.

Глибоке мовчання стояло в хаті. Всі думали про щойно почуту дивовижну історію, а Ягуса, Юзя й Настка крадькома витирали сльози, так схвилювала їх доля Ісуса і відданість Бурка. Вже те, що знайшовся в світі пес, який був кращий, ніж люди, і відданіший богові, ніж вони, примусило всіх замислитись. Потроху, ще зовсім тихо, всі стали обмінюватись зауваженнями, але тут Ягустинка, яка уважно слухала Роха, раптом підняла голову, глузливо засміялась і сказала:

— Оце так дивина! А я вам кращу приповідку скажу — про те, звідки взявся віл:

Створив господь бика —

І був бик,

Звідкись взявся чоловік,

Ножем — смик!

І став віл, а не бик!

— Чим моя казка гірша, ніж Рохова? — засміялась вона.

В хаті так і гримнув сміх. Посипались жарти, казки, приповідки всякі.

— Ягустинка все знає!

— Ще б пак, удова після трьох чоловіків, то вже добре вчена!

— Один її ранком вчив батогом, другий опівдні ременем, а третій надвечір частенько дубцем частував! — крикнув Петрек Рафалів.

— Пішла б я за четвертого, тільки не за тебе, бо ти дурний і сопливий.

— Як той Ісусів собака не міг без хазяїна, так і жінка без побоїв не може,— от Ягустинці й сумно! — зауважив хтось із хлопців.

— Дурню! Ти краще дивися, щоб ніхто не побачив, як ти носиш батькові мішки Янkelю за горілку! А вдів не чіпай, це не твого розуму справа,— обірвала його Ягустинка так гостро, що всі притихли, бо кожен боявся, щоб вона зо зла не розповіла вголос усього, що знає, а знала вона багато. Вперта була жінка, непоступлива, і про все

мала свою думку. Не раз, бувало, таке скаже, що людей аж дрижаки беруть і волосся дибом стає, бо вона нічого не шанувала — навіть ксьондза й костьол. Не раз їй ксьондз вичитував з амвона і закликав опам'ятатись,— нічого не допомагало. Вона тільки потім говорила скрізь:

— І без ксьондза кожен до господа бога потрапить, якщо чесно житиме. А ксьондз нехай краще свою економку доглядає, бо вона вже третього носить і знову десь загубить!

Така була Ягустинка...

Гості вже починали розходитись, коли увійшли вїт і солтис. Вони саме обходили хати, оголошуючи людям, щоб завтра всі вийшли лагодити дорогу за млином, розмиту дощами.

Вїт, тільки-но переступив поріг, розвів руками і закричав:

— Ач, старий чорт, найкращих дівок до себе скликав!

Тут і справді були тільки хазяйські дочки, родовиті, з великим посагом. Адже Борина був перший господар на все село, не стане ж він запрошувати до себе найминок, халупниць чи таку бідноту, що в неї тільки й добра — один коров'ячий хвіст на десятих.

Вїт відкликав Борину вбік, поговорив про щось так тихо, що ніхто нічого не почув, пожартував з дівчатами і незабаром пішов: йому треба було скликати на завтра ще півсела. Незабаром і всі стали розходитись — година була пізня, та й капусту майже всю пооббирали.

Борина дякував усім разом і кожному окремо, а перед старшими жінками відчиняв двері і випроводжав їх у сіни. Ягустинка, виходячи, сказала голосно:

— Спасибі за частування, а все-таки не все гаразд у вас...

— Чом так?

— Господині вам бракує, Мацею, і через це у вас ніякого порядку не може бути.

— Що робити, що робити; така вже воля божа, що моя хазяйка померла.

— Та хіба мало дівчат? Либонь, кожного четверга так і виглядають по всьому селу — чи не йдуть од вас старости до якоїсь! — відгукнулась хитро Ягустинка, намагаючись випитати в нього що-небудь. Але Борина, хоча в нього вже була готова відповідь, лише чухав потилицю й усміхався, несвідомо шукаючи очима Ягусю.

А Ягуся вже збиралась іти. Антек тільки того й чекав. Він одягнувся й непомітно вийшов раніше.

Ягуся йшла додому одна — інші дівчата жили на тому кінці села, біля млина.

— Ягусю! — шепнув Антек, виринувши з темряви біля якогось тину.

Вона зупинилась, впізнала його голос і затремтіла.

— Я тебе проведу, Ягусю.— Він оглянувся навколо. Ніч була темна, незоряна, вітер гудів у височині і шарпав дерева.

Він міцно обняв її, і так, притулившись одне до одного, вони зникли у темряві.

VIII

На другий день прогриміла в Ліпцях чутка, що Борина заручився з Ягною.

Війт ходив старостою; жінка його, якій він суворо наказував нікому про це й словом не прохопитися, поки він не повернеться, надвечір побігла до сусідки — начебто позичити солі, а виходячи, не стерпіла, відкликала куму вбік і шепнула:

— Знаєш, Борина послав до Ягни старостів з горілкою! Тільки ти не кажи про це нікому, бо мій наказував мовчати.

— Як можна!.. Ще б я стала по селу бігати, язиком плескати! Пліткуха я, чи що? Такий дід — і третю жінку бере! Що ж на це діти скажуть? Людоньки, і що воно в світі діється! — з жахом застогнала кума.

І не встигла війтова жінка піти, як вона накинула на голову хустку і потай, садком, побігла до Клембів, які жили поруч,— попросити щітку, бо її, мовляв, десь поділась.

— Чули новину? Борина одружується з Ягною Домініковою. Щойно пішли до неї старости з горілкою.

— Що це ви за чудеса розказуєте? Хіба ж можна? Адже в нього діти дорослі і сам підстаркуватий.

— Це правда, що немолодий, але ж йому не відмовлять. Такий господар, багатій...

— А Ягна? Бачили, люди добрі! Тягалася з ким хотіла, а тепер буде перша господиня на селі! Є в світі правда, я вас питаю! Скільки ще дівчат у нас не засватаних... От хоча б, приміром, сестрині.

— А племінниці мої, від брата покійного, а Копжив'янки, а Настуся, а інші? Хіба ж то не хазяйські дочки, не пригожі, не чесні дівки?

— От вона тепер запаніє! Вже й так павою ходить і кирпу гне.

— Без гріха тут не обійдеться, адже коваль та й діти Боринині свого мачусі не подарують!

— Що вони можуть зробити? Боринина земля — його й воля...

— Звісно, земля його, по закону, а по справедливості й дітям належить.

— Ех, голубко, той справедливості доб'ється, у кого гроші на неї є. Так вони поскаржились одна одній на порядки, що повелися в світі, і розійшлися, а з ними чутка про заручини розійшлася по всьому селу.

Роботи в цю пору в селі небагато, поспішати нікуди, люди сиділи вдома, бо дороги геть-чисто порозмивало,— отже, про ці заручини заговорили в усіх хатах. Все село з зацікавленням дожидало, чим це скінчиться. Вже заздалегідь пророкували, що почнуться бійки, суди й скандали. Всім відома була вперта вдача Борини — він коли затнеться, то й ксьондзу не поступиться. Всі знали також, який гордий і непоступливий Антек.

Навіть люди, яких позганяли лагодити дорогу біля розмитої греблі за млином, покинули працювати й обговорювали цю подію.

Висловив свою думку один, висловив інший і, нарешті, старий Клемб, чоловік розумний і статечний, промовив суворо:

— Згадаєте моє слово — буде від цього лихо на все село!

— Антек не стерпить — як же, зайвий рот біля миски! — зауважив хтось.

— Дурню, у Борини вистачить і на п'ятьох. За землю, от за що засперечаються!

- Без запису тут не обійдеться.
- Домінікова — баба розумна, вона їх усіх приборкає.
- Вона — мати, її суче право своє дитя оборонити,— зауважив Клемб.
- В костьолі завжди сидить, а на гроші ласа, мов той Янкель!
- Не кажи про людину хтозна-чого, язик відсохне.

Так цілий день село тільки й говорило про заручини Борини, та й не диво: Борини були родовиті, давні господарі, і Мацей, хоч і не посадав ніякої посади, а проте верховодив у громаді. Та й як могло бути інакше? Адже він сидів на одвічній селянській землі, жив у селі з діда-прадіда, був багатий, розумний, отже, хоч-не-хоч, всі слухали й шанували його.

Тільки ніхто з його дітей, навіть коваль, не знали про заручини. Сусіди не зважувались переказати їм цю новину — боялися, щоб зопалу, бува, ще й їм не перепало.

У хаті Борини сьогодні було тихо, навіть тихше, ніж звичайно. Дощ ушух, і небо зранку вияснилось, отже, Антек з Кубою й жінками відразу після сніданку поїхав у ліс — збирати хмиз на паливо та листя й мох на підстилку.

Старий залишився вдома.

Вже з самого ранку він був на диво роздратований і причепливий, так і шукав нагоди зігнати на комусь тривогу й злість, що його мучили. Вітека побив за те, що той не підкинув коровам соломи і вони лежали в гною; з Антеком полаявся, на Ганку нагримав, побачивши, що її хлопчик виліз надвір і став вовтузитися в грязюці. Навіть Юзі перепало за те, що вона довго одягалась і коні її чекали. А коли Мацей нарешті zostався сам, віч-на-віч з Ягустинкою, яку залишили в домі з учорашнього дня, щоб вона доглядала худобу, він уже зовсім не знав, що йому робити. Знову й знову згадував розповідь Амброжія про те, як його прийняла Домінікова, що сказала Ягна,— і все-таки ще не був певний успіху; не дуже-то він вірив старому: Амброжій заради чарки горілки міг і набрехати.

Він то ходив по кімнаті і поглядав у вікно на порожню вулицю, то з ганку тривожно стежив за Ягусиною хатою і чекав смерку, як порятунку.

Сто разів йому хотілося бігти до війта і поквапити його та солтиса, щоб ішли швидше, але він залишався удома. Його втримували примружені очі Ягустинки, що невідступно стежили за ним та блищали зневагою і глузуванням.

"Іч, відьма чортова, свердлить очима, ніби шилом!" — думав він.

А Ягустинка блукала по хаті й по двору з веретеном під пахвою і стежила за порядком, не перестаючи прясти. Веретено дзижчало у повітрі, а вона намотувала нитку і йшла далі, до гусей, до свиней, у хлів. Лапа плентався за нею, сонний, обважнілий.

Ягустинка не обзивалася до Борини, хоча добре розуміла, що його так мучить і тривожить.

А він, не знаючи куди подітися, почав забивати підпірки біля стінки.

Вона кілька разів зупинялась перед ним і нарешті сказала:

— Не йде чогось у вас робота сьогодні.

— Не йде, не йде, чорти б її забрали!

"Ох, і содом тут буде, Ісусе, ох, і содом! — думала Ягустинка, відходячи.— Добре старий робить, що одружується! А то діти дали б йому такий хліб, як і мені!.. Цілих десять моргів віддала їм, поле як золото, і що? — Вона плюнула зо зла.— Тепер на заробітки ходжу, наймичкою стала!"

А Борина, видно, вже зовсім витримати не міг; він жбурнув сокиру на землю і гукнув:

— Під три чорти таку роботу!

— Бачу — щось гризе вас.

— Гризе! Правда, що гризе.

Ягустинка присіла на призьбу, витягла довгу нитку, накрутила її на веретено і тихо, з деяким побоюванням, сказала:

— От і нічого вам так тривожитись і турбуватись...

— Багато ти знаєш!

— Не бійтесь, Домінікова — розумна баба, а в Ягни теж голова на плечах!

— Ти так думаєш? — скрикнув Борина радісно й підсів до неї.

— Що ж то, в мене очей немає, чи що?

Обоє довго мовчали, ніби випробовуючи одне одного.

— Покличте мене на весілля, то я вам такого "хмеля" заспіваю, що точнісінько через дев'ять місяців хрестини справите,— почала Ягустинка іронічно. Але побачивши, що Борина нахмурився, додала вже іншим тоном: — Добре ви робите, Мацею, добре! Треба було й мені пошукати іншого чоловіка, коли мій помер, не ходила б я тепер на поденне! Дурна була, повірила дітям, пішла до них нахлібницею, землю їм відписала, а тепер що?

— Ні, я поки живий, не дам ні смужки! — сказав Борина рішуче.

— Розумно кажете! А я по судах тягалась, останні копійки на це пішли, а справедливості все одно не купила... На старість довелося піти в найми, на поневіряння... Щоб ви, прокляті, під тином здохли за мою кривду! Пішла до них у неділю, хотіла хоч глянути на хату й садок,— адже сама власними руками його щепила! — а невістка на мене почала горлати, що я підглядати, вистежувати до них ходжу. Господи Ісусе! Це на свою власну землю вистежувати ходжу!.. Думала, там і вмру — так мені гірко стало! Пішла до ксьондза, щоб він хоч вичитав їм з амвона, а він каже, що мені за ці кривди бог заплатить! Воно, звісно, так: коли в людини нічого нема, добра їй і божя ласка. А я краще б тут, на землі, похазяйнувала, в теплій хаті під периною виспалася б, смачно поїла б, пожила для своєї втіхи...

Ягустинка з таким запалом почала скаржитися на все і всіх, що Борина не витримав — устав і пішов до вйта. Та й час було — вже почало смеркати.

— Ну що, швидко підете?

— Зараз, зараз, от тільки Шимон прийде.

Шимон прийшов, і вони всі разом рушили в корчму — випити по чарочці й захопити

звідти рисової на частування. В корчмі вже був Амброжій, який відразу підсів до них. Але пили недовго — Мацей все квапив.

— Я вас тут почекаю. Якщо діло вийде, забирайте обох і приходьте сюди швидше! — крикнув він услід.

Старости йшли посеред вулиці, де грязюка так і бризкала в них з-під ніг. Темрява густішала і вкривала село похмурою сірою завісою, тільки де-не-де вже світилися вогники хат. Завивали на подвір'ях собаки, як завжди перед вечерею.

— Куме! — почав вїт, помовчавши.

— Ну?

— Думається мені, Борина гарне весілля справить!

— Або справить, або й ні! — відгукнувся кум сердито: такий вже був він буркотун.

— Справить! Вїт тобі каже,— значить, вір! Я вже постараюсь. Таку пару з них з'єднаємо — всім на диво!

— А я так думаю, що кобила не понесе,— у жеребця, видно, клоччя в хвості!

— А це вже справа не наша.

— Як сказати... Діти Боринині нас проклинатимуть.

— Все буде добре,— це тобі вїт каже! Вони зайшли в хату Домінікової.

В хаті було ясно, чисто підметено — видно, їх чекали.

Старости прославили бога, привіталися по черзі з усіма (сини Домінікової були теж тут, у хаті), посідали на присунутих до печі ослонах і стали говорити про те, про се.

— Оце холоднеча, ніби вже й мороз заноситься! — почав вїт, гріючи руки.

— Не весна надворі, воно й не дивно.

— А капусту ви звезли?

— Залишилося в полі трохи, але тепер туди не добратись,— спокійно відповіла стара, стежачи очима за Ягнуою, яка під вікном намотувала пряжу. Дівчина була сьогодні така гарна, що вїт, чоловік ще молодий, так і водив за нею ласими очима. Нарешті він почав:

— Надворі злива, грязюка, от ми з Шимоном і зайшли до вас по дорозі. Привітали ви нас добре, добрим словом вшанували, то, може, приторгуємо у вас що-небудь, га, мати?

— Що-небудь і деінде приторгувати можна, треба тільки пошукати.

— Правду кажете, матусю, та навіщо нам шукати? Такого товару, як у вас, ніде немає.

— Що ж, торгуйте! — скрикнула Домінікова весело.

— Купили б ми у вас, приміром, теличку...

— Ого! Вона дорога, на абиякому налигачі її не поведете.

— А в нас є шнурок з освяченого срібла, такий, що з нього сам чорт не зірветься... Ну, матусю, скільки? — вїт вже витягав пляшку з кишені.

— Скільки? Легко сказати! Молоденька — на дев'ятнадцяту весну тільки звернуло, добра, роботяща. Могла б ще років зо два у матері пожити.

— Марна справа! Чого ж їй так даремно сидіти без приплоду?

— Інша і в матері це зуміє,— буркнув Шимон.

Війт голосно розреготався, а стара тільки очима блиснула і швидко відмовила:

— Шукайте іншу, моя може почекати.

— Звісно, може, та ми іншої такої не знайдемо і такої доброї матері теж.

— Таке кажете...

— Я, війт, це вам кажу,— значить, вірте.

Він дістав чарку, обтер її полою каптана, налив у неї горілки і сказав урочисто:

— Слухайте, Домінікова, що я вам скажу. Я — війт, і моє слово не пташка, що писне, свисне,— і тільки її й бачили! Шимон теж відомо хто,— не волоцюга який-небудь, а хазяїн, дітям батько й солтис! От і міркуйте, які люди до вас прийшли і з чим!

— Та я вже знаю, Петре, розумію.

— Ви жінка тямуща і розумієте, що раніше чи пізніше, а Ягуся мусить піти з дому на своє хазяйство, бо так уже господь бог завів, що батьки дітей викохують не для себе — для інших.

— Ох, правда, правда!

— Так, матусю, і в пісні співається:

Ти рости дочку свою,

А там мусиш ще й додати,

Щоб її забрали з хати!

Так воно вже в світі ведеться, нічого тут не поробиш: Ну, вип'ємо, матусю?

— Хіба я знаю... силувати її не стану... Ну, як, Ягусь, вип'єш?

— Та не знаю... як ви, матусю...— шепнула Ягуся, відвернувшись до вікна почервонілим обличчям.

— Слухняна! Ласкаве телятко дві матки ссе,— серйозно зауважив Шимон.

— Ну, матусю, за ваше здоров'я!

— Пийте з богом! Таж ви ще не сказали, хто жених? — спитала Домінікова, бо не годилося дізнаватися про це зазделегідь, не від старостів.

— Хто? А сам Борина! — війт вихилив чарку.

— Старий! Удівець! — скрикнула вона з удаваним розчаруванням.

— Старий? Гей, не грішіть! Старий, а недавно ще судився за дитину!

— Але ж дитина не його!

— Ще б пак — стане такий господар хтозна з ким зв'язуватись! Пийте, матусю.

— Я б випила, якби не те, що вдівець, та ще й старий. Йому три чисниці до смерті — а тоді що? Діти мачуху виженуть і...

— Мацей казав, що землю на неї запише,— пробурчав Шимон.

— Тільки до шлюбу нехай це зробить! Тоді згода.

Старости помовчали, але через хвилину війт знов налив чарку і підніс Ягні:

— Випий, Ягусю, випий! Сватаємо тобі чоловіка, мов той дуб! Будеш пані, господиня на все село. Ну ж, пий, не соромся, Ягусю!

Ягуся вагалась, червоніла, відверталась, але кінець кінцем, затуляючи обличчя фартухом, випила краплинку, а решту вилила на підлогу.

Тоді чарка обійшла всіх по черзі. Стара подала хліба, солі, потім сухої копченої ковбаси на закуску.

Випили по кілька чарок підряд — і в усіх заблищали очі й розв'язалися язики. Тільки Ягна втекла в комірчину і, невідомо чому, плакала так, що крізь стіни чути було її схлипування.

Мати хотіла бігти до неї, але вїт не пустив:

— І теля реве, коли його від матері відлучають... Справа звичайна. Не в далекий світ іде, не в інше село, ще будете втішатися нею... Ніхто її не скривдить,— це я, вїт, кажу!

— Так воно так... Тільки я все сподівалась онучат діждати собі на втіху...

— Не турбуйтеся — ще й жнива не почнуться, а вже перше буде!

— Це тільки бог наперед знає, а не ми, грішні. Хоч і випили ми, а в мене чогось серце ние, наче на похороні.

— Не диво — дочка-одиначка з дому йде, от вас туга й бере... Ну, ще краплинку, горе залляти! Хоч, знаєте, ходімте-но всі до корчми, бо в мене вже й горілки немає, а там наречений дожидає, сидить, мов на жаринах.

— В корчмі будемо заручини справляти?

— Так, по-давньому, як діди наші робили. Це вїт вам каже,— значить, вірте!

Жінки причепурились і зібралися йти із старостами.

— Ну, а хлопці невже дома залишаться? Сестрині заручини — і для них свято! — сказав вїт, помітивши, що Шимек і Єнджик жалібно й стурбовано поглядають на матір.

— Як же так хату без догляду покинути!

— А ви покличте Агату від Клембів, вона догляне.

— Агата вже старцювати пішла. Ну, кого-небудь дорогою покличемо. Ходім, Єнджику, і ти, Шимеку! Та що ж ви, як старці, йти зібрались — каптани вдягніть! І глядіть мені, нехай тільки хто з вас нап'ється — я йому дам! Корови ще не доєні, для свиней треба картоплю розтовкти — не забудьте!

— Не забудемо, матусю, не забудемо! — боязко бурмотіли сини. Хлопці були високі, аж до стелі, здорові, мов груші на межі, а матір слухали, як підлітки; вона їх тримала залізною рукою,— коли треба, то й на лаву вилазила, щоб їм патли насмикати чи стусанів надавати, аби матір слухали та шанували.

Всі рушили до корчми.

Ніч була темна, хоч око виколи, як завжди в осінню зливу. Вітер віяв нагорі і так шарпав вершини дерев, що вони, гойдаючись із шелестом, аж лягали на тини.

Став плескотів і клекотів у берегах, бризки линули аж на середину дороги й частенько хлюпали в обличчя перехожих.

В корчмі теж було темно, в розбиту шибку віяв вітер, і лампа, яка висіла над прилавком, гойдалась, схожа в півтемряві на золоту квітку.

Борина кинувся їм назустріч і почав з усіма цілуватися та обійматись, розуміючи, що сватання вже прийняли і Ягна — його.

— Ісус сказав: візьми собі, чоловіче, жінку, щоб тобі, бідолашному, не сумно було самому. Амінь! — патякав Амброжій. Він пив, мабуть, більше години, і в нього вже запліталися ноги й язик.

Янкель одразу поставив на прилавок і солодку наливку, і рисову, і чистий спирт, а на закуску — оселедець, коржі з шафраном і якісь особливі булочки з маком.

— Їжте, пийте, люди добрі, брати рідні, християни вірні! — запрошував Амброжій.— Була і в мене жінка, та вже зовсім не пам'ятаю, де... у Франції, здається, ні, в Італії... А тепер залишився я сиротою...

— Пийте, будь ласка, пийте! Петре, починай! — перебив його Борина. Він купив на цілий злотий цукерок і тикав їх Ягусі.— На, Ягусю, на, солоденькі...

— Ну, навіщо ви витрачаєтесь? — Ягна здригнулась від його дотику.

— Не турбуйся, у мене грошей вистачить, ось побачиш! Для тебе пташиного молока дістав би... тобі в мене кривди ніякої не буде! — він став її обіймати, примушував пити й їсти. Ягна приймала все спокійно, холодно, наче це були не її заручини. Вона подумала тільки про одне — чи подарує їй старий перед вінчанням ті корали, про які згадав на ярмарку.

Пили всі, одну чарку за одною, рисову, всуміш з наливкою, і всі говорили разом. Навіть Домінікова захмеліла й розговорилась, аж війт здивувався, яка вона розумна жінка.

Сини теж хильнули, бо війт і Амброжій без упину їх частували й заохочували, кажучи:

— Пийте, хлопці, адже це Ягнині заручини, пийте!..

— Знаємо, знаємо,— відповідали вони хором і навіть намагалися поцілувати в Амброжія руку. А Домінікова відвела Борину до вікна й сказала йому напрямки:

— Ну, Мацею, Ягуся ваша!

— Дякую вам, матусю, за дочку! — Борина обняв її за шию і став цілувати.

— А як же з тим записом? Ви ж обіцяли...

— Запис? А навіщо? Що моє, те й її.

— Еге! Треба, щоб вона перед вашими дітьми голови не хилила, щоб вони її не кривдили.

— Зась їм до моєї землі! Все моє, значить,— і Ягусине.

— Спасибі. Але ви й про те подумайте, що років вам немало, все може трапитись. Як то кажуть:

Смерть не розбирає,

Чи людина, чи тварина —

Всяк умре і всяк загине...

— Нічого, я ще міцний, років із двадцять протримаюсь, не бійтесь!

— Безстрашного вовки з'їли.

— Ну, гаразд, я сьогодні такий радий, що все зроблю. Кажіть, що ви хочете? Хочете, запишу за Ягусею ті три морги, що біля Лукаша?

— Добра псу й муха, коли пес голодний, та ми не голодні! З того, що батько

залишив, Ягусі припаде моргів п'ять поля й морг лісу — от і ви запишіть шість. Ті шість моргів біля дороги, де ви цього літа картоплю саджали.

— Найкраще моє поле!

— А хіба Ягуся вибірок, хіба вона не найкраща дівка на селі?

— Правда, правда, через те я її й посватав. Але, бійтесь бога, Домінікова, шість моргів — це ж який шматок, ціле господарство! Що діти скажуть?

Він чухав потилицю, гострий жаль країв йому серце: як віддати стільки найкращої землі!

— Ви ж розумна людина, Мацею, самі розумієте... Мені що треба? Дочку забезпечити. Цієї землі, поки ви живі, ніхто не забере. Те, що Ягусі по справедливості після батька належить, буде ваше — навесні землеміра привезу, і можете засівати. Бачите, вас ніхто скривдити не хоче. То запишіть ці шість моргів?

— Гаразд, для Ягусі запишу.

— Коли?

— А хоч би й завтра!.. Ні, в суботу в костьолі на оклик подамо, і відразу в місто поїдемо. Ех, що там — раз козі смерть!

— Ягусю, іди-но сюди, донечко, іди! — поклікала Домінікова дівчину, яку саме в цю хвилину війт притиснув до прилавка й нашіптував щось таке, від чого вона голосно сміялась.

— От, Ягусю, Мацей тобі запише ті шість моргів, що біля дороги.

— Спасибі,— шепнула Ягна, простягаючи йому руку.

— Випийте-но з Ягнуою тієї солоденької!

Випили. Мацей, обнявши Ягну за талію, повів її до компанії, але вона вирвалась і підійшла до братів, з якими базикав і пив Амбро-жій.

Гамір у корчмі дедалі дужчав, народу прибувало; дехто заходив, почувши лункі голоси, подивитися, що тут діється, а дехто для того, щоб з цієї нагоди випити на дурничку.

Навіть сліпий дід з собакою-поводирем опинився тут — він сидів на видному місці, прислухався до розмов і весь час голосно читав молитви, так що його нарешті помітили, і сама Домінікова піднесла йому горілки, закуски й сунула в долоню пару мідяків.

Всі були добре напідпитку, говорили всі разом, обіймалися, цілувалися, кожен був іншому брат і друг, як завжди, коли люди захмеліють.

А Янкель безшумно снував серед них, приносив щоразу нові пляшки та кухлі з пивом і записував крейдою на дверях, хто скільки йому винен.

Борина навіть вчадів від радості — пив, цокався, частував, говорив багато, як ніколи, і весь час тягнувся до Ягусі, шепотів їй ласкаві слова, гладив по обличчю. Непристойно було так, на людях, обняти її й цілувати, а йому цього так хотілося, що він ледве стримувався, і тільки іноді хапав її за стан і тягнув у темний куток.

Домінікова швидко схаменулася, що вже час додому, і стала кликати дітей.

Але Шимек був уже п'яний і, почувши голос матері, тільки підтягнув пояс, грюкнув

кулаком по столу й гукнув:

— Господар я, псякрев! Хто хоче, нехай іде... А я хочу пити, то й буду пити... Гей, Янkelю, горілки!

— Тихше, Шимеку, тихше, відлупцює вона тебе! — белькотів Єнджик, теж п'яний як дим, і тягнув брата за каптан.

— Додому, хлопці, додому! — грізно просичала Домінікова.

— Я сам собі хазяїн! Схочу залишитись, то й залишусь і горілку буду пити... Досить ти, мати, наді мною панувала... Не хочеш... вижену! Псякрев!

Але стара вдарила його в груди так, що він захитався і відразу отямився. Єнджик надів йому шапку і вивів на вулицю. Шимека на повітрі, видно, ще більше розібрало: пройшовши кілька кроків, він похитнувся, схопився за тин і почав бурмотіти й вигукувати:

— Хазяїн я, псякрев!.. Земля моя, і воля моя — працювати чи ні... Буду горілку пити. Єврей, рисової!.. бо вижену...

— Шимеку! Шимеку, ради бога, ходім додому, мати йде! — благав його Єнджик, гірко плачучи.

Незабаром їх наздогнали стара з Ягною і витягли з-під тину, де вони вже почали битися і качатися в грязюці.

А в корчмі після того, як пішли жінки, стало тихше, люди поступово розходились, і невдовзі залишився тільки Борина із старостами, та ще Амброжій і сліпий дід, який пив уже разом з усіма.

Амброжій, п'яний до нестями, стояв посеред корчми і то виспівував, то голосно розповідав:

— Чорний був, як чавун... Націлився в мене... та де йому влучити! Встромив я йому багнет у череву... закрутився, тільки хруснуло щось. Перший це був! Стоймо, стоймо, і раптом начальник іде... Ісусе Христе, сам начальник! "Хлоп'ята", — каже... "Люди", — каже... Зімкнись, — загорлав раптом Амброжій, виструнчився і поволі позадкував, стукаючи своєю милицею. — Випий зі мною, Петре, випий... сирота я... — пробурчав він невиразно, потім схопився з місця і вийшов з корчми.

Незабаром з вулиці долинув його хрипкий голос. Він щось виспівував.

До корчми зайшов мельник, здоровенний чоловіча, одягнений по-міському, червонолиций, сивий, з маленькими й бистрими очима.

— Гуляєте, хазяї? Ого, і війт тут, і солтис, і Борина! Весілля, чи що?

— Та вже ж не що інше! Випий з нами, пане мельнику, випий! — запрошував Борина.

Знову всі випили по черзі.

— Ну, коли так, скажу вам новину — відразу протверезієте! Всі витріщились на нього каламутними очима.

— Слухайте: години ще не минуло, як поміщик продав ліс за Вовчим Долом!

— Ах він живодер, куций пес! Наш ліс продав! — крикнув Борина і, не тямлячи себе, жбурнув пляшку на підлогу.

— Продав! Нічого, і на поміщика закон знайдеться, закон на всякого є! — бурмотів п'яний Шимон.

— Неправда це! Я, вийт, вам кажу, що це неправда!

— Він продав, а ми взяти не дозволимо! Богом клянусь, не дамо взяти! — кричав Борина і гатив кулаком по столу.

Мельник пішов, а вони ще довго вночі обговорювали цю подію й погрожували поміщиківі.

ІХ

Після заручин минуло кілька днів.

Дощ ущух, дороги трохи протряхли, тільки в борознах і де-не-де в низинах та на луках сіріли каламутні калюжі, мов заплакані очі.

Настав день поминання померлих, хмурний, без сонця, мертвий.

Навіть вітер не шарудів сухим бур'яном, не гойдав дерева, і вони безсило хилилися до землі.

Глуха гнітюча тиша залягла навколо.

В Липцях уже з самого ранку повільно і невтомно гули дзвони,— їхні скорботні, тужні голоси жалібно стогнали в порожніх, туманних полях. Смутком останнього прощання звучали вони в цей сумний день, у день, що вставав, збляклий, повитий млою до самого обрію, де зливаються безкраї далі землі й неба, день синій, мов бездонний вир.

Від вранішніх зір, які блідо горіли на сході, на розтоплену, захололу мідь, з-під синіх хмар пливли зграї ворон і галок.

Вони летіли високо-високо, так що насилу можна було розрізнити їх оком, і вухо ледве ловило їхнє дике жалібне каркання, схоже на стогони осінніх ночей.

А дзвони все гули.

Сумний гімн важко розливався в нерухомому повітрі, стогонами падав на поля, звучав жалобою по селах і лісах, плив по всьому світу, люди, поля і села, здавалося, стали одним велетенським серцем, що вистукувало гірку скаргу.

А птахи летіли, аж ставало дивно й страшно. Вони спускалися дедалі нижче і все більшими зграями, вкриваючи небо, наче сажею, а глухий шелест крил і каркання лунали чимраз голосніше, гуділи, мов близька буря. Птахи описували кола над селом і, наче купа листя, підхопленого вихором, кружляли над полями, падали на ліси, звисали на голих тополях, вкривали липи, біля костьолу, дерева на цвинтарі і в садах, покрівлі хат, навіть тини... Потім, раптом сполохані безупинним гудінням дзвонів, здіймалися вгору і чорною хмарею летіли до лісу, і різкий, пронизливий гамір плив за ними.

— Сувора буде зима! — казали люди.

— До лісу потяглись — це вже, певне, от-от випаде сніг. Дедалі більше людей виходило з хат подивитися, бо ніхто ще не бачив такого величезного згромадження птахів. Дивилися довго, з якоюсь незрозумілою тугою, поки птахи не зникли за лісом. Дивилися, зітхали важко, дехто хрестився, щоб охоронити себе від нечистого. Потім стали збиратися до костьолу, бо дзвони все кликали й кликали. З інших сіл уже йшли

люди, бовваніли в тумані на всіх стежках і дорогах.

Глибокий смуток сповнював усіх, якась незвичайна тиша обгорнула серця, тиша скорботних дум і спогадів про вмерлих, про тих, хто вже лежить під цими похилими березами, під цими чорними спорохнілими хрестами.

— Ісусе милосердний! Ісусе! — зітхали люди і, підіймаючи сірі, мов земля, обличчя, довго вдивлялися в небо і йшли молитися за вмерлих.

Село ніби затопила гнітюча тиша; тільки часом долинали сюди від костьола жалібні благальні співи старців.

І в Борини в хаті було сьогодні тихше, ніж завжди, але під цією тишею причаїлося пекло, готове кожної хвилини вибухнути полум'ям.

Діти вже все знали.

Учора, в неділю, був перший оклик з амвона про майбутній шлюб старого з Ягусею.

В суботу вони їздили в місто, і там, у нотаріуса, Борина записав на ім'я Ягусі шість моргів землі. Додому він повернувся пізно, з подряпаним обличчям: добре підпивши в місті, він поліз був до Ягусі, але скуштував тільки кулаків та пазурів.

Вдома він нікому й слова не сказав, хоч Антек навмисне весь час навертався йому на очі. Він одразу ліг спати, як був, у чоботях і кожусі, а вранці Юзя стала бурчати на нього за те, що він забруднив перину.

— Ну, ну, Юзю, не сердься! Трапляється таке й з тими, хто ніколи не п'є,— сказав Борина весело і вже з самого ранку пішов до Ягни й сидів там до вечора, а вдома його даремно чекали на обід і вечерю.

От і сьогодні він устав пізно — сонце вже давно зійшло,— вдягнув свій найкращий каптан, а святкові чоботи наказав Вітекові намастити салом, потім Куба його поголив, він підперезався, надів шапку і з нетерпінням поглядав крізь вікно на двір — там Ганка вичісувала свого хлопчиська, а йому не хотілося з нею зустрічатися. Нарешті, побачивши, що вона зайшла на хвилину в хату, старий крадькома вибрався у двір — і тільки його в той день і бачили.

Юзя цілий день плакала й метушилася по хаті, наче птах у клітці. Антек згоряв від муки, яка ставала дедалі гострішою і нестерпнішою, не їв, не спав, нічого не міг робити. Його так приголомшила новина, що він був наче божевільний, не розумів, що з ним діється.

Обличчя його потемніло, очі здавалися ще більшими і блищали, наче повні непролितих, застиглих сліз. Він зіплював зуби, щоб не заревти вголос, не вибухнути прокльонами, і все ходив по хаті, по двору, виходив за ворота, на дорогу, повертався і, впавши на лаву біля ґанку, сидів цілими годинами, втупившись в одну цятку, наче захлинався болем, який все зростав і дужчав. Хата завмерла, тільки й чути було в ній плач, зітхання й стогони, ніби після похорону. Двері до хліва й стайні були відчинені навстіж, корови й коні блукали по саду, заглядали у вікна, і нікому було загнати їх назад — лише старий Лапа, гавкаючи, налітав на них, але не міг нічого зробити.

В стайні на нарах Куба чистив рушницю, а Вітек з побожним захватом стежив за його роботою і поглядав у віконце, щоб їх хто-небудь не застукав.

— Оце так гримнуло! Я думав, це пан або лісник стріляє.

— Давно я не стріляв — надто туго набив її, от вона й гримнула, мов з гармати.

— А ви ще звечора пішли?

— Так, пішов я до лісу, на панське поле; туди, на озимину, дикі кози люблять приходити... Темінь була, довго я сидів. Вранці, дивлюсь, олень іде... Я причаївся так, що він підійшов за п'ять кроків до мене... Та я не вистрілив: здоровенний був, як віл,— ні, думаю, не подужаю його! Так і відпустив... А трохи згодом лані вийшли. Намітив я собі найкращу і тільки націлився,— рушниця як гримне! Дуже туго я її набив, у мене навіть плече спухло — так ударило прикладом. Та лань я звалив... тільки ногами задригала. Ще б пак! З півжмені дробу влучило їй у бік! А стогнала так, що я навіть злякався, як би лісник не почув,— довелося дорізати.

— І ви її в лісі залишили? — спитав хлопець, захоплений розповіддю.

— Де залишив, там залишив, тобі до цього зась! А якщо ти хоч слово кому скажеш, ось побачиш, що я з тобою зроблю.

— Якщо ви так наказуєте — нікому не скажу. А Юзі можна?

— Ще чого? Щоб усе село вмить дізналося! На тобі п'ятачок, купи собі що-небудь.

— Я й так не розкажу, тільки візьміть мене як-небудь з собою, Кубо, любий, дорогий! Візьмете?

— Снідати! — закричала Юзя з ґанку.

— Візьму вже, візьму, тільки мовчи!

— І дасте мені хоч разок стрільнути, дасте, Кубо? — благав Вітек.

— Думаєш, порох мені дурно дають?

— А в мене є гроші, мені хазяїн перед ярмарком дав два злотих! Я їх заховав, щоб на поминання сьогодні в костьол віддати, візьміть їх!

— Добре, добре, навчу тебе,— шепнув Куба й погладив хлопчика по голові — так Вітек розчулив його своїми благами.

Через кілька хвилин після сніданку обидва вже простували по дорозі в костьол. Куба шкутильгав бадьоро, а Вітек трохи відставав, бо йому прикро було, що в нього немає черевиків і він іде босий до костьолу.

— А босому в ризницю можна, га? — запитував він тихо.

— Дурний! Думаєш, Ісус на чоботи твої дивиться, а не на молитви?

— Та певно, що так, а все ж у чоботах пристойніше...— сказав Вітек сумно.

— Ще купиш собі чоботи, ось побачиш.

— Куплю, Кубо, обов'язково куплю! Нехай тільки трохи підросту, відразу поїду до Варшави і наймуся там до якогось пана за конюха... Адже в місті всі в чоботях ходять, правда ж, Кубо?

— Правда, правда! Невже пам'ятаєш?

— Ого, ще й як! Мені п'ять років було, коли мене Козлиха привезла, я все пам'ятаю. Холодно було, ми пішки йшли на машину, а навколо ясно-ясно! Ще й досі в мене в очах рябіє. Все пам'ятаю! Там будинки стоять один біля одного, і такі височезні, як костьол!

— Вигадуєш! — кинув Куба зневажливо.

— Ні, Кубо, я добре пам'ятаю. Такі височезні, що й дахів не видно. А колясок скільки!.. Вікна до самої землі... Цілі стіни начебто із скла. І такий дзвін стоїть!

— Костьолів, мабуть, багато,— не дивно, що дзвонять.

— Напевно, так, бо звідки ж подзвіння?

Вони замовкли, зайшли на цвинтар і стали протискуватись крізь великий натовп, який стояв біля костьолу, бо всередині вже не могли всі вміститися.

Жебраки стояли двома рядами, утворюючи коридор від костьолу аж до самої дороги. Кожен по-своєму намагався привернути до себе увагу, кричав, голосно молився чи просив милостині, одні грали на скрипках і співали жалібними голосами, інші — на пишалках чи гармоніях, і гамір стояв такий, що у вухах лящало.

В ризниці теж було повно народу, а біля столиків, де органіст і його син Ясь, той, що вчився в школі, приймали гроші на помин душі, була така тиснява, що аж ребра тріщали.

Куба протовпився і подав органістові чималий список імен. Органіст записував і брав по шість грошів за душу або по три яйця, якщо в кого не було грошей.

Вітек залишився трохи позаду — йому кілька разів боляче відтоптали босі ноги, але він все ж, як міг, протискувався слідом за Кубою, хоч люди навколо бурчали, навіщо він лізе попід ліктями і заступає дорогу старшим. Гроші він міцно стискав у кулаці, та коли його нарешті випхали наперед і він опинився біля стола органіста, йому наче язик відібрало. Як же: тут були всі господарі з їхнього села, всі багатії, і мельничиха в капелюшку, наче яка-небудь поміщиця, і коваль із своєю жінкою, і війт із своєю... І всі дивляться на нього... Підходять до стола, пригадують вголос своїх небіжчиків, подають на помин їхніх душ — і по десять, і по двадцять імен... за цілі родини, за батьків, дідів і прадідів... А він, Вітек? Хіба він знає, хто його мати? Хто батько? Йому нікого поминати... Ісусе!.. Він стояв нерухомо, роззявивши рота, мов дурник, широко розкривши блакитні очі. Серце в нього стискалося від болю так, що він ледве дух переводив. Йому здавалось, що він зараз умре від цього болю! Але він недовго так простояв, його відштовхнули в куток, під кропильницю, і він притулився головою до олов'яної чаші, щоб не впасти, а сльози, мов намистини, мов зерна чоток, рясно котилися з очей,— даремно він намагався їх стримати. І так тріпотіло все в ньому, кожна кісточка тремтіла, зуби цокотіли, і навіть встояти на ногах йому було важко. Він присів у кутку, далі від людських очей, і плакав гіркими сирітськими сльозами.

"Матусю, матусю!" — стогнало в ньому щось і краяло серце. Він ніяк не міг зрозуміти, чому це в усіх є батьки й матері, тільки він один —сирота, тільки він один?

— Ісусе! Ісусе! — схлипував він і задихався, мов птах, придушений сильцем. Тут знайшов його Куба й спитав:

— Вітеку, ти вже подав гроші на поминання?

— Ні,— Вітек схопився, витер очі і рішуче пішов до стола. Так, так, і він подасть імена... навіщо людям знати, що в нього нікого немає? Сирота — то й сирота, знайда — то й знайда; це нікого не обходить!

Він з викликом обвів очима тих, що стояли біля стола, і впевнено назвав імена —

перші, які спали йому на думку: Юзефа, Маріанна й Антоній.

Заплатив, узяв здачу й пішов за Кубою до костьола молитися й слухати, як ксьондз поминає небіжчиків.

Посеред костьола стояла на катафалку труна, довкола неї стирчали запалені свічки, і ксьондз з амвона поминав безконечний ряд імен, а коли він зупинявся, йому відповідав хор голосів, який читав молитву за всіх умерлих, за всіх, хто перебуває в чистилищі.

Вітек опустився на коліна поряд з Кубою, а той витяг з-за пазухи чотки й читав одну за одною всі молитви, як наказував ксьондз. Вітек теж спробував молитися, але його хутко заколисали монотонні голоси, розморила задуха, втома від сліз, він притулився до Куби й заснув...

Опівдні сім'я Борини пішла на вечірню, яку щороку в цей день правили в каплиці на цвинтарі.

Ішли Антек і Ганка з дітьми, ішли коваль з жінкою, Юзя і Ягустинка, а позаду шкутильгав Куба з Вітеком,— коли свято, то вже свято!

День примружував сірі втомлені повіки, пригасав і поволі поринав у сумну, моторошну безодню темряви. Знявся вітер, із стогоном кружляв у полях, метушився між деревами і віяв холодним, гнилим подихом осені.

Стояла тиша — особлива, похмура тиша поминального дня. Юрби людей сунули дорогою в суворому мовчанні, лунав тільки глухий тупіт ніг та неспокійно похитувались і шелестіли придорожні дерева. Тихий, сумний шелест гілок тремтів над головами, а тужливі співи старців ридали в повітрі й змовкали без відгомону.

Перед ворітьми цвинтаря і навіть серед могил, уздовж огорожі стояли чималі бочки, а біля них сиділа юрба старців.

На всю широчінь тополевої дороги народ сунув до цвинтаря. В присмерку, що вже присипав день сірим попелом, миготіли вогники свічок, гойдалося жовте полум'я лампадок. Перш ніж зайти на цвинтар, кожен витягав з клуночка хлібину чи сир, шматок сала, ковбасу чи пасмо пряжі, пригорщу розчесаного льону, в'язку грибів,— і все це побожно складав у бочку. Окремо стояли бочки для ксьондза, для органіста, для Амброжія, а решта була для старців. Хто не клав нічого в бочки, той клав мідяки в простягнені руки жебраків і бурмотів імена своїх небіжчиків, за яких просив помолитися.

Хор молитов, співів, імен, що їх поминали старці, стогнучим ритмом линув над ворітьми цвинтаря, а люди проходили далі, зникали серед могил, і незабаром скрізь: у хащі дерев, серед засохлих трав, мов світлячки, заясніли, замиготіли вогники свічок.

Тривожний, приглушений шепіт молитов тремтів у тиші. Часом на якій-небудь могилі зривалося гірке ридання, розпачливе голосіння й губилося серед хрестів. Раптом чий-небудь короткий, повний відчаю крик, мов удар грому, краєв повітря, або тихий дитячий плач — сирітська скарга — лунав у темній хащі, мов писк пташеняти.

Хвилинами залягало глибоке мовчання, тільки дерева похмуро шуміли, та линула в

небо луна людських ридань, скарг, болючих вигуків, смутку й розпачу.

Люди безшумно блукали серед могил, боязко шепотілись і з тривогою вдивлялись у захмарену далечінь.

— Всі помremo! — зітхали важко, з кам'яною покорою, і брели далі, сідали біля рідних могил, читали молитви або сиділи мовчки, задумливі, байдужі до життя, байдужі до смерті, байдужі до болю, як дерева навкруги, і як ці дерева, тріпотіли їхні серця в невиразному передчутті тривоги.

— Ісусе наш! Боже милосердний! Діво Маріє! — вихоплювалося з сердець, змучених розпачем. Люди підіймали обличчя, сірі й застигли, мов земля, з очима, тьмяними, як калюжі, що скрізь поблискували в темряві. Важким сонним рухом опускалися на коліна, ніби приносили до ніг Христових свої стривожені серця, і вибухали плачем, повним розпачу й покори.

Куба й Вітек ходили разом з іншими, а коли вже зовсім смеркло, Куба поплентався на старе кладовище.

Тут, на занедбаних могилах, було тихо, порожньо й похмуро, тут лежали забуті, про яких і пам'ять давно вмерла, так само, як дні й часи їхні. Тут тільки кричали зловісно якісь птахи та сумовито шелестіло гілля. Де-не-де ще вціліли напівзотлілі хрести — під ними лежали цілі роди, села, покоління. Тут уже ніхто не молився, не плакав, не засвічував лампад... Лише вітер гудів у гілках і, зриваючи останнє листя, гнав його в ніч, на погибель. Тільки якісь голоси — не голоси, тіні — не тіні билися об голі дерева, мов сліпі птахи, і наче благали милосердя.

Куба витяг з-за пазухи кілька прихованих скибок хліба, покришив їх і, ставши на коліна, розтрусив по могилах.

— Підживися, душе християнська... поминаю тебе у вечірню годину... підживися, душе покутня,— шепотів він тихо й схвильовано.

— А вони візьмуть? — так само тихо й стурбовано запитував Вітек.

— Аякже! Ксьондз їх годувати не дає! В бочки люди на помин інших душ всякого добра накладуть, а цим бідолахам нічого не перепаде. У ксьондза, ба навіть у старця останнього, свині мають корм, а душі грішні голодують...

— А вони прийдуть, Кубо?

— Не бійся! Прилетять усі, хто в чистилищі мучиться. Господь їх у цей день відпускає на землю — своїх відвідати.

— Своїх відвідати! — повторив Вітек і затремтів.

— Та ти не бійся, дурнику! Сьогодні нечистий не має до людей доступу, відганяють його молитви й свічки. Сьогодні сам Ісус ходить по світу і лічить, мов господар, скільки ще в нього душ залишилось, аж поки не візьме всіх до себе... Так мати моя казала, я добре пам'ятаю, та й старі люди так кажуть.

— Ісус ходить сьогодні по світу? — шепотів Вітек, насторожено оглядаючись.

— Та хіба побачиш його? Це тільки святі його бачать, та ще ті, хто найбільше натерпівся на цьому світі.

— Дивіться-но, Кубо, щось там світиться, і люди якісь!..— скрикнув з жахом Вітек,

показуючи на ряд могил біля самої огорожі.

— Там поховані ті, кого в лісі вбили... Так... і мої пани там лежать, і мати моя...

Вони протиснулися крізь зарості й стали на коліна біля могил, що запали в землю і так обсипалися, що їх майже не було видно. Не було на них хрестів, не росло поруч жодного деревця,— лише пісок, сухі стебла коров'яку й тиша, забуття, смерть...

Біля цих могил стояли на колінах Амброжій, Ягустинка і старий Клемб. Миготіли дві лампадки, встромлені в пісок, а вітер колихав їхні вогники, підхоплював слова молитов і ніс у нічний морок.

— Так, матуся моя тут лежить... Я пам'ятаю,— говорив Куба тихо, звертаючись більше до самого себе, ніж до Вітека, який тулився до нього, бо холод пронизував його наскрізь.— Магдалена її звали... Батько свою землю мав, але служив у маєтку кучером... все старого пана возив рисаками. Потім він помер, а землю дядьки захопили. Я тоді панські поросята пас. Так. Магдаленою матір звали, батька — Петром, а на прізвище — Соха, так само, як і я... А потім мене пан до коней приставив, щоб я, як батько покійний, панів возив. І все, бувало, ми на полювання їздили та до інших поміщиків... Стріляв і я непогано... Молодший панич мені рушницю дав. Мати моя в маєтку в старій пані робила... Я добре пам'ятаю. А коли всі пішли воювати, взяли й мене. Цілий рік я там з ними був і все робив, що наказували. Не одного солдата вбив... не двох... А молодому панові влучило в живіт — аж кишки повилазили... Добрий він був, ну, і пан мій, що там казати... Я його на плечі взяв, виніс... Він потім у теплі краї виїхав, а мені наказав, щоб я старшому панові листа відніс. Я й пішов. Змучився тоді, як собака... Ногу мені прострелили, вона ніяк не гоїлась... бо весь час у лісі ми були... просто неба... Снігу тоді насипало до пояса, і морози були люті. Пам'ятаю... доплентався я вночі до маєтку... шукаю... Ісусе, Маріє! Наче мене обухом по голові вдарило! Маєтку немає, будівель немає... огорожі навіть не залишилось! Доценту все спалили... А старий пан, і пані, і мама моя... і Юзефка, покоївка, всі в саду лежать вбиті. Ісусе! Все пам'ятаю, все... Діво Маріє! — тихо стогнав Куба. Сльози, мов горох, котилися по його обличчю, і він вже не витирав їх, тільки зітхав від горя й туги, бо все, про що він оповідав, мов живе, стояло в нього перед очима. А Вітек спав — натомився, бідолаха, від плачу й страху.

Ніч насувалась дедалі ближче, вітер дужче гойдав дерева, і довгі коси беріз замітали могили, а білі стовбури їхні, наче вдягнені в савани, бовваніли в темряві. Люди розходились, вогники згасали. Співи старців змовкли. Урочиста тиша, повна дивних шелестів і тривожних голосів, запанувала серед могил. Кладовище начебто наповнювалось тінями, юрбою привидів, якимись невиразними обрисами, музикою стогнучих голосів, океаном дивних тремтінь, хвилями мороку, блискавками тривоги, німими риданнями, таємницею, повною жаху. Навіть згряя ворон злетіла з каплиці і з криком полинула в поле, а собаки в усьому селі завили протяжно, розпачливо, жалібно...

Незважаючи на свято, на селі було тихо, вулиці безмовні, корчма замкнена. Тільки подекуди крізь спітнілі шибки миготіли вогники і лунав тихий побожний спів та

голосно проказувані молитви за душі померлих.

Люди з тривогою виходили з хат, з тривогою прислухались до шелесту дерев, з тривогою шукали — чи не стоять вже де-небудь, чи не з'явилися ті, що в цей день блукають по землі, гнані тугою і волею божою, чи не стогнуть вони на перехрестях, каючись у гріхах своїх, чи не заглядають з журбою у вікна?

Де-не-де господині, за стародавнім звичаєм, виносили на призьби рештки вечері, побожно хрестилися й шепотіли:

— На, підживися, душе християнська.

Так у тиші, журбі, спогадах і страху минав цей вечір поминання.

У хаті Борини, на половині Антека й Ганки, сидів Рох — прочанин із святої землі,— читав уголос і розповідав усякі божественні історії.

Слухачів набралось чимало: прийшли Амброжій, Ягустинка, Клемб, сиділи тут і Куба з Вітеком, і Юзька, і Настуся. Не було тільки старого Борини — він тепер до пізньої ночі просиджував у Ягусі.

Тихо було в хаті, тільки цвіркун виспівував за комином та в печі потріскували сухі дрова.

Всі посідали на лавах біля вогню, один лише Антек притулився осторонь, біля вікна. Рох час від часу ворухив палкою жарини і тихо говорив:

— Вмирати не страшно, ні! Як птахи на зиму линуть у вирій, так і втомлена душа летить до Ісуса. Як дерева, що зараз стоять голі, прагнуть, щоб навесні господь одягнув їх зеленим листям і пахучим цвітом, так і душа людини лине до бога за радістю, весною, вічним убранням. Як цю землю, родючу, натруджену, пестить сонце промінням своїм, так і господь приголубить кожну душечку, і не страшні їй будуть ні зима, ні горе, ні сама смерть. А на землі судилися людині тільки сльози, скорбота й муки. І проростає злоба, як бур'ян, і розростається в дрімучі ліси. Все марне й даремне, все, мов тлін, мов бульбашки на воді: вітер їх надимає, і вітер їх розганяє.

Х

— Кажу я це з амвона і кожному зокрема, а ви тільки гризетесь, як собаки, тільки... — Вітер упхнув ксьондзові решту слів у горло, він закашлявся, а Антек, який ішов поряд, мовчав і вдивлявся в темряву між деревами.

Вітер усе дужчав, кружляв куряву на дорозі і, налітаючи на тополі, так гойдав їх, що вони хилилися аж до землі й сердито шуміли.

— Казав я йому, лайдакові,— почав знову ксьондз,— щоб він сам відвів кобилу до ставка, так ні ж — пустив її вперед саму! Ну, вона й заблукала десь... Адже сліпа, залізе між тини, ще й ноги поламає,— бідкався він і заклопотано видивлявся своєю кобилу, заглядаючи за кожне дерево, блукаючи поглядом по ланах.

— Таж вона завжди сама ходила...

— Дорогу до ставка вона добре знає. Аби тільки налив хто-небудь води в бочку та повернув її, а вже додому вона й сама потрапить... Але це вдень! А сьогодні хтось — Магда чи Валек — випустив її вже смерком... Валеку! — гукнув раптом ксьондз голосно, бо між тополями майнула чиясь тінь.

— Валека я бачив ще завидна на тому березі, біля нашої хати.

— Це він побіг її шукати — вчасно схаменувся!.. Кобилі майже двадцять років — при мені вона народилася. Заробила собі вже дармовий корм... А любить мене, зовсім як людина... Боже мій, коли б з нею чого не трапилось!

— Що з нею там буде! — буркнув роздратовано Антек. Як же — він прийшов до ксьондза поскаржитись на батька, спитати поради, а той тільки нагрімав на нього та ще й потяг із собою кобилу шукати! Звісно, і кобили шкода, хоч вона стара й сліпа. Але насамперед людині треба приділити увагу.

— Ти схаменися й старого не клени, чуєш? Адже він тобі рідний батько! Ти це пам'ятай.

— Я це добре пам'ятаю! — відповів Антек сердито.

— Гріх це смертний, непростимий! Нічого доброго не дочекається той, хто, оскаженівши, підіймає руку на батьків, іде проти заповіді божої! Маєш розум,— повинен це збагнути.

— Я тільки справедливості хочу.

— А сам про помсту думаєш? Антек не знав, що відповісти.

— І ще я тобі скажу: покірливе телятко дві матки ссе.

— Усі тільки це мені й кажуть! А мені ця покірливість уже в горлянці кісткою стоїть! Не можу я більше терпіти! Що ж воно таке? Виходить, якщо він батько, то йому все дозволено, хоч би він і розбійник був, і дітей кривдив? А дітям себе й захистити не можна? Їй-богу, такі порядки в світі, що хоч плюнь та тікай світ за очі!

— Що ж, іди, хто тебе тримає! — розсердився ксьондз.

— Може, й піду, що мені тут робити, що? — шепнув Антек із сльозами в голосі.

— Дурниці плетеш, от і все! Інші й смужки землі не мають, а сидять на місці, працюють, та ще й богу дякують. Краще б ти за роботу взявся, ніж пхінкати. Чоловік здоровий, дужий, є до чого руки прикласти.

— Як же, цілих три морги! — кинув Антек з гіркотою.

— У тебе жінка й діти, ти про це пам'ятати повинен.

— Як не пам'ятати! Пам'ятаю,— процідив Антек крізь зуби. Вони дійшли до корчми. У вікнах ясніло світло, і гучні голоси чути було аж на дорозі.

— Що це, знову пиячать?

— Це гуляють рекрути. Їх у неділю поженуть хтозна-куди, от вони й п'ють, гуляють.

— Корчма повнісінька! — сказав пошепки ксьондз, зупинившись під тополями, звідки добре було видно крізь вікно всю корчму, де юрмилися люди.

— Так, чоловіки сьогодні хотіли зібратися, порадитися про той ліс, що його поміщик продав на поруб.

— Адже не весь ліс продав, ще он скільки залишилось!

— Поки з нами не погодять, жодної сосонки зрубати не дамо.

— Як це не дасте? — спитав ксьондз трохи злякано.

— А так — не дамо, й годі! Батько хоче з ним судитись, а Клемб та інші кажуть, що суду не треба, але рубати ліс вони не дозволять, і якщо буде потрібно, всім селом

підуть, з сокирами й вилами, а свого не віддадуть.

— Ісусе, Маріє! Коли б лиха не вийшло! Адже тут без бійки не обійдеться.

— Звісно, не обійдеться. Коли проламають сокирами дві-три голови в маєтку, відразу доб'ються справедливості!

— Антеку, з глузду ти з'їхав від люті, чи що? Дурниці мелеш, мій любий!

Проте Антек, уже не слухаючи його, метнувся вбік і зник у темряві. А ксьондз поспіхом рушив додому, почувши здалека стукіт коліс і тихе, жалібне іржання своєї кобили.

Антек ішов у напрямі до млина,— другим берегом ставу,— аби тільки не проходити мимо Ягусиної хати.

Мов скалка, стриміла вона йому в серці, мов гостра скалка,— ні витягти, ні втекти від неї!

А з вікон її хати струмувало світло, таке яскраве й веселе... Антек зупинився — хотілося глянути хоч один разочок або хоча б вилятись, зігнати злість! Але щось рвонуло його з місця, він вихором помчав геть, навіть не оглянувшись.

— Не моя вона більше,— батькова! Батькова!

Він біг до сестриного чоловіка, коваля. Поради, звісно, той ніякої не дасть, та хотілося побути серед людей, тільки б не там, у батьковій хаті... Ох, цей ксьондз! Ще буде його, Антека, гнати до роботи! Еге, сам нічого не робить, ніяких турбот і клопоту не знає, йому легко інших підганяти! Про дітей нагадував, про жінку... Пам'ятає він про неї, добре пам'ятає — до смерті вже надокучили йому її сльози, її лагідна покора, її собачі благальні очі... Ех, якби не вона! Якби він не був зараз одружений!..

— Ісусе! — важко простогнав Антек. Його охопив порив такого дикого, шаленого гніву, що хотілося схопити когось за горло, душити, терзати, бити до смерті!

Але кого? Він сам не знав. Гнів зник так само раптово, як з'явився. Порожніми очима дивився Антек у ніч, слухав, як вітер вирував у садках і так гнув дерева, що вони лягали на тини, хльоскали його гілками по обличчю. Він плентався повільно, обважніло, ледве пересуваючи ноги. Туга стискала його серце, смуток безсилля, і він вже забув, куди йде і навіщо.

— Батькова тепер Ягуся, батькова! — повторював він про себе, все тихше, наче молитву, яку боявся забути.

Кузня була осяяна червоними відблисками вогню, хлопчик роздмухував його міхами так завзято, що розжеврене вугілля тріщало і спалахувало кривавим полум'ям. Коваль стояв біля ковадла в шкіряному фартусі. Руки його були оголені, шапка зсунута на потилицю, а обличчя закурене, тільки очі на ньому поблискували, мов жарини. Він кував розжеврене, аж червоне залізо, так що тільки гуркіт лунав, а іскри дощем бризкали з-під молота і з сичанням згасали на вогкій землі.

— Ну, як? — спитав він через хвилину.

— Е, що там казати!..— відгукнувся Антек тихо. Він прихилився до якогось воза, що їх кілька стояло тут, і задивився на вогонь.

Коваль працював ретельно, раз у раз розпікав на вогні залізо і кував, видзвонюючи

в такт молотом, допомагав хлопчиків працювати міхами, коли потрібен був дужчий вогонь, і крадькома все поглядав на Антека, ховаючи під рудими вусами злу посмішку.

— Ти, либонь, ходив до його велебності? Ну й що ж?

— Та що? Нічого. Те ж саме почув, що і в костьолі.

— А ти іншого чекав? — іронічно засміявся коваль.

— Адже ксьондз — людина вчена,— сказав Антек, виправдуючись.

— Він вчений брати, а не давати людям... Проте Антекові вже не хотілося сперечатись.

— Піду в хату,— сказав він за хвилину.

— Іди. Я чекаю війта, ми з ним разом прийдемо. Махорка на шафці, кури...

Антек уже не чув його слів. Він пішов до хати, яка стояла по той бік дороги.

Сестра його, Магда, розпалювала вогонь у печі, а старший хлопчик сидів біля стола за букварем. Привіталися мовчки.

— Вчиться? — спитав Антек. Хлопчик голосно читав по складах, водячи обструганою паличкою по літерах.

— Так, уже з самої осені. Мельникова дочка його вчить — моєму все ніколи.

— І Рох теж з учорашнього дня почав дітей навчати у батьковій хаті.

— Я теж хотіла Ясека туди послати, але мій не пустив через те, що це в батька. Та ще він каже, що мельникова дочка більше знає, бо вона в школі вчилася, у Варшаві.

— Правда... правда,— підтвердив Антек неухважно, аби тільки що-небудь сказати.

— А Ясек такий тямущий, вчителька навіть дивується!

— Ще б пак — ковалеве насіння! Такого розумника син!

— Ось ти з Міхала глузуєш, а Міхал правильно каже, що поки батько живий, він завжди може запис назад забрати.

— Еге, видери у вовка з пащі, спробуй!.. Шість моргів землі! Ми з жінкою мало не в наймах у нього робимо, а він землю записує чужій, бозна-кому...

— Якщо будеш з ним сваритися, та людям скаржитись, та судитись,— він тебе з дому вижене,— сказала Магда півголосом, оглядаючись на двері.

— Хто це тобі сказав? — гукнув Антек, схопившись з місця.

— Тихо, не галасуй! Так люди кажуть,— шепнула вона боязко.

— Не підкорюсь я йому! Нехай мене силоміць вижене, то я до суду подам! Судитись буду, а не поступлюсь! — закричав Антек.

— Головою муру не проб'єш, хоч би ти й буцався, як баран! — сказав коваль, заходячи до кімнати.

— А що ж робити? Ти ж людям радиш — порадь і мені!

— Злістю із старим нічого не вдієш! — Коваль запалив люльку, почав пояснювати, радити, умовляти і так крутив, що Антек швидко зрозумів, до чого це йдеться, і крикнув:

— Та ти його захищаєш!

— Я тільки за справедливість стою.

— Видно, добре він тобі за неї заплатив.

— А якщо й заплатив, то не з твоєї кишені!

— Ні, з моєї, сучий ти сину, з моєї! Добродійник знайшовся за чужі гроші! Ти вже досить нагарбав, тобі байдуже!

— Стільки ж я взяв, як і ти.

— Еге, стільки! А посуд, а одяг, а корова? Та скільки ти потім вициганив у батька? Думаєш, не знаю, як він тобі давав і гусей, і поросят — хто там усе згадає! А теля, яке ти взяв ще недавно!..

— Міг і ти брати.

— Я не злодій і не брехун!

— То я злодій, так?

Вони підскочили один до одного, готові битися, але швидко прохололи, і Антек сказав уже тихше:

— Я цього не кажу. Та своїм не поступлюсь, умру, а не поступлюсь.

— Е... здається мені, що тут не тільки за землю йдеться,— кинув коваль глумливо.

— А за що ж?

— Ти за Ягною бігав, ось тобі тепер і прикро.

— Ти бачив? — крикнув Антек, вражений в саме серце.

— Є такі на селі, що бачили,— і не раз.

— Щоб їм очі повилазили! — Антек знизив голос, бо саме в цю мить до хати зайшов війт. Він привітався з усіма і, мабуть, знаючи, про що вони сперечаються, почав захищати й виправдувати Борину.

— Ще б пак, вам за нього не заступатися: мало він вас поїв і ковбасою підгодовував!

— Не мели дурниць, коли війт з тобою говорить! — чванливо grimнув війт на Антека.

— А мені плювати, що ви війт!

— Що? Що ти сказав?

— Те, що ви чули! А як ні, можу ще й таке додати, що вам у носі закрутить.

— Ану! Спробуй! Скажи!

— І скажу! П'яниця ти, іуда, зрадник! На громадські гроші пиячиш і з поміщика добре злупив за те, що він наш ліс продав. Мало тобі, то я ще додам, тільки вже оцим! — гукнув Антек запально, хапаючись за ціпок.

— Гей, Антеку, ти з начальством говориш — гляди, щоб потім не пошкодував.

— Ти в моєму домі на людей не нападай, тут тобі не корчма! — гукнув коваль, затуляючи собою війта. Але Антека вже ніщо не могло зупинити — він вилаяв обох, як собак, грюкнув дверима і вийшов.

Зігнавши таким чином злість, він повернувся додому значно спокійніший, жалкуючи вже, що посварився з швагром.

"Тепер усі будуть проти мене",— думав він наступного ранку за сніданком. І раптом, на його превеликий подив, до хати зайшов коваль.

Вони привітались, мов нічого не було.

Коли Антек подався до клуні нарізати січки, коваль пішов за ним, присів на снопах,

скинутих для обмолоту, і заговорив півголосом:

— На біса нам з тобою сваритись та ще й за віщо? За якесь дурне слово! От я перший прийшов до тебе, перший простягаю руку, щоб з тобою помирितись.

Антек узяв простягнену руку, але глянув на коваля підозріло і пробурмотів:

— Правда, що тільки за слово, бо злоби на тебе в мене не було. А це вийт мене розлютив — чого заступається? Не його це справа, то чого він лізе?

— Це саме і я йому сказав, коли він хотів бігти за тобою.

— Бити мене? Показав би я йому, як битись, не згірш, ніж його племінникові,— той вже від самих жнив ребра лікує! — крикнув Антек, укладаючи соломку в ящик.

— І це теж я йому казав,— скромно докинув коваль і хитро всміхнувся.

— Я з ним ще поговорю, буде він мене пам'ятати... Цяця яка, подумаєш! Начальство!

— Паскуда він, і більш нічого, плюнь на нього. Я надумав дещо, з тим до тебе й прийшов. Треба зробити так: опівдні прийде сюди Магда, і ви з нею разом ідіть до старого, поговоріть з ним як слід... Нічого злоститись та по кутках скаржитись, треба йому просто в очі сказати те, що в нас на серці. Буде з цього пуття чи ні, а треба йому все викласти!

— Що тут говорити, коли він уже запис зробив!

— Злістю з ним нічого не вдієш. Це правда, запис він зробив, та поки живий, він завжди може його відібрати. Це ти пам'ятай і не супереч йому. Нехай одружиться, нехай дівкою натішиться!

Антек від цих слів зблід і затрусився, навіть працювати перестав.

— Ти проти цього не повставай і в очі вихваляй його, кажи, що він добре робить та що із своєю землею може робити що схоче. Нехай він тільки решту землі нам пообіцяє, тобі й Магді, та при свідках! — додав коваль хитро.

— А Юзька і Гжеля? — спитав Антек з невдоволенням.

— Їм виплатимо їхню частку! Хіба мало Гжеля грошей перебрав? Батько мало не щомісяця йому посилає. Ти тільки мене слухайся, роби, як я раджу,— і не втрапиш. Я так справу поверну, що все буде наше...

— Баран ще живий, а кушнір вже з його шкури кожух шие.

— Ти мене слухай. Нехай тільки пообіцяє при свідках — аби було за що вхопитись. Ще є суд, не бійся! У нас одна зачіпка вже є — адже частину землі він від твоєї матері одержав.

— Дуже там багато — чотири морги на мене й на Магду!

— Але він їх не віддав ні тобі, ні жінці моїй, а скільки вже років засіває і врожай збирає! Доведеться йому заплатити за все, і з процентами. Ще раз тобі повторюю: старому ні в чому не супереч, вихваляй його і підтакуй, на весілля йди, доброго слова не шкодуй,— тоді побачиш, як ми його в руки візьмемо. А не схоче добром,— суд примусить... Ви з Ягусею не перший день одне одного знаєте, то вона могла б тобі трохи допомогти... Ти їй тільки слово скажи, а вона ще краще зуміє старого на наш бік перетягти. Ну, згода? Мені йти час.

— Згода. Тільки швидше йди, поки я тобі в морду не дав і за ворота не викинув — процідив Антек крізь зуби.

— Що ти, Антеку? Що ти? — пробурмотів злякано коваль, побачивши, що Антек кинув косу і йде просто на нього, блідий, з божевільними очима.

— Іуда ти, падлюка, злодій! — випльовував Антек слова, повні такої ненависті, що коваль схопився й кинувся тікати.

"З глузду він з'їхав, чи що? — міркував коваль дорогою.— Я ж йому добру пораду дав, а він? Що ж, коли він такий дурень, нехай іде в найми, нехай його старий вижене — я ще й допоможу!.. Все одно, так чи інакше, я землі не впусчу... Ось ти який? В морду мені погрожував дати, за ворота викинути,— це за те, що я з тобою поділитися хотів... за те, що я до тебе мов до брата рідного, з добрим словом прийшов! Ага, то ти все собі загарбати хочеш? Не дочекаєшся! Вивідав ти в мене всі мої задуми,— нічого, я тобі, сучий сину, таке втну, що тебе трясця вхопить".

Коваль дедалі більше скаженів від думки, що Антек тепер знає його плани і може виказати їх старому Борині. Цього він боявся найбільше.

"Треба мені його випередити!" — вирішив він тут-таки і, незважаючи на страх перед Антеком, повернув назад до хати Борини.

— Хазяїн удома? — спитав він у Вітека, який, сидючи біля воріт, жбурляв камінчики в гусей, що плавали в ставку.

— Де там! Пішов мельника на весілля кликати.

"Піду йому назустріч, він подумає, що ми випадково зустрілися",— вирішив коваль і пішов до млина, але дорогою завернув додому і наказав жінці одягтися, причепуритись і, тільки-но продзвонять полудень, іти разом з дітьми до Антека.

— Він тебе навчить, що треба робити. Сама нічого не кажи і не придумуй! — не твого розуму це справа; тільки, коли треба буде, зареви, кланяйся батькові в ноги й проси. Та слухай гарненько, що батько скаже та що Антек йому раніше говоритиме...

Так він довго її навчав, а сам усе поглядав у вікно — чи не видно на мосту Борини.

— Я загляну на млин, довідаюсь, чи змололи наш ячмінь,— сказав він нарешті. Йому не сила було чекати вдома.

Коваль ішов повільно, часто зупинявся і міркував: "Хто його знає, що він ще втне! Мене вилаяв, а все-таки може зробити так, як я йому радив... От і добре, що при Магді розмова буде... А не зробить так,— значить, вони з батьком посваряться, і старий його вижене... Що ж, так чи так, а я все одно шматочок собі вхоплю".

Він радісно засміявся, потер руки, потім щільніше насунув картуз і застібнувся — було вітряно, від ставу віяло пронизливим холодом.

— Заморозки будуть чи знову злива? — пробурмотів коваль, зупинившись на мосту й дивлячись на небо. Хмари бігли низько над землею, важкі, брудно-сірі, мов отари немитих баранів.

Став глухо клекотів і часом хлюпав хвилею на берег, на якому між чорних вільх і гіллястих верб де-не-де червоніли хустки жінок, що прали білизну і завзято стукотіли праниками. На дорогах було порожньо, тільки гуси цілими зграями порпалися в

затужавілій грязюці й по канавах, засипаних опалим листям та сміттям, і біля хат галасували діти. На тинах заспівали півні,— може, віщуючи зміну погоди.

— На млині я його швидше дочекаюсь! — прошепотів коваль. Антек після того, як пішов коваль, почав завзято різати січку і, захопившись роботою, до полудня встиг нарізати стільки, що Куба, який приїхав з лісу, так і ахнув:

— Ну-ну! Тепер на цілий тиждень вистачить! — радів він так голосно, що Антек отямився, кинув усе й пішов у хату.

"Будь що буде, а я сьогодні ж поговорю з батьком! — вирішив він.— Коваль — шахрай, іуда, але, мабуть, він добру пораду дав. У нього тут, напевно, і свій розрахунок є..."

З цими думками про коваля він увійшов до хати, заглянув на батькову половину, але відразу ж пішов, бо там сиділо душ з двадцять дітей, які хором читали вголос по складах. Їх навчав Рох — він суворо стежив, щоб вони не пустували, ходив навколо з чотками в руках, слухав, часом поправляв когось або смикав за вухо; декого гладив по голові і часто, сідаючи поруч, терпляче пояснював, що написано в книжці, потім запитував учнів, і діти, намагаючись перекричати одне одного, мов індики, яких дражнять, всі разом відповідали так голосно, що чути було аж надворі.

Ганка варила обід і розмовляла із своїм батьком, старим Билицею, який рідко заходив до неї,— він усе хворів і вже ледве рухався.

Старий сидів біля вікна, спершись руками на палицю, і водив очима по кімнаті, дивився то на дітей, що заховалися в куток, то на дочку. Волосся в нього було біле, як молоко, губи тремтіли, і в грудях завжди щось хрипіло, а голос був слабенький, наче пташиний.

— Снідали ви вже? — спитала Ганка тихо.

— Е... сказати правду, Веронка забула мені дати... а я не нагадував.

— У Веронки навіть собаки голодують, вони частенько до мене сюди їсти прибігають! — вигукнула Ганка. Вона посварилася із старшою сестрою ще минулої зими за те, що та після материної смерті забрала все, що залишилось, і не хотіла віддавати. Сестри з того часу майже не зустрічались.

— Адже й у них не густо, ні,— тихо захищав Веронку батько.— Стах найнявся до органіста хліб молотити, там його й годують і платять по сорок грошів на день. А вдома стільки їдців, картоплі й тієї не вистачає... Правда, дві корови у них... і молоко є... Веронка носить до міста масло й сир, дещо торгує... Але мене вона частенько забуває нагодувати... та й не диво... стільки дітлахів! Вона й сукно людям тче, і пряде, працює, як віл... А скільки там мені треба? Тільки б вчасно та щодня...

— То переходьте навесні до нас, якщо вам у цієї суки так погано.

— Та я ж не скаржусь, не нарікаю... Тільки... тільки...— голос його раптом урвався.

— Гусей у нас пасли б, дітей доглядали.

— Та я б усе робив, Ганнусю, усе! — шепнув він тихо.

— В хаті місце є, поставимо ліжко, щоб вам тепліше було.

— Та я і в хліві, і в стайні спати можу, тільки б у тебе, Ганнусю, тільки б туди не

повертатись... Тільки б...— він наче захлинувся цим благанням, і сльози закапотіли із запалих, почервонілих очей.— Перину вона в мене забрала, каже, що дітей вкривати нічим... Це правда, мерзли дітлахи, я сам їх до себе брав... та кожух мій зносився і зовсім вже не гріє... І ліжко в мене забрала, а на моїй половині холодно... Дрівець жодного полінця не дає. І кожною ложкою страви дорікає... Старцювати жене, а в мене сили немає, я й до тебе ледве доплентався.

— Господи Ісусе! Чому ж ви ніколи нам не казали, що вам так погано?

— Як же... дочка вона мені! А Стах — добра людина, тільки все на заробітках...

— Проклята! Взяла половину землі і півхати, і все, а з батьком от що робить! До суду треба подати! Вони повинні вас годувати, і паливо давати, і одержу всю, яка потрібна, а ми — двадцять карбованців на рік... Адже ми й борг виплатили... хіба не правда?

— Правда.. Ви по совісті... А вона й ті ваші кілька злотих, що я собі на похорон беріг, вициганила в мене. Та й як не дати... дочка!

Він замовк і сидів тихий, зіщулений, схожий швидше на купу дрантя, ніж на людину.

А після обіду, тільки-но прийшла ковалиха з дітьми, старий узяв клуночок, який йому потай зібрала Ганка, і крадькома вибрався з хати.

Борина на обід не прийшов.

Ковалиха вирішила чекати його хоч би й до ночі. Ганка налагодила біля вікна ткацький верстат і натягла основу. Вона тільки зрідка й несміливо вставляла слово в розмову Антека з сестрою. Антек виливав перед Магдою всі свої кривди й жалі, а та йому підтакувала. Але це тривало недовго, бо прийшла Ягустинка. Увійшовши, вона відразу сказала, нібито між іншим:

— А я від органіста до вас забігла, мене туди прати покликали. Щойно були в них Мацей і Ягна — приходили на весілля кликати. Органіст обіцяв прийти. Звісно, свій до свого, багач до багача тягнеться! І ксьондза теж кликали.

— І його велебність теж! — вигукнула Ганка.

— А що ж, святий він, чи що? Казав, що, може, прийде. Чому не піти — чи молода не вродлива, чи на цьому весіллі страв добрих і питва всякого не наготують? Мельник і мельничиха теж обіцяли з дочкою прийти. Ого! Відколи Ліпці стоять, такого весілля ще ніхто не бачив! Уже я знаю: ми з Євкою, мельниковою наймичкою, куховарити будемо. Порося їм Амброжій заколов, ковбаси готують...

Ягустинка раптом замовкла, бо ніхто не обізвався до неї й словом, ніхто не спитав нічого. Всі сиділи похмурі. Вона уважно придивилася до їхніх облич і скрикнула:

— Еге, та ви тут щось надумали!

— Надумали чи ні, це вас не обходить! — відповіла Магда так гостро, що Ягустинка образилась і пішла на другу половину, до Юзі, яка розставляла на місця лави й табуретки, бо учні вже порозходились, а сам Рох пішов у село.

— Звичайно, батько на себе грошей не пошкодує, — сказала Магда ображено.

— У нього на все вистачить! — зауважила Ганка і відразу змовкла, злякана грізним

поглядом Антека. Вони сиділи, майже не розмовляючи, і чекали. Часом хто-небудь скаже слово,— і знов гнітюча, важка мовчанка.

На ґанку перед вікнами Вітек з діворою виробляв такі штуки, що Лапа оглушливо гавкав.

— Грошей у нього, мабуть, теж немало,— він весь час що-небудь продає, а не витрачає.

У відповідь на сестрині слова Антек тільки рукою махнув і вийшов на подвір'я. Нудно йому було в чотирьох стінах, і зростала в ньому якась тривога й страх,— він і сам не знав, чому. Він нетерпляче дожидав батька, але подумки радів, що його так довго немає. "Не про землю ти думаєш, а про Ягусю",— згадалися йому слова, які вчора сказав коваль.

— Брешеш, собако! — крикнув він шалено.

Він почав обставляти стіни знадвору. Вітек підносив йому сухий мох і листя, набираючи їх з купи. Антек запихав їх у щілини і закладав жердинами. Але руки в нього тремтіли, він раз у раз кидав роботу і, прихилившись до стіни, крізь голі безлисті дерева дивився на став, де на тому березі видно було Ягусину хату.

Ні, не любов у ньому зростала, а злоба і тисячі думок і почуттів, таких схожих на ненависть, що Антек навіть сам здивувався. "Сука, кинули їй кістку, вона й пішла!" — думав він. Але прилинули спогади, виповзли звідкілясь — чи з оголених ланів, чи з доріг, чи з почорнілих садків — і обсіли серце, чіплялись за думки, вертілися перед очима. На чолі йому виступив піт, очі заблищали, гаряче вогненне тремтіння пронизало всього. Ех, он там у садку... а потім у лісі... і коли разом поверталися з міста!..

Ісусе!.. Він навіть похитнувся — так виразно побачив раптом перед собою її розчервоніле обличчя, що дихало пристрастю, її блакитні очі й пухкі губи, такі червоні й такі близькі, що їхній подих віяв на нього жаром. Почув і цей голос, тихий, уривчастий, повний любові й вогню: "Антосю! Антосю!" Вона нахилилась до нього так близько, що він всю її відчував біля себе — груди, руки, ноги.

Він аж протер очі, відганяючи від себе чарівне видіння. Вся його злість танула, мов бурульки на стрісі, коли розтопить їх весняне сонце, і знову збуджувалось кохання, болюча туга піднімала гадючу голову, така страшна туга, що хотілося битись головою об стіну і кричати, кричати!

— А хай воно все щезне! — крикнув він раптом, отямившись, і швидко глянув на Вітека: чи не догадується той?

От уже три тижні він жив, ніби в гарячці, чекаючи якогось чуда, і нічого не міг придумати, нічому не міг перешкодити. Не раз зринали в голові божевільні думки й рішення, і він біг, сподіваючись побачити її. Хіба одну ніч в дощ і холод блукав він, мов пес, навколо її хати? Але вона не виходила, ховалась від нього, здалека обминала, побачивши на дорозі.

Що ж, ні, то й не треба! В ньому зростала дедалі більша лютя — проти неї, проти всього на світі. Якщо вона виходить за батька, значить, вона — чужа, вона — зайда,

приблудний пес, злодій, який краде в їхньої родини найвище благо — землю. Таку палицею треба забити на смерть!

Скільки разів хотілось йому піти до батька й сказати: "Не можете ви одружитися з Ягною, вона — моя!" Але в нього волосся догори ставало від жаху: що скаже на це батько, люди, село? Ягна ж стане його мачухою, все одно що матір'ю — як же це можна, як можна? Адже це гріх, великий гріх! Він боявся й думати про це, серце завмирало від невимовного жаху перед якоюсь страшною божою карою... І нікому не можна сказати про це, треба носити в собі, мов розжевіріле вугілля, як вогонь, що спопеляє кістки... Ні, ні, це над людські сили!

А через тиждень весілля.

— Хазяїн іде! — несподівано гукнув Вітек, і Антек навіть здригнувся від страху.

Вже вечоріло. Присмерк сипався на землю, мов непрохололий попіл, ще рудий від захованого під ним жару. Догоряла вечірня зоря, бліда від сірих хмар, які вітер гнав на захід і нагромаджував там величезними горами. Ставало все холодніше й холодніше, земля тужавіла, повітря було свіже й різке, мов перед приморозками, і якимось особливо чітко лунали всі звуки — голосніший був тупіт і мукання корів, що йшли на водопій, рипіння воріт і журавлів над криницями, собаче гавкання, гомін, вигуки дітей, які чулися з-за ставу. Де-не-де вже світилися вікна хат, і падали на воду довгі, нерівні, тремтячі відблиски. А з-за лісу поволі зводився місяць уповні, величезний, червоний, і небо пломеніло над ним загравою, наче у лісі бушувала пожежа.

Борина переодягнувся у свою буденну одіж і пішов по двору, заглянув у клуню, потім до коней, корів, навіть до поросят, нагримав за щось на Кубу та заодно й на Вітека — чому не доглядає телят — і вони вилізли з загорожі, й товчуться серед корів. Коли він повернувся до хати, там його вже чекали. Сиділи мовчки, втопивши в нього очі, але відразу опустили їх, коли він, зупинившись посеред кімнати, оглянув усіх і сказав глузливо:

— Всі зібрались! Наче на суд!

— Не на суд, а прийшли до вас із проханням,— несміливо відгукнулась Магда.

— А твій чому не прийшов?

— Робота в нього нехайна, от він і залишився вдома.

— Еге ж, робота! Знаємо,— багатозначно всміхнувся Борина. Він скинув каптан і почав стягати чоботи. Всі мовчали, не знаючи, з чого почати. Магда відкашлялась і стала вгамовувати дітей, які розпустувались, а Ганка, присівши на порозі, годувала найменшеньке, неспокійно поглядаючи на Антека, який сидів біля вікна і, перебираючи в думках усе, що хотів сказати, весь тремтів він нетерпіння. Одна тільки Юзя спокійно чистила біля печі картоплю, підкидала у вогонь дрова і з зацікавленням поглядала на всіх, не розуміючи, що відбувається.

— Ну, кажіть — чого вам треба? — гостро спитав Борина, роздратований цим мовчанням.

— Та от... Кажіть Антеку!.. Прийшли ми до вас поговорити про той запис...— запинаючись, почала Магда.

— Так, запис я зробив, а вінчання в неділю — так і знайте!

— Це ми знаємо, не за тим прийшли...

— А навіщо?

— Ви їй записали цілих шість моргів.

— Записав, бо так хотів, а схочу, то й усе запишу, хоч зараз.

— Коли все буде ваше, тоді й запишете! — відрубав Антек.

— А чиє ж воно? Чиє?

— Наше.

— Дурний ти, як баран! Земля моя — що схочу, те й зроблю з нею.

— А може, і не зробите!

— Ти мені заборониш, чи що?

— Я, і ми всі, а як ні — суд заборонить! — крикнув Антек, спалахнувши люттю і вже не в силах стриматись.

— Судом мені погрожуєш? Судом? Гей, заткни пельку, поки я добрий, бо пошкодуєш! — гримнув Борина, кидаючись до сина з кулаками.

— Скривдити себе не дамо! — заверещала Ганка, схопившись на ноги.

— А ти чого? Принесла в придане три морги піску та стару спідницю і ще будеш тут рота роззявляти?

— Та ви й цього Антеку не дали, навіть тих моргів, що мати залишила, а працюємо на вас, як наймити, як воли!

— Зате врожай з трьох моргів собі забираєте.

А вам обробляємо не три, а двадцять моргів, може, й більш.

— Що ж, коли вам недобре тут, ідіть пошукайте, де краще.

— Нікуди не підемо шукати, бо тут наша земля! Наша з діда-прадіда! — з силою сказав Антек.

Старий з ненавистю глянув на нього і, нічого не відповівши, сів біля печі. Він так розгрібав кочергою головешки, що іскри летіли. Обличчя його було червоне, волосся раз у раз падало на очі, які блищали, наче в дикого кота. Він ще володів собою, та видно було, що ледве стримується.

В кімнаті залягло мовчання, тільки чулося сопіння одних, важке дихання інших. Ганка, стиха схлипуючи, заколисувала дитину, яка раптом розкричалась.

— Ми не проти вашого одруження, одружуйтесь, коли хочете...

— Та хоч би й проти — дуже мене обходить!

— Тільки землю назад заберіть, — додала крізь сльози Ганка.

— Замовчиш ти, чи ні, псякрев? Скиглить і скиглить, мов та сука! — Борина з такою силою ткнув кочергою у вогонь, що головешки посипались на підлогу.

— А ви тихше, вона не дівка ваша, нічого на неї гримати!

— А чого вона верещить?

— Має право, вона свого домагається! — кричав Антек дедалі голосніше.

— Вже коли ви записали на неї шість моргів, то решту перепишіть на нас, — почала Магда тихо.

— Дурна! Гляньте на неї,— мою землю вона ділитиме! До вас на хліб не піду, не турбуйтеся! От вам і все!

— А ми не поступимось. Хочемо, щоб було по справедливості.

— Як візьму ціпок та як покажу вам справедливість...

— Тільки зачепіть — до весілля не доживете!

Сварка дужчала. Батько й син наскакували один на одного, грюкали кулаками по столу, вигукували погрози, згадували всі свої претензії й кривди. Антек так оскаженів, що себе не тямив, раз у раз хапав старого то за плече, то за груди і ладен був його вдарити. А старий ще стримувався, відштовхував Антека, на образи відповідав рідко — не хотів бійки, щоб не влаштовувати посміховиська для сусідів, для всього села.

Обидві жінки плакали, лементували, діти ревли, в хаті знявся такий крик і галас, що Куба й Вітек прибігли з надвору і заглядали у вікна, але нічого не могли розібрати, бо там кричали всі разом, а під кінець, коли вже голосу не вистачило, хрипіли,— і чути було тільки прокльони й погрози... Ганка знову заридала і, прихилившись до печі, вигукувала крізь ридання нестямним голосом:

— Що нам тепер робити? Старцювати, з торбами йти? О, господи Ісусе! Працювали, як наймити, дні й ночі... А тепер що? Покарає вас бог за це! Покарає! Цілих шість моргів записали... Вся одежа матері-покійниці, корали всі, все — кому це, кому? Такій свині! А щоб ти за нашу кривду під тином здохла, щоб тебе черви сточили, затіпанко, шльондро!

— Що ти сказала?! — гукнув Борина, підскачівши до неї.

— Сказала, що шльондра, все село знає... весь світ!

— Не смій чіпати її, голову розтрощу! — і він став трусити Ганку за плечі, але Антек підскачів, затулив дружину й теж почав кричати:

— І я скажу, що паскуда, шльондра, так! Спав з нею, хто хотів! Я!...— гукав він безтямно, повторював усе, що спадало на думку.

Але не договорив — старий, остаточно розлютившись, так ударив його по обличчю, що Антек упав головою на скляну шафку і разом з нею звалився на підлогу. Та відразу ж схопився, весь закривавлений, і кинувся на батька.

Вони зчепились, мов скажені собаки, хапали один одного за груди, кружляли по всій кімнаті, стукались об ліжка, скрині, стіни так, що голови тріщали. Знявся невимовний галас, жінки намагались їх розборонити, але вони повалились на підлогу і, охоплені ненавистю, почуттям взаємних кривд, тягали один одного, душили, терзали.

На щастя, прибігли сусіди й розтягли їх.

Антека перенесли на другу половину хати й відливали водою,— він дуже ослаб від боротьби та втрати крові, і обличчя в нього було все порізане склом.

А старий нітрохи не постраждав, тільки сорочка на грудях була трохи пошматована та подряпане обличчя, яке посиніло від люті. Він з лайкою вигнав усіх, що збіглися в хату, замкнув двері в сіни й сів біля печі.

Однак заспокоїтись не міг: усе згадував сказане про Ягну, і наче ніж повертався в нього в серці.

"Не подарую тобі цього, пес ти такий, ніколи не подарую! — присягався він собі.—
Таке сказати про Ягусю!"

Але тут спадало йому на думку все, що він не раз чув про неї, все, що говорили люди вже давно та на що він не звертав уваги. Його обсіпало жаром, ставало душно й важко.

— Неправда це, вигадують усе, плетуть на неї, заздрісники! — крикнув він голосно, проте дедалі більше зринав у пам'яті людський поговор. Уже коли рідний син таке каже, чого ж чужим не брехати! Паскуди! Але ця згадка пекла його вогнем.

Юзя прибрала всі сліди побоїща, потім, хоч і з запізненням, подала на стіл вечерю. Та старий покуштував картоплю й поклав ложку: не міг нічого проковтнути.

— Коням корм засипав? — спитав він у Куби.

— Аякже...

— Вітек де?

— Побіг до Амброжія,— щоб Антека оглянув... Обличчя в нього спухло, як горщик,— додав Куба і поспіхом вийшов: ніч була місячна, і він сьогодні збирався в ліс на полювання.— З жиру казяться,— пробурмотів він на ходу.

Борина теж пішов на село, але до Ягни не зайшов, хоча у вікнах у неї горіло світло; дійшовши до самих дверей, повернув назад і побрів дорогою до млина.

Ніч була холодна, зоряна, легкий морозець скував землю, високо в небі стояв місяць і світив так яскраво, що став іскрився сріблом, а дерева кидали на порожні вулиці довгі тремтячі тіні. Була вже пізня година, вогні в хатах згасли, тільки стіни ще дужче білили на тлі безлистих темних садків. Тиша й ніч оповили село, лише млин торохтів та монотонно дзюрчала вода.

Мацей ходив то одним, то другим берегом ставу, не знаючи, куди подітись. Він усе не міг заспокоїтись... де там! Його дедалі дужче мучили гнів і ненависть. Нарешті він пішов до корчми, послав по вїйта, і мало не до півночі вони пиячили.

Наступного ранку, тільки-но вставши, він одразу заглянув на Антекову половину. Антек ще лежав, обличчя в нього було обв'язане закривавленою ганчіркою. Побачивши батька, він трохи підвівся.

— Зараз же забирайтеся з моєї хати, щоб духу вашого тут не було! — крикнув Борина.— Хочеш воювати, судитися,— іди в суд, подавай на мене скаргу, вимагай свого. Що для себе посіяв, улітку збереш, а тепер забирайся! Щоб очі мої вас більше не бачили! Чуєш? — гримнув він, коли Антек сів на ліжку. Проте Антек не відповів ні слова і почав повільно одягатись.

— Щоб до полудня вас тут не було! — гукнув старий ще раз, уже з сіней.

Антек промовчав, ніби не чув.

— Юзю, поклич Кубу, нехай запряже кобилу і відвезе їхнє добро, куди схочуть!

— А з Кубою щось негаразд, лежить на нарах і стогне. Каже, що зовсім устати не може, бо кульгава нога в нього дуже болить.

— Нога в нього болить! Відпочити йому захотілося, ледареві! — І старий сам почав поратися по хазяйству.

А Куба, видно, справді захворів не на жарт. Він не казав, що з ним, хоча як розпитував його Борина. Відповідав тільки, що хворий, і так стогнав, так охав, що коні іржали, підходили до нар, обнюхували й лизали його обличчя, а Вітек раз у раз носив йому воду у відерці і крадькома прав у струмку якесь закривавлене ганчір'я...

Хазяїн нічого не помічав: він стежив, щоб Антек з родиною швидше виїхав.

І вони збиралися. Вже без колотнечі, без лайки, без опору складали й виносили речі, зв'язували клунки. Ганка від хвилювання кілька разів зомлівала, але Антек обливав її водою і все підганяв, аби тільки швидше піти з батькових очей.

Він попросив коня в Клемба — батькового взяти не схотів — і перевозив речі до Ганчиного батька. Його хата стояла на краю села, за корчмою.

Кілька заможних господарів, з Рохом на чолі, прийшли помирити батька з сином, але ні той, ні той і чути про це не хотіли.

— Нехай скуштує, чи смачна воля та свій хліб! — сказав старий.

Антека на умовляння нічого не відповів, тільки стиснув кулак і, погрозивши ним, так страшно вилаявся, що Рох зблід і відступив до жінок, яких багато зібралося біля тину і в дворі, щоб допомогти Ганці, а головне — щоб уголос потужити, погомоніти, надавати порад...

Коли заплакана Юзька подавала батькові й Роху обід, Антек і Ганка з дітьми й останніми речами вже виїжджали з воріт на дорогу. Антек навіть не оглянувся на дім, тільки перехрестився і важко зітхнув. Підстобуючи коня, він то йшов поруч, то підпірав важко навантажений віз. Він був блідий, як мрець, очі в нього горіли, зуби стукотіли, мов у пропасниці, але він не вимовив жодного слова. А Ганка пленталась за возом. Старший хлопчик вчепився в її спідницю і голосно плакав, молодшого вона тримала на руках і гнала перед собою корів, кількох гусей і двох худих поросят. Вона так голосила, плакала, проклинала, що люди виходили з хат і проводжали їх, наче похоронну процесію.

А в Борини обідали похмуро й мовчки.

Старий Лапа гавкав на ганку, біг за возом, повертався і знову починав вити. Вітек кликав його, але пес не слухався, — кружляв по саду, обнюхував усе на подвір'ї, вскочив був до Антекової кімнати і, оббігши її кілька разів, вислизнув у сіни, гавкав, вищав... Полащився до Юзі й знову став кружляти, мов очманілий, потім сів, тупо дивлячись на все. Нарешті схопився і, підібгавши хвоста, помчав слідом за Антеком і Ганкою.

— От Лапа пішов за ними.

— Повернеться! Зголодніє і повернеться, не бійся, Юзю, — лагідно потішав її батько. — Не реви, дурненька. Поприбирай у тій половині, там Рох житиме. Поклич Ягустинку, вона тобі допоможе. І берись до господарства, тепер ти в мене хазяйка, все на твоїх руках. Ну, не плач!

Він пригорнув до грудей її голову і гладив, кажучи:

— От поїду в місто, куплю тобі черевички.

— Купите, тату, справді купите?

— Куплю, куплю і ще що-небудь, тільки будь доброю дочкою і господарство гляди.

— І на кофту мені наберіть — таку, як у Настусі!

— Добре, добре, дочко.

— І стрічок, тільки довгих, бо в мене на ваше весілля навіть стрічок немає.

— Що тобі треба — скажи,— і все в тебе буде, все.

XI

— Спиш, Ягусю?

— Ні, не можу... прокинулась удосвіта, і все в мене на думці, що сьогодні вже весілля... Навіть повірити важко...

— Щемить у тебе серце, га, донько? — спитала стара тихше, з боязкою надією.

— Чого там йому щеміти? От тільки від вас треба йти, на своє господарство.

Мати не відповіла, поборовши гостре почуття туги, яке раптом охопило її, встала з ліжка і, одягнувшись нашвидку, пішла до стайні будити синів. Вони трохи заспали після вчорашнього дівич-вечора — давно вже розвиднілось, світанок залляв землю срібною повинню, блискучою від паморозі, небо на сході палало, наче хто засипав його розжеврілим вугіллям.

Домінікова вмилася в сінях і безшумно ходила по кімнаті, раз у раз поглядаючи на Ягну, голову якої ледве можна було розрізнити на подушці, бо в хаті ще стояла темрява.

"Лежи, лежи, дочко! Останній день ти в матері, останній!" — подумала вона з ніжністю, і гостра туга повернулася до неї. Не вірилося, що й справді це буде сьогодні,— вона мусила нагадувати собі про все. Так, вона сама цього хотіла, а тепер... тепер... Незрозумілий страх охопив її, обсипав морозом з такою силою, що вона навіть скорчилась від болю й присіла на ліжку... "Борина — добра людина, він її шануватиме, не скривдить. Вона поверне його, куди схоче, бо старий через неї світу білого не бачить..."

Ні, ні, не цього вона боїться... А от пасинки! І навіщо він вигнав Антека й Ганку! Тепер вони розлютяться по-справжньому і будуть мститись!.. Але якби не вигнав, Антек був би в неї на очах — і трапився б гріх, а може, й гірше що-небудь! О господи! А тепер нічого вже не поробиш — був оклик у костьолі, поросся закололи, людей на весілля запросили. Все зроблено! І запис на шість моргів у неї в скрині... Ні, ні! Що буде, те й буде! "Поки я жива, ніякої кривди не дам їй зробити",— сказала вона собі рішуче і знову пішла гримати на хлопців, чому не встають.

Повернувшись до хати, вона хотіла підняти і Ягну з ліжка, але та заснула, в тиші лунало її рівне дихання. І знову охопили матір всякі сумніви; турбота, страх, жаль, мов яструби, вгородили пазури їй у серце і шматували його на клапті.

Вона опустила під вікном на коліна і, дивлячись запаленими червоними очима в небо, молилась довго й гаряче. Устала бадьора і до всього готова.

— Ягусю! Вставай, дочко, вже час! Зараз прибіжить Євка куховарити, роботи ще повно.

— А погода гарна? — спитала Ягна, підіймаючи обважнілу голову.

— Ще й яка! Від паморозі все так і виблискує. І сонечко зараз зійде.

Ягна почала швидко одягатись. Стара їй допомагала, міркуючи про щось, і нарешті промовила:

— Скажу тобі ще раз те, що вже не раз говорила: Борину шануй! Він добра людина. З ким попало не приятелюй, бо тебе знову славити почнуть. Люди, як собаки,— їм аби вкусити. Чуєш, дочко?

— Чую, чую! Ви так мене навчаєте, наче в мене свого розуму нема.

— Добра порада ніколи не зайва. І ще пам'ятай: на Борину ти не бурчи, з ним треба добром та ласкою. Стара людина на це завжди чутливіша, ніж молода... І хто знає — може, він тобі ще більше землі запише чи грошей за пазуху покладе!

— Я за цим не женусь! — роздратовано буркнула Ягуся.

— Бо молода й дурна. А ти придивися до людей — через що всі сваряться, для чого працюють, про що клопочуться? Все про землю, про добро! Добре б тобі було без тих ланів, без святої землі-матінки, га? Тебе господь створив не для бідування, не для важкої праці. Для кого я все життя працювала, дбала? Тільки для тебе, Ягусю. А тепер залишаюсь сама як палець.

— Адже хлопці від вас нікуди не підуть, з вами залишаться!

— Мені від них радості, як від учорашнього дня! — крикнула стара й розплакалась.— А з пасинками тобі треба в згоді жити,— додала вона, витираючи очі.

— Юзька — славна дівчинка, Гжеля ще не скоро з військової служби прийде, а...

— Коваля треба стерегтися.

— Адже він з Мацеєм приятелює.

— У коваля тут якийсь розрахунок є! Але я за ним буду стежити. Найгірше з Антеком і Ганкою — не хочуть вони миритися! Вже і його велебність учора з батьком їх мирити хотів — не згодились.

— Бо Мацей, мов лютий собака: навіщо він їх з дому вигнав? — гукнула Ягна запально.

— Що ти, Ягусю, що ти! Адже Антек найбільше тебе бруднив і землю відібрати хотів! Так лаявся, таке про тебе говорив, що й повторювати важко.

— Антек? Про мене?! Обманули вас! Щоб їм язика паскудні повідсихали!

— А ти чого це за нього так заступаєшся, га? — грізно спитала стара.

— Бо всі проти нього. Я не жебрацький пес, що біжить за всяким, хто йому кине шматок хліба! Я бачу, що його скривдили.

— То, може, ти б йому й запис віддала, га?

Але Ягна не могла відповісти — сльози струменем ринули в неї з очей. Вона втекла в комірчину, причинила за собою двері і довго плакала.

Домінікова не чіпала її більше. Нова тривога вповзала в материне серце... Та міркувати було ніколи. Прийшла Євка; в сінях, потягаючись, уже поралися хлопці; треба було братися за звичайні господарські роботи і за останні приготування до весілля.

Сонце встало, і день весело котився вперед. За ніч добре підморозило, калюжі на дорогах і став край берега затягло кригою, і було так слизько, що дрібна худоба ледве

могла пройти дорогою.

Поступово ставало тепліше; під тинами і в затінку ще біліла паморозь, але з дахів уже блискучими намистинами котилися струмочки, а низини курились туманом. Повітря було таке прозоре, що навколишні поля виднілися, мов на долоні, а ліси наче присунулись ближче, і можна було розрізнити окремі дерева.

В синьому низькому небі — ні хмаринки. Але ворони блукали біля хат, співали півні, а це свідчило, що гарна погода протримається недовго.

Була неділя, і хоча в костьолі ще не дзвонили, у Ліпцях вже гуло, наче у вулику. Півсела збиралося на весілля Борини з Ягнуою.

З хати до хати, вкритими інеем садками бігали дівчата з пучками стрічок, із спідницями та іншими убраннями. В хатах стояла метушня — приготування, приміряння, одягання. З вікон і дверей, майже скрізь розчинених навстіж, лунали веселі голоси, а інколи вже й весільні пісні.

В хаті Домінікової теж почалася метушня, поспіх, як і належить у такий день.

Хату щойно побілили і, хоча вапно від вогкості трохи облізло, вона сяяла здалека, прибрана зеленню, наче на зелені свята. Шимек і Єнджик ще вчора натикали ялинового гілля в стріху, в шпарини стін і куди тільки можна було, а все подвір'я, від вулиці до сіней, посипали хвоєю,— пахло, наче у весняному лісі.

Та й всередині був порядок. На другій половині, де лежало всяке манаття, горів великий вогонь, і Євка, мельникова наймичка, з допомогою сусідок і Ягустинки готували різні страви для весільного бенкету.

З першої кімнати винесли в комору все зайве, залишили самі ікони, а хлопці розставляли під стінами міцні лави й довгі столи.

Стіни всередині теж заново помазали, все вимили, піч завісили голубою рядниною, а всю стелю й потемнілі від часу сволюки Ягуся щедро прикрасила вирізаними з паперу картинками. Мацей привіз їй з міста кольорового паперу, вона повирізувала з нього зірочки, і квіти, і всяку всячину: на одній картинці — собаки ганяють овець, а пастух з гирлигою біжить за ними; на другій — ціла процесія, з ксьондзом, корогвами, іконами, і ще багато іншого — всього й не запам'ятаєш. І все так добре було зроблене — зовсім, як живе,— вчора на дівич-вечорі гості аж дивувались! Ягуся й не такі речі робила: що побачить, що задумає, все виріже, і не було в Ліпцях хати, де б не красувалися її картинки.

Вона одяглася в спальні і, вийшовши у велику кімнату, почала наліплювати решту картинок на стіни, під іконами, бо ніде вже більше не було місця.

— Ягусю, покинула б ти свої картинки, дружки от-от прийдуть... І гості хутко почнуть збиратися, музиканти вже по селу ходять... а вона тут забавляється!

— Встигну ще,— коротко відповіла Ягуся, але клеїти перестала — набридло їй це. Вона посипала підлогу сосновою хвоєю, столи застелила тонким полотном; то прибирала в коморі, то розмовляла з братами, то виходила на ґанок і довго дивилася в далечінь. А на серці — ніякої радості. Думала тільки про те, що сьогодні досхочу натанцюється, наслухається пісень і музики, яку дуже любила. Була вона, як день, що

сяяв навколо,— яскравий, але по-осінньому глухий і мертвий. Якби все не нагадувало їй кожної хвилини про те, що сьогодні її весілля, вона б і не думала про це. Учора на дівич-вечорі Борина подарував їй вісім разків коралів — усі, які залишилися в нього від обох покійних жінок. Корали лежали на дні скрині, Ягуся їх навіть не приміряла. Вони її не тішили... Ніщо її сьогодні не тішило. Втекти б світ за очі, куди-небудь далеко, далеко... Але куди?

Все їй надокучило, на думку весь час спадало те, що мати розказувала про Антека... Він бруднив її, він? Вона не могла, не хотіла вірити... їй навіть плакати захотілося. А може, це й правда? Учора, коли вона полоскала білизну на ставку, він пройшов мимо, навіть не глянувши на неї. А коли вона й Борина ранком ішли до сповіді, він зустрів їх біля костюлу і відразу звернув убік, наче від лютого пса... Може?.. Ну й нехай, нехай лається, якщо він такий!

В ній зростало обурення проти Антека, та раптом спогади про той вечір, коли він проводжав її додому, ринули в голову, залили все вогнем, стисли серце так міцно, ожили в ній з такою силою, що вона не могла себе опанувати... І невідомо чому сказала матері:

— Ви мені після вінчання коси не обрізуйте!

— Таке вигадала! Хіба це чувана річ, щоб дівці після вінчання коси не обрізати!

— А в панських маєтках та в містах не обрізують.

— У них так заведено для розпусти їхньої — щоб можна було дурити людей, незаміжніх з себе видавати. А в нас ти нових порядків не заводь! Поміщицькі дочки нехай з себе посміховисько роблять, нехай ходять з патлами, мов єврейки; їм, дурним, можна, а ти — хазяйська дочка з діда-прадіда, не яке-небудь міське помело, і повинна робити так, як бог звелів, як споконвіку у нас на селі робилося! Знаю я ці міські вигадки! Нікого ще вони до добра не доводили! Пішла Пакулева дочка в місто робити — і що? Казав вїйт: до канцелярії папірець прийшов, що вона дитину свою задушила і в тюрмі сидить. Або й Войтек — родич Борини — до того в місті доробився, що тепер по селах ходить, старцює. А раніше у нього господарство було, коні, хліба вдосталь. Захотілося дядькові булок, от і заробив собі на старість торбу та костур...

Однак Ягна не слухала цих мудрих повчань, а про те, щоб їй обрізали коси, і чути не хотіла. Умовляла її Євка — вона досвідчена була, не в одному селі жила в наймах і щороку ходила на прощу в Ченстохов. Переконувала її й Ягустинка, як звичайно, з різними глузуваннями та ущипливими словечками, і наостанку сказала:

— Залиш, залиш косу, пригодиться Борині! Він її на руку накрутить і міцніше тебе притримає, коли ціпком лупцюватиме. Сама потім обріжеш... Знала я не одну таку...

Вона не договорила, бо по неї прибіг Вітек.

Відколи Антека й Ганку вигнали, Ягустинка перейшла до Борини, бо Юзя сама не могла впоратися з господарством. Зараз вона допомагала Євці куховарити, але щохвилини бігала додому: Борина в цей день нічого не міг робити. Юзя з самого ранку чепурилася в Магди, а Куба ще й досі лежав хворий.

— Ідіть швидше, ви Кубі дуже потрібні,— квапив її Вітек.

— А що, гірше йому?

— Гірше. Так стогне, що на вулиці чути.

— Іду миттю. Тільки подивлюся, що з ним, і відразу ж повернусь!

— Ягусю, і ти поспішай, зараз дружки прийдуть,— нагадала Домінікова.

Але Ягуся не поспішала. Вона блукала по хаті, мов сновиди, то сідала на лавку, то раптом схоплювалась, починала прибирати, але робота падала з рук, і вона довго стояла, бездумно дивлячись у вікно. Душа хвилювалася в ній, мов розбурхана вода, і, як хвилі об прибережне каміння, раз у раз билася об спогади.

А в хаті ставало дедалі гомінкіше. Без упину прибігали куми, родички, сусідки і, за старим звичаєм, приносили: хто курку чи паляницю, хто коржі, сіль, борошно, сало, а хто й срібний карбованець у папірці — все це в подяку за те, що їх запрошено на весілля, а також і для того, щоб хазяйка не надто витрачалась на частування.

Кожна випивала з Домініковою по чарочці солодкої наливки і, поговоривши, помилювавшись на все, хутко бігла додому.

А стара поралася і встигала скрізь: доглядала, як готують вечерю, прибирала, всюди порядкувала, за всім наглядала і частенько лаяла синів, які сьогодні ухилялися від роботи і раз у раз, обравши слухну хвилину, тікали на село до вїйта, де вже сиділи музиканти й збиралися дружки.

На обідню прийшло мало народу, і ксьондз сердився, що через весілля забувають про службу божу, а люди в думці виправдовувалися тим, що не кожної неділі справляють такі весілля.

Після обіду почали з'їжджатися запрошені з найближчих сіл.

Сонце вже хилилося на захід і сипало бліде осіннє світло на землю, що виблискувала, наче від роси. Вікна горіли вогнем, став сяяв і мерехтів, у придорожніх канавах, мов скло, поблискувала вода — весь світ навколо був осяяний світлом пригаслої осені, її останнім теплом.

Німа безкрайня тиша оповила землю, залляту золотом. День, яскраво пломеніючи, поволі згасав і блякнув.

А в Ліпцях гуло й клекотіло, ніби на ярмарку. Тільки-но віддзвонили на вечірню, музиканти з вїйтової хати посунули на вулицю.

Попереду — скрипки з флейтою, за ними деренчав бубон з брязкальцями і весело бурмотів прикрашений стрічками контрабас.

За музикантами йшли старости й дружки — їх було шестеро, всі молоді хлопці, високі, стрункі, мов сосни в бору, в поясі тонкі, в плечах широкі, браві танцюристи й перші забіяки, такі гострі на язик, що нікому не поступались. І всі — родовиті хазяйські сини.

Вони йшли посеред дороги тісною юрбою, плече в плече, аж земля двигтіла під ними,— веселі, радісні, гарно вбрані, як і належить на весіллі. Горіли на сонці смугасті штани, червоні жилети, пучки стрічок на капелюхах і, наче крила, майоріли на вітрі білі каптани.

Всі горлали, весело підспівували, завзято притупували; посувалися вулицею з

таким галасом, наче молодий бір зірвався з місця і летів за вітром.

Музика грала польку, і компанія, переходячи від хати до хати, запрошувала гостей на весілля. Де виносили їм горілки, де запрошували до хати, де відповідали піснями. З усіх хат виходили пишно вдягнені люди, приєднувались до них. Ішли далі всі вкупі й хором виспівували під вікнами подружок молодої:

Вийди, подружко, вийди, Касюню,

На весілля час!

Будуть там грати, будуть співати

Скрипки та бас.

А хто не наїсться, хто не нап'ється,

Той піде від нас.

Ой дана, дана, ой дана, дана!

Приспів підхоплювали так дружно й голосно, що він гримів на все село; аж на поля линули веселі голоси, відлунювали в лісі, мчали в широкий світ.

Люди виходили на подвір'я, в садки, до тинів, і навіть ті, кого не кликали на весілля, приєднувались до юрби, щоб надивитись і наслухатись. Поки дійшли, зібралось майже все село й оточило весільний похід; доводилося йти дедалі повільніше. А попереду хмарою бігли дітлахи з криками й піснями.

Так провели гостей до хати молодої, заграли їм і повернули до молодого.

Тут Вітек, який весь час гордо виступав з друзками в прикрашеному стрічками жилеті, вискочив наперед.

— Хазяїне, музиканти з друзками йдуть! — гукнув він у вікно й побіг до Куби.

На ганку гримнула музика; Бороина в ту ж мить вийшов назустріч, розчинив двері навстіж і, вітаючись, запрошував усіх до хати, але старости взяли його під руки й повели просто до Ягни, бо вже час було йти до костюлу.

Бороина йшов швидко і мав сьогодні на диво молодий вигляд. Підстрижений, чисто виголений, одягнений по-весільному, він вирізнявся навіть з-поміж парубків своєю вродою та гордою впевненістю. Його високу постать видно було здалека. Він весело жартував з парубками, розмовляв з усіма, а найбільше з ковалем, який весь час навертався йому на очі.

Борину врочисто провели до хати Домінікової, юрба розступилася — і дружки з галасом, під музику й співи, ввели його в кімнату.

Ягни там не було — її одягали жінки в спальні, двері якої були міцно замкнені, бо хлопці штовхали двері і, знайшовши в дошках шпарини, дражнили подружок молодої, а ті відповідали вереском, сміхом і криками.

Гостей вітала стара Домінікова з синами, частувала горілкою, садовила на лави старших і за всім стежила, бо народу набралось стільки, що в хату ніяк було протовпитись, — стояли в сінях і навіть на подвір'ї. І гості були неабиякі — все родовиті й заможні хазяї, все рідня й куми Борини й Домінікової, та й знайомі з'їхалися навіть з найдальших сіл.

Звісно, не було ні Клемба, ні Вінцерків, ні дрібноти різної, яка сиділа на одному

моргу землі, ні тієї голоти, що ходила на поденне і завжди трималась біля старого Клемба. Не для пса ковбаса, не для поросяти мед!

Тільки через кілька Хвилин відчинилися двері спальні — це жінка органіста й мельничиха вивели Ягусю, оточену подругами. Всі вони, чепурні, вродливі, були наче квіти, а вона, найстрункіша від усіх, стояла серед них, мов пишна троянда, вся в білому, в оксамиті, перах, стрічках, в сріблі й золоті, мов ікона, яку несуть у процесії. В хаті раптом залягла тиша — всі оніміли від захвату.

Ех! Відколи живуть у світі мазури[2], не було кращої молодії! Дружки загаласували й grimнули щосили:

Грай, скрипко, розливайся,

Ти, Ягусю, з батьком-матір'ю прощайся.

Грай, флейто, розливайся,

Ти, Ягусю, з братами прощайся!

Борина виступив наперед, узяв її за руку, й обое опустились на коліна, а мати перехрестила їх іконою, стала благословляти й кропити свяченою водою. Ягуся з плачем припала до її ніг, потім стала кланятися в землю й іншим, просила пробачення і прощалася з усіма.

Жінки обіймали її, передаючи з обіймів в обійми, і плакали разом з нею, а найголосніше ридала Юзя, згадуючи покійну матір.

Нарешті всі вийшли з хати, вишикувалися парами й пішли пішки — до костьолу було недалеко.

Музиканти йшли попереду і грали з усіх сил. За ними дружки вели Ягну. Вона йшла весело, всміхаючись крізь сльози, які ще висіли на віях, чепурна, мов деревце в цвіту, і, як сонце, принаджувала очі. Коси її були покладені високо над чолом — на них красувалася корона з золотих ниток, павиних пер і гілочок розмарину, а з корони на спину спадали різнобарвні стрічки і летіли за нею, переливаючись райдугою... На ній була біла рясна спідниця, корсетка з блакитного, мов небо, оксамиту, вишитого сріблом, сорочка з широкими рукавами і пишний мереживний комір, прошитий блакитною тасьмою, а на шиї — кілька разків коралів, що падали на груди.

За нею дружки вели Мацея.

Як могутній дуб за стрункою смерекою, ішов він за Ягусею і все оглядався навколо — йому здавалося, що він бачив у юрбі Антека.

За ним ішла Домінікова із старостами, коваль із жінкою, Юзя, мельник з жінкою, органістиха та інші почесні гості.

А далі на всю широчінь дороги сунуло все село. Сонце, що вже спускалося до заходу, висіло над лісом, велике, червоне, і заливало дорогу, ставок і хати кривавим блиском, а люди поволі йшли вперед у цій заграві. Аж в очах рябіло від стрічок, павиних пер, квіток, червоних штанів, жовтогарячих спідниць, хусток, білих каптанів — наче це посувалася лука, вкрита буйними квітами, тихо колишучись під вітром. Дівчата, подруги молодії, часто заспівували дзвінкими голосами:

Ой вози їдуть, а коні скачуть.

То за тобою, Ягусю, плачуть!

Гей!

Ой та й співають люди, співають,

Тобі серденько журбою крають,

Гей!

Домінікова всю дорогу плакала й дивилась на дочку, мов на ікону. З нею розмовляли, але вона нічого не чула.

В костьолі Амброжій уже засвічував на вівтарі свічки.

На паперті всі поставали парами і рушили до вівтаря, бо вже ксьондз виходив з ризниці.

Вінчання відбулося швидко,— ксьондз поспішав до хворого. Коли виходили з костьолу, органіст загравав на органі такі мазурки й обер-таси, що ноги у всіх самі затанцювали, а дехто мало не затяг пісню, та вчасно схаменувся, згадавши, де вони.

Поверталися вже безладною юрбою, що розсипалась по всій дорозі, як кому хотілось. Ішли з великим галасом, дружки та світилки горлали так, наче з них шкіру дерли.

Домінікова побігла наперед і, коли всі підійшли до дому, вона вже зустрічала молодих на порозі з іконою і хлібом-сіллю, а потім — давай знову з усіма вітатися, обійматися й запрошувати до хати!

В сінях грала музика; кожен, ледве переступивши поріг, обіймав за стан першу жінку, яка йому траплялась, і, танцюючи, заходив до хати. А там уже, звиваючись барвистою змією, мчали парами по кімнаті, кружляли, урочисто й повільно сходились і розходились, притупували й пливли, пара за парою — так колишеться в полі стигле жито, рясно поросле волошками й маками. В першій парі, попереду всіх, танцювали Ягуся з Бориною.

Тремтіли вогні ламп, що стояли на припічку, двигтіла хата, і здавалося, що стіни не витримують могутнього натиску танцюристів.

Нарешті скінчили танцювати польку. Музика відразу ж заграла перший танець для молодії, як це заведено з давніх-давен.

Гості відступили до стін і зайняли всі кутки, а хлопці утворили велике коло, в яке вийшла Ягуся.

Кров у ній грала, блакитні очі іскрилися, блищали білі зуби на рум'яному обличчі. Вона танцювала без утоми, весь час змінюючи кавалерів, бо мусила протанцювати з кожним хоч би одне коло.

У музикантів вже терпили руки, а Ягуся танцювала так, наче щойно почала,— тільки дужче розчервонілась і кружляла в такому захваті, що стрічки з шелестом літали за нею, хльоскали людей по обличчях, а спідниці, надимаючись у танці, зайняли всю кімнату. Хлопці від захоплення стукали кулаками по столах і вигукували в такт.

Тільки наостанку Ягна обрала чоловіка. Борина чекав цього. Мов рись, підскочив до неї, обняв і вихором закружляв на місці, а музикантам гукнув:

— Гей, хлопці, грайте дужче, по-мазурськи!

Вони гримнули щосили, аж у хаті заклекотіло, загуло, наче в казані.

Борина тільки міцніше обняв Ягну, закинув руку за поли каптана, поправив капелюх, ударив закаблуками й полетів, як вихор.

Ех, і танцював же він, танцював! То кружляв на місці, то мчав уперед і вибивав закаблуками, що тріски летіли від підлоги, та погукував. Він так кружляв Ягусю, що вони ніби сплелися і крутилися веретеном, тільки вітер линув по хаті. Силою віяло від цієї пари.

Всі з'юрмилися в дверях і по кутках, притихли й дивилися з подивом на Борину, а він танцював без утоми, дедалі буйніше. Дехто вже не міг встояти на місці, бо ноги самі несли в танець, і вистукував у такт закаблуками, а хто запальніший — хапав яку-небудь дівчину й пускався в танець, ні на що вже не звертаючи уваги.

Хоч яка міцна була Ягуся, а й вона від такого танцю ослабла і майже падала з рук Борини. Помітивши це, він нарешті зупинився і провів її в спальню.

— Ну, якщо ти такий зух, будеш мені побратимом! На перші ж хрестини клич мене в куми! — кричав мельник, обіймаючи його.

Музика змовкла, і почався бенкет.

Домінікова з синами, коваль, Ягустинка снували серед гостей з повними пляшками й чарками в руках та цокалися з кожним. Юзя з кумами розносили в решетах нарізаний скибками хліб і пироги.

Гамір у хаті дужчав, усі говорили голосно, навперебій, і гості охоче бралися за чарки: адже не кожен день весілля.

На лавах під вікном сиділи мельник, Борина, вїйт, органіст та інші найбагатші хазяї. Пляшка з рисовою переходила з рук до рук — і не один раз. Принесли їм і пива. Вони, видно, добре хильнули — вже почали обійматися й брататися. В хаті було тісно: люди збивалися купками, як кому було до вподоби, голосно розмовляли і раз у раз пили.

А в спальні, освітленій великою лампою, позиченою в органіста, зібралися господині з мельничихою на чолі, статечно сиділи на скринях і лавах, застелених вовняними килимами, сьорбали мед і делікатно пощипували солодкий пиріг. Зрідка тільки хто-небудь кидав слівце. Всі уважно слухали мельничиху, яка розповідала про своїх дітей.

Навіть у сінях було повно, і в задній кімнаті тиснулися люди, а Євка гнала їх геть, бо тут готували вечерю, і вже по всій хаті линули такі смачні пахощі, що не в одного гостя слинка котилася.

Молодь висипала на ганок, у двір, посидіти на призьбі. Ніч була холодна, тиха й зоряна, всім було дуже весело, подвір'я аж двигтіло від веселої біганини, сміху, вигуків. Хлопці й дівчата ганялися одне за одним, а старші гукали їм з вікон:

— Квіточок шукаєте? Глядіть, дівчата, коли б ви щось інше не загубили в темряві!

Але хто ж їх слухав?

У передній кімнаті Ягуся і Настка Голуб ходили, обнявшись, реготали і весь час щось шепотіли одна одній на вухо, а Шимек, старший син Домінікової, очей не зводив з

Настки, кожного разу підходив до неї з горілкою, посміхався й заговорював.

Коваль, одягнений по-святковому, в чорному піджаку й штанах навипуск, клопотався найбільше, скрізь устигав, з усіма пив, запрошував, частував, встрявав в усі розмови і крутився по хаті, наче в'юн,— то тут, то там з'являлась його руда голова і веснянкувате обличчя.

Молодь ще потанцювала трохи, але не дуже охоче: чекали вечері. А старші розмовляли про справи. Війт, уже п'яний, говорив дедалі голосніше, грюкав по столу кулаком і витріщав очі.

— Війт вам говорить,— значить, вірте! Я — урядова особа! Наказ прийшов до мене: скликати селян, щоб з кожного морга землі по грошу на школу вносили.

— Ви, Петре, можете хоч і по п'ятаку з морга призначити, а ми й гроша не дамо!

— Не дамо! — гукнув хтось.

— Тихше! Слухайте, коли начальство говорить!..

— Такої школи нам не треба,— сказав Борина.

— Не треба! — хором повторили інші.

— От у Волі є школа, три зміни мої діти ходили — і що ж з того? Навіть молитву по книжці прочитати не вміють. На біса нам така наука!

— Молитов нехай їх матері вчать, школа не для того,— це я, війт, вам кажу.

— А для чого ж? — гукнув селянин з Волі.

— От послушайте, що я, війт, вам скажу... По-перше...

Але його не слухали, бо Шимон на весь стіл вигукував, що євреї розміряли вже весь ліс, який купили в поміщика, і скоро почнуть вирубувати, дожидають тільки морозів, щоб можна було саньми поїхати.

— Нехай собі розмірюють, а з рубанням доведеться їм почекати!— втрутився Борина.

— Комісарові підєм скаржитись!

— Ні, комісар завжди з поміщиком заодно. Всією громадою треба йти і порубників розігнати.

— Жодної сосонки зрубати не дозволимо!

— В суд подамо!

— Пийте, Мацею, не час зараз радитись! П'яному, звісно, легко погрожувати хоч і самому господу богу! — скрикнув мельник, наливаючи Борині горілки. Йому не по душі були ці розмови й погрози,— він уже домовився з євреями пиляти для них дерево на своєму тартаку.

Випили ще й підвелись, бо жінки почали накривати столи до вечері і пересували всі лави.

Але чоловіки не могли забути про ліс — надто боляче це їм дошкуляло. Вони збилися до купи і півголосом, щоб не чув мельник, радились. Умовлялися зійтися в Борині і вирішити, що робити. Але не встигли скінчити, як увійшов Амброжій і підступив просто до них. Він спізнився, бо їздив з ксьондзом причащати хворого за два села звідси, в Краснов. Зате зараз, щоб надолужити прогаяне, почав пити як слід... І

все-таки інших не наздогнав, бо жінки вже заспівували хором:

Ой у коло, друженьки, в коло,

Запрошуйте добрих людей до столу!

Дружки, з грюком розсуваючи лави, відповідали:

Адже ми вже попросили — вже сидять!

Подавайте-но смачненьке — все з'їдять!

І всі стали не поспішаючи сідати.

На першому місці, звісно, молоді. Обабіч — найпочесніші гості, а за ними — за віком, за багатством — сідали інші, аж до подружок молодої і дітей. Ледве всі вмістились, хоча столи стояли вздовж трьох стін.

Не сідали тільки дружки, щоб прислужувати гостям, і музиканти.

Гомін вщух, органіст, стоячи, голосно прочитав молитву. Повторював її за ним тільки один коваль, який нібито розумів латину. Потім усі випили по чарочці для апетиту.

Куховарки й дружки стали подавати на стіл величезні тарелі зі стравами, від яких линула пара, і при цьому приспівували:

Юшку з рисом вам несем,

А в ній курка з гребінцем.

А потім, подаючи іншу страву:

Гарні фляки, ось дивіться!

Їжте, гості, підживіться!

Музиканти посідали біля печі і тихо награвали різні пісеньки, щоб людям веселіше було їсти.

Їли повільно, статечно, майже в цілковитому мовчанні, рідко хто обзивався словом, чути було тільки плямкання та брязкіт посуду. Коли задовольнили перший голод, коваль знову пустив пляшку по колу, і тоді вже всі почали неголосно перемовлятися через столи.

Тільки Ягуся майже нічого не їла, хоч як припрошував її Борина. Він її обіймав і благав, мов дитину, але молодій навіть м'ясо не смакувало, надто вже вона втопилася і гаряче їй було. Вона лише попивала холодне пиво і, водячи очима навколо, неухважно слухала те, що нашіптував Борина:

— Ну, що, Ягусь, задоволена? Красуне ти моя! Не бійсь, Ягусь, добре тобі в мене буде, краще і в матері не було. Догоджатиму тобі, як пані, наймичку візьму, щоб ти не працювала багато, от побачиш! — говорив він, з любов'ю заглядаючи їй в очі і не звертаючи уваги на людей. А ті вже вголос кепкували з нього:

— Іч, підбирається до неї, як кіт до сала!

— Та надто вже ласий шматочок!

— Старий крутиться і ногами перебирає — достоту півень!

— Ех, і порозкошує, старий чорт, ех, і порозкошує! — кричав вїт.

— Як собака на морозі! — ущипливо буркнув старий Шимон. Гримнув дружний регіт, а мельник аж ліг грудьми на стіл і стукотів кулаком від задоволення.

Куховарки знову завели:

Ось несемо миску каші,

Хай смакують гості наші!

— Ягно, нахилися-но сюди, я тобі щось скажу! — крикнув віт і, перехилившись через Борину, який сидів з ним поруч, вщипнув її за бік.— Ти мене за хрещеного батька поклич.

Він сміявся, оглядаючи її жадібними очима,— дуже вона йому подобалась. Ягна густо почервоніла, а жінки зареготали і давай глузувати, сипати масними жартами та порадами молодій, як треба з чоловіком поводитись.

— Перину ти кожного вечора біля печі грій!

— А головне, годуй ситніше, щоб міцний був!

— Підлещуйся до нього, за шию частіш обнімай.

— Ласкавіше з ним поведься, то він і не помітить, куди його ведеш.

Так вигукували вони навперебій,— адже коли жінки захмеліють, вони патякають хтозна-що.

Хата аж гула від сміху, а вони так порозпускали язики, що вже мельничиха почала їх соромити, навіщо говорять таке при дітях і дівчатах; органіст став доводити, що це великий гріх — сіяти спокусу і давати поганий приклад.

— Ісус Христос і святі апостоли навчали — і це все написано чорним по білому в латинських книжках,— що краще вбити, ніж спокусити душу невинну. Це начебто самого себе спокусити — так у святому письмі сказано... А хто нестриманий у їжі та в питві — тому сувора буде кара... Це я вам кажу, люди добрі...— белькотів він незв'язно, бо випив не одну чарку й не дві.

— Чули, що наш музикант говорить? Що ж, він людям веселитися заборонить, чорти б його забрали!

— Треться біля ксьондза — от і думає, що святим став!

— Нехай вуха собі каптаном заткне! — лунали звідусюди неприязні голоси: органіста не любили на селі.

— Сьогодні весілля, значить, не гріх і повеселитись, посміятися з чогось веселого,— це я, віт, вам кажу!

— Адже, до прикладу сказати, Ісус теж на весіллях бував і вино пив,— додав Амброжій серйозно й тихо — він був уже під чаркою. Через те що сидів він на самому кінці стола, біля дверей, його ніхто не почув. Усі гомоніли разом, сміялися, дзвеніли чарками і їли повільніше, щоб наїстися досхочу. Дехто вже й пояс розпустив, щоб більше влізло.

А куховарки вносили чимраз нові страви і приспівували:

Вміла верещати, рилом землю рити,

Ось тепер за шкоду буде нам платити.

— Оце так втнули весілля, ну-ну! — дивувалися гості.

— Не менш як у тисячу злотих стане!

— Нічого, стара все відшкодує,— адже Борина записав цілих шість моргів.

— А Ягна сидить чорна, як хмара.
— Зате в Мацея очі світяться, наче в кота.
— Як гнилючки, їй-богу, як гнилючки.
— Буде ще він плакати, буде!
— Ну, цей не з тих, що плакатимуть, швидше за ціпок візьметься.
— Вірите, я це саме сказала війтовій жінці, коли почула про заручини.
— А чого ж вона на весілля не прийшла?
— Ну, куди їй... ось-ось родить.
— Руку дам собі відтяти: коли почнуться гулянки в корчмі, Ягна бігатиме за хлопцями.

— Матеуш тільки того й чекає!
— Та що ти!
— Авжеж. Вавжонова чула, що він у корчмі говорив.
— Це, мабуть, тому, що його на весілля не покликали.
— Старий хотів покликати, а Домінікова не дозволила: адже всі знають, що в них було,— як же його на весілля кликати?

— Брешуть, кому не ліньки; а хто їх бачив?
— Дурно говорити не стануть!
— Їх навесні Бартек Козел в лісі застукав.
— Козел — злодій і брехун, Домінікова з ним судилася за свиню, от він зо зла на Ягну й наклепав.

— І в інших очі є...
— Добром це не скінчиться, от побачите! Мені що до цього, але я так думаю: Антека й дітей скривдили, то не минути їм за це кари божої.

— Правда. Бог неквапливий, та справедливий.
— І про Антека теж щось казали... Бачили люди їх з Ягнуою вкупі — і не раз.
Жінки заговорили тихше і плітували чимраз уїдливіше, чимраз безжалісніше, перемивали кісточки всій сім'ї. Не поминули й стару, а особливо вболівали над її хлопцями.

— Хіба це не гріх? У хлопців вуса ростуть, Шимонові давно третій десяток пішов, а вона не дозволяє йому одружитись і з дому нікуди не пускає, за кожну дрібницю вичитує!

— А хіба це не сором, що такі молодці всю жіночу роботу в хаті роблять?
— Щоб Ягуся білі ручки собі не закаляла.
— Адже у них у кожного по п'ять моргів, могли б давно оженитися.
— Стільки дівчат на селі...
— От ваша Марися найдовше від усіх чекає, і земля поряд з їхньою землею.
— Ви краще про свою Франку турбуйтеся, коли б вона не дочекалась чогось від Адама!

— Стара — відьма, це всі знають. Але й синки теж добрі — невдахи, слинтяї!
Такі здоровенні парубки за материну спідницю чіпляються!

— Порозумнішають, не бійтеся! Вже сьогодні Шимон так і ходить за Насткою.

— І батько в них такий самісінький був, добре пам'ятаю. А стара замолоду витівала не згірш від Ягни!

— Яке коріння, таке й насіння. Яка мати, така й дочка! Музика змовкла, музиканти пішли їсти на другу половину, бо вечерея вже скінчилась.

Стало раптом тихо, наче в костюлі під час піднесення чаші, але через хвилину-другу знявся ще дужчий гамір. В кімнаті аж клекотіло, всі говорили разом, перегукувались через столи, ніхто нікого не слухав.

Наостанку подали для почесних гостей крупник[3], приправлений медом і корінням, а інших щедро частували горілкою й пивом.

Ніхто вже не розбирав, що п'є, бо в кожного голова гула від хмелю. Сиділи, як кому зручніше, розстібали каптани, навалювались на столи, стукотіли кулаками так, що посуд підстрибував, обіймали один одного за плечі, за шию, звірялися, як брат братові.

— Ех, кепсько жити на світі! Пропадає людина ні за що — скрізь саме бідування та лихо.

— Одна втіха, коли зійдуться сусід із сусідом погомоніти за чарочкою, виговоряться, подарують один одному всі кривди,— звичайно, не збіжжя чи там заорану межу — це вже суд розбере і свідки скажуть: хто винен, хто ні, а всяку всячину, що завжди трапляється між сусідами,— чи свиня город пориє, чи жінки полаються, чи дітлахи поб'ються,— мало що буває! Отож для того й весілля, щоб між ними була згода й братерська дружба!

— Хоч би на час весілля, на один день!

— А завтра вже, як бог дасть! Гей, не втечеш від долі, хіба що під землю. Прийде, за шию схопить, ярмо на шию надіне, бідую поганятиме,— і тягни, народе, обливайся потом-кров'ю, своє стережи, з рук і на мить не пускай, бо потрапиш під колеса!

— Господь створив людей, щоб вони були братами, а вони стали вовками!

— Не вовками, ні, це лихо їх розбрало, одного на одного нацькувало,— щоб вони гризлися, як собаки за об'їдену кістку!

— Не тільки лихо! Нечистий на людей тьму напускає, от вони й не бачать, де добро, де зло.

— Правда, правда, ще й дмухає на серця, мов на пригаслі жарини, аж поки пожадливість, злість і всякі гріхи не роздмухає!

— Ясна річ: хто до заповідей божих глухий, той з охотою пекельну музику слухає.

— В давнину не так було. Люди жили в згоді, старших слухали, шанували.

— І землі кожен мав стільки, скільки міг обробити, і пасовищ, і лук, і лісу.

— А про податки хіба хто чув тоді?

— А дрова купував хто-небудь? Піде собі в ліс і вирубає, скільки йому треба,— хоч би найкращу сосну чи дуб!.. Що було поміщицьке, те було й селянське.

— Що ж ви, поганці! Пив я за ваше здоров'я — випийте й за моє! Завели однієї! А я вам кажу — пийте! Добре твоє, добре й моє,— лише б справедливість була в усьому!

— Гади ці поміщики! Ну, будьмо здорові! Горілку пити не гріх. аби тільки із своїми.

Вона корисна, очищає кров і хвороби відганяє.

— Коли пити — то вже цілими квартами, веселитися — то вже цілий тиждень! А працювати доведеться — рук, ніг не шкодуй, працюй щиро! Трапиться якась оказія: весілля, хрестини чи вмере хто-небудь, вшануй звичай, випий з людьми, відпочинь. А лихо прийде — жінка в тебе вмере, чи скотина здохне, чи хата згорить,— воля божа, підкорись їй, та й що ж ти, бідолахо, криком і плачем вдієш? Нічого! Тільки спокій втратиш і хліб тобі стане кропивою в горлі. Отже, терпи й віруй в милосердя боже. А прийде найгірше — смерть-костомаха тебе за горло схопить і в очі загляне,— не пробуй видертися, не в твоїй це владі — в божій.

— Авжеж! Хто зможе суперечити, коли Ісус скаже: "До цих пір життя твоє, а звідсіль моє, чоловіче!"

— Так воно, так! В небі, мов блискавиці, сяють господні накази, і ніхто, навіть ксьондз, хоч би й наймудріший, не вгадає їх заздалегідь, аж поки вони не впадуть на людей, мов достигле зерно.

— А ти, чоловіче, повинен знати тільки одне: своє роби й живи, як бог наказує, а наперед не заглядай. Ісус Христос всі вчинки людські зважує, кожному заплатить сповна — що кому належить.

— На цьому польський народ стоїть, так воно й буде навіки-віків. Амінь!

— Терпінням і браму в пеклі зруйнуєш.

Так вони розмовляли поміж себе, раз у раз випиваючи, і кожен висловлював те, що було в нього на серці, що давно вже муляло. А найбільше й найголосніше від усіх просторікував Амброжій — правда, його не дуже слухали, бо кожен поспішав сказати своє: не зважаючи на інших. В хаті дужчав гамір. Але от вийшли Євка і Ягустиика, урочисто несучи перед собою великий, прикрашений стрічками ополоник. Музикант, який ішов за ними, награвав на скрипці, а вони співали:

Та поволі, поволі,

З-за столів уставайте!

По три гроша за страви,

По п'ятаку за приправи

Куховарочкам давайте!

Гості були ситі, підхмелені, веселі, розм'яклі від смачної їжі й горілки, і деякі кидали в ополоник навіть срібні монети.

Всі почали вставати з-за столів і потроху розходитись, одні — надвір — подихати свіжим повітрям, інші зупинялися в сінях або тут-таки в кімнаті і продовжували розмову, деякі обіймалися від надмірних почуттів, і не один уже похитувався й стукався лобом об стіну чи, як баран, буцав інших. Та й не дивно: за вечерею було досхочу страв і горілки.

За столом залишилися тільки війт і мелькик. Вони сварилися з несамовитим запалом, налітали один на одного, мов шуліки. Амброжій намагався їх помирити, підливаючи їм горілки.

— Ти, діду, млин свій знай, а до хазяїв не лізь! — гримнув на нього війт.

Ображений старий відійшов від них, шкутильгаючи і притискаючи пляшку до грудей, він шукав, з ким би випити й поговорити подружньому.

Молодь висипала на подвір'я, а деякі, обнявшись, виходили за ворота погуляти та попустувати. Дорога аж двигтіла від біганини й гомону. Ніч була ясна, місяць стояв над ставом і світив так яскраво, що навіть найдрібніші кола, які розходились по воді, ніби від ударів місячного світла, виблискували й мерехтіли, мов змії, що тихо повзли, згортаючись кільцями. Проти ночі добре підморозило, земля тріщала під ногами, а на дахах біліла паморозь і вже посипала сивиною дерева. Година була пізня — на селі вже співали перші півні.

В хаті тим часом трохи прибрали і приготували все для танців.

Музиканти повечеряли, відпочили й тихо заграли, скликаючи танцюристів.

А тих недовго довелося кликати: вони юрбою сипнули в хату, бо від звуків скрипки самі ноги ходили ходором. Але хлопці обважніли після вечері і, покружлявши раз-другий, тікали в сіни викурити цигарку чи просто постояти біля стінки.

Ягну жінки забрали в спальню, Борина й Домінікова сиділи на призьбі, літні гості розмовляли на ганку, а в хаті залишились самі дівчата. Вони гомоніли й пересміювались, аж поки їм це не набридло й вони завели гру, щоб розворушити хлопців.

Спочатку грали в "Ходить лис біля дороги, сам безрукий і безногий".

Лисом був одягнений у кожух навиворіт Ясек, на прізвисько Незграба, придуркуватий парубок, посміховище всього села. Він був уже дорослий, але завжди ходив з роззявленим ротом, грався з дітлахами і залицявся до всіх дівчат. Хоч він був і придуркуватий, а проте одинак у батька та ще й мав успадкувати десять моргів, отже, його охоче запрошували скрізь. Зайцем обрали Юзьку Борину.

Ох і сміху ж було! Ясек на кожному кроці спотикався, бо йому підставляли ногу, — і падав колодою на підлогу! А Юзя так схоже завмирала на місці, нюхала повітря й ворушила губами — ну, справжній живий заєць!

Потім гралися в "перепілку". Перепілкою була Настка, і вона так спритно тікала, так швидко кружляла по хаті, що її ніхто спіймати не міг, поки вона сама не полізла в руки, щоб можна було потанцювати в колі.

Після "перепілки" почали гру в "свинки", а під кінець хтось із дружок — здається, Томек Вахнік — вдавав лелеку. Голову накрив хусткою, а з-під неї висунув довгу палку, наче дзьоб, достоту як справжній лелека. Юзька, Вітек та інші підлітки ганялися за ним і дражнили:

Кле-клі. кле-клі!

Твоя мати в пеклі.

Що вона там робить?

Чортам кльоцки дробить!

Що ж вона вчинила?

Діток поморила.

Потім з вереском розбігались і ховались по кутках, мов куріпки, а він доганяв,

клював і бив крилами.

Хата ходором ходила від сміху, вигуків і біганини.

Принаймні з годину вони так розважались, потім старший дружок знаком наказав, щоб стало тихо.

Жінки привели із спальні Ягусю, голова в якої була накрита шматком білого полотна, і посадовили її посеред хати на діжі, вкритій периною. Подружки вдавали, ніби хочуть її відбити, а жінки захищали. Нарешті дівчата стали проти неї тісною юрбою і сумно, із сльозами в голосі заспівали:

Йде Ягуся, йде,

А віночок де?

Ось очіпок, молодице,

Одягай, бо так годиться,

Та носи його!

І тоді полотно скинули.

Ягуся була вже в очіпку, одягненому на товсті, закручені коси. Але усміхнена, весела, вона блискучими очима обводила всіх і здавалася ще вродливішою в цьому уборі.

Поволі заграла музика, і всі — старі, молоді, навіть діти — заспівали "хмеля", зливаючи голоси в один могутній, радісний хор. А коли скінчили співати, з Ягусею по черзі танцювали вже тільки заміжні жінки. Ягустинка, яка була вже добре під чаркою, взялася в боки, і ну сипати приспівками:

Коли б я раніше знала,

Що ти підеш за вдівця,

Звила б я тобі віночок

Із самого ялівця!

Потім вона стала виспівувати ще й інші пісеньки, ще більш ущипливі і глумливі.

Але ніхто вже не звертав на це уваги, бо музиканти гримнули щосили, і народ пішов танцювати. Загуло навколо, наче сто ціпів молотило на току, і тісною гущавиною загойдалася в хаті щільна юрба. Танцювали впритул, пара за парою, голова біля голови і все прискорювали темп. Розліталися поли каптанів, танцюристи пристукували закаблуками, вимахували капелюхами, час від часу хто-небудь заспівував, а дівчата підхоплювали: "Да-дана!" — і мчали дедалі швидше, похитуючись у такт і кружляючи в такому швидкому, задерикуватому, шаленому танці, що вже й ніяк було впізнати когось у цій юрбі. Продзвенить тремтяча нота скрипки, сто закаблуків гримнуть об підлогу, сто голосів вигукнуть, сто чоловік закружляють вихором на місці так, що шелест піде від спідниць, каптанів, хусток, які барвистими пташками вихряться в хаті.

Минуло півгодини, година, а вони все танцювали без перепочинку, без упину, підлога двигтіла, стіни трусилися, і веселощі все зростали, підіймалися, наче вода в річці від зливи.

Після танців почалися різні обряди, як і годиться після того, як на молоду одягнуть жіночий очіпок.

Насамперед Ягуся повинна була платити всім заміжнім жінкам "викуп", щоб вони прийняли її до себе. Потім, один за одним, почалися й інші обряди. Наостанку хлопці сплели кілька довгих джгутів з немолочної пшениці. Тримаючись за них, дружки оточили Ягусю широким колом, нікого не підпускаючи до неї. Хто хотів з нею танцювати, повинен був силоміць прорватися всередину кола і там танцювати, незважаючи на те, що його з усіх боків хльоскали солом'яними джгутами.

Наостанку мельничиха і Вахнікова почали збирати "на очіпок". Перший кинув на тарілку золоту монету вїт, а за ним інші,— брязкотливим градом посипалися срібні карбованці, полетіли папірці, мов листя восени.

Зібрали понад триста злотих — чималі гроші! Для Домінікової це була дрібничка, вона не гналася за дармовим — свого було вдосталь. Але те, що всі охоче жертвували для Ягусі, її так зворушило, що вона не могла стримати сліз. Гукнула синам, щоб принесли горілки, і сама почала частувати всіх, цокатись і, плачучи, цілуватися з кумами...

— Пийте, сусіди, пийте, люди добрі, брати рідні... На серці в мене, наче весна. За Ягусине здоров'я! Ну, ще тільки одну чарочку, ще!

За нею коваль обносив усіх, а Шимек з Єнджином — теж, бо дуже багато було народу. Ягуся й від себе дякувала всім за добрість, а старим кланялася в ноги.

Знову загомонала хата, чарки переходили з рук до рук. Обличчя розчервонілись, очі блищали, серця рвалися до сердець — по-братерському, по-сусідському. Ех, один раз живеш на світі! Тільки й є в людини, що випити з друзями і забути про все. Лише смерть костомеха бере кожного поодиноці, а веселитися й радіти треба гуртом. Отож люди, зібравшись купками, пили й веселилися, гомоніли кожен своє, не слухаючи інших, але це не біда — відчували всі одне й те саме, одна радість охоплювала їх і з'єднувала до купи.

А в кого горе, то залиш його на завтра, сьогодні розважайся, радій з друзями, втішай серце! Як мати земля влітку родить, восени спочиває, так і людині слід відпочити восени, після того, як напрацювалася в полі.

Коли стоять у тебе, чоловіче, високі стоги і клуні тріщать від добірного, як золото, зерна, яке чекає обмолоту,— тоді можна й погуляти досхочу, в нагороду за працю влітку, за жнива, за клопіт.

Так міркували одні, а інші висловлювали свої смутки й турботи. Були й такі, у кого не тільки світу, що у вікні,— ці позбиралися навколо старого Шимона і розмовляли про минулі часи, про нові кривди, податки і справи всієї громади та, притишуючи голоси, обговорювали деякі темні справи вїта.

Борина не приєднувався ні до кого, ходив від одної групи гостей до іншої, а очима невідступно стежив за Ягною, пишаючись її красою. Він часто кидав музикантам гроші й гукав, щоб смичків не шкодували, коли вони починали грати тихше, даючи відпочинок рукам.

Та раптом музика гримнула так, що всі здригнулись, і Борина підскочив до Ягни, міцно обняв її і з місця кинувся в танець, аж підлога задвигтіла. Він летів уперед,

повертав Ягусю, закаблуками пристукував, так що гуркіт ішов. То раптом витинав навприсядки, то кружляв від стінки до стінки, то виспівував приспівки, до яких всі погукували, а за ним інші пари, вигукуючи й приспівуючи в такт музиці, кружляли, беручи такий розгін, що здавалося, сто веретен, обмотаних різнобарвною пряжею, з дзижчанням снують по хаті так швидко, що вже не можна розрізнити окремих людей. Наче хто розсипав переливчасту веселку і вона хиталася, мов під вихором, вигравала всіма барвами, звивалася дедалі швидше, дужче, шаленіше: часом од вітру гасли лампи, і темрява оповивала танцюристів, тільки у вікна падало розпорошене місячне сяйво і широкою світляною смугою, киплячим сріблом іскрилося в темряві серед юрби танцюристів, яка напливала бурхливою співучою хвилею, миготіла й кружляла в цій місячній заграві, наче в сонному видінні, і то зникала в щільній темряві, щоб знову виринути на мить біля другої стінки, де під місячним променем мерехтіли ікони, то знову відпливала й тонула в ночі... Тільки важке дихання, тупіт, вигуки, сплітаючись і обриваючись, глухо звучали в темній хаті.

Тягнувся цей танець суцільним, безперервним ланцюгом, і кінця йому не було й краю. Тільки-но музика починала грати новий танець, люди схоплювались, випростовувалися, наче високий бір, і з місця мчали ураганом. Громом розсипався стукіт закаблуків, веселі вигуки струшували дім, і танцюристи кидалися в танок в нестямному захваті, наче в бурю, наче в смертний бій.

Яких тільки танців вони не витанцьовували!

Краков'яки, веселі, бурхливі, що обривалися короткими дзвінками нотами, оздоблені грайливими приспівками, мов вишиваний пояс, сповнені сміху та захвату, весільного завзяття й буйної, здорової, зухвалої молодості, кумедних пустощів, стрибків і кипіння молоді крові, яка прагнула кохання. Гей!

Мазурки, довгі, наче межа в полі, розлогі, як старі дерева, гучні й вільні, мов неозорі рівнини, важкуваті і швидкі, тужні і зухвалі, плавкі, статечні і свавільні, вперті, мов ці люди, які, збившись до купи, кинулися в танець з такою силою, що, здається, сотня їх може йти проти тисячі, весь світ захопити, розтрощити, рознести на скалки, розтоптати своїми закаблуками і самим загинути, але ще й там, після смерті, танцювати, вибивати закаблуками й пронизливо, по-мазурськи, вигукувати: "Да-дана!"

Обертаси, короткі, поривчасті, запаморочливі, шалені, пустотливі й задумливі, пронизані скорботними нотами, шалені, мов кипіння гарячої крові, і сповнені ніжності й любові; вони налітають грозовою хмарою і водночас сповнені ласкавих голосів, блакитних поглядів, подиху весни, пахощів і шелесту квітучих садків. Вони — мов луки, що співають навесні, коли й крізь сльози пробивається сміх, і серце виспівує, бринить радістю і рветься за ті широкі поля, за ті ліси далекі, у мріях лине в далекий світ і все приспівує: "Ой да-дана!"

Ось такі незвичайні танці ішли один за одним.

Так розважається сільський люд у години дозвілля. І так розважались на весіллі Ягусі й Борини.

Години линули за годинами, безслідно зникаючи в гомоні, вигуках, в галасливих

веселошах, в шалених танцях. Гості й незчулися, як небо проясніло на сході, і світанкові проблиски, поволі розпливаючись, посріблили ніч. Закотився місяць, зблідли зорі, з лісу війнув вітер, і, здавалося, це він розганяє поріділий морок. У вікна дивились кошлаті, настовбурчені дерева і чимраз нижче хилили сонні, вкриті інеєм голови, а в хаті все співали, танцювали! Наче луки, і ниви, і розквітлі садки зійшлися до купи і, підхоплені вихором, закружляли в довгому вогненному хороводі.

Вікна й двері були розчинені навстіж, і дім гудів голосами, мерехтів вогнями, двигтів, кректав, і все нестримніша кипіла в ньому гульня. Здавалося, дерева й люди, земля й зорі, і ці тини, і ця стара хата — все обнялося, сплелось в один клубок, змішалось і, п'яне, осліпле, збожеволіле, нічого не пам'ятаючи, кидалось від стіни до стіни, котилося з кімнати в сіни, з сіней на дорогу, з дороги в широкі поля, в бори, мчало по всьому світу в вихорі танців, безупинним миготливим хороводом і, кружляючи, зникало в сяйві світанку.

Їх вела музика, музика й пісні.

Баси погукували в такт, гули й дзижчали, мов джмелі, їм вторувала флейта, весело висвистувала, щебетала, розсипалася трелями, наче змагаючись з бубоном, а той весело вискакував наперед, дзвенів брязкальцями, підохочуючи інші інструменти. А скрипка вела перед, мов перша танцюристка в колі. Заспівувала спочатку високо, дзвінко, наче випробовуючи голос, потім розливалася широкою, сумною мелодією. Ось ніби лунає сирітський плач на перехресті, спів лине, лине і раптом обірветься коротким тремтячим звуком, таким гучним, ніби сто танцюристів гримнули закаблуками об підлогу і сто чоловіків скрикнули на повні груди,— навіть дух забивало і тремтіння пробігало по тілу. І відразу ж скрипка знову починає приспівувати, розсипатися дрібними трелями, сміятися й радіти, і в людей на серці теплішає, радість б'є в голову, мов вино. А там — знову ллється протяжна сумна мелодія, сльозами, мов росою, омита,— рідний заспів, п'яний любов'ю і могутньою силою, що кличе в шалений мазурський танець.

Ранок наближався, мерхли вогні, кімнату заливав брудний, каламутний присмерк, а люди все веселилися від щирого серця. І ті, кому мало було хазяйського, посилали по горілку до корчми, поїли друзів й самі напивалися.

Деякі пішли. Хто втомився — відпочивав, а хто захмелів — спав на призьбі чи в сінях. Були й такі, що відразу звалилися й лежали — під тином чи де там трапилось. А інші все танцювали, невгаваючи.

Нарешті тверезіші зібрались біля дверей і, притупуючи в такт, заспівали:

Збирайтеся, гості, просим вас!

Дорога далека,

І вода глибока!

Вже нам час.

Збирайтеся, гості, просим вас!

Завтра знов до хати

Прийдем погуляти.

Вже нам час.

Але їх ніхто не слухав.

XII

Вже зовсім розвиднілось, коли втомлений розвагами Вітек, якого прогнала Ягустинка, побіг додому.

Село ще спало, втонувши в мороці — він щільною, але вже де-не-де поріділою завісою стелився низько над землею. Став лежав мертвий, темний, вкритий похмурою тінню прибережних дерев і тільки середина його виступала з темряви, поблискуючи, наче вкрите більмом око.

Міцно підморозило, віяв холодний вітер, повітря щипало ніздрі й перехоплювало дихання. Земля дзвеніла під ногами, на дорозі синіли калюжі, затягнені кригою, схожі на потемніле й потріскане скло. А навколо дедалі яснішало, і світ поволі виринав із світанкової мли, оповитий морозною тишею, блідий від паморозі. Часом сонно гавкали собаки, вдалині гуркотів млин, а з хати Домінікової вихоплювався весільний гамір і лунав далеко — далі, ніж кинута каменя.

В хаті Борини ще миготів вогник, слабенький, мов світлячок. Вітек заглянув у вікно. Біля стола сидів Рох, дивлячись у молитовник, тихо виспівував якісь духовні пісні.

Хлопчик безшумно підбіг до хліва і став намацувати засув, але раптом скрикнув з переляку і відскочив назад: якийсь собака із скавучанням кинувся йому на груди.

— Лапа! Лапа! Повернувся, песику, повернувся, біднесенький! — вигукував Вітек, впізнавши собаку, і навіть присів на порозі.— Голодний, мабуть, бідолахо?

Він витяг з-за пазухи приховану на весіллі ковбасу й тикав її Лапі, але той не квапився їсти, а все гавкав, стрибав Вітекові на груди й скавучав від радості.

— Голодом тебе морили, нещасного, і геть вигнали! — бурмотів хлопчик, відчиняючи двері хліва.— Ну, вже тепер я тебе скривдити не дам, берегти буду...— шепотів він, зариваючись у солому. Собака ліг поряд і з тихим гарчанням лизав його обличчя. Незабаром обидва заснули.

А із стайні, суміжної з хлівом, кликав Вітека Куба слабким, тремтячим голосом, кликав довго, але Вітек спав, мов убитий. Нарешті Лапа, впізнавши його голос, почав несамовито гавкати і смикати хлопчика за одержу, поки не розбудив його.

— Чого? — бурчав Вітек крізь сон.

— Води! Так мене пече гарячка, як вогнем палить... Води!

Хоч який втомлений був Вітек, хоч як морив його сон, але він приніс повне відро води й дав Кубі напитись.

— Так мені погано, ледве дихаю... А хто це гарчить?

— А, це Лапа! Повернувся песик від Антека!

— Лапа! — шепнув Куба, намацавши в півтемряві голову собаки, а Лапа скавав, гавкав і ліз до хворого.

— Вітеку, принеси коням сіна, бо стукотять зубами об порожні ясла, а я й

ворухнутись не можу... Ну, як там, ще й досі танцюють? — спитав він трохи згодом, коли хлопчик, скинувши згори сіно, накладав його на драбини ясел.

— Мабуть, опівдні тільки й скінчать. Деякі так понапивались, що на дорозі валяються.

— Гуляють хазяї, гуляють! — важко зітхнув Куба.— А мельник з мельничихою були?

— Були, тільки вони рано пішли.

— Народу багато?

— Не полічити! Повнісінька хата.

— А частували добре?

— Ого! Наче в маєтку! М'ясо цілими мисками розносили, а горілки скільки випили! Скільки пива, меду! Самих ковбас аж троє ночовок було з горою накладено.

— А коли ж молоду до чоловіка випроводжатимуть?

— Сьогодні надвечір.

— Побенкетують ще, натішаться... Господи Ісусе, а я думав — погризу і я кісточку яку-небудь, наїмся хоч раз досхочу! Та ні ж, лежи тут, здихай та слухай, як інші гуляють...

Вітек пішов спати.

— Хоч би очі натішити... хоч би...

Куба затих, втомлений, але подумки переживав своє горе, і якісь тихі, несміливі скарги, наче втомлені пташки, стукотіли в груди і жалібно пищали.

"Що ж, на здоров'я їм, нехай хоч вони поживуть",— думав він, глядячи голову Лапи.

Гарячка дедалі більше туманила свідомість, і, ніби намагаючись боротися з нею, він зашепотів молитву, палко віддаючи себе на ласку божу. Але він забував слова, часто нападала на нього дрімота, і шепіт, повний благання й сліз, обривався, розсипалась молитва червоними намистинами. Кубі навіть хотілося їх зібрати — він виразно бачив, як намистини котяться по кожусі, та раптом забував усе й знову засинав.

Часом він прокидався, водив навколо безтямним поглядом і, нічого не розрізняючи, знову провалювався кудись, летів у мертву, глуху темряву.

Іноді він починав стогнати і так кричав уві сні, що коні хропли і рвалися з прив'язі, і тоді він, отямившись на мить, підіймав голову.

— Господи, коли б хоч дня дочекатись!— стогнав він тривожно, втупивши погляд у віконце, ловив проблиски дня, шукав сонця в сірому холодному небі, в якому вже блідли зорі.

Але до дня було ще далеко. Стайня потопала в каламутній куряві світанку, в ній тільки починали вимальовуватись контури коней, а ґрати на вікнах просвічували, мов ребра.

Куба вже не міг заснути більше — знову почались болі. Вони врізалися в ногу, мов сучкувата палка, і так сіпали, свердлили, пекли, наче хто присипав рану розжеврілим вугіллям. Він нарешті не витримав, схопився й почав кричати вголос так, що Вітек прокинувся і прибіг до стайні.

— Умру я! Умру! Так мені боляче, так у мені ця хворість зростає й душить мене...

Вітеку, біжи до Амброжія... О, Ісусе, Ісусе... Ягустинку поклич... Може, вони щось допоможуть, порадять, бо я вже не можу витримати більше... остання година моя приходить... остання година...— він вибухнув страшними риданнями, зарився обличчям у соломку і плакав від муки й страху.

Вітек, ще півсонний, помчав на весілля.

Там і досі танцювали, а Амброжій, вже зовсім п'яний, стояв на вулиці проти дому, похитувався й виспівував, як звичайно.

Марно Вітек його просив, смикав за рукав,— старий, здавалося, не чув, не розумів, чого від нього хочуть, хитався і завзято виспівував одну й ту ж пісню.

Вітек кинувся до Ягустинки,— вона теж уміла лікувати. Але Ягустинка сиділа в спальні з кумасями, вони так ретельно попивали крупник і пиво, так базікали, гомоніли всі враз і виспівували пісні, що до неї ніяк було підступитися. Вітек довго з плачем просив, щоб вона йшла до Куби, але Ягустинка зрештою виштовхала його за двері, ще й запотиличника дала на дорогу. Він з плачем побіг назад до стайні, так нічого й не домігшись.

Побачивши, що Куба знову спить, він зарився в соломку, прикрив голову ганчір'ям і теж заснув.

Вже давно минув час сніданку, коли його збудило мукання голодних і невидоєних корів та лайка Ягустинки, яка, проспавши, так само, як і всі, тепер наводила лад у господарстві, криком і метушнею надолужуючи прогаяне.

Тільки трохи впоравшись з роботою, вона зайшла до Куби.

— Поможіть, порадьте, що робити,— попросив він тихо.

— Одружишся з молоденькою, відразу одужаєш,— почала вона весело, та, придивившись до його синього, опухлого обличчя, відразу споважніла.— Ксьондза тобі треба, а не лікаря! Чим я тобі допоможу? Можна заговорити, окурити — та хіба це допоможе? Здається мені, що вже смерть твоя близька.

— Умру?

— Все в божій руці, але мені так думається, що ти вже з пазурів костомачи не видерешся.

— Умру, кажете?

— Може, за ксьондзом послати, чи що?

— За його велебністю? — скрикнув Куба з подивом.— Привести його сюди, в стійло, до мене? Що це вам на думку спало?

— А він що, з цукру, розтане, чи що, в кінському гною? На те він ксьондз, щоб до хворого йти, куди покличуть.

— Господи, та хіба я насмілюсь... В цей гній, до мене?..

— Дурний ти, як баран! — Ягустинка знизала плечима й пішла.

— Сама дурна, не знає, що верзе! — буркнув обурений Куба і, важко сівши, довго ще міркував: "Що вигадала! Його велебність по кімнатах ходить, книжки читає, з богом розмовляє... І до мене його кликати?.. Ох, ці жінки, їм аби язиком молоти... Дурепа!"

Так він і лежав сам-один, всі про нього забули.

Іноді забігав Вітек — підсипати корму коням або напоїти їх, тоді він і йому давав напиться, але миттю зникав — біг у хату Домі-нікової, де вже знов почали збиратися гості, щоб проводити молоду до чоловіка.

Кілька разів до стайні забігала Юзька, приносила Кубі шматок пирога і, поторохтівши, наповнивши конюшню таким гамором, що кури з переляку кудкудакали на сідалах, поспіхом тікала.

Та й як їй було не тікати? Там уже гуляли на всі заставки, не згірш, ніж учора, гриміла музика, линули з вікон веселі вигуки й пісні.

А Куба лежав тихо — болі тільки зрідка мучили його — і слухав, як вони там гуляють. Говорив з Лапою, який його ні на хвилину не залишав, і вони разом їли Юзин пиріг, або прицмокував коням і розмовляв з ними. Вони у відповідь радісно іржали, повертаючи до нього голови, а молода кобила навіть зірвалася з вуздечки і, підійшовши, пустувала, тулилася вологими теплими ніздрями до його обличчя.

— Схудла ти, бідолахо, схудла! — він ніжно гладив її, цілував у морду.— Нічого, ось одужаю, то швидко тебе підгодою, хоч би й чистим вівсом.

Він замовкав і бездумно дивився на почорнілі сучки в стіні, з яких сочилися краплі живиці, мов криваві, застигли сльози.

Сонячний, але блідий день заглядав у шпарини лагідними очима, а в розчинені навстіж двері лився широкий потік світла, іскристий і миготливий, мов золоте осіннє павутиння на стернях, де з сонним дзижчанням б'ються мухи.

Години минали за годинами — то тяглися повільно, мов жебраки сліпі, кульгаві, які на силу бредуть по глибокому піску, то зникали відразу, наче камінь, кинутий в безодню, який летить і зникає так швидко, що його не може спіймати око людини.

Часом галасливою зграйкою влітали до стайні горобці і нахабно хапали корм з ясел.

— Ах, і хитрі ж, поганці! — шепотів про себе Куба.— Навіть такій малесенькій пташці і то господь розум дає, щоб знала, де собі поживок знайти! Тихо, Лапо, нехай поклюють, нехай наїдяться, бідолахи, адже й для них зима прийде,— заспокоював він собаку, який схопився, щоб прогнати злодюжок. На дворі рохкали свині й терлися об ріг стайні так, що стіни тремтіли, а потім з кувіканням встромляли в двері свої довгі брудні рила.

— Жени їх, Лапо! Старці такі, їм завжди всього мало! Згодом закудкудакали кури за порогом; великий рудий півень кілька разів заглядав обережно, відступав, стріпуючи крилами і кукурікаючи, і нарешті зухвало перелетів за поріг — до повного ящика, а за ним і всі кури. Та не встигли вони ще наїстись, як слідом за ними прибігли галасливі гуси. Замиготіли на порозі червоні дзьоби, захиталися білі витягнені шиї.

— Жени, песику, жени їх! Сваряться, паскуди, мов ті жінки.

Миттю знявся гамір, лопотіння крил, полетіли пера, мов з розпоротої перини,— Лапа натішився досхочу. Він повертався до стайні, важко дихаючи, з висолопленим язиком і радісно скавучав.

— Тихше ти!

З хати долинав сердитий голос Ягустинки, біганина, гуркіт меблів, які переносили з кімнати в кімнату.

— Готуються молоду приймати.

Зрідка дорогою проїжджав хто-небудь. Зараз з рипінням тягнувся чийсь віз: Куба намагався вгадати, чий саме.

— Це Клембів віз — одним конем запряжений і з драбинами... Певно, за підстилкою їдуть до лісу. Вісь передня перетерлась, от маточина треться й рипить.

На дорозі весь час лунали кроки, голоси. Звуки були тремтячі, нерозбірливі, але Куба ловив їх на льоту і впізнавав.

— Старий Петрас до корчми йде,— бурмотів він.— Валентова кричить... певне, чийсь гуси зайшли до неї в город. Відьма — не жінка!.. А це, либонь, Козлова... авжеж, вона! Біжить і горлає... Петрек Рафалів... лопоче, наче кашу жує... Ксьондзова кобила по воду їде... Ага, зупинилась... зачепилась колесом... ще коли-небудь ноги собі переламає...

Так він упізнавав усе і в думці ходив по селу, турбувався, хвилювався, жив його життям. Він не помітив, як минув день. Та от на стінах згасли сонячні зайчики, обриси зблідли, в стайні почало сутеніти.

Вже смерком прийшов Амброжій, який ще, видно, не зовсім протверезився,— він похитувався й говорив так швидко, що його важко було зрозуміти.

— Що, ногу звихнув?

— Ви подивіться і допоможіть чим-небудь.

Амброжій мовчки став розмотувати закривавлене ганчір'я, яке так присохло до ноги, що Куба закричав не своїм голосом.

— І панна в пологах так не верещить! — буркнув Амброжій зневажливо.

— Адже боляче! Не шарпайте так, ради Христа! — майже вив Куба.

— Оце так почастували тебе! Собака тобі ногу погриз, чи що? — ахнув вражений Амброжій. Литка вся була пошматована, гноїлась, нога розпухла, наче колода.

— Це... нікому тільки не кажіть... лісник мене підстрелив...

— Правда! Ось дріб сидить під шкірою, наче мак... Здалека він у тебе влучив? Еге! Нога, здається мені, вже нікуди... Кісточки так і хрустять... Чом же ти відразу мене не покликав?

— Боявся, щоб не взнали... Я на зайця вийшов... застрелив... і вже в полі був... а він у мене як стрельне...

— Казав лісник у корчмі, що хтось йому в лісі шкоду робить...

— Шкоду!.. Та хіба зайці належать комусь?.. Стерво цей лісник! Підстеріг мене... я вже в полі був, а він з обох стволів у мене як стрельне!.. Ох, щоб тебе, сатану!.. Тільки нічого не кажіть нікому... бо засудять мене... стражники заберуть... І рушницю зараз віднімуть, а вона не моя... Я думав, сама загоїться... Поможіть! Так сіпає, так болить...

— Ось ти який штука! На вигляд святий та божий, а надумав з поміщиками зайчиками ділитися... Ну, тепер ногою за це заплатиш.

Він ще раз оглянув ногу і дуже засмутився:

— Пізно! Дуже пізно! — Поможіть, допоможіть! — з жахом стогнав Куба. Амброжій,

нічого не відповідаючи, закачав рукава, дістав гострий ніжик, і міцно затиснувши ногу Куби, почав виколупувати дробинки й видушувати гній.

Куба спершу ревів, мов недорізаний звір, так що Амброжій навіть заткнув йому рота полою кожуха, але потім затих, зомлівши від болю. Амброжій скінчив операцію, намастив ногу якоюсь маззю, обгорнув чистим ганчір'ям і тільки тоді привів Кубу до пам'яті.

— В лікарню тобі треба,— сказав він тихо.

— В лікарню? — повторив Куба, ще не зовсім отямившись.

— Якщо відрізати тобі ногу, то ти, може, ще й одужаєш.

— Ногу?

— Ну, так, все одно вона вже нікуди не годиться, вся почорніла.

— Відрізати? — перепитував Куба, все ще не розуміючи.

— До коліна. Не бійся, мені ядром до самого стегна відірвало, а я живий залишився.

— Значить, треба тільки відрізати там, де болить, і я одужаю?

— Мов рукою зніме!.. Але тобі треба зараз же в лікарню.

— Ні! Боюсь лікарні... не хочу...

— Дурень ти!

— Там усього живцем пошматують... Там... Відріжте ви самі... Заплачу, скільки схочете, тільки відріжте. В лікарню не піду... краще вже тут здихати...

— Ну й здохнеш! Різати може тільки лікар. Піду зараз до війта, щоб на завтра дали підводу і відвезли тебе в місто.

— Даремно турбуватиметесь — не піду я в лікарню! — сказав Куба твердо.

— Еге, так тебе, дурня, й питатимуть!

— Відрізати — і одразу одужаю,— повторив Куба пошепки, коли Амброжій пішов.

Нога в нього після перев'язки перестала боліти, тільки якось задерев'яніла до самого паху, і по всьому стегну наче комашки бігали. Він не звертав на це уваги, заглибившись у власні думки.

"Одужаю! Напевне, так і є — адже в Амброжія зовсім ноги немає, на милиці ходить... каже, що мов рукою зніме... Але Борина мене вижене... нащо йому наймит без ноги?.. Ні орати, ні іншої роботи... Що ж мені діяти? Хіба скотину пасти чи старцювати... з торбами піти, під костьолом сидіти... Чи, як старий чобіт,— на смітник... здихати під тином... Ісусе милосердний!"

Він раптом усе зрозумів і навіть підвівся від страшної тривоги.

— Ісусе! Ісусе! — повторював він гарячково, нестямно, весь охоплений тремтінням.

Захлинувся тяжким, розпачливим плачем, безсилим криком людини, яка летить у прірву і вже немає їй рятунку.

Довго він вив і кидався в муці, але вже крізь сльози й розпач у ньому мигтіли якісь невиразні думки, рішення, і він поволі стихав, заспокоювався і так заглибився в себе, що нічого не чув. Мов крізь сон, звучали десь поблизу музика, пісні, гамір.

У цей час гості вже перейшли до Борини, щоб там продовжувати весільний бенкет.

Трохи раніше туди відвели гарну корову, перевезли скриню, перини, речі — все, що

Ягуся одержала в посаг.

І от тепер, через деякий час після заходу сонця, коли присмерк оповив землю туманом, який віщував зміну погоди, всі з хати Домінікової пішли до Борини.

Попереду йшли музиканти й весело награвали, за ними мати, брати й куми вели Ягусю, ще вдягнену у весільне убрання, а позаду юрбою сунули гості.

Вони поволі йшли навколо ставу, який вже почорнів і згасав, придушений мороком, ішли в дедалі густішому тумані, в мовчанні темряви, ще глухої і беззоряної. Тупіт ніг і музика звучали якось уривчасто і глухо, наче з-під води.

Молодь кілька разів починала заспівувати, часом яка-небудь кума заводила пісню чи кум вигукував: "Да-дана!", але вони швидко змовкали. Справжнього завзяття не було, вологий холод пронизував усіх до кісток.

Тільки коли вже зайшли на подвір'я Борини, подружки молодої заспівали:

Ой дівчина плакала.

Як її вінчали,

Запалили свічки всюди,

На органі грали.

Ти, дівчино, думала —

Все будеш гулять?

Вчора трохи, нині трохи,

А там усе життя плачі

Да-дана! А там усе життя плач!

На ганку вже чекали Борина, його дружки і Юзя.

Домінікова перша пройшла в хату, несучи у вузлику окраєць хліба, щіпочку солі, вуглину, віск від свяченої свічки-гримниці і пучок колосків, освячених на пречисту. Коли Ягуся переступила поріг, баби кидали їй услід нитки й шматки костриці,— щоб нечистий не мав доступу в хату та щоб молодій завжди щастило.

Всі цілувалися з молодими, бажали їм щастя, здоров'я й що бог дасть. Гості вмить наповнили всю хату.

Музиканти, настроюючи інструменти, тихо награвали, щоб не заважати Борині, який частував гостей.

Він ходив з повним глечиком від одного до другого, примушував пити, цокався й обіймався з кожним. На другій половині йому допомагав коваль, а Магда й Юзя розносили на тарілках пироги з медом і сиром, які Магда спекла сьогодні, щоб догодити батькові.

Проте настрій у гостей був млявий. Хоча горілки ніхто не виливав, від чарки не відмовлявся і всі пили із смаком, але якось ще не розгулялись, весільне завзяття не дійшло до кипіння, а тільки ледь-ледь булькотіло, як вода на слабкому вогні. Люди сиділи отетерілі, рухались важко, говорили мало й півголосом, а дехто з старіших навіть позіхав крадькома, потягався і з тугою думав про те, як би йому швидше повалитися де-небудь на соломі.

Навіть жінки, хоча вони народ галасливий і найбільше люблять розваги, сиділи на

лавах, тулились по кутках і мало балакали між собою.

Ягуся, тільки-но прийшла, переодяглася в чоловічій спальні — наділа простіше убрання, хоча й святкове, і вийшла вітати й частувати гостей. Але мати не давала їй ні до чого доторкнутись.

— Ти вже погуляй як слід, донечко! Ще встигнеш напрацюватись, намучитись! — шепотіла вона їй, раз у раз обіймаючи та з плачем пригортаючи до себе. Не один дивувався, дивлячись на неї: адже не на чужину її дочка йде, не в інше село навіть. Не на злидні!

Посміювались люди з цієї материнської чутливості, кепкували. Зараз, коли Ягуся увійшла господинею в хату чоловіка, в якого було стільки землі і всякого добра, вони дивилися на неї вже іншими очима. І не одну матір перезрілих дочок мучила заздрість, та й дівчатам було якось прикро і не по собі.

Вони заходили на другу половину, де жив раніше Антек з сім'єю, а зараз Євка і Ягустинка готували вечерю. В печі так і гуло, і Вітек ледве встигав носити дрова та підкладати їх під величезні казани.

Блукали по всій хаті — в кожную шпарину заглядали заздрісні очі.

Та й як було не заздрити такій долі?

Цей дім — найкращий на селі, великий, ясний, високий, кімнати, мов у поміщицькому маєтку, вибілені, чисті, з дерев'яною підлогою! А меблів скільки, посуду різного! Тільки ікон штук з двадцять, і всі під склом! Потім ще хліви, стайні, клуні, стодоли! А худоба! Самих корів п'ять, та бугай, який дає немало прибутку, та трое коней. А земля, гуси, свині!

Жінки сумно зітхали, і то та, то та тихо вимовляла:

— Боже мій, як це господь дає таким, які не заслужили!

— Оце зуміла свого доп'ястись!

— Авжеж! Завжди той схопить, хто наперед протовпиться!

— Чому ж це ваша Уліся проґавила?

— Тому що бога боїться і живе чесно.

— Еге, хіба це тільки вона?

— Та воно сказати — іншій люди не подарують; якщо хоч раз побачать її вночі з парубком, на весь світ ославлять.

— А таким, як ця, щастя!

— Бо сорому не має!

— Та йдіть уже! — кликав Єнджик. — Музика грає, а в хаті — жодної спідниці, навіть потанцювати ні з ким.

— Бач, охочий який до танців! А в матері спитав дозволу?

— Гляди, штанів не загуби, надто вже ти швидкий!

— Та людям ніг не відтопчи!

— З Валентовою йди танцюй, якраз до пари тобі буде — два опудала!

Єнджик тільки лайнувся, схопив першу дівчину, яка трапилась, і потяг її танцювати, не слухаючи, що йому гукають вслід.

В передній кімнаті вже танцювали, але мляво, ніби знехотя. Лише Настка завзято витанцьовувала з Шимеком Пачесем. Вони вже домовились раніше і, тільки-но заграла музика, міцно обхопивши одне одного, кинулися танцювати й кружляли довго, з захватом. Час від часу вони зупинялися, щоб перепочити, і ходили, обнявшись, по хаті. Видно, їм добре було укупі, бо вони весело розмовляли, голосно сміялись і так пригортались одне до одного, що Домінікова стурбувалась і стала стежити за сином.

Тільки коли прийшов вїйт,— він спізнився, бо відправляв рекрутів у волость,— люди розворушилися. Він, щойно зайшовши та випивши чарку-другу, завів розмову з усіма й став кепкувати з молодих:

— Чого молодий у нас блідий, мов крейда, а молода розчервонілась, як маків цвіт?

— Завтра спитаєш...

— Ну й мастак ви, Мацею,— дня не втратили.

— Та що ви, Петре! Хіба він гусак, щоб в усіх на очах...

— Не кажіть цього, я б і на півкварти об заклад не став би битися! Жбурніть камінчиком у кущі, і завжди яка-небудь пташка випурхне. Це я, вїйт, вас запевняю!

Гримнув веселий регіт, бо Ягна схопилась і вибігла з кімнати.

Тут і жінки почали базікати, що на думку спаде. Гамір дужчав, усі повеселішали. Вїйт допоміг, та й горілка своє зробила. Бороина її гостям не шкодував, часто пускав пляшку по колу. Танцюристи теж пожвавішали, почали співати, притупувати в такт і дедалі більшим колом кружляли по хаті.

Прийшов Амброжій, відразу сів — мало не біля самого порога — і жадібними очима став стежити за пляшкою, яка переходила від гостя до гостя.

— У тебе голова тільки в той бік крутиться, де чарочки дзвенять,— зауважив йому вїйт.

— Через те, що надто вони брязкотливі. А хто спраглого напоїть, тому бог заплатить! — поважно відповів Амброжій.

— То напийся води, шкіряний мішок!

— Що скотині добре, те людині шкодить! Знаєте прислів'я: "Вода людині здоров'я звабить, а горілка всякого на ноги поставить"?

— Ну, якщо ти такий мудрагель, пий горілочку.

— Будьмо здорові, пане вїйт! А ще кажуть: "Хрестись водою, весілля поливай горілкою, похорон — сльозами".

— Гарне прислів'я. Пий другу!

— Не відмовлюсь і від третьої. Я завжди п'ю одну за першу жінку, і дві — за другу.

— Це чому ж?

— Та тому, щоб вчасно вмерла, аби я міг ще й третю собі підшукати.

— Іч, жінки йому сняться, а в самого надвечір очі не бачать.

— Та ще й поночі можу дівку намацати. Вся хата гримнула реготом.

— З Ягустинкою тебе заручимо! — гукали жінки.— Вона теж горілку любить і язиката не згірш від тебе.

— Сказано: коли чоловік роботящий, а жінка язиката, вони півсвіту завоюють.

Війт підсів до Амброжія, інші теж посідали поруч, де хто міг, а кому місця не вистачило на лавах, ті стояли; компанія зайняла півхати, не звертаючи уваги на танцюристів.

І посипалися жарти, вигадки різні, веселі приповідки, розповіді — аж хата гула від реготу. А найбільше просторікував Амброжій, вигадував і брехав людям просто в очі, але так складно й кумедно, що всі лягали з реготу. Йому не поступалася Вахнікова, яку жодна жінка на селі не могла переговорити. Вторував їй і війт, наскільки йому дозволяло урядове звання.

Музика грала щосили, молодь танцювала, погукувала та вибивала закаблуками, а діди так розходились, що забули про все на світі.

Раптом хтось побачив у сінях Янкеля. Його миттю втягли в кімнату. Єврей скинув шапку, уклонився і став дружньо з усіма вітатися, не звертаючи уваги на те, що образливі прізвиська камінням сипались на нього.

— Рудий!

— Нехристь!

— Кобилячий син!

— Тихше ви! Треба його почастувати. Налийте йому горілки! — наказав війт.

— Проходив я мимо — дай, думаю, подивлюсь, як господарі гуляють. Дякую, пане війт, як не випити за здоров'я молодих!

Борина виніс пляшку й налив йому. Янкель обтер чарку полою каптана, надів шапку і випив одну, потім другу.

— Залишайтеся, Янкелю, не станете грішним! Гей, музиканти, грайте єврейської, нехай Янкель потанцює! — гукали навколо, сміючись.

— Можу й потанцювати, це не гріх.

Але раніше ніж музиканти розібрали, чого від них хочуть, Янкель потихеньку вибрався в сіни й шугнув у двір — пішов до Куби забирати рушницю. У хаті й не помітили, що він вийшов.

Амброжій і далі складно брехав, а Вахнікова — вторувала йому, і так час минув до самої вечері. Вже й музика змовкла, пересунули столи, і хазяйки брязкотіли посудом, а вони все базікали та сміялись.

Даремно Борина запрошував їх до столу, ніхто його не слухав.

Потім Ягуся стала повторювати, щоб вони йшли, але війт втягнув її в коло й посадовив біля себе, тримаючи за руку.

Нарешті Ясек Незграба гукнув щосили:

— За стіл, люди, — все прохолоне!

— Тихше, дурню, дадуть і тобі миску вилізати!

— Амброжій вам тут бреше, аж дим іде, і думає, що йому хто-небудь повірить!

— Ясеку, тобі дадуть у морду, бери — бо це твоє! А мене не займай, не подужаєш.

— Ану, давай поміряємось! — гукнув дурний парубок, зрозумівши слова Амброжія буквально.

— Віл теж людину може подужати — мабуть, ще краще, ніж ти.

Ясекова мати заступилась за сина:

— Амброжій ксьондзу прислуговує, то думає, що й сам розумний став.

— Дурна! Пустити телицю в костьол, вона й хвоста задере! — буркнув ображений Амброжій і перший рушив до столу, а за ним вже й інші стали поспіхом займати місця, бо куховарки вносили паруючі миски і по кімнаті полинули смачні пахощі.

Посідали за віком: Домінікова з синами посередині, а дружки молодого й молоді один біля одного. Бороина й Ягуса не сідали, вони за всім наглядали й прислужували гостям.

Настала тиша, тільки за вікнами вовтузились і верещали дітлахи, а Лапа з гавканням бігав навколо хати й шкрябався в сіни. Гості тихо, статечно вечеряли й ретельно випорожнювали повні миски — тільки ложки стукотіли та дзвеніли чарки.

А Ягуса все частувала, кожному підкладала на тарілку то м'яса, то чого-небудь іншого і просила їсти досхочу. І так це гарно в неї виходило, так влучно вміла вона кожному сказати ласкаве слово, так усіх тішила своєю красою, що не один парубок стежив за нею тужним поглядом, а мати розцвітала від гордоців і раз у раз відкладала ложку, щоб помилуватися дочкою.

Бачив це й Бороина. Коли Ягна йшла до куховарок, він кидався за нею і, наздогнавши в сінях, міцно обіймав і цілував.

— Хазяєчко моя люба! Ти в мене, мов та пані, так умієш все зробити й впорядкувати!

— Аякже, хіба я не господиня! Ідіть-но до хати! Гульбас і Шимон чогось надуті сидять і їдять мало. Випийте-но з ними.

І він слухався її, робив усе, що вона хотіла. А Ягусі було сьогодні якимось напрочуд весело й легко. Вона почувала себе господинею, та ще й неабиякою, мало не поміщицею, і влада якимось сама собою йшла до неї в руки, а з нею зростала і впевненість, і гордість, сповнена сили й спокою. Вона ходила по хаті статечно, вільно, за всім пильно наглядала й так розумно пораджувала, наче бозна-відколи була тут господинею.

— Чи вона чесна — про це старий швидко дізнається, і це його справа, — шепнула Євка Ягустинці. — Але здається мені, що господиня з неї вийде добра.

— Розумна й Мариська, коли повна миска! — злостиво відповіла Ягустинка. — Так воно буде, поки їй старий не надокучить... поки не почне ганяти за парубками.

— Ні, вона цього не зробить. Матеушу тепер відкоша дали. Та тільки він її, либонь, так не залишить...

— Еге... Його до цього хтось інший примусить.

— Бороина?

— Ну, Бороина! Є дехто, дужчий від них обох... А якусь... Прийде час, самі побачите! — Ягустинка хитро всміхнулась. — Вітеку, прожени собаку, гавкає, проклятий, так, що у вухах дзвенить. Та й дітей розжени, бо ще шибки порозбивають і мох порозтягають.

Вітек вискочив з батогом, і Лапа затих, але знявся вереск і тупіт дітлахів, які тікали з подвір'я. Вітек гнав за ними до самої вулиці, але миттю повернувся, бо в нього

полетів град каміння й грязюки.

— Вітеку, стривай-но! — гукнув Рох, який стояв у темному кутку подвір'я.— Виклич Амброжія, скажи, що справа негайна. Я почекаю на ґанку.

Амброжій вийшов тільки через кілька хвилин, дуже розгніваний, бо йому не дали доїсти свинину з горохом.

— Костьол горить, чи що?

— Не кричи! Ходім до Куби,— здається мені, що він умирає.

— Ну й нехай здихає і не заважає людям їсти! Був я в нього надвечір, говорив йому, паскудникові, що в лікарню треба. Відрізали б ногу — зараз би одужав.

— Ви йому так сказали? Тепер зрозуміло... Здається, він сам собі ногу відрубав.

— Ісусе, Маріє! Як це сам відрубав?

— Ходім швидше, побачите. Ішов я переночувати в хліву, і тільки зайшов у двір, Лапа як кинеться до мене — гавкає, скавулить, за полу сіпає, а я не можу зрозуміти, чого йому треба... Він побіг уперед, сів біля стайні й виє. Підходжу, дивлюся — Куба лежить упоперек порога, головою до стайні... Я подумав, що він на повітря вийти хотів і зомлів. Переніс його на підстилку, засвітив ліхтар, щоб води пошукати, а він увесь в крові, білий, мов крейда, а з ноги кров так і дзюрчить! Швидше, бо коли б він не вмер...

Вони увійшли до стайні, і Амброжій почав швидко приводити Кубу до пам'яті. Куба лежав непритомний і хрипів крізь зціплені зуби. Щоб влити йому в рот трохи води, довелось розтулити їх ножем.

Нога в нього була перерубана в коліні, ледве трималася на самій шкірі, і з неї струмувала кров.

На порозі червоніли плями крові, лежала закривавлена сокира. Точило, яке звичайно стояло під стріхою, теж валялося біля порога.

— Так, сам відрубав! Боявся лікарні, думав, дурний, що сам собі допоможе. Ну й одчайдушний! Господи Ісусе! Щоб чоловік сам собі ногу відрубав! Просто не віриться! Крові з нього багато витекло.

Куба раптом розплющив очі й дивився досить свідомо.

— Відлетіла? Я рубонув двічі, але голова в мене запаморочилась,— прошепотів він.

— Боляче тобі?

— Нітрохи! Знесилився тільки, але мені краще...

Він лежав спокійно і навіть не скрикнув ні разу, поки Амброжій укладав йому ногу, мив і обмотував її мокрим ганчір'ям.

Рох, стоячи на колінах, присвічував йому ліхтарем і молився так ревно, що сльози текли в нього по щоках. А Куба всміхався радісно, зворушливо й лагідно, мов покинуте в полі дитя, яке ще не розуміє, що матері немає, і радіє траві, яка шумить над його головою, дивиться на сонце, простягає рученята до пташок, що линуць над ним, і по-своєму розмовляє з усіма та радіє. Кубі добре було — зовсім не боляче й спокійно, а на серці так легко й весело, що він і не думав більше про свою хворобу і тільки хвалився пошепки, як добре він нагострив сокиру... ногу на порозі поклав і рубонув просто по коліну... Заболіло воно, але нога не відскочила, тоді він ударив ще раз — з усієї сили... і

от тепер нічого не болить... допомогло, видно! Швидше б тільки сила повернулася, то він не валявся б тут, а теж пішов би на весілля, потанцював би... і поїв трохи, бо їсти хочеться!

— Лежи спокійно і не ворухись, а їжу тобі зараз принесуть, я Юзі скажу.

Рох погладив його по обличчю і вийшов за Амброжієм у двір.

— До ранку сконає, засне тихо, як пташка, бо кров з нього вся витекла.

— Треба ксьондза привести, поки він ще в пам'яті.

— Ксьондз поїхав на вечір до поміщика у Волю.

— Ходім туди — баритися не можна!

— Адже до Волі верст сім, та ще й лісом, поночі — заблукаєте відразу. Тут стоять коні для тих, хто після вечері додому поїде. Сідайте і їдьте.

Вони вивели коней на дорогу, і Рох сів.

— Про Кубу не забудьте, треба за ним доглянути! — крикнув він, від'їжджаючи.

— Не залишу його самого, не забуду...

Але він відразу забув про Кубу, — сказав тільки Юзі про їжу, а сам повернув за стіл і так ретельно став прикладатись до чарочки, що невдовзі не пам'ятав уже ні про що в світі.

Юзя, дівчинка добра, зібрала в мисочку все, що тільки могла, налила горілки в пляшку і побігла до Куби.

— Підживися трохи, Кубо, погуляй і ти на весіллі.

— Дякую тобі. Ковбаса як пахне смачно.

— А я її навмисне для тебе підсмажила, щоб смачніша була! — Вона навпомацки тицьнула йому миску в руки, бо в стайні було темно. — Спочатку випий горілки.

Він випив усе до дна.

— Посидь зі мною хвилинку, так мені сумно самому. Він почав жувати, кусати, але нічого не міг проковтнути.

— Що, гуляють там?

— Така гульня, стільки народу, в житті своєму більше не бачила.

— Боринине весілля, то й не диво! — шепнув він з гордістю.

— А батько який веселий! І все ходить за Ягусею, все ходить!

— Як же... красуня, личко у неї, мов у панянки з маєтку.

— А знаєш, Шимек Домінікової так і горнеться до Настки!

— Стара не дозволить: у Настки десять ротів на три морги.

— То вона їх розганяє, де тільки побачить, весь час за ними стежить.

— І війт там?

— Аякже! Інших розважає і найбільше від усіх галасує. І Амброжій теж.

— Ще б пак — на такому весіллі, в такого багатія!.. Не знаєш, що там у Антека? — спитав він тихо.

— Заскочила я до них сьогодні смерком, дітям віднесла м'яса, пирогів, хліба... А він мене з хати вигнав, жбурнув мені вслід усе, що я принесла!.. От як розлютився! Такий сердитий став, такий сердитий! У хаті злидні, плач... Ганка все з сестрою гризеться, —

здається, вже й билися...

Куба нічого не відповів. Він голосно шморгав носом і дихав частіше.

— Юзю,— сказав він за хвилину,— кобила щось стогне з самого ранку і все лягає — мабуть, хутко ожеребиться... Приглянути за нею треба. Питво приготувати. Чуєш, як стогне, сердешна... а я їй допомогти не можу.... Зовсім ослаб... сили немає.

Він замовк, втомлений, і, здавалось, заснув. Юзя скористалася з цього і втекла.

— Цесю! Цесь!...— покликав він, стрепенувшись. Кобила протяжно заіржала і сіпнулася на прив'язі так, що загримів ланцюг.

Він узявся за ковбасу, але їсти не хотілося зовсім, не йшов шматок у горло.

— Ісусе, стільки ковбаси, стільки м'яса, а я не можу... зовсім не можу!

Даремно він куштував, облизував, нюхав ковбасу — їсти не міг, рука безсило падала, і він, не випускаючи шматка з пальців, заховав його під солому.

— Господи, боже мій, скільки всього, ніколи в житті в мене стільки не було!.. А я не можу...

Жаль стиснув йому серце, і сльози потекли з очей. Він плакав гірко, захищаючись, мов скривджена дитина.

"Потім поїм. Відпочину трохи і влаштую собі бенкет",— подумав він.

Але й потім він не міг їсти, все засинав, не випускаючи з кулака ковбасу і не відчувуючи, що Лапа потихеньку її обгризає.

Він отямився раптово, коли в домі після вечері музика гримнула з такою силою, що навіть у стайні затремтіли стіни і закудкудакали перелякані кури.

Звуки виривалися назовні, ніби червоні вогні, бризнули в нічний морок і громом билися об стіни стайні.

В домі йшла буйна гульня, лунав сміх, вигуки, земля гула від тупоту, вереск дівчат роздирав повітря.

Куба спочатку прислухався, але швидко забув про все. Сон морив його і ніс у лунку темряву, наче на дно шумливої річки... чи в глибочінь лісу, де виє вітер.

А коли дужче лунали вигуки, і несамовитий стукіт закаблуків, здавалось, розносив дім, Куба прокидався, виринав із непритомності, наче повертався із страшної далечини, й слухав.

Часом він знову пробував їсти або шепотів тихо, ласкаво:

— Цесько, Цесю, Цесю...

Але вже душа повільно випливала з тіла і то линула в простір, мов птах божий, то кружляла, мов сліпа, не могла відірватися від матері землі, припадала до неї, щоб відпочити від мук, влити свій сирітський плач у людський гомін. Блукала душа серед рідних, ішла до живих, тужно волила до братів, благала в серцець допомоги, аж поки, підсилена божою міццю і милосердям, не полинула нарешті на весняні поля, в неосяжні простори, осяяні вічним світлом і вічною радістю.

Летіла все вище, все далі й далі, туди, де вже не чути людського плачу, ні жалібних скарг усього живого...

...Туди, де квітнуть лілеї, де пахнуть медами квітучі поля, де течуть зоряні ріки по

барвистому дні, де вічний день.

...Туди, де чути тихі молитви, де лине і снується, як туман, запашний дим, бринять дзвоники, тихо грає орган і вічно триває свята відправа. Туди, де праведники, і ангели, і святі спільно виспівують хвалу богу в безсмертному божому храмі. Де моляться душі людей, зітхають, плачуть від радості, з'єднавшись з богом навіки-віків.

Туди рвалася змучена душа Куби, що прагла відпочинку.

А гості все гуляли, веселились навіть ще більше, ніж учора, бо тут і частування було краще, і хазяї більше підливали горілки. А вже танцювали досхочу.

Кипіло й клекотіло все, мов окріп на великому вогні; коли гульня трохи вщухала, музика гриміла з новою силою, юрба танцюристів пригиналась, як лан під грозою, а тоді з новим розмахом пускалася в танець, стукаючи ногами, з піснями, з гамором, з вогненним захватом.

Танули серця на вогні палкого розгулу, кипіла кров, серця не пам'ятали себе, і кожен нерв тремтів у такт, кожен рух був танцем, кожен вигук — піснею, і всі очі іскрилися щасливою радістю.

Так тривало цілу ніч, до самого ранку.

А день уставав повільно, важко, ранкова зоря освітила похмурі громади темних хмар, і вже перед самим сходом сонця раптом потемніло й пішов сніг. Спочатку сніжинки падали зрідка, кружляли, наче хвоя, що осипається у вітряний день, та невдовзі сніг став сипати, ніби крізь густе сито. Падав рівно, одноманітно, безшелесно і вкривав дахи, дерева, тини, всю землю наче вибіленою пряжею чи пухом.

Свято скінчилося — ввечері ще мали зібратися в корчмі, але зараз стали розходитись по домівках.

Тільки дружки з музикантами на чолі з'юрмилися біля ганку й заспівали хором останню весільну пісню:

На добраніч молодим,

На добраніч!

Вам вітання віддаєм,

А самі додому йдемо!

На добраніч!

Саме в цю мить душа Куби линула до божого престолу.

Зима.

І

Находила зима.

Осінь ще боролася з нею, не підпускала близько, а зима з гарчанням товклася в синій далечині, мов голодний лютий звір; невідомо було, коли вона переможе і, стрибнувши вперед, встромить свої страшні ікла в світ.

Часом порошив жовтуватий сніг, який швидко танув,— осінній сніг.

Ще приходили дні, сумні, ніби сині від недуги, заціпенілі, гнилі, миготіли тьмяним крижаним світлом, пройняті стогнучим смутком — мертві дні. І птахи з криком тікали в ліси, і тривожніше дзюрчали води, текли повільніше, наче скуті страхом, і тріпотіла земля, і всі живі створіння спрямовували погляди, сповнені боязкого чекання, на північ, у бездонну повінь хмар.

І ночі були ще осінні: сліпі, каламутні, глухі, з клаптями туману і мертвим блиском зір — ночі тремтячого мовчання, яке таїло в собі придушені крики тривоги; ночі, повні болючих зітхань, раптової тиші, виття собак, кректання обмерзлих дерев, жалібних голосів птахів, що шукали притулку, моторошних покликів на пустирях і перехрестях, які загубилися в темряві, шелесту чийхось польотів, тіней, причаєних під стінами мовчазних хат, страшних примар, страхітного човгання, пронизливих стогонів.

Ще інколи, на схилі дня, з похмурих просторів свинцевого неба виринали величезне, червоне сонце і важко хилилось до заходу, ніби чан з розтопленим залізом, з якого виривалися криваві відблиски й струмки чорного диму, пронизаного відсвітами вогню, і тоді весь світ заливала заграва пожежі. І довго-довго, до самої ночі, догоряли й стигли на небі ці криваві жарини, а люди говорили:

— Зима близько й примчить на лютих вітрах! І зима насувалася з кожним днем, з кожною годиною, з кожною миттю.

І от — прийшла.

А ще раніше прилетіли перші її гінці.

Якось тихим, сонним ранком, незабаром після святої Барбари, що посилає людям легку смерть, повіяли перші тріпотливі, короткі вітри, облетіли землю, скиглячи, мов пси, які шукають сліду, вгризалися в поля, гарчали в кущах, розкидали сніг, шарпали сади, замітали хвостами дороги, прогулялись по водах, крадькома посмикали де-не-де старі солом'яні стріхи, розхитали похилі тини і, кружляючи, з вереском мчали в бори. А слідом за ними, відразу після заходу сонця почали виповзати з мороку довгі, свистячі й колючі язики вихорів.

Вони віяли цілу ніч, вили в полях, мов зграя голодних вовків. Та й добре ж погуляли: на ранок вже чорніла гола земля під розкиданим снігом у вибалках і ямах, подекуди білили розшарпані тини, поля місцями оголились і ніби світили лисинами, дороги підмерзли, закрижаніли, мороз гострими іклами вгризався в землю, і вона дзвеніла, мов залізо. Але тільки настав день, вихорі, завиваючи, сховалися в лісах і, напружено причаївшись там, тремтіли, ніби перед новим шаленим стрибком.

Небо ставало чимраз похмурішим, хмари наповзали звідусюди, підіймали потворні голови, розправляли свої зігнуті тіла і, розвіявши сиві гриви, поблискуючи зеленкуватими іклами, сунули цілою зграєю; грізною, похмурою, безшумною ордою атакували небо. З півночі йшли чорні величезні гори, пошматовані, розшарпані, розтрощені, нагромаджені одна на одну, схожі на повалені бурею бори. Їх перетинали глибокі прірви, засипані зеленими брилами крижин, і вони рвалися вперед з нестримною силою, з глухим шумом. З заходу, з-за чорних нерухомих лісів, повільно напливали громади темно-синіх набряклих хмар, місцями ніби прошитих вогнем; вони

йшли одна за одною нескінченною, дедалі більшою зграєю, як велетенські птахи. Зі сходу насувались хмари, плоскі, іржаві, наче гнилі, огидні, мов падло, що стікає сукровицею, а з півдня — якісь ветхі, червонясті, схожі на торфовища, геть посмуговані синіми смужками й наростами, мов смітники, повні черви. Та ще й згори, наче від пригаслого сонця, сипалися хмари, мов брудні клапті, й інші — червонясті, як прохолола жужіль,— і все це громадилося у величезні гори і заливало небо страшним, чорним, бурхливим потоком бруду й сміття.

Раптом почорніло навколо, настала мертва тиша, згасли світлі відблиски, померхли сині очі вод, усе наче заціпеніло, здивовано зупинилось, затаївши подих. Жахом віяло над землею, мороз проймав до кісток, страх хапав за горло, душі припали до землі, дикий жах охопив усе живе — можна було бачити, як мчав селом заєць з настовбурченою шерстю; ворони з пронизливим карканням влітали в клуні або навіть і в сіні; собаки вили на призьбах, мов скажені; люди заходили в хати, а над ставком метушилася сліпа кобила з уламком воза, натикалась на тини, дерева і з диким іржанням шукала свою стайню.

Розливалась навколо каламутна, задушлива пільма. Хмари опускалися дедалі нижче, тяглися з лісу щільним склубоченим туманом, котилися полями, мов бурхливі, шумливі, страшні води. Вони налетіли на село й залили його крижаною брудною млою. Та от небо наче розірвалося посередині, зблищала блакить, як вода в криниці. Різкий посвист прорізав повітря, ще більше заклубочили тумани, а з розриву хмар, наче з роззявленої пащечки, вирвався перший вихор. За ним линув другий, десятий, сотий! І завили, ринучи нестримними потоками, мовби з ланцюга зірвалися. Шаленою зграєю налітали на хмари, шарпали їх на шматки, прогризали наскрізь, поки не розкидали в усі боки, як гнилу солому.

Шум пішов по світу, метушня, свист, виття, курява.

Розтоптані гострими копитами вихорів, хмари крадькома тікали в ліси, небо прояснювалось, день знову розплющив олов'яні очі, і все живе зітхнуло з полегшенням.

Але вихорі не вгавали, віяли майже цілий тиждень, без відпочинку, без перерви. Вдень ще можна було хоч як-небудь терпіти, бо виходили з дому тільки ті, кому було треба, а всі інші сиділи в хатах і чекали, коли це скінчиться. Ночі були нестерпні. Вони прийшли наче спокійні, зоряні, і вгорі було тихо й ясно, але на землі завірюха справляла чортячу гульню — ніби повісилось одразу сто чоловік. Як тут було заснути, коли надворі гуло, тріщало, ревло, гуркотіло, наче тисячі порожніх возів щодуху мчали по вибоїнах, і від тупоту двигтіла земля. А тут ще лемент бозна-чий, вереск, завивання.

Хати тріщали, бо раз у раз завірюха натискала плечима на стіни, зривала стріхи, хапалась за балки, стукотіла головою в двері, так що вони розчинялись. Вона розбивала шибки, і доводилося серед ночі вставати й затикати вікна подушками, бо завірюха вривалася всередину з вереском, мов надокучлива свиня, і так пекла холодом, що люди ціпеніли навіть під перинами.

Скільки народ натерпівся за ці дні й ночі, навіть розказати неможливо!

А скільки шкоди наробила завія — і не злічити: повалила тини, пошарпала

солом'яні покрівлі, у війта звалила майже нову стодолу, у Бартека Козла здерла покрівлю з клуні і понесла далеко в поле, У Вінцерків повалила димар, на млині пошарпала шматок даху, а скільки накоїла іншої шкоди! Скільки дерев потрощила в садках і лісах! На шляху вирвала з корінням щось із двадцять тополь — вони так і лежали впоперек дороги, мов розтерзані, обдерті трупи.

В ці буряні, вітряні дні Ліпці наче вимерли; завірюха гуляла по дорогах з такою силою, що всякого, хто тільки виткнеться з хати, відразу хапала і жбурляла куди попало — в рівчаки, на дерева, на тини, а Ясека Незграбу навіть скинула з мосту в ставок, і хлопець ледве виліз. Вона бушувала дедалі більше, змітала пісок, несла гілки, тріски, сніпки з покрівель, а іноді й вершину якого-небудь дерева,— і все це линуло в куряві, ніби сполохані птахи, билосся об стіни хат, мчало хтозна-куди.

Найстарші люди на селі не пам'ятали таких буйних і надокучливих вітрів. Люди нудилися в задимлених хатах, бо не можна було й носа за двері виткнути, і з нудьги частенько сварилися між собою. Тільки непосидючі жінки часом пробиралися обережно попід тинами до сусідок, наче прясти, а головне — побазікати й понарікати; а чоловіки ретельно молотили. За причиненими ворітьми клунь з ранку до пізнього вечора стукотіли ціпи (висушене морозом зерно легко лущилось), і тільки надвечір, якщо завірюха трохи вщухала, дехто з парубків з мішечком зерна потихеньку пробирався до корчми.

А вихорі все бушували, і мороз дедалі дужчав; від його подиху позамерзали річки й струмки, застигли болота, став укrywся прозорим, майже блакитним льодом. Під мостом, там, де глибше, вода ще клекотіла, не поступалась, але край берега вона вже була міцно скута і, щоб напоїти худобу, доводилося прорубувати ополонки.

Тільки перед днем святої Люції погода трохи змінилась.

Мороз ослабнув, потеплішало, вітри наче вщухали — вони віяли тільки час від часу, але були вже не такі буйні. Небо вирівнялося, мов забороноване поле, наче вкрите вогкою сивою рядниною, і звисало так низько, що здавалося — воно спирається на придорожні тополі. Навколо було похмуро, сіро й глухо.

Опівдні потемніло й пішов сніг. Він падав великими рясними пластівцями і швидко запорошив усі дерева й пагорки. Ніч настала раніше, ніж звичайно, але сніг сипав дедалі густіше. На світанку його вже набралось на добрих три п'яді, він товстим шаром, наче кожухом, укrywав землю і все навколо закутав синясто-білою ковдрою. Настав день, а він все сипав і сипав без упину.

Така тиша зійшла на землю, що жодного подмuhu, жодного звуку не чути було крізь цей легкий пух. Все замовкло, заніміло, оглухло. Здавалося, світ завмер, споглядаючи чудо, і урочисто вслухався в ледве чутний шелест, в тихий політ сніжинок, в безупинне коливання мертво-білої завіси.

Біла мла розросталась, ширшала. Чистий, іскристий, незайманий сніг нагадував найбільшу, найм'якшу чудесну вовну, сипався, мов замерзле сяйво, і, здавалося, всі зоряні світи обернулися в іній і, розтерті на порошок під час польоту з неба, засипали весь світ. Зникли ліси, не видно було ні полів, ні доріг, село все потонуло, розтануло в білині,

в сліпучому тумані, і вже нічого не розрізняло око — тільки струмки снігової куряви, яка сипалась так рівно, так солодко-тихо, мов пелюстки розквітлої вишні місячної ночі.

За три кроки ніяк було побачити хату чи дерево, тин чи людину, а голоси літали в сніговій сутені, мов ослаблі метелики, і годі було зрозуміти, звідки й куди вони линуть, а вони тріпотіли все тихше, все слабше...

Сніг ішов два дні й дві ночі і зовсім засипав хати, що височіли, мов снігові кучугури, з яких пробивалися брудні патли диму. Дороги зрівнялися з полями, сади були засипані снігом до самих тинів, ставок зовсім зник під снігом. Вся земля перетворилась на неозору білу рівнину, вкриту щільним, холодним, пухнастим, чудесним покривом. А сніг все сипав, але вже сухіший і рідший, і крізь летючі пластівці ночами мерехтіло тремтяче світло зір, а вдень де-не-де вже голубіло небо. В розрідженому повітрі всі звуки були чіткіші, голоси різко, бадьоро, дзвінко розтинали білу млу. Село наче прокинулося від сплячки, заворушилось. Але ті, хто виїхав саньми, відразу ж повернулися: шляхами неможливо було проїхати. Люди прокопували стежки від хати до хати, відгрібали сніг від дверей, розчиняли навстіж двері хлівів. Всі повеселішали, а дітворі просто шаленіла від радощів. Собаки лизали сніг і з гавканням ганяли за хлоп'ятами. На сільських вулицях закипіло, на подвір'ях знявся гамір і крики, діти гралися в сніжки, качалися по м'якому, пухнастому снігу, ліпили величезних сніговиків, бігали з санками, і їхній веселий вереск та біганина наповнювали все село. Рох у цей день навчання відмінив, бо не міг нічого вдіяти з дітлахами.

Днів через два-три, вже смерком, сніг перестав сипати, тільки зрідка ще порошило, але це було майже непомітно — наче хто витрушував над землею мішок з-під борошна. Проте небо хмурилось, ворони кружляли біля хат і сиділи на дорогах, а ніч прийшла беззоряна, свинцева, освітлена тільки снігами, тиха, застигла й помертвіла, мов людина, яку зовсім залишили сили.

— Тепер нехай зніметься хоч найлегший вітерець — почнеться завія,— шепнув ранком старий Билиця, виглянувши у віконце.

— Ну й нехай мете, мені все одно! — буркнув Антек, підводячись з ліжка.

Ганка розпалила в печі вогонь і вийшла за поріг. Було ще дуже рано, на селі співали півні, скрізь лежав густий морок, наче хто змішав вапно з сажею й осипав усе. Не можна було розрізнити ні дерев, ні хат, ні далечини, тільки на сході ледь ясніла зоря, мов жар, що тліє під попелом. Над землею лежала глибока тиша, віяло різким холодом.

У хаті теж був пронизливий холод і вогкість, така дошкульна, що Ганка поквапилася взути черевики на босу ногу. Вогонь у печі ледве тлів, свіжі ялинові сучки тільки тріщали й диміли, і лише коли Ганка підкинула в піч трісок та соломи, сучки загорілись і полум'я освітило хату.

— Нападало снігу стільки, що на цілу зиму вистачить,— знову обізвався старий, хухкаючи на шибку, вкриту товстим шаром паморозі; він хотів хоч глянути на світ божий.

Старший хлопчик, якому пішов уже четвертий рік, захлипав у ліжку, а з другої

половини хати, де жила Веронка з сім'єю, долинали сердиті голоси, лайка, дитячий плач і грюкання дверима.

— Веронка вже своєю молитвою день починає! — шепнув зневажливо Антек, обгортаючи ноги нагрітими біля печі онучами.

— Привчилася торохтіти, то й торохтить, хоч і потреби немає... Але це не зо зла, ні...— тихо відгукнувся старий.

— Аякже! Дітвору вона товче теж не зо зла? А Стахові й доброго слова не скаже, все тільки гримає на нього, мов на собаку,— це що, від доброго серця? — сказала Ганка, стаючи на коліна біля колиски, щоб погодувати немовля, яке плакало й дригало ноженятами.

— Скільки ми вже тут у вас живемо, три тижні? І жодного дня не минуло в них без вереску, бійки та лайки! Не жінка — пес лютий! А Стах роззява, дозволяє з себе знущатися. Робить, як віл, а життя в нього гірше, ніж у собаки.

Старий боязко глянув на Ганку, хотів щось сказати на захист Веронки, але в цю хвилину двері з сіней відчинились і в хату просунулась голова Стаха, разом із ціпами, які він ніс на плечі.

— Антеку, хочеш іти зі мною? Органіст сказав, щоб я кого-небудь підшукав молотити ячмінь. Там такий сухий, добрий, легко лущить... Просився Філіп, але, якщо хочеш, іди ти... підроби трохи.

— Спасибі. Візьми Філіпа, а я до органіста працювати не піду.

— Твоя воля. Щасливо!

Ганка аж з місця схопилася, почувши Антекову відповідь, але відразу ж знову схилилася і сховала голову в колисці, щоб приховати сльози розпачу...

"Господи, така зима, така бідність, харчуємось самою картоплею з сіллю, гроша в кишені немає, а він робити не хоче! Цілими днями сидить у хаті, курить і думає про щось чи вештається хтозна-де, як волоцюга! Боже мій, боже мій! — болісно стогнала про себе Ганка.— Вже й Янкель у борг не дає, доведеться корову продавати... Що ж, уперся, то й продасть, а за роботу не візьметься. Воно й правда, на поденне йому ніяково йти, прикро,— та що ж поробиш? Якби чоловіком була, боже мій, не жаліла б рук і ніг, аби тільки корови не продавати, аби тільки весни дочекатися, зиму пережити... Але що я можу зробити, нещасна, що?.."

Ці думки так шматували їй душу, що вона місця собі не знаходила. Взялася за звичайну, щоденну роботу, і все крадькома поглядала на чоловіка. А він сидів біля печі і, закутавши полою свого кожуха старшого хлопчика, зогрівав йому ніжки рукою, похмуро дивився у вогонь і зітхав. Старий біля вікна чистив картоплю. Важке, неспокійне мовчання, повне таємних жалів, підсилене гнітючим почуттям нужди, лежало між ними. Вони не дивились одне одному в очі, не розмовляли. Розпач душив слова, гасив усмішки; в очах світилися невисловлені докори, на блідих, виснажених обличчях можна було прочитати гіркоту, жаль, але водночас і непохитну, залізну впертість. Минуло вже три тижні з того часу, як батько вигнав їх. Стільки довгих днів, стільки ночей, а обоє — і Антек, і Ганка — ще не переболіли цією кривдою, не вщухала

в них злоба. Вони так гостро її відчували, наче все трапилося щойно.

Вогонь весело тріскотів, тепло розливалось по всій хаті. Вже танув лід на шибках і сніг на порозі, навіяний крізь шпарини, а глиняна долівка мокріла і вкривалася росою.

— Що, прийдуть сьогодні євреї? — спитала нарешті Ганка.

— Сказали, що прийдуть.

І знову ні слова. Кому ж заговорити першим і про що? Ганці? Але вона боялась і рота розкрити, щоб мимоволі не вирвалися всі жалі й кривди, які накипіли в неї на серці. Ні, вона таїла їх у собі й стримувалась, як могла. Антек? Що ж він міг сказати? Що йому важко? Це й без того було видно, а до відвертості він ніколи не був схильний і ніколи не мав охоти до признань, хоча б і перед власною жінкою. Як було говорити, коли його гризла ненависть, коли від кожного спогаду серце корчилося з болю і мимоволі стискалися кулаки в пориві такої злоби, що хотілося кинутися на всіх, на весь світ.

Вже не зринали солодкі спогади про Ягну, наче він її ніколи не любив, наче не обіймав цими самими руками, якими зараз готовий був її роздерти. Але ненависті в нього до неї не було.

"Деякі жінки — мов дурні собаки, біжать за тим, хто їх більшим шматком поманить чи добре відлупцює".

Він, проте, думав про неї не часто, образ її притлумлював у пам'яті почуття гострої, болючої злоби проти батька. Так, в усьому винен старий. Він його кривдник! Він — та скалка, що вп'ялася в серце і ятрить його дедалі дужче! Через нього все це, через нього!

І Антек накопичував у собі все зло, всі страждання, яких йому довелося зазнати, і нагадував їх самому собі, мов слова молитви, якої не можна забути. Це був ланцюг спогадів, що ятрив душу, але він пропускав його через самісіньке серце, щоб запам'ятати краще.

Злидні його не лякали. Чоловік він здоровий, була б стріха над головою — і гаразд більше нічого йому й не треба, а про дітей нехай жінка піклується. Однак свідомість завданої йому кривди пекла вогнем і чимраз більшала, розросталась, мов пекуча кропива. Минуло лише три тижні, а вже все село від Антека відвернулося, наче його ніхто й не знав ніколи, наче він приبلуда якась. Уникають його, мов зачумленого, ніхто з ним не говорить, не заглядає до його хати, ніхто не пожалів, слова доброго не сказав, всі дивляться на нього, мов на розбійника!

Що ж, ні, то й ні! Нав'язуватись він не стане, але й ховатись від людей не буде і нікому не зверне з дороги. Війна, то й війна!

Але за що все це? За те, що він побився з батьком? Та хіба ж на селі це вперше? Хіба Юзеф Вахнік не б'ється із своїм мало не через день? Хіба Стах Плошка не перебив своєму батькові ногу? А їм же ніхто й лихого слова не сказав, — тільки його, Антека, цураються.

Так воно вже заведено — на кого бог, на того й люди! Про це старий подбав, — це його справа! Ну, та нічого, він старому за все відплатить, за все!

Анте́к жив тільки жадобою помсти й думками про неї і всі ці три тижні був наче в нестямі, наче в гарячці. Ні за яку роботу не брався, про злидні не думав, про завтрашній день не турбувався. Він весь заглибився в свої муки, раз у раз переживав їх у собі. Не раз уночі схоплювався з ліжка і тікав з хати — блукав дорогами, обираючи темні місця, і мріяв про жорстоку помсту, присягався собі, що нічого не подарує батькові.

Поснідали мовчки, а він усе сидів на місці й перебирав свої спогади, гіркі, колючі, мов терни.

Вже зовсім розвиднілось, вогонь у печі згас, і крізь трохи відталі шибки лився білий, холодний блиск снігів. Крижане сумне світло ранку прокрадалося в кутки й освітлювало хату в усій її вбогості.

Боже мій! Проти цієї руїни хата Борини здавалася просто панським палацом. Та що хата — навіть стайня батькова була придатніша для житла. Не дім, а розвалений хлів, купа струхлявілих балок, гною й гнилого сміття! Долівка глиняна, вся у вибоїнах, вкрита підмерзлою грязюкою й затоптаним сміттям. Тільки-но запалювали вогонь у печі, все це розтавало і смерділо гірше, ніж помийниця. Стіни — облуплені, струхлявілі і такі вогкі, що з них текло, а в кутках мороз трусив сивою бородою. Численні дірки в стінах замащені глиною, а подекуди — соломною з гноєм. Низька стеля нагадувала старе, подерте сито — соломи, затканої павутинням, було в ній більше, ніж дощок. Деякі меблі трохи прикривали це убозтво, а кілька ікон на стінах, жердка, де висіла одежа, та скриня затуляли лозову перегородку, за якою стояли корови.

Ганка, хоча й не дуже поспішала, а швидко впоралася з хазяйством, — надто вже воно було невелике: корова, телиця, поросля, кілька гусей і курей — от і все багатство. Потім вона одягла хлоп'ят, і вони відразу побігли в сіни гратися з Верончиними дітьми. Звідти хутко стали долимати вереск і біганина. Ганка й сама трохи причепурилась, бо от-от мали прийти покупці, та й на село їй треба було піти.

Вона хотіла поговорити з чоловіком, порадитися про цей продаж, але не зважувалась почати, бо Антек усе сидів біля згаслого вогню і дивився в одну цятку, такий похмурий, що їй навіть моторошно стало.

"Що з ним?" Ганка скинула дерев'яні черевики, щоб не дратувати його стуком, і все частіше поглядала на чоловіка з ніжністю й тривогою.

"Він не такий, як усі, через те йому важче", — думала вона, і їй страшенно хотілося заговорити з ним, розпитати, втішити. Вона вже підійшла до нього, вже рвалося з розчуленого серця ласкаве слово, але не вистачало сміливості. Як заговорити, коли він не звертає на неї ніякої уваги, ніби й не бачить нічого навколо себе! Ганка важко зітхнула. Не легко було в неї на серці, ні! Не солодким медом, а гіркотою полину було воно сповнене. О господи, не так живеться іншим! Навіть халупниці якісь краще, ніж їй. Усе на її плечах — турбуйся про все сама, піклуйся, клопочись, а заговорити ні з ким, душу вилити нема кому! Нехай би він на неї нагримав, нехай би навіть і побив, — вона знала б принаймні, що в домі є жива людина, а не колода!

А він усе мовчить, тільки часом буркне щось, мов лютий собака, або гляне так, наче

морозом обсипле. Ні поговорити з ним, ні підійти до нього з щирим серцем, як це звичайно буває між чоловіком і жінкою. Скажеш йому що-небудь? Поскаржишся? Де там! Що йому дружина,— вона тільки на те потрібна, щоб хату доглядати, обід варити, дітей ростити. Хіба він про що-небудь дбає? Хіба коли-небудь приголубить, чулістю зворушить, обійме міцно, поговорить від щирого серця? Непотрібно йому все це, непотрібно! Завжди про щось своє думає, завжди, як чужий, і не помічає, що навколо нього діється! А ти, жінко, тягни все на собі, клопочись, викручуйся, як знаєш, а тобі за це навіть добрим словом не заплатять!

Ганка вже не могла побороти розпачу, не могла втримати сліз — і втекла за перегородку до корів. Тут вона, припавши головою до ясел, тихо плакала, а коли Красуля засопіла і стала лизати їй голову й плечі, вона дала волю своєму відчаю.

— І тебе не буде, корівонько, і тебе... Прийдуть зараз, куплять тебе... віршовку до рогів прив'яжуть... поведуть далеко годівницю нашу... далеко! — шепотіла вона, обіймаючи ший корови, виливаючи наболіле серце перед цією лагідною твариною. Вона вже не стримувала стогонів, плачу, в ній раптом спалахнуло палке обурення. Ні, так не може тривати далі! Корову продадуть, їсти їм нічого, а він сидить, роботи не шукає; кликали молотити — не пішов, усе ж таки заробив би злотий і двадцять грошів на день,— вистачило б на сіль, на засмажку, коли вже й тієї краплини молока в них не буде!

Вона повернулась до кімнати.

— Антеку! — покликала гостро, сміливо, готуючись усе йому висловити.

Він мовчки підняв на неї тихі, почервонілі очі й глянув так сумно, що в Ганки серце стислося, гнів її одразу вщух і змінився жалем.

— Ти казав їм, щоб прийшли за коровою? — спитала вона тихо й на диво м'яко.

— Так. Ось вони вже, мабуть, ідуть, бо на дорозі собаки гавкають.

— Ні, це в дворі у Сікори гавкають,— сказала Ганка, глянувши у вікно.

— Обіцяли до полудня прийти, значить, от-от прийдуть.

— А продавати неодмінно треба?

— Ну, як же — адже гроші потрібні? Та й корму в нас на двох корів не вистачить... Треба продати, Ганнусю, що поробиш... Шкода корови, звичайно... Але без грошей не проживеш,— говорив Антек тихо і так лагідно, що серце в Ганки забилося радістю й надією. Вона дивилася в очі чоловікові, наче вірна й слухняна собака, і в цю мить їй не шкода було корови, не шкода нічого. Вдивлялася жадібно, забувши всі муки, в це кохане обличчя, слухала голос, що вогнем охоплював їй душу, зогрівав її, зворушував своєю ніжністю.

— Звичайно, треба! Телиця в нас залишиться, у піст отелиться, і ми ще дочекаємось молока,— притакувала Ганка, аби тільки він говорив ще.

— А якщо соломи не вистачить, прикупимо.

— Хіба що вівсяної, а житньої вистачить до весни. Батьку, розкопайте-но яму, треба подивитись, чи не померзла картопля.

— Сидіть, батьку, ця робота вам не під силу, я сам відкопаю. Антек устав, скинув

кожуха, взяв лопату і вийшов.

Снігу навалило мало не до самої стріхи, бо хата стояла на белебні, майже за селом, досить далеко від дороги, і не була захищена ні тином, ні садом. Кілька кривих диких черешень росло перед вікнами, але їх так засипало, що лише гілки стирчали із снігу, мов скручені хворобою пальці. Від вікон старий Билиця ще вранці відгріб сніг, проте яму з картоплею замело, і її важко було знайти під снігом.

Антек ретельно взявся до роботи. Снігу навалило на зріст людини, він вже встиг підмерзнути й затужавіти, і його доводилось зрізати пластами. Антек навіть спітнів увесь, поки відрив яму, але працював охоче, був у доброму настрої та раз у раз жбурляв сніжками в дітей, що гралися біля порога,— і тільки в ті хвилини, коли раптом згадував про те, що його гнітило, руки в нього опускались, він переставав працювати і, притулившись до стіни, дивився кудись у далечінь, зітхав. І знову душа його кидалась, як заблукана в темряві вівця.

День був похмурий, сіренький, білясте небо низько нависло над землею, сніги вкривали її товстим, пухким кожухом. Скрізь, скільки око сягає, стелилася синясто-біла, глуха, мертва рівнина. Холодний туман з голочками паморозі закутував усе, наче пряжею. Хата Билиці стояла на пагорку; звідси видно було все село мов на долоні. Засніжені копиці й кучугури, що здіймалися одна біля одної, довгим вінком оточували захований під снігом став, жодної хати не видно було цілком — всі вони потопали в снігу. Лише місцями темніли стіни комор, клубочилися руді торф'яні дими, сіріли дерева під сніговими шапками. Іноді веселі голоси дзвеніли в цьому білому царстві, летіли з одного кінця села в інший, та монотонний стукіт ципів лунав глухо, наче з-під землі. Дороги були порожні, заметені снігом, у полях ні душі живої, навколо — величезна пустка, біла й мертва, застигла від холоду. У млистій далечині не можна було відрізнити неба від землі, тільки ліси ледве помітно синіли в снігах,— наче на обрії висіла хмара.

Антекові очі недовго блукали по цім сніговім безгомінні, він знову глянув у бік села, шукаючи батькову хату. Його думки перебила Ганка — вона вже залізла в яму й гукала звідти:

— Нітрохи не померзла! У Вахніків її так провіяло вітром, що пів-ями довелося свиням згодувати, а наша цілісінька.

— От і добре! Вилазь-но, здається, ідуть покупці. Треба вивести корову надвір.

— Ну, звичайно, це вони, прокляті! — з люттю вигукнула Ганка.

Від корчми стежкою, зовсім заметеною снігом і ледве-ледве позначеною слідами Стахових дерев'яних черевиків, брело двоє євреїв, а за ними з веселим заливчастим гавканням бігли собаки мало не з половини села і так наскакували на них, що Антек пішов назустріч, щоб відігнати.

— Здорові були! Ми спізналися через те, що стільки снігу, стільки снігу — ні пройти, ні проїхати! В лісі вже всією громадою дорогу прокопують!

Антек, нічого не відповідаючи, повів їх до хати обігрітися. Ганка обтерла корові забруднені гноєм боки, видоїла молоко, яке набралось з ранку, і повела її через хату

надвір. Корова упиралася, ішла неохоче і, ледве переступивши поріг, витягла морду, понюхала повітря, полизала сніг — і раптом, невідомо чому, заревла протяжно, тихо, жалібно й стала так рватися з налигача, що старий Билиця ледве її втримував.

Тут уже Ганка не витримала: гострий жаль різонув їй серце, і вона заридала, а дивлячись на неї, й діти, вчепившись за материну спідницю, заголосили, заплакали. Антекові теж невесело було, але він зціпив зуби і, прихилившись до стіни, дивився на ворон, які зліталися на розкиданий в ямі сніг. А покупці, про щось перемовляючись між собою по-своєму, почали обмацувати корову й оглядати її з усіх боків.

Антек з дружиною почували себе так, мов на похороні, і намагалися не дивитися на тварину, яка марно рвалася з прив'язі, злякано витріщала на хазяїв великі очі й глухо ревла.

— Господи Ісусе! Чи на те я тебе, корівонько, пасла, чи на те доглядала тебе, берегла, щоб тебе на заріз повели, на погибель!..— голосила Ганка, б'ючись головою об стіну, а діти вторували їй плачем.

Але даремні були і лемент, і плачі,— від того, що мусить бути, не втечеш, долі своєї не побореш...

— Скільки хочете? — спитав нарешті найстарший з покупців, сивий єврей.

— Триста злотих.

— Триста злотих за таке падло! Та ви, Антонію, не в собі, чи що?

— Ти не смій її ганити, бо я тобі покажу падло! — заверещала Ганка.— Бач, який! Корова молода, ледве п'ятий рік їй пішов, відгодована!

— Ша, ша!.. Коли торг іде, мало яке слово скажеш, сердитись нічого... Тридцять карбованців дати?

— Я своє сказав.

— А я своє кажу — тридцять один!.. Ну, добре, тридцять один з полтиником! Ну, тридцять два — згода? Тридцять два з полтиником, гаразд?

— Я своє сказав.

— Ну, останнє слово — тридцять три! А ні, то й не треба! — мовив флегматично молодший єврей і обернувся, шукаючи свою палицю, а старий уже став застібати халат.

— За таку корову! Бога побійтесь, люди! Корова з дім, сама шкура десять карбованців коштує... За таку корову! Шахраї, христопродавці!..— стогнав старий Билиця, погладжуючи корову, але на нього ніхто не звертав уваги.

Покупці почали завзято торгуватись. Антек твердо стояв на своєму, уступив дещо, але дуже небагато, бо корова й справді коштувала цих грошей, і якби її продати навесні, і не торговцям, а якомусь господареві, можна було б напевно одержати за неї півсотні. Та де лихо підганяє, там нужда посторонки натягає,— торговці добре це розуміли, і хоча вони кричали дедалі голосніше і чимраз завзятіше плескали Антека по долоні на знак згоди, але все ж таки додавали потроху, найбільше по полтиніку.

Вже було так, що вони, розсердившись, пішли з двору, а Ганка потягла корову назад у хлів, і навіть Антек спересердя готовий був відмовитись від продажу,— але покупці повернулись і знову почали кричати, галасувати й божитися, що більше дати

не можна, знову били по руках і оглядали корову, аж поки не сторгувались за сорок карбованців, і ще два злотих обіцяли Билиці за те, що відведе корову.

Гроші заплатили тут-таки, на місці, і старий Билиця повів за ними корову до саней, які чекали їх біля корчми. Ганка з дітьми проводжала свою Красулю до самої дороги і щохвилини гладила її по морді, припадала до неї, відірватися не могла, не могла побороти свого горя й жалю.

Вона ще постояла на дорозі, дивлячись услід корові і від широкого серця проклинаючи нехристів, які її забрали.

І не диво, що вона так лютувала! Втратити таку корову!

— Так порожньо в хаті стало, наче кого на кладовище відвезли,— сказала Ганка, повернувшись додому. Вона то заглядала до загородки, то дивилась у вікно, на протоптану стежку із слідами гною й копит, і голосила, і заливалась сльозами.

— Годі тобі! Реве й реве, мов теля! — гримнув на неї Антек, який сидів біля столу, де розкладені були гроші.

— У кого не болить, той і не кричить! У тебе серце не боліло, коли корову на заріз євреям віддав!

— А що ж мені з себе шкуру здерти й продати?

— Тепер ми, як останні халупники, гірші за жебраків, краплі молока не буде й радості ніякої! От до чого я дожилась! От до чого я доробилась! Боже, боже! Інші чоловіки працюють, наче воли, і завжди що-небудь прикупувають для господарства, а цей останню корову, яку мені батьки дали, і ту продав! Видно, вже погибель наша приходить! — нестямно голосила Ганка.

— Реви, реви, може, це в тебе кров від голови відтягне, бо ти зовсім з глузду з'їхала, нічого зрозуміти не можеш! Ось на тобі гроші, заплати всім, кому винна, та купи, що треба, а решту сховай.

Він підсунув їй купку грошей, а п'ять карбованців поклав собі в гаманець.

— Навіщо тобі стільки грошей?

— Як "навіщо"? Не піду ж я тільки з костуром.

— Куди ж це ти зібрався?

— Піду по світу роботи шукати. Гнити тут не буду!

— По світу! Скрізь біднякові вітер в обличчя! А мене що ж, саму тут покинеш?

Ганка несвідомо все підвищувала голос і грізно наступала на чоловіка, але він, не звертаючи на неї уваги, надів кожух, підперезався й пошукав очима шапку.

— У господарів робити не буду! Краще здохну, а не буду! — сказав він.

— То йди до органіста — йому молотильники потрібні.

— От ще! До цього пройдисвіта, до цього бовдура! Тільки й знає в костьолі на органі гудіти, а сам людям у руки дивиться і живе тим, що вижебрає або вициганить! До такого робити не піду!

— Смерть завжди причину знайде!

— Не чіпляйся! — крикнув Антек сердито.

— Та я хіба тобі що кажу? Ти що хочеш, те й робиш.

— Піду по маєтках,— сказав Антек вже спокійніше.— Довідаюсь, чи немає де роботи якої,— може, з Нового року наймуся де-небудь. Хоч би орачем піду — все одно, аби тільки тут не сидіти, не мати завжди перед очима своєї кривди, бо вже не сила моя! Досить з мене, досить людського жалю! Дивляться на мене, мов на паршивого... Піду світ за очі, аби тільки далі... аби швидше! — кричав він, не тямлячи себе.

Ганка стояла нерухомо, завмерши від переляку: таким вона його ще ніколи не бачила.

— Ну, залишайся з богом, днів через два повернусь.

— Антеку! — гукнула вона розпачливо.

— Чого тобі? — він повернувся з сіней.

— Так і підеш? Навіть доброго слова мені шкодуєш... навіть...

— Буду я з тобою панькатись! Не те мені в голові! — він вийшов, грюкнувши дверима.

Насвистуючи крізь зуби, спираючись на костур, він пішов так швидко, що сніг рипів під ногами. Оглянувся на хату — Ганка стояла біля стінки й плакала, а у вікно дивилась Веронка.

— Все реве й реве, паскуда, тільки на це розуму й вистачає! Піду, піду світ за очі,— шепотів він подумки, роздивляючись навколо, жадібно обводячи очима засніжену далечінь.

Незрозуміла туга шарпала йому серце, гнала вперед, і він з радістю думав, що є інші, незнайомі села, нові люди, інше життя. Це прийшло несподівано, захопило його всього і несло вперед, як мчить бурхлива річка тонку гілку: неможливо ні боротися, ні повернутися назад. Доля понесла його в невідомий світ.

Ше годину тому він і не думав, і не знав, що піде з села. Цей порив прийшов раптово, сам собою, наче вітер його навів, розпалив у серці нестримне бажання втекти від усього... Знайдеться робота чи ні — все одно, аби тільки піти звідси! Ех, полинути б птахом, помчати б над усім світом, над лісами, над неосяжною землею! І правда — навіщо йому тут пропадати, чого дожидати? Його вже й так замучили спогади, душа висохла,— а що з того?

Правильно сказав ксьондз: судом він з батька нічого не стягне, ще й своїх грошей чимало витратить. А помсту треба відкласти до слушного часу. Ще немає в світі людини, якій би він, Антек, подарував би свого кривду... А зараз треба йти, йти вперед куди-небудь, якнайдалі від Ліпців.

Але куди ж спочатку? Він зупинився біля повороту на тополину дорогу і нерішуче дивився на загублені в тумані поля. Він так змерз, що його трусило й навіть зуби цокотіли.

"Пройду селом, а потім шляхом за млином!" — вирішив він швидко й повернув до села. Та не пройшов і ста кроків, як змушений був відступити вбік, під тополі. Дорогою, просто на нього, здіймаючи снігову куряву, мчали чийсь сани, видзвонюючи бубонцями.

Це їхали Борина і Ягна. Борина сам правив, і коні мчали скоком, несучи сани, мов пір'їну, а старий ще підхльоскував їх батогом і щось із сміхом розповідав Ягні. Вона теж

голосно говорила, та раптом замовкла, побачивши Антека. Очі їхні зустрілись — на одну тільки мить, швидко, мов блискавка,— і розминулись: сани промчали, потонули в морозній куряві. Але Антек не рухався з місця, стояв, мов закам'янілий, і дивився їм услід. Вони ще миготіли в сніговому тумані; зачервоніє Ягусина спідниця, голосніше зателенькають бубонці,— і знову зникнуть сани у білій далечині, а потім раптом виринуть під шатром укритих памороззю гілок,— сплівшись, вони утворили наче склепіння, тунель у снігу, підпертий чорними колонами тополь, які стояли обабіч дороги, пригнувшись, мов люди, що з зусиллям підіймаються на гору.

Антекові здавалося, ніби він усе дивиться Ягусі у вічі, вони стояли перед ним, сяяли в снігах, мов блакитні квітки льону, виростали скрізь на дорозі і дивилися на нього з переляком і жалем, здивовані й радісні водночас, горіли яскравим вогнем і заглядали йому просто в серце.

І душа його згасла, змерхла, наче іній засипав її до самої глибини й заморозив. Сяяли в ній тільки блакитні очі Ягни. Він повільно побрів далі, опустивши голову. Раз-другий озирнувся, але під тополями вже не видно було нічого, тільки бубонці часом ще побрязкували вдалині та клубочилася снігова курява.

Антек забув усе на світі, наче раптом утратив душу, позбувся пам'яті. Він розгублено озирався, не знаючи, що робити, куди йти... Що сталося? Він мовби поринув у сон наяву і не міг отямитись.

Майже несвідомо Антек звернув до корчми. Мимо проїхало двоє саней, повних людьми, але він, хоч як придивлявся, не впізнав нікого.

— Куди це стільки народу суне? — спитав у Янкеля, який стояв на порозі.

— До суду. Сьогодні в суді розглядають позов на поміщика,— знаєте,— за корів та за те, що пастухів лісник побив. Ці із свідками їдуть, а Борина поїхав уперед.

— Ви думаєте — виграють?

— Чому ні? Судяться з поміщиком із Волі, а суддя — поміщик із Рудки. То невже поміщик програє? А люди проїдуться, дорогу вкатають, повеселяться трохи, ну, і в місті нашим теж дадуть заробити! От і виграють усі потроху.

Антек, не слухаючи жартів Янкеля, наказав подати собі горілки, але й не доторкнувся до чарки. Принаймні годину стояв він нерухомо, спершись на шинквас, і майже нестямно дивлячись в одну цятку.

— Що це з вами?

— Нічого. Пустіть мене за перегородку.

— Не можна, там купці сидять, великі купці, вони знову в поміщика ділянку на поруб купили, ту, що за Вовчим Долем. Їм заважати не можна... а може, вони й спати лягли...

— От витягну пархатих за бороди та на сніг повикидаю! — люто гукнув Антек і кинувся був до перегородки, але повернувся, узяв пляшку і сів за столик у найтемнішому кутку.

Порожньо й тихо було в корчмі, тільки зрідка євреї гукали щось своєю мовою, і тоді Янкель біг до них або час від часу забігав хто-небудь з вулиці і, випивши чарку,

виходив.

День хилився до заходу, і мороз, видно, дужчав — дзвінкіше рипіли по снігу полозки саней, холодом віяло в корчмі. Антек усе сидів і попивав горілку, не кваплячись, наче заглиблений у власні думки. Він не розумів, не відчував, що робиться навколо і в ньому самому.

Випив дві чарки одну за одною,— ті очі все синіли перед ним так близько, що майже торкалися його вій. Випив третю, а вони все сяяли, але вже стали кружляти, літати по хаті, мов вогники. В Антека від страху мороз пробіг по спині, він схопився, грюкнув пляшкою об стіл, так що вона розлетілася на скалки, і пішов до дверей.

— Платіть! — закричав Янкель, заступивши йому дорогу.— Я вам у борг давати не стану!

— Геть з дороги, псякрев, бо вб'ю! — гукнув Антек так люто, що Янкель зблід і відступив убік.

Антек грюкнув дверима й вибіг з корчми.

II

Перед самим полуднем небо проясніло на хвилину, ніби хтось запаленою свічкою освітив усе навколо, але відразу ж нахмурилося, потемніло — видно, треба було чекати снігу.

У хаті Белиці теж було якось особливо похмуро, холодно й сумно. Діти гралися в ліжку й тихо попискували, мов злякані курчата, а Ганку так мучила тривога, що вона місця собі не знаходила. Вона тинялася з кутка в куток і то виглядала у вікно, то виходила за поріг і палаючими очима вдивлялася в далечінь. На дорогах і полях ні душі живої, лише кілька саней проїхали від корчми й зникли за тополями, наче провалились у снігову прірву, не залишивши після себе ні сліду, ні звуку. І знову навколо мертва тиша й неозора пустеля.

"Коли б хоч жебрак забрів, було б з ким поговорити!" — зітхнула Ганка.

— Ціп-ціп-ціп! — почала вона скликати курей, які розбрелися по снігу й мостилися вже на черешнях. Вона віднесла їх на сідало і, повернувшись, стала лаяти Веронку за те, що та виставила в сіни цебер з помиями, а прокляті свині геть-чисто їх розхлюпали, так що під дверима натекла калюжа.

— Гляди за своїми свиньми сама або дітям накажи, якщо ти себе за господиню вважаєш! А я не хочу через тебе в грязюці жити!..— кричала вона крізь двері.

— Ач, продала корову, то вже й порядкує тут! Дивіться, вже їй грязюка заважає. Велика пані! А сама наче в хліву живе.

— Як я живу, це тебе не обходить, і до корови моєї тобі теж діла немає!

— То й тобі до моїх свиней діла немає, чуєш!

Ганка тільки грюкнула дверима. Що ти будеш відповідати такій відьмі? Їй слово, вона тобі тридцять, а то ще, чого доброго, і битися полізе!

Вона зачинила двері на защіпку, дістала гроші й почала їх перелічувати. Немало попрацювала, поки полічила таку силу грошей! Вона щоразу плуталась, помилялась: ще не прохолов гнів на Веронку, мучили турботи про Антека... Їй то ввижалось, що

Красуля тут і чомусь стогне, то гризли спогади про життя в свекровім домі.

— Правда, що ми наче в хліву живемо, правда,— шепотіла вона, оглядаючи хату,— а там і підлога, і вікна — любо глянути, стіни побілені, тепло, чисто і всього вдосталь! Що вони там зараз роблять? Юзька, певно, після обіду посуд миє, а Ягна пряде і поглядає на вулицю крізь чисті, незамерзлі шибки. Чого їй бракує? Віддав він їй усі корали, які залишилися після покійниці, а скільки шерстяних спідниць, всякої іншої одежі, скільки хусток!.. Працює мало, клопоту ніякого не має, їсть солодко. Адже Стах розповідав, що Ягустинка за неї все вдома робить, а вона мало не до полудня під периною вилежується та чай попиває... Картопля їй не до смаку! А старий усе їй догоджає, панькається з нею, мов з малою дитиною...

Ганку раптом охопив такий гнів, що вона навіть схопилася з місця і погрозила кулаком.

— Грабіжниця, паскуда, лахудра! — гукнула вона так голосно, що старий Билиця, який дрімав на лежанці, злякано схопився.

— Батьку, ідіть притрусіть картоплю соломою і засипте яму снігом, бо мороз заходить! — сказала вона вже спокійніше, починаючи знову лічити гроші.

У старого робота чогось ішла невлад: снігу насипало цілу гору, а сили в нього було мало, та й до того ж не давала йому спокою думка про ті два злотих, які євреї заплатили Ганці за те, що він одвів їм корову. Він чудово пам'ятав, що на столі блищали дві майже новенькі срібні монети.

"Може, вона їх мені віддасть,— думав він.— Адже я їх заробив. Рука навіть затерпла од вірьовки, так Красуля рвалась. Я ж її втримав! А як її перед купцями вихваляв — усі Чули!.. Може, і віддасть... Я старшому б, Петрусеві, на першому ж ярмарку купив би пишалку... та й малому теж треба. І Верончиним дітям... розбійники вони, пустуни, а все ж треба й їм... А собі — тютюну міцного, такого, щоб аж у череві свербіло, бо в Стаха тютюн слабкий — і не чхнеш від нього..."

Так міркував старий, працював повільно, і коли через годину Ганка вийшла, солома в ямі ще ледве-ледве була прикрита снігом.

— З'їсте ви за дужого чоловіка, а зробите менше, ніж дитина...

— Та я зараз, Ганнусю... Тільки задихався трохи, хотів дух перевести! Я миттю, миттю,— бурмотів він перелякано.

— Вечоріє, мороз заходить, а яма вся розкопана, наче її свині рили. Ідіть уже до хати, глядіть дітей, а я сама тут упораюсь.

Вона почала згрібати сніг так спритно, що через якісь десять хвилин яма була засипана й акуратно пригладжена.

Вже смеркало, коли вона скінчила. У хаті стояв нестерпний холод, глиняна мокра долівка підмерзла й гула під дерев'яними черевиками, мов тік, мороз знову вкрив візерунками шибки. Діти пхінькали — може, їсти хотіли, але Ганка їх не вгамовувала — ніколи було. Треба нарізати січки для телиці, нагодувати порося, яке вже товклося в двері й кувікало, напоїти гусей. Роблячи це все, вона ще раз у думці пригадувала, кому скільки винна, і, впоравшись з усією роботою, зібралась іти.

— Батьку, ви тут запаліть у печі і дітей доглядайте, а я швидко повернусь. Якщо Антек прийде,— капуста в горщику на печі.

— Гаразд, Ганнусю, вогонь розпалю, дітей догляну, а капуста в горщику. Все запам'ятаю, Ганнусю, все...

— А ті два злотих я забрала, адже вони вам не потрібні,— годують вас, взуті, одягнені, чого ж вам ще?

— Так, так... все в мене є, Ганнусю, все...— шепнув він і поспіхом відвернувся до дітей, приховуючи сльози, що покотили в нього з очей.

Вийшовши на вулицю, Ганка тугіше зав'язала хустку, бо мороз проймав до кісток. Сніг рипів під ногами, на землю лився блакитний присмерк, повітря було сухе й на диво прозоре, небо чисте, ніби скляне, і де-не-де у височині вже мерехтіли зорі.

Ганка раз у раз обмацувала гроші за пазухою, перевіряючи, чи вони тут, і думала, що треба буде розпитати людей,— може, вона знайде чи випросить яку-небудь роботу для Антека, а піти з села йому не дасть! Тільки зараз вона згадала, що він казав, ідучи, і в неї навіть серце завмерло від цієї згадки. Ні, поки вона жива, цьому не бути! Не перейде вона в інше село, не буде жити серед чужих і сохнути від туги!

Вона окинула поглядом дорогу, заметені снігом хати, садки і ці сірі безкраї поля. Вечір, тихий, морозний, насувався чимраз швидше, зірок дедалі прибувало, наче хто їх розсівав повними пригорщами, а на замерзлій землі крізь снігові сутінки мерехтіли вогники, пахло димом, по вулиці снували люди, і голоси їхні линули низько над снігами.

— Тут я зроста і не буду кружляти, як вітер, по світу, ні! — палко шепотіла вона, трохи притишивши ходу, бо місцями провалювалася в хрусткий сніг аж до колін, і доводилося важко витягати черевики.

"Тут я народилась, тут і залишуся до самої смерті. Аби тільки до весни протриматись, а там легше буде. Не схоче Антек працювати,— все одно старцювати не піду, буду людям прясти, ткати, за всяку роботу візьмусь, аби тільки за що-небудь вхопитися й нужді не піддатись. Адже Веронка тканням стільки заробляє, що й грошей трохи про запас має",— міркувала Ганка, прямуючи до корчми.

— Слава Ісусу,— сказала вона, заходячи.

Янкель відповів: "Навіки-віків" і, як звичайно, продовжував похитуватись над книжкою, не дивлячись на Ганку. Та коли вона поклала перед ним гроші, він привітно всміхнувся, трохи підкрутив гніт у висячій лампі, допоміг Ганці полічити гроші і навіть почастував горілкою.

Але ні про борг Антека, ні про нього самого він і слова не сказав; розумний старий зміркував, що нема чого жінці знати про чоловікові справи: не розбереться як слід і почне язиком ляпати! Тільки коли Ганка вже зібралася йти, він запитав:

— А хазяїн ваш що робить?

— Антек? Пішов роботи шукати.

— Хіба на селі роботи немає? От на млині тартак збудували. Та й мені умілий чоловік потрібен — дрова возити.

— Ну, ні, в корчмі мій працювати не стане! — скрикнула Ганка.

— Що ж, нехай собі вилежується, якщо він такий пан! А гуси у вас є? Підгодуйте їх, то я куплю на свята.

— Де там мені продавати, я залишила собі лише кілька, щоб відгодувати.

— Навесні купите молодих, а мені потрібні відгодовані. Можете, якщо хочете, все у борг брати, потім порахуємося — заплатите гусьми.

— Ні, гусей не продам.

— Продасте, коли корову з'їсте, і навіть дешево продасте!

— Не діждешся ти цього, паскудо! — шепнула Ганка, виходячи...

Небо вже іскрилося зорями. Від морозу навіть дух перехоплювало, з лісу віяв холодний, колючий вітер. Але Ганка йшла повільно і з зацікавленням поглядала на хати. У Вахніків, які жили біля самого костюлу, ще світилося, з подвір'я Плошків долинали гучні голоси й кувікання свиней. У плебанії всі вікна світилися і біля ганку чийсь коні нетерпляче били копитами. У Клембів, які жили поруч з ксьондзом, теж горіло світло і хтось ходив біля стайні — чути було рипіння снігу під дерев'яними черевиками. А далі, за костюлом, там, де село розходилося двома вулицями, що обіймали став, мов дві руки, вже майже нічого не було видно, тільки де-не-де в сніговому присмерку миготів вогник та чулося гавкання собак.

Ганка глянула в бік Борининої хати, зітхнула і, пройшовши мимо костюлу, звернула в довгий прохід поміж садом Клембів і городом ксьондза. Вона йшла до органіста. Вузька доріжка була ледве втоптана, і з обох боків так низько нависали засніжені обважнілі кущі, що на Ганку раз у раз сипався сніг.

Двір органіста стояв у глибині подвір'я плебанії, але мав окремий в'їзд. З дому линули крики й плач, а біля ганку на снігу чорніла скринька й валялися якісь плаття, перина, всякий мотлох. Біля стіни стояла Магда, наймичка органіста, і лементувала, захлинаючись плачем:

— Вигнали! Вигнали мене, як собаку, на мороз, під усі чотири вітри! Куди ж я, сирота, тепер піду, куди?

— Не горлай тут, ти, свиня! — заgrimів голос із сіней.— От візьму кия, миттю замовкнеш! Зараз же забирайся звідси! До Франека свого іди, негіднице!

— Як ся маєте, Боринова? Люди добрі, та вже з осені всі знали!.. Говорила я, просила, заклинала її, стерегла, та хіба встережеш таку безсоромну дівку? Всі спати ляжуть, а вона — з двору, от і нагуляла собі байстря. Скільки разів їй казала: "Ой, Магдо, зупинися, поміркуй, не одружиться він з тобою!" А вона мені в живі очі брехала, від усього відрікалась. Бачу, дівка пухне, живіт росте, мов на дріжджах,— і кажу їй, як путній: "Іди звідси, поки не пізно, заховайся де-небудь на чужому селі, поки є час, поки люди не помітили..." То хіба вона послухалась? А сьогодні її схопило в хліву, коли корів доїла!.. Цілу дійницю молока розілляла! А моя Франя перелякалась і кричить, що з Магдою щось трапилось! Ісусе, Маріє,— в моєму домі такий страм! Що ксьондз на це скаже! Іди геть звідси, бо накажу тебе викинути на дорогу! — верескнула органістиха, збігши з ганку.

Магда схопилася з місця і з плачем та голосінням почала збирати своє шмаття і

зав'язувати в клунки.

— Ходім у кімнату, Боринова, холодно... Щоб і сліду твого тут не було! — гукнула органістиха Магді, ідучи.

Вона провела Ганку довгими сіньми в кімнату.

Дуже велика, низька кімната була освітлена вогнем, який палав у печі. Органіст, напіводягнений, у самій сорочці з закачаними рукавами, червоний як рак, сидів біля вогню і пік облатки. Кожну хвилину він черпав ложкою з миски рідке тісто, виливав його в залізну форму, притискав так, що воно сичало, і ставив форму на вогонь, на сторч поставлені цеглини. Потім, перекинувши форму, виймав облатку і кидав на низенький ослінчик, біля якого сидів хлопчик і підрівнював ножицями краї облаток.

Ганка привіталася з усіма, а господині поцілувала руку.

— Сідайте, погрійтесь! Ну, що там у вас чути?

Звичайно, Ганка не могла відразу заговорити про справу. Вона оглядалася навколо, крадькома заглядала в сусідню кімнату, де навпроти дверей на довгому столі біля стінки білили купи облаток, притиснуті дошкою. Двоє дівчат складали їх пачками і обв'язували кожну пачку смужкою кольорового паперу. А в глибині кімнати монотонно награвав клавікорд. Музика снувалась як павутиння, то злітала високо, як пісня, то знову завмирала, то раптом обривалась таким пронизливим вереском, що Ганка навіть здригалась, а органіст кричав:

— Гей, труба, проковтнула фа, як шкварку! Повтори знову від "Лаудамус пуері".

— Це ви вже до святок готуетесь? — спитала Ганка, бо непристойно було сидіти мовчки.

— Так, парафія велика, розкидана, а всім треба до свят облатки рознести, от і доводиться заздальгідь готувати.

— Пшеничні?

— Ось покуштуйте.

Він подав їй ще гарячу облатку.

— Що ви, хіба я насмілюсь?

Вона взяла облатку через хустку і придивлялася до неї проти світла — з побожністю і якоюсь тривогою.

— Ісусе! Як на ній гарно витиснені різні картинки.

— З правого боку, в першому кружечку — богородиця, святий Іоанн та Ісус Христос. У другому кружку, бачите, ясла, драбина, ягнята, немовлятко Ісус на сіні, святий Йосиф, діва Марія... А ось тут стоять на колінах три волхви,— пояснювала жінка органіста.

— Достоту так, і як гарно все зроблено!

Ганка загорнула облатку в хустку і сховала за пазуху, бо саме в цю хвилину зайшов якийсь дядько і сказав щось органістові, а той гукнув:

— Міхал! Хрестити приїхали! Візьми ключі та йди до костьолу, бо Амброжій допомагає сьогодні в плебанії. Ксьондз уже знає...

Музика обірвалась, і через кімнату пройшов високий блідий підліток.

— Племінник, сирота, на органіста готується, то мій чоловік його з ласки вчить. Що поробиш, доводиться від себе шматок відривати, а рідні допомогти треба.

Ганка потроху розговорила і спочатку боязко, потім сміливіше стала виливати свої смутки й жалі. Вперше за три тижні вона могла досхочу наговоритися.

Хазяї її слухали, вставляли зауваження і хоча стереглися, щоб і словом не згадати Борину, але жаліли її так щиро, що вона навіть заплакала, а органістиха, жінка кмітлива, швидко зімрувала, навіщо Ганка прийшла, і перша сказала:

— Може, у вас знайдеться час попрясти мені вовну? Я хотіла дати Пакуліні, але візьміть ви. Тільки на прядці прядіть, бо на веретені нитка буде нерівна.

— Дякую, мені робота потрібна, та я попросити не зважувалась.

— Ну, ну, не дякуйте,— люди повинні допомагати одне одному. Вовна в мене вже вичесана, і буде її фунтів сто.

— Попряду. Я добре прясти вмію,— адже в батьків я сама на всіх і пряла, і ткала, і фарбувала: у нас ніколи нічого з одержі не купували.

— Ось подивіться, яка суха і м'яка.

— Напевно, з панських овець, гарна вовна.

— Якщо вам потрібні борошно, крупа, горох, то ви скажіть, я вам дам, а ви відробите.

Вона повела Ганку в комору, де повно було мішків і бочок з зерном. На стіні висіли величезні шматки сала, пряжа цілими пучками звисувалася з балок, сувої полотна височіли величезною купою, а скільки тут було сушених грибів, сирів, банок різних! А на полицях цілий ряд буханців з колесо завбільшки, та й іншого добра — не полічити!

— Я рівенько випряду, на прядці. Спасибі вам за допомогу! Але мені і не підняти самій стільки вовни.

— Я вам її пришлю наймитом.

— От і добре, бо мені ще на село треба.

Ганка ще раз подякувала, але вже тихше й холодніше — заздрість вжалила її в серце.

"Люди їм усеносять, дають, от комора й повнісінька. А він ще й проценти з них дере! У кого багато, тому ще більше хочеться. Спробували б самі все це заробити!" — думала вона, виходячи надвір.

Магди вже не було, тільки старий дерев'яний черевик чорнів на снігу. Ганка пішла швидко, бо вже було пізно,— вона засиділася в органіста.

"У кого б розпитати, чи немає роботи для Антека?"

Коли вона була господинею в хаті Борини, всі з нею дружили, завжди хто-небудь заходив у хату то за тим, то за іншим, і в очі вихваляли її за добрість. А тепер от стоїть вона посеред вулиці і не знає — куди йти, до кого? Ні, нав'язуватись вона не стане! Хотілося б тільки поговорити, як раніше, з жінками.

Вона зупинилася біля хати Клембів, постояла і перед хатою Шимона, але зайти не зайшла — не зважилась, та й згадала, що Антек наказував їй сторонитися людей.

"Не допоможуть, не порадять, позітхають тільки над тобою, мов над здохлим

собакою!" — говорив він.

— Ой, правда, це свята правда! — прошепотіла Ганка, згадуючи органіста та його дружину.

Ех, була б вона чоловіком,— зараз би за роботу взялася, і все б налагодила! Не скигдила б і не лізла із своїм горем на очі людям!

Вона відчула таку вовчу жадобу до роботи, такий приплив сили і бадьорості, що навіть випросталась і пішла швидше. Її тягло пройти повз хату Борини та хоч на подвір'я заглянути, очі потішити, але вона звернула від костьолу на стежку, протоптану посеред замерзлого ставу до млина, і пішла швидше, не дивлячись навколо, думаючи тільки про те, щоб не послизнутися на льоду та швидше пройти мимо, щоб не бачити, не кривавити душу спогадами. І все-таки не витримала — раптом зупинилася проти хати свекра, не в силі відірвати очей від вогнів, що світилися у хатах.

— Адже це наше, наше... як же піти звідси? Коваль одразу все б захопив... Ні, ні, не піду... як собака стерегтиму, все одно, схоче Антек, чи ні!.. Батько не вік житиме, може, щось раптом зміниться... Дітям поневірятися не дам і сама не піду на поневір'яння... адже це все їхнє, наше!

Вона замріялась, дивлячись на засніжений сад, на обриси будівель, які вимальовувались на тлі саду, на білі, наче посріблені покрівлі й темні стіни, на вершину сінника, в глибині за сараєм.

Ганка не могла рушити з місця, наче ноги її приросли до криги, не могла відвести очей, вгамувати схвильоване серце.

Ніч, тиха, морозна, синя, обсипана зорями, наче срібним піском, обіймала засніжену землю; дерева стояли нерухомо, схиляючись під тягарем снігу, дрімотні, таємничі в цій розлитій над світом тиші, схожі на білі привиди, на застиглу пару. Сніг ледве помітно іскрився, всі звуки завмерли, і тільки щось — може, шелест миготливих зірок, може, пульс замерзлої землі чи сонний подих дерев — тремтіло в морозному повітрі. А Ганка все стояла, не помічаючи, як лине час, не відчуваючи морозу, Вона прикипіла очима до цього дому, обіймала його серцем, вбирала в себе з усією силою туги й мрії.

Рипіння снігу примусило її отямитись. Хтось зійшов з дороги на став і попрямував до неї. Через хвилину вона опинилася лицем до лиця з Насткою Голуб.

— Ганка! — скрикнула та з подивом.

— Чого це ти так дивуєшся, наче я вже вмерла й після смерті ходжу, людей лякаю?

— Таке вигадаете! Давно вас не бачила, от і здивувалась. В який бік ідете?

— До млина.

— Отже, нам по дорозі — я Матеушу вечерю несу.

— А він тепер на млині робить? Хоче до мельника в помічники піти?

— Де там йому! Тартак при млині поставили, то він там робить. Поспіх великий, вони й вечорами працюють.

Обидві йшли поряд. Ганка тільки зрідка обзивалася словом, зате Настка цокотіла без упину, та Борину не згадувала й словом. Правда, Ганка її не розпитувала — ніяково

було, хоча їй дуже хотілося дізнатися що-небудь.

— І добре мельник платить?

— По п'ять злотих п'ятнадцять грошів Матеуш одержує.

— Ого! Чимало!

— Адже він там усім керує, то й не диво.

Ганка мовчала. І тільки проходячи мимо кузні, з якої крізь шибки вибивалися червоні відблиски вогню, наче кров'ю плямуючи сніг, вона пробурмотіла:

— В цього іуди завжди робота є!

— Наймита собі взяв, а сам усе кудись їздить,— кажуть, з євреями, які ліс купили, в спілку увійшов і разом з ними селян обдурює.

— А хіба вже рубають?

— Та ви в лісі, чи що, живете,— невже не знаєте?

— В лісі не в лісі, а за новинами по селу не бігаю.

— Щоб ви знали, рубають, тільки не наш, а панський, прикупний.

— То ж то! А нашого їм не дозволять зачепити!

— Невідомо тільки, хто не дозволить? Війт стоїть за поміщика. Солтис і всі багаті — теж.

— Правда, правда, хто багатів подужає, хто проти них піде? Заглянь як-небудь до нас, Настусю.

— Гаразд, прибіжу цими днями з прядкою. Бувайте здорові! Вони розійшлися біля мельникового дому. Настка пішла до млина,

а Ганка подвір'ям — на кухню. Насилу вона туди добралась: збіглися з гавканням собаки, притисли її до стінки, і довелося Євці її виручати. Ледве вони встигли розговоритись, як вийшла мельничиха й відразу спитала:

— Ви до чоловіка? Він на млині.

Ганка не стала чекати і пішла туди, але зустріла мельника на півдорозі. Він повів її в кімнату, і вона віддала гроші, які заборгувала за борошно.

— Що, корову свою продали? — сказав він, ховаючи гроші в шухляду.

— Що вдієш, не каміння ж нам гризти! — розсердилась Ганка.

— Чоловік у тебе ледар, ось що я тобі скажу!

— Може, ледар, може, й ні! Де ж він робити буде, в кого?

— А хіба на селі молотники не потрібні?

— Він досі ні наймитом, ні поденщиком не був, то не диво, що й зараз за цим не женеться.

— Звикне ще, звикне! Шкода мені хлопця! Хоча він і вовком дивиться, і непоступливий, рідного батька не шанує, але шкода його!..

— Казали, у вас робота є, пане мельнику... Може, взяли б мого Антека! Прощу вас, зробіть таку ласку!..— гаряче попросила Ганка, з плачем обіймаючи ноги мельника й цілуючи йому руку.

— Гаразд, нехай прийде. Просити його не стану, а робота є, хоч і важка: дерева обрубувати під пилки.

— Та він зуміє, він до всякої роботи здібний, як мало хто на селі.

— Знаю, через те й кажу, щоб ішов до мене працювати. Але тобі скажу — погано ти чоловіка пильнуєш, погано!

Ганка стояла злякана, нічого не розуміючи.

— У чоловіка жінка, діти, а він за іншими ганяє. Ганка зблідла й затремтіла.

— Правду кажу. Вештається по селу ночами. Люди його не раз бачили.

Ганці відразу полегшало на серці. Адже вона знала про це, і добре розуміла, що то спогади про пережиту кривду не дають Антекові спати, примушують блукати ночами. А люди тлумачать по-своєму.

— Якби взявся за роботу, відразу забув би про всякі дурниці.

— Адже він — хазяйський син.

— Гляньте, пан який! Ще буде роботу собі до смаку вибирати, перебирати, мов свиня в пивному кориті! Якщо такий перебірливий, треба було з батьком у згоді жити та за Ягусею не бігати... Гріх це великий і сором!

— Що це вам на думку спало? — ахнула Ганка.

— Я тобі кажу, як воно є, про це все село знає, кого хоч спитай! — сказав мельник голосно й гостро. Він був запальний і завжди казав людям правду в очі.

— То приходити йому? — спитала Ганка тихо.

— Нехай приходить, хоч і завтра. Що це з тобою, чого ревеш?

— Нічого, це так, з морозу...

Вона поверталася додому, ледве пересуваючи ноги, наче її щось придушило до землі. Вже стемніло, сніг посірів, і вона ніяк не могла знайти стежку. Марно шукала, марно витирала замерзлі на віях сльози — не бачила нічого перед собою і йшла в темряві навмання, пригнічена болем, ох, яким болем!

— За Ягусею бігає, за Ягусею!..

Ганка не могла звести дух, серце билось, мов підстрелений птах, в голові паморочилось; нарешті вона притулилась до якогось дерева на березі ставка, притислась до нього міцно, до болю.

"А може, це неправда, може, мельник набрехав?"

Вона схопилась за цю думку й трималась за неї міцно, з останньої сили.

— О господи! Мало горя, мало поневірянь, ще й це звалилося на мою бідну голову! — простогнала вона і, щоб притлумити біль, побігла швидко, в нестямі, наче за нею гналися вовки.

В хату влетіла задихана, ледве жива. Антека ще не було.

Діти сиділи біля печі на дідовім кожусі, і старий майстрував їм вітрячок, забавляв їх

— Вовну привезли тобі, Ганнусю. В трьох мішках.

Вона розв'язала мішки і в одному з них знайшла покладений зверху буханець хліба, шматок сала і з півгарнця крупи.

— Нехай бог тобі заплатить за добрість твою! — шепнула вона розчулено і зараз же приготувала ситну вечерю, а після неї поклала дітей спати.

Тихо стало в усьому домі. І у Веронки вже спали. Старий теж незабаром приліг на

лежанці і заснув, а Ганка налагодила прядку, сіла біля вогню й стала прясти.

Довго сиділа вона, до перших півнів, і без упину, мов нитка пряжі, яку вона витягала, снувалися в голові слова мельника: "За Ягною бігає, за Ягною!"

Прядка дзижчала тихо, одноманітно, невтомно, ніч дивилася у вікно місячним морозним обличчям; здавалось, що вона стукотить у шибки і, зітхаючи, тулиться до стін. А з кутків хати виповзав холод, хапав за ноги, сивою пліснявою розповзався по глиняній долівці. Тріщав за комином цвіркун, затихаючи тільки зрідка, коли хто-небудь з малюків скрикне уві сні або кинеться на ліжку,— і знову залягала глибока, холодна тиша. Мороз дедалі міцнішав і наче стискав усе залізними пазурами — раз у раз рипіли дошки покрівлі або старі стіни тріщали, ніби стріляли, чи яка-небудь схоплена морозом дошка тихо покректувала. Раптом, пронизані наскрізь холодом, починали тремтіти балки, і вся хата наче зіщулювалася, припадала до землі і трусилася від стужі.

"І як це мені раніше на думку не спало? Звичайно, така вродлива, здорова, ласкава, а я що? Кістки та шкіра! Хіба я вмію його до себе привабити, хіба смію! Та хоч би й кожну жилку з себе витягла заради нього, все ні до чого, коли я йому не до серця. Що ж мені робити, що?"

Її охопило безсилля, гостре й болюче, таке болюче, що вона вже й плакати не могла і вся тремтіла, мов залякле від холоду деревце, яке не може ні втекти від муки, ні благодати порятунку і не знає, як себе захистити. Мов це нещасливе деревце, заціпеніла Ганчина душа. Вона схилилась головою на прядку, опустила руки й замислилась про свою гірку долю, про важке своє безсилля — і довго-довго сиділа так. Тільки часом з-під синіх повік котилася пекуча сльозина, падала на вовну й застигала кривавою намистиною горя.

Проте вранці вона встала вже спокійніша — хіба ж є в неї час сумувати, наче в поміщиці якоїсь?

Може, так воно й є, як мельник сказав, а може, й ні! Що ж вона, руки опустить, буде плакати й тужити, коли на її руках діти, господарство, все? Хто ж хазяйнуватиме, хто боротиметься із злиднями, коли не вона?

Ганка тільки гаряче помолилась і дала обітницю — якщо господь змінить усе на краще, піти навесні на прощу до Ченстохова, подати на три обідні і, як допоможе, пожертвувати ще в костюл цілий круг воску на свічки до великого вівтаря.

На серці в неї полегшало, наче після сповіді й святого причастя, і вона бадьоро взялася за роботу, але ясний, сонячний день, здавалось, тягнувся нескінченно, і мучила тривога за Антека.

Він прийшов тільки смерком, перед вечерею, такий сумний, тихий і змучений, так ласкаво привітався, дітям приніс бубликів,— і Ганка майже забула про свої підозріння. А коли він ще й нарізав січки і став допомагати їй, чим міг, по хазяйству, вона так розчулилась, що й сказати важко.

Проте Антек не розповів, де був і що робив, а спитати вона не зважувалась.

Після вечері прийшов Стах, який частенько до них заглядав, хоч йому й забороняла це Веронка, а через деякий час несподівано з'явився старий Клемб.

Вони дуже здивувались,— бо це була друга людина, яка відвідала їх після вигнання з батькового дому,— і зміркували, що він, мабуть, прийшов у якій-небудь справі.

— Вас ніде не видно, от я й надумав вас відвідати,— сказав Клемб просто.

Вони подякували йому від щирого серця.

Всі посідали поряд на лаві біля печі, і пішла бесіда, некваплива й поважна, а старий Билиця все підкидав у вогонь гілки.

— Морозець добрий, га?

— Навіть молотити без кожуха й рукавиць важко,— сказав Стах.

— А ще гірше те, що вовки у нас з'явилися. Усі здивовано глянули на Клемба.

— Правду кажу, цієї ночі підкопувались під в'їтів хлів, та, видно, сполохало їх що-небудь — порося не зачепили, тільки яму вирили під стовпом. Я сам опівдні ходив дивитися. П'ятеро їх було, щонайменше.

— Це найпевніша прикмета; зима буде сувора.

— Адже морози щойно почались, а вже вовки виходять!

— Бачив я біля Волі — знаєте, на тій дорозі, що за млином,— багато слідів, наче ціла зграя навскоси перебігла дорогу. Але я думав, що це панські собаки, мисливські, а це, значить, вовки були! — жваво сказав Антек.

— Ти й на порубі був? — спитав Клемб.

— Ні, але казали люди, що рубають панський ліс, прикупний, біля Вовчого Долу.

— А мені лісник казав, що на роботу пан нікого з ліпечьких не візьме, лютує, що ми своє добро боронимо.

— А хто ж йому ліс вирубає, якщо він ліпечьких не візьме? — втрутилася Ганка.

— Людоньки, та стільки ж народу скрізь по хатах марно сидить і чекає роботи, як ласки! Мало хіба таких у самій Волі, мало задрипанців у Рудці, в Дембіці? Нехай тільки пан покличе, за один день набіжить сотні дві найкращих дроворубів. Поки ще прикупний ліс рубають, нехай собі підроблять, роботи там небагато, та й нашим іти туди занадто далеко.

— А як наш бір почнуть рубати? — спитав Стах.

— Не дамо! — сказав Клемб коротко й рішуче.— Поборемось! Побачить пан, хто дужчий,— він чи весь народ. Побачить!

Більше вони про ліс не говорили: занадто вже це пекло кожному серце. Тільки старий Билиця сказав несміливо, запинаючись:

— Знаю я це поміщицьке плем'я з Волі, знаю! Утне вам пан штуку, ось побачите!

— Нехай спробує! Не діти ми, він нас не обдурить,— сказав Клемб.

Заговорили про те, що органіст з жінкою вигнали Магду. Клемб висловив свою думку:

— Звичайно, це не по-людськи, але й так сказати — ніяк їм було в себе в домі лікарню влаштовувати, та й Магда їм ні сват ні брат.

Так вони поговорили про те, про се і розійшлися досить пізно. Прощаючись, Клемб сказав, як завжди, просто й коротко, щоб Антек і Ганка заходили до нього, а якщо їм потрібна буде городина, чи там корм для телиці, чи навіть кілька злотих,— нехай тільки

скажуть, усе знайдеться, на те вони й сусіди!

Антек з дружиною залишилися самі.

Ганка після довгого вагання і боязких зітхань нарешті спитала:

— Ну, що, знайшов роботу?

— Ні. Був в одному маєтку, в іншому, в людей розпитував, та не знайшов нічого,— відповів Антек тихо, не підводячи очей, бо він, хоч і справді побував у різних місцях, але роботи не шукав і весь час провештався марно.

Вони лягли. Діти вже спали, покладені в ногах у ліжку, щоб їм було тепліше. В хаті стояла темінь, тільки місячне світло лилося крізь шибки, що виблискували морозними візерунками, і оперізувало кімнату срібною стрічкою. Обое не могли заснути. Ганка крутилася з боку на бік і думала: "Зараз сказати йому про роботу на тартаку, чи краще завтра вранці?"

— Роботу я шукав, але, хоча б і знайшов,— з села не піду. Не хочу тинятися по світу, мов пес бездомний,— пошепки сказав Антек після довгого мовчання.

— Це ж саме і я думаю! — радісно скрикнула Ганка.— Навіщо шукати шматка хліба десь далеко, коли й у нас на селі можна знайти непоганий заробіток. От мельник мені сказав, що в нього є робота для тебе на тартаку — приходь хоч завтра, а платить він два злотих і п'ятнадцять грошів.

— Ти ходила просити? — крикнув Антек.

— Ні, я йому борг віднесла, і він сам сказав, що хотів по тебе послати. А про роботу я навіть не згадувала,— виправдувалась злякана Ганка.

Антек нічого не відповів, замовкла й вона. Вони лежали поряд, не ворущачись, не кажучи ні слова; сон зовсім відлетів. Часом зітхали, снуючи якісь свої таємні думки, ніби потонувши в глухій, мертвій тиші. Десь далеко-далеко на селі гавкали собаки, півні били крилами й співали вже з самої півночі, і якийсь легкий шум, наче вітер, здіймався над хатою.

— Спиш? — Ганка присунулась ближче.

— Ні, сон мене зовсім покинув.

Антек лежав навznak, підклавши руки під голову, такий близький, а серцем і думками такий далекий від неї! Лежав нерухомо, майже не дихаючи, наче в нестямі якійсь: Ягусині очі знову виринули з мороку й голубіли в місячному світлі.

А Ганка присунулась ще ближче, припала гарячим обличчям до його плеча, наче прикипіла до нього.

Ні, вже не було в ній ніяких підозрінь, ні жалю, ні гіркоти. Всім щирим коханням, всім серцем, повним відданості й довір'я, вона горнулась до нього.

— Підеш завтра на роботу, Антосю? — спитала вона тремтячим голосом, аби тільки щось сказати й почути у відповідь його голос.

— Може, й піду. Звичайно, треба йти, треба, — відповів він не думаючи що каже.

— Іди, Антосю, іди...— м'яко просила Ганка й, закинувши йому руки на шию, стала шукати, гарячими вустами його вуста.

Але він не здригнувся, не відповів, не відчув навіть її обіймів. Широко розкритими

очима дивився він в очі іншої, в блакитні Ягусині очі...

III

Пізнім ранком, вже після сніданку, мельник привів Антека на місце роботи, залишив його біля в'їзду, серед складених високими стосами колод, а сам пішов до Матеуша, який укладав дерево й пускав пилки, поговорив з ним і крикнув:

— Ну, беріться до роботи! Та слухайте в усьому Матеуша, він тут порядкує замість мене!

Мельник одразу ж пішов, бо від річки віяло прикрим пронизливим холодом.

— Великої сокири в тебе, певно, немає? — спитав Матеуш, зійшовши вниз і приязно привітавшись з Антеком.

— Я взяв тільки невеличку, бо не знав.

— Це все одно, що з порожніми руками прийти. Дерево промерзло й кришиться, як скло. З такою сокирою ти нічого не зробиш, однаково, що дерево зубами гризти. На сьогодні я тобі позичу сокиру, тільки нагострити її треба. Гей, Бартеку! Беріться-но вдвох з Бориною за цей дубок, швидко його приготуйте, бо пили зараз звільняться.

З-за величезного стовбура, який лежав на снігу, підвівся високий, сухорлявий і згорблений дядько з люлькою в зубах, у сірій баранячій шапці, жовтому кожусі, дерев'яних черевиках і червоних смугастих штанях. Він сперся на свою блискучу сокиру, сплюнув крізь зуби і весело сказав:

— Не бійся, ми з тобою швидко подружимо, будемо в згоді жити, без галасу, без бійки.

— Ліс який гарний! Деревця — як свічки.

— Але ж і сучкуваті, паскуди, не дай боже! Мов камінням утикані, майже не буває того дня, щоб сокира не пощербилась. А ти свою не гостри насухо, треба з волосиною по каменю вести, в один бік, тоді лезо буде міцніше. З залізом, мов з людиною: вгадаєш, що йому любо,— веди, куди хочеш, як собаку на мотузочку. А точило стоїть у млині під кошем.

Через деякий час Антек вже стояв навпроти Бартека, обрубував сучки та обтісував стовбури вздовж — від нижнього до верхнього кінця, як його навчив Бартек. Працював мовчки: дуже йому дошкуляло те, що якийсь там Матеуш наказує йому, Бороно! Та що поробиш, голод не свій брат! І він тільки поплывував на долоні й оскаженіло хапався за сокиру.

— Непогано в тебе справа йде, непогано! — зауважив Бартек. Антек справді добре справлявся з роботою — йому не вперше було обтісувати дерева, і кмітливості він мав. Але робота ця була занадто важка для непризвичаєної людини, і він швидко задихався, спітнів, навіть кожух скинув.

Мороз був лютий і не слабшав, а їм доводилося весь час працювати в снігу. Руки аж примерзли до сокири, і час тягнувся нестерпно повільно. Антек ледве дочекався полудня,

В обід він поїв тільки черствого хліба, напився води просто з річки і навіть не пішов разом з іншими до млина погрітись — боявся зустріти знайомих серед тих, хто привіз

молоти зерно й дожидав своєї черги. Вони б ще, може, стали дивуватися і крадькома радіти з його упослідженості й бідності. Ні, не діждуть вони цього! І він залишився на морозі, сів біля млина та, гризучи хліб, поглядав на тартак, який стояв над самою річкою і тільки одним рогом з'єднувався з вершиною млина, так що вода з чотирьох коліс могутнім зеленим валом ринула під нього й рухала пили.

Він ще не встиг відпочити як слід, а вже Матеуш повернувся, пообідавши в мельника, і ще здалека гукав:

— Виходь! Виходь!

Хоч-не-хоч, а довелося встати й іти працювати разом з іншими, нарікаючи на короткий відпочинок.

Люди рухалися жваво — мороз добре підганяв їх.

Без упину торохтів млин, і вода з-під коліс, укритих льодом, наче оброслих пасмами зеленого волосся, з шумом ринула під тартак. Пили вищали без упину, наче гризли скло, і плювалися жовтою тирсою. А Матеуш невтомно снував скрізь, укладав колоди під пили, зупиняв і пускав воду, розміряв і складав дерево і весь час погукував та підганяв людей. Він скрізь устигав, нишпорив, мов щиглик у коноплях, його жилет у червону й зелену смужку та бараняча шапка так і миготіли то біля в'їзду, то на всіяному трісками снігу, де обтісували колоди. Він раз у раз бігав на млин, розмовляв з робітниками, віддавав накази, сміявся, жартував, посвистував, підганяв інших і сам працював ретельно. Але найчастіше він з'являвся на помості біля пил. У тартака бічних стінок не було, і його видно було наскрізь. Він височів над річкою на чотирьох міцних стовпах, об які вода билася з такою силою, що очеретяна покрівля, яка спиралася тільки на вершину стін, хиталася, мов віха на вітрі.

— Вправний, шельма! — пробурмотів Антек з пошаною, але не без злості.

— Що ж, він і одержує немалої — відгукнувся Бартек.

Вони поплескали рукою об руку, бо стужа докучала дедалі дужче, і мовчки працювали далі.

Народу працювало багато, але розмовляти було ніколи. Двоє чергували біля пил, скидали розпиляні колоди на землю і витягали нагору нові. Двоє інших розрубували недопиляні кінці і складали дошки високими стосами, а тонші й мокріші ховали в стодолу, щоб не порепалися від морозу. Ще двоє обдирали кору з дубів, ялин і сосон, і Бартек часто гукав їм глузливо:

— Гей ви, драчі, коли вже на гицелів вивчитесь?

Ті сердились, але огризатися не було часу. Матеуш так їх підганяв, що коли хто-небудь зрідка бігав до млина відігріти задубілі руки, то стрімголов мчав назад, бо й сама робота не дозволяла марнувати час.

Було вже темно, коли Антек побрів додому. Він так змерз і втомився, у нього так ломило всі кістки, що він одразу після вечері ліг і заснув кам'яним сном.

У Ганки не вистачило духу розпитувати його; вона намагалася догодити йому, як могла, зацитькувала дітей, шикала на батька, щоб не грюкав чобітьми, і сама ходила по хаті боса, боячись розбудити Антека, а на світанку, коли він зібрався йти на роботу,

скип'ятила йому до картоплі горнятко молока, щоб він наївся досхочу і зогрівся хоч трохи.

— Так кістки болять, що й ворухнутися не можу! — поскаржився він.

— Це тільки зразу, бо ти ще не призвичаєний, — пояснив старий. — Потім пройде.

— Знаю, що пройде. Принесеш мені сьогодні обід, Ганнусю?

— Принесу, де ж тобі бігти додому так далеко! Принесу!

Він пішов зараз же — треба було починати роботу, тільки-но розвидниться.

І потяглися дні тяжкої, виснажливої праці. Чи стояв лютий мороз, який пік обличчя, чи віяла завірюха, яка хльоскала в обличчя вітром і снігом так, що очей не можна було розплющити, чи наставала відлига, коли доводилося цілими днями працювати по коліна в талому снігу, а прикрий вологий холод пронизував тебе до кісток, чи сипав такий густий сніг, що ледве можна було розгледіти сокиру в себе в руках, — однаково треба було схоплюватися вдосвіта, бігти на тартак і працювати до самого вечора, так що кістки тріщали й кожна жилка напружувалася від натуги. До того ж чотири пили так швидко жерли дерево, що робітники ледве встигали підкладати нове, а Матеуш раз у раз усіх підганяв.

Але пригнічували Антека не важка праця, не люті вітри, стужа, відлига чи завія — до всього цього він трохи призвичаївся, бо як людина звикне, то їй і в пеклі непогано, кажуть розумні люди. Одного він не міг стерпіти — що ним командував Матеуш, не міг знести його постійних причіпок.

Інші вже не звертали на це уваги, а він кожного разу, почувши окрики Матеуша, спалахував люттю і часом так огризався, що Матеуш тільки очима поблискував і змовкав, але потім знову, наче навмисне, чіплявся до всього. Ніби й не звертаючись до Антека, він так умів влучити в найболючіше місце, що в Антека аж тіло терпло від ненависті й мимоволі стискалися кулаки. Він, однак, стримувався, як міг, чудово розуміючи, що Матеуш тільки чекає нагоди, щоб прогнати його з роботи, але всі образи накопичував у пам'яті. Антека не так уже цікавила робота, як те, щоб не дати підкорити себе такому волоцюзі, як Матеуш.

Одне слово, вони дедалі більше злостились один проти одного, тому що на дні цієї злоби, мов болюча скалка, стриміли ревності. Вони обидва давно, ще з весни, а може, і з масниці, ходили за Ягусею, мов припряжені коні, і кожен намагався таємно витиснути іншого, бо кожен добре знав про існування суперника. Але Матеуш залицявся до Ягусі майже на очах в усіх і відверто говорив про своє кохання, тоді як Антек змушений був приховувати його, і глухі жагучі ревності краяли його серце. Вони з Матеушем ніколи не приятелювали, завжди дивилися один на одного скося й на людях погрожували один одному, бо кожен вважав себе за найдужчого на селі. А тепер ворожнеча зростала з кожним днем. Не минуло й тижня, як вони й вітатися перестали, проходили мимо, поблискуючи очима, мов оскаженілі вовки.

Матеуш був хлопець не злий, навпаки, серце мав чуле й руку щедру, але був занадто самовпевнений, а інших вважав за ніщо. Була в нього ще одна вада: він думав, що перед ним жодна дівчина не може встояти, і любив цим вихвалитися, любив

розповідати про свої любовні пригоди тільки для того, аби в усьому вести перед між товаришами. Зараз йому приємно було, що Антек працює під його керівництвом, і він скрізь хвалився, що той в усьому його слухає, дивиться йому в вічі покірливо, мов кролик, і боїться втратити роботу.

Це дивувало всіх, хто знав Антека, але вони вирішили, що хлопець, видно, помирнів і терпить усе, аби тільки не втратити роботи. Інші, проте, стверджували, що це так не обійдеться, що Антек нічого не подарує Матеушу і не сьогодні-завтра йому відплатить. Вони готові були навіть об заклад битися, що він скрутить Матеуша в баранячий ріг.

Звісно, про всі ці розмови Антек нічого не знав, бо ні до кого не ходив; зустрівши знайомих, мовчки проходив мимо, з роботи йшов просто додому, а з дому — на роботу. Але він про це догадувався, тому що бачив Матеуша наскрізь.

— Покришу я тебе, стерво, на капусту, і собаки їсти не схочуть! Зіб'ю з тебе пиху, не будеш переді мною кирпу гнути! — вихопилось у нього раз на роботі так голосно, що Бартек почув і сказав:

— Плюнь, не звертай на нього уваги, адже йому за те й платять, щоб він нас поганяв.

Старий не розумів, у чому тут річ.

— А я й собак не терплю, які пусто-дурно гавкають.

— Надто ти вже все до серця береш, гляди, в нутрі в тебе все перегорить від люті. І до роботи, примічаю, ти надто гаряче берешся.

— Бо мені холодно,— сказав Антек, аби відповісти щось.

— Треба все робити поволі, по порядку,— господь бог теж міг світ створити за один день, а от створював його майже цілий тиждень, з перепочинком. Робота — не вовк, у ліс не втече. Нащо тобі надриватися для мельника чи когось іншого? А Матеуш — все одно, як собака, що худобу стереже, хіба будеш на нього злоститися за те, що гавкає?

— Я вже вам говорив, що я про це думаю... Де це ви влітку були, що я вас на селі не бачив? — спитав Антек, аби змінити розмову.

— Трохи працював, а трохи мандрував, на божий світ дивився, очі тішив і душі рости помагав,— говорив Бартек повільно, обтісуючи дерево з другого боку. Часом він випростувався, потягався так, що тріщали суглоби, і, не випускаючи з зубів люльки, охоче розповідав:

— Працював я з Матеушем у новім панському маєтку, на будові. Та набридло мені, що там увесь час підганяють, а тут саме весна, сонечко,— я й покинув роботу... А люди йшли на той час до Кальварії, то й я з ними пішов, щоб розгрішення дістати і на світ божий трохи подивитися.

— Далеко до цієї Кальварії?

— Два тижні ми йшли — це аж за Краковом,— та я не дійшов. В одному селі, де ми полуднували, хазяїн хату собі будував, а в цій справі він нічого не тямив. Ну, я й розсердився, вилаяв його, поганця, за те, що він стільки дерева змарнував... і залишився в нього. Надто вже він просив. За два місяці збудував я йому хату — як

панський будинок. І такий він був радий, що став мене сватати за свою сестру, за вдову. Вона там поблизу жила, п'ять моргів землі в неї було.

— Стара, мабуть?

— Звісно, не молода, але нічого ще, аякже,— от тільки лиса трохи та косоока, а личком гладенька, мов та хлібина, яку миші тижнів зо два обгризали. Славна жінка, добра, годувала мене досхочу: і яєчню було подасть з ковбасою, і горілку, і сало, і іншу їжу. І так я їй до серця припав, що кожного дня мене під перину готова була пустити... Довелося мені вночі втекти...

— Чого ж ви не оженились? Адже п'ять моргів...

— І вошивий кожух після покійного чоловіка. А нащо мені жінка? Давно набридло мені це бабське плем'я. Цокотять, верещать, метушаться, як сороки на тину. Ти їй слово, вона тобі — двадцять — як горохом сипле. У чоловіка хоч розум є, а вона одне — язиком меле. Ти з нею, як з людиною, говориш, а вона не зрозуміє, не розважить, і тільки плете, що на думку спало. Кажуть, ніби господь дав жінці тільки половину душі; це, мабуть, правда. А другу половину їй, видно, чорт змайстрував!

— Є й розумні, є... — сказав Антек сумно.

— Та, кажуть, і білі ворони є, тільки їх ніхто не бачив.

— Та хіба у вас жінки ніколи й не було?

— Була, була! — Бартек раптом замовк, випростався і втопив сірі очі кудись у далечінь. Хоч він був уже старий чоловік, висохлий, мов тріска, але жилий і прямий, та зараз якось згорбився і швидко-швидко закліпав очима, а люлька засовалась у нього в зубах.

— Спускається, тягни! — гукав робітник біля них.

— Гей, швидше там! Не стійте, Бартеку, бо й пили стануть! — гримнув Матеуш.

— От дурень! Швидше не буде, як є! Сіла ворона на костюл, каркає й думає, що вона — ксьондз на амвоні! — буркнув Бартек сердито.

Видно, його щось хвилювало: він частіше відпочивав і з нетерпінням поглядав на небо: чи швидко полудень?

Невдовзі прийшли жінки з горщиками. З-за млина з'явилась і Ганка. Тартак зупинили і всі пішли обідати до млина. Антек пройшов у комірку мельникового наймита, з яким він приятелював і не одну пляшку випив разом. Він уже більше не тікав від людей, не обминав їх, але дивився на них такими очима, що вони самі його уникали.

Задуха в комірці стояла така, що ледве можна було дихати, а чоловіки сиділи в кожухах і весело розмовляли. Це все були жителі дальніх сіл, які привезли зерно до млина й чекали, поки його змелють. Вони раз у раз підкладали торф до розжевреної, аж червоної пічечки, палили цигарки, наповнюючи комірку тютюновим димом, і розмовляли.

Антек сів під вікном на якихось мішках, поставив між колін горщик і жадібно уминав капусту з горохом, потім картопляні кльоцки з молоком. А Ганка присіла поруч і з ніжністю вдивлялася в нього. Він дуже схуд, якось потемнів, і від роботи на морозі

обличчя його лушилось, але, незважаючи на це, здавався Ганці вродливішим за всіх на світі. Він і справді був гарний — високий, стрункий, гнучкий, у поясі тонкий, у плечах широкий. Обличчя в нього було довгасте, худе, ніс яструбиний, очі великі, сіро-зелені, а брови — наче хто вуглиною провів риску по всьому чолю, майже від скроні до скроні, і коли він у хвилини гніву зводив їх до купи, то аж страшно ставало дивитися. Високе чоло до половини вкрите рівно підстриженим, темним, чорнявим волоссям. Вуса Антек голив, як і всі, і білі його зуби поблискували між червоними губами, мов разок перлин. Так, він був красень, і Ганка просто не могла на нього надивитися.

— Не міг хіба батько принести обід? Невже ти будеш щодня ходити таку далеч?

— Йому треба гній викидати з-під телиці... І мені хотілося самій віднести.

Ганка завжди так влаштовувала, щоб самій нести чоловікові обід, аби хоч подивитися на нього.

— Ну, як там у вас? — спитав він, доїдаючи обід.

— Та що там у нас? Нічого! Я вже цілий мішок вовни напряла і віднесла до органістихи п'ять мотків. Вона така задоволена! От тільки Петрусь чомусь кидається, нічого не їсть, гарячка в нього.

— Об'ївся — і все тут.

— Напевно, так... Янкель приходив, хотів гусей купити.

— Продаси?

— Еге, а весною що — купуватиму?

— Ну, як хочеш, так і роби, — справа твоя.

— А у Вахніків знову бійка була, навіть за ксьондзом послали, щоб він їх розборонив. А в Пачесів, кажуть, теля морквою вдавилось.

— Та що мені до цього? — нетерпляче пробурчав Антек.

— Органіст парафію об'їжджає, — мовила Ганка через хвилину, вже трохи несміливо.

— Що ж ти йому дала?

— Два пучки чесаного льону й чотири яйця. Казав, що як нам треба буде, дасть віз вівсяної соломи, а гроші почекає до літа чи дасть на відробіток. Та я не взяла, — навіщо нам у нього брати, — адже нам ще з батька належить солома, ми ж узяли тільки два вози, а скільки моргів засіяли...

— Не підуй батькові нагадувати, і ти не смій! Візьми в органіста на відробіток. А не хочеш, останню телицю продамо: у батька я, поки живий, нічого просити не стану, розумієш?

— Розумію. В органіста взяти...

— А може, я зароблю стільки, що нам вистачить... Та не реви ти на людях!

— Та я не плачу, ні... Ти візьми в мельника з півкорця ячменю на крупу, дешевше вийде, ніж готову купувати.

— Добре, скажу йому сьогодні і як-небудь залишусь на вечір і змелю.

Ганка пішла, а він ще посидів, курячи цигарку і не втручаючись у розмови чоловіків. Вони говорили про брата поміщика з Волі.

— Яцеком його звали, я його добре знав,— сказав Бартек, який саме зайшов у комірку.

— То ви, мабуть, знаєте і те, що він повернувся з чужих країв?

— Ні, не знаю. Я думав, він давно помер!

— Живий, тижнів зо два тому приїхав.

— Еге, повернувся, але кажуть, він трохи несповна розуму. В маєтку жити не хоче, до лісника переїхав, сам усе для себе робить — і їсти варить, і навіть одержу лагодить, аж дивно всім стає, а вечорами на скрипці грає. Не раз бачили його із скрипкою, як він блукає по дорогах. І на кладовище ходить, на могилках там сидить і грає!

— Кажуть, він по селах ходить і всіх розпитує, чи не знають якогось Кубу.

— Кубу? Не одну собаку Лискою звать.

— Прізвища не каже, а шукає якогось Кубу, бо той, мовляв, його з бою на плечах виніс і від смерті врятував!

— Був у нас наймит Куба, що з панами колись у лісі ховався. Та помер він! — зауважив Антек і підвівся, бо Матеуш уже горлав за стіною:

— Виходьте! До вечора, чи що, будете полуднувати. Антека це так розлютило, що він вибіг з комірки й гукнув:

— Не горлай, як дурень, і так чуємо!

— М'яса нажерся, то тепер криком черево своє полегшує,— підтримав його Бартек.

— Ні, це він горлає, аби перед мельником вислужитися! — докинув хтось із дядьків.

— За обідом відсиджуються, розмови ведуть, господарів із себе вдають, паскуди, а штанів цілих немає,— бурчав Матеуш.

— Чули, Антонію? Це він на вас натякає!

— Заткни пельку й тримай язика за зубами, бо коли б я тобі його не вкоротив! А про господарів помовч! — гримнув Антек, готовий уже на все.

Матеуш замовк, та поглядав скося і вже цілий день слова нікому не сказав. Він пильно стежив за роботою Антека, підстерігав кожен його крок, але не міг ні до чого причепитися, бо Антек працював так добре, що це помітив навіть мельник, який приходив сюди разів зо два на день, і при першій же тижневій виплаті додавав йому цілих три злотих.

Матеуш казався, наскакував на мельника, але той йому сказав:

— А для мене і ти добрий, і він,— кожен добрий, хто справно працює.

— Це ви тільки мені на злість йому прибавили!

— Прибавив, бо він працює так, як і Бартек, а може, й краще. Я — справедлива людина; отож, нехай кожен про це знає.

— От покину все під три чорти — ставайте тоді самі на роботу! — пригрозив Матеуш.

— Що ж, кидай, пошукай булок, коли тобі хліб не до смаку. Підеш, на твоєму місці працюватиме Борина, та ще й за чотири злотих на день,— відповів мельник з усмішкою. Він усе робив з таким розрахунком, щоб мати дешевшого робітника.

Матеуш одразу зміркував, що мельник не поступиться і не дасть себе залякати, і

більше не наполягав. Він глибоко затаїв злобу на Антека, хоча вона пекла йому серце, але до інших робітників почав ставитися м'якше й поблажливіше. Це відразу всі помітили, і Бартек, плюнувши, сказав товаришам:

— От дурень! Мов той пес, що спробував за чобіт укусити, а як дали йому в зуби, то він тепер до цього чобота лащить! Думав, мабуть, що повік ціпком розмахуватиме, а його так само, як і всякого іншого, проженуть, нехай тільки знайдеться хтось кращий; це вже в багачів такий звичай.

Антекові було все одно: він не радів прибавці, не дуже його тішило й те, що Матеуш присмирнів та що на селі тепер з нього сміються. Його все це обходило так, як торішній сніг, а може, навіть і менше. Він працював не заради грошей — гроші тільки Ганку тішили, — а тому, що йому так подобалось; а схотів би на печі лежати, то й лежав би, хоч і не знати, що сталося б.

Робота його захоплювала, він знаходив у ній забуття і робив, мов той запряжений кінь, якого хоч і не підганяють, а він все бігає навколо, аж поки його не зупинять.

Так у важкій, невтомній праці минав день за днем, тиждень за тижнем, до самих святку. І поволі душа його заспокоїлась, наче затягнулась льодом. Він тепер зовсім не схожий був на колишнього Антека, і люди дивувалися й по-різному пояснювали це. Але спокій його був тільки зовнішній, поверховий. На серці в Антека було зовсім інакше — так глибокі бистрі води, коли скує їх мороз і засипле сніг, все шумлять і клечуть у глибині, і ніхто не знає, коли вони розламають кригу й вийдуть з берегів. Так було і з Антеком. Він тяжко працював, гроші, всі до останнього мідяка, віддавав жінці, вечорами сидів удома, був, як ніколи, ласкавий, тихий, спокійний, грався з дітьми, допомагав Ганці по хазяйству, ніхто від нього лихого слова не чув, він ні на що не скаржився і, здавалось, забув про всі свої кривди. Не обманув він усім тим тільки Ганчиного серця. Звісно, вона раділа, що Антек так змінився, й палко дякувала за це богу, а сама годила чоловікові, як тільки могла, дивилася йому в очі, намагаючись вгадати кожне його бажання, була йому найвідданішою, найтурботливішою служницею. Але часто ловила вона його смутний погляд, часто з тривогою підслуховувала тихі зітхання, і тоді руки в неї опускались і з завмерлим серцем вона оглядалася навколо, намагаючись вгадати, звідки прийде лихо. Вона добре відчувала, що в душі Антека зріє щось страшне, щось таке, що він з усієї сили стримує, а воно тільки на час притаїлося і точить, точить йому серце.

Антек ніколи жодним словом не натякнув, добре йому чи погано. З роботи приходив додому, вставляв удосвіта, тільки-но продзвонять до утрені. Щодня, проходячи повз освітлений костюл, він зупинявся біля паперті послухати орган — широкі і водночас тихі звуки, що проникали в душу й наче народжувалися з морозяного повітря, з передсвітанкової тиші. Здавалось, це дзвенять мідні зорі, льодове сповиття чи змерзла земля тоскно, гірко мріє у своєму тяжкому й довгому зимовому сні.

Послухавши, Антек ішов далі, прискорюючи кроки, — він не хотів, щоб люди побачили, що він слухає музику. Ішов він завжди другим берегом ставу, дальшою дорогою, аби тільки не проходити мимо батькової хати, не зустріти нікого.

Нікого!

Через те він і в неділю завжди сидів удома. На всі прохання Ганки піти з нею до костюлу, відповідь завжди була одна: ні й ні. Він боявся зустрічі з Ягною, він добре знав, що не витримає, не зможе себе побороти.

До того ж Антек знав і від Бартека, з яким устиг заприятелювати, та й сам відчував, що село досі цікавиться ним, що його підстерігають, стежать за кожним його кроком, наче він злодій, наче всі змовилися проти нього! Не раз помічав він очі, що стежили за ним з-за рогу, не раз почував на собі зацікавлені, жадібні погляди, які раді були, здається, сягнути до самого дна його душі, побачити її всю наскрізь, витягти з неї назовні кожну думку. Ці погляди свердлили йому душу, завдавали лютого болю.

— Не прогризете, мерзенні, не прогризете! — шепотів він з ненавистю, і дедалі дужче зростала в ньому лють, дедалі впертіше він уникав людей.

— Не треба мені нікого. Я з самим собою так приятелюю, що вже нічого з собою вдіяти не можу,— сказав він раз Клембові, коли той дорікнув, чому він ніколи не заходить до них.

І Антек сказав правду, що нічого з собою зробити не може. Він міцно взяв себе в руки, наче стягнув серце залізним обручем, та хоч тримав його міцно, не спускав з прив'язі, але дедалі частіше дух його знемагав від зусиль і дедалі частіше хотілося махнути рукою на все, покластися на долю. Чи буде вона до нього ласкава, чи жорстока,— все одно, жити йому надокучило, смуток його точив, глибокий смуток, що, мов яструб, вп'явся пазурами в серце, гриз його й шматував.

Тяжко йому було в цьому ярмі, нудно, тісно й душно, мов спутаному коневі в загорожі, мов собаці на ланцюгу, і мов... та й не сказати, як тяжко!

Він був схожий на могутнє дерево, зломлене бурею, що, приречене на загибель, засихає серед квітучого саду.

Навколо жили люди, було село, життя клекотіло звичайним глибинним кипінням, котилося, наче буйні води, розливалось завжди однаковим бурхливим, живим потоком. Ліпці жили звичайним повсякденним життям. У Вахніків справили хрестини, у Клембів — заручини, хоча й без музики, але погуляли, наскільки можна в піст. Потім умер хтось,— здається, той самий Бартек, якого восени зятьок так побив, що він з того часу все хирів, кректав і нарешті вирушив до прабатька Авраама. Потім Ягустинка знову подала позов на своїх дітей, які її вигнали й не хотіли годувати. Траплялися й інші події; майже в кожній хаті відбувалося щось нове; отже, людям було про що поговорити, з чого посміятися чи посумувати. Довгими зимовими вечорами жінки гуртом збиралися по хатах прясти — і скільки там сміху було, боже, скільки забав, розмов, жартів, аж на вулиці чути було веселий гамір.

А скільки було скрізь сварок, примирень, заручин, залицянь, побачень у садках, метушні, бійок, веселої балаканини. Село нагадувало комашник або бджолиний вулик — аж гуло по хатах.

Кожен жив по-своєму, як йому до смаку було, як зручніше, і всі жили, як господь бог наказав.

Хто бідував, поневірявся, клопотався, а хто веселився з друзями та чарками видзвонював. Хто чванився і намагався бути вищим від усіх, хто до дівчат залицявся, хто хворів і ксьондза дожидав, хто вигрівався на теплій печі, хто радів, хто сумував, а хто не знав ні радості, ні горя, і всі жили гамірним, повним життям, віддавали йому всі сили, всю душу.

Тільки він, Антек, був наче поза селом, поза людьми і почував себе, мов лякливий, чужий, голодний птах, який хоч і літає навколо освітлених вікон, хоч і мріє про засіки, повні зерна, і радий би від щирого серця залетіти до людей, а не залітає — лише кружляє, заглядає, прислухається, сумує, тужить, а не залітає.

"Хіба тільки господь змінить що-небудь на краще!"

Але він ще й думати боявся про таку зміну.

Якось, за кілька днів до різдва, зустрівся він вранці з ковалем, хотів був обминати його, але той заступив дорогу, перший простяг йому руку й мовив м'яко, ніби з жалем:

— Я думав, ти прийдеш до мене, як до свого... Я б порадив що-небудь, допоміг, хоча і в мене через вінця не переливається...

— Міг би й сам прийти й допомогти!

— Глядіть на нього, ще я перший маю напрохуватись, щоб ти мене вигнав, як Юзьку...

— Звичайно, у кого не болить, той не поспішає.

— Не болить! Нас з тобою однаково скривдили, отже, й біль у нас один.

— Не бреши в живі очі, думаєш, на дурня натрапив?

— Бог мені свідок, чисту правду кажу.

— Ох, і лис ти, паскудо! Бігає, рознюхує, крутиться, хвостом слід замітає, щоб і духу його ніхто не почув та за шкоду не дав як слід!

— Бачу, ти на мене гніваєшся за те, що я на весіллі був! Правда, був, не відрікаюсь. Не міг я не піти, сам ксьондз мене умовляв і наказував іти, щоб гріха з цього не вийшло, бо це великий гріх — дітям з батьком сваритися.

— Виходить, тебе ксьондз намовив? Іншому кому розкажи,— може, й повірить. Обдираєш ти старого за це приятелювання, як тільки можеш, ніколи з порожніми руками від нього не йдеш.

— Тільки дурень не бере, як йому дають. Але я йому проти тебе нічого не кажу — нехай усе село скаже, спитай хоч у Ягустинки, вона завжди там, у старого... Я навіть казав йому, щоб він помирився з тобою... Ось побачиш, він це зробить... Все налагодиться.

— Із собаками змовляйся, а не зі мною, чуєш! Я в тебе не питаю, чи мені воювати з батьком, то ти й мирити нас не будеш. Дивіться, який друг! Ти б нас помириш для того тільки, щоб останній кожух з плечей у мене стягти... Ще раз тобі кажу: забудь про мене і з моєї дороги йди геть, бо як мене колись злість візьме, я твої руді кучері пообриваю і ребра помацаю; не допоможуть тобі й стражники, хоч ти з ними приятелюєш! Запам'ятай це собі!

Він одвернувся й пішов далі, не оглянувшись навіть на коваля, який, роззявивши

рота, заляк посеред дороги.

"Шахрай проклятий, із старим заодно та й ще до мене з дружною своєю підлазить, а обох нас пустив би з торбами, якби тільки міг".

Антек довго не міг заспокоїтись після цієї зустрічі, до того ж йому в той день не щастило з самого ранку: щойно почав тесати дерево, як сокира натрапила на сук і пощербилась, а потім, близько полудня, йому придушило колодою ногу,— ще добре, що не зламало, але він мусив скидати чобіт і прикладати лід, бо нога напухла й дуже боліла... А до того ж і Матеуш сьогодні був лютий як собака, з усіма сварився, гримав, підганяв, усе йому було не так, а з Антеком він помітно шукав сутички, так що мало не дійшло до бійки.

Так уже сьогодні все невдало складалось, що навіть і крупи, про яку йому Ганка щодня нагадувала, Франек не змовов, відмовляючись тим, що йому ніколи.

Вдома теж було негаразд. Ганка ходила засмучена, заплакана, бо Петрусь горів, наче у вогні. Довелося покликати Ягустинку, щоб вона хлопця окурила й зміряла, бо йому було зовсім погано.

Ягустинка прийшла саме коли вони вечеряли, сіла біля печі і крадькома оглядала хату. Їй, видно, дуже хотілося поговорити, але Антек і Ганка відповідали їй неохоче, і вона зараз же почала оглядати хлопчика й лікувати по-своєму.

— Піду до млина, нагадаю, бо інакше Франек і сьогодні не зробить,— сказав Антек, беручись за шапку.

— Може, батько піде засипле?

— Ні, я сам піду, тоді він вже напевно зробить!

Антек хутко вийшов. Він був лихий, схвилюваний, щось у ньому тріпотіло, мов од вітру, і вдома все його дратувало, а найбільше злодійкуваті очі Ягустинки, які ніби обмацували все.

Вечір був тихий, неморозний, зранку помітно потепліло. Окремі зірки де-не-де миготіли у вишині, наче крізь прозору завісу. З лісу віяв вітер, а за ним линув глухий, далекий шум, як це буває перед зміною погоди. Голосно гавкали собаки в селі, щохвилини на дорозі здійснювалася біла курява, яка осипалася з дерев. Дим стелився низько, повітря було вологе, пронизливе.

На млині, як завжди перед святом, зібралося багато людей. Ті, чиє зерно вже мололи, чекали біля ганку, решта сиділа в комірчині Франека, а посеред гурту Матеуш розповідав щось, мабуть, цікаве, бо слухачі щохвилини перебивали його сміхом.

Антек відступив, побачивши це з порога, і пішов на млин шукати Франека.

— Він там на греблі з Магдою, знаєш, з тією, яку органіст вигнав.

— Мельник сказав, що прожене його, якщо хоч раз зустріне дівку в млині. Адже вона просиджувала тут цілі ночі, куди ж їй діватися, бідоласі? — пояснив Антекові хтось із чоловіків.

— За ким хлопець навесні ганяє, від того взимку тікає! — із сміхом додав інший.

Антек присів під циліндром, у якому мололи борошно найкращого гатунку, просто навпроти відчинених дверей у комірчині. Звідси йому видно було спину Матеуша й

нахилені до нього голови чоловіків, які уважно слухали. Він міг би навіть чути все, що там казали, бо сидів близько, але заважав гуркіт млина, та й сам він не хотів слухати.

Він приліг на мішках і задрімав від втоми.

Млин торохтів без упину і весь час двигтів. Колеса стукотіли так голосно, наче сто жінок шмагали білизну праниками. А вода з дзюрчанням котилася з коліс, розбивалася на кипуче шумовиння, на білі скалки і з ревом спадала в річку.

Антек близько години марно чекав Франека і нарешті встав, щоб пошукати його в дворі і водночас трохи відсвіжитися, бо його хилило на сон. Він пройшов мимо комірчини і вже взявся був за клямку, але раптом зупинився, почувши слова Матеуша:

— ...Старий сам кип'ятить для неї молоко, чай і подає в постіль. Кажуть, навіть сам корів доїть і разом з Ягустинкою по господарству порається, аби тільки Ягна ручки свої не забруднила... І ще кажуть, наче він купив у місті нічний горщик, щоб вона не застудилася, виходячи за клуню...

Гримнув оглушливий сміх, жарти посипалися градом. Антек, сам не знаючи навіщо, повернувся назад, повалився на мішки і бездумно задивився на довгу, червону смугу світла, яка падала з відчинених дверей комірчини. Він не чув нічого, гуркіт приглушував слова, млин двигтів, борошняний пил сірим туманом оповивав жорна, лампочки біля стелі жовтіли крізь цю куряву, мов очі причаєної кицьки, і раз у раз хиталися на шнурах.

Нарешті Антек не стерпів: устав, навшпиньки підкрався до самісіньких дверей і став підслухувати.

— ...Вона все йому пояснила,— казав Матеуш.— Наче вона якось похапцем перелазила через тин... і через те, значить... А Домінікова підтвердила, що, мовляв, це часто з дівчатами трапляється, що і з нею те ж саме було замолоду... Кожна тепер може звалити провину на гострі кілки перелазу! А старий баран повірив. Такий розумник — і повірив!

Всі аж лягали від реготу, сміялися так, що чути було в усьому млині.

Антек присунувся ближче, він уже стояв майже на порозі, блідий, як мрець, стиснувши кулаки, нахилившись уперед, наче готуючись до стрибка.

— А що про Антека говорили,— почав знову Матеуш, коли всі насміялися досхочу,— наче вони з Ягусею кохалися, то це брехня, я напевно знаю! Я на власні вуха чув, як він скиглив біля її дверей, мов пес, аж вона його мітлою мусила гнати. Причепився він до неї, мов реп'ях до собачого хвоста, та вона його проганяла.

— От як! А на селі інакше казали,— зауважив хтось.

— Неправда! Не раз я в неї у спальні бував, не раз вона мені на нього скаржилась!

— Брешеш, як собака! — крикнув Антек, переступаючи поріг. Матеуш умить схопився й кинувся на нього, але раніш ніж він встиг що-небудь зміркувати, Антек, як вовк, підскочив перший, стиснув його однією рукою за горло, придушив так, що тому й дух перехопило, а другою схопив за пояс, здійняв у повітря, ногою відчинив двері, бігцем поніс за тартак, де над водою була загорожа, і жбурнув у річку з такою силою, що чотири жердини переломились, мов соломинки, і Матеуш снопом шубовснув у воду.

Зчинилася метушня, розпачливі крики — річка в цьому місці була глибока й бистра. Люди кинулись рятувати Матеуша і швидко витягли з води, але він був непритомний. Його насилу відкачали. Прибіг мельник, через кілька хвилин привели Амброжія. Збіглися люди з села, і Матеуша перенесли до мельника в дім. Він знову зомлів, і в нього горлом пішла кров. Йому так було погано, що довелося посилати по ксьондза, думали, що не доживе до ранку.

Коли Матеуша понесли, Антек спокійно сів на його місце біля пічки і, гріючи руки, розмовляв з Франеком, який нарешті з'явився. А коли люди трохи заспокоїлись, він сказав голосно, щоб усі чули й добре запам'ятали:

— Кожному, хто тільки мене зачепить, я так дам, як оце Матеушу, а може, ще й краще!

Ніхто не відповів. Всі дивилися на нього з великим подивом і пошаною — ще б пак, такого молодця, як Матеуш, підняти, наче куль соломи, понести й жбурнути у воду! Про такого силача ніхто й не чув! Якби ще вони побилися і один поборов би одного, переламав би йому кістки, навіть убив би його,— це річ звичайна. Але взяти такого здорованя, мов щеня за вухо, й жбурнути в воду! Що ребра в нього поламані — це нічого, одужає, але сорому Матеуш, мабуть, не стерпить! Так зганьбити людину на все життя!

— Ну, ну! Знаєте, люди добрі, такого ще не бувало! — шепотілися чоловіки навколо Антека.

В цей час Антек, не звертаючи ні на кого уваги, намовив собі круп и опівночі пішов додому. У мельника ще горіло світло в тій кімнаті, де поклали Матеуша.

— Тепер не будеш хвалитися, стерво, що в Ягусі у спальні бував,— пробурмотів Антек з ненавистю і сплюнув.

Вдома він нічого не розповів, хоча Ганка ще не спала й прjala, а вранці не пішов на роботу, цілком упевнений, що його проженуть. Проте відразу ж після сніданку мельник сам прибіг за ним.

— Іди ж на роботу! Що в тебе там з Матеушем — це справа ваша, мене не обходить, а тартак зупиняти не можна. Поки він не одужає, ти працюватимеш замість нього. Буду тобі платити чотири злотих і годуватиму обідом.

— Не піду! Дасте стільки ж, скільки й Матеушу, тоді працюватиму, і не згірше, ніж він.

Мельник скаженів, торгувався, та робити нічого — мусив згодитися. Він негайно забрав з собою Антека.

А Ганка нічого не зрозуміла, бо нічого ще не знала.

IV

Напередодні різдва, вже з самого світанку в Ліпцях знявся гарячковий рух.

Вночі, майже вдосвіта, знову міцно вдарив мороз, а тому що це було після кількох днів відлиги, коли скрізь лежали вологі тумани, усі дерева взялися памороззю, наче дрібними скалками скла чи найтоншим мереживом. Навіть сонце виглянуло й світило на блідо-голубому небі, ніби вкритому тонкою прозорою млою. Але й сонце було якесь

застигле, бліде, як облатка в дароносиці, і нітрохи не гріло, а мороз дедалі міцнішав і так проймав, що перехоплювало дух і пара від подиху хвилями оточувала всіх, хто виходив на вулицю.

А навколо все сяяло на сонці, іскрилося такими сліпучими блисками, наче хтось діамантовою росою покropив сніги,— навіть дивитися було боляче.

Навколишні поля, засипані снігом, лежали пустою, глухою і мертвою. Тільки часом який-небудь птах пролітав над цією мінливою білою рівниною, і чорна тінь його миготіла над ланами, або зграйка куріпок, перегукуючись під засніженими кущами, обережно, полохливо прокрадалася до людського житла, до скирт хліба. Часом пробіжить по снігу зайчик, стане стовпчиком, потім пошкрябає затужавілу снігову кору, добираючись до врун, але, зляканий гавканням собак, тікає назад у вкриті памороззю, завалені снігом, помертвілі від холоду ліси.

Пустельно й глухо ставало на цих неосяжних снігових рівнинах, і тільки десь у блакитній далечині невиразно бовваніли села, сивіли садки, темніли ліси й поблискували замерзлі струмки.

Лютий мороз, мов іскристе сяйво, оповивав усе, наповнюючи світ крижаною тишею. Жоден вигук не порушував застиглого мовчання полів, жоден людський голос не тремтів у повітрі, навіть вітер не шарудів у сухих блискучих снігах. Хіба інколи на дорозі, загубленій серед кучугур, жалібно зателенькає дзвоник, зариплять полозки,— але так слабенько, так далеко, що не встигнеш розібрати, звідки це, а вже все відлунало, безслідно розтануло в тиші.

Однак на сільських вулицях, на обох берегах ставу, було людно й гамірно. Веселий святковий настрій, розлившись у повітрі, п'янив людей, відбивався навіть на тваринах. В лункому морозному повітрі крики дзвеніли, як музика, сміх линув з кінця в кінець, радість так і рвалася з сердець. Собаки, ніби оскаженілі, качалися в снігу, гавкали, ганялися за воронами, які блукали біля хат. В стайнях іржали коні, з хлівів чулося протяжне мукання, і навіть сніг наче веселіше рипів під ногами, а полозки санок вищали на твердих, висковзаних дорогах. Дим здіймався з димарів голубими стовпами, рівними, як стріла, вікна хат вигравали на сонці, аж очі різало,— і скрізь лунав шум, гамір, бігали дітлахи, гелґотіли гуси біля ополонки, на вулицях, біля хат, по дворах повно було людей, а в садках на снігу раз у раз миготіли червоні спідниці — то жінки, перебігаючи з хати в хату, зачіпали на бігу дерева й кущі, з яких срібним пилом осипалася паморозь.

Навіть млин сьогодні не торохкотів, його зупинили на всі свята. Лунко дзюрчали тільки холодні скляні струмені води, пущеної крізь шлюзи, та десь за млином, з боліт і трясовин, долинали крики диких качок, що кружляли там цілими зграями.

І в кожній хаті — у Шимона, Мацька, у вїта, у Клембів та в інших — усіх не назвеш і не перелічиш! — провітрювали кімнати, мили, шарували, посипали свіжою хвоєю підлоги і навіть сніг біля порога, де-не-де білили закурені печі й скрізь спішно пекли хліб та святкові струделі, готували оселедці, терли в глиняних мисках мак.

Надходило різдво — свято сина божого, свято радісних чудес і божого

благословення, щасливого перепочинку після довгих днів праці, і в людей душа прокидалася від зимового заціпеніння, відрікалася від усього буденного і повсякденного і з радісним хвилюванням зустрічала свято Христового народження.

У Борини в хаті панувала така ж метушня й біганина, так само готувалися до свята, як і скрізь.

Старий ще вдосвіта поїхав за покупками в місто, разом з Петреком, якого він найняв конюхом замість Куби. А в хаті всі ретельно працювали. Юзька, тихенько наспівуючи, вирізувала з кольорового паперу різні фігурки, які, наліплені на сволоки або на рами ікон, здавалися яскраво розфарбованими малюнками і тішили око. А Ягна, закачавши до плечей рукава, місила в діжі тісто і під доглядом матері пекла струделі, довгі, як грядки з петрушкою в саду, та булки з питльованого борошна. Вона працювала швидко, бо тісто вже зійшло і треба було пекти паляниці,— і водночас то поглядала, як працює Юзя, то підіймала перину, під якою вигрівався пиріг з сиром і медом — чекав, поки його посадять у піч, то бігла на другу половину хати до печі, в якій бушував великий вогонь.

Вітекові наказали сидіти біля печі й підкидати у вогонь поліна, але він одразу після сніданку десь зник. Даремно і Юзя, і Домінікова шукали його по всьому двору, кликали,— паскудний хлопчисько не відгукувався. Він сидів за сінником, біля самого поля, і ставив під кущами сильця на куріпок, густо засипаючи їх половою, яка мусила водночас і маскувати сильця, і принаджувати птахів. З ним були Лапа й лелека, якого Вітек ще восени десь знайшов хворого, вилікував і з того часу годував, беріг, навчив різних штук. Вони так подружили, що варт було Вітеку свиснути по-своєму, і лелека біг за ним — зовсім, як Лапа, з яким птах теж був у великій дружбі, бо вони разом полювали на пацюків у стайні.

Рох, котрого Борина запросив до себе на всі свята, зранку пішов до костьолу, де вони з Амброжієм прикрашали вітварі й стіни ялиновим гіллям, яке привіз із лісу ксьондзів наймит.

Час наближався до полудня. Ягна вже закінчила поратися з тістом і, поклавши паляниці на дошку, мастила їх яечним білком, щоб не порепалися в печі, коли Вітек, просунувши голову в двері, гукнув:

— Облатки несуть!

Сьогодні з самого ранку старший син органіста, Ясь, той самий, що вчився в місті, удвох з молодшим братом розносив по хатах різдвяні облатки.

Ягна побачила гостей біля ґанку і не встигла хоч трохи прибрати в кімнаті, як вони вже зайшли, вітаючись.

Ягна дуже зніяковіла, що вони застали такий гармидер, і, заховавши голі руки під фартух, запросила їх сісти: обидва несли величезні кошики, а молодший ще й чималі торби, звісно, не порожні.

— Нам ще півсела обійти треба, а часу лишилося мало! — відмовлявся Ясь.

— Та ви хоч погрійтесь, пане Ясю, такий мороз!

— Може, гарячого молочка вип'єте? То я скип'ячу,— запрошувала Домінікова.

Брати від молока відмовились, але присіли біля вікна на скрині. Ясь так задивився на Ягну, що вона навіть почервоніла і похапцем стала опускати закачані рукава. Тут і Ясь почервонів, мов буряк, і став порпатися в кошику. Він витяг і подав їй найкращу й найтовщу пачку облаток, обгорнену золотим папірцем і перекладену кольоровими облатками. Ягна взяла її через фартух і поклала на тарілку, потім винесла з добрий гарнець лляного насіння та шість яєць.

— Давно приїхали, пане Ясю?

— Три дні тому, в неділю.

— Нудьгуєте, напевно, в школі? — спитала Домінікова.

— Ні, не дуже. Та мені вже й недовго там бути, тільки до весни.

— А мама ваша казала в мене на весіллі, що ви ксьондзом будете,— зауважила Ягна.

— Так, з великодня,— сказав Ясь тихо й опустив очі.

— Боже мій, от втіха, от радість батькам буде, коли синок ксьондзом стане, і, може, бог дасть, ще і в нашій парафії!

— А у вас що чути? — спитав Ясь, щоб припинити неприємну для нього розмову.

— Та, хвалить бога, поганого нічого немає. Живемо помаленьку та потихеньку, тягнемо лямку, як нашому братові належить.

— Хотів я приїхати на ваше весілля, Ягусю, та не відпустили мене.

— Ой, і весело ж було! Цілих три дні танцювали! — скрикнула Юзя.

— А Куба, кажуть, саме в цей час помер?

— Помер, помер, бідолаха, і навіть без святого причастя! Кров'ю зійшов. Тепер на селі кажуть, наче душа його блукає, бачили, як хтось ночами по селі ходить, стогне на перехрестях або стоїть під хрестом на дорозі й чекає, поки господь над ним змилується! Це Кубина душа, не інакше.

— Що ви кажете!

— Правду кажу. Сама не бачила, то божитися не стану, але це може бути, може! В світі такі речі трапляються, яких розум людський, навіть найбільший, досягнути не може,— божі це діла, не людські! Що ми, бідолахи, можемо, те й робимо, а решту бог довершить.

— Шкода Куби! Сам ксьондз, як оповідав мені про його смерть, то аж плакав.

— Хороший, чесний був чоловік, іншого такого не знайти: тихий, побожний, працюватий, чужого не зачіпав, а з бідним готовий був останнім шматком поділитися!

— Так усе в Ліпцях змінюється, так змінюється! Кожного разу, як приїжджаю, впізнати нічого не можу. От був я сьогодні в Антека з Ганкою. Діти у них хворі, бідність страшна, а сам він так змінився, так схуд, що я ледве його впізнав!

Жінки не відповіли на це ні слова, Ягна швидко відвернулася і почала накладати паляниці на лопату, а стара закліпала очима. Ясь відразу зрозумів, що їм неприємно це чути. Він придумував, що б таке сказати, аби налагодити справу, але тут Юзя, вся почервонівши, підійшла і стала просити в нього кілька кольорових облаток.

— Мені прикраси зробити треба. Були торішні, та на весіллі геть зіпсувались.

Ясь дав їй десятка півтора, і все різних кольорів.

— Ой, як багато! Ісусе, та цього вистачить на все — і на святих, і на місяць, і на зорі! — скрикнула зраділа Юзя. Вона пошепотілася з Ягнуою і за хвилину, засоромлено закриваючи обличчя фартухом, винесла Ясеві шість яєць.

Ввійшов Борина, який щойно повернувся з міста, а за ним вбігли Лапа з лелекою, бо Вітек теж з'явився одночасно з хазяїном.

— Швидше зачиняйте двері, бо тісто прохолоне! — кричала Домінікова.

— Як почнуть жінки порядкувати, чоловікові хоч у корчмі шукай порятунку, бо хліб з закальцем спечуть, а на нього звалять,— сміявся Борина, гріючи задубілі руки.

— Дорога — як скло, їхати добре, але такий мороз, що важко в санях всидіти! Ягусю, дай Петрекові хоч хліба, він голодний і до кісток промерз у своїй солдатській шинелі. Що, Ясю, надовго додому?

— До водохреща.

— Оце має батько помічника: і за органом, і в канцелярії! Старому, мабуть, не хочеться в такий мороз з-під перини вилазити.

— Ні, він сидить удома, бо корова сьогодні отелилася,— треба доглянути.

— Ну, час добрий! Буде молоко цілу зиму... Вітеку, ти лоша напував?

— Я сама йому носила, то воно смоктати не схотіло, все брикає

і так до кобили рветься, що довелося його у велике стійло перевести.

Хлоп'ята вийшли. Ясь, виходячи, все оглядався на Ягну.

Вона й справді стала ще вродливіша, ніж була восени, до весілля. Не диво, що вона й старого Борину так підкорила, що він за нею й світу не бачить. На селі казали, ніби Борина зовсім здурів від кохання. До всіх суворий, як і раніше, твердий і непоступливий, він Ягусю слухався в усьому, і вона могла крутити ним, як хотіла. На все дивився її очима, радився тільки з нею та з її матір'ю. Вона ним зовсім заволоділа.

Йому добре жилося тепер, господарство йшло як по маслу, було кому поскаржитись, у кого поради спитати. Він ні про що інше не думав, крім Ягусі, і дивився на неї, мов на ікону.

Навіть тепер, гріючись біля печі, Борина стежив закоханими очима за кожним її рухом і, наче перед весіллям, говорив їй солодкі слова і думав тільки про те, як би ще більше їй догодити.

А Ягні його кохання було потрібне, мов торішній сніг. Вона сьогодні все супилась, її дратували чоловікові ніжності, все було не до душі, і вона вихором літала по хаті. Роботу намагалася звалити на матір чи на Юзю, часто й старого ущипливим словом примушувала щось робити, а сама тікала на другу половину, наче щоб заглянути в пічку або до лошати на стайню — тільки б залишитися самій і подумати про Антека.

Ясь нагадав їй про нього, і Антек, мов живий, устав перед очима. Вона не бачила його майже три місяці, оце тільки раз на дорозі під тополями, коли їхала на санях з Бориною.

Так, час спливав як вода,— весілля, переселення до чоловіка, всякий клопіт, господарство. Хіба ж їй було коли думати про Антека! Не зустрічала його, тому й не

згадувала, а інші боялися говорити їй про нього... Та зараз, невідомо чому, він раптом з'явився в неї перед очима і дивився так сумно, з таким докором, що в Ягни серце щеміло від жалю.

"Ні в чому я перед тобою не винна, ні в чому! Чому ж ти стоїш переді мною, як грішна душа, що не має притулку, навіщо лякаєш?" — думала вона жалібно, боронячись від спогадів... Їй навіть дивно було, чому саме Антек згадався їй, чому не Матеуш, не Стах Плошка, не інші. Тільки він один! Мабуть, причарував її, бо ж вона так мучиться і рветься до нього, аж серце їй пече й тягне кудись далеко-далеко, так би й пішла світ за очі, в бори та ліси.

Що там він, бідолашний, поробляє, що про неї думає? І нема ніякої змоги з ним зустрітись, поговорити... Так, не можна... Господи, адже це був би смертний гріх! Так сказав і ксьондз на сповіді. А їй тільки б раз з ним поговорити, нехай і люди бачили б — все одно! Та не можна — ні сьогодні, ні завтра, ніколи більше! Боринина жінка навіки-віків. Амінь!

— Ягусю, іди ж, треба хліб у піч садити! — кликала її мати. Ягна побігла в хату, поралася, робила все що слід, але думка про Антека не полишала її. Він так і стояв у неї перед очима, скрізь ввижалися його блакитні очі, чорні брови й червоні губи, такі солодкі, такі любі!

Вона завзято взялася до роботи, все кипіло у неї в руках. Прибрала хату, надвечір пішла навіть прибирати корівник, чого майже ніколи не робила. Але ніщо не допомагало: Антек невідступно стояв перед очима, і туга зростала, краяла серце. Зрештою Ягуся не витримала і, сівши на скриню біля Юзьки, яка поспіхом готувала прикраси з облаток, гірко розплакалась.

Заспокоювала її мати, заспокоював переляканий чоловік, умовляли її, наче вередливу дитину, пестили, заглядали в очі — ніщо не допомагало. Тільки коли вона виплакалась як слід, настрій у неї раптом змінився. Вона підвелася із скрині майже весела, щебетала, сміялася, заспівала б, здається, якби не піст!

Здивовано глянув на неї Борина, глянула мати, а потім обмінялися довгим промовистим поглядом, вийшли разом у сіни, про щось пошепотілись і повернулися радісні, веселі, усміхнені і давай її обіймати, цілувати. Стара навіть крикнула:

— Не підіймай діжі, Мацей сам винесе!

— Отакої, хіба мені вперше ще важчу виносити?

Вона нічого не розуміла. Але Мацей все-таки не дозволив їй підняти діжу, виніс сам, а потім, заставши Ягну в коморі, притис її до стіни і став пристрасно цілувати й радісно говорити щось пошепки, щоб не почула Юзя.

— З глузду ви з матір'ю з'їхали, чи що? Неправда це, неправда!

— Ми з нею на цих справах більше, ніж ти, розуміємось. Вже я тобі кажу, що так воно і є. Що у нас зараз? Різдво... Значить, це буде в липні, якраз у жнива... Час неподходящий, робота, спека... ну, та що вдієш... І за це треба богу дякувати.

Він знову хотів її поцілувати, але вона сердито випручалась і побігла до матері з докорами. Проте стара рішуче підтвердила те, що сказав Борина.

— Неправда, це вам тільки здається! — гаряче заперечувала Ягна.

— Ти, я бачу, зовсім не рада?

— А чого мені радіти? Мало клопоту й так, а тут ще нова морока!

— Не нарікай, господь покарає!

— Ну й нехай, нехай карає.

— А чому ти так від цього відхрещуєшся, га?

— Не хочу — і все!

— Адже як буде в тебе дитина, а старий, не дай боже, помре, то ти, крім того, що він тобі записав, ще й на дитину одержиш, а може, і всією землею володітимеш.

— У вас одне на думці — земля й земля! Мені це ні до чого.

— Молода ти ще й дурна, от і верзеш казна-що! Людина без землі все одно, як без ніг: рачкує, рачкує, а нікуди не долізе. Ти, гляди мені, тільки Мацееві про це нічого не кажи, йому прикро буде...

— Не буду себе стримувати, що мені Мацей!

— Ну й базікай собі, хоч і перед цілим світом, коли розуму немає, а мені дай спокійно хліб з печі вийняти, бо пригорить. Берися краще до роботи: оселедці треба з води в молоко перекласти — краще вимокнуть. Юзя нехай натре мак. Стільки ще треба зробити, а вечір близько!

Вечір справді стояв на порозі. Сонце опустилося за ліси, вечірня зоря розливала по небу потоки крові, і сніг пломенів, наче посиляний розжеврілим вугіллям. На село лягла глибока тиша. Ще носили воду із ставу, рубали дрова, ще часом хто-небудь проїжджав саньми, щосили поганяючи коней, і вони з тупотом мчали по дорозі. Ще люди бігали через став, де-не-де рипіли ворота, лунали голоси, але помалу згасав захід, попеляста синява обгортала землю — завмирав рух на селі, затихали подвір'я, порожніли вулиці. Дальні поля поринали в морок, швидко надходив зимовий вечір і заволодівав землею, а мороз дедалі дужчав, і сніг лункіше рипів під ногами, і шибки вкривалися чудовими квітками й візерунками.

Село наче розтало, наче втонуло в сірому сніговому присмерку. Не видно було ні будинків, ні тинів, ні садків, тільки вогники світилися у вікнах — сьогодні їх було більше, ніж звичайно, бо скрізь по хатах люди готувалися до різдвяної вечері.

В кожній хаті, і в багатіїв, і в халупників, і в останньої голоти поспішали причепуритися й побожно чекали першої зірки. Скрізь у кутку біля східної стіни ставили сніп пшениці, столи застеляли полотном, а під нього підмощували сіно. І всі визирали у вікна, шукаючи першої зірки. Але, як завжди морозного вечора, вона з'явилася не відразу: ледве пригасли заграви на заході, небо наче вкрилося синястим димом і якось побуріло.

Юзя і Вітек добре промерзли — вони стояли на ґанку, поки не побачили першу зірку.

— Є! От вона! — загорлав Вітек.

На цей крик вигянув з хати Борина, вийшли інші, і останнім — Рох.

Так, зоря з'явилась: на сході, край неба, розірвалася бура завіса, і з темно-синіх

глибин народилася зірка.

Здавалось, вона зростала на очах, летіла, бризкала світлом, розгоряючись все яскравіше, і була вже так близько, що Рох опустився на коліна в сніг, а за ним інші.

— Ось вона, зоря трьох волхвів, Віфлеємська зоря, в сяйві якої народився наш господь,— нехай славиться його ім'я!

Всі побожно повторювали слова різдвяного гімну, втопивши очі в сяйво далекої зорі, цього свідка чуда, видимий знак милосердя божого. Серця їхні сповнювалися вдячністю, палкою вірою, довір'ям і вбирали в себе це чисте світло, наче вогонь, що палав над світом.

А зоря все зростала, мчала вже, як вогненна куля, і тяглося від неї блакитне проміння, іскрилося на снігу, ясними блискавками прорізало пільму. А за першою зіркою, як вірні слуги, незліченною чередою виходили на небо інші,— і небо, вкрите цією світлою росою, розгорнулося над світом блакитним покрывом, поцяткованим ніби срібними цвяхами.

— Час вечеряти, бо слово боже стало плоттю! — сказав Рох. Усі повернулися до хати й посідали навколо стола.

На першому місці сів Борина, за ним — Домінікова з синами, посередині Рох, Петрек і Вітек, поруч з Юзею. Тільки Ягуся присіла на лаву ненадовго — їй треба було подавати й підбавляти усім страви.

Урочиста тиша залягла в кімнаті.

Борина, перехрестившись, розділив облатку поміж усіма: її їли побожно, мов святе причастя.

— Христос народився в цю годину, отже, нехай кожне живе створіння підживиться його святим хлібом! — мовив Рох.

І хоча всі були голодні, бо цілий день нічого не їли, крім сухого хліба,— вечеряли повільно й статечно.

На перше був буряковий борщ з грибами і цілими картоплинами, потім оселедці, обкачані в борошні і підсмажені на конопляній олії, пшеничні кльоцки з маком, за кльоцками — капуста з грибами, полита олією, а наостанку Ягуся подала смачні млинці з гречаного борошна з медом, смажені в маковій олії. І все це заїдали житнім хлібом, бо ні коржів, ні струделів їсти не годилося: вони були на молоці й маслі.

Вечеряли довго, і рідко хто-небудь вимовляв слово: чути було тільки стукіт ложок і плямкання. Борина часто схоплювався з місця, щоб допомогти Ягусі, і стара навіть дорікнула йому.

— Сидіть, нічого з нею не зробиться, не скоро ще... Вона перше різдво на своєму хазяйстві зустрічає; нехай привчається...

Лапа тихенько скавулів, тикався мордою всім у коліна і лащився — просив, щоб і його швидше нагодувати, а лелека, у якого було своє місце в сінях, часто стукав дзьобом у стіну і так голосно курликав, що кури відгукувались на сідалі.

Ще вечеря не скінчилась, коли раптом хтось постукав у вікно.

— Не пускайте і не дивіться, це нечиста сила! Влізе в хату і вже на цілий рік

залишиться! — гукнула Домінікова.

Всі поклали ложки і з тривогою прислухалися. Стук повторився.

— Кубина душа! — шепнула Юзя.

— Не кажи дурниць — це, мабуть, жебрак. У такий день, як сьогодні, не повинно бути голодних і бездомних,— промовив Рох і пішов відчиняти.

То прийшла Ягустинка. Вона покійно зупинилася на порозі і крізь сльози, які горохом сипалися з очей, тихо попросила:

— Пустіть мене в якийсь куток і дайте хоч те, що собаці кидаєте. Змилюйтеся над сиротою... Думала, діти мене запросять... Чекала... У хаті мороз... Даремно я мерзла, даремно чекала... Ісусе! А тепер, як жебрачка... Діти рідні... саму мене покинули, без крихти хліба... Гірше, ніж собаку... А у них там весело, гамірно, повно народу... Ходила я навколо хати, у вікна заглядала. Все даремно...

— Сідайте з нами. Треба було з самого вечора прийти, не чекати ласки від дітей. От у домовину вони вам охоче останні цвяхи заб'ють, аби тільки впевнитись, що ви вже до них не повернетесь!

І Борина ласкаво показав їй на місце біля себе. Але Ягустинці шматок не йшов у горло, хоч Ягуся їй нічого не шкодувала і частувала від щирого серця. Та Ягустинка сиділа так тихо, зіщулившись, заглибившись у свої думки, і тільки тремтіння плечей свідчило, яка мука терзала її серце.

Тихо було в хаті, тепло, усі сиділи розчулені, урочисті, наче серед них лежав у яслах малий Ісус.

Великий вогонь, у який весь час підкидали дрова, весело тріщав у печі й освітлював усю хату. Виблискувало скло ікон, рожевіли замерзлі шибки. Після вечері посідали вряд перед вогнем і розмовляли тихо й поважно.

Потім Ягуся зварила каву, і всі, не поспішаючи, пили смачний, солодкий напій. Рох вийняв з-за пазухи книжку, обмотану чотками, і почав читати тихим, глибоко схвильованим голосом:

"І сталося чудо: діва народила сина. В землі іудейській, у Віфлеємі, народився господь у бідності, на сіні в убогому хліві, серед ягнят і телят, і вони цієї радісної тихої ночі були йому братами. І та сама зоря, яка й сьогодні світить, сяяла в той час для святого немовляти і вказувала дорогу трьом волхвам, які, хоч і були язичниками, чорношкірими, а проте мали чулі серця й поспішали з дарунками з далеких країв, з-за безкраїх морів, з-за суворих гір, щоб потім свідчити істину".

Довго Рох читав це святе казання, і голос його міцнів, переходив майже в спів, наче він правив обідню в костьолі, а всі слухали в побожному мовчанні, і серця їхні тремтіли, вражені чудом, зворушені найщирішим відчуттям ласки, яку бог явив людям.

"Ісусе, сине божий! У бідному хліві довелось тобі народитися, у далеких краях, між чужими людьми, між євреями-невірами, між єретиками, в такій бідності, в такий мороз! Дитя бідне, найсвятіше!" Так думали всі, і серця їхні були повні співчуття, а душі пташками линули в далекий світ, у невідому землю, в той хлів, де народився Христос, до ясел, над якими співали ангели. Припадали до ніжок святого немовляти і

всією силою вогненної віри клялися бути його найвірнішими слугами, навіки-віків, амінь!

А Рох все читав, і Юзька — дівчинка добра й вразлива — гірко плакала над лихою долею Ісуса. Ягуся теж плакала, затуливши обличчя руками, і сльози текли в неї крізь пальці. Щоб не показувати цього, вона ховалася за Єнджикову спину, а той слухав з роззявленим ротом і, дивуючись усьому, що чув, раз у раз смикав Шимека за каптан і вигукував:

— Он які Чуєш, Шимеку?

Але відразу ж змовкав під грізним поглядом матері.

— Навіть колиски не було в бідолашного!

— Просто чудо, що воно не змерзло.

— І як це Ісус схотів стільки перетерпіти?!

Так казали всі, коли Рох скінчив, а він їм пояснював:

— Це через те, що він тільки муками своїми й жертвами міг урятувати людей. Якби не він, давно нечистий заволодів би світом, загарбав би собі всі людські душі.

— Він і так у нас чималу силу має,— пробурмотіла Ягустинка.

— Владу мають над людьми гріх та злоба, а вони — куми чортів.

— Е, що там казати, хто панує над світом,— кому це відомо?.. Одне ми знаємо — над людиною має силу лиха доля й страждання.

— Гріх так казати! Це вас злість на дітей засліпила, глядіть, щоб ви не зогрішили!

— суворо дорікнув Ягустинці Рох, і вона більше не сперечалася.

Примовкли й замислилися всі, хто був у хаті, а Шимек устав з місця і хотів непомітно вийти.

— Куди це ти так поспішаєш? — просичала Домінікова, від пильних очей якої ніщо не могло сховатися.

— Задуха тут, піду походжу по селу,— злякано пробурмотів Шимек.

— До Настки несе тебе, на побачення?

— Ну й що? Не забороните мені, не втримаєте! — сказав він уже гостро, але все-таки кинув шапку на скриню.

— Додому ідіть обидва з Єнджиком, покинули хату напризволяще. Коровам сіна дайте і чекайте мене, я зайду по вас, і всі разом до костьолу підемо,— наказувала Домінікова. Але сини воліли залишатися тут, аніж сидіти в порожній хаті, і вона їх більше не гнала. Через хвилину стара підвелась і взяла зі стола облатку.

— Вітеку, засвіти ліхтар, ходім до корів! У різдвяну ніч всяка скотина розуміє людську мову і може відповісти, бо син божий народився серед тварин. Якщо з ними заговорить безгрішна людина, вони відповідають людським голосом. Цієї ночі тварини з людьми рівні, почувають те ж саме, що й люди, отже, треба з ними облатками поділитися.

Всі пішли до хліва, Вітек з ліхтарем попереду.

Корови лежали поряд і поволі ремигали, але світло й голоси їх стривожили, вони стали мукати, важко підводитись і повертати великі рогаті голови.

— Ти — господиня, Ягусю, значить, ти й повинна розділити між ними облатку. Вони в тебе й хворіти не будуть, і краще будуть телитися. Але завтра вранці їх доїти не можна, тільки ввечері, бо в них молоко пропаде.

Ягна розломила облатку на п'ять частин і, нахилиючись до кожної корови, хрестила їм голови між рогами й клала кожній по шматочку облатки на широкий шершавий язик.

— А коням хіба не дасте? — спитала Юзька.

— Ні, вони не були під час народження Христа, значить, їм не можна давати.

Коли повертались до хати, Рох сказав:

— Кожне живе створіння, кожна тваринка й камінчик, навіть найдрібніший, і ця зірочка, ледь примітна,— все сьогодні знає, що Христос народився.

— Ісусе коханий! Все! Навіть земля й каміння! — вигукнула вражена Ягна.

— Правда, все на світі має душу, все почуває й чекає своєї години, коли Ісус зласкавиться над нею і скаже: "Встань, душе, оживи й іди на небо!" Найдрібніший черв'ячок, хистка билинка свою службу несе і по-своєму славить бога. І тільки цієї ночі, один-єдиний раз на рік, все прокидається, прислухається і чекає божого слова. І надходить година ця для одних, а для інших ще ні, і вони знову поринають у морок і терпляче дождатимуть світанку — хто каменем, хто водою, хто землею, хто деревом, хто чимось іншим — кому як господь призначив!

Всі мовчки слухали Роха, міркуючи над його словами, які вразили їх у саме серце, тільки Борині й Домініковій не вірилося, що це правда, і хоч вони міркували і так і сьак, а зрозуміти цього не могли. Звісно, воля божа неосяжна і творить чудеса, але щоб камінь і дерева мали душу!.. Ні, вони цього не могли збагнути, та хутко перестали про це й думати, бо прийшов коваль з усією сім'єю.

— Сідайте, сідайте, вкупі веселіше! От і вся наша сім'я зібралася, тільки Гжелі немає.

Юзя сердито глянула на батька: вона згадала про Антека й Ганку, але сказати не зважилась.

Знову всі посідали на лаві біля вогню, тільки Петрек залишився надворі — він рубав дрова, щоб вистачило палива на свята, а Вітек носив оберемки і складав у сінях.

— Так, мало не забув! Наздогнав мене війт і просив, щоб ви, Домінікова, зараз же йшли до них,— жінка у нього вже кричить-розривається, напевно, вночі родить.

— А я хотіла з усіма до костьолу йти! Та якщо ти кажеш, що кричить, побіжу до неї, гляну. Була я там вранці, думала, що вона ще днів зо два проходить.

Домінікова пошепотілася про щось з ковалихою і пішла до віята. Вона тямилася на лікуванні і не одну людину на селі вилікувала краще від усяких лікарів.

А Рох став розповідати різні історії, що пасували до сьогоднішнього дня, а між ними й таку:

— Давно це було, стільки років тому, скільки минуло від різдва Христового. Ішов багатий чоловік з ярмарку, де продав пару гарних телят. Гроші він добре заховав за халяву, в руках тримав здоровенну палицю, та й сам він був дужий — перший силач у

себе на селі. Проте він поспішав, щоб до ночі добратися додому, тому що в ті часи в лісах ховалися розбійники й грабували добрих людей.

Було це, мабуть, літньої пори — ліс стояв зелений, повний пахощів і веселого гомону; повівав вітер, дерева колихались, шуміли верхівками. Чоловік ішов швидко, як тільки міг, і з острахом оглядався навкруги, та нічого не примічав. Стояли собі ялина біля ялини, дуб біля дуба, сосна біля сосни, і ні душі живої, тільки пташки літали між деревами. А чоловіка брав дедалі більший страх, бо він проходив мимо хреста такими хашами, куди й око не проникало, а саме в цьому місці й нападали на людей розбійники. Чоловік прочитав уголос молитву й побіг щодуху.

Вже він щасливо вийшов з високого лісу і йшов між дрібними сосонками та кущами ялівцю, вже навіть бачив попереду колихливі зелені ниви і чув плескіт річки, спів жайворонків, вже й людей побачив вдалині, які йшли за плугами, і навіть лелек, що ключами летіли на болота. Вже доніс до нього вітер пахощі квітучих вишневих садків, коли раптом з останніх кущів вискочили розбійники! Їх було дванадцять, і всі з ножами. Чоловік захищався, але вони хутко його побороти, а через те, що він не хотів добровільно віддати гроші й кричав, повалили його на землю, наступили ногами на груди й вже підняли ножі, щоб зарізати, але раптом скам'яніли всі на місці, як стояли, з піднесеними ножами, зігнуті, страшні, нерухомі. І все навколо в ту ж мить зупинилося. Птахи замовкли й повисли в повітрі, річки перестали текти, сонце наче застигло, вітер завмер. Дерева, як їх прихилив вітер, так і залишились... І ниви теж. Лелеки з розпростаними крилами ніби вросли в небо. Навіть орач у полі, що саме підняв батіг, закам'янів на місці. Весь світ заціпенів в одну мить.

Невідомо, чи довго це тривало, та раптом залунав над землею спів ангелів:

"Бог народжується, зло втрачає силу!"

І все відразу ожило, почало рухатись, але розбійники не вбили чоловіка, побачивши в цьому чуді пересторогу, і пішли на ангельські голоси до хліва — уклонитися новонародженому синові божому, а разом з ними вклонилися йому і всі живі створіння на землі і в повітрі...

Всі дуже дивувалися тому, що розповів Рох, а після нього і Борина, й коваль стали пригадувати всякі перекази.

Зрештою Ягустинка, яка весь час мовчала, сказала гостро:

— Мелете тут, мелете, а тільки й користі від цього, що час швидше минає! Невже правда, що колись з неба сходили благодійники різні, які не давали загинути бідним і покривдженим? Так чому ж тепер таких не видно? Чи злиднів у світі менше, чи біди, чи мук сердечних? Людина все одно, що пташка беззахисна, кинута в світ,— неодмінно задушить її яструб, чи звір який, чи голод, чи смерть-костомаха прийде,— а ви тут говорите про милосердя, дурних людей тішите та дурите обіцянками, що прийде визволення! Не визволення прийде — антихрист! Оцей вам покаже справедливий суд, оцей зласкавиться над людьми, мов яструб над курчам.

Рох схопився з місця і гукнув:

— Жінко, не блюзнір, не гріши! Не слухай диявольської намови, бо підеш на

загибель, у вічний вогонь.

Він упав на лаву, сльози перехопили йому горло, він увесь тремтів від святого жаху, від болю за цю пропащу душу, а отямившись трохи, всією силою віруючої душі став їй тлумачити істину й спрямовувати на путь праведну.

І так він зворушливо говорив, що навіть ксьондз з амвона не міг би сказати краще.

Тим часом Вітек, дуже схвилюваний відкриттям, що цієї ночі й корови можуть говорити по-людському, потихеньку викликав з хати Юзьку, й вони обоє побігли до хліва.

Тримаючись за руки, тремтячи від страху та шохвилини хрестячись, вони шугнули в корівник...

Стали на коліна біля найбільшої корови, яка була наче матір'ю всіх інших. Дух їм перехоплювало від хвилювання, сльози набігали на очі, душі тріпотіли від священного жаху, ніби в костюлі, коли підносять чашу, але вони від щирого серця вірили всьому. Вітек нахилився до самого вуха корови й тремтячим голосом шепнув:

— Сивулю! Сивулю!

А Сивуля не мовила жодного слова, тільки сопіла, жувала, ворушила губами і плямкала.

— Шо ж це з нею, чому вона не відповідає? Може, її бог покарав? Вони стали на коліна біля іншої корови, і знову Вітек покликав, мало не плачучи:

— Лиско! Лиско!

Обоє прихилилися до її морди й слухали, затаївши подих, але знову нічого не почули!

— Мабуть, грішні ми, от і не чуємо. Адже вони тільки безгрішним відповідають, а ми грішники.

— Правда, Юзю, грішні ми, грішні... Ісусе, правда... Я в хазяїна поцупив посторонки... і ремінь старий, і ще...— Вітек не міг договорити, гострий жаль і почуття провини так схопили його за серце, що сльози підкотились до горла, і він гірко заплакав, а Юзька із співчуттям вторувала йому. І так вони плакали вкупі, аж поки не призналися одне одному в усіх своїх гріхах і провинах.

А в хаті ніхто й не помітив, що їх немає — там усі співали духовні пісні, бо ж колядки у святвечір годилося співати лише опівночі.

На другій половині хати старанно мився й перевдягався Петрек — Ягна принесла йому нову одягу, яку він зберігав у коморі.

Всі навіть ахнули від подиву, коли хлопець увійшов у кімнату: він уперше скинув шинель та солдатську форму і стояв перед ними одягнений по-селянському.

— Сміялися з мене, ведмедем називали, от я й перевдягнувся,— пробурмотів він зніяковіло.

— Ти говірку зміни, а не одягу! — кинула Ягустинка.

— Говірка сама до нього повернеться,— душі він, видно, не втратив ще!

— П'ять років волочився по світах і рідної мови не чув, то й не диво, що забув!

Раптом усі замовкли. Чисте, різке калатання невеличкого дзвоника — сигнатурки

— увірвалося до хати.

— На вечірню дзвонять, час збиратися!

І незабаром вийшли всі, крім Ягустинки, яка залишилася стерегти хату, рада нагоді виплакати на самоті. Ніч була морозна, блакитна, зоряна.

Сигнатурка все видзвонювала, щебетала, мов птах, скликаючи всіх до костюлу.

І люди вже виходили з хат. Де-не-де крізь відчинені двері виривався струмінь світла, сяйнувши, як блискавиця. По інших хатах вогники згасали. У темряві часом лунали голоси, кашель, рипіння снігу під ногами. Люди вітали одне одного з різдвяним святом, і дедалі частіше в сіро-синьому присмерку ночі миготіли постаті. Юрби сунули по дорозі, і тупіт розлягався в сухому морозному повітрі.

Всі пішли до костюлу, вдома залишилися тільки зовсім немічні діди й баби, хворі й каліки.

Вже здалека видно було яскраво освітлені вікна й розчинені навстіж головні двері костюлу, куди, як вода, все линув і линув народ. А костюл був прикрашений ялинками й соснами — наче виріс тут густий бір, що затуляв білі стіни, розпростався навколо віктарів, підіймався над лавами і майже торкався вершинами склепіння. Ліс хитався під натиском живої хвилі людей, оповитий, як млою, парою дихання, і крізь цю млу ледве поблискували свічки біля віктарів.

А народ усе сунув і сунув без кінця.

Прийшли юрбою селяни аж із Польних Рудек. Вони йшли плече в плече, грюкаючи чобітьми, — чоловіки всі були високі, плечисті, з білим, як льон, волоссям, у синіх каптанах, а жінки всі до одної красуні, в широких спідницях і в червоних хусточках поверх очіпків.

По двоє, по троє підходили чоловіки з Модліци — немічна біднота в сірих латаних каптанах, з ціпками, бо йшли пішки. У корчмах з них завжди глузували, що вони харчуються самими в'юнами, бо жили ці селяни в низинах, серед боліт, і від них пахло торф'яним димом.

Прибував народ і з Волі — цілими родинами, мов кущі ялівцю, які завжди ростуть тісними купами. Вольські чоловіки були всі невисокі, товсті, мов напхані мішки, але рухливі, балакучі й страшенні крутії; не одного з них ловили в лісі на шкоді. Каптани в усіх були сірі, з чорними шнурами й червоними поясами.

Прийшла й ріпецька шляхта, в якої, як то кажуть, удома лише мішок та плахта, — з тих, що вп'ятох за один коров'ячий хвіст тримаються і одну шапку втрюх носять. Ці йшли великим гуртом, мовчки дивилися на все спідлоба, звисока, а жінки їхні, одягнені по-міському, дуже гарні, білолиці, говірки, йшли посередині, під суворим наглядом чоловіків.

Слідом за ним простували люди з Пшиленка — наче сунув високий сосновий бір: усі високі, ставні, дужі, а вдягнені так, що аж в очах рябіло! Каптани на них були білі, жилети червоні, стрічки на сорочках зелені, штани жовті в смужку, і йшли вони посередині костюлу, нікому не поступаючись дорогою, ні на кого не дивлячись, просто до віктаря.

І вже майже останніми, наче поміщики, увійшли чоловіки з Дембіци. Їх було небагато, і заходили вони поодиноці, поважно сідали на лавах перед головним вівтарем. Горді своїм багатством, вони вважали себе вищими за всіх. Жінки їхні прийшли з молитовниками, у білих очіпках, зав'язаних під підборіддями, у козакинах з тонкого сукна.

Потім ще прийшли люди з дальніх сіл, з якихось висілків, з лісових хащ, з куренів лісорубів, з маєтків — годі було всіх запам'ятати й перелічити.

І серед цієї тісної юрби, що шуміла, як ліс, рясно білили каптани ліпецьких чоловіків, червоніли хустки їхніх жінок.

Костьол був повен ущерть до найостаннішого куточка в притворі, і тим, що прийшли останніми, довелося молитися на морозі, за дверима.

Ксьондз вийшов служити першу літургію, загравав орган, юрба захвилювалась, і всі впали на коліна.

Настала тиша. Люди молилися, не зводячи очей з ксьондза та свічки, яка палала високо над вівтарем. Орган гудів притишено, на такій жалібній ноті, що мороз пробігав по кістках, ксьондз часом повертався обличчям до юрби, простягав руки, голосно вимовляв латинські слова, і люди теж простягали руки вперед, глибоко зітхали, схилялися в побожному каятті, били себе в груди і палко молилися.

Коли відправа скінчилася, ксьондз зійшов на амвон і став читати довгу проповідь: говорив про сьогоднішній священний день, застерігав від зла. Потрашаючи руками, картав свою паству суворими словами; одні зітхали, інші били себе в груди і, вражені, каюлися в гріхах. Чутливіші — особливо жінки — плакали. Ксьондз говорив гаряче й розумно, слова його западали просто в душу — звісно, тим, хто його слухав, бо було багато й таких, що дрімали, розімлівши від задухи.

Тільки перед другою вечірнею знову заgrimів орган, і ксьондз заспівав:

В яслах він лежить,

Хто ж поспішить...

Юрба зашуміла, підводячись з колін, і підхопила могутнім хором:

...уклонитись немовляті?

Затремтіли в костьолі ялинові та соснові гілки, замигтіли свічки від цього могутнього вихору голосів. І так з'єдналися люди серцями й голосами, що наче один голос співав і линув лункою піснею до ніг святого немовляти.

Коли відслухали другу відправу, органіст почав награвати колядки на такий веселий танцювальний лад, що важко було на місці встояти, всі крутилися, притупували, дивилися вгору, на хори, й весело наспівували колядки слідом за органом.

Тільки Антек не співав разом з іншими. Він прийшов з жінкою, із Стахом і Веронкою, та вони протислися наперед, а Антек залишився біля задніх лав. Він не хотів сідати на своє давнє місце перед вівтарем — серед заможних господарів, — і оглядався, шукаючи, де б примоститися, коли раптом побачив батька з усією родиною — вони намагалися проштовхатися крізь юрбу. Ягна була попереду.

Заховавшись під ялинкою, Антек уже не зводив з неї очей. Висока, струнка, вона ніби височіла над усіма. От вона сіла на лаву скраю, біля самого проходу. Антек, не думаючи, не відчуваючи, що робить, почав теж енергійно протискуватись крізь юрбу, поки не опинився поряд з Ягнуою, і коли всі стали на коліна, він теж став і нахилився так низько, що майже торкався головою її колін.

Ягна не відразу його помітила — свічка, при світлі якої вона читала молитовник, блимала тьмяним вогником, а гілки ялин затуляли все навколо, отож їй нічого не було видно. Тільки коли винесли дароносицю і Ягна опустилась на коліна та, б'ючи себе в груди, нахилила голову, то несвідомо глянула вбік — і серце її завмерло. Вона закам'яніла від радості, не сміла ворухнутись, не сміла глянути вдруге. Їй здавалося, що це видіння, сон... Ягна заплющила очі і добого-довго стояла на колінах, схиляючись до землі, майже непритомна від хвилювання. І раптом сіла на місце й глянула просто в обличчя Антекові.

Так, це був він, Антек, дуже схудлий, почорнілий і такий змучений, що вона побачила це навіть у півтемряві. Його великі, сміливі, завжди суворі очі дивилися зараз так ніжно, сповнені були такого жалю, що в Ягусі серце стислося тривогою і співчуттям, сльози самі підступили до очей.

Вона сиділа нерухомо, як і інші жінки, дивилася в молитовник, але не розрізняла жодної літери, не бачила навіть сторінок. Страдницькі очі Антека, блискучі, сумні, стояли перед нею, ясніли, мов зорі, затуляли світ, і вона забула все, ніби втонула в них, а він усе стояв біля неї на колінах. Ягуса чула його уривчастий, гарячий подих, відчувала ту солодку, ту страшну силу, що линула від нього просто до неї в серце, міцно з'єднувала їх обох, проймала страхом і блаженством, тремтінням, від якого можна було втратити розум, яке охоплювало її таким поривом кохання, що в ній тріпотіла кожна жилка, а серце билось, мов птах, якому пустуни поприбивали крила до стіни цвяхами.

Скінчилася відправа, проповідь, друга відправа, люди співали хором, молилися, зітхали, плакали, а ці двоє, наче відірвані від усього світу, не чули, не бачили, не почували нічого, крім себе й свого кохання.

Страх, радість, любов, спогади, обіцянки, клятви й палке бажання по черзі спалахували в них, линули із серця до серця, сплітались, і вони почували вже одне й те ж, однаковим вогнем горіли їхні очі, одним бажанням билися серця.

Антек присунувся ще ближче, притулився плечем до її стегна, так що Ягна мало не зомліла і обличчя її спалахнуло гарячим рум'янцем, а коли вона знову опустилася на коліна, шепнув їй у вухо гарячими, як вогонь, губами:

— Ягусь! Ягусь!

Вона здригнулась і мало не впала від хвилювання — такою солодкою знемогою, такою радістю наповнив її цей голос!

— Вийди як-небудь до сінника... Я чекатиму щовечора... Не бійся... Мені дуже треба з тобою поговорити... Вийди!..— шепотів він так пристрасно і так близько, що його подих обпікав їй обличчя.

Ягуса не відповідала — сили її зрадили, голос перехопило, а серце так билось, що,

напевно, його стукіт чули люди навколо. Вона трохи підвелася, наче вже хотіла зараз іти туди, куди він просить, куди наказує ім'ям любові... туди, до сінника.

Загриміла перша колядка, задвигтів костюл від співу, Ягуся трохи отямилася, сіла на лаву, озирнулася навколо.

Антека вже не було видно, він непомітно відсунувся вбік, вийшов і пробрався на цвинтар.

Довго стояв він на морозі під дзвіницею, жадібно вбираючи холодне повітря і поступово приходячи до пам'яті. І така радість клекотіла в нього в серці, такий вихор сили він відчував у собі, що не чув співу, який линув з дверей костюлу, не чув якихось тихих, жалібних звуків, що бриніли на дзвіниці. Набрав пригорщу снігу і жадібно посмоктав, потім перескочив через мур на дорогу — і вихором помчав у поле.

V

Сім'я Борини тільки на світанку повернулася з костюлу, і не минуло й десяти хвилин, як в усьому домі вже розлягалось лунке хропіння. Тільки Ягуся не спала, хоч була дуже втомлена. Даремно заривалася вона в подушки, даремно заплющувала очі й навіть натягала перину на голову — ніщо не допомагало, сон не приходив; якийсь кошмар навалився на груди, і вона не могла ні зітхнути, ні крикнути, ні схопитися з ліжка. Вона лежала нерухомо, в тому заціпенінні напівсну-напівдійсності, коли розум безсилий у чому-небудь розібратися, а душа, наче зіткана із спогадів, вбирає в себе весь світ, кружляє над землею, заглиблена в споглядання чудес, одягається в сонячне проміння, сама схожа лише на відбиток у чистій, але бурхливій воді. Так було і з Ягною: хоч вона й не заснула, однак усе зникло з її свідомості і, мов птах, кружляла її душа в чудесному царстві давно минулих днів, вмерлих годин, живих лише в пам'яті. Їй ввижалося, ніби вона в костюлі, а поряд стоїть Антек на колінах і все щось говорить, і пече її очима, пече словами, наповнює солодким болем і страхом... Раптом лунає спів, звучить орган, і кожна нота відлунює в її серці. В цю мить бачить вона перед собою червоне грізне обличчя ксьондза, його простягнені над юрбою руки, палаючі свічки...

За цими приходили інші, давні спогади: зустрічі з Антеком, поцілунки, обійми... Її охоплювало жаром, від палкого знесилля вона вся витягалась і міцно притискалась до подушок. Та раптом виразно чула: "Вийди! Вийди!" І вона підводилась, і в думках ішла, ішла... прокрадалася під деревами, в мороці, вся тремтіла від страху, і чиїсь крики линули слідом за нею, і жахом віяло з темряви.

Так весь час видіння зринали перед нею, і вона не могла отямитись, визволитися з-під їхньої влади. Видно, кошмар її душив, або нечистий спокушав і підохочував до гріха!

Вже зовсім розвиднілось, коли Ягуся встала з постелі, але вона почувала себе, мов з хреста знята: всі кістки нили. Вона була бліда, неуважна і невимовно сумна.

Мороз трохи попустив, але навколо все потемніло, інколи поросив сніг, а часом зривався сильний вітер, шарпав дерева, здіймав туман снігової куряви, свистів на дорогах. Але село так і гуло від святкової гульні. На вулицях було повно народу, раз у раз хтось мчав саньми, люди збиралися у дворах або ходили одне до одного в гості, а дітлахи цілим табуном, мов лошата на вигоні, сковзалися на льоду ставка, і крики їхні

чути було по всьому селу.

Але Ягуса була невесела.

Її морозило, хоч вогонь гудів у печі; на серці було сумно, хоч у хаті стояв безупинний гамір і дзвеніли Юзині пісні. Вона почувала себе чужою в своїй сім'ї, такою чужою, що з острахом поглядала на всіх, наче опинилася серед розбійників.

І часто, знеможена душевною боротьбою, прислухалася вона до палкого шепоту Антека, який весь час однаково пристрасно звучав в її серці.

"Гнів божий і вічні муки чекають таких",— чула вона іноді голос ксьондза, бачила перед собою його червоне обличчя й простягнуті з погрозою руки. І страшно їй ставало, вона ціпеніла, охоплена глибоким відчуттям своєї провини.

"Ні, не вийду до нього! Гріх це, смертний гріх",— повторювала вона собі, зміцнюючи свою рішучість, відгороджуючись цим від спокуси. Але душа кричала від туги й муки, рвалася до Антека, рвалася всією силою, всім прагненням життя, як дерево, придушене обвалом, тягнеться навесні до сонця, як тягнеться до нього земля, прокидаючись під першим подихом тепла...

Та Ягна ще боялася гріха, ще намагалася побороти себе, не думати про Антека, забути його назавжди. Вона не виходила з хати, боялася навіть у двір вийти,— а що, коли він де-небудь чекає, причаївшись, а що, як покличе її! Хіба вона тоді встоїть, стримає своє серце, не полетить на його поклик?

Вона почала хозяйнувати, та роботи було небагато — Юзя вже все зробила. До того ж старий ходив за нею слідом і не дозволяв ні до чого доторкнутися.

— Та відпочинь ти, не надривайся, бо коли б з тобою чогось передчасного не трапилось!

І вона кидала роботу, марно вешталася по хаті, дивилася у вікна, стояла на ґанку. Її чимраз дужче мучила нудьга і роздратування — сердили чоловікові очі, що невідступно стежили за нею, дратував веселий гамір у хаті, заважав навіть лелека, який блукав скрізь, і вона навмисно зачіпала його спідницею. Нарешті вона не витримала і, обравши слушну хвилину, побігла до матері. Вона бігла навпростець, через став, і все-таки тривожно оглядалась — чи не стоїть десь Антек, причаївшись за деревом.

Матері вдома не було, вона забігала вранці й знову пішла до війтової жінки. Єнджик кутив, пускаючи дим у пічку, і щохвилини вибігав на ґанок глянути на дорогу — чи не йде мати, бо Шимек, збираючись погуляти, одягався в спальні.

У Ягни відразу змінився настрій, зникли всі турботи, тільки-но вона опинилася в рідній хаті. Їй полегшало на серці, вона повеселіла і якось непомітно почала поратися по господарству. Заглянула в корівник, процідила молоко, яке з ранку так і стояло в дійницях, насипала курям зерна, підмела хату, скрізь поприбирала і весело розмовляла з братами. Шимек у новому каптані вийшов уже із спальні і зачісувався перед дзеркальцем.

— Куди це ти?

— На село. У Плошків сьогодні хлопці зберуться.

— А мати тебе пустить?

— Я в неї дозволу питати не буду! У мене свій розум є і своя воля... Що схочу, те й зроблю.

— А певне, що зробиш, певне! — підтакував йому Єнджик, з тривогою поглядаючи у вікно.

— Еге, щоб ти знав, зроблю, на злість їй зроблю! І до Плошків піду, і в корчму піду, і з хлопцями пити буду! — задерикуватو вигукнув Шимек.

— Дай дурневі волю, то він, як теля, помчить хтозна-куди, хоч йому ще цицьку ссати треба! — сказала Ягна тихо, але не сперечалася з ним, навіть коли він став лаяти матір і сипати погрозами. А втім вона його майже не слухала. Час було повертатися додому, а їй так шкода було йти звідси! Мало не плачучи, вона підвелася й пішла.

Вдома стояв ще більший гамір, ще веселіше було, ніж уранці. Прибігла Настка Голуб, і вони з Юзькою цокотіли так, що на вулиці було чути.

— Знаєш, гілочка моя розцвіла! — гукнула Юзя Ягні, коли та зайшла в хату.

— Яка гілочка?

— А та, що я зрізала на Андрія, посадила в пісок і тримала на печі! Вчора дивилася — ще жодної квіточки не було, а за ніч вона вся розцвіла. Ось поглянь!

Вона обережно принесла горнятко з піском, у якому стриміла велика вишнева гілка, вся всипана ніжними пахучими квіточками.

— Це черешня,— квіточки рожеві й пахнуть! — поважно заявив Вітек.

— Правда, правда, черешня!

Всі оточили Юзю й з несвідомою радістю та захватом дивилися на запашну квітучу гілочку. В цю хвилину зайшла Ягустинка, вже знову самовпевнена, зухвала, говірка, тільки й чекаючи нагоди, щоб зачепити когось гострим словом.

— Розцвіла гілочка, це правда, але не для тебе, Юзю, тобі ще ремінь потрібний або що-небудь твердіше! — сказала вона, ледве встигши переступити поріг.

— Ні, для мене! Я її сама зрізала, вночі проти Андрія, сама...

— Ти ще молода. Це вона, мабуть, Настусі вінець віщує,— сказала Ягна.

— В горщик ми її з Настусею разом саджали, а зрізала я сама, значить, для мене вона й зацвіла,— кричала Юзя, мало не з плачем, бо не знайшла ні в кого підтримки.

— Ще встигнеш за хлопцями ганяти та стояти біля перелазів, спершу старшим треба, старшим! — сказала Ягустинка, ні на кого не дивлячись і усміхаючись Настусі.— Ну, тихо, Юзю, цить! Знаєте новину? Магда, ота, що в органіста робила, вночі родила на паперті!

— Та що це ви за чудеса розказуєте?

— Якби ж то чудеса, а то чистісінька правда! Амброжій ішов дзвонити і наступив на неї...

Господи Ісусе! І не замерзла?

— Де там! Дитина на смерть замерзла, а Магда ще дихає. Віднесли її в плебанію і досі до пам'яті приводять... А краще б уже не приводили... Навіщо їй жити на світі, що їй доброго чекає? Саме поневір'яння та важка праця.

— Матеуш розповідав, що коли її від органіста вигнали, вона весь час ходила до

млина і там сиділа, але потім Франек її побив і прогнав. Начебто мельник йому так звелів.

— А що ж йому було з нею робити — в рамку вставити і на стіну повісити? Чоловіки всі однакові: поки не взяв — обіцяв, а дістав — то й перестав! Звісно, не без того, що й Франек винен, але ще більше винні органіст із жінкою. Поки Магда здорова була, орали нею, наче двома волами, сама всю роботу вернула.— хазяйство ж у них чимале: п'ять корів, а дітей скільки, та свиней, та птиці, та землі скільки! А коли захворіла, вигнали. Не люди — звірі!

— Навіщо ж вона з Франеком злигалась? — вигукнула Настка.

— І ти б те саме зробила, навіть із Яськом, коли б вірила, що він з тобою одружиться.

Настка палко заперечила і мало не посварилася з Ягустинкою, однак зайшов Борина, і обидві притихли.

— Чули про Магду? Вже ожила, привели її до пам'яті Амброжій каже — ще трохи, і пішла б на той світ. Рох тре її снігом і напуває чимось, але, видно, довго їй доведеться лежати.

— Куди ж вона подінеться, бідолаха, куди?

— Козли повинні були б її до себе взяти,— адже вона їм рідня.

— Козли! Самі тільки з того й живуть, що де-небудь випросять, вициганять чи вкрадуть,— на які ж це гроші вони її лікуватимуть? Стільки заможних господарів на селі, стільки багатів, а врятувати людину ніхто не квапиться!

— Ну, як же, у господарів грошей повні криниці, все їм з неба падає, тільки знай — роздавай на всі боки. У кожного свого клопоту доволі, що йому до чужих! Невже я всіх старців повинен підбирати з дороги, до себе в хату приводити, годувати, лікувати, та ще, може, і лікарям платити? Жінка ви стара, а в голові вітер свище!

— Правда, іншим допомагати ніхто не повинен, але ж людина теж не скотина, щоб під тином здихати.

— Так вже воно є, так завжди й буде на світі. Ви, чи що, це переробите?

— Пам'ятаю, раніше, ще за панських часів, була на селі лікарня для бідних,— у тому домі, де тепер органіст живе. Добре пам'ятаю! І платили селяни від морга.

Борина роздратувався і не хотів далі вести розмову.

— Допоможуть ваші балачки, як мертвому кадило! — кинув він, насупившись.

— Звісно, не допоможуть, звісно. Коли в людини у серці немає жалю до чужого горя, перед нею і жаліться нічого. Кому живеться добре, той думає, що все в світі іде, як належить, як бог звелів!

На це Борина нічого вже не відповів, і Ягустинка заговорила з Насткою.

— Ну, як там у Матеуша боки? Краще?

— У Матеуша? А що з ним трапилося?

— Невже не знаєте? — вигукнула Настка.— Адже ще перед святом — у вівторок, либонь,— ваш Антек його побив. Узяв за карк, виніс із млина та як жбурне об загорожу — аж чотири жердини в ній тріснули, а Матеуш у річку впав і мало не втонув. Тепер

хворий лежить, кров'ю харкає і ворухнутися не може. Амброжій каже, що в нього печінка перевернулася і чотири ребра зламано! Він весь час так кричить, так стогне!..

Вона розплакалася.

Від перших слів Настки Ягна рвонулась, наче хто її вдарив у серце,— в неї відразу майнула думка, що ті посварилися через неї. Але вона знову сіла на скриню і притулилась обличчям до Юзиної гілочки, щоб охолодити свіжими пелюстками свої палаючі повіки.

Всі були здивовані — в хаті у Борини ніхто ще нічого не знав. Хоча про цю новину з першого дня говорило все село, до них вона не дійшла.

— Наскочив свій на свого, розбійник на розбійника! Не бійсь, помиряться,— буркнув Борина. Видно, він розсердився, бо, насупившись, став підкидати дрова в піч.

— Через що вони побились? — спитала трохи згодом Ягна в Ягустинки.

— Через тебе! — із злістю відповіла стара.

— Ні, ви правду скажіть!

— Правду й кажу. Матеуш хвалився на млині перед чоловіками, що часто бував у тебе в спальні, Антек це почув і відлупцював його. Гризуться за тебе, мов псюри за суку!

— Ви ці жарти покиньте, нелегко мені їх слухати!

— Спитай у людей, коли мені не віриш. Адже я не стверджую, що Матеуш правду сказав, а тільки так він людям розповів!

— Бреше він, проклятий, бреше!

— Хіба від пліток де сховаєшся? Вони тебе й після смерті знайдуть.

— От добре, що Антек відлупцював його! Я б ще додала! — люто просичала Ягна.

— Дивіться-но, наша курочка яструбині пазури показала!

— За брехню я хоч убити готова! Бреше він, поганець!

— І я те ж саме всім кажу, та от не вірять, і кісточки твої перемивають.

— Замовкнуть, коли їм Антек язика вкоротить.

— Що ж, він за тебе з цілим світом воюватиме? — злостиво всміхнулася Ягустинка.

— Ви, як іуда,— підтакуєте, а самі раді чужому лихові!

Ягуся страшенно розсердилась — може, вперше в житті вона була в такому гніві. Вона така лиха була на Матеуша, що готова була зараз же бігти до нього й нігтями вчепитися йому в обличчя. Не знести б їй, здається, цієї злоби, якби не згадка про Антека та його великодушність. Ягна пройнялася величезною ніжністю до нього, невимовною радістю за те, що він заступився за неї, не дав скривдити. І все-таки вона так метушилася по хаті, так за кожну дрібницю кричала на Юзю й Вітека, що старий стурбувався, підсів до неї, почав гладити по обличчю й запитувати:

— Що з тобою, Ягусю? Що з тобою?

— А що? Нічого. Відсуньтеся! Ще на людях будете лащитись! Вона сердито відсторонила його.

"От ще, буде мене гладити та обіймати, старий недолуга!" — думала вона з люттю. Вперше за весь час помітила Ягуся, який старий її чоловік, вперше в ній прокинулася

огида й глибока неприязнь, майже ненависть до нього. З таємною зловтіхою, з презирством придивлялася вона до нього. Він і справді дуже постарів за останній час, волочив ноги, горбився, руки в нього трусились.

"Дід нещасний! Руїна!"

Вона здригнулася від огиди і ще з більшою втіхою почала думати про Антека, вже не захищаючись від спогадів, не відганяючи солодкого шепотіння спокуси.

А день тягнувся нескінченно, сили не було витримати. Ягна щохвилини виходила то на ґанок, то в сад за хатою і з-за дерев дивилася в поле. Або, спершись на лозовий пліт, який відокремлював сад від дороги, що тяглася ген за село, сумними очима дивилася в далечінь, на засніжені поля, на темні ліси, однак нічого не бачила — так переповнювала її глибока радість, що Антек за неї заступився і не дозволив її ганьбити.

"Такий усіх подолає! Силач! — думала вона розчулено.— Якби він зараз, у цю мить, був тут, я б не опиралась, ні!"

Сінник стояв неподалік, одразу за дорогою, на краю поля. В ньому цвірінькали горобці. Вони цілими зграями ховалися у великій дірі, що була в сіні: наймитові не хотілося лазити нагору і скидати звідти сіно, як наказував Борина, і він висмикував його потроху зсередини — от і вийшла така яма, де могло вміститися принаймні двоє людей.

"Вийди! Вийди до сінника!" — несвідомо повторювала Ягна Антекове прохання.

Задзвонили на вечірню, і вона побігла додому. Їй захотілося піти самій до костьолу: вона чогось сподівалася зустріти там Антека.

У костьолі його, звичайно, не було, але біля входу, в притворі, вона зустрілася з Ганкою. Привіталась і опустила простягнуту до кропильниці руку, щоб Ганка перша могла вмочити пальці. Але та на привітання не відповіла, не торкнулася свяченої води і, проходячи мимо, глянула на Ягну так, наче каменем ударила.

У Ягни навіть сльози підступили до очей від такої образи і явної злоби, але, сівши на своє місце, вона не могла відвести погляду від виснаженого блілого обличчя Ганки.

"Антекова жінка і така здохлятина — шкіра та кістки! Ну-ну!" — подумала вона, однак миттю забула про неї, бо заспівав хор, і. Орган загравав так чудесно, тихо й урочисто, що Ягуся вся поринула в музику. Ніколи ще їй не було так добре в костьолі. Вона навіть не молилася, молитовник лежав нерозкритий, чотки нерухомо висіли на пальцях, а вона все зітхала, дивилась, як морок поволі напливав з вікон, дивилась на ікони, на іскристе світло, на позолоту й на ледве видні фарби. Душа її летіла в якийсь інший світ, заглиблювалась у ці приглушені, тихі звуки, в молитовні співи, в священний екстаз і черпала в ньому глибоке забуття. Ягна вже не пам'ятала, де вона, їй ввижалось, що святі сходять із стін, ідуть до неї, ясно всміхаючись, простягають благословляючі руки, линуць над усім народом в костьолі, і народ схиляється, мов нива під вітром, а над головами розвіваються ризи, блакитні, червоні, сяють милосердні очі і звучить невимовно прекрасна музика, повний вдячності спів...

Ягуся отямилась, коли скінчилася вечірня й замовк орган,— тиша пробудила її від сонних мрій. Вона з жалем підвелась і вийшла разом з іншими. Перед костьолом знову

зіткнулася з Ганкою — та зупинилася, наче хотіла щось сказати, але тільки глянула з ненавистю й пішла.

"От дурна! Витріщає очі й думає мене цим злякати!" — говорила собі Ягуся, повертаючись додому.

Настав вечір — тихий, дрімотний святковий вечір. Було темно, зорі сонно світили в каламутному небі, часом тільки блискаючи яснішим променем, сніжок порошив повільно, беззвучно, миготів за вікнами, тягнувся нескінченною кошлатою пряжею.

У хаті теж стояла сонна тиша. Тільки-но смеркло, прийшов Шимек — наче, щоб відвідати сестру, а насправді — щоб зустрітися з Насткою. Вони сиділи поряд і тихо розмовляли. Борини ще не було. Біля печі сиділа Ягустинка і чистила картоплю, а на другій половині Петрек тихенько награвав на скрипці щось таке жалібне, що навіть Лапа часом скавулів або протяжно вив. Біля нього сиділи й Вітек з Юзею. Ягна, схвильована сумними звуками скрипки, гукнула крізь двері:

— Перестань, Петреку, бо мені від твоєї музики плакати хочеться!

— А мені так під музику найкраще спиться,— засміялась Ягустинка.

Скрипка замовкла, і лише трохи згодом її тихий, ледве чутний спів долинув вже звідкілясь з-за стайні,— туди пішов Петрек і грав ще довго, до пізньої ночі.

Вечеря вже була майже готова, коли повернувся Борина.

— А жінка війтова народила! Метушня там чимала, стільки людей набилося в хату, що Домінікова вже їх розганяє. Треба буде тобі, Ягусю, зайти до неї завтра.

— А я зараз побіжу, зараз! — скрикнула Ягна швидко, вся спалахнувши.

— Можна й зараз. Я піду з тобою.

— Е... то, може, краще завтра? Ви кажете, народу там багато? То я вже краще вдень... Та й сніг іде, темінь!..— відмовлялась Ягна, раптом втративши охоту йти, а старий і з цим згодився, не наполягав. До того ж прийшла ковалиха з дітьми.

— А де твій?

— У Волі молотарка зіпсувалася, то його туди покликали, бо тамтешній коваль сам не може впоратись.

— Щось частенько він тепер до маєтку став їздити,— багатозначно докинула Ягустинка.

— А вам це що, заважає?

— Нічого, я тільки так примічаю — міркую, що з цього вийде. На тому й скінчилося. Нікому не хотілося заводити голосної спільної розмови, говорили тихо, знехотя — всіх морила дрімота після безсонної ночі, навіть вечерю їли неохоче. То той, то інший з подивом поглядали на Ягусю, що гарячково метушилася по хаті, запрошувала їсти, коли всі вже поклали ложки, невідомо чому голосно сміялася або, підсівши до дівчат, плела всякі нісенітниці і, не скінчивши, бігла на другу половину, але вже з сіней поверталася назад. Її наче охопила якась болюча гарячка, повна тривоги й страху. Вечір тягнувся повільно, важко, сонно, а в ній уперто зростало, розгорялось нестримне бажання вибігти за хату, туди... до сінника. Та вона не могла на це зважитись, боялася, що помітять, боялася гріха. Вона з усієї сили намагалась опанувати себе й тремтіла від

муки. Душа в ній вила, мов пес на ланцюгу, серце краялось.

"Ні, не витримаю я, не витримаю!.. А він, мабуть, уже стоїть там, чекає... виглядає... може, блукає коло хати... чи де-небудь у саду причаївся і заглядає у вікна — дивиться зараз на мене! Просить... серце в нього німіє з жалю, що я не вийшла... Побіжу, не витримаю більше!.. Хоч на хвилинку, хоч одне слово скажу йому: "Іди звідси, не можна мені вийти, гріх..."

Вона вже шукала очима свою хустку, вже йшла до дверей... Та раптом щось наче схопило її за шию і втримало на місці: їй стало страшно. Та й очі Ягустинки невідступно стежили за нею, мов собаки, що вишукують слід, і Настка якось дивно поглядала, і старий теж.

"Знають вони що-небудь? Здогадуються? Ні, не вийду сьогодні, нізачо не вийду!"

Зрештою вона себе переборола, але була така змучена, що вже не помічала нічого навколо. Отямила тільки тоді, коли Лапа загавкав біля ґанку. В хаті було вже майже порожньо, залишилась тільки Ягустинка, що дрімала біля печі, та старий. Він дивився у вікно, бо собака гавкав, як несамовитий.

"Напевно, Антек! Не дочекався мене і..." — Ягна з жахом схопилася з місця.

Однак у дверях з'явився старий Клемб, а за ним поволі увійшли, обтрушуючись і збиваючи на порозі сніг з чобіт, Вінцерець, кульгавий Гжеля, Міхал Кабан, Франек Билиця — Ганчин дядько,— криворотий Валентій і Юзеф Вахнік.

Борина був здивований таким нашествям, проте й знаку не подав, привітався за руку з кожним, запросив гостей сідати, підсуваючи їм лави, і став частувати тютюном.

Гості посідали всі вряд і з охотою почали нюхати тютюн. Хто чхав, хто витирав носа, а хто й очі: тютюн був міцний. Дехто роздивлявся по хаті. Один кинув слово, другий відповів — розважливо, поміркувавши,— і зав'язалася розмова. Хто говорив про сніг, хто про свої турботи, а хто тільки зітхав і кивав головою,— і всі разом спритно спрямовували розмову на те, для чого прийшли.

А Борина крутився на лаві, заглядав усім у вічі, забігав з різних боків, мало за язика гостей не тягнув, аби швидше довідатись, чого вони прийшли.

Але їх не так легко було обійти. Вони сиділи вряд, усі сиві, голені, висохлі, всі ровесники, міцні ще, хоч і зігнуті до землі старістю й працею, схожі на поросле мохом придорожнє каміння, суворі, кремезні, вперті й мудрі. Вони стереглися передчасно мовити хоч слово і блукали манівцями навколо, мов хитрі собаки, які заганяють овець у кошару.

Нарешті Клемб відкашлявся, сплюнув і сказав урочисто:

— Що вже тут марудити та хитрувати? Ми прийшли: довідатись, будете ви з нами заодно, чи ні?

— Без вас вирішити не можемо.

— Адже ви перший господар на селі...

— І розуму вам господь бог дав досить!

— І хоч посади ви ніякої не займаєте, а в громаді верховодите...

— Кожен на вас оглядається.

— А тут ідеться про спільну справу. Усіх нас скривдили...

Так кожен підлещувався по-своєму. Боруна навіть почервонів, розвів руками і скрикнув:

— Люди добрі, та ж я ніяк не зрозумію, з чим ви прийшли до мене?

— Та про наш ліс поговорити — адже його після водохреща рубатимуть.

— А я чув, що на тартаку вже пиляють якесь дерево.

— Це те, що євреї привезли з Рудки,— не знаєте, чи що?

— Не знаю. Ніколи мені ходити по людях та розпитувати.

— А самі ж найперші лаяли пана.

— Я думав тоді, що він наш ліс продав.

— А чий же він продав? — крикнув Кабан.

— Той, що він собі прикупив.

— Продав він і прикупний, продав і наш за Вовчим Долом, і буде його рубати.

— Без нашої згоди не буде!

— Коли б не так! Вже ліс розмірянний, дерева всі позначені, і після водохреща почнуть рубати.

— Якщо так, треба їхати із скаргою до комісара,— сказав Боруна, поміркувавши.

— Від сівби до жнив не кожен буде жив! — буркнув Кабан.

— А як хто на смерть хворий, тому й лікар ні до чого! — підхопив криворотий Валентій.

— Скаргою ми тільки те зробимо, що перш ніж начальство приїде й заборонить, від нашого лісу вже й пеньків не залишиться! Пам'ятаєте, як було в Дембіці?

— Пан — мов той вовк: якщо одну вівцю вхопить, миттю всю отару перетягає.

— А йому не треба потурати!

— Мудре слово ви сказали, Мацею. Завтра відразу після обідні зберуться в мене господарі — щоб прийняти якусь ухвалу. От ми й прийшли кликати вас на нараду.

— Усі прийдуть?

— Так. Просто з косяолу.

— Завтра... А мені завтра неодмінно треба у Волю їхати. Правду вам кажу: там рідня хазяйство ділить, та посварилися, вже й до суду подають, отож я обіцяв їх розсудити, щоб сиротам кривди не було. Доведеться їхати. Але, як ви щось ухвалите, я до цього пристану так, наче вирішував із вами спільно.

Діди вийшли не зовсім задоволені. Хоча Боруна їм підтакував і заздальгідь на все згоджувався, однак вони добре відчували, що він хитрує і не хоче їх одверто підтримувати.

"Гаразд, вирішуйте собі, та без мене! — думав тим часом Боруна.— Ні вїт, ні мельник, ніхто з найперших хазяїв з вами заодно не буде! Нехай пан побачить, що я проти нього не йду, тоді він швидше заплатить мені за корову... і окремо зі мною домовиться... Дурні... Дати б йому зрубати все до останньої ялинки, а потім тільки зняти галас, до суду подати, арешт накласти, притиснути його як слід, то він дав би більше, ніж просять. Нехай вони радяться, а я почекаю збоку. Мені нема куди

поспішати!"

Всі в хаті вже полягали спати, а Мацей сидів, писав крейдою на лаві і до глибокої ночі міркував.

Коли настав ранок, він, одразу після сніданку, наказав наймитові запрягати коней у сани.

— Я у Волю їду, як учора казав. Ти, Ягусю, доглядай тут хату, а якщо питатимуть, усім кажи, що мені неодмінно треба було їхати. Та до війтової жінки зайди.

— Пізно повернетесь? — спитала Ягна з таємною радістю.

— Надвечір, а може, ще й пізніше.

Він став одягатись, а Ягна принесла йому з комори одержу, зав'язала стрічки біля коміра сорочки, допомагала збиратись і з гарячковим нетерпінням гнала Петрека запрягати коней. Вона вся тремтіла, не могла встояти на місці, радість вирувала в ній, радість, що чоловік поїде на цілий день, повернеться пізно, може, вночі, а вона залишиться сама і смерком... смерком вийде до сінника... Вийде! Гей! Вже рвалася душа туди, сміялися очі, самі простягалися руки, здіймалися груди, і гарячими блискавками ходив по тілу вогонь, заливав солодкою мукою... Та раптом незрозумілий страх охопив її, стиснув серце, вона притихла, знітилась і блукаючими очима стежила за Бориною, поки він підперізувався, одягав шапку і віддавав якісь розпорядження Вітеку.

— Візьміть мене з собою! — шепнула вона раптом.

— Отакої! А в хаті ж хто залишиться? — здивувався Борина.

— Візьміть! Сьогодні свято, день святого Стефана, роботи вдома немає, візьміть! Нудно мені чогось! — вона просила так гаряче, що Борина згодився.

Через кілька хвилин Ягна була готова, і вони помчали так швидко, що хмара снігової куряви знялася за саньми.

VI

— А я вже думав, що ти десь у снігу загрузла! — сказав Борина ущипливо.

— Та хіба доберешся швидко в таку завірюху? Я навпомацки йшла,— сніг так сипле, що очей розплющити не можна. На дорогах — кучугури, завія, за два кроки нічого не видно.

— Мати вдома?

— Вдома, звичайно, куди ж вона піде в таку собачу погоду? Вранці була в Козлів" — з Магдою дуже погано. От-от помре. Мати вже нічим їй допомогти не може,— розповідала Ягна, струшуючи з себе сніг.

— А на селі що чути? — спитав Борина насмішкливо.

— Ідіть, розпитайте, та й довідається, я за новинами не бігала.

— Не знаєш, пан приїхав?

— Пес такої завірюхи не витримає, чого б то панові схотілося їхати?

— Кому їхати треба, того й завірюха не злякає.

— Звичайно, кому треба,— недовіжливо всміхнулася Ягна.

— Він сам обіцяв, ніхто його не просив,— сказав Борина суворо. Відклав рубанок,

установ з ослона і, підійшовши до вікна, виглянув, але на вулиці кружляла така завірюха, що не видно було ні тинів, ні дерев.

Здається, сніг ущух,— зауважив він уже м'якше.

— Авжеж. Тільки вітер так і шмагає, хуга така, що й дороги не видно,— сказала Ягна. Відігрівши руки, вона почала перемотувати пряжу з веретена на мотовило, а старий знову сів за свою роботу, проте щоразу нетерпляче поглядав у вікно і прислухався.

— А де ж Юзька? — спитав він трохи згодом.

— У Настки, певно, раз у раз туди бігає.

— От дзига, п'яти хвилин вдома не всидить!

— Каже, нудно їй тут.

— Ще чого! Розваг собі буде шукати!

— Це вона тільки для того й робить, щоб від роботи втекти.

— А ти їй хіба наказати не можеш?

— Говорила не раз і не два, а вона на мене горлає, як на собаку. Поки ви її не приборкаєте, їй плювати на мої накази.

Борина пустив ці скарги повз вуха. Він прислухався з дедалі більшим нетерпінням, але жодного звуку не чути було знадвору, тільки хуга вила та ніби дубиною била в стіни, так що дим тріщав і стогнав.

— Підете? — тихо спитала Ягна.

Він не відповів; у цю хвилину відчинилися двері в сіни, в кімнату влетів задиханий Вітек і вже з порога гукнув:

— Пан приїхав!

— Давно? Зачиняй швидше двері!

— Щойно. Ще бубонці чути.

— Сам їхав?

— Не знаю. Так мете, що я тільки коней побачив.

— Біжи в цю мить і довідайся, де він зупинився.

— Підете до нього? — спитала Ягна, затаївши дух.

— Почекаю, поки покличуть, напрохуватися не буду. Та вони без мене нічого не надумують.

Обоє замовкли. Ягна мотала пряжу, лічила нитки і зв'язувала їх у пасма, а старий, у якого від нетерпіння робота не клеїлася, встав і почав одягатись. Він ще не встиг узяти шапку, як примчав Вітек.

— Пан сидить у мельника, в тій кімнаті, що вікнами на вулицю, а коні стоять на подвір'ї.

— Де це ти так у сніг викачався?

— Мене вітер у замет звалив.

— Брешеш! З хлопчиськами, мабуть, у снігу качався.

— Їй-богу, вітер мене звалив.

— Дери одержу, дери. Як дам тобі, поганцеві, ременя, знатимеш.

— Та я ж правду кажу! Так віє, що на ногах встояти важко.

— Відійди від печі, вночі будеш вигріватися! Скажи Петрекові, щоб ішов молотити, а ти йому допоможи. Не ганяй по селу, висолопивши язика, мов цуценя!

— Зараз, я тільки ще дрівець принесу, хазяйка звеліла...— жалібно сказав Вітек, дуже ображений тим, що йому не дали розповісти про все побачене. Він ще покрутився по хаті, свиснув Лапі, але той згорнувся клубком і не хотів уставати, отож довелося йти самому. Борина, вже зовсім одягнений, тинявся з кутка в куток, поправляв вогонь у печі, заходив у комору, поглядав у вікно або виходив на ґанок і чекав з дедалі більшим нетерпінням, але ніхто не приходив його кликати.

— Може, забули...— зауважила Ягна.

— Овва! Про мене забудуть!

— Ви ковалеві вірите, а він брехун найперший!

— Дурна! Не кажи про те, чого не розумієш!

Ображена Ягна замовкла, і марно старий після цього ласкаво заговорював з нею,— вона не відповідала. Зрештою він і сам розлютився, одягнув шапку і вийшов, грюкнувши дверима.

Ягна налагодила куделю, присіла біля вікна й почала прясти, час від часу поглядаючи крізь вікно на завірюху, яка кружляла надворі.

Вітер люто завивав, снігові вихорі, заввишки з дім або височенне дерево, кружляли скрізь і шарпали хату, так що все в ній двигтіло. Побрязкували в шафці миски, гойдалися біля стелі прикраси, вирізані з облаток. З вікон і дверей віяло таким холодом, що Лапа раз у раз шукав собі теплішого місця, а Ягна куталася в хустку.

Знадвору тихенько зайшов Вітек і покликав несміливо:

— Хазяйко!

— Чого тобі?

— Знаєте, якими кіньми пан приїхав,— мов змії! Карі, в червоних сітках, з перами на головах, на збруї бубонці так і сяють золотом, мов ікони в костьолі! А мчали як — швидше, ніж вітер!

— Оце диво! Адже коні панські, не наші, сільські.

— Господи Ісусе! Я таких дияволів ніколи не бачив!

— Ще б пак, нічого не роблять, чистий овес їдять!

— Напевно через те! А що, якби нашу кобилку підгодувати добре, підрізати їй хвіст, гриву заплести й запрягти до пари з війтовим Сивком,— вони б так само мчали, як ці, га?

Лапа раптом схопився з місця, нашорошив вуха і загавкав.

— Вийди-но, глянь, хто там на ґанку?

Але не встиг Вітек це зробити, як у дверях з'явився якийсь чоловік, весь у снігу. Привітався, вдарив шапкою об чобіт, щоб струсити сніг, і обвів очима кімнату.

— Дозвольте погрітися й трохи відпочити! — попросив він.

— Сідайте. Вітеку, підкинь у вогонь дров,— зніяковіло сказала Ягна.

Незнайомий сів біля вогню і, трохи відігрівшись, закутив люльку.

— Це Борини дім, Мацея Борини? — спитав він, заглянувши у якийсь папірець.

— Так, Борини,— відповіла Ягна злякано, бо їй здалося, що це хто-небудь з начальства.

— Батько вдома?

— Та ні, це чоловік мій. На село він пішов.

— Я почекаю. Дозвольте посидіти біля печі, я дуже змерз.

— Сидіть собі, ні лави, ні вогню не убуде.

Незнайомий скинув кожух — йому, видно, було дуже холодно, бо він весь тремтів, тер руки і чимраз ближче присувався до вогню.

— Тяжка зима цього року,— сказав він півголосом.

— Певно, що не легка. Може, молока вам скип'ятити, щоб ви зогрілись?

— Ні, дякую. От якби чаю...

— Був у нас чай, був — ще восени, коли мій животом мучився, я привезла з міста. Та нема вже. Не знаю, у кого на селі спитати.

— Адже ксьондз завжди чай п'є,— встряв Вітек.

— Еге! Побіжиш ти до нього позичати, чи що?

— Не треба, не треба, чай у мене з собою, ви тільки води мені скип'ятіть...

— Окропу, значить...

Ягна поставила на вогонь горщик з водою і знову сіла прясти, але не працювала, тільки часом для годиться крутила веретено, а сама крадькома поглядала на гостя з тривогою і зацікавленням. Хто це такий, чого йому треба? Може, це з начальства хто приїхав перепис робити — чогось він усе в свою книжечку заглядає. Убрання на ньому теж майже панське: сіро-зелений костюм, які носять мисливці з маєтку, але кожух і шапка селянські. "Дивак який-небудь чи мандрівник! А може, і хто інший",— міркувала Ягна, презираючись із Вітеком, який підкладав дрова в піч, але більше стежив за незнайомим. Він дуже здивувався, коли той цмокнув Лапі.

— Вкусить, пес лютий! — сказав Вітек мимоволі.

— Не бійся, мене собаки не кусають,— відгукнувся гість, якимось дивно всміхаючись і погладжуючи морду Лапи, який тулився до його колін.

Незабаром прийшла Юзька, потім стара Вавжониха, а за нею сусіди, бо всі вже чули, що в Борини сидить якийсь чужий чоловік.

А той усе грівся біля вогню, не звертаючи уваги на жінок, на їхній шепіт і зауваження. Коли вода закипіла, він дістав з якогось папірця щіпочку чаю, запарив, сам узяв з мисника білий кухоль і, наливши в нього чаю, став пити вприкуску, ходячи по хаті й розглядаючи ікони, меблі. Іноді він зупинявся посеред хати і так пильно дивився в очі людям, що їм ставало ніяково.

— Це хто робив? — він показав на прикраси, які висіли на стелі.

— Я! — пискнула Юзя, червоніючи.

Він знову довго ходив з кутка в куток, а за ним слідом Лапа, не відстаючи ні на крок.

— А це хто малював? — раптом скрикнув він здивовано, зупинившись перед

вирізаними з кольорового паперу фігурками, наліпленими на рами ікон і просто на стіни.

— Це не мальоване, а з паперу вирізане.

— Не може бути!

— Та я ж сама вирізувала, то вже, мабуть, знаю.

— І самі все це придумали?

— Сама. Та кожна дитина на селі це зуміє.

Він замовк, налив собі ще чаю, сів біля печі й досить довго мовчав.

Сусіди порозходилися, бо вже було пізно та й завірюха вщухла. Часом ще здіймався рвучкий вітер, кружляв, стукотів у хату, але чимраз рідше й слабше, мов птах, знесилений довгим польотом.

Ягна покинула прясти й почала готувати вечерю.

— Служив у вас Якуб Соха? — спитав нарешті незнайомий.

— Це Куба, мабуть? Служив, як же, помер, бідолаха, ще восени.

— Так, казав мені ксьондз про це. Боже ти мій, шукав я його з самого літа по всіх навколишніх селах, а розшукав після смерті!

— Нашого Кубу шукали? — скрикнув Вітек.

— То ви, значить, брат пана з Волі?

— А ви звідки мене знаєте?

— Казали люди не раз, що поміщиків брат повернувся з далеких країв і шукає по селах якогось Кубу. Та ніхто не догадався, якого.

— Соху. Сьогодні тільки я довідався, що він у вас наймитував і помер.

— Підстрілили його, кров з нього вся витекла, і помер, помер! — говорив Вітек крізь сльози.

— Довго він у вас жив?

— Відколи я себе пам'ятаю, він завжди наймитував у Борини.

— І, видно, хороша була людина? — тихо спитав гість.

— Ще й яка! Все село це посвідчить, усі люди. Навіть ксьондз плакав на похороні й нічого не взяв за панахиду.

— А мене молитов учив, і стріляти і, як батько рідний, про мене піклувався! І п'ятаки часто давав, і... — Вітек гірко розплакався, згадавши Кубу.

— Чоловік побожний був, тихий, роботящий, його ксьондз не раз хвалив.

— Його на тутешньому кладовищі поховали?

— А де ж би ще?

— Я знаю де, я покажу! Амброжій йому хрест поставив, а Рох написав на дощечці. Хоч там замело все снігом, та я знайду, я вас доведу! — скрикнув Вітек.

— То ходім зараз, щоб до ночі встигнути.

Незнайомий надів кожух, але довго ще стояв посеред кімнати, вдивляючись кудись у простір. Це був уже немолодий чоловік, сивий, трохи згорблений, висохлий, мов тріска. Обличчя в нього було землисте, все в зморшках, на правій щоці старий слід від кулі, а над оком — червоний шрам, ніс довгий, кушувата ріденька борідка, темні очі,

глибоко запалі й блискучі. Він не випускав з зубів люльки й щохвилини її розпалював.

Нарешті, отямившись від задуми, він хотів дати Ягусі грошей, але вона сховала руки за спину і вся почервоніла.

— Візьміть, на світі дурно нічого не дають.

— Це, може, на світі така мода. А я не перекупка, щоб за воду й вогонь гроші брати,— сказала вона ображено.

— Ну, то дякую за гостинність! Чоловікові скажіть, що був Яцек з Волі. Він мене, певне, пригадає. Я ще зайду до вас коли-небудь, а зараз поспішаю, ніч близько. Залишайтеся з богом.

— Ідіть з богом.

Вона хотіла поцілувати в нього руку, але він не дав і швидко вийшов.

На землю спадав перший, ще ледве помітний присмерк, вітер ущух, і тільки з кучугур, які валами перегородили всю дорогу, сипався сухий дрібний сніг, наче хто витрушував мішки з-під борошна. Але порошило тільки вниз, а вгорі вже було тихо й ясно. Хати й садки було добре видно в синястій млі присмерку.

Село наче отямилось від заціпеніння. Ожили вулиці, загули голосами подвір'я. Люди відгрібали сніг від хат, прорубували ополонки в ставку, носили воду, розчиняли ворота клунь, і стукіт ціпів линув аж на вулиці. Вже де-не-де сани прокладали собі дорогу в глибокому снігу, біля хлівів походжали ворони, а це була певна ознака, що погода змінюється.

Пан Яцек зацікавлено поглядав навколо, іноді розпитував Вітека про людей, яких вони зустрічали, про хати, повз які проходили, і йшов так швидко, що Вітек ледве за ним устигав. Лапа біг попереду, радісно гавкаючи.

Біля костюлу намело такі величезні кучугури, що вони зовсім завалили огорожу і сягали мало не до гілля дерев. Довелося обминати костюл з другого боку, мимо плебанії. Там з галасом бігала юрба хлоп'ят, жбурляючись сніжками. Лапа загавкав, та один із хлопців схопив його на шию й кинув у пухку кучугуру, з якої ще курился сніг. Вітек кинувся на допомогу, але і йому добре перепало,— його так закидали сніжками, що він ледве вибрався. Проте він дав хлопчиськам здачі і вихором помчав далі, бо пан Яцек його не чекав.

Вони насилу пробралися до кладовища. Тут теж снігу навалило на зріст людини, тільки рамена хрестів чорніли над горбками могил та кучугурами. Місце тут було відкрите, і часом ще схоплювався сильний вітер, здіймаючи снігову куряву, в якій, хитаючись, бовваніли оголені дерева. Навколишні поля, синясті в присмерку, скидалися на запнуті більмами очі. Нічого не можна було розпізнати в далині,— ні кущів, ні дерев, ні шляхів, тільки на заметеній снігом стежці брело повз кладовище кілька людей, зігнувшись до землі під важким тягарем. Щохвилини вони поринали в снігову куряву, та коли вона вщухала, дедалі ближче червоніли спідниці жінок, і вже можна було краще роздивитися окремі постаті.

— Це що за люди? З ярмарку йдуть, чи що?

— Ні, це халупниці. По дрова в ліс ходили.

— І на спині їх несуть?

— Авжеж. Коней у них немає, то й доводиться на собі тягти.

— І багато у вас таких на селі?

— Та чимало. Тільки в господарів своя земля, а інші на чужій землі роблять — поденно працюють або до господарів наймаються.

— І часто вони так по дрова ходять?

— Раз на тиждень пан дозволяє кожному прийти і набрати собі в'язку хмизу. Скільки наламає та на собі потягне, те і його. Тільки господарі мають право возом та з сокирою в ліс їздити. Ми з Кубою частенько їздили і завжди поверталися не з порожніми руками. Куба, бувало, зрубає в лісі який-небудь грабок і так його під хмиз заховає що лісник ніколи не знайде,— сказав Вітек з гордістю.

— Довго Куба хворів? Розкажи-но мені про нього.

Вітек, певна річ, не примусив себе просити, розказав усе, що знав.

Пан Яцек весь час перебивав його запитаннями, іноді аж зупинявся на дорозі, розводив руками, голосно говорив сам з собою, і хлопчик не розумів, що його так хвилює й дивує. До того ж Вітекові вже й страшно трохи ставало, бо стемніло й кладовище наче вдяглося в саван і загомоніло на різні голоси. Вітек побіг уперед, зляканими очима шукаючи хрест на Кубиній могилі. Нарешті знайшов: могила була біля самої огорожі, поряд з занедбанними могилками вбитих на війні — там, де Куба молився в день поминання.

— Отут на хресті написано: "Якуб Соха"! прочитав по складах Вітек, водячи пальцем по великих білих літерах.— Це Рох написав, а хреста поставив Амброжій.

Пан Яцек дав йому два злотих і наказав швидше бігти додому.

— Господи Ісусе! Поміщиків брат, а стоїть на колінах біля Кубиної могили! — пробурмотів Вітек з подивом. Але швидко темніло, похилі дерева якимось страшно хитались, і Вітекові стало так моторошно, що він чимдуж помчав навпростець до села. Тільки біля костюлу він зупинився, щоб звести дух і глянути на монети, які міцно стискав у кулаці. Тут і наздогнав його Лапа, і вони вже разом, не поспішаючи, пішли додому.

Біля ставу на них наткнувся Антек, який повертався з роботи. Собака кинувся до нього, став лащитися, радісно гавкати й скавуліти. Антек гладив його, примовляючи:

— Гарний пес! Добрий, хороший! Звідки це ти повертаєшся, Вітеку?

Вітек розповів усе, але про гроші, звісно, промовчав.

— Зайшов би як-небудь до дітлахів.

— Прибіжу, прибіжу! Я навіть для Петруся змайстрував возик і ще одну штучку.

— Принеси! На ось тобі п'ятачок, щоб не забув.

— Я зараз прибіжу, подивлюся тільки, чи не прийшов хазяїн.

— А його хіба немає вдома? — спитав Антек, наче байдуже, однак увесь затремтів.

— У мельника сидить, там про щось селяни з паном розмовляють.

— Хазяйка вдома? — спитав Антек тихше.

— Вдома, вечерю готує. То я тільки подивлюсь і миттю прибіжу.

— Приходь, приходь,— сказав Антек все так само тихо. Йому хотілося розпитати Вітека, довідатись від нього більше, проте він не зважувався — хоча вже темніло, але навколо снували люди, та й хлоп'я дурне, ще розкаже про все вдома. Антек хутко пішов у напрямі своєї хати, але біля костюлу уважно оглядівся навколо і, переконавшись, що за ним ніхто не стежить, звернув у другий бік, на стежку за клунями.

А Вітек побіг додому.

Борина ще не повернувся, в хаті було темно, тільки в печі палали головешки. Ягна поралась по господарству. Вона була сердита, бо Юзька знову кудись побігла, а роботи назбиралося стільки, що невідомо було, за що раніше взятися. Вона навіть не слухала того, що розповідав Вітек, і тільки коли він згадав про Антека, відразу насторожилась.

— Ти нікому не кажи, що він тобі дав п'ятак.

— Коли ви наказуєте, я нікому й слова...

— На ось тобі п'ятак, та гляди ж, мовчи. Він додому пішов? І, не чекаючи відповіді, Ягна раптом схопилася з місця, наче злякана чимось, вибігла на ґанок і стала кликати Петрека, а сама " тривожним допитливим поглядом обводила сад і подвір'я. Заглянула навіть за клуню, за сінник — нікого... Ягна заспокоїлась, але їй стало так прикро, що вона нагримала на Юзьку, яка саме прийшла додому, і стала підганяти її, щоб швидше готувала коровам пійло, та докоряти за те, що вічно бігає по чужих хатах, байдикує. Юзя, звісно, не змовчала — дівчисько було горде, язикате і гризлося з мачухою зуб за зуб.

— Пащекуй, пащекуй, ось батько прийде, він тебе швидко ременем заспокоїть! — пригрозила Ягна, засвічуючи лампу. Вона знов почала прости і більше нічого не відповідала на бурчання Юзі. Їй здалося, ніби хтось ходить за крайнім вікном.

— Вітеку, глянь, мабуть, підсвинок виліз із хліва й блукає по саду.

Але Вітек запевнив, що загнав усіх свиней у хлів і замкнув двері. Юзя пішла на другу половину і разом з Петреком стала виносити цебра з пійлом для корів, потім вернулася за дійницями.

— Я сама подою корів, відпочинь, коли вже так напрацювалася!

— Давай, давай, знову половину молока у вим'ї залишиш! — ущипливо зауважила Юзька.

— Заткни пельку! — сердито крикнула Ягна, наділа дерев'яні черевики, підтикала спідницю і, взявши дійниці, пішла до хліва.

Був уже вечір, завірюха вщухла, але небо низько нависло над землею, чорне, беззоряне, вкрите хмарами. Похмуро сіріли сніги, і тоскна тиша, тиша глибокої втоми, ніби пригнітила землю. Жодного голосу не чулося з села, і тільки вдалині, в кузні, глухо лунало гупання молотів.

В хліві було темно й душно, корови голосно хлебтали пійло, вилизуючи цебра, і раз у раз важко сопіли.

Ягна навпомацки знайшла ослінчик, сіла біля першої скраю корови, намацала вим'я, обтерла його фартухом і, впершись головою в бік корови, почала доїти.

Тут було так тихо, що вона чула найменший звук, найменший шелест. Струмочки

молока цвіркали в дійницю, в стайні поряд тупали коні, з хати долинав приглушений, але крикливий голос Юзьки.

— От цокоче, а картоплю не чистить! — пробурчала Ягна, та раптом змовкла, прислухаючись: надворі зарипів сніг, наче хтось ішов з правого боку від повітки, ішов повільно і, мабуть, зупинявся, бо кроки на мить стишувалися... і знову йшов... Сніг рипів дедалі ближче. Ягна відхилилася від корови і глянула в сірий отвір дверей. В ньому виднілась якась невиразна постать.

— Петрек?

— Тихо, Ягусю, тихо!

— Антеку!

Вона обімліла, її раптом охопило таке знесилля, що вона не могла вимовити й слова, не могла ворухнутися, не могла думати ні про що і тільки несвідомо стискала дійки корови, аж молоко бризкало на спідницю, на землю. Її обсипало жаром, здавалось, ніби вогонь вихором біжить по тілу, блискавками сяє в очах, заливає серце солодкою знемогою. Щось перехопило їй горло, здушило у грудях, навіть здавалося дивним, чому вона не падає мертва?

— З самого різдва чекаю тебе щодня, стережу щовечора, як собака, а ти не виходиш,— прошепотів Антек.

Цей голос, палкий і здушений, пламенів могутнім коханням, тремтів від ніжності, заливав Ягну жаром, насолодою, наповнював почуттям сили. Антек стояв уже проти неї, вона відчувала в темряві, що він сперся на корову й дивиться, нахилившись так близько, аж його гарячий подих обпікає їй обличчя.

— Не бійся, Ягусю! Ніхто не бачив, не бійся... А я вже витримати не міг... Не міг себе побороти... і вдень і вночі... щохвилини стоїш ти в мене перед очима, Ягусю... Чом же ти нічого мені не кажеш?

— Що ж мені сказати тобі, що? — прошепотіла вона сповненим плачу голосом.

Обоє замовкли. Від хвилювання їм перехопило подих. Ця близькість, давно жадана зустріч на самоті, темрява наче впали на них солодким знесиллям, блаженним тягарем, але водночас і викликали незрозумілий страх. Вони так прагнули одне одного — а тут і слово вимовити було важко. Вони рвались одне до одного, а зараз і руки простягнути не було сили. Обоє мовчали.

Корова голосно хлебтала пійло і так хльоскала себе хвостом по боках, що раз у раз зачіпала Антека по обличчю. Нарешті він міцно притримав хвіст, нахилився через корову ще ближче до Ягни й прошепотів:

— Не сплю, не їм, робити нічого не можу,— все через тебе, Ягусю, через тебе...

— Мені теж не легко, ні...

— Думала ти часом про мене, Ягусю? Думала?

— Як же не думати, коли ти завжди у мене на думці, і я вже й ради собі дати не могла. Правда, що ти за мене побив Матеуша?

— Правда. Брехав про тебе, то я йому пельку заткнув. І з кожним те ж саме зроблю.

В хаті грюкнули двері і хтось швидко побіг через двір, просто до хліва. Антек ледве

встиг відскочити до ясел і притаїтися за ними. Вбіг Вітек.

— Юзя звеліла цебра принести, треба свиням пійло готувати.

— Візьми, візьми обидва! — насилу вимовила Ягна.

— Та Лисуля ще не випила, я потім прибіжу.

Вітек побіг, і чути було, як знову грюкнули двері. Тільки тоді Антек вийшов із своєї схованки.

— Повернеться, поганець! Піду до сінника, почекаю тебе. Вийдеш, люба?

— Боюсь...

— Приходь! Я хоч і годину, хоч дві чекатиму, тільки приходь,— благав Антек.

Він підійшов до неї ззаду — вона ще сиділа на ослінчику біля корови,— обняв міцно, закинув її голову і так вп'явся губами в губи, що вона задихнулась. Руки її безсило впали, дійниця покотилась по землі. Ягна майже знепритомніла, але напружившись, уся тяглася до нього, шалено притискаючись вустами до його вуст. Вони наче злилися навіки, на смерть, і так завмерли на довгу хвилину в цьому жагучому, дикому, нестямному поцілунку.

Нарешті Антек відірвався від неї і, скрадаючись, вибіг із хліва.

Ягна схопилась, хотіла кинутись до нього, та він тінню майнув на порозі і зник у темряві. Його вже не було, але тихий пристрасний шепіт звучав у неї в вухах так виразно, так владно, що вона здивовано оглянулась навколо.

Нікого! Корови жують, вимахують хвостами... Вона вийшла на подвір'я. Ніч стояла за порогом непроглядною темрявою, тиша оповила світ, тільки удари молотів лунали вдалині. А він був тут, був... стояв біля неї, обіймав, цілував... ще горять губи, ще блискавками пробігає по тілу вогонь, а серце заливає така радість, що й сказати не можна! Господи Ісусе! Щось підхопило її й понесло — в цю мить Ягна пішла б за Антеком хоч на край світу.

— Антосю! — гукнула вона мимоволі, і тільки звук власного голосу трохи витверезив її.

Вона щосили поспішала видіти корів, але була така неуважна від несподіваного щастя, що часто шукала вим'я під передніми ногами корови, і тільки потім, коли вже йшла з хліва, відчула, що обличчя в неї зовсім мокре від сліз.

Вона віднесла молоко до хати, однак забула його процідити. Побігла на другу половину, почувши там голос Настки, але нічого їй не сказала й повернулася до передньої кімнати. Тут вона стала чепуритися перед дзеркалом, потім підкинула дров у пічку і раптом схаменулася, що в неї є якась невідкладна справа, та не могла згадати, яка саме. Нічого не пам'ятала, нічого — одне було в неї на думці: Антек чекає її біля сінника. Вона ще покрутилася по хаті, потім накинула хустку і вискочила надвір.

Нечутно промайнула під вікнами і пішла вздовж задньої стіни хати до вузького проходу між садом та повіткою. Тут стріхою нависли обважнілі від снігу гілки і доводилося йти, пригинаючись.

Антек чекав, причаївшись біля перелазу. Він скочив до неї, як вовк, і, майже несучи на руках, потяг до сінника, який стояв через дорогу.

Проте їм сьогодні не щастило: тільки-но вони залізли в сіно, тільки злилися в поцілунку, як долинув різкий, гучний голос Борини:

— Ягусю! Ягусю!

Наче громом їх ударило — так вони відскочили одне від одного. Антек, прихилившись, стрибнув на дорогу і помчав попід городами, а Ягна метнулася в двір, не помітивши, що гілки здерли в неї хустку з голови і всю обсипали снігом. Вона потерла обличчя, назбирала під повіткою дров і повільно, спокійно повернулася до хати.

Старий зиркнув на неї якимось дивно, спідлоба.

— Я заглядала до Сивулі, вона чогось крекче і все лягає.

— Я шукав тебе в хліві, тебе не було.

— То я, мабуть, була вже під повіткою, дрова збирала.

— А де це ти так викачалася в снігу?

— Де? То з гілок звисають цілі борода, тільки зачепи, так і сиплеться сніг на голову,— пояснила Ягна спокійно, але відвернулася від світла, щоб приховати червоні плями на щоках.

Проте старого вона не одурила. Він хоч і не дивився їй у вічі, однак добре бачив, що вона вся, наче у вогні, червона, а очі гарячково блищать. Глухе, невиразне підозріння прокралося в його серце. Колючі ревності загарчали в ньому, як собака, і знову причаїлись. Довго він мучився і міркував, та нарешті йому спало на думку, що це, мабуть, Матеуш зустрів Ягну й притиснув де-небудь до тину.

Тут якраз прийшла Настка, і він почав випитувати в неї:

— Ну що, Матеуш вже одужав, ходить?

— Де там одужав!

— А мені казали, наче хтось бачив надвечір, що він ходив по селу,— хитро зауважив Борина, пильно придивляючись до Ягни.

— Брешуть, пліткуні, як хочуть! Матеуш ледве рухається, навіть з ліжка ще не встає, тільки й того, що вже кров'ю не харкає. Йому сьогодні Амброжій банки ставив, а зараз приніс горілки з салом і лікуються там обидва на славу, аж на дорозі чути, як пісні співають.

Борина більше ні про що не розпитував, та підозри його не зникли.

А Ягна, якій його мовчання і допитливі погляди не давали спокою, почала докладно розповідати про відвідини пана Яцека.

Борина дуже здивувався і став міркувати, що б це могло означати. Він довго сушив голову, висловлював різні здогади, обмірковував кожне слово, сказане несподіваним гостем, і зрештою, дійшов висновку, що поміщик підіслав до нього пана Яцека довідатися, що в народі кажуть про поруб.

— Та він про ліс і не згадував.

— Ше б пак! Знаю я цю панську породу! Так тебе проведе, мов на налигачі, що й незчуєшся, як усе вибовкаєш.

— Та я ж вам кажу, що він тільки про Кубу питав, та ще про ці вирізки!

— Ходить манівцями, аби краще дорогу знайти! Тут щось та є, якісь панські штуки. Чого це поміщиків брат став би про Кубу турбуватися! Тільки дурень таким байкам повірить! Кажуть, цей Яцек — недоумкуватий якийсь, меле хтозна-що, по селах блукає, під хрестами на дорогах сидить та на скрипці грає. Він казав тобі, що прийде ще?

— Так. І про вас розпитував.

— Чудеса! У голові навіть не вміщується.

— А пана ви бачили? — спитала Ягна ласкаво, щоб тільки не дати йому замислитись.

Борина схопився, наче його вжалив гедзь.

— Ні, я в Шимона весь час сидів,— відповів він і замовк. Більше вона вже не сміла запитувати, бо старий метушився по хаті, як скажений пес, гримав за кожну дрібницю, лаявся. Всі притихли, сховалися по кутках, боячись потрапити йому на очі.

Так, у мовчанні, посідали вечеряти, аж тут раптом зайшов Рох. Він сів своїм звичаєм біля вогню, їсти не схотів, а коли всі повечеряли, сказав тихо:

— Я не від себе прийшов. На селі кажуть, ніби пан на Ліпці розсердився й жодного чоловіка не покличе ліс рубати. Я прийшов спитати, чи це правда?

— Господи! А я ж звідки знаю? Вперше чую.

— Нарада сьогодні була в мельника, звідти ця новина.

— Там радилися війт, мельник і коваль, а не я.

— Хіба? Я чув, що сам пан у вас був і ви з ним пішли.

— Не був я там. Хочете вірте, хочете — ні, а я вам правду кажу. Борина не хотів показати, як боляче вразило його те, що його обминули, радились без нього, Рох розворушив цей спогад, і Борина знову розлютився, але мовчав, переживаючи в собі образу, жагучу, мов кропива, і стримуючись з усієї сили, щоб Рох не здогадався, що з ним діється.

От як! Він чекав, виглядав пана, як дурень, а вони без нього радилися! Не подарує він їм цього, знатимуть вони Борину! То вони його за ніщо мають? Гаразд він їм покаже, яке місце займає на селі!

"Це мельник влаштував, ніхто інший, як він. Нахаба такий, волоцюга, нажився з людської кривди, а тепер кирпичу гне! Шахрай! Є за ним такі справи, що за них і в тюрму недовго сісти. А війт! Йому б худобу пасти, а не верховодити над старшими, п'яниця чортів! Зробили його війтом, але так само завтра можуть скинути й іншого обрати, хоча б і Амброжія, обоє вони однакові! Добрий і коваль, зятьок паскудний! Нехай тільки з'явиться у мене в хаті. А пан — як вовк, блукає навколо селян, забігає, винюхує, де б що вхопити! Поміщик, стерво, на селянській землі сидить, селянський ліс продає, з селянського поту живе та й проти народу змовляється. Забув чортів син, що й по панській спині ціп може так само погуляти, як і по всякій іншій!

Проте всіх цих міркувань Борина не висловив жодним словом — адже не жінка він, щоб іншим скаржитися та співчуття шукати! Його люто мучила образа, пекла серце, але іншим до цього діла немає! Він швидко схаменувся, що непристойно сидіти мовчки при гостеві, наче язик проковтнув, і, підводячись із лави, сказав:

— Ось які ви новини розповідаєте! Що ж, коли поміщик затнеться й не покличе ліпечьких, ніхто його не примусить.

— Це правда, та коли б котрась поважна людина йому розтлумачила, скільки народу через це бідуватиме, може, він і згодився б.

— Не піду я його просити! — гукнув Борина гостро.

— Адже на селі душ двадцять халупників сидить і чекає роботи, як порятунку. Ви самі це знаєте. Зима важка, сніг, морози, у багатьох вже й картопля померзла, а заробітку нема ніякого. Поки весна прийде, такий голод буде, що й подумати страшно. Вже тепер злидні такі, що багато хто в селі раз на день їсть і голодний спати лягає. Всі сподівалися, що поміщик невдовзі почне рубати ліс біля Вовчого Долу і для всіх робота буде. А він, кажуть, заприсягнувся жодного ліпечького на роботу не брати. Розгнівався за те, що скаргу на нього написали комісарові.

— Еге ж, я сам цю скаргу підписав і твердо стоятиму на тому, щоб не дати йому жодної сосонки зрубати, поки він з нами не домовиться й нашого не віддасть.

— Коли так, може, він і зовсім не рубатиме?

— Нашого лісу не рубатиме!

— А що ж робити біднякам, що? — простогнав Рох.

— Нічим я їм допомогти не можу. Для того, щоб у них була робота, свого не віддам. Ще б пак — буду за інших бідкатися, за когось турбуватися! А як мене скривдять, жоден собака не допоможе...

— Але ж ви не за поміщика?..

— Я — за себе й за справедливість, так і знайте. У мене свій клопіт є! Не стану я плакати через те, що якомусь там Войтеку чи Бартеку їсти нічого.— Це ксьондза діло, не моє! Одна людина, хоч би й хотіла, всім допомогти не може.

— Але багато може зробити, багато! — заперечив Рох сумно.

— Спробуйте воду носити решетом,— багато ви наносите? Так і з нуждою! Вже так воно в світі заведено і, думається мені, так завжди й буде, що один все має, а інший вітру в полі шукає.

Рох тільки головою похитав і пішов засмучений — він не сподівався, що Борина виявить таку черствість. Старий провів його до воріт і, як завжди, пішов у двір — глянути на корів та коней.

Ягна стелила постіль і якраз підбивала перину, півголосом читаючи молитву, коли увійшов Борина й жбурнув їй під ноги якусь засніжену ганчірку.

— Хустки губиш! Я знайшов її біля перелазу,— сказав він тихо, але суворо, й глянув на неї так пильно, що Ягна помертвіла від страху,— тільки через хвилину почала жалібно виправдовуватись:

— Це... все Лапа цей!.. Тягне з хати, що попало... Вчора черевики мої затяг до себе в будку!.. Паскудний пес, завжди шкоду робить...

— Лапа? Ну-ну...— пробурчав Борина іронічно. Він анітрохи їй не повірив.

VII

Настали водохреща, які цього року припали на понеділок. Ще в костьолі не

скінчили правити вечірню і звідти лунали звуки органа й співи, а вже посунув до корчми народ: сьогодні тут уперше після посту й святок усі збиралися на танці, а до того ще й мали справляти заручини Клембової дочки Малгосі з Віцеком Сохою. Цей Вітек Соха, хоча в нього було те ж саме прізвище, що й у покійного Куби, не хотів з ним родичатися,— хлопець був чванькуватий і надто вже пишався своїм багатством.

Казали також, що Стах Плошка, який уже з самої осені залицявся до Улісі, дочки солтиса, напевно сьогодні домовиться із старим і вони запиватимуть заручини. Досі старий Шимон скося поглядав на Стаха, не хотів віддавати за нього дочку, бо Стах був великий бешкетник і забіяка, завжди сварився з батьками, а в посаг за Улісею вимагав цілих чотири морги або дві тисячі злотих на руки і дві корови на додачу.

Сьогодні ще й війт справляв хрестини, хоч і в себе в хаті, але всі, хто знав його, сподівалися, що він, як розохотиться, нізащо не всидить вдома й з усім товариством обов'язково прийде в корчму і частуватиме всіх.

Крім цих принад, були ще й інші, важливіші справи, які однаково хвилювали всіх.

Сталося так, що під час вечірні ліпецькі довідалися від людей з інших сіл, що пан уже найняв стільки лісорубів, скільки йому потрібно, і всім дав завдаток. З Рудки мало прийти десять, з Модліци — п'ятнадцять, з Дембіци — щось із вісім, а ріпецької шляхти майже дванадцять чоловік, і тільки з Ліпців — жодного! Це була чистісінька правда — лісник сьогодні в костьолі усе підтвердив. Кого вже кого, а ліпецьку бідноту ця звістка дуже стурбувала.

Були в Ліпцях багатії на всю губу, були й заможні люди, які теж за тим заробітком не гналися, були й інші, в яких нужда аж кричала, однак вони не признавалися в цьому, щоб не втратити дружби з багачами та рівнятися з ними в усьому. Не бракувало на селі халупників і таких, у кого нічого не було, крім хати: одні заробляли собі шматок хліба молотьбою у господарів, інші — сокирою на тартаку чи там усякою роботою, що трапиться, і сьак-так перебувались. Але залишалося ще родин п'ять-шість, для яких узимку на селі роботи не вистачало,— і саме вони, як порятунку, чекали, що пан покличе їх рубати ліс.

А тепер що їм робити?

Зима була сувора, мало хто відклав хоч трохи грошей про чорний день, у багатьох уже й картопля скінчилась, в хаті оселились злидні, голод шкірив зуби з-за рогу. До весни було далеко, ніякої допомоги нізвідки, отож не диво, що тяжка тривога гнітила їм серця. Люди збиралися по хатах, міркували, радились і, нарешті, всією юрбою рушили до Клемба просити, аби він пішов з ними до ксьондза за порадою. Та Клемб відмовився, пославшись на те, що в нього сьогодні доччині заручини, а інші господарі теж викручувались, як в'юни, бо турбувалися тільки про себе й мали свої розрахунки.

Це дуже обурило Бартека, того що працював на тартаку. Він хоч і мав роботу, але завжди стояв за бідних.

Бартек підібрав собі товариство — Філіпа з-за ставу, Стаха, зятя Билиці, Бартека Козла, Валека Криворотого,— і вони вп'ятьох пішли до ксьондза просити, щоб він заступився за селян перед поміщиком.

Довго вони не повертались; тільки після вечірні до Кобусів прибіг Амброжій і розказав, що вони радяться з ксьондзом і прийдуть просто до корчми.

Тим часом настав вечір. Догоріли останні заграви, і тільки подекуди ще миготіли їхні останні відблиски, наче вкриті сірим попелом напівзотлілі жарини, а земля вже потроху вгорталася в холодне блакитне укривало ночі. Місяць ще не зійшов, і лише від сухих мерзлих снігів линули крижані відсвіти, в блідому світлі яких усе здавалося якимось мертвим, наче одягненим у саван. Та от на темне небо висипали зорі, вони зростали й тремтіли у вишині, і горіли так яскраво, що на снігу спалахували іскри. А мороз усе дужчав, від стужі навіть у вухах дзвеніло, і найтихіший звук линув далеко навколо.

В хатах засвітилися вогні, люди закінчували звичайні вечірні розмови. Ще носили воду із ставу, часом рипіли ворота, ревли корови, інколи хтось проїздив саньми. Люди швидко бігли додому, бо стужа обпікала обличчя, мов розпеченим залізом, і перехоплювала дух. Скоро на селі все замовкло.

Тільки в корчмі дедалі голосніше грала музика. Майже з кожної хати хто-небудь вирушав туди на розвідку. Ішли навіть такі, кого не цікавили ні заручини Малгоськи, ні рубання лісу,— ішли, бо їх вабила горілка. А через те, що жінкам нудно було сидіти самим удома, а дівчатам кортіло попустувати з хлопцями і ноги їхні самі витанцьовували від звуків музики, то вони ще завидна потихеньку бігли до корчми — наче для того, щоб забрати додому чоловіків чи старших дітей, і залишалися там. Ну, а за батьками, звісно, вчепилися й діти, особливо хлопчиська,— вони посвистом викликали один одного з хат, ішли юрбою і набивалися в стіни корчми, стояли навіть під вікнами на призьбі, хоч мороз пік вогнем.

У корчмі було вже повно народу.

В печі вирував яскравий вогонь, заливаючи півкорчми кривавим світлом, бо наймичка з наказу Янкеля весь час підкидала тріски в піч. Люди, заходячи, збивали сніг з чобіт, гріли задубілі руки й починали шукати в юрбі своїх, бо відблиски вогню й висяча лампа над шинквасом освітлювали тільки середину кімнати, а по кутках стояв морок, і важко було відразу знайти кого-небудь. В одному кутку на бочках з-під капусти сиділи музиканти й награвали тільки час від часу, наче знехотя, бо танці ще не почалися як слід, хіба що покружляє трохи якась нетерпляча пара.

За столами біля стін люди сиділи гуртками, але пили мало, більше розмовляли між собою, роздивлялися, примічали, хто заходив. Тільки біля шинкваса стояв гамір, тут юрмилися гості Клемба та родичі Сохи, проте й вони поки що тільки зрідка випивали по чарці, цокаючись один з одним, а більше розмовляли, говорили всякі чепності, як і належить на заручинах.

Всі люди в корчмі часто, ніби ненароком, поглядали в бік вікна, біля якого за столом сиділо кілька ріпецьких шляхтичів,— вони прийшли сюди ще завидна й досі сиділи. Ніхто їх не зачіпав, але й розмовляти з ними ніхто не квапився, тільки Амброжій відразу з ними покумався, пив і брехав, що тільки йому спадало на думку. А поряд стояв Бартек з тартака із своїм товариством, голосно переказував, що їм говорив

ксьондз, та лаяв поміщика на всі заставки. Йому найголосніше вторував Войтек Кобусь[4], сухенький, маленький і такий запальний, що раз у раз вискакував наперед, грюкав кулаком об стіл і метушився, мов той птах, ім'я якого він носив. Він це робив навмисне: всім відомо було, що ріпецькі завтра підуть ліс рубати. А вони, ніби нічого й не чули, сиділи спокійно, заглибившись у розмову.

З заможних ліпецьких господарів теж ніхто не слухав цієї лайки і не дуже близько брав до серця те, що ксьондз не схотів заступитися за бідняків перед поміщиком. Господарі, навпаки, ще й відверталися від Бартека та його товариства, і чим дужче ті кричали, тим більше їх уникали. В юрбі, що наповнювала корчму, кожен добирав собі товариство до смаку, люди юрмилися купками, як їм було зручніше, не звертаючи уваги на сусідів. Тільки одна Ягустинка переходила від гурту до гурту, під'юджувала, сипала жартами, розносила новини, примічаючи, де вже дзвенять пляшки й чарки ходять навколо.

Так потроху, непомітно, люди приєднувалися до спільних розваг. Гамір зростав дедалі дужче. Все частіше подзенькували чарки й ставало чимраз тісніше, так що двері майже не зачинялись, а народ усе підходив і підходив. Нарешті музиканти, яких почастивав Клемб, гримнули зухвалу мазурку, і в першій парі помчали Соха з Малгоською, а за ними й усі, хто мав охоту потанцювати.

Проте танцюристів ще було небагато. Хлопці оглядалися на перших ліпецьких кавалерів — Стаха Плошу, Вахніка, війтового брата та інших, а ті по кутках змовлялися з дівчатами, голосно реготалися і півголосом глузували з ріпецької шляхти, з якою ще досі випивав Амброжій.

Прийшов Матеуш. Він щойно встав з ліжка і ще спирався на ціпок, але прийшов, бо дуже засумував за людьми. Він сів біля печі, відразу ж наказав подати собі горілки з медом і, попиваючи її, весело перемовлявся із знайомими. Та раптом замовк, бо в дверях з'явився Антек. Помітивши Матеуша, він з викликом підняв голову, блиснув очима й пройшов мимо, наче не помічаючи його.

Матеуш підвівся й гукнув:

— Борино, а йди-но сюди!

— Якщо я тобі потрібний, підійди сам до мене,— гостро відгукнувся Антек, думаючи, що Матеуш його зачіпає.

— Підійшов би, та я ще без ціпка не можу,— відповів Матеуш спокійно.

Антек недовіриливо підійшов, грізно насупивши брови. Матеуш схопив його за руку й силоміць посадив біля себе на лаву.

— Сідай поруч зі мною. Зганьбив ти мене перед усім селом, відчухрав так, собачий син, що вже ксьондза до мене кликали, але я на тебе серця не маю і перший закликаю до згоди. Вип'ємо! Мене ще ніхто не міг побороти. Я думав, що такої людини в цілому світі немає! Ну й силач ти! Такого чоловіка, як я, жбурнути, мов сніп! Ну-ну!

— Бо ти мені на роботі завжди допікав, а потім ще паскудства всякі брехав! Мене так розібрало, що я вже й себе не тямив.

— Твоя правда, я сам це кажу — і не від страху, а від щирого серця. І хоч ти мене

так покалічив, що я кров'ю харкав і ребра в мене переламані, але, що там... за твоє здоров'я, Антеку! Покинь і ти злоститись,— адже я вже все забув, хоча ще й досі спина болить... А ти, мабуть, ще дужчий будеш, ніж Вавжек з Волі...

— Не знаєш хіба, як я його відчухрав у жнива, біля костюлу? Він, кажуть, ще й досі лікується.

— Вавжона?! Мені казали, та я не вірив... Гей, Янкелю, рисової із спиртом, та миттю, бо я все тут потрощу! — гукнув Матеуш.

— А те, чим ти перед товариством вихвалявся, це ж неправда? — спитав Антек тихо.

— Неправда. Це я казав так собі... зо зла... Ні, ні, де там! — запевняв Матеуш, розглядаючи проти світла пляшку, щоб Антек не прочитав правди в його очах.

Вони випили по чарці, по другій, потім частував Антек — випили й цю пляшку, і все сиділи рядком, наче побратались, і розмовляли так приязно, що всі в корчмі дивувалися. Захмелілий Матеуш погукував на музикантів, щоб веселіше грали, притупував, голосно реготав, перемовляючись із парубками, потім раптом притих і зашепотів Антекові на вухо:

— Скажу тобі правду: я хотів її силоміць узяти, а вона мене так пазурами подряпала, наче мене хто мордою по колючках протягнув. Ти їй був миліший, я це добре знаю, не відмовляйся. Так, через те вона на мене й дивитися не хотіла! Знаєш, тяжко вола вести, коли не хоче сам іти! А мене ревності гризли так, що я й сказати тобі не можу! Гей! Дівка-чудо, кращої в світі немає. А чого тебе скривдила — пішла за старого,— цього вже ніяк зрозуміти не можу!

— Пішла, мені на горе, на погибель! — тихо промовив Антек. І таким вогнем обпалив його цей спогад, що він навіть голосно вилаявся і довго ще потім бурмотів собі щось під ніс.

— Тихше ти, люди почують і почнуть язиками плескати.

— А хіба я що сказав?

— Еге. Я не почув, але могли почути інші.

— Мені вже терпіти більше не сила — так воно пече мені груди, само рветься... само...

— А я тобі кажу — не піддавайся, поки ще не пізно,— умовляв його хитрий Матеуш, обережно підохочуючи Антека до щирої розмови.

— Як я можу, коли любов гірша, ніж хвороба... Вогнем по кістках ходить, окропом у серці кипить, і така туга бере, що ні їсти, ні спати, ні робити — нічого не можу, хоч бийся головою об стіну чи віку собі вкороти.

— Хіба я цього не знаю? Наче я сам за Ягною не бігав! Тут тільки одні ліки є: оженитися — і все мов рукою зніме. А є ще й інше: якщо оженитися не можна — то слід оволодіти цією жінкою, і відразу втратиш до неї смак, і кохання мине... Правду тобі кажу — я ж на цих справах знаюся! — додав він хвалькувато.

— А якщо й тоді не мине? — спитав Антек сумно.

— Звісно, як хто під тином стогне, за рогом ховається, а коли спідниця

зашелестить, у нього ноги тремтять — в такого швидко не мине. Та це ж — не парубок, а теля, я б за такого й гроша не дав! — кинув Матеуш зневажливо.

— Правду ти кажеш, чисту правду, але, здається мені, що є й такі, є...— Антек замислився.

— Вип'ємо, у мене в горлянці пересохло. Ну їх під три чорти, цих жінок! Є таке кістляве й нещасне, що, здається, дмухнеш на нього — воно з ніг звалиться, а частенько найбільшого силача водить, мов теля на налігачі. Сили позбавить, розуму позбавить, та ще й на посміховисько людям виставить! Чортове насіння, кажу тобі! Вип'ємо!

— Будьмо здорові, брате!

— Дякую. Ти мене послухай, плюнь на це чортове насіння! Адже є в тебе голова на плечах.

Випили знову, раз і другий, поговорили. Антек був уже напідпитку, і через те, що йому досі не було кому поскаржитися на свою долю, відчував пекучу потребу признатися у всьому. Він насилу стримувався, а проте часом вихоплювалось у нього багатозначне слово, з якого Матеуш про все здогадувався, хоча й знаку не подавав.

У корчмі вже буяла гульня. Музиканти грали щосили, один танець за іншим. Випивали в усіх кутках, де-не-де й сварилися, і всі говорили так голосно, що в корчмі здійснювся справжній гамір, а тупіт танцюристів лунав, мов удари ципів. Клембові гості перебралися за перегородку, і звідти долинав гучний гомін. Тільки Соха з Малгоською танцювали до нестями, а в перервах, обнявшись, вибігали на мороз. Бартек із своїми все стояв на тому ж місці. Вони допивали другу пляшку, і Войтек Кобусь уже гукав просто в обличчя ріпецьким шляхтичам:

— Оце так шляхта — мішок та плахта!

— Поміщики! Півсела одну корову доїть,— ущипливо додавав інший.

— Коней їм не треба, їх воші возять!

— Панські мітли! Наймалися б до пана за собак, коли вже нюх такий добрий.

— Почули, де смаженим пахне, от і тягнуться туди.

— У людей роботу відбивають!

— Ми вам патли розчешемо так, що без голів тікати будете!

— Волоцюги, задрипанці! Нікому тут у євреїв печі топоти, то вони й примчали сюди.

Так лаяли ріпецьких, а дехто вже й з кулаками до них ліз. Дедалі більше людей встрявало в сварку, дедалі щільніше коло оточувало ріпецьку шляхту, бо горілка затуманила всім голови. А ріпецькі, не відгукуючись ні словом, сиділи собі тісним гуртом, тільки дужче стискали ципки між колінами, пили пиво, закушували ковбасою, яку принесли з собою, та поглядали на чоловіків гордо й безстрашно.

Напевно, почалася б бійка, але тут прибіг старий Клемб. Він став заспокоювати людей, умовляти, просити, а за ним Амброжій та інші діди. Нарешті Кобусь перестав лаятись, а його приятелів відтягли до шинкваса частувати. Тут музика гримнула ще голосніше, Амброжій знову почав плести всілякі небилиці про війни, про Наполеона,

про якогось начальника, потім став правити різні теревені, від яких люди аж лягали зо сміху. Старий, дуже задоволений з себе, вже добре під чаркою, розсівся за столом і базікав без упину:

— Наостанку розкажу я вам ще одну історію, коротеньку, бо мені потанцювати охота, та й дівчата вже гніваються, що я до них не йду! Ви знаєте, що сьогодні заручини Клембової дочки з Віцеком Сохою? Якби я тільки схотів, Малгоську б заручили зі мною! От як воно було: в четвер прийшли до старого Клемба старости з горілкою, водночас від Сохи й від Причека. Одні частують рисовою, другі — солодкою горілкою. А Клемб з одними п'є і з другими горілку теж на землю не виливає. Один, мовляв, жених добрий, та й інший не гірший. А старости аж упрівають, так вихваляють кожен свого! І в цього, мовляв, земля добра, жайворонками угноєна, і в іншого теж така, що тільки собаки на ній весілля свої справляють.

Один має таку хату, що свині в неї під порогом пролізають, а інший — ще кращу.

Обидва — багаті, яких пошукати! У Сохи — цілий комір від кожуха, а кожух собаки пошматували. А в Причека — ремінець від святкових штанів і гудзик блискучий, як золото!

Один — хлопець стрункий, мов копиця, а в другого черево від картоплі роздулось! Обидва будуть зяті хоч куди — можуть корів попасти, хату підмести, гній розкидати. Обидва дівчину не скривдять, бо з лелеками дружби не водять.

Славні парубки, говірки, розумні, спритні, ложкою завжди в рот влучають, а не в інше місце. Що тут вдієш, коли старому обидва до смаку! Крутиться він, у носі колупає, у Малгоськи питає: котрого хочеш? — "Обидва опудала, тату. Дозвольте я вже краще за Амброжія піду". Старий довго головою хитав, думав-думав, — звісно, він на всю хату перший розумник. А хлопці кваплять, свати своє правлять! От він з одними випив рисової, з іншими — солодкої та й каже: "Принесіть вагу". Принесли вагу, поставили, він і оголошує: "Зважуйтесь, хлопці, хто важчий, той і буде мені зятем". Стурбувалися старости, послали по горілку, а самі думають: "Котрий важчий буде?", тому що обидва женихи, мов блощиці засохлі. Тут Причекові старости здогадалися — напхали хлопцеві каміння за пазуху і в кишені. Але в Сохи старости теж не в тім'я биті: не було нічого іншого — то вони ткнули йому під каптан гуску і ставлять на вагу. Дивляться, обчислюють, аж тут раптом щось як засичить: "С-с-с", — Соха ніби! Гуска бац на землю! Засміялися всі, а Клемб і каже: "Ач, хитра яка бестія! Хоч ваги й не вистачає, та нічого не вдієш — будеш моїм зятем".

В усьому цьому правдою було тільки те, що женихів Клемб примусив зважуватись. Але старий Амброжій розповідав так кумедно, що слухачі аж плакали від сміху. По всій корчмі гримів регіт.

Клембові гості теж хутко вийшли з-за перегородки і юрбою пішли в танець. Знявся тупіт, і в гаморі вже не можна було вирізнити окремих голосів.

В головах гуло, всім стало гаряче. Молодь розгулялася, а діди посідали за столами, гуртувалися, де тільки могли, хоч танцюристи їм заважали, все розширюючи коло. Кожен говорив уголос, цокався з іншими. Розмовляли кожен про своє, розважались

досхочу, як і належить на святі.

Музика гриміла, всі кружляли до нестями. Хоч було так тісно, що танцювали спина до спини,— нікому це не заважало: мчали по кімнаті, весело погукували, тупотіли закаблуками, аж стугоніла підлога і тремтів шинквас.

Гульня була справжня, бо люди веселилися від щирого серця. Адже стояла зима, чоловіки відірвали натружені руки від матінки землі, випростали зігнуті спини, звеселяли пригнічені турботою душі.

Підійнявся народ на весь зріст, усіх рівняли свобода й відпочинок, якось вільніше линули думки, краще було видно кожну людину — мов у лісі, де влітку важко розрізнити дерево від дерева, бо вони з'єдналися в одну зелену хащу, глибоко вросли в рідну землю, а тільки-но випаде перший сніг, засипле землю, то й побачиш кожне дерево окремо, вмиль упізнаєш, чи це дубок, граб чи сосна.

Тільки Антек і Матеуш не підводилися з місця, сиділи поряд, як найближчі друзі, і розмовляли півголосом. До них раз у раз хто-небудь підходив і докидав від себе слівце-друге. Підійшов Стах Плошка, підійшов Бальцерек, потім вийтів брат та інші — все найперші парубки на селі, які були друзками на Ягусиному весіллі. Підходили спочатку нерішуче, побоюючись, щоб Антек не обірвав їх гострим словом, але він вітався з кожним за руку, дивився на всіх приязно,— і швидко його оточили тісним колом, уважно слухали, присягалися в дружбі, і так до нього підлещувались, і заглядали в очі, як і раніше, в ті часи, коли він ними всіма верховодив. Проте Антек усміхався якось гірко, згадуючи, як ще вчора ці самі хлопці здалека обминали його, побачивши на дорозі.

— Чогось тебе ніде не видно, і до корчми не заходиш! — сказав Плошка.

— Працюю з ранку до ночі, коли ж мені до корчми ходити?

— Правда, правда! — підтвердили інші. Поступово розмова перейшла на різні сільські теми. Але говорили якось мляво. Антек переважно відмовчувався і все поглядав на двері, сподіваючись, що прийде Ягна. Тільки коли Бальцерек почав розповідати про нараду в Клембів, він став уважно слухати й спитав:

— Ну й що ж ухвалили про той ліс?

— Та що! Скиглили, нарікали, скаржились, а ухвалити — нічого не ухвалили, крім того, що не можна дозволити рубати ліс.

— А що розумного можуть придумати ці солом'яні голови! — вигукнув Плошка.— Зберуться, горілки налігаються, сопуть, пхинькають, а користі від цих нарад стільки ж, як від торішнього снігу! Поміщик може собі спокійно вирубати хоча б і весь ліс.

— Не можна цього дозволити! — коротко сказав Матеуш.

— А хто ж його втримає, хто заборонить? — загукали з усіх боків.

— Хто ж, як не ви?

— Еге, так нам і дозволять втрутитись! Я сказав був слово, то батько на мене так нагримав, щоб я свого носа не пхав, що це не моя справа, а їхня, хазяйська! Звісно, права в них, бо вони все в руках тримають і на хвилину не випускають, а ми все одно, як наймити! — гарячкував Плошка.

— Погані наші справи, зовсім погані.

— Не так воно має бути!

— Звичайно! Повинні вже молодим уступити землю, щоб вони нею володіли й усі справи вирішували.

— А самі нехай до нас на утримання йдуть!

— Я в солдатах відслужив, роки минають, а мені не віддають того, що моє! — гукав Плошка.

— Настав час кожному своє одержати!

— Всі ми тут скривджені!

— І найбільше Антек!

— Треба б на селі порядок навести! — твердо сказав Шимек, Ягусин брат. Він прийшов сюди недавно і мовчки стояв позаду інших. На нього озирнулися з подивом, а він вийшов наперед і почав гаряче розповідати про свою кривду, і при цьому дивився всім у вічі і червонів, бо не звик говорити на людях і, крім того, ще трохи побоювався матері.

— От як Настка його розуму навчила! — буркнув хтось, і всі засміялись, а Шимек замовк і сховався в кутку.

Тоді озвався вїтїв брат, Гжеля Раковський, хоч він був неговіркий і трохи затинався.

— Що батьки землю в руках тримають і дітям не відступають, це погано, і нам велика кривда. Але найгірше те, що вони керують всім по-дурному. От і цю справу з лісом давно можна було б владнати, якби вони домовилися з поміщиком.

— От ще! Він давав по два морги, а нам належить по чотири на кожні піввлуки.

— Належить чи ні — це ще невідомо, то вже начальство розсудить.

— Начальство теж з панами заодно!

— Е ні, сам комісар сказав, щоб ми на два морги не згоджувались, отож поміщик повинен дати більше! — пояснював Бальцерек.

— Тихше, коваль з урядником ідуть! — пошепки сказав Матеуш. Всі поглянули на двері. Справді, увійшов коваль під руку з урядником. Обидва вже були добре напідпитку і, розштовхавши людей, протовпилися просто до шинкваса. А втім, там вони постояли недовго. Янкель повів їх за перегородку.

— Це вони у вїтїа на хрестинах так налігались.

— А вїтї сьогодні хрестини справляє? — спитав Антек.

— Так. Старі наші там сидять. Солтиса з Бальцерковою за кумів запросили, бо старий Борина чогось розсердився і не схотів, — розповідав Плошка.

— А це хто такий? — скрикнув раптом Бальцерек.

— Це пан Яцек, брат поміщика з Волі, — пояснив Гжеля, і всі навіть підвелися, щоб подивитися на нього. Пан Яцек пробирався в юрбі й когось шукав очима, аж поки не наткнувся на Бартека з тартака. Тоді він пішов з ним під стінку, туди, де сиділи ріпецькі.

— Що йому тут потрібно?

— Що? Та нічого! Отак ходить по селах, з селянами розмовляє, деяким навіть допомагає. І на скрипці грає, дівчат пісень навчає. Кажуть, він трохи придуркуватий.

— Ну, Гжелю, закінчуй те, про що почав!

— Я про ліс почав казати. Моя порада така — цю справу на старих не залишати, бо все зіпсують.

— Тільки одне треба зробити: коли візьмуться наш ліс рубати, піти всім селом і розігнати їх, не підпускати до лісу, аж поки пан з селом не домовиться! — сказав Антек рішуче.

— Це ж саме ухвалили й у Клемба.

— Ухвалили, та не зроблять: хто за ними піде?

— Господарі підуть.

— Не всі.

— Якщо Борина поведе, то всі підуть.

— Ще невідомо, чи схоче Мацей!

— А не схоче, то Антек поведе! — з запалом скрикнув Бальцерек. Всі його охоче підтримали, один тільки Гжеля був проти. Він чимало тинявся по світу, читав газету "Зоря", отож відразу почав науково доводити, мов з книжки вичитував, що насильства чинити не можна, бо втрутиться суд і нічого, крім тюрми, цим не доб'єшся; що треба найняти в місті адвоката, і той усе зробить по закону.

Але товаришам швидко надокучила його слухати, посипалися глузування. Гжеля розсердився і сказав:

— На батьків своїх нарікаєте, що вони, мовляв, дурні, а в самих і на мідяк розуму немає, все одно, як у дітлахів, які ще навкарачки повзають,— тільки й знаєте чужі слова повторювати!

— Борина прийшов з Ягусею й дівчатами! — зауважив хтось. Антек, який саме хотів щось відповісти Гжелі, промовчав і вп'явся очима в Ягну.

Вони прийшли пізно, вже після вечері, тому що старий довго не хотів слухати плаксивих благань Юзьки й умовлянь Настки — все чекав, щоб Ягуса його попросила. Вона після обіду гостро заявила, що піде на танці, а він так само гостро відповів, що з місця не рушить: не пішов до війта, то й нікуди не піде.

Ягуса більше не просила. Вона так розсердилася, що не хотіла й словом озватися до нього. Плакала потихеньку по кутках, грюкала дверима, стояла подовгу на ґанку, незважаючи на мороз, і, мов ошаліла, метушилася по хаті — від неї так і віяло люттю. Вечеряти разом з іншими не сіла, а почала витягати із скрині спідниці, приміряти їх та чепуритися.

Що було робити старому? Лаявся, бурчав, присягався, що не піде, зрештою довелося йому Ягну перепросити і хоч-не-хоч вести всіх до корчми.

Він увійшов, суворий, поважний, мало з ким привітався, бо рівних йому тут майже не було,— адже всі найбагатші господарі гуляли у війта на хрестинах. Сина він не помітив, хоч уважно раздивлявся навколо.

Тим часом Антек не зводив очей з Ягусі. Вона стояла біля шинкваса. Хлопці

кинулись до неї запрошувати на танці, але вона всім відмовляла, весело балакала то з тим, то з тим і крадькома обводила очима юрбу. Така вона була сьогодні гарна, що, хоч люди вже й добре хильнули, але дивилися на неї з подивом. Своєю красою вона вирізнялася з-поміж інших. А тут же була і висока, струнка Настка в червоному платті, схожа на мальву, і горда Веронка Плошка, рум'яна, мов жоржина, і дочка Сохи, ще зовсім дівчинка, гнучка, тоненька, з чарівним личком. Були й інші дівчата, гарні, стрункі, що вабили очі хлопців, от, наприклад, Марися Бальцерківна, висока на диво, біла, міцна, як молода ріпка, і перша на селі танцюристка. Але ніхто не міг зрівнятися з Ягною. Вона затьмарювала всіх красою, убранням, поставою та блакитними, ясними очима, як троянда затьмарює всякі красолі, мальви, жоржини, маки, що здаються біля неї малими й нікчемними. Так і Ягуся височіла й панувала над усіма дівчатами. Причепурилася вона сьогодні, мов на весілля: спідниця на ній була жовтогаряча в зелену й білу смужку, корсетка з блакитного оксамиту, гаптованого золотою ниткою, з великим викотом, тонка сніжнобіла сорочка рясними складками оточувала шию й кисті рук, а на груди багатьма разками спадали корали, перла й бурштинові прикраси. Голову вона пов'язала шовковою хусткою, блакитною в рожеву цяточку, і кінці її закинула на спину.

Жінки злісно шепотілися про це й робили ущипливі зауваження, але Ягна не звертала на них ніякої уваги. Вона хутко примітила Антека і, порожевівши від радості, відвернулася від Борини, якому щось казав Янкель. Борина швидко пішов за перегородку і там залишився. Антек тільки цього й чекав. Він одразу пробрався вздовж стіни до шинкваса й спокійно привітався з новоприбулими, хоч Юзька навмисне відвернулася.

— На танці прийшли чи на Малгосьчині заручини?

— На танці,— відповіла Ягна тихо. Від хвилювання в неї уривався голос. Деякий час вони стояли мовчки, тільки дихали частіше і крадькома обмінювалися поглядами. Танцюристи відтиснули їх до самої стінки, Настку повів танцювати Шимек, Юзя теж кудись зникла, і вони залишилися самі.

— Щодня тебе чекаю, щодня...— прошепотів Антек.

— Та як же я можу вийти... стережуть мене! — відповіла вона з тремтінням. Руки їхні якось самі собою зустрілися, вони непомітно притиснулися одне до одного, зблідли, в обох перехопило дух, очі засяяли, а в серцях дзвеніла така музика щастя, що й висловити важко.

— Відійди трохи, пусти,— просила Ягна ледве чутно, бо навколо юрилися люди.

Антек, не відповідаючи, міцно обняв її за стан, розсунув юрбу, вивів Ягусю на середину кола й гукнув музикантам:

— Обертас, хлопці, та веселіше!

Ті, звичайно, вшкварили з усієї сили, аж контрабас застогнав,— їм було добре відомо, що Антек, як розійдеться, готовий частувати хоч усю корчму.

За ним пустилися в танець і його товариші: танцював Плошка, Бальцерек, Гжеля й інші, а Матеуш, у якого ще боліли поламані ребра, лише притупував та погукував,

підохочуючи інших.

Антек був наче в нестямі, вилетів наперед і танцював з таким захватом, що нічого не пам'ятав і нічого не бачив навколо, бо Ягуся ніжно до нього пригорталась і, ледве переводячи подих, все шепотіла:

— Ще, Антосю, ще трішечки!

Довго вони так танцювали, потім трохи перепочили, щоб випити пива, а тоді знову пішли танцювати, не помічаючи, що люди вже звертають на них увагу, поглядають скося і навіть уголос роблять зауваження.

Антеку все було байдуже. З тої хвилини, як він відчув Ягусю в своїх обіймах, притулив її до себе так міцно, що вона вся напружилась і напівзаплющила свої сині очі, він забув усе на світі. Радість грала в ньому, така веселість, наче в серці розцвів весняний день. Він забув про людей, про весь світ, кров його кипіла, сила зростала в ньому, горда, непохитна сила — така, що аж груди розпирало.

А Ягуся потопала в солодкій знеможі. Він мчав її, як вихор, і вона не опиралася, та й як могла опиратись? Антек кружляв її, притискав до себе так, що хвилинами у неї темніло в очах, зникало з пам'яті все, а в серці співала радість, молодість, веселість, і вона вже нічого не бачила, крім його чорних брів, бездонних, мов прірви, очей, вуст червоних, манливих...

А скрипки витинали задерикувато, жваво, заливалися піснею, жагучою, як вітер у жнива: від цієї пісні кров оберталася на вогонь і душа грала радістю та силою. Гули в лад баси так зухвало, що ноги самі мчали й пристукували закаблуками. Висвистувала флейта, мов дрізд навесні, кликала, збуджувала в серці таку любовну млюсть, що тремтіння бігло по тілу, голова паморочилася, дух перехоплювало, і хотілося плакати і сміятись, кричати, обіймати й цілувати когось, і в нестямі мчати невідомо куди, в далекий світ.

І молодь танцювала так несамовито, що корчма ходила ходором, і тремтіли бочки, на яких сиділи музиканти.

Пар п'ятдесят танцюристів кружляло величезним колом, що коливалося від стіни й до стіни,— співуче, сп'яніле від радості й захвату. Перекидалися пляшки, згасали лампи, хату оповивав морок, і тільки вогонь у печі, що його роздмухував вихор танцю, сипав іскрами, спалахував кривавим полум'ям, в одсвітах якого ледве виднівся клубок людей, так щільно збитий, що не можна було його схопити оком, відрізнити хлопця від дівчини. Маяли білими крилами каптани, миготіли спідниці, стрічки, хустки, розпашілі обличчя, сяючі очі. Несамовитий тупіт, співи, вигуки — все змішалось. Все кружляло, мов величезне веретено, з оглушливим тупотом і гамором, які линули крізь відчинені двері просто в засніжену, морозну зимову ніч.

Антек танцював попереду всіх, найголосніше вибивав закаблуками, кружляв, як вихор, пригинаючись до землі, так що, здавалось, от-от упаде,— але де там! — уже знову випростувався й мчав уперед! Він то погукував, то заспівував пісню, то кидав музикантам гроші і, розтинаючи юрбу, як буря, кружляв так, що страх брав усіх і ніхто за ним не встигав.

Танцював Антек десь із годину. Інші, втомившись, виходили з кола, в музикантів терпли руки, але він раз у раз кидав їм гроші, примушував грати і все танцював. Нарешті вони з Ягусею залишилися в колі майже самі.

Тут вже й жінки стали голосно дивуватися, хитати головами й уболівати за Бориною. Юзя, яка сердилася на Антека, а ще більше на мачуху, побігла за перегородку до старого.

— Батьку, Антек танцює з мачухою так, що люди дивуються! — шепнула вона йому.

— Нехай танцюють, на те й корчма,— відповів він і далі щось обговорював з урядником та ковалем, без упину цокаючись із ними.

Юзя повернулася ні з чим, але стала уважно стежити за Антеком і Ягною. Вони вже не танцювали, а стояли біля шинкваса з цілою юрбою дівчат та парубків. Усім було дуже весело, бо Амброжій, п'яний як ніч, сипав такими жартами, що дівчата закривалися фартухами, а хлопці голосно реготались і ще додавали своє. Антек усіх частував пивом, цокався перший, примушував пити інших, з парубками обіймався, а дівчатам цілими пригорщами сипав за пазухи цукерки, щоб можна було при цьому доторкнутися й до Ягни. Незважаючи на втому, він сміявся найголосніше від усіх і голосно розмовляв.

У корчмі гульня аж кипіла, народ уже зовсім розохотився. Одні весь час танцювали, інші збиралися гуртами, розмовляли, пили, браталися, веселилися від щирого серця. Ріпецькі шляхтичі встали з-за стола, встигнувши вже за чаркою подружити з ліпецькими; деякі з них навіть пішли танцювати, і дівчата їм не відмовляли, бо вони запрошували чемно й поводження в них було краще, ніж у сільських кавалерів.

Компанія, яка оточувала Антека, розважалася окремо,— це була сама молодь, і до того ж найперша на селі. Сам Антек, хоча й розмовляв з усіма, був наче в нестямі, забув про все на світі, ні на що вже не дивився і нічого не приховував та й не зумів би приховати. Він не звертав уваги на те, що люди до нього пильно придивляються й сторожко слухають. Ех, хіба йому було до того! Він увесь час щось нашіптував Ягні на вухо, притискав її до стіни, обіймав, брав за руки і ледве стримувався, щоб не осипати поцілунками. Очі його безтямно блукали, в грудях здійснювалася така буря, що він готовий був зважитися на все зараз, тут, у неї на очах, бо в цих променистих очах він бачив подив і любов. Він зростав, буяв, мов вихор близької грози, а до того ж увесь час пив і Ягусю примушував. У неї вже паморочилося в голові, вона не знала, що з нею діється. Тільки хвилинами, коли музика змовкала і в корчмі ставало тихше, Ягуся трохи верталася до пам'яті, і страх охоплював її. Вона здивовано оглядалася навколо, наче шукаючи порятунку: їй хотілося тікати звідси, але поруч стояв Антек і так на неї дивився, таким жаром віяло від нього, і в ній спалахувало таке кохання, що вона вмить про все забувала.

Тривало це досить довго, і Антек уже почав частувати горілкою все товариство. Янкель охоче давав йому в борг і кожну квартиру відзначав на дверях двічі. Вже зовсім напідпитку, ця компанія знову пішла танцювати, щоб трохи витверезитись: Антек з Ягусею, звісно, в першій парі.

Тут саме вийшов з-за перегородки Борина, якого привели обурені жінки. Він глянув, одразу все зрозумів, і гнів охопив його. Але він тільки зціпив зуби, застібнув каптан, насунув шапку і став пробиратися до Ягни. Люди відступали з дороги, побачивши його обличчя, біле, як крейда, і дикі блискучі очі.

— Додому! — сказав він голосно, коли Антек з Ягнуою пролітали мимо нього, і хотів схопити її за руку, та в цю мить Антек закружляв Ягну на місці й помчав далі. Вона марно силкувалася звільнитись, але тут Борина підскочив, розірвав коло, вирвав її з рук Антека і, не відпускаючи, не глянувши навіть на сина, повів з корчми.

Музика відразу обірвалась, у корчмі запала раптова тиша, всі стояли, мов заціпеніли, ніхто й словом не обізвався. Люди зрозуміли, що відбувається щось страшне. Антек кинувся за Бориною, розкидавши, мов соломі, всіх, хто стояв у нього на дорозі, і вибіг на вулицю. Тут його відразу охопило холодом, він спіткнувся об колоду, яка лежала біля корчми, і впав на сніг, але відразу ж схопився на ноги і наздогнав батька та Ягну на повороті дороги біля ставка.

— Іди своєю дорогою і до людей не в'язни! — крикнув Борина, обернувшись.

Ягна з вереском побігла в хату, а Юзя тикала старому в руки якогось кілка й верещала:

— Бийте цього розбійника, бийте, татусю!

— Пустіть її, пустіть! — белькотів Антек, уже не тямлячи себе, і підступав до батька з кулаками.

— Кажу тобі — іди геть, інакше, богом клянусь, вб'ю, як собаку! Чуєш? — гукнув знову старий, готовий на все.

Антек мимоволі відступив, руки в нього опустилися, страх охопив його з такою силою, що він увесь затремтів, а старий поволі пішов до хати.

Антек не кинувся за ним. Він стояв тремтячий, розгублений, водячи навколо нестямним поглядом. На дорозі вже не було нікого, ясно сяяв місяць, іскрився сніг, але щось похмуре таїлося в білих засніжених вулицях. Антек не розумів, що з ним сталося. Він отямився тільки в корчмі, куди його привели друзі, які побігли на допомогу, коли почули, що він б'ється з батьком.

Гульня скінчилася. Всі порозходились по хатах — було вже пізно. Корчма швидко спорожніла, проте на вулицях ще деякий час лунали вигуки й пісні. Залишилися в корчмі тільки ріпечки, що мали тут заночувати. Пан Яцек грав їм на скрипці якісь сумні пісні, а вони сиділи за столом, підперши голови руками, слухали й зітхали. Залишився й Антек; він самотньо сидів у кутку. Хоч як товариші розпитували, він нічого не відповідав, і всі пішли, покинувши його самого. Він сидів нерухомий, наче мертвий, і даремно Янкель нагадував йому, що зараз зачинятиме корчму, — Антек нічого не чув і не розумів. Отямився тільки тоді, коли почув голос Ганки, якій люди сказали, що він знову побився з батьком.

— Чого тобі? — спитав він.

— Ходім додому, пізно вже, — просила Ганка, ледве стримуючи сльози.

— Іди сама, не підуй з тобою. Іди геть, кажу! — гукнув він грізно. Потім, невідомо

чому, нахилився до неї і просто в обличчя сказав:

— Якби мене в кайдани закували та в льох посадили, я й тоді був би вільніший, аніж живучи з тобою. Чуєш — вільніший!

Ганка гірко заплакала й пішла. Тоді й він устав, вийшов з корчми й побрів до млина.

Ніч була ясна, залита місячним сяйвом, дерева стелили довгі блакитні, наче посріблені тіні, а від лютого морозу раз у раз чути було, як потріскують жердини в тинах. Якийсь тихий, жалібний стогін линув над іскристими снігами. Мертва, застигла тиша оповила світ, село вже спало, жодне вікно не світилося, жодний собака не гавкав, не стукотів млин, і тільки від корчми долинав хрипкий голос Амброжія, який, своїм звичаєм, виспівував посеред дороги, але тихо, наче крізь сон.

Антек, важко ступаючи, плентався навколо ставка, іноді зупинявся, нестямним поглядом обводив усе й тривожно дослухався. В голові його ще звучали страшні батькові слова, він бачив перед собою люті очі, які вдарили його ніби ножем. І він мимоволі відступав, страх стискав йому горло, серце завмирало, волосся наїжувалося, з пам'яті зникла ненависть, зникла любов, зникло все, залишився тільки смертельний жах, тремтіння, розпачливе, гірке почуття безсилля.

Сам того не помічаючи, він попрямував до своєї хати. Раптом від костюлу до нього долинув чийсь жалібний плач і голосіння. Перед розп'яттям, біля самих воріт кладовища, розкинувши навхрест руки, хтось лежав на снігу. Тінь, яка падала від муру, заважала що-небудь розгледіти. Антек нахилився, думаючи, що це який-небудь перехожий чи, може, п'яний,— але це лежала Ганка, благаючи бога про милосердя.

— Ходім додому, адже мороз який! Ходім, Ганнусю! — просив він, почувуючи, як у нього дивно м'якшає серце, однак Ганка не відповідала. Він силоміць підвів її, повів додому.

Вони ні про що не говорили дорогою, бо Ганка весь час гірко плакала.

VIII

У хаті Борини після цього свята було тихо, наче в домовині. Ні сліз, ні криків, ні лайки, тільки тяжке, зловісне, причаєне мовчання, насичене таємним гнівом і гіркотою.

Весь дім замовк. Спомурнів, жив у постійній тривозі, у чеканні чогось страшного, наче стеля от-от мала завалитися всім на голови.

Старий ні тоді вночі, коли вони повернулися з корчми, ні на другий день не сказав Ягусі жодного гострого слова, навіть Домініковії не поскаржився,— наче нічого не трапилось. Але він захворів від злоби, яка таємно бушувала в ньому, і не міг підвестися з ліжка — у нього весь час завмирало серце, кололо в боці, кидало в жар.

— Не інакше, як у череві в тебе запалення чи, може, печінка опустилась,— говорила Домінікова, натираючи йому бік гарячою олією. Він нічого не відповідав, тільки жалібно стогнав і вперто дивився в стелю.

— Ягуся тут зовсім не винна, ні! — почала Домінікова тихо, щоб не почули в сусідній кімнаті. Її дуже турбувало, що Борина й словом не згадав про вчорашню подію.

— А хто ж винен? — буркнув він.

— Що вона такого зробила? Ти її саму залишив і пішов пити за перегородку, а тут музика, всі танцюють, гуляють, чого ж їй було самій, відлюдьком, у кутку стояти? Вона ж молода, здорова, їй розважатися треба. А танцювати пішла, бо Антек її примусив. Хіба вона могла не піти — в корчмі кожен має право запросити на танець кого схоче. Це ж він, розбійник, обрав її й не відпускав тобі на злість, тільки тобі на злість!

— Ви мастіть і лікуйте, щоб я швидше одужав, а розуму мене вчити нічого, я сам добре знаю, як усе було, непотрібні мені ваші пояснення!

— Коли ти такий розумник, то й те повинен розуміти, що жінка молода, здорова, їй теж втіха потрібна! Не колода вона, не стара баба: вийшла заміж, то їй чоловік потрібен, а не дід — чотки їй, чи що, з дідом перебирати!

— Навіщо ж ви тоді її за мене віддали? — кинув він презирливо.

— Навіщо? А хто скиглив, Як пес? Я тебе не благала, щоб ти її взяв! Я її тобі не підсувала, не нав'язувалась тобі й вона! Ягуся могла вийти, за кого хотіла, за найпершого парубка на селі,— скільки їх було!

— Були, та не для одруження!

— Щоб тобі язик відсох за таке собаче гавкання!

— Ага, правда, мабуть, пече, мов кропива, якщо ви так затіпались!

— Брехня це паскудна, а не правда. Брехня!

Він натягнув перину до підборіддя, відвернувся до стіни і жодним словом не відповідав на всі її палкі докази. Коли ж вона зрештою розплакалась, старий глузливо шепнув:

— Коли баба нічого не зробить рогачем, то думає, що допоможе плачем!

Так, він добре знав, що каже. Тепер, коли не міг підвестися з ліжка, він згадував усе, що раніше казали про Ягну, усе це обмірковував, розбирав, зіставляв, і така лють у ньому зростала, так мучили ревності, що він влєжати не міг, крутився на ліжку, лаявся подумки або, повернувшись обличчям до кімнати, злими, яструбиними очима водив за Ягнуою. А вона була якась бліда, змарніла, блукала по хаті, мов сонна, поглядала на чоловіка жалібними очима скривдженої дитини і так зітхала, що йому ставало їй шкода і серце трохи м'якшало, але відразу ж розгорялися ревності.

Тривало це майже тиждень — і Ягна відчувала, що більше не витримає. Душа в неї була дуже чутлива. Є такі квіти: тільки війне на них холодом, і вони згорнуть, затріпотять від болю. Вона марніла на очах, не спала, їй шматок не йшов у горло, вона не могла всидіти на місці, взятися до якоїсь роботи. Все падало в неї з рук, і страх ходив за нею по п'ятах — лякало те, що старий усе лежить, стогне, доброго слова не скаже й дивиться на неї, наче вбити хоче. Вона весь час відчувала на собі його погляд і вже не могла цього витримати. Життя її стало нестерпне, мучила невимовна туга,— адже й про Антека вона нічого не знала, він не з'являвся протягом цілого тижня, хоч вона не раз смерком, переборюючи смертельний страх, вибігала до сінника! Спитати про Антека вона не зважувалась, їй так набридло все вдома, що вона двічі на день бігала до матері, але Домінікова мало сиділа в хаті — то відвідувала хворих, то

молилася в костьолі, а якщо й була вдома, то зустрічала дочку суворо, осипала гіркими докорами. Хлопці теж блукали похмурі, сердиті, пригнічені, бо стара відлупцювала Шимека качалкою за те, що він на водохреща пропив у корчмі аж чотири злотих. Ягна заглядала до сусідів, аби тільки швидше збути час, однак і там було не краще: звісно, її не виганяли, але цідили слова крізь зуби, дивилися холодно і всі в один голос вболівали за хворим Бориною й гірко нарікали на те, що от, мовляв, які тепер настали погані часи.

А Юзька на кожному кроці допікала їй, чим тільки могла. Навіть Вітек не зважувався при господареві заговорити з нею, так що їй ні з ким було й словом перемовитись. Тільки й розваги, що Петрек вечорами після роботи тихо грав на скрипці в стайні, бо в хаті старий не дозволяв,

А зима була все така ж сувора, холодна й вітряна, отож доводилося весь час сидіти в хаті.

Нарешті якось у суботу, старий, хоча й не зовсім ще одужав, устав з постелі, одягнувся тепліше, бо на вулиці був тріскучий мороз, і пішов на село.

Він заходив то в ту, то в ту хату, наче погрітись чи в якій-небудь справі, і охоче зупинявся погомоніти навіть з тими, кого раніше обминав, не обізвавшись і словом. Скрізь він перший заводив розмову про корчму і, намагаючись обернути на жарт усе, що трапилося, весело розповідав, як він тоді напився та як навіть захворів через це.

Всі дивувались, підтакували, кивали головами, але нікого одурити йому не пощастило. Люди знали його непохитну гордість, знали, що коли зачепити його самолюбство, то хоч вогнем печи, він і голосу не подасть. Знали й те, що він завжди чваниться, вважає себе найпершою людиною на селі й дуже дбає, щоб про нього не говорили нічого поганого.

І зараз усі розуміли, що він хоче припинити чутки, які вже ходили по селу.

А старий Шимон, солтис, своїм звичаєм, сказав йому просто в обличчя:

— Нічого нам очі замилювати! Людський поговор, як та пожежа, її руками не загасиш, мусить сама дотла вигоріти. А ще я тобі нагадаю те, що сказав перед твоїм весіллям: коли старий оженився з молодою, не відігнати йому чорта й свяченою водою.

Борина, дуже розлютований, пішов просто додому.

А Ягуся, подумавши, що коли він уже встав, значить, усе зміниться й буде, як раніше, зітхнула з полегшенням і почала з ним заговорювати. Вона заглядала йому в очі, лащилась до нього й солодко щебетала. Але він одразу обірвав її такими гострими словами, що вона вся знітилась. Борина й потім не змінив поведження, не пестив її більше, не голубив, не вгадував думок, не добивався її ласки, а брутально, мов на наймичку, гримав за всякий недогляд у господарстві й примушував працювати.

З цього дня старий знову, як раніше, узяв усе в свої руки, за всім сам стежив. Ледве одужавши, він став цілими днями молотити удвох з Петреком чи порався в клуні, майже не виходячи з двору. А вечорами сидів удома — лагодив упряж чи вистругував що-небудь на верстаку. Він так пильно стеріг Ягусю, що вона й кроку не могла зробити без нього. Навіть скриню з її святковими убраннями він замкнув, а ключ носив при собі.

Ох, і натерпілася ж вона від нього! Мало того, що старий за кожну дрібницю гримав на неї і ніколи доброго слова не сказав: він поводився так, наче не вона була господинею в домі; всі розпорядження віддавав Юзі, з Юзею радився про різні справи, в яких дівча нічого не тямало, їй наказував усе доглядати, немов Ягни й не було зовсім.

А вона цілими днями пряла, ходила, мов очманіла, бігала до матері скаржитися й плакати. Проте Домінікова не змогла заступитися за дочку, бо коли вона спробувала щось натякнути Борині, той сказав, як відрізав:

— Жила ваша дочка, мов пані, робила, що хотіла, нічого їй не бракувало. Не вміла шануватися, нехай тепер скуштує іншого! Я вам кажу, а ви це їй перекажіть: поки в мене ноги ходять, буду своє пильнувати, не допущу, щоб з мене глузували, мов з дурня якого! Це ви запам'ятайте собі!

— Бійся бога, вона ж тобі нічого поганого не зробила!

— Якби зробила, я б не так з нею поговорив і не те б з нею вчинив! Досить і того, що вона з Антеком злигалась.

— Адже в корчмі, на танцях, при всіх!

— Як же, тільки в корчмі! Як же...

Він давно вже зміркував, що того вечора, коли він знайшов Ягнину хустку біля перелазу в снігу, вона, мабуть, виходила на побачення з Антеком, і нічому більше не вірив, твердо стояв на своєму. А наостанку сказав:

— Я людина добра, лагідна — це всі знають. Але якщо мене хльоснуть батогом, я дам здачі дубиною!

— Бий того, хто перед тобою винен, а невинних нічого кривдити даремно, тому що з кожної кривди народжується помста.

— Я нікому кривди не роблю, я своє захищаю!

— Тільки б ти вчасно побачив, коли твоє скінчиться!

— Погрожуєте мені?

— Ні, кажу те, що думаю, а ти надто високо підносишся! Не міряй всіх на свою мірку!

— Досить з мене ваших повчань та приповісток, я свій розум маю! — розсердився Борина.

На тому й скінчилося. Домінікова, бачачи його впертість і непоступливість, не поновлювала більше цієї розмови, сподіваючись, що все само мине і якось владається. Але старий не м'якшав нітрохи, а, навпаки, почав знаходити якесь задоволення в своїй злобі. Щоправда, часом уночі, почувши Ягусин плач, він мимоволі схоплювався з ліжка, щоб бігти до неї, та, вчасно схаменувшись, удавав, що встав лише виглянути у вікно або перевірити, чи добре замкнені двері.

Це тривало цілих два тижні. Ягні було так сумно, так важко, що вона ледве себе стримувала. Вона не сміла дивитись людям у вічі — соромно їй було: адже всі на селі знали, що діється у Борини.

В домі наче похмурніло, всі блукали тихо, боязко, мов тіні. З сусідів мало хто до них заглядав — у всіх досить було свого клопоту. Не приходив і вїйт, який розсердився на

Борину за те, що той не з'явився до нього на хрестини. Тільки хлопці Домінікової забігали іноді та Настка Голуб приходила з прядкою,— але ця ходила до Юзі більше для того, щоб побачитися з Шимеком, отже, радості від її відвідин було мало. Часом заглядав Рох, та побачивши насуплені, злі обличчя, швидко йшов геть.

Один лише коваль приходив щовечора й просиджував довго. Він, як тільки міг, підбурював старого проти Ягни і намагався вкратися до нього в довір'я. Часто заглядала й Ягустинка — ця любила під'юджувати там, де люди сварилися. Щодня бувала в дочки й Домінікова і щодня повторювала їй те саме: старого треба зм'якшити покірливістю.

Але Ягна не могла підкоритися, ніяк не могла! Навпаки, в ній назрівав бунт, і злість її пекла дедалі дужче. Цьому чимало сприяла Ягустинка. Раз вона тихо сказала Ягні:

— Страшенно мені шкода тебе, Ягусю, мов дочку рідну! Цей старий пес скривдить тебе, а ти, мов ягня, все терпиш! Не так інші жінки роблять, не так!

— А як же? — спитала Ягна з зацікавленням. Їй дуже надокучило терпіти образи.

— Злого не добром угамуєш, а ще більшою злістю! Він з тобою, мов з наймичкою, поводить, а ти — нічого! Убрання твої, бачу, в нього в скрині замкнені, кожен твій крок він стереже, слова тобі доброго не скаже. А ти що? Зітхаєш, тужиш та божої ласки чекаєш! Знаєш прислів'я: роби, небоже, то й бог допоможе! Якби це на мене, я б знала, що робити! Юзьку б відлупцювала, щоб не порядкувала в домі,— адже хазяйка ти, а не вона! Та й чоловікові ні в чому б не поступалася! Як хоче війни, нехай буде така війна, щоб вона йому горлянкою вилізла. Еге, дай тільки чоловікові над собою владу, то він швидко битися полізе, і бог знає, чим це може скінчитися... А найперше,— Ягустинка стишила голос і зашепотіла Ягні на вухо: — найперше — відлучи ти його, мов теля від корови, не підпускай до себе нізащо, тримай, як пса за порогом! Ось побачиш, як він подобрішає!

Ягна перестала прясти й затулила руками почервоніле обличчя.

— Чого ж ти, дурна, засоромилася? Поганого тут нічого немає. Всі так роблять і будуть робити, не я перша це вигадала. Звісно, спідницею чоловіка далі заманиш, ніж собаку салом, бо собака швидше відчепиться! А старого ще легше, ніж молодого, бо він ласий, і йому важче по чужих хатах грішити. Зроби так — подякуєш мені! А що там плетуть про вас з Антеком, ти цього до серця не бери: хоч ти будь біла, як перший сніг,— все одно сажу на тобі побачать... Так уже в світі заведено: хто всього боїться, тому й пальцем не дадуть кивнути,— відразу почнуть плескати язиками. А кому все одно, що про нього кажуть, хто дужий і сміливий, той може робити, що йому сподобається. Ніхто й словечка не скаже, та ще й будуть до нього лащитися, мов цуценята. Міцний, непоступливий, завзятий усім світом володіє!.. От і про мене немало брехали, і про матір твою теж — усім було відомо, що в неї з Флореком...

— Матері ви не чіпайте!

— Гаразд, нехай вона для тебе святою залишиться. Авжеж, кожній людині треба що-небудь святе мати.

Довго ще говорила Ягустинка, повчала Ягусю і потроху, хоч та її й не питала,

розповіла про Антека все, що тільки могла пригадати. А Ягуся слухала її жадібно, не зраджуючи себе однак жодним словом. Поради Ягустинки міцно засіли в неї в голові, вона цілий день міркувала над ними.

Ввечері, коли в них сиділи Рох, коваль і Настка, вона сказала чоловікові:

— Дайте-но ключі від скрині, мені треба одяг провітрити!

Він дав, трохи присоромлений сміхом Настки, але все-таки, коли Ягуся знову сховала одягу в скриню, простяг руку за ключами.

— Тут тільки моє, то я вже сама його догляну! — сказала вона з викликом.

І з цього вечора в хаті почалося пекло! Старий не змінював свого поведіння, а Ягна не поступалась, на одне слово відповідала двадцятьма і так голосно, що аж на вулиці чути було крики. Це їй мало допомогло, і тоді вона почала робити все на злість старому.

До Юзі вона чіплялася на кожному кроці й часто так її лаяла, що дівчинка з плачем бігла до батька скаржитись. Це не допомагало, бо Ягна ще більше казилась, коли їй суперечили. Вечорами вона навмисне переходила на другу половину хати, залишаючи чоловіка самого, примушувала Петрека грати на скрипці й підспівувала йому до пізньої ночі. В неділю вона убралась, причепурилась і, не чекаючи чоловіка, сама пішла до костюлу, а дорогою зупинялась і весело розмовляла з парубками.

Борина дивувався цій зміні, казався від люті, намагався не піддаватись, робив усе, щоб не дізналися на селі, але не міг нічого вдіяти з Ягною і дедалі частіше поступався їй, аби тільки мати спокій.

— Господи, якою овечкою здавалась, овечкою покірливою, а тепер дибки стає! — гукнув він раз, звертаючись до Ягустинки.

— З жиру казиться! — відповіла та обурено. Ягустинка завжди підспівувала тим, хто радився з нею. — І от що я вам скажу: поки не пізно, треба це шаленство в неї кулаком вибити, бо потім уже й дубина не допоможе!

— У Борин такого звичаю немає! — гордо заперечив старий.

— Думається мені, що й у Борин до цього дійде! — глузливо буркнула Ягустинка.

Через кілька днів, після стрітення, Амброжій увечері повідомив Борину, що завтра ксьондз об'їжджатиме парафію.

З самого ранку всі заметушилися, стали прибирати в хаті, і навіть старий, щоб утекти з цього пекла, бо Ягна весь час гримала на Юзю, сам почав згрібати сніг у дворі. Хату провітрили, пообмітали павутиння. Юзя посипала жовтим піском ганок і сіни, і всі стали поспіхом одягатися по-святковому, бо ксьондз був уже поблизу, в Бальцерків.

Незабаром його сани зупинилися біля ганку, і він, у стихарі, підбитому хутром, увійшов до хати, а перед ним ішли двоє синів органіста, одягнені, мов для відправи в костюлі. Ксьондз прочитав латиною молитви, окропив усе святою водою і подався в двір — святити будівлі й усе господарство. Борина ніс перед ним у тарілці свячену воду, а він голосно молився й кропив усе підряд. Сини органіста ішли поряд, співали молитви й ретельно калатали дзвониками. А вся сім'я Борини інша позаду, наче під час процесії.

Скінчивши церемонію, ксьондз повернувся до хати й сів відпочити. Поки Борина з наймитом зсипали в сани півкорця вівса й чверть гороху, він перевіряв, чи знають Юзька й Вітек молитви.

Вони знали так добре, що ксьондз навіть здивувався і спитав, хто їх учив.

— Молитов мене вчив Куба, а катехізису й читати по букварю — Рох,— сміливо відповів Вітек, і ксьондз погладив його по голові. А Юзька так злякалася, що почервоніла вся, розплакалась, не могла вимовити й слова. Ксьондз дав їм по дві невеличкі іконки й наказав слухатися старших, молитися й стерегтися гріха, тому що нечистий ховається скрізь і вводить людей у спокусу. Потім він глянув на Ягну і, піднісши голос, грізно сказав:

— Кажу вам, ніщо не сховається від ока господнього, ніщо! Бійтеся дня суду й кари, покайтесь, виправтесь, поки не пізно!

Діти розплакались — їм здалося, що вони в костьолі слухають казання. У Ягусі теж тривожно забилося серце, обличчя залилось рум'янцем, бо вона добре розуміла, що це мовлено для неї. І тільки-но з двору повернувся Борина, вона вийшла, не сміючи глянути ксьондзові в очі.

— Треба мені поговорити з вами, Мацею! — сказав ксьондз тихо.

Коли вони залишились самі, він показав Борині на місце біля себе, відкашлявся, почастував його тютюном, витер носа хусткою, що пахла, як потім запевняв Вітек, ладаном, похрустів пальцями і почав півголосом:

— Казали мені люди, що у вас в корчмі сталося... Казали!

— Ще б пак, у всіх на очах було,— мовив Борина сумно.

— Скільки разів я вам радив: не ходіть до корчми і жінок туди не водіть! Скільки разів я вам забороняв! Надриваюся, благаю — нічого не допомагає. От вам по заслугі! І ще хваліть бога, що більшого гріха не було. Кажу вам — не було!

— Не було? — обличчя Борини проясніло: ксьондзу він вірив.

— Мені розповідали, що ви її за це суворо караєте. Неправильно робите! Хто несправедливість вчиняє, той грішить. Кажу вам, грішить!

— Де там! Я тільки приборкати її хотів!.. Тільки...

— Винен Антек, а не вона! — поспіхом перебив ксьондз.— Він навмисне, вам на злість, примусив її танцювати. Певно, хотів скандалу з вами, кажу вам, хотів скандалу,— урочисто запевняв ксьондз, підготовлений Домініковою, на слова якої він цілком покладався.— Так... що я вам ще хотів сказати? О, згадав: кобила ваша ходить по стайні, треба її в стійлі замкнути, бо мерин брикне — біда буде!

У мене торік так само зіпсували кобилу... А вона у вас від якого жеребця?

— Від мельникового...

— Ага, я відразу упізнав з масті та з лисинки на лобі! Гарна кобилка... А з Антеком ви неодмінно повинні помиритися,— через цю сварку хлопець зовсім розбестився.

— Я з ним не сварився і перший миритися не підую! — сказав Борина вперто.

— Я вам раджу, як ксьондз, а ви робіть, як вам сумління підкаже. Однак пам'ятайте — через вас людина пропадає! Ще сьогодні мені казали, що він з корчми не виходить,

всіх хлопців бунтує, підбурює проти старших і начебто проти пана щось затіває.

— Нічого я про це не чув.

— Шолудива вівця всю отару перепаскудить! А з цієї змови проти поміщика може вийти велике лихо для всього села!

Але Борина не хотів продовжувати цю розмову, і ксьондз, поговоривши про те, про се, на прощання сказав:

— Мир, мої любі, мир! — Він надів шапку й понюхав тютюну.— Тільки миром усього доб'єтесь. На цьому весь світ тримається. Поговорили б ви з паном мирно, по-хорошому, то й пан би з вами домовився. Він мені щось таке казав, згадував про це... Людина він добра і радий би цю справу владнати по-сусідському.

— Вовк він, а не сусід! А на вовка найкращий засіб — кілок або пастка.

Ксьондз сторопів, глянув йому в обличчя, але, зустрівши холодні, невблаганні сірі очі, швидко відвернувся й нервово потер руки. Він не любив суперечок.

— Мені вже треба йти. Ще раз вам кажу: не можна надмірною суворістю відштовхувати від себе дружину. Вона ще молода, вітер у неї в голові, як у всякої жінки. Значить, треба поводитися з нею розумно й справедливо: одного не помічати, другого недочувати, а на третє й уваги не звертати — аби тільки чвар не було, бо з чвар нічого доброго не вийде! Миролубця господь бог завжди благословить, благословить, кажу вам! Що за чорт! — скрикнув раптом ксьондз, підскачивши, бо лелека, який досі нерухомо стояв біля скрині, щосили клюнув його в блискучий чобіт.

— Та це ж лелека. Вітек його ще восени підібрав, вилікував, бо крило в нього було зламане, через те він і відлетіти не міг. То він тепер живе в нас у хаті й ловить мишей, мов кіт.

— Ну, знаєте, я ще ніколи не бачив прирученого лелеку. Дивно, дивно!

Ксьондз нахилився до лелеки й хотів його погладити, але той не дав до себе доторкнутися, витягнув шию й боком став знову підбиратися до чобота.

— Знаєте, він мені так подобається, що я охоче купив би його у вас. Продасте?

— Чого там продавати — хлопчисько зараз віднесе його до вас додому.

— Я за ним Валека пришлю.

— Та він не дасть до себе доторкнутися нікому — самого тільки Вітека слухає.

Покликали Вітека, ксьондз дав йому злотий і звелів принести лелеку смерком, коли він повернеться додому. Вітек розплакався, а коли ксьондз пішов, забрав лелеку в хлів і там ридав над ним майже до вечора, так що Борині довелося заспокоювати його ременем і ще раз повторити наказ, щоб він відніс лелеку. Зрозуміла річ, довелося хлопчикові підкоритися, але серце в нього щеміло від горя. Й жалю, навіть біль від ременя він не дуже відчував, ходив розгублений, з опухлими від сліз очима й кожної вільної хвилини біг до лелеки, обіймав його, цілував, заливаючись гіркими сльозами.

Коли смеркло й ксьондз повернувся з села до себе в плебанію, Вітек закутав лелеку каптаном, щоб захистити його від морозу, і вони вдвох з Юзею, бо птах був важкий, гірко плачучи, понесли його до плебанії. За ними біг Лапа й жалібно гавкав.

Чим довше міркував Борина над словами ксьондза та його щирими запевненнями,

тим веселіше й спокійніше ставало в нього на серці, і потроху, непомітно, змінювалось його ставлення до Ягусі.

Здавалося, все тепер було, як раніше, але вже не повернулися в дім колишній веселий гамір, внутрішній спокій і глибоке взаємне довір'я.

Буває так з тріснутим горщиком: хоч він на вигляд зовсім цілий, а пропускає воду в такому місці, де тріщини й проти світла не побачиш.

От і в домі Борини крізь це видиме примирення якимись незримими шпаринами просочувалося затаєне недовір'я, жалі, трохи пригаслі, але ще живі, і підозріння, яких нічим не можна було вбити.

Незважаючи на щирі зусилля, старий не міг перемогти свого недовір'я і майже мимоволі стежив за кожним кроком Ягни. А вона ні на мить не забувала його недавньої суворості й злих слів і, не маючи змоги втекти від його допитливих, пильних очей, кипіла жадобою помсти.

Може, саме за те, що він пильно стеріг Ягусю і не довіряв їй, вона зненавиділа його ще більше, і її дедалі дужче тягло до Антека.

Вона навчилася спритно дурити старого і все влаштовувала так, що могла кожні два-три дні зустрічатися з Антеком біля сінника. Допомігав їм у цьому Вітек, який за те, що хазяїн віддав ксьондзові лелеку, остаточно його зненавидів і полюбив Ягну, бо вона тепер і страви йому більше давала, і сальця часом підсувала шматочок, та й від Антека хлопчиську перепадали деякі копійки. Але найбільше допомагала їм Ягустинка. Вона зуміла запобігти ласки в Ягни, вкралася в довір'я до Антека, і вони просто не мали б змоги бачитись без її допомоги. Ягустинка вартувала їх від старого й стерегла від усяких несподіванок. Усе це вона робила тільки через те, що була лиха на весь світ і мстилася іншим за свої поневіряння й кривди. По суті, вона терпіти не могла і Ягни, і Антека, а ще дужче — Борини, так само, зрештою, як і всіх багатіїв на селі, за те, що в них є все, а в неї навіть свого кутка немає, де б вона могла прихилити голову, немає шматка хліба! А втім, вона й бідняків ненавиділа і глузувала з них ще дошкульніше, ніж з багатих.

Справжнісінька "чортова кума", як її прозивали на селі, або й ще гірше.

"Зчепляться вони обоє і загризуть одне одного, мов скажені собаки!" — думала Ягустинка, радіючи з того, що зробила. Взимку роботи було небагато, отож вона бігала по всіх хатах з пряжею, підслуховувала, нацьковувала одних на інших і глузувала з усіх підряд. Зачинити перед нею двері ніхто не зважувався — боялися її злого язика, а найбільше того, що вона могла наврочити. Ягустинка заходила й до Антека в хату, та найчастіше зустрічала його, коли він повертався з роботи, і переказувала звістки від Ягни.

Якось, тижнів через два після того, як ксьондз приїжджав до Борини, вона зустріла Антека біля ставу.

— Знаєш, старий на тебе дуже скаржився ксьондзові.

— Про що ж це він знову пащекував? — недбало спитав Антек.

— Казав, що ти, мовляв, народ бунтуєш проти поміщика, що тебе треба було б

стражникам віддати і ще багато іншого...

— Нехай спробує! Раніше, ніж мене заберуть, я йому такого червоного півня в двір пушу, що й каменя на камені не залишиться! — люто гукнув Антек.

Ягустинка негайно побігла переказати це старому Борині. Він замислився й сказав тихо:

— Це на нього схоже! Такий розбійник на все здатний...

І більше не сказав нічого, не хотів із старою говорити по щирості. Та коли ввечері прийшов Рох, він йому поскаржився.

— Не вірте ви тому, що Ягустинка приносить, лиха це жінка.

— Може, це й неправда, але такі випадки бували. Адже спалив старий Причек хату свого дівера за те, що той скривдив його під час поділу. Він сидів потім за це в тюрмі,— але ж хата згоріла! І Антек може таке зробити. Напевне, він на це натякнув,— не могла стара таке вигадати!

Рох був доброю людиною. Щиро засмучений тим, що почув, він став умовляти Борину.

— Помиріться ви з ним, віддайте йому частину землі, адже і йому жити треба! Він тоді швидше вгамується, заспокоїться і не буде у вас приводу для сварок та погроз.

— Ні! Хоч би я мав загинути через нього, хоч би з торбою піти — піду, а поки живий, ні смужки не дам! Те, що він мене вилаяв і побив, як собаку, я ще подарував би, хоч це й важко подарувати, але коли він іще інше намислив...

— Набрехали вам, а ви вже й до серця взяли!

— Звісно, може, це й брехня... звісно... але в мене навіть голова паморочиться й мороз по кістках пробігає, як подумаю, що таке може трапитись!

Він стиснув кулаки, кам'яніючи від жаху на саму цю думку. Старий нічого не знав напевно, ніколи не думав про це і в глибині душі навіть був переконаний, що Ягуся не винна. Та раптом він відчув, що в цій ненависті сина криється, мабуть, щось більше, ніж досада і гнів за те, що батько не дає землі. Ні, лють, яку він прочитав тоді в очах Антека, походила з іншого джерела! І в ту ж хвилину він у самому собі відчув таку саму ненависть — холодну, мстиву, неблаганну. Борина повернувся до Роха й тихо сказав:

— Нам з ним удвох тісно в Ліпцях.

— Що це вам на думку спало? — з жахом вигукнув Рох.

— І хай бог боронить, щоб я колись запопав його на такій справі... Рох став заспокоювати, переконувати, але нічого не домогся.

— Спалить він мене, от побачите!

І відтоді старий уже не знав спокою. Щодня, смерком, він крадькома ходив навколо хати й будівель, ховався за рогом, заглядав під стріхи, а ночами часто прокидався, прислухався цілими годинами; почувши найменший шерех, схоплювався з ліжка і, гукнувши собаку, оббігав усі кутки й закутки. Раз помітив він біля сінника чийсь слід, затоптані й уже наполовину завіяні снігом. Потім такі ж сліди побачив біля перелазу, і в ньому ще більше зміцніла впевненість, що це Антек блукає тут ночами, шукаючи нагоди підпалити хату. Інше пояснення йому поки що не спадало на думку.

Він купив у мельника лютого пса, поставив йому будку біля повітки і тримав його надголодь, завжди дражнив, нацьковував. Ночами собака бігав і гавкав, як скажений, кидався на всіх і вже не одного покусав, так що на Борину звідусюди сипалися скарги.

Незважаючи на всі ці перестороги, старий не знав спокою і так змарнів і схуд, що пояс на ньому з'їжджав на стегна. Він почорнів, згорбився, волочив ноги і висох, мов тріска, від таємних дум і тривог. Очі в нього горіли, наче в пропасниці.

Він нікого близько не підпускав до себе, йому нікому було звіритись, вилити душу, і через те ще дужче пік його таємний вогонь.

І ніхто не міг здогадатися, що його гризло.

Він день і ніч стеріг своє добро, завів лютого собаку, не спав ночами. Але всі пояснювали це тим, що взимку з'явилося багато вовків, і не минало й ночі, щоб вони цілими зграями не підбирались до села. Не раз люди чули їхнє виття, часто вовки навіть підкопувалися під хліви і то тут, то там викрадали якусь живину. До того ж, як завжди під весну, дедалі частіше ходили чутки про злодіїв. Люди казали, що в одного селянина в Дембіці вкрадено двоє коней, в когось у Рудці поросся, ще десть — корову, а злодії наче у воду впали, і сліду їхнього не було! Не один чоловік у Ліпцях чував потилицю, перевіряв замки й стеріг свою стайню, бо в ліпецьких коні були найкращі на всю округу.

Так спливав час, повільно й неухильно, мов стрілки на годиннику,— ні випередити його, ні зупинити!

Зима все не м'якшала, хоч була напрочуд мінлива: то вдарять такі морози, яких і старі люди не пам'ятають, то випаде дуже багато снігу, то цілими тижнями триває відлига — і в канавах стоїть вода, а де-не-де в полі чорніє земля; то знову здійсмається завія, така завірюха, що світу божого не видно. І раптом наставали спокійні, тихі дні, і сонце так пригрівало, що дівтора висипала на вулицю, двері були відчинені навстіж, люди раділи.

У Ліпцях усе йшло своїм одвічним порядком. Кому призначена була смерть, той умирав, кому радість — той радів, кому горе — той плакав, кому хвороба — той сповідався. І так з божою допомогою все якимось ішло з дня на день, з тижня на тиждень, аби тільки дочекатися весни чи того, що кому було призначено.

А в корчмі кожної неділі гриміла музика, там гуляли, пили, іноді сварились, іноді бились, і ксьондз потім вичитував їм з амвона. Відбувалися різні події. Відсвяткували весілля Клембової дочки, гуляли три дні так гучно, що Клембові, казали, довелося позичити в органіста на це весілля п'ятдесят карбованців. Солтис теж гучно відсвяткував заручини своєї дочки з Плошкою. Дехто справляв хрестини, але рідко — не час ще було, більшість жінок мали родити весною.

Саме в цей час помер старий Причек. І тижня не прохворів, а було, бідоласі, тільки шістдесят чотири роки! На похорон прийшло все село, бо діти справили багаті поминки.

На досвітки вечорами сходилося стільки дівчат і парубків, такі починалися забави, сміх, веселощі, що душа раділа. Матеуш, який зовсім одужав, по-давньому верховодив

усіма й витівав найбільше.

А скільки було поговору, чуток, пліток, образ, сварок, сусідських суперечок, новин — село аж гуло від них! Часом з'являвся подорожній, бувалий чоловік, і розповідав усяку всячину про те, що в світі діється; проводив на селі цілі тижні. Іноді надходив лист від якого-небудь хлопця, що служив у війську, і скільки разів його читали вголос, стільки було з цього приводу нарад, розповідей, дівочих зітхань і материнських сліз — на довгий час вистачало!

А мало хіба сталося інших подій! Магда найнялася робити в корчму; Боринин пес так покусав Валекового хлопця, що батько погрожував подати скаргу в суд; корова в Єнджея вдавилася картоплиною, й довелося її прирізати; Гжеля позичив у мельника півторака карбованців і дав у заставу луку; коваль купив пару коней, з чого всі дивувалися і багато про це говорили; ксьондз хворів цілий тиждень, так що навіть ксьондз з Тимова приїжджав його заступати. Говорили про злодіїв, і жінки вигадували різні страхіття. Часто згадували вовків — наче то вони всіх овець у маєтку передушили. Говорили про господарство, про людей і про всякі інші справи, що їх ні запам'ятати, ні перелічити ніхто б не міг. Завжди відбувалося щось нове, отож було про що поговорити і вдень, і довгими вечорами, бо часу взимку всі мали вдосталь.

Такі самі розмови велися і в хаті Борини, проте старий каменем сидів удома, ні на які забави сам не ходив і жінкам не дозволяв. Ягуся впала в цілковитий розпач, а Юзька з ранку й до ночі бурчала, бо їй страшенно набридло сидіти в хаті. Тільки й втіхи було, що батько не забороняв ходити прясти до сусідів, та й то лише в ті хати, де збиралися старші жінки.

Отож вони з Ягусею вечорами сиділи вдома.

Одного разу ввечері, вже наприкінці лютого, зібралося в них кілька чоловік. Розмістилися на другій половині хати — Домінікова біля лампи ткала полотно, а інші вмостилися біля печі, бо в хаті було дуже холодно. Ягуся і Настка ретельно пряли, веретена їхні так і дзижчали. В печі варилась вечеря, Юзя, пораючись, снувала по хаті, а старий кутив люльку, пускаючи дим у піч, і про щось замислився так глибоко, що майже цілий вечір мовчав. Усім надокучила ця тиша — тільки потріскували поліна в печі, рипів у кутку цвіркун та час від часу гудів верстат Домінікової. Ніхто не обзивався й словом... Нарешті Настка почала перша:

- Підете завтра прясти до Клембів?
- Марися сьогодні запрошувала!
- Рох обіцяв прийти туди, почитати нам книжку про королів!
- Пішла б, та ще не знаю... — Ягна запитливо глянула на чоловіка.
- І я піду, татусю, можна? — попросила Юзя.

Борина не встиг відповісти, бо в цю хвилину голосно загавкав на ганку собака, і зараз же через поріг несміливо переступив Ясек, якого на селі всі прозивали Незграбою.

- Зачиняй двері, гаво, бо тут тобі не клуня! — крикнула Домінікова.
- Заходь, не бійся, не з'їдять тебе тут! Чого оглядаєшся? — спитала Ягна.

— Та от... лелека, мабуть, десь тут ховається, ще довбне мене! — бурмотів, затинаячись, Ясек, переляканим поглядом водячи по всіх кутках.

— Лелека тобі вже нічого не зробить, його хазяїн ксьондзові віддав,— похмуро сказав Вітек.

— Не знаю, навіщо його й тримали, тільки людям шкоду робив.

— Сідай, годі тобі слідити! — наказала йому Настка, показуючи на місце біля себе.

— От ще! Нікого він не зачіпав, хіба тільки дурнів та чужих собак! Походжав собі, як пан, по хаті, мишей ловив, нікому не заважав, а його віддали! — з докором прошепотів хлопчик.

— Тихо, тихо, приручиш собі навесні іншого, коли вже так любиш лелек!

— Не буду я приручати, цей знову буде мій! Нехай тільки потепліє, а я вже придумав такий спосіб, що він не витерпить у ксьондза й прилетить!

Ясек неодмінно хотів дізнатися, який це спосіб, але Вітек пробурчав:

— Дурень, курей йому тільки мацати, а думає: щось краще порадить! У кого розум є, той свій спосіб знайде, в інших не питатиме.

Настка нагримала на хлопчика, заступившись за Ясека,— вона завжди за нього заступалась. Ясек, правда, був придуркуватий, все село з нього глузувало, дразнило Незграбою, але зате одинак, у батька десять моргів землі! Розміркувавши, що в Шимека лише п'ять моргів, та й то ще невідомо, чи дозволить йому Домінікова оженитися, Настка так привчила себе до Ясека, що він завжди ходив за нею слідом,— і тримала його про запас, про всяк випадок.

От і зараз він сів біля неї, заглядав їй у вічі й міркував, що б таке сказати. Раптом увійшов вїт, який вже помирився з Бориною, і з самого порога закричав:

— Я повістку приніс; завтра опівдні вам, Мацею, треба з'явитися до суду!

— У зв'язку з моєю коровою!

— Авжеж, тут так і сказано: позов на поміщика за корову.

— Раненько доведеться виїхати, бо до повіту дорога далека. Вітеку, іди зараз же до Петрека й приготуйте на завтра все, що треба. Ти поїдеш зі мною за свідка... А Бартека сповістили?

— Я сьогодні був у канцелярії і всім привіз повістки, гуртом поїдете. Якщо поміщик винен, нехай платить.

— Ще б пак не винен! Така корова!

— Ходім на ту половину, мені з вами поговорити треба,— шепнув старому вїт.

Вони перейшли до другої кімнати і розмовляли так довго, що Юзя і вечерю подала їм туди.

Вїт вже не вперше намовляв старого Борину приєднатися до них, не сваритися з поміщиком, почекати, не зв'язуватися з Клембом та іншими. А Борина все вагався, розраховував; не відмовлявся, але й не схилявся на другий бік. Він був дуже обурений, що поміщик його тоді не запросив на нараду до мельника.

Побачивши, що від нього нічого не доб'єшся, вїт на прощання сказав:

— Знаєте, я, коваль і мельник домовилися з поміщиком, що втрюх будемо возити

ліс на тартак, а потім дошки в місто.

— Звісно, знаю! Досить вас люди лають за те, що нікому заробити не даєте.

— Дуже мене обходить, що там на селі патякають! Шкода часу! Я хочу вам розказати, що ми втрюх надумали, ось послухайте!

Борина тільки очима блиснув, подумки питаючи себе, який тут криється підступ.

— Надумали ми взяти вас до спілки. Возіть стільки ж, скільки й ми! Коні у вас добрі, наймит однаково байдикує, а тут певний заробіток, платять від куба. Поки робота в полі почнеться, заробите не менше як сто карбованців.

— А коли почнете возити? — спитав Борина після довгого роздуму.

— Та хоч би й завтра! Рубають уже на ближніж ділянках, дорога добра, поки тримається санна путь, можна багато перевезти. Мій наймит виїде в четвер.

— Псякрев, коли б я знав, чим скінчиться моя справа з поміщиком!

— Приєднуйтесь до нас, тоді вона добре скінчиться,— це я, вїт, вам кажу!

Старий знову довго розмірковував, пильно дивлячись на вїта, писав щось крейдою на лаві, чухав потилицю і, нарешті, сказав:

— Гаразд, буду возити, увійду з вами в спілку.

— То ви завтра після суду заїжджайте до мельника — ми ще порадимось, а тепер мені треба бігти, там мої сани коваль лагодить.

Вїт пішов, дуже задоволений, думаючи, що підкупив старого й перетягнув на свій бік.

"Еге! Мельникові можна домовлятися з поміщиком, бо земля в нього не табельна і до лісу його діла немає. Вїт і коваль теж сидять на колишній монастирській землі. А в мене справа інша!" — думав Борина.

Він вирішив, що возити буде, але ліс — річ особлива! Поки у селян з поміщиком справа чи владнається, чи дійде до війни — часу мине досить... Чого ж йому, Борині, поки що не підтакувати вїтові та мельникові, не прикидатися дурником і не бути з ними заодно, якщо він тут свого не впустить, а заробить кілька десятків карбованців? Коней все одно годувати треба, і наймитові платити теж...

Він усміхнувся, потираючи руки, і задоволено пробурмотів:

— Дурні вони, як барани! Думають, сучі сини, що поведуть мене, мов теля на налігачі! Коли б не так!

Він повернувся до жінок дуже зраділий. Ягусі в кімнаті не було.

— А де ж Ягуся?

— Свиням їсти понесла,— пояснила Настка.

Він весело розмовляв, жартував то з Ясеком, то з Домініковою, проте з дедалі більшою тривогою чекав жінку, а вона чогось довго не поверталася. Нарешті старий, не подаючи й знаку, що саме його хвилює, вийшов на подвір'я. В повітці Вітек і Петрек лаштували сани до завтрашньої поїздки: треба було поставити кузов на полозки та приладнати його. Борина подивився, як вони це роблять, поговорив з ними, заглянув до стайні, потім до свиней, в корівник — Ягни не було ніде. Він зупинився в закутку й чекав. Ніч була темна, здіймався й шумів холодний вітер, важкі, великі хмари зграями

мчали по небу, часом порошив сніг.

Через кілька хвилин у проході біля перелазу майнула чиясь тінь. Старий миттю стрибнув їй назустріч і оскаженіло просичав:

— Де була, га?

Але Ягна, хоч і злякалася в першу хвилину, відповіла глузливо:

— Подивіться, пошукайте вітра в полі! Може, й знайдете, де була! — І пішла в хату.

Він більше про це не заговорював, а коли вони лягали спати, сказав лагідно, не дивлячись на Ягну:

— Хочеш завтра йти до Клембів?

— Якщо не забороняєте, то ми з Юзею підемо.

— Що ж, ідіть, я вас не тримаю. Але я завтра на суд поїду і хата без догляду залишиться — краще б ти вдома посиділа.

— Хіба ви до смерку не повернетесь?

— Думається, що ні; мабуть, тільки пізно вночі. От-от сніг посипле, а їхати далеко. Не встигну... Та коли тобі вже так дуже хочеться, іди, я не забороняю...

IX

Вже з раннього ранку все свідчило про те, що буде завірюха. День настав похмурий, мінливий і дуже неприємний. Порошив дрібний сніг, сухий і колючий, мов крупа, ледь-ледь розтерта жорнами; зривався дедалі дужчий вітер, налітав шумливими й несподіваними поривами, вив, свистів і оскаженіло жбурлявся снігом.

Незважаючи на таку погоду, відразу після полудня Ганка із старим Билицею, а з ними кілька жінок-халупниць рушили в ліс по сушняк.

Йти було важко. Вітер шаленів у полях, шарпав дерева у садках і кожної хвилини змітав купи снігу, кружляв їх з посвистом і витрушував над землею, мов хустки, повні білої колючої костриці. Все потопало в непроглядній каламуті.

Вийшовши з села, жінки пішли одна за одною межами, занесеними снігом, до дальнього лісу, верхівки якого ледве видніли крізь завірюху.

Вітер бушував чимраз дужче, налітав звідусюди, танцював, крутив і так хльоскав людей, які йшли полем, що вони ледве трималися на ногах, пригинаючись до самої землі. А вітер забігав наперед, змітаючи сухий сніг разом з піском, і жбурляв їм в обличчя з такою силою, що доводилося затуляти очі руками.

Ішли мовчки — вітер не давав говорити, забивав слова. Жінки аж стогнали та раз у раз розтирали руки снігом, бо стужа проймала наскрізь, а блаженька одежина від неї не захищала. Кожен кущик, кожне деревце оберталося на кучугури, їх треба було обминати, а це забирало багато часу.

Ганка йшла попереду, часто оглядаючись на батька, а він, зіщулившись, закутавши голову хусткою, в старім Антековім кожусі, підперезаний жмутом соломи, ледве плентався позаду всіх, змагаючись із вітром. Він задихався і часто зупинявся, щоб відпочити та витерти очі, які сльозилися від снігу, а потім біг підтюпцем, з усієї сили доганяючи інших і зі стогоном бурмотів:

— Іду, Ганнусю, іду... Не бійся, не відстану!

Старий, певна річ, з куди більшою охотою залишився б удома на печі, але хіба він міг це зробити, коли вона, бідолашна, пішла! Та й у хаті теж холод нестерпний, діти плачуть — змерзли, гарячої страви зварити ні на чому, тільки сухого хліба й поїли... А йти важко: морозний вітер крижаними пальцями так і впинається в тіло. От про що думав старий Билиця, доганяючи жінок.

"Що вдієш! Коли злидні за горло схоплять, то вже не накрутишся, чоловіче, ні!"

Ганка тільки зуби зціплювала, йдучи по хмиз разом з халупницями. Так, до того дійшло, що вона вже йде разом з Філіпкою, з Кракаліною, із старою Кобусихою та Магдою — найбільшою голотою на селі.

Вона тільки важко зітхала. Це вже не вперше, не вперше!

— Ну й нехай! Ну й нехай! — вперто шепотіла Ганка, збираючи всю свою волю й терпіння.

Треба — от вона й ходить по дрова, тягне їх на спині разом з такими жебраками, як Філіпка, але плакати не буде, не буде й скаржитися, просити порятунку. Та й куди підеш, до кого? Не відмовлять тобі люди хіба що тільки в співчутті, від якого серце обкипає кров'ю! Христос її випробовує, хрест посилає — то, може, коли-небудь і нагородить... Ну й нехай, все одно вона витримає, не пропаде з дітьми і рук не опустить, а жалю не шукатиме і на посміховисько себе людям не дасть.

За останній час вона стільки вистраждала, що кожна кісточка в ній тремтіла й стогнала від болю.

Не те страшно, що вони тепер бідують і поневіряються, що часто голодують і для дітей ледве вистачає хліба, не те, що Антек пиячить у корчмі з друзями, про сім'ю не дбає і, наче той злодійкуватий пес, крадькома пробирається в хату, а скажеш йому слово — відразу хапається за палицю! Це все часто трапляється і в інших родин, це ще можна було б подарувати! Прийшла на нього така лиха година, то треба терпляче почекати, може, вона й мине. Але зрада... от чого не могла Ганка забути, не могла переболіти, подарувати йому.

Це неможливо було пережити. У нього жінка, діти, а він про все забуває ради тієї, іншої! Ця пекуча невідступна думка, мов розпеченими обценьками, стискала серце, шматувала його.

"За Ягнуою він бігає, її любить, через неї все це!"

Здавалося Ганці, що нечистий іде поряд і без упину нашіптує їй на вухо страшні нагадування. І не втекти від них, не забути, ні! Біль, упослідження, сором, ревності, жадоба помсти й розпач — усі ці злі духи, породжені нещастям, впиналися колючками в її серце і так шматували його, що хоч кричи вголос та бийся головою об стіну!

— Змилуйся, господи, дай мені полегшення! — стогнала Ганка, підводячи до неба очі, запалені від сліз, що ніколи не просихали.

Вона прискорила крок, бо тут, на пагорках біля лісу, віяв такий вітер, що важко було стерпіти. Інші жінки трохи відстали і йшли, не поспішаючи; їхні спідниці ледве помітними червоними плямами миготіли в сніговій завірюсі. А ліс був уже недалеко, і коли сніговий туман часом спадав униз, на білій рівнині раптом виростала висока,

темна щільна стіна стовбурів, крізь яку синіли все ті ж самі холодні засніжені простори.

— Ідіть швидше, в лісі відпочинете! — нетерпляче кликала Ганка. Але жінки не поспішали. Вони часто відпочивали, присівши на снігу

і повернувши голови од вітру, мов зграя куріпок, тихо розмовляли. На поклик Ганки Філіпка невдоволено пробурчала:

— Біжить, як пес за вороною, думає — швидше вхопить що-небудь.

— Ото дожилася, бідолаха! — співчутливо сказала Кракалина.

— Нічого, досить вона вигрівалася в Борининій хаті! Поїла всмак, натішилася добром досхочу, може тепер і злиднів скуштувати. Інші ціле життя голодують, працюють, як воли, а ніхто їх навіть не пожаліє...

— Раніше вона з нами і не віталася ніколи...

— Любі ви мої, недарма кажуть, що хліб дає роги, а голод — ноги.

— Прийшла я колись до неї позичити терницю, то вона сказала, що їй самій треба.

— Правда, скупувата була й чванлива, як усі Борини, та шкода жінки, шкода!

— По справедливості, звісно, шкода! Ну й негідник цей Антек!

— Справжнісінький негідник. Але воно й те сказати — сучка не схоче, пес не скочить! Кожен чоловік побіжить, як його поманити спідницею.

— Коли б це на мене, то я посеред дороги схопила б Ягну за коси, відлупцювала та патли повисмикувала, та вилаяла б її так, щоб усе життя пам'ятала.

— Дійде й до цього, якщо чимось гіршим не скінчиться!

— То вже така порода, і Домінікова замолоду не краща була, ні!

— Ну, ходім швидше; вітер щось низом віє, може, на ніч і зовсім вщухне.

Вони швидко добрели до лісу й порозходилися в різні боки, тримаючись поблизу одна від одної, щоб легше було скликати всіх, коли вертатимуться назад.

Лісовий присмерк оповив їх і наче проковтнув, тільки де-не-де на снігу виднілися сліди.

Ліс був старий, величезний. Непрохідною хащею височіли сосни, такі стрункі й могутні, що здавалися величезними колонами з позеленілої міді, які тісними рядами здіймалися в мороці сіро-зеленого лісового склепіння. Холодний крижаний відсвіт линув знизу, від снігу, а в височині, поміж розпатланими верхівками, мов крізь дірявий дах, просвічувало каламутне, білясте небо.

Вітер линув угорі, і часом унизу западала тиша — мов у костьолі, коли раптом змовкне орган, обірветься спів і тільки шелестять останні зітхання, тупіт, приглушені слова молитов, затаєні, вмираючі звуки. Бір стояв тоді нерухомий, заціпенілий — здавалося, він прислухається до несамовитого виття, дикого лементу полів, пошматованих вихором, який рвався звідкілясь неподалік, линув високо-високо і тільки протяглою луною відгукувався поміж деревами.

Та раптом вихор знову всією силою кидався на ліс, стукотів іклами по стовбурах, врізався в глибочінь лісової хащі, гарчав у мороці, шарпав лісових велетнів, але даремно, бо не міг їх подужати. Хутко він, знесилившись, стишувався, лягав і з виттям умирав серед густих, припалих до землі кущів, а ліс тоді ні разу не здригався, жодна

гілка не тріщала, не хитався жоден стовбур. Тиша ставала ще глибшою, ще разючішою. Хіба що якийсь птах зрідка затріпоче у темряві.

Хуга налітала раптово, несподівано й могутньо, мов зголоднілий яструб. Лопотіла крилами, шарпала верхівки дерев, з шаленим ревом руйнувала все на своєму шляху, і ліс здригався, наче прокидаючись, струшував з себе мертве заціпеніння й гойдався весь, від краю і до краю, з грізним придушеним гудінням. Потім раптово випростувався, зводився, наче рвався вперед, і зненацька, важко прихилившись, дико ревів, мов велетень, засліплений люттю й жадобою помсти. Здіймався гамір, хащі повнилися гулом бою, страх охоплював усе живе, що причаїлося в своїх схованках, і ошалілі від жаху птахи кружляли в снігу, який сипався бурхливими лавинами, серед розтрощених гілок і розшарпаних верхівок.

Потім — знову довга, мертва тиша, в якій виразно чути якісь далекі важкі удари.

— Це ж ліс рубають біля Вовчого Долю — чуєш, дерева падають... — пошепки сказав старий Билиця, дослухаючись до глухого двигтіння землі.

— Добре, не відставайте, не сидіти ж нам тут до ночі!

Вони заглибились у високі молоді зарості, в хащу сплєтених гілок, крізь яку ледве можна було протиснутись. Мертва тиша оповила їх. Сюди вже не долинав жоден звук, навіть денне світло ледве просочувалось крізь снігову товщу, яка, наче дах, укривала верхівки дерев. Землисто-попелясті тіні стояли в хащі, на землі майже не було снігу, її встеляло давно опале сухе листя й сучки, нога місцями грузла в сушняку по коліно, а де-не-де зеленіли галявинки моху та кущики ягід.

Ганка почала ламати товстіші гілки, обрізала їх усі під одну мірку і складала на простелене рядно. Працювала так ретельно, що їй навіть гаряче стало і вона скинула хустку. За якусь годину вона назбирала стільки хмизу, що ледве могла його підняти. Старий теж назбирав чималий оберемок і, обв'язавши його мотузком, тягнув по землі, шукаючи пенька, з якого легше було б завдати цей оберемок на спину.

Вони почали гукати жінок, але у великому лісі знову схопилася завірюха, і вони нікого не докликались.

— Ганнусю, нам до тополиної дороги треба пробратися, легше йти буде, ніж полем.

— Гаразд, ходім! Ви за мною ідіть, не відставайте.

Вони звернули ліворуч, в старий дубовий гай. Іти тут було важко, снігу — аж по коліна. Місцями намело цілі кучугури, бо дерева стояли рідко і на них не було листя. Тільки де-не-де поміж розложистими гілками наче сивіли довгі бороди; інколи молодий дубок трусив поруділими кучерями і з посвистом хилився до землі. Вітер віяв скажено, здіймаючи таку порошу, що йти стало неможливо. Старий одразу знесилився і зупинився, та й у Ганки вже не було снаги, і вона раз у раз притискала свій оберемок до дерева, зляканими очима шукаючи кращої дороги.

— Ні, тут не пройдемо, а за дубками — болото. Краще повернемо в поле.

Вони увійшли в густий і величезний сосновий ліс, де було трохи затишніше й сніг не дуже глибокий, і незабаром вибралися в поле. Однак у полі кружляла така завірюха, що й за два кроки нічого не було видно, — суцільна каламуть хвилями клубочила

навколо. А вітер усе рвався до лісу, відбивався від нього, наче від стіни, падав навznak на поля і знову зводився, згрібав цілі гори снігу й білою хмарою жбурляв його на дерева, аж стогін котився лісом. Завірюха так кружляла й шарпала, що не встигли Ганка з батьком вийти в поле, як вітер звалив старого на землю, і Ганці довелося його підводити, хоч вона й сама ледве трималася на ногах.

Вони повернулися в ліс і, заховавшись за стовбурами, стали міркувати, в який бік іти, бо не могли визначити напрямку.

— Тут, ліворуч, є стежка, нею ми якраз вийдемо на тополину дорогу, саме проти хреста.

— Та я не бачу ніякої стежки.

Старий довго умовляв Ганку, але вона боялась іти навмання.

— Та ви хоч здогадуєтесь, в який бік треба йти?

— Думається мені, ліворуч.

Вони побрели узліссям, де не так віяло.

— Ходіте швидше, от-от стемніє.

— Зараз, ось тільки дух переведу! Біжу, біжу, Ганнусю!

Так, нелегко їм було пробиратися: стежку геть замело, і до того ж з поля весь час віяв сильний вітер та жбурляв у них снігом. Даремно вони ховалися за дерева або присідали, мов зайці під кущем ялівцю,— скрізь пронизувало до кісток, а хащами йти було страшно, дерева дико шуміли, весь ліс гойдався, мало не замітаючи землю вершинами, сучки хльоскали по обличчю; а іноді з таким тріском падала ялина, що здавалося — весь ліс зараз звалиться, розтрощений на друзки.

Вони побігли щодуху, щоб швидше вибратися на дорогу і встигнути додому до ночі, яка насувалася з кожною хвилиною,— в полях уже сіріло, і крізь завірюху пробивалися якісь темні смуги, схожі на дим.

Нарешті Ганка і старий вибралися на дорогу і впали під хрестом, ледве живі від втоми.

Хрест стояв край лісу, біля самої дороги; від лісу його відокремлювали чотири високі берези в білих саванах, з обвислими, мов коси, гілками. На чорному хресті висів розіп'ятий Христос, так добре розмальований, що здавався живим. Але його відірвало вітром — він висів на одній руці, гойдався, стукаючись об дерево, і хрипко рипів, наче благав порятунку.

Берези, хитаючись од вітру, раз у раз затуляли розп'яття, а хуга оповивала сніговим туманом, крізь який часом мигтіло синє тіло й бліде закривавлене обличчя — на нього страшно було дивитись.

Старий із жахом поглядав на розп'яття й хрестився, однак не зважувався обізватися й словом, бо обличчя в Ганки було суворе й таємниче, мов ця ніч, яка вже надходила, прокрадаючись крізь вітер і сніг.

Ганка, здавалося, не бачила, не помічала нічого навколо. Вона сиділа, заглибившись у свої похмурі думи,— все про одне, про Антекову зраду. В серці її теж клубочилися снігові завії, повні стогонів, закривавлених, мов Ісусове тіло на хресті,

повні сліз, застиглих, крижаних, але жагучих, повні живих, але хрипких від болю голосів.

"Сорому в нього немає, бога він не боїться — адже це все одно, що з рідною матір'ю злигатись! Ісусе! Ісусе!"

Жах налетів на неї ураганом, вона навіть затрусилася вся, а потім спалахнула гнівом, мстивим, диким, мов цей бір, який раптом прихилився і дав жорстоку відсіч бурі.

— Ходім швидше, ходім! — скрикнула вона, завдала на спину оберемок і, зігнувшись під його тягарем, рушила дорогою, не оглядаючись на батька.

— Відплачу я тобі за все, відплачу! — вихопилося в неї з грудей, і це було схоже на стогін оголених тополь, які боролися з вітром.

"Досить з мене! І камінь би тріснув, коли б його такий черв'як точив! Як Антек хоче, нехай пропадає, нехай сидить у корчмі день і ніч, а я своєї кривди не подарую, відплачу тій мерзотниці за все! Хоч я за це в острозі згнию, все одно! Бо вже й справедливості на світі не було б, якби така, як вона, могла ходити собі спокійно по святій землі!" — думала Ганка з люттю. Але поступово злість у ній вщухала, блідла, мов квіти на морозі: сили її виснажувались, спину гнітив важкий тягар, сучки навіть крізь хустку й кофту врзалися в тіло, страшенно боліли плечі, а вузол ковдри, якою був зв'язаний хмиз, врзався в шию й душив. Ганка йшла чимраз повільніше, ступала дедалі важче.

Дорога була завалена кучугурами, відкрита вітрам з усіх боків, і тополі обабіч ледве видніли крізь снігову куряву. Їхні нескінченні хисткі ряди розпачливо шуміли й метушилися, мов заплутані в сильцях птахи, які наосліп б'ють крилами й кричать. Вгорі вітер наче вже втрачав силу і вщухав, зате шаленів він у полях, які лежали навколо. На рівнині, в каламутно-сірій далечині, все так само вила завірюха, тисячі снігових клубків здіймалися з землі, зростали, крутилися, мов величезні білі гудючі веретена, тисячі велетенських снігових пагорбів, мов розшарпані білі скирти, мчали в полях, клубочили, підносилися вгору, сягали, здавалося, до самого неба, затуляли все і руйнувалися з посвистом і виттям. Земля була, мов клеkotливий білий казан, переповнений киплячим білим окропом, оповитим памороззю й крижаною парою. І звідусюди, разом з ніччю, здіймалися тисячі голосів, сичали вгорі, гриміли навколо; якісь посвисти тсясячами батогів розтинали повітря. Раптом таємнича музика здіймалася над землею, шум лісу нагадував гудіння органа під час піднесення дароносиці, і водночас лунали якісь крики, протяжні, тужні, мов крики заблуканих птахів, якісь страшні виючі ридання, регіт і сухий пронизливий посвист тополь, що хилиталися в білястій каламуті, мов моторошні привиди, протягуючи до неба руки.

За два кроки нічого не можна було розрізнити, і Ганка брела майже навмання, від тополі до тополі, часто відпочивала, з жахом прислухаючись до голосів ночі.

Під одним деревом на снігу темніло причаєне зайча і, побачивши її, кинулося тікати, а сніговий вихор підхопив його, наче пазурами вп'явся і у витті завірюхи почувся Ганці зляканий крик. Вона з жахом глянула вслід зайцеві.

Ганка вже не могла йти, хилилась дедалі нижче, насилу витягала ноги із снігу. Її так гнітила ноша, що хвилинами здавалося, ніби вона несе на собі тягар всієї зими, снігів і завірюх, увесь величезний світ, ніби йде так усе життя, смертельно змучена, ледве жива, з великою скорботою в зраненому серці, і йтиме завжди, завжди, до кінця віку.

Час тягся нестерпно довго, дорога не мала кінця, і рухатися було так важко, що все частіше доводилося зупинятися під деревами. І все довше сиділа Ганка в якомусь запамороченні, напівпритомна, охолоджувала снігом розпашіле обличчя, протирала очі, підбадьорювала себе, як могла, але знову і знову наче провалювалася в глибоку прірву, де бушували розбурхані стихії. Вона тихо й жалібно плакала; сльози самі лилися з найглибших потаємних джерел людського смутку, з самісінького дна розбитого серця, для якого вже немає рятунку. Іноді Ганка, виходячи з забуття, із стогоном бурмотіла молитву, шепотіла про себе уривчасті слова — мов замерзаючий птах, який час від часу тріпоче крильцями, щупиться, припадає до землі, попискує, а сили вже не має, і чимраз глибше поринає він у глибокий сон смерті.

Інколи вона раптом здригалася, охоплена жахом, і зривалася з місця, бо їй вчувався дитячий плач і поклик, наче це Петрусь кликав її. І вона знову бігла, наштовхувалася на кучугури, грузла в снігу, але йшла, гнана тривогою за дітей, яка раптом здіймалася в ній і шмагала, наче батою. У такі хвилини вона вже не відчувала ні втоми, ні холоду.

Вітер раптом доніс якийсь дзвін, стукіт, людські голоси, однак такі невиразні, що Ганка, хоч і зупинилася, прислухаючись, та не розібрала ні слова. Хтось їхав позаду і під'їздив чимраз ближче. Нарешті із сніжної бурі виринули голови коней.

— Батькові! — прошепотіла Ганка, побачивши білу лисину на лобі кобили і, не чекаючи, поки сани її наздоженуть, пішла вперед.

Вона не помилилась: це поверталися з суду Борина з Вітеком і Амброжієм. Вони їхали повільно, бо ледве можна було пробратися крізь кучугури; подекуди доводилося вилазити з саней і вести коней за вуздечки. Видно, Борина та Амброжій були добре під чаркою — вони голосно розмовляли й реготали, і Амброжій, своїм звичаєм, часто заспівував, не звертаючи уваги на завірюху.

Ганка відступила з дороги й насунула хустку на очі, але, незважаючи на це, Борина, обминаючи, відразу ж упізнав її і стьобнув коней, щоб швидше проїхати. Коні рвонулися з місця і загрузли в кучугурі. Борина притримав їх, обернувся і, коли Ганка виринула з снігової куряви й порівнялася з саньми, сказав:

— Звалюй хмиз у сани і сідай, підвезу.

Вона так звикла йому коритися, що виконала цей наказ без вагання.

— Билицю Бартек підібрав, він сидів під деревом і плакав. Вони за нами їдуть.

Ганка нічого не відповіла, понуро вдивляючись у каламутну млу ніч. Вона сиділа, згорбившись, на передньому сидінні і не могла зібрати думок; від втоми її всю трусило. Старий довго й уважно придивлявся до Ганки. Вона так змарніла, що боляче було дивитися на її худе, посиніле, обморожене обличчя; очі запухли від сліз, губи скорботно стиснуті. Тремтячи від холоду, вона марно куталася в подерту хустку.

— Ти повинна берегти себе, в твоєму стані й захворіти недовго...

— А хто ж за мене все зробить? — відповіла вона тихо.

— В таку погоду йти в ліс?

— Дрова потрібні, ні на чому було зварити...

— Хлоп'ята здорові?

— Петрусь хворів тижнів зо два, але тепер уже так одужав, що їв би за двох.

Вийшовши із свого заціпеніння, вона відповідала йому сміливо і, відсунувши хустку з обличчя, дивилася свекрові просто в очі, без давньої, повної страху, покори. А старий усе заговорював з нею, усе розпитував, дивуючись зміні, яка в ній сталася: він не впізнавав колишньої Ганки. Якимсь дивним холодним спокоєм віяло від неї, вираз закам'янілої, впертої сили був у стиснутих губах... Вона вже не боялась його, як раніше, говорила з ним про все, як з рівною собі, але чужою людиною, не скаржилася жодним словом, не вимагала жалю. Відповідала на запитання просто, дивно суворим голосом, повним страждань і наче закам'янілим від таємних мук. Тільки у випланих блакитних очах тлів жар душі, сильної і глибокої.

— Змінилася ти, бачу!

— Горе легше перековує людину, ніж коваль залізо.

Борину здивувала її відповідь, не знайшовши, що сказати, він обернувся до Амброжія і заговорив з ним про судову справу з поміщиком, яку, незважаючи на запевнення вїйта, програв і мусив сплатити судові витрати.

— Нічого, рано чи пізно, я поверну те, що втратив! — сказав Борина спокійно.

— І на це теж є спосіб! На все можна знайти спосіб, аби тільки мати терпіння і почекати до пори до часу.

— Ваша правда, Мацею... Але ж і стужа! Не завадило б до корчми заїхати, погрітись!

— Заїдемо. Де наше-не пропадало! Я вам от що скажу: тільки залізо треба кувати, поки гаряче. А людина, коли хоче чого-небудь добитися, повинна долю свою кувати не згарячу, а прохолонувши, і гартувати себе терпінням.

Вони під'їжджали до села. Вже западав густий морок і завірюха вщухала, однак на дорозі ще так порошило, що й хат не було видно.

Біля стежки, яка вела до хати Билиці, Борина зупинив коней і, коли Ганка злізла, допоміг їй завдати оберемок на спину, потім сказав тихо, так, щоб чула тільки вона одна:

— Заглянь до мене, та хоч би й завтра. Бачу, скрутно вам зараз — цей мерзотник все пропиває, а ти з дітлахами, напевно, з голоду помираєш.

— Вигнали ви нас, як же я смію прийти...

— Дурна, тебе це не стосується! Сказано тобі — приходи, знайдеться і для вас дещо.

Ганка поцілувала в нього руку і відійшла мовчки: вона була так зворушена, що не могла вимовити ні слова.

— То прийдеш? — кинув їй навздогін Борина, якимось на диво м'яко й тепло.

— Прийду, дякую вам... Якщо наказуєте — прийду.

Він погнав коней і незабаром звернув до корчми, а Ганка, не чекаючи батька, якого саме висаджував з саней Бартек, побігла додому.

В хаті було темно і, здавалося, навіть ще холодніше, ніж надворі. Діти спали, щільно притулившись одне до одного під периною. Ганка швидко почала прибирати й готувати вечерю, а сама все думала про дивну зустріч з Бориною.

— Ні! Провались ти, не піду до тебе! Бо ж Антек мене вб'є! — гукнула вона з люттю. Але на зміну цим уже приходили інші, спокійні думки і з ними — палке обурення проти чоловіка.

— Через кого ж вона стільки натерпілась, як не через нього? Правда, старий записав тій свинюці землю, хоч і вигнав їх потім, але ж Антек перший кинувся його бити і завжди грубіянив батькові. От старий і розлютився.

Він мав повне право, кожен на його місці так зробив би! Земля, звісно, належить і дітям, але ж, поки він живий, його воля давати їм чи не давати! А як м'яко він сказав: "Приходь". Про дітей запитував, про все! Ясна річ, і половини всіх нещасть та поневірянь не було б, якби Антек не зв'язався з тією сукою. А старий не винен, ні!..

Так міркувала Ганка і дедалі менше сердилась на свекра.

Приплентався Билиця, такий промерзлий і втомлений, що принаймні годину відігрівався біля печі, перш ніж почав розповідати, як він був зовсім знесилився і, може, замерз би під деревом, коли б не Борина.

— Побачив мене і хотів узяти до себе в сани, та коли я йому сказав, що ти йдеш попереду, він мене залишив Бартекові, а сам поїхав тебе доганяти.

— Невже правда? А мені про це нічого не сказав!

— Він тільки на вигляд такий суворий — не хоче, щоб люди його вдачу розпізнали.

Після вечері, коли діти, нагодовані і вкриті периною, знову заснули, Ганка сіла біля вогню — треба було допрясти рештки вовни для органістики. А старий усе грівся, несміливо на неї поглядав, покашлював і, нарешті, зважившись, почав боязко:

— Помирися з ним, Ганнусю, на Антека не зважай, думай тільки про себе й про дітей.

— Легко сказати!

— Адже він перший підійшов до тебе з добрим словом, значить, перестав сердитись. Там у нього в хаті справжнє пекло. Не сьогодні-завтра він Ягну вижене і залишиться сам-один. Юзька з таким господарством не впорається, а він, хоч і не дуже старий, а теж усього не зробить, за всім не встежить... Добре б тобі в нього ласки запобігти... Треба постаратись! Якщо будеш біля нього в слухну хвилину, то невідомо, як справа обернеться... Може, покличе тебе назад... Адже не знести тобі злиднів, дочко, не знести!

Ганка схилила голову на прядку і глибоко замислилася над своєю долею, неквапливо зважуючи в думці батькові поради. А старий, стелячи собі постіль, спитав тихо:

— Він говорив з тобою дорогою? Ганка розказала йому все.

— То йди до нього, дочко, біжи хоч би й зараз! Якщо він кличе, треба йти. Думай тільки про себе й дітей. Тримайся старого... Дивися йому в вічі, будь ласкава з ним... Покірне теля дві матки ссе, а злобою ще ніхто світу не завоював... Антек до тебе ще повернеться. Нечистий його спокусив і жене з місця на місце... Та він швидко отямиться і прийде. Господь посилає таку нагоду, щоб з біди тебе визволити... Нікого не слухай і біжи до Борини!

Довго він ще намовляв і переконував Ганку, але відповіді не дочекався і замовк, засмучений. Приготував собі постіль і тихо ліг, а Ганка все пряла, міркуючи про його поради. Часом вона вставала і виглядала у вікно, чи не йде Антек, однак його не було чути. Потім знову сідала за роботу, та робота в неї сьогодні не йшла влад — то нитка рвалася, то веретено випадало з пальців, бо вона чимраз глибше замислювалась над батьковими словами.

А може, так і станеться, як він казав? Може, й справді прийде час, коли свекор її покличе?

Потроху, ще невпевнене й хистке, в ній здійснювалося бажання помиритися із свекром і повернутися до нього.

"Зараз троє нас поневіряється, а незабаром буде й четвертий! Хіба ж я тоді дам їм раду?"

Антека вона вже не брала до уваги, думала тільки про себе й дітей і вирішувала за всіх. Як же інакше, на кого їй покластися? Хто їм допоможе? Хіба тільки бог чи Борина!

Ганка замріялася. Тільки б повернутися на господарство, тільки б відчути землю під ногами — і вона так вчепиться в неї, і серцем, і пазурами, що ніхто її не відірве, не здолає. Разом з надією вона відчула такий приплив сили, що серце її наче більшало, сповнене рішучості, впертості, відваги, вогонь біг по тілу, очі блищали... Вона вже бачила себе там, у Борини, порядкувала всім, була повновладною господинею. Довго, мало не до півночі, мріяла так Ганка і остаточно вирішила наступного ранку забрати дітей і піти до старого. Хоч би Антек і не знати як їй забороняв, хоч би навіть і катував, усе одно вона не послухає й піде, не втратить такої нагоди! Вона відчувала в собі незламну волю до боротьби, хоч би й з цілим світом, вже не вагалась і не боялася нічого.

Ганка ще раз виглянула на вулицю. Вітру вже не було, віхола вщухла. Ніч темна, тільки сніг ледве сірів. На небі клубочилися величезні хмари, перекочувались, як хвилі. Чи то з далеких лісів, чи із щільної темряви линував якийсь невиразний шум.

Ганка погасила світло і, шепочучи молитву, почала роздягатися.

Раптом якийсь крик, далекий, приглушений, затремтів у нічній тиші. Він зростав, розлягався дедалі чутніше, і у вікна ринула кривава заграва.

Ганка, охоплена жахом, вибігла з хати.

— Десь — мабуть, у центрі села — палала пожежа, в небо здіймалися стовпи вогню й диму, летіли іскри.

Вдарили на сполох. Крики все дужчали.

— Горить! Вставайте, горить! — гукнула Ганка Стахові й Веронці. Нашвидку

одягнувшись, вона побігла стежкою, але майже в ту ж хвилину зіткнулася з Антеком, який мчав з села.

— У кого пожежа?

— Не знаю. Вертайся до хати!

— Може, це в батька горить, наче посеред села! — пробелькотіла вона в смертельній тривозі.

— Додому вертайся, псякрев! — гримнув Антек і силоміць потяг її в хату.

Він був без шапки, в подертому кожусі, обличчя обпечене, очі блищали дико, нестямно, мов у божевільного.

Х

Того ж самого вечора до Клембів почали сходитись на досвітки.

Клембова запросила головним чином немолодих жінок, своїх родичок або кумів. Вони приходили одна за одною, не занадто рано, але й не дуже спізнюючись, бо кожній кумасі хотілося погомоніти з іншими й почути новини.

Першою, як завжди, прийшла Вахнікова із жмутком вовни у фартусі й запасними веретенами під пахвою. За нею — Голубова, мати Матеуша, з підв'язаною щокою. Вона завжди ходила скривившись, наче випила оцту, вічно скаржилась і нарікала на все. Потім з'явилася Валентова — настовбурчена, мов квочка. Прийшла й Сікорина жінка, худа, як мітла, грім-баба, найзавзятіша в усіх сусідських сварках. Слідом за нею вкотилася товста, як бочка, Плошкова, червонощока, здорова, завжди гарно вбрана, самовпевнена й насмішкувата. Вона верховодила серед жінок і пащекувала більше за всіх. Її не любили. Увійшла, тихенько скрадаючись, мов кішка, Бальцерко-ва, сухенька, маленька, зів'яла жінка, завжди похмура. Вона була страшенна сутяга — з половиною села пересварилась і кожного місяця подавала на когось у суд. Після них з'явилася непрохана гостя — жінка Войтека Кобуся, найбільша пліткарка на селі, і така заздрісна, що всі боялися з нею приятелювати. Ще прибігла, сопучи й ледве переводячи дух, жінка Гжелі Криворотого, п'яниця, дурисвітка й штукарка, яких мало, завжди готова нашкодити іншим. Прийшла й стара Соха, мати Клембового зятя, жінка тиха й побожна, що, так само, як і Домінікова, не виходила з костюлу. Прийшли ще й інші, але про цих і сказати нічого, бо вони скидалися одна на одну, мов ті гуски в табуні, і відрізнити їх можна було хіба що по одягу. Багато зібралося жінок, і всі з роботою: та з вовною, яку треба було попрясти, та з льоном, та з прядивом, та з шитвом, а та навіть із пригорщею пір'я — аби тільки не подумали, що вона прийшла так собі, погомоніти.

Жінки сіли широким колом посеред хати, під лампою, що звисала із сволока; вони були немолоді, майже однолітки — мов ті кущі на широкій грядці, зрілі, вже овіяні подихом пізньої осені.

Клембова жінка всіх зустрічала з однаковою гостинністю, віталася тихо — в неї боліли груди, і вона завжди говорила слабким, уривчастим голосом. А Клемб, чоловік людяний і розумний, який з усіма жив у згоді, для кожного знаходив привітне слово і сам підсував гостям табурети й лави.

Трохи згодом прийшли Ягуса з Юзею й Насткою та ще кілька дівчат, а за ними поодиноці заходили парубки.

Людей набралось багато, бо вечори взимку довгі, а роботи нема ніякої. Зима була люта, дні тяглися нескінченно, сумно було лягати спати разом з курми — до світанку можна було і виспатись, і вилежатись, аж боки заболять.

Гості посідали, де хто запопав місце,— на лавах, на скринях, а парубкам Клембові сини принесли знадвору чурбачки, і місця залишилося ще досить, бо хата в Клембів була простора, хоч і низенька, збудована по-стародавньому,— здається, ще за прадіда старого Клемба. Їй було, мабуть, років півтораєста з лишком; вона вже вросла в землю, згорбившись, мов стара бабуса, і стріхою торкалася тину. Доводилося її укріплювати підпірками, щоб вона зовсім не завалилась.

В хаті спочатку було не дуже гамірно, всі розмовляли півголосом, тільки веретена дзижчали й стукотіли по підлозі та де-не-де торохтіли прядки, але їх було небагато: на селі не дуже довіряли цим новомодним вигадкам і воліли прясти по-давньому — на веретенах.

Клембові сини — їх було четверо молодців, високих і дужих, мов сосни,— сидючи біля дверей, крутили перевесла, а решта хлопців посідали по кутках, курили, шкірили зуби та жартували з дівчатами, отож уся кімната гула від реготу, а старші ще додавали своє, щоб більше було сміху та веселощів.

Прийшов, нарешті, очікуваний Рох, а слідом за ним — Матеуш.

— Що, і досі мете? — спитала одна з жінок.

— Ні, зовсім ущухло: погода змінюється.

— В лісі чути якийсь гул — певно, відлига буде,— додав Клемб. Рох сів осторонь і почав їсти. Він тепер жив і навчав дітей у Клемба, тут і харчувався. Матеуш став вітатися з деякими дівчатами, а на Ягну навіть не глянув, хоч вона сиділа посередині і він не міг її не помітити. Молодиця тільки злегка всміхнулася, крадькома поглядаючи на вхідні двері.

— Ох, і завірюха ж сьогодні була, боронь боже! Жінки припленталися з лісу ледве живі, а Ганка з Билицею, здається, і досі не повернулися,— сказала Соха.

— Еге, бідному завжди вітер в обличчя,— буркнула Кобусева.

— І до чого ж Ганка дожила! — почала була Плошкова, але, помітивши, що Ягна вся почервоніла, відразу обірвала й заговорила про щось інше.

— Ягустинки не було? — спитав Рох.

— Ні. У нас плітками та поговором не поживиться, то навіщо їй наше товариство?

— Еге. Баламутна баба! Щось таке наплела сьогодні в солтиса, і через це Шимонова жінка погиркалася з війтовою,— коли б не люди, дійшло б у них до бійки!

— Надто вже їй дозволяють верховодити.

— Всі поступаються, наче воно й справді щось путнє.

— І не знайдеться нікого, хто б їй відплатив за постійні чвари та брехні!

— Адже знають усі, яка вона,— навіщо ж вірять брехні?

— Та хто ж її знає, коли вона правду скаже, а коли збреше?

— Все тому, що кожна охоче слухає, як оббріхують інших,— закінчила Плошкова.

— Нехай би тільки вона мене зачепила, я б їй не подарувала! — скрикнула солдатка Тереза.

— Еге! Наче вона не пащекує про тебе щодня по всьому селу,— ущипливо зауважила Бальцеркова.

— А ви чули? Ану, повторіть! — закричала Тереза, вся спалахнувши, бо всім було відомо, що вона зустрічається з Матеушем.

— І повторю, і навіть просто в очі скажу — нехай тільки твій з військової служби повернеться!

— Вас не стосується! Будете ще тут патякати бозна-що!

— Не галасуй, ніхто тебе не чіпає,— суворо зупинила її Плошкова, але Тереза ще довго не могла заспокоїтись і щось бурчала собі під ніс.

— А що, вже були у вас з ведмедем? — спитав Рох, щоб відвернути увагу в інший бік.

— Ні, от-от прийдуть: вони в органіста.

— А хто ходить?

— Гульбасові шибеники та Філіпчині хлоп'ята.

— Ідуть, ідуть! — закричали раптом дівчата, почувши біля хати протяжний рев. Потім, уже в сінях, залунали голоси різних тварин — співав півень, мекали вівці, іржав кінь, і всім вторувала сопілка. Нарешті двері розчинилися: перший ввалився в хату парубок у кожусі, догори вовною, з обличчям, вимашеним сажею так, що скидався на цигана. Парубок вів за собою на довгому мотузку ведмедя, оповитого сухим бадиллям гороху, з головою, зробленою з кожуха, з паперовими вухами, які весь час ворушилися, і червоним язиком, висолопленим мало не на цілий аршин. До рук хлопця, який удавав ведмедя, були прив'язані два полінець, обмотані соломною і встромлені в дерев'яні черевики, так що він ходив наче навкарачки. За ним слідом ішов другий поводитир із солом'яним віхтем і палицею, втиканою гострими кілочками, на яких стирчали шматки сала та хліба й висіли якісь пузаті торбинки.

Позаду всіх виступав Міхал, племінник органіста, який грав на сопілці, і стрибала ціла юрба хлоп'ят, що стукотіли по підлозі палицями й галасували з усієї сили.

Циган сказав: "Слава Ісусу!", потім заспівав півнем, замекав бараном, заіржав, як баский огир, і почав:

— Ведмежатники ми, з краю далекого, з-за моря широкого, з-за лісу високого, де люди догори ногами ходять, де тини з ковбас городять, де вогнем горло холодять, де горшки гріти ставлять на сонце, свині у воді плавають і горілчані дощі падають. А ми по світу ходимо й сердитого ведмедя водимо. Казали нам люди, що у вашому селі хазяї багаті, господині щедрі, дівчата гарні! От ми й прийшли з краю далекого, з-за Дунаю широкого, щоб ви на нас подивилися, чемно привітали та на дорогу що-небудь дали. Амінь!

— Ану, покажіть, на що ви здатні, то, може, і для вас дещиця в коморі знайдеться,— сказав Клемб.

— Миттю покажемо! Гей! Грай, сопілко, танцюй, Міхасю, танцюй! — закричав поводитир, лупцюючи ведмедя палицею.

Сопілка заграла, хлопчиська застукотіли палицями по підлозі й стали погукувати, поводитир удавав голоси різних тварин, а ведмідь стрибав навкарачки, клацав язиком, брикав і ганявся за дівчатами. Поводир, ніби вгамовуючи його, шмагав віхтем кого попало, вигукуючи:

— Як немає мужа вдома, ось тобі за це солома!

В хаті знявся галас, метушня, дівочий вереск, біганина, і було так весело, що люди аж за боки хапалися. Ведмідь перекидався, витівав різні штуки, качався по підлозі, кумедно підскакував, гарчав, обіймав дівчат своїми дерев'яними лапами й пускався з ними в танець під звуки сопілки. А поводитирі й хлоп'ята виробляли таке, що дивно, як хата не розвалилася від усього цього гамору, біганини та сміху.

Клембова їх щиро обдарувала, і вони нарешті пішли, але довго ще з вулиці було чути крики й гавкання собак.

— А хто ж це ведмедя вдавав? — спитала Соха, коли всі трохи заспокоїлись.

— Ясек Незграба. Невже не впізнали?

— Та як його впізнаєш під кожухом?

— Дивіться, на різні штуки в цього опудала розуму вистачає, — зауважила Кобусева.

— Ото, наче Ясек вже зовсім дурний, — заступилась Настка. Матеуш підтримав її й став наводити докази того, що Ясек зовсім не дурний, тільки несміливий дуже. Він так гаряче захищав Ясека, що з ним ніхто не став сперечатися, люди тільки презирились з прихованими хитрими усмішками.

Всі знову посідали на місця й весело гомоніли, а дівчата, на чолі з Юзькою, найсміливішою з-поміж усіх, оточили Роха, який сидів біля печі, і давай лащитись та просити, щоб він розповів яку-небудь історію, таку, як восени розповідав у Борини.

— А ти хіба пам'ятаєш, Юзю, що я тоді розповідав?

— Ще б пак! Розказували нам про Бурека, Христового пса.

— Ну, добре, розкажу вам сьогодні про королів, якщо вже ви такі цікаві.

Йому поставили під лампою стільчик, розсунулися трохи — і він лишився посередині, один, мов старий, сивий дуб на галявині, оточений тісним півколом низеньких похилих кущів. Помовчавши, Рох заговорив повільно й неголосно.

В кімнаті запала тиша, тільки веретена дзижчали та часом потріскував вогонь у печі чи шелестіло чиесь зітхання. А Рох розповідав різні чудеса про королів і криваві війни, про гори, де спить зачароване військо, чекаючи, поки розбудить його сурма, щоб прокинутися, напасти на ворогів, перемогти їх і визволити землю від нечисті; про величезні замки з золотими покоями, де зачаровані королівни в білих шатах ридають місячними ночами й чекають визволителя; де в порожніх залах опівночі звучить музика й сходяться гості на бенкет, але тільки-но проспівав півень, усе зникає, і гості знову лягають у могили; про дивні країни, де живуть люди, високі, як дерева, і такі силачі, що перекидають гори; про землі, де сховані незліченні скарби й стережуть їх пекельні змії-дракони, де водяться жар-птиці, де є чарівні палиці-самобийки, відьми,

упирі та інші страхіття й чари.

Ще інші історії розповідав Рох, такі чудесні й неймовірні, що в жінок падали з рук веретена, серця линули в цей зачарований світ, палали очі, текли сльози невимовної насолоди — дивно, як серця не вискочили з грудей від туги й подиву.

Наостанку розповів Рох про короля, якого панство на глум прозвало "мужицьким королем", тому що він був володар людяний, справедливий і робив народові добро; розповів про тяжкі війни, які довелося йому вести, про його мандри, про те, як перевдягався він у селянську одержу й ходив по селах, кумався й братався з простим людом, дізнавався про всі кривди і виправляв завдане народові лихо, гамував злобу, а потім, щоб зовсім поріднитися з селянами, одружився з сільською дівчиною з-під Кракова, на ім'я Софія, повіз її в свій краківський замок, мав од неї дітей і довгі роки керував народом, як рідний батько і перший господар.

Всі слухали Роха з дедалі більшою увагою, боячись пропустити хоч одне слово, затаївши подих, щоб не обірвати цього ланцюга чудес. А Ягуся й зовсім перестала прясти, руки в неї опустились і, припавши щокою до прядки, вона не зводила своїх синіх, повних сліз очей з Роха, який здавався їй святим, що зійшов з ікони. Він і справді нагадував святого — сивий, з довгою білою бородою і збляклими очима, наче втопленими в якийсь інший, таємний світ. Ягуся слухала його всією душею, всією силою серця, повного кипучих почуттів. Вона так гаряче сприймала цю розповідь, що ледве дихала Від хвилювання, бачила все, як живе, і наче йшла за Рохом туди, куди він вів її своїми словами. А найбільше зворушила її історія про короля і селянську дівчину. Ісусе, як це було прекрасно?

— І це сам король так жив із селянами? — спитав Клемб після довгого мовчання.

— Сам король.

— Господи, та я, мабуть би, вмерла, коли б король зі мною заговорив,— прошепотіла Настка.

— А я б пішла за ним світ за очі за одне тільки слово! Світ за очі! — пристрасно вигукнула Ягна, охоплена таким могутнім, палким хвилюванням, що, здається, з'явився б король перед нею в цю мить, сказав слово — і пішла б вона за ним, як була, в цю ніч, у мороз, у далекий світ!

Посипалися на Роха запитання: де є такі замки і таке зачароване військо, де є такі багатства і чудеса, і королі такі,— де вони?

А він відповідав їм трохи сумно і так мудро змішував правду з вигадкою, що люди лише глибоко зітхали, міркуючи про те, що діється в світі.

— Тільки сьогоднішній день наш, а завтрашній — у божій руці,— сказав Клемб.

Втомлений Рох став відпочивати, а жінки, ще схвильовані чудесами, які він розповідав, стали спочатку тихо, а потім уже вголос, щоб чули всі, згадувати різні історії, хто що знав.

Розказала щось одна, за нею — друга, потім третя й четверта згадала своє, і так кожна розказувала що-небудь нове, і снувалася бесіда, як нитки пряжі, вигравала, як місячне проміння в тьмяних мертвих водах, схованих у лісовій хащі.

Розказували про потопельницю, що приходила ночами годувати своє голодне дитя, про упирів, яким треба було пробивати в труні осиковим кілком серце, щоб вони не вставали з могил і не пили з людей кров, про полудниць, які блукають по межах і душать людей, про дерева, що говорять, як люди, про вовкулаків, про страшні видіння опівночі, про всякі страхіття, про самогубців, чаклунок і неприкаяні душі — про такі дивні й страшні речі, що волосся наїжувалося в слухачів, серце завмирало від тривоги, холодне тремтіння пробігало по тілу, і всі раптом змовкали, боязко оглядаючись і насторожено прислухаючись, бо їм вчувалося, що хтось ходить по стрісі, хтось причаївся за вікнами, і крізь шибки дивляться налиті кров'ю очі, а в темних закутках клубочать невиразні тіні... Не одна з жінок поспіхом хрестилась і, цокаючи зубами, бурмотіла молитву. Але цей страх минав, як минає тінь, коли хмарина раптом закриє сонце і зникне так само швидко,— не знати навіть, чи була вона. І знову починалися розповіді, жінки пряли й снували далі нескінченні казки, які Рох слухав з увагою. Він і сам розповів їм нову казку — про коня:

"В одного бідного селянина, який мав лише п'ять моргів землі, був кінь, страшенно норовистий і ледачий. Даремно хазяїн догоджав йому і вівсом годував,— кінь все не хотів працювати, шматував упряж, бив копитами так, що не підступись. От бачить селянин, що добром нічого не вдіє, розсердився одного разу, запряг коня в плуг і навмисне став орати старий переліг — думав, що кінь змучиться і злагідніє. Але кінь не схотів тягнути плуга. Тоді хазяїн відшмагав його добряче й примусив працювати. Кінь запам'ятав свою кривду і тільки чекав слушної нагоди, щоб помститися. Раз, коли хазяїн нахилився, щоб зняти з нього путо, кінь ударив його задніми копитами і вбив на місці, а сам утік світ за очі, на волю!

Влітку жилося коневі непогано, вилежувався він у затінку, напасався досхочу на чужих полях. Але підійшла зима, випав сніг, вдарили морози, коневі вже й паші не стало, і холод проймав до кісток. Побіг він далі шукати корму. Біг дні й ночі, однак скрізь була зима, сніг, морози. А вовки гналися за ним і вже не один з них добре обдер йому пазурами боки.

Біжить кінь, біжить і от прибігає нарешті туди, де зими вже немає. Зеленіє лука, стоїть теплінь, трава по коліна, струмочки дзвенять, іскряться на сонці, а на берегах — прохолода й вітерець тихий віє. Допався кінь до трави, бо зголоднів дуже, але тільки смикне — зирк! — а замість трави на зубах у нього гостре каміння — зникла трава! Води хотів напитися — не стало води, сама смердюча грязюка! Прилягти хотів у тіні — щезла тінь, сонце пече, як вогнем. Цілий день так мучився кінь. Хотів був повернутися назад у ліс — і лісу не стало! Заіржав, бідолаха, жалібно, а вдалині відгукнулись якісь коні. Він поплентався на ці голоси і побачив за луками чудовий палац, що був наче із срібла, замість шибок — коштовне каміння, а дах — немовби небо в зірках. І люди якісь там ходили. Кінь поплентався до них — краще, думає, важко працювати, ніж з голоду здихати. Простояв він цілий день на сонці, і ніхто до нього з вуздечкою не підійшов. Тільки надвечір підходить до нього хтось — наче хазяїн. А це й був сам Ісус Христос, найсвятіший наш господар. От він і каже коневі:

— Не потрібен ти нам, ледар ти і вбивця! От коли тебе будуть благословляти ті, хто тепер проклинає, тоді я накажу пустити тебе до моєї стайні.

— Бив мене хазяїн, то я й захищався.

— За биття буде переді мною відповідати; закон і справедливість у моїх руках.

— Я такий голодний, так пити хочу, так змучився,— простогнав кінь.

— Я своє сказав. Іди геть, бо ще й вовкам накажу, щоб роздерли тебе.

І повернувся бідний кінь до зимового краю, біг, голодний, змерзлий, охоплений великим страхом, бо вовки — Христові собаки — гналися за ним невідступно, лякаючи своїм виттям. І от, уже навесні, добрів він уночі до хати свого хазяїна й заіржав, щоб його прийняли назад. Вибігла вдова з дітьми і впізнала його відразу, хоч став він худий та змучений, а впізнавши, давай лупцювати чим попало, гнати й проклинати за те горе, яке він їм завдав. Після смерті хазяїна вона дуже збідніла й жила з дітьми у великих злиднях.

Повернувся кінь до лісу, вже не знає, що йому робити. Аж тут напали на нього дикі звірі. Він навіть і захищатися не став, все одно йому було — вмирати чи жити, але звірі його тільки обнюхали, і найстарший сказав:

— Не з'їмо тебе, шкода зубів, самі в тебе кістки та шкура. Гарзд, змилюємося над тобою, допоможемо.

Повели вони коня на поле його хазяїна, запрягли в плуг, який стояв на ріллі: вдова тепер орала ним, запрягаючись сама разом з коровою і дітьми.

— Поорють тобою, підгодуєшся, а восени ми з'їмо тебе,— сказали звірі..

Вранці прийшла вдова і, побачивши, що кінь уже стоїть запряжений у плуг, аж скрикнула від подиву. Але сумні спогади відразу охопили її, і вона стала проклинати й лупцювати коня.

Ох і попрацював же той кінь потім, ох і попрацював! Зігнала вдова на ньому свою кривду! Так ціле літо минуло в тяжкій і терплячій праці, в коня навіть шкіра облізла від хомути, проте він не заіржав ні разу, бо знав, що покараний справедливо.

Тільки через кілька років, коли в удови вже був новий чоловік і одержала вона кілька моргів, які лежали поряд з її землею, вона зласкавилась і сказала коневі:

— Скривдив ти нас, але за твою працю нас господь благословив, хліб уродив добре, і чоловік мені трапився непоганий, і земельки ми прикупили — то я вже прощаю тобі свою кривду від щирого серця.

І тієї ж ночі, коли в хаті справляли хрестини, прийшли вовки Ісусові, вивели коня із стійла й погнали до небесної стайні".

Всі дивувалися помислу божому й довго говорили про те, що бог завжди карає за зло й нагороджує за добро, і ні про кого, навіть про коня, приміром, не забуває. Ніхто, навіть хробачок нікчемний, що точить стіну, не зникне від його ока...

— Не зникне найтаємніша думка, найтаємніше грішне бажання,— додав Рох.

Почувши ці слова, Ягна здригнулась. Аж тут, як на те, увійшов Антек. Хоч у хаті було тихо, його майже ніхто не помітив, бо Валенто-ва саме в цю хвилину розповідала такі чудеса про зачаровану королівну, що веретена перестали дзижчати, всі опустили

руки і, затаївши подих, сиділи й слухали, мов заворожені.

Так минав зимовий лютневий вечір.

Душі здіймалися в небо, палали, мов смолоскипи, і шелест зітхань, ледве чутно висловлених мрій і бажань линув по хаті — наче кружляв рій барвистих метеликів.

Усіх оповивала жива, мінлива тканина чудес, що виблискувала дивними барвами і цілком затулила смутну, сіру, вбогу дійсність. Люди блукали десь у темних полях, освітлених лише саявом видінь, що жаріли кривавими загравами; йшли до срібних струмків, слухали їхні таємні пісні, плескіт і тихі поклики. Люди зникали в зачарованих лісах, де блукають лицарі й велетні, бачили дивовижні замки, страшних привидів і зміїв, що викидають з пащі пекельне полум'я. В тривозі зупинялися на перехрестях, де з реготом пролітають упирі, де розпачливо стогнуть вішалники і літають відьми з крилами кажанів. Вони блукали по могилах разом з тінями грішних самогубців, а в пустельних зруйнованих замках і костьолах чули дивні голоси, бачили нескінченні хороводи моторошних привидів. Вони брали участь у боях, спускалися в підводні глибини, де висять гірлянди сплячих ластівок, яких кожної весни випускає на землю мати божжа. Побували й у пеклі, бачили всі страхіття, пройшли крізь морок божого гніву і сліпуче саяво його святої ласки, відвідали дивовижні країни чудес і таємниць, бачили такі світи, де людські душі блукають, як птахи, осліплі від громів і блискавок, досягнули думками такі місця, куди людина заглядає лише в години чудес або уві сні, дивиться, засліплена, і не знає, чи вона ще існує серед живих.

Ех, наче море встало щільною стіною, хвилюю такого світла, чарів і краси, що зникала з очей земля, бідна хата й ця холодна ніч, і весь світ, повен скорботи, злиднів та горя, всяких кривд, плачу, жалю й чекань. І відкрився очам інший світ, новий і такий чудовий, що ніякими словами його не змалювати!

Їх оточував казковий світ, веселкою переливалося казкове життя, мрії ставали дійсністю. Вони майже вмирили від захвату і воскресали відразу ж у цьому новому житті, ясному, величному, могутньому, буйному й святому, що рясніло чудесами, мов стигла нива волошками та маками, де кожне дерево говорить, кожний струмок співає, кожен птах — зачарована душа, кожен камінь живе, кожен ліс повен чарів і кожна пригорща землі напоєна незвіданою силою, де все — величне і незвичайне — живе святим життям чудес.

Туди прагнули вони всією силою своєї туги і блукали, заворожені, там, де все спліталося в нерозривний ланцюг мрій і життя, чудес і прагнень, а чародійне коло блаженного існування, до якого одвіку, крізь усі злигодні земного буття, рвалися їхні наболілі, скалічені душі.

Що це життя, сіре і вбоге, що їм буденний день, схожий на погляди хворого, затуманені смутком? Усе — тільки морок, глуха, тяжка ніч, крізь яку тільки в годину смерті можна на власні очі побачити чудо.

Мов худоба, ярмом пригнута до землі, живеш ти, людино, поневіряєшся, клопочешся, щоб прожити день, і навіть не подумаєш про те, що діється навколо тебе, які медові пахощі здійснюються над землею, з яких святих вітварів линуть голоси, які

таємні чудеса криються скрізь!

Як сліпий камінь під водою глибокою живеш ти, людино!

В пільмі ореш ниву життя й сієш на ній сльози, працю, біль.

По багні тягнеш ти зоряну душу свою, людино!..

Бесіда в хаті тривала, і Рох охоче брав у ній участь, сам дивувався і зітхав, і плакав, коли плакали інші.

Але часом западала тиша, така довга й глибока, що чути було биття схвильованих сердець. Вологі очі світилися, ніби вкриті росою, шелестіли зітхання подиву й туги. Серця линули до ніг бога і в костюлі чудес співали йому повний вдячності гімн. У тиші співали всі серця, переповнені чарами, сп'янілі від священного вина мрій, оповиті блаженним тремтінням,— так тремтить земля, купаючись у весняному сонці, так надвечір у тиху погожу годину біжать по воді легке мигтіння і райдужні переливи, так тихо хвилюється травневого вечора молода нива, протяжно шумить і хитає колосом, ніби шепоче вдячну молитву.

Ягуся витала в небесах. Вона так глибоко почувала, так вбирала в себе те, що чула, так щиро вірила цьому, що воно зростало в неї в серці, стояло перед очима, мов живе, і вона могла б вирізати все з паперу. Діти, яких навчав Рох, дали їй кілька списаних аркушів із зошита, і Ягуся, слухаючи розповіді, вирізала королів, упирів, зміїв і всяку всячину, та так майстерно, що кожен з першого погляду міг угадати, що це таке.

Вона нарізала цих фігурок стільки, що можна було б обклеїти ними весь сволок, та ще й розмалювала їх червоними і синіми олівцями, які їй підсунув Антек. Вона так захопилася розповідями й своєю роботою, що забула про все на світі, не звертала уваги навіть на Антека й не помітила, що він нетерпеливиться й крадькома робить їй якісь знаки. Та й інші, заслухавшись, цього не помічали.

Раптом надворі люто загавкали, завили собаки. Один з Клембових синів вискочив на ґанок; повернувшись, він розказав, що якийсь чоловік стояв під вікнами і, побачивши його, кинувся тікати.

Ніхто не звернув на це уваги, ніхто не помітив, як потім, коли собаки змовкли, чиєсь обличчя майнуло за шибкою й швидко зникло. Тільки одна з дівчат, злякано скрикнувши, здивовано протерла очі.

— Там під вікном хтось ходить! — гукнула вона.

— Чуєте, сніг рипить під ногами!

— Наче хтось на стіну вилазить.

Всі завмерли, охоплені раптовою тривогою, і прислухалися, боячись поворухнутись.

— Про вовка помовка, а вовк у хату! — злякано шепнула одна з жінок.

— Про нечистого казали, от і накликали, тепер він шукає, кого схопити!

— Господи Ісусе, царице небесна!

— Ану, хлопці, вигляньте,— нікого там немає, це, певно, собаки на снігу вовтузяться.

— Та я ж сама бачила за вікном — морда з цебер завбільшки і очиська червоні!

— Примарилось тобі,— сказав Рох, і через те, що ніхто не зважувався рушати з

місця, сам вийшов у двір, аби заспокоїти всіх.

— Розкажу я вам одну легенду про святу діву, тоді забудете страхіття,— мовив він, повернувшись і знову сідаючи на своє місце. Всі трохи заспокоїлись, але раз у раз хто-небудь поглядав у вікно і здригався від жаху.

— Давно це діялось, багато віків тому, і лише в старих книжках про це написано... В одному селі під Краковом жив чоловік на ім'я Казимир, а на прізвище Яструб... Жив він у цих місцях давно, родовитий був і багатий, мав ліс, мав дім, як у панському маєтку, і млин на річці. Бог його благословив, в усьому йому щастило, комори завжди були повні, скрині грішми набиті, діти здорові й жінка хороша. А все через те, що й сам він був хороший чоловік — розумний і добрий, з лагідним серцем, справедливий до всякого живого створіння.

В громаді він верховодив, піклувався про бідняків, як батько рідний, стежив, щоб усе було по справедливості, податками не утискав, жив чесно і завжди перший готовий був допомогти чи врятувати людину.

Так і жив він собі тихо, спокійно й щасливо, мов у Христа за пазухою.

Та ось король став скликати по всій країні народ на війну проти язичників.

Тяжко засмутився Яструб, шкода йому було покидати свій дім і вирушати в запеклі бої. Але королівський гонець стояв уже біля дверей і квапив його.

Війна йшла велика: невірні турки ішли на Польщу, палили села, косячили грабували, вирізали ксьондзів, а народ винищували чи гнали в свою погану країну.

Треба було ставати на захист батьківщини, бо вічне спасіння чекає того, хто з власної волі покладе голову за свій народ і святу віру.

Скликав тоді Яструб громаду, відібрав найміцніших хлопців, коней, вози, і рановранці, після утрени, рушили вони в путь.

Усе село з плачем і голосінням випроводжало їх аж до самого перехрестя, де стояла фігура Ченстоховської божої матері.

Воював Яструб рік, воював два, а там уже й чутки про нього не стало.

Інші давно додому повернулись, а Яструба нема й нема. Думали, що він загинув чи потрапив у турецьку неволю — про це стиха розповідали різні перехожі, старі жебраки та мандрівники.

Аж нарешті, наприкінці третього року, напровесні, повернувся Яструб — сам-один, без челяді, без возів і коней. Прийшов пішки, змучений, змарнілий, з ціпком, як жебрак.

Помолився він гаряче перед статуєю божої матері на перехресті, подякував їй за те, що дозволила йому побачити рідну землю, і хутко пішов до села.

Ніхто з ним не вітався, ніхто його не впізнавав, тільки собаки гавкали, і йому раз у раз доводилося їх відганяти.

Підходить він до свого дому, протирає очі, а впізнати не може.

Ісусе, Маріє! Комор немає, стаєнь немає, садків немає, тинів навіть немає, а від худоби та реманенту й сліду не лишилося... Замість хати обгорілий зруб стримить... Дітей нема, порожньо, страшно! Тільки хвора жінка виповзла йому назустріч з якоїсь

ями й заридала гірко.

Наче грім його вдарив!

Довідався Яструб, що поки він воював і громив ворогів, у його господу прийшов мор і винищив усіх дітей, потім блискавка спалила дім, вовки подушили худобу, лихі люди пограбували майно, сусіди загарбали землю, посуха спалила хліб на полях, а решту градом побило... І так не залишилося нічого — тільки земля під ногами та небо над головою.

Цілий день просидів Яструб на порозі, наче змертвілий, а надвечір, коли задзвонили до вечірні, раптом схопився і почав страшним голосом проклинати бога.

Марно спиняла його жінка, марно в ногах у нього повзала, благаючи замовкнути, він проклинав і проклинав, кричав, що даремно він кров проливав за справу господню, страждав від ран, терпів голод, даремно був чесним і побожним,— господь покинув його і прирік на погибель!

Страшно він ганив бога, кричав, що краще вже нечистому продатися, бо тільки він не покидає людину в біді.

Ясна річ, на такий заклик нечистий одразу з'явився перед ним. А Яструб від злості вже не тямить себе, одне кричить: "Допомагай, дияволе, якщо можеш, бог мене тяжко скривдив!"

Дурний, він не зрозумів, що господь його перевірити й випробувати хотів.

"Допомогти тобі? А душу мені продаси?" — проскреготів нечистий.— "Продам, хоч зараз!"

Склали договір і підписав його чоловік кров'ю з безіменного пальця.

І з того дня знову почало йому щастити. Сам він мало що робив, тільки доглядав та порядкував, а все за нього робив Міхалек — так наказав звати себе нечистий. Допомогали й інші чорти, перевдягнені наймитами або німцями. І незабаром господарство в Яструба стало ще більше й багатше, ніж раніш.

Тільки дітей не було — як же вони без благословення божого могли народитися!

А Яструба це дуже засмучувало, і ночами він іноді думав про те, що доведеться після смерті горіти у вічному вогні, і не тішило його тоді багатство, ніщо не тішило... Одначе Міхалек довів йому, що всі багатчі, пани, королі, вчені і навіть найвищі єпископи продали душі нечистому, а ніхто з них цим не переймається, не думає, що там буде з ним після смерті, а тільки розважаються всі, пиячать та бенкетують!

Отож Яструб заспокоювався й ще більше поставав проти бога: власними руками зрубав хрест, що стояв біля лісу, ікони всі з дому повикидав і добирався вже до статуї Ченстоховської божої матері на перехресті — хотів її розтрощити — вона нібито орати йому заважала! Ледве жінка благаннями й сльозами втримала його від цього.

Роки за роками линули, мов бистра річка, і надмірно зростали багатства Яструба, а за ними й шана. Сам король до нього заїжджав, запрошував до двору і садовив за стіл разом із своїми придворними.

Яструб цим дуже пишався. Став чванливий, бідноту зневажав, усяку совість і чесність втратив і вже цілий світ мав за ніщо. Дурний, не думав про те, як доведеться

йому розплачуватись...

І настала нарешті година розплати, в бога вже не вистачило терпіння й поблажливості до запеклого грішника.

Надійшов час суду й покари.

Спочатку звалились на Яструба тяжкі хвороби й не відпускали ні на мить.

Потім скотину мор знищив. Потім блискавкою спалило всі будівлі. Потім градом побило хліб у полі. Потім втекла від нього вся челядь.

Потім настала така посуха, що все в полі спопеліло дотла, дерева посохли, річки обміліли, земля порепалася.

Потім покинули його всі люди, і нужда сіла на його порозі.

А він хворів тяжко, м'ясо в нього відвалювалося шматками, кістки порохнявіли.

Даремно благав він порятунку в Міхалека та в його пекельних товаришів: навіть нечистий не допоможе тому, над ким тяжіє рука божого гніву! Чорти не хотіли рятувати нещасного, він уже й так належав їм, і для того, щоб швидше помер, вони дмухали в його страшні рани, щоб вони ще дужче ятрилися.

Тільки милосердя боже могло його врятувати.

Раз уночі, пізньої осені, знялася така хуртовина, що вітром зірвало покрівлю, повиривало всі вікна й двері. Враз тут де не взялася ціла юрба чортів і давай танцювати навколо та вбігати з вилами в дім, бо Яструб уже конав.

Жінка боронила його, як могла, то затуляла святою іконою, то робила свяченою крейдою знаки на порогах і на вікнах. Вона зовсім знесилалась від думки, що чоловік помре без святого причастя, не помирившись з богом. І, хоч він і в останню годину свою залишився запеклим грішником і заборонив їй це, хоч нечиста сила перешкоджала, жінка обрала слушну хвилину й побігла в плебанію до ксьондза.

Але ксьондз збирався в гості й не схотів іти до безбожника.

"Кого бог залишив, того чорти повинні забрати, я вже тут нічого зробити не можу!"

І поїхав до поміщика грати в карти.

Заридала жінка з горя, впала на коліна перед статуєю божої матері і з щирою тугою, з кривавими сльозами благала про милосердя. Змилювалась над нею божа мати і мовила: "Не плач, жінко, благання твої почуто".

І зійшла до неї з вівтаря, як була, в золотій короні, в блакитному плащі, всипаному зірками, з чотками на поясі, осяяна святою добрiстю, схожа на ранкову зорю. Жінка впала перед нею ниць.

Підняла її діва Марія своїми святими руками, обтерла їй сльози, пригорнула до серця і сказала ласкаво:

"Веди мене в свій дім, може, я тобі чимось допоможу, слуго моя вірна".

Вона глянула на вмираючого, і тяжко засмутилася її милосердна душа.

"Без ксьондза тут не обійдеться! Адже я — тільки жінка і не маю тієї сили, яку Ісус дав ксьондзам. Ксьондз у нас ледачий, про людей не дбає. Поганий він пастир і дасть за це відповідь богові. Але тільки він один може відпустити гріхи. Я сама піду в маєток, покличу того картяра. Ось, візьми мої чотки, захищай ними грішника, поки я вернусь".

Та як іти? Ніч темна, вітер, дощ, грязюка, дорога далека, і до того ж скрізь чорти пройти не дають.

Але цариця небесна не злякалася, ні! Прикрила тільки голову плахтою від зливи і пішла в темряву. Добрела до маєтку страшенно втомлена, промокла до нитки. Постукала й покірно просить, щоб ксьондз зараз же йшов до хворого. Проте ксьондз, побачивши, що це якась жебрачка, а надворі така собача погода, звелів їй переказати, що прийде вранці, бо зараз йому ніколи,— й далі грав у карти, пив і веселився з панами.

Мати божа лише зітхнула, засмучена тяжкою підлотою. На її знак з'явилася золота карета, запряжена баскими кіньми, з лакеями на приступках, сама ж вона перевдяглася у вельможну пані і зайшла до кімнати.

Звісно, ксьондз негайно поспішив з нею до хворого.

Приїхали вони ще вчасно, але смерть уже сиділа на порозі, а чорти силоміць рвалися до Яструба, щоб схопити його живцем раніше, ніж приїде ксьондз із святими дарами. І тільки жінка то захищала Яструба чотками, то іконою затуляла, то вголос читала святу молитву.

Сповідався Яструб, покаювся, перепросив бога, дістав розгрішення і в ту ж мить віддав богу душу. Богородиця сама закривала йому очі, благословила жінку, а зляканому ксьондзові сказала: "Іди за мною!"

Він ще нічого не розумів, але пішов. Виходить, дивиться — ні карети, ні лакеїв, надворі злива, грязюка, темрява, і смерть іде за ним слідом. Ще більше злякався ксьондз і побіг за святою дівою до каплиці.

Бачить — вона вже в мантиї й короні, оточена хором ангелів, вступає на вівтар, на своє колишнє місце. Впізнав він тоді царицю небесну, страх охопив його, впав він на коліна і заривав, простягаючи до неї руки й благаючи милосердя.

А Марія глянула на нього гнівно і каже: "Так будеш ти стояти на колінах і плакати довіку, поки не спокутуєш гріхи свої".

І ксьондз у ту ж мить скам'янів і так з того часу й стоїть на тому самому місці. Тільки ночами плаче, простягає руки й чекає помилювання. От вже багато віків стоїть він там на колінах. Амінь! І досі можна бачити цю кам'яну статую в Домброві під Пшедбожем. Стоїть вона біля костюлу, як вічне нагадування і застереження грішникам, що кара за зло нікого не минає...

Рох скінчив. Довге й глибоке мовчання залягло в кімнаті. Кожен міркував над щойно почутою легендою, і серце кожного було сповнене святої тиші, добрості, подиву й страху. Та й що можна сказати в таку мить, коли душа людини розтоплюється, як залізо на вогні, наповнюється такою ясністю, що, здається, торкни її — і розіллється вона зоряним дощем, і розкинеться райдугою поміж небом і землею.

Так сиділи всі в мовчанні, поки в серцях не згасли останні жарини.

Матеуш вийняв флейту і став тихо награвати якусь щиру й мінливу мелодію — наче сипалися роси на тонке павутиння. Соха затигла: "Під твою оборону..." — і всі тихо підспівували їй.

Потім потроху розговорилися — про те, про се, як звичайно. А молодь уже почала пересміюватись, бо солдатка Тереза загадувала хлопцям кумедні загадки; раптом хтось у хаті сказав, що Борина вже повернувся з суду і п'є зараз у корчмі із своєю компанією. Ягуся потихеньку накинула хустку і вийшла, не покликавши з собою Юзю, а за нею крадькома вибрався з кімнати й Антек. Він наздогнав її ще в сінях, біля порога, міцно взяв за руку й повів іншими дверима на подвір'я, а звідти садком поза клуні

Їхнього зникнення майже ніхто не помітив, бо Тереза голосно вигукувала:

— "Ні тіла, ні душі не має, а під периною зростає!" Що це таке?

— Хліб! Хліб! Це кожному відомо! — хором відповідали їй дівчата й парубки, що оточили її.

— Або от ще: "Біжать гості по липовім мості".

— Горох у решеті!

— Кожна дитина цю загадку знає!

— Скажіть іншу, розумнішу!

— Ну, то слухайте: "У сорочці в світ приходить, а по світу голий ходить".

Довго думали, що це; нарешті Матеуш здогадався, що це сир, і сам загадав таку загадку:

"Липове дерево весело співає, а кінь на барані хвостом махає". Насилу зміркували, що це скрипка.

Потім Тереза загадала іншу, ще важчу загадку: "Ні рук, ні ніг, ні голови, ні пуза не має, а де не повернеться, скрізь співає".

Це мало означати вітер. Тут усі почали сперечатися, кепкувати з Терези, загадувати ще кумедніші загадки, і вся хата загула гомоном і сміхом.

Так ще довго, весело розважалися на досвітках у Клембів.

XI

...Вони вбігли до саду, тихенько просковзнули під навислими гілками і швидко, тривожно, мов сполохані олені, майнули за клуні, в сніговий морок, у беззоряну ніч, у незмірну тишу замерзлих полів.

І ніч вкрила їх. Зникло село, обірвалися раптово людські голоси, завмерли найслабші відгомони життя, і обоє відразу забули про все на світі. Обнявшись і міцно притулившись одне до одного, радісні і стривожені, мовчазні, хоча все співало у них всередині, вони бігли, трохи похилившись, щодуху мчали кудись далеко, в світ, оповитий синявою й мовчанням.

— Ягусю!

— Що?

— Це ти?

— А хто ж?

Тільки такими короткими вигуками й обмінювалися вони, часом зупиняючись, щоб звести дух.

Їм заважало говорити тривожне биття сердець, могутній крик затаєного щастя рвався з грудей. Вони щохвилини дивилися одне одному в очі, і очі спалахували, як

німі, пекучі блискавиці, вуста припадали до вуст з такою грозовою силою, з таким голодним і ненаситним вогнем, що обоє хиталися в знемозі, горло їм стискало, серця готові були розірватися. Земля тікала з-під ніг, вони наче летіли кудись у вогненну прірву. Оглядаючись навколо осліпними очима, обоє раптом зривалися з місця і знов бігли, не знаючи, куди й навіщо, аби тільки далі, в найглибшу темряву, туди, де все затуляли щільно переплетені тіні.

Ще сажень... ще два... глибше в ніч... і от уже все зникло з очей, весь світ і навіть пам'ять про нього, і вони йшли наче в забутті, в якомусь таємному сні, який важко згадати, бо відчуваєш його тільки душею. Вони ще не прокинулися від того чудового сну, що снівся їм наяву, там, у Клембовій хаті, де тонули вони в променистому тумані тихих містичних казок, які ронили їм у душі дивовижні квіти мрій, святого страху, найглибшого подиву, захвату і незгасної туги.

Ще були вони оповиті чародійною веселкою чудес і марень, ще, здавалось, пливли в хороводі привидів, що проходили в них перед очима того вечора. Мандрували в казкових краях, вражені, заворожені, по незліченних колах неможливого й чудесного. Видіння колихалися в присмерку, блукали в небі, зростали з кожним поглядом очей і так владно полонили думки, що Антек і Ягна часом завмирили в тривозі і тулилися одне до одного, зацікавлені, злякані, вдивлялися в бездонну невиразну прірву уяви, поки знову не розцвітали в них у серцях квіти подиву, святий цвіт віри й молитовного захвату. А потім, отямившись, вони довго, здивовано блукали очима в темряві, не розуміючи добре, чи живі вони ще, чи справді з ними діялися такі чудеса, чи, може, все це тільки сон, примара...

— Ти не боїшся, Ягусю, ні?

— Та я з тобою пішла б хоч і на смерть! — шепнула Ягуся, пристрасно горнучись до нього.

— Чекала ти мене сьогодні? — спитав Антек за хвилину.

— Аякже! Тільки хто-небудь зайде в сіни, мене так і підкине. Через тебе тільки я й пішла до Клембів... Думала, не дочекаюсь...

— А коли я зайшов, ти вдала, наче мене й не бачиш!

— Дурнику! Як би ж я дивилась?... Щоб хто догадався... Але мені так серце стисло... що я мало не впала... навіть води мусила випити, щоб отямитись.

— Наймиліша ти моя!

— Ти позаду сидів, я чула, але боялась оглянутися, боялась заговорити. А серце в мене так калатало, так стукотіло... мабуть, усі чули... Господи... я мало не закричала з радості!

— Я так і думав, що застану тебе в Клембів і ми разом підемо...

— Я додому хотіла бігти, ти мене присилював...

— Хіба тобі не хотілось, Ягусю?

— Що ти! Скільки разів я думала: "Ох, якби так було!", скільки разів...

— Ти думала так? Думала? — шепнув Антек пристрасно.

— Аякже, Антосю! Завжди, завжди. Там за перелазом недобре...

— Правда! Тут нас ніхто не сполохає. Ми самі...

— Самі!.. І темінь така...— шепотіла Ягна, кидаючись йому на шию і обіймаючи з усією силою шаленства й любові.

Завірюха вщухла, і тільки часом м'яко повівав вітерець та наче ласкаво шепотів щось, охолоджуючи їхні розгарачені обличчя. Не видно було ні зірок, ні місяця. Небо нависло низько, клубочило на ньому тільки брудне, розшарпане руно хмар, наче стадо бурих волів полягало на порожніх, оголених горах. А далі все було запнуте сірим димом, і все навколо зіткане з туману, тремтячої мли, скаламученої темряви.

Ледве чутний, глибокий і тривожний шум тремтів у повітрі,— здавалося, він плив, чи то від лісів, які потопали в темряві, чи то з глибоких розколин поміж хмарами, звідки раз у раз вилітали зграї білих хмаринок і швидко тікали геть, мов весняні птахи, гнані шуліками.

Ніч була темна й болісно тривожна, мовчазна й водночас повна дивного руху, жаху, невловимого тремтіння, тривожних шепотів, причаєних у морозі привидів. Здавалося, навколо діються речі незбагненні й страшні. Іноді раптом у високому мороці блищали примарно-бліді сніги чи якісь холодні, гнилі, сірі відблиски проповзали у млі, звиваючись, як змії, а потім ніч знову заплющувала повіки — і морок чорною суцільною пеленою вкривав землю. Все зникало, і погляд, не маючи за що вхопитися, безсило падав у безодню жаху, душа ціпеніла, наче засипана могильною землею. Іноді розривалися темні завіси, мов розпороті ударами блискавки, і крізь страшні провалля хмар у глибині виднілися темно-сині поля тихого зоряного неба.

І знову з полів чи з хат, з неба чи з далечини, повитої мороком, невідомо звідки долітали розпорошені, повзучі голоси; а може, то заграви,— як відгомін привидів, звуків і давно зниклих речей, що блукають по світу,— линули жалібним хороводом і зникали невідомо де, мов згасле зоряне світло.

Антек і Ягна були сліпі й глухі до всього. В них бушувала буря, зростала й дужчала кожної хвилини, переливаючись з серця в серце потоками палких невисловлених бажань, блискавичних поглядів, болючого тремтіння, раптової тривоги, пекучих поцілунків, слів, плутаних, безладних, але разючих, як дикі удари грому, потоком смертельної знемоги, ніжності й такого божевільного захвату, що вони до болю стискали одне одного в обіймах, душили так, наче кожен хотів видерти в іншого душу і захлинутися блаженною мукою. Затуманені очі не бачили вже нічого, навіть одне одного.

Так, підхоплені ураганом кохання, сліпі, збожеволілі, забувши все на світі, злившись в одне ціле, вони, мов два палаючих смолоскипи, мчали в щільний морок, в порожню й глуху ніч, щоб віддатися одне одному до смерті, до самого дна душі, яку палив одвічний голод кохання.

Вони вже не могли говорити, тільки звідкілясь із самої глибини рвалися нестямні крики, шепіт, здушений, уривчастий і пекучий, мов язика полум'я, слова, напоєні пристрастю: їхні погляди, повні божевільного жаху, мов два урагани, які мчать один одному назустріч. І нарешті охопив їх такий страшний порив бажання, що вони з диким

стогоном обнялись і впали на землю... зовсім непритомні...

Весь світ закружляв і разом з ними полетів у вогненну безодню.

— Збожеволію!

— Не кричи... Тихо, Ягусю...

— Не можу...

— Як серце в мене не розірветься!

— Згорю!.. Ради бога пусти... Дай зітхнути...

— Ісусе... Вмираю! Ісусе...

— Єдина ти моя!

— Антосю! Антосю!

...Як сховані в землі соки прокидаються кожної весни, в безсмертній жадобі прагнуть одне до одного через усі перешкоди з різних кінців світу, поки не знайдуть одне одного і не зіллються в святій таємниці зачаття, щоб з'явитися потім перед здивованим поглядом, чи то квіткою, чи весняним дощем, чи душею людською, чи шумливою зеленню дерев, так і закохані линули одне до одного через болючу тугу, через дні мук — довгі, сірі, порожні дні — і от, нарешті, знайшли одне одного, і з однаковим нестримним криком бажання з'єдналися в обіймах, сплелися міцно — як ото сосни, коли буря вирве їх з землі, розстрошить і кине, а вони розпачливо сплетуться і в останній смертельній боротьбі гойдаються, і шумлять, і гнуть, обнявшись, аж поки не впадуть в обійми смерті.

А ніч ховала їх, щоб сталося призначене...

Десь у темряві почали перегукуватись куріпки — так близько, що чути було, як рухається цілий табунець: лунав шелест крил, розправлених для польоту. Іноді окремі звуки порушували тишу, а з села неподалік долинав голосний спів півнів.

— Пізно вже...— тривожно шепнула Ягна.

— Ні, до півночі ще далеко, це вони кричать на зміну погоди.

— Відлига буде...

— Так, сніг розмокнув.

Десь поблизу, наче за кущем, під яким вони сиділи, раптом заговтузились зайці. Вони ганялись одне за одним, стрибали, пустували і раптом цілою зграєю промчали мимо, так що Антек і Ягна аж підскочили з переляку.

— Паруються, поганці! Вони в цей час сліпнуть, що й людини не помічають. Значить, весна близько.

— А я вже злякалась, думала, що якийсь звір!

— Тихше, пригнися! — раптом шепнув Антек зляканим голосом. Обоє мовчали, пришикнувши під кущем. З темряви, освітленої лише блиском снігів, виринули якісь довгі, повзучі тіні... Вони посувалися повільно, скрадаючись, часом зникали зовсім, наче западали під землю, тільки очі їхні блискали, мов світлячки в хащі. От вони промчали мимо, за два кроки від них,— і раптом залунав короткий, жалібний, передсмертний крик зайця, потім голосний тупіт, хрип, якась страшна метушня,

хрускіт кісток на зубах, грізне гарчання — і знову глибока, моторошна тиша.

— Вовки зайчика роздерли!

— І як це вони нас не вистежили?

— А ми за вітром сидимо, от вони й не почули.

— Страшно... Ходім уже... Змерзла я...— Ягна здригнулась. Але Антек обняв її й став зогрівати такими поцілунками, що вони знову забули про все на світі. Міцно обнявшись, вони пішли якоюсь стежкою, що сама лягла їм під ноги. Ішли, важко похитуючись,— так дерева, вкриті безліччю квітів, тихо гойдаються під дзижчанням бджіл...

Обоє мовчали, і лише звуки поцілунків, зітхання, жагучі вигуки, глухий шепіт пристрасті, радісне биття сердець оточували їх тремтячим жаром весняних полів. Вони й самі були, мов квітучі весняні луки, які потопають у ясній радості. Так само розцвітали їхні очі, так само віяло від них жарким подихом землі, зогрітої сонцем, тремтінням ростучих трав, блиском і дзвоном струмків, пташиним гомоном. Серця їхні вторували серцю матері землі; слова, тихі, скупі й повні значення, народжувалися з самої глибини душі, мов яскраво-зелені пагінці травневого світанку; подих схожий був на вітерець, який пестить молоду парость, а душі — на сонячний весняний день, на колосисті ниви, повні пісень жайворонків, світла, шелесту й непереможної радості життя.

Інколи вони раптом замовкали й зупинялися, наче поринаючи в темряву небуття. Так інколи хмара вкриє сонце — і світ притихне, потьмариться, замислиться, згине на мить у тривозі й смутку.

Але вони прокидалися від заціпеніння, і знову радість спалахувала пожежею, чуття єднання співало в серцях, окрилювало душу силою такого щастя, такого прагнення польоту, що, самі того не помічаючи, вони раптом заспівували якусь пристрасну дику пісню. Ішли, погойдуючись у її такт, і голоси їхні тріпотіли в повітрі райдужними крилами, зоряними іскристими каскадами розсипалися в мертвій порожнечі ночі.

Анте́к і Ягна нічого вже не відчували, вони йшли, пригорнувшись одне до одного, безвільні, сп'янілі від цього нелюдського могутнього почуття, що несло їх в якийсь інший таємний світ і виривалося з сердець безладною, плутаною піснею без слів.

Дика, буйна пісня рвалася потоком з переповнених сердець, мчала в світ переможним криком любові. Вона палала, як вогненний кущ у хаосі мороку й нічних тіней,— то лунала, наче тяжкі розбурхані хвилі, що рвуть льодові кайдани, то дзвеніла ледве чутним, ніжним і солодким шелестом, мов хвилі нив, що гойдаються на сонці.

І розривалися золоті ланцюги звуків, розліталися за вітром чи, вкриваючись іржею, важко повзли по ланах і вже здавалися лише голосами ночі, безсилим риданням, сирітським покликом, криком переляку й загибелі... І вмирали в могильній тиші.

Але за хвилину, мов сполохані птахи, злітали, рвалися до сонця в шаленому пориві, і серця повнилися могутньою жадобою лету, прагнули зникнути, розпорошитися в усьому, і знов линула пісня, як гімн екстазу, як молитва всієї землі, невмирущий поклик життя.

— Ягусю! — шепнув Антек здивовано, ніби тільки щойно побачив Ягну біля себе.

— Ну, я тут! — відгукнулася вона тихо, із сльозами в голосі. Вони спинилися на стежці, що тяглася вздовж села, за клунями, вже на тому боці, де стояла хата Борини. Ягна раптом заплакала.

— Що тобі?

— Хіба я знаю... Так чогось мені боляче стало, сльози самі ллються. Антек дуже стривожився. Вони присіли біля чиеїсь клуні, на виступі балки, і він пригорнув її до себе, обняв двома руками, а вона, як дитина, припала до його грудей і замислилась. Сльози котилися у неї з очей, мов росинки з квітів. Антек витирав їх то долонею, то рукавом, але вони все текли й текли.

— Боїшся?

— Чого боятися? Ні. Тільки така тиша в мені зростає, наче смерть стоїть за плечима. Так мене щось хапає, так підносить, що вчепилася б я руками за небо і з тими хмарами помчала б хтозна-куди, в далекий світ.

Він нічого не відповів. Обоє мовчали, раптом спохмурнівши,— якась тінь упала на душі, скаламутила ясний спокій, наповнила їх дивною болючою гіркотою. Ще дужче потягло їх одне до одного, ще більше шукали вони одне в одному опори, ще більше прагнуло кожне знайти в серці іншого якийсь невідомий світ.

Війнув вітер, тривожно захиталися дерева, осипаючи їх мокрим снігом. Густі важкі хмари почали раптом розпорошуватися, тікати в різні боки, і тихий переривчастий стогін полинув над снігами.

— Треба додому бігти, пізно вже,— шепнула Ягна, підводячись.

— Не бійся, ще не сплять — на дорозі голоси чути. Напевно, розходяться від Клембів.

— Я цебра залишила в хліві, як доїла. Коли б корови ніг собі не поламали.

Обоє замовкли, бо неподалік залунали чийсь голоси. Вони швидко стихли, віддаляючись, але десь збоку, наче на тій самій стежці, зарипів сніг, і якась висока тінь майнула так виразно, що Антек і Ягна схопилися.

— Там хтось є... причаївся під тином!

— Ні, це тобі примарилося. Часом від хмар такі тіні біжать. Обоє довго прислухалися, вдивляючись у темряву.

— Ходім на сінник, там спокійніше! — шепнув Антек.

Обоє щохвилини боязко озирались, зупинялись, затаївши подих і прислухаючись, але навколо була мертва тиша. Обережно скрадаючись, вони підійшли до сінника і влізли в глибоку діру, що чорніла біля самої землі.

Знову потемніло навколо, хмари збилися в щільну заслону, бліді відсвіти згасли, ніч склепила очі й замовкла в глибокому сні. Вітер ущух, але тиша стала ще глибшою й тривожнішою — чути було, як тремтять гілки, обвислі під снігом, як далеко-далеко булькоче вода, падаючи на млинові колеса. Через деякий час знову зарипів сніг на стежці — вже тепер добре чути було тихі, обережні, наче вовчі кроки... Якась тінь

відокремилася від стіни і, зігнувшись, посувалася по снігу, все наближалася, зростала, зупинялася на мить і знову йшла. От невідомий зайшов за сінник, підповз до самого отвору й довго прислухався...

Потім відповз до перелазу й зник під деревами.

Не минуло й п'яти хвилин, як він знову з'явився, тягнучи за собою величезний оберемок соломи. Зупинився, прислухався і, скочивши до сінника, заткнув діру цим оберемком соломи. Чиркнув сірник, і вогонь вмить побіг по соломі, затріскотів, заблищав тисячею язиків, а через хвилину розгорнувся кривавою завісою, охопивши всю стіну сінника...

Борина, зігнувшись, страшний, як мрець, чекав з вилами в руках.

Антек і Ягна відразу зрозуміли, що діється. Червоні відблиски вогню почали проникати всередину, їдкий дим наповнив яму. Вони з криком схопилися, заметушилися, натикаючись на стіни, не знаходячи виходу. Вони збожеволіли від жаху, задихалися. Нарешті Антек якимсь чудом нашттовхнувся на дошку, що затуляла вхід, уперся в неї щосили і разом з нею вивалився на землю. Раніше ніж він устиг схопитися на ноги, старий кинувся на нього і вдарив вилами, намагаючись проткнути наскрізь, але не влучив. Антек схопився на ноги і, не давши батькові вдарити вдруге, стусонув його кулаком у груди і помчав, не озираючись.

Старий кинувся до сінника, але й Ягни вже там не було, вона тільки майнула мимо і зникла в темряві. Тоді він залементував божевільним, нестямним голосом: "Горить! Горить!" — і забігав навколо з вилами. Вогонь, наче його роздмухував нечистий, охопив уже весь сінник і з сичанням знявся вгору страшним стовпом полум'я й диму.

Став збігатися народ, у селі залунали крики, хтось ударив на сполох, і тривога охопила всіх, а заграва зростала, вогонь червоною плахтою кидався в усі боки і бризкав дощем іскор на всі будівлі, на все село.

XII

Що діялося в Ліпцях після тієї пам'ятної ночі, це й найбільшому розумникові нелегко було запам'ятати й розказати. Село зашуміло, наче мурашник, коли який-небудь пустун копне його палицею.

Ледве тільки розвиднілось і люди встигли протерти очі, як усі поспішили на пожарище. Дехто вже дорогою дочитував молитву і мчав чимдуж, як на ярмарок.

День настав хмарний, такий імлистий, що навколо сіріло, мов на світанні, хоча вже наближалось до полудня. Сніг падав мокрими пластівцями, запинаючи все навколо широкою мокрою рядниною. Але ніхто не зважав на негоду, звідусюди сходилися на пожарище люди і стояли тут годинами, стиха розмовляючи про вчорашнє та пильнуючи, щоб почути щось новеньке.

Галас знявся чималий, народу збиралося чимраз більше — вже й біля тину юрмилися купками, і на подвір'ї було повно, а найбільше купчилися біля сінника. Аж червоно було на снігу від жіночих спідниць.

Сінник згорів дотла і розвалився, тільки два стовпи стирчали, обвуглені, як

головешки. На хлівах і повітці покрівлі були зірвані до самих бантин, а вся стежка й навколишнє поле засипані попелом, обгорілими дранками, обвугленими трісками.

Сніг ішов без упину й поступово вкривав усе, але місцями танув від тліючих жарин. Часом з розкиданого навколо сіна виривалися струмочки чорного диму, спалахував блідий тріскучий вогник — і відразу ж селяни кидалися до нього з баграми, затоптували чобітьми, били палицями, засипали снігом.

Вони саме розгребли одну таку палаючу купу, коли раптом хтось,— здається, Клембів син — зачепив багром обгорілу ганчірку і високо підняв її.

— Ягусина хустка! — глумливо крикнула Козлова, бо всі вже знали, що трапилося вчора.

— Порийтеся-но ще, хлопці, може, знайдете там і штани.

— Ні, штани на ньому залишилися, хіба що він їх дорогою загубив.

— Дівки вже шукали, та їх хтось випередив.

— Щоб Ганці віднести! — говорили жінки, регочучи.

— Тихо ви, сороки! Для розваги, чи що, сюди збіглись, глумитися з чужого нещастя! — гримнув обурений солтис.— Додому, жіноцтво, чуєте! Чого тут стоїте? Досить уже намололи язиками!

Він почав їх розганяти.

— Ви нас не займайте! Пильнуйте своєї справи, якщо на те поставлені! — гукнула Козлова з такою люттю, що солтис лише глянув на неї, плюнув і пішов у двір. З жінок ніхто і з місця не рушив. Вони ногами присували до себе хустку, розглядали її і про щось тихо й погрозово говорили.

— Таку кочергою треба з села гнати, як відьму,— голосно сказала Кобусева.

— Правда! Це ж через неї все, через неї! — підтримала її Сікора.

— Звісно! Ще бог нас боронить, бо ж усе село могло піти димом! — шепнула Соха.

— Чудо, справжнє чудо!

— Вітру не було, та й вчасно помітили.

— А цікаво, хто це на сполох ударив? Адже всі на селі вже спали.

— Кажуть, наче ведмежатники йшли з корчми і перші побачили.

— Любі ви мої! Їх сам Борина на сіннику спіймав і ледве встиг вигнати, аж тут вогонь і спалахнув. Я ще вчора в Клембів, коли вони разом вийшли, подумала: тут щось буде.

— Видно, він давно вже їх підстерігав!

— Ну, ще б пак! Каже мій хлопець, що вчора старий весь час ходив по вулиці перед Клембовою хатою. Підглядав за ними,— буркнула Кобусева.

— Не інакше, як це Артек по злобі підпалив!

— Хіба ж він не грозив так зробити?

— Все село про це знає.

— Мусило так скінчитися, мусило,— під'юджувала Козлова.

А в іншій групі старших жінок шепотілися про те ж саме, але тихше й поважніше.

— Чули, старий так побив Ягну, що вона хвора лежить у матері.

— Еге ж! Він ще до світанку її вигнав і скриню викинув їй вслід, і всю одержу,— сказала Бальцеркова, яка досі мовчала.

— Не меліть казна-чого! Я щойно була в них у хаті, скриня стоїть на своєму місці,— втрутилася Плошкова. І додала голосніше: — Та я ж іще на їхньому весіллі казала, що так скінчиться.

— Що діється, Ісусе, що діється! — простогнала Соха, хапаючись за голову.

— Пхе! Заберуть його в тюрму, тільки й того.

— Так йому й треба. Адже все село могло згоріти!

— Я вже спала міцно, аж тут Лука, що з ведмежатниками ходив,— як застукотить у вікно та як закричить: "Горить!" Ісусе, Маріє! У вікнах червоно, наче хто жаринами шибки засипав... З переляку мені руки-ноги відібрало... Коли вже на сполох б'ють, і люди кричать...— розповідала Плошкова.

— Тільки-но сказали, що в Борини горить, мені відразу на думку спало, що це Антекове діло,— перебила її інша жінка.

— Тихо! Кажете так, наче на власні очі бачили.

— Бачити не бачила, а всі так кажуть.

— Ягустинка ще на масниці скрізь дзвонила про це!

— Не інакше, як закують його і в тюрму повезуть.

— Нічого йому не зроблять! Бачив хто? Є на це свідки? — втрутилася Бальцеркова, велика сутяга, яка добре знала закони.

— Адже старий спіймав його на місці.

— Спіяти — спіймав, але на чомусь іншому. Та хоч би він і бачив, як той підпальовав, свідчити він не може, бо вони з Антеком ворогували.

— Це вже справа суду — не наша. А хто винен перед богом і людьми, як не ця сука Ягна? — сердито й голосно сказала Бальцеркова.

— Правда! Правда! Такий сором, такий гріх! — зашепотілися жінки, тісніше збившись в купу, і давай одна поперед одної згадувати Ягнині гріхи.

Вони говорили чимраз голосніше, лаяли Ягну дедалі завзятіше, розповідали те, що було, чого й не було,— все, що коли-небудь про неї чули або й самі вигадали. Засичали в серцях колишня злість і заздрість, мов кам'яний град, полетіли на Ягну прізвиська, прокльони, погрози, слова ненависті й злоби. Якби вона з'явилася тут у цю хвилину, на неї неодмінно кинулися б з кулаками.

А в іншому гурті чоловіки, хоч і спокійніше, але з не меншим завзяттям лаяли Антека. Потроху гнів проймав усі серця, глибоке обурення хвилювало юрбу, спалахувало в очах блискавками, і не одна рука грізно стискалася в кулак, не одне жорстоке слово падало, мов камінь. Навіть Матеуш, який спочатку захищав Антека, замовк і лише під кінець сказав:

— Мабуть, він з глузду з'їхав, якщо на таку справу міг зважитися. Але тут вискочив наперед розлючений коваль і став пояснювати чоловікам, що Антек давно погрожував підпалити батькову хату й що старий про це знав і пильнував цілими ночами.

— Він це зробив, я готовий присягнути, та, зрештою, є свідки, посвідчать. Таких, як

Антека, карати треба! Хіба не він завжди підмовляв хлопців бунтувати проти старших? Хіба не він намовляв їх на все зло? Я навіть знаю, з ким він змовлявся, навіть бачу їх зараз, вони мене слухають. Та ще й сміють захищати такого! — гукнув він грізно. — Від нього зараза по всьому селу йде! В тюрму його треба, в Сибір, киями забити, мов скаженого пса! Мало того, що він з рідною мачухою грішив... то він ще й підпалює! Чудо, що все село не пішло димом! — галасував коваль. У його гарячкуванні відчутний був якийсь розрахунок.

Це відразу зміркував Рох, що стояв з Клембом осторонь, і мовив:

— Чогось ви надто вже на Антека нападаєте, а вчора ще пили з ним у корчмі.

— Хто все село міг з торбами пустити, той мені ворог!

— А от поміщик — той тобі не ворог, — зауважив Клемб суворо. Та коваль їх перекричав, загомоніли й інші. Коваль снував у юрбі під'юджував усіх, закликав до помсти, вигадував про Антека всякі небилиці, аж поки в юрбі, вже й так досить схвилюваній, не закипіло, наче в казані. Дехто став голосно вимагати привести сюди підпалювача, закувати в кайдани й передати начальству. Запальніші шукали вже палиць, хотіли бігти по Антека, витягти його з хати, побити так, щоб він усе життя пам'ятав. Найбільше кричали ті, кому Антек не раз полічив ребра.

Знялася метушня, крики, лайки, погрози, юрба шуміла й хиталася, мов лісова хаща в хуртовину, хвилину билася об стіни, потім ринула до воріт, заповонила дорогу.

Марно заспокоював їх війт, марно солтис та діди умовляли й переконували — їхні голоси потопали в пекельному галасі, а самі вони, підхоплені течією, сунули вперед разом з іншими. Ніхто їх не слухав і не звертав на них уваги — кожен біг, кидався й горлав, скільки сили, наче божевілля якимось охопило всіх, зродивши палке жадання помсти.

Зненацька Козлова почала протискуватися наперед, несамовито галасуючи:

— Обоє винні, обох притягти сюди й покарати тут-таки на пожарищі!

Жінки, особливо халупниці й біднота, вторували їй і з нелюдським криком, розпатлані, оскаженілі, протискувалися наперед крізь юрбу. В тісному проході біля тину знялося виття, вереск, усі сунули разом, усі кричали, погрожували кулаками, кидались, блискали очима, і дикий галас юрби скидався на рев розбурханих хвиль. Шалений гнів охопив полум'ям усі серця. Юрба посувалася дедалі швидше. Раптом ті, хто йшов попереду, закричали:

— Ксьондз іде з розп'яттям! Ксьондз!

Натовп рвонувся, мов на прив'язі, заколихався і зупинився. Він уже розсіювався на всі боки, розхлюпувався бризками, притихав — і раптом настала цілковита тиша. Люди падали на коліна, скидали шапки, схиляли голови.

Ксьондз ішов від костюлу з розп'яттям у руках. Попереду виступав Амброжій з засвіченим ліхтарем і теленькав дзвоником.

Вони пройшли швидко і вже ледве видніли в густому сніговому тумані, наче крізь замерзлу шибку. Лише тоді народ почав підводитися з колін.

— Це він до Філіпки пішов, — кажуть, вона так застудилася вчора в лісі, що вже

ледве дихає. Мабуть, до вечора не дотягне.

— Кликали його й до Бартека — того, що на тартаку працює. — А хіба він хворіє?

— Невже ви не знаєте? Колодою його придушило. Певне, вже не встане.

Так шепотілися люди, дивлячись услід ксьондзові.

Кілька жінок пішли за ним, ціла юрба хлоп'ят помчала навпростець ставом до млина. Інші стояли безпорадно, мов отара овець, коли її несподівано обжене собака. Гнів їхній зник, збудження вгамувалося, вже не чути було гомону. Всі дивилися одне на одного, наче отямившись від сну, переступали з ноги на ногу, чухали потилиці, бурмотіли щось. Не одному стало соромно, і він, плюнувши, насував на лоба шапку й крадькома вибирався з гурту. Юрба, як вода, розливалася по дорогах і поступово танула, зникаючи в подвір'ях і хатах. Лише Козлова не зважала ні на що й вигукувала погрози на адресу Ягни та Антека. Нарешті й вона, бачачи, що всі її покинули, вилаялася наостанку, щоб зігнати злість, і, посварившись з Рохом, який намагався її заспокоїти, пішла додому.

Біля Борининої хати залишилося зовсім мало людей — тільки ті, хто пильнував пожарище на випадок, якщо знову спалахне вогонь і потрібна буде допомога.

Залишився у дворі й коваль, дуже розлючений своєю невдачею. Він мовчав, неспокійно крутився, заглядав у всі кутки і раз у раз гнав від себе Лапу, який весь час гавкав і кидався на нього.

А Борина цілий день не з'являвся, — казали, що він заліз під перини й спить. Тільки Юзя з очима, запухлими від сліз, іноді виходила на ганок глянути на юрбу і знову зникала. Ягустинка сама поралася по хазяйству, але вона сьогодні була кусюча, як оса, — і не підступись! Люди навіть боялися її розпитувати: відповість так, наче кропивою хльосне.

Опівдні приїхав писар із стражниками і став складати опис згорілого майна та з'ясовувати причини пожежі. Тут, звичайно, всі хто ще був у дворі, кинулися врозтіч, щоб часом не потягли за свідків.

Вулиці раптом майже спорожніли, правда, ще й тому, що весь час ішов сніг, іще мокріший, ніж раніш; ледве торкнувшись землі, він танув, укривав усе липкою грязюкою. Зате в хатах гуло, наче у вуликах. Цей день у Ліпцях скидався на несподіване свято: майже ніхто не працював, усі забули про господарство, так що подекуди в хлівах корови ревли біля порожніх ясел. Скрізь тільки пащекували — раз у раз видно було, як хтось перебігає з хати в хату. Жіночі язики працювали щосили, плітки літали, як ворони з комина на комин, а з вікон, дверей і воріт визирали обличчя цікавих, які з нетерпінням чекали, коли ж стражники поведуть Антека.

Нетерпіння й цікавість зростали з кожною годиною, а тим часом ніхто нічого певного не знав. Кожної хвилини хто-небудь прибігав, задихавшись, і повідомляв, що вже пішли по Антека. Другі присягалися, що він побив стражників, розірвав мотузки, якими його зв'язали, і втік, треті брехали інше.

Правдою було тільки те, що Вітек бігав до корчми по горілку та що з комина в Борининій хаті ішов дим, з чого люди робили висновок, що там збираються частувати

стражників.

Вже надвечір проїхали вулицею у війтовій бричці писар і стражники — але без Антека!

Подив і розчарування охопили всіх,— адже на селі були впевнені, що його закують у кайдани й повезуть у тюрму. Марно люди сушили голови, будуючи здогади про те, які свідчення давав Борина, коли складали протокол. Це знали тільки вїйт і солтис, а вони не хотіли нічого говорити, отже, загальне зацікавлення зросло над усяку міру, всі висловлювали щоразу нові припущення, вже зовсім неймовірні.

Тим часом надходила ніч, темна й досить тиха, сніг ущух і начебто підморожувало. По небу ще линули сірі хмарки, але подекуди в проваллях між ними іскрилися зорі. Від холодного вітру мокрий сніг затужавів і хрустів під ногами. По хатах засвітилися вогники, і люди, збираючись біля печі в тісних кімнатах, Заспокоювалися після цілоденних хвилювань, не перестаючи, однак, будувати здогади й припущення.

Підстав для цього не бракувало: адже Антека не забрали, значить, не він підпалив,— але хто ж тоді? Звісно, не Ягна — цьому ніхто не вірив. І не старий Борина — таке нікому й на думку не спадало!

І люди блукали навпомацки, ніяк не знаходячи розв'язання загадки, що так їх мучила... В усіх хатах говорили тільки про це, однак правди так ніхто й не дізнався. Єдиним наслідком цих міркувань було те, що гнів проти Антека зник, замовкли навіть його вороги, а друзі, як наприклад, Матеуш, знову підняли голоси на його захист. Зате всі тепер дуже обурювалися проти Ягни і з жахом говорили про страшний смертний гріх, який вона вчинила. Особливо старалися жінки: вони теревенили з такою злістю, наче на язиках у них були гострі колючки, й тягли по них Ягну, не лишаючи живого місця. Перепало при цьому й Домініковій, добре перепало! На неї напали ще з більшою злістю через те, що ніхто не знав, що діється з Ягною,— стара всіх цікавих гнала від порога, мов надокучливих собак.

В одному люди були однастайні — в глибокому співчутті до Ганки, Її жаліли щиро, від усього серця, а Клембова й Сікора навіть того ж вечора пішли до неї з добрим словом, захопивши з собою й дещо у клуночках.

Так минув цей день, який надовго залишився в пам'яті, а на завтра все вже було, як і раніше; згасло зацікавлення, прохолов гнів, обурення, кожен знову сунув голову в ярмо і ніс свій тягар, як бог наказує,— терпляче й без нарікань.

Певна річ, тут і там ще згадували про те, що трапилось, але дедалі рідше й байдужіше, бо кожному ближчі були власні турботи й смутки, які приносить з собою новий день.

Прийшов березень і настав час уже зовсім нестерпний. Дні були темні, похмурі, йшли такі дощі з мокрим снігом, що гидко було виглянути з хати. Сонце зникло десь у прірві низько навислих зеленкуватих хмар і не з'являлося ні на мить. Сніг потроху танув або, розмоклий, зеленів від хвищі, наче пліснявою вкривався. Вода стояла в канавах, затоплювала низини й подвір'я, а ночами підморожувало, і потім важко було ходити вкритими льодом слизькими вулицями.

Через паскудну погоду всі скоро й думати забули про пожежу, тим більше, що ні Боруна, ні Антека, ні Ягна не муляли людям очі. Тож усе пішло в непам'ять: так камінь падає на дно — вода ще деякий час хвилюється над ним, розходяться кола, потім пробіжать легкі брижі, подзюрчить вода й знову тече спокійно.

Минув якийсь час. Настали заговини.

Цей день вважали напівсвятковим, і вже з самого ранку в селі знялася метушня. Прибирали в хатах, майже з кожної родини хто-небудь виїжджав у містечко закуповувати всяку всячину — головним чином м'ясо, ковбасу, сало. Тільки біднякам доводилося задовольнятися оселедцем, узятим у борг у корчмаря, та картоплею з сіллю.

А в багатіїв уже з самого полудня пекли пиріжки, і по всій вулиці линув дух пригорілого смальцю, смаженого м'яса та інші, ще смачніші пахощі. Знову ведмежатники ходили з хати до хати й розважали людей, і скрізь лунали крикливі голоси хлоп'ят.

А смерком, після вечері, в корчмі заграла музика, і всі, хто тільки міг рухати ногами, поспішили туди, незважаючи на хвищу, яка почалася з самого смерку.

Гуляли на всі заставки — адже це було востаннє перед великим постом. Матеуш грав на скрипці, йому вторував на флейті Петрек, Боринин наймит, а Ясек Незграба бив у бубон.

Давно вже не було в Ліпцях такої веселої гульні, і тривала вона до пізньої ночі, поки не вдарив дзвін у костьолі, звістуючи північ і кінець масляниці. А тоді відразу змовкла музика, припинилися танці, поспіхом були допиті пляшки й чарки, і народ став розходитися без галасу. Залишився тільки Амброжій, уже зовсім п'яний, і довго ще, своїм звичаєм, виспівував біля корчми.

А в хаті у Домінікової горів вогонь до самої півночі,— казали навіть, що до других півнів. Там сиділи вїт та солтис і мирили Ягну з Боруною.

Село давно вже спало, тихо було навколо, навіть дощ з півночі ущух, а вони все радились.

В одного тільки Антека в домі не було ні тиші, ні спокійного сну, ні веселих заговин.

Що діялося в Ганчиній душі цими довгими ночами, з тієї хвилини, коли чоловік її зустрів біля хати під час пожежі і силоміць примусив повернутись,— мабуть, знав тільки бог, і ніякими людськими словами цього не можна було змалювати.

Ганка, звичайно, тієї ж ночі про все дізналася від Веронки.

Душа в ній завмерла від муки, і вона лежала, як труп, страшний своєю нерухомістю. Перші два дні вона майже не вставала з-за прядки, однак не працювала, а тільки машинально рухала руками, наче уві сні, та згаслими порожніми очима вдивлялася в глибину своєї душі, в завірюху смутків, у безодню туги, гірких сліз, кривд і несправедливостей. Весь цей час вона не спала, не їла, майже не відчувала, що діється навколо, не чула навіть гіркого плачу дітей, не піклувалася ні про них, ні про

себе. Нарешті Веронка змилювалась, взяла на себе догляд за малюками й старим батьком, який, до того ж, повернувшись тоді з лісу, розхворівся, лежав на печі й тихо стогнав.

Антека наче не існувало: він виходив з дому на світанку, а повертався пізно вночі, не звертаючи найменшої уваги ні на Ганку, ні на дітей, та й вона не могла себе примусити сказати йому хоч слово — так запеклося в неї серце від болю, наче закам'яніло.

Тільки на третій день отямилася Ганка, мов прокинулася від страшного сну. Здавалося, це якась інша жінка — так змінилася вона за ці дні. Обличчя в неї було сіре, як попіл, порите зморшками, вона відразу постаріла на багато років, щось дерев'яне було в її рисах та рухах. Тільки очі блищали гарячим, сухим блиском і губи були рішуче стиснуті. Вона так схудла, що одяга висіла на ній, мов на кілку.

Ганка повернулася до життя, але внутрішньо зовсім змінилась: душа її наче перегоріла на попіл, проте вона відчула в собі якусь, не знану раніше, дивовижну силу, непохитну волю до життя й боротьби, тверду впевненість у тому, що вона все стерпить і подолає.

І вона кинулася до дітей, які жалібно плакали, обіймала їх, душила поцілунками, плакала разом з ними довгими солодкими сльозами, і ці сльози полегшили її душу й допомогли прийти до пам'яті.

Вона швидше прибрала в хаті і пішла до Веронки — дякувати за її добрість та просити пробачення за свої колишні провини. Сестри відразу ж помирились. Веронка не могла зрозуміти тільки одного — чому Ганка не скаржиться на чоловіка, не лає його, не нарікає на свою долю, наче все це — мертва, минуле, давно забуте. Тільки під кінець Ганка сказала твердо:

— Я тепер все одно, що вдова, і, значить, сама повинна піклуватися про дітей і про все.

Того ж дня, надвечір, вона пішла на село, до Клембів та інших знайомих дізнатися, що діється в Борині... Вона міцно запам'ятала слова, сказані старим на прощання, коли він привіз її з лісу.

Проте Ганка пішла до нього не відразу, почекала ще кілька днів, не зважаючи на повертатись йому на очі після всього, що трапилось.

Тільки в середу на першому тижні великого посту вона зрання, навіть не приготувавши сніданку, одяглася, причепурилася, залишила малюків на догляд Веронці і зібралась іти.

— Куди це ти так рано? — спитав Антек.

— До костьолу. Сьогодні попелець[5],— відповіла Ганка неохоче й ухильно.

— І сніданку не приготуєш?

— Іди в корчму, єврей тобі ще в борг повірить,— мимоволі вихопилося в Ганки.

Антек схопився, наче його хто вдарив києм, але вона, навіть не глянувши на нього, вийшла.

Її тепер уже не лякали ні окрики його, ні гнів. Антек став їй таким чужим і

далеким, що вона сама цьому дивувалась, і коли часом у серці в неї щось тремтіло — наче останній слабенький вогник минулого кохання, розтоптаного, заритого під горами смутку,— вона свідомо гасила його в собі спогадами про всі пережиті кривди.

Коли Ганка звернула на тополеву дорогу, люди вже йшли до костьолу.

День був ясний і погожий, сонце світило з самого ранку, міцний нічний морозець ще не поступався перед відлигою, із стріх звисали бурульки, мов разки блискучого намиста, а замерзла на дорогах та в рівчаках вода виблискувала, мов дзеркало. Дерев, вкриті інеем, іскрилися на сонці і ронили на землю срібну пряжу. Чиста блакить неба, всяяна молочно-білими хмарами, сяяла на сонці, схожа на квітуче поле льону, коли забреде на нього отара овець і так втоне серед льону, що видно лише білі спини. Повітря було чисте, свіже і таке бадьоре, що ним якось легко було дихати. Все навколо повеселішало, виблискували калюжі, сніг мінився золотом, діти з веселими вигуками ковзалися на дорозі, подекуди діди грілися на сонечку під стінами і навіть собаки радісно гавкали, ганяючись за воронами, які зграями блукали на подвір'ях, шукаючи корму. Погожий день заливав усе світлом і майже весняним теплом.

У костьолі Ганку охопили пронизливий холод і глибока молитовна тиша. Ксьондз перед великим віктарем уже правив тиху обідню. Середина костьолу була залита потоками світла, там стояла тісна юрба віруючих. Раз у раз заходили ті, хто спізнився на відправу.

Ганка не протискувалась у гущу людей, вона зупинилася в бічному притворі, порожньому і майже темному. Тільки де-не-де жовтіла позолота в скупому і холодному промінні світла, яке проникало сюди. Ганці хотілося залишитися на самоті з власною душею і богом. Опустившись на коліна перед віктарем, вона поцілувала підлогу і, склавши руки, дивлячись на лагідне обличчя богородиці, стала гаряче молитись. Тут тільки ожили в її серці пекуче горе й жалі. До святих ніжок бого-матері поклала вона зранену, скривавлену душу і з глибокою покорою та безмежним довір'ям сповідалася в усьому, що накопичилося в ній. Вона каялася в усіх своїх гріхах, вірячи, що коли господь її так покарав, значить, вона справді грішниця.

"Так, до людей недобра була, і чванлива, і лайлива, і неохайна, і поїсти смачно любила, і полінуватись, і службу божу зневажала частенько. Так, грішниця я, грішниця!" — вболівала вона всім серцем, повним жагучого каяття, серцем, що стікало кров'ю, і просила бога помилувати її,— благала милосердя до тяжких гріхів і провин Антека, билася, мов пташка, яка, тікаючи від смерті, стукає крильцями об шибку, тріпочеться й жалібним писком благає порятунку.

Від страшних ридань здригалися плечі, з серця, мов з одкритої рани, линув струмінь молитов і благань, що, мов криваві перлини, розсипалися по холодній підлозі.

Обідня скінчилась, і всі посунули до віктаря, покірливо схиляючи голови, які ксьондз з голосною покутною молитвою посипав попелом.

Ганка, не чекаючи кінця цього обряду, вийшла з костьолу, відчуваючи себе сильнішою і вже твердо вірячи в те, що бог їй допоможе.

З високо піднесеною головою відповідала вона на привітання і безстрашно йшла під

цікавими поглядами. Так само сміливо, хоча і з внутрішнім тремтінням, вона увійшла в двір Борини.

Боже, як довго нога її не ступала сюди! Тільки, як вигнаний собака, завжди кружляла вона віддалік, з глухим болем у душі. Зате тепер обіймала повним любові поглядом і хату, і всі будівлі, і загорожі, і кожне деревце, блискуче від інею, таке знайоме, наче виросло воно з її серця, жилося її кров'ю. З радощів вона готова була цілувати землю.

Ледве вона підійшла до ганку, як Лапа кинувся назустріч з таким радісним вищанням, що Юзька вийшла в сніи й зупинилася здивована, не вірячи своїм очам.

— Ганко! Господи, Ганко!

— Я, я, не впізнаєш, чи що? Батько вдома?

— Вдома, вдома, в хаті вони... От ти й прийшла... Ганко! — і дівчинка розплакалася, цілуючи в неї руки, наче в рідної матері.

А старий, почувши її голос, сам вийшов назустріч і повів її у кімнату. Вона з плачем упала йому в ноги, схвильована цією зустріччю і спогадами, якими віяло на неї з кожного кутка улюбленої хати. Але вона швидко заспокоїлася, коли свекор став її співчутливо розпитувати про дітей, про те, як вона живе, жалкував, що вона так змарніла. Ганка розповідала йому все, не приховуючи нічого, подумки жахаючись зміні, яка в ньому сталася. Він дуже постарів, висох і згорбився, тільки обличчя залишилось таке, як раніше, стало ще суворішим і грізнішим.

Вони розмовляли довго, але ні разу не згадали ні Антека, ні Ягну, обоє боялися торкатися наболілого місця. Коли через годину Ганка підвелася, щоб іти, старий наказав зібрати їй у клунки якнайбільше харчів, і Юзя понаклала стільки, що довелося Вітекові відвезти санками,— Ганка не змогла б підняти. Та ще й на прощання Борина дав їй кілька злотих на сіль і сказав:

— Приходь частіше, хоча б і щодня! Невідомо, що зі мною може трапитися, то ти доглянеш хату, а Юзька тобі завжди рада.

З тим Ганка й пішла, і дорогою так зосереджено міркувала над словами свекра, що майже не слухала Вітека, який пошепки розповідав, що вїт і солтис щодня ходять до Борини і умовляють його помиритися з Ягну, що хазяїн навіть ходив до ксьондза з Домініковою, а вчора вона до пізньої ночі все говорила з ним. Хлопчисько розповів Ганці все, що тільки знав, аби лиш їй догодити.

Вдома зона ще застала Антека. Він лагодив собі чобіт, сидячи біля вікна, і навіть не глянув на неї. Тільки побачивши Вітека, який вніс клунки, він сказав з люттю:

— Жебрати, бачу, ходила!

— Що ж, коли стала жебрачкою, то вже доводиться жити з чужої ласки.

Тільки-но Вітек вийшов, Антек вибухнув гнівом.

— Адже наказував я тобі, псякрев, щоб ти до батька не ходила!

— Він мене покликав, то я й пішла. Сам усе дав — я й узяла! З голоду вмирати не буду і дітям не дам, якщо вже ти про нас не дбаєш.

— Зараз же віднеси все назад, нічого мені від нього не треба! — гримнув Антек.

— А мені й дітям треба!

— Кажу, віднеси, бо я сам віднесу і в горлянку йому запхаю, нехай вдавиться своїм добром! Віднеси, чуєш, бо все за двері повикидаю!

— Тільки спробуй! Торкни лишень, то я тобі покажу! — гукнула Ганка, хапаючись за качалку, готова на все, аби тільки захистити своє добро. Вона була така грізна, дихала такою люттю, що Антек відступив, вражений несподіваним опором.

— Дешево ж він тебе купив — за шматок хліба, як собаку,— буркнув він похмуро.

— А ти ще дешевше нас і себе продав — за Ягнину спідницю! — крикнула Ганка несподівано для самої себе. Антек зіщулився, наче його вдарили ножом, і Ганка раптом оскаженіла: зринули спогади про всі кривди, і вона вибухнула бурхливим потоком скарг і докорів, які довго таїла в собі. Не дарувала йому нічого, не забула жолної його провини, згадала все зло, яке він їй будь-коли зробив. Несамовиті слова сипались на нього, наче удари цівів... Якби могла, вона, здається, вбила б його в цю хвилину!

У зляканого її люттю Антека в душі щось здригнулося. Він стояв, понуривши голову, не знаючи, що сказати. Гнів його згас, гіркий, колючий сором так захлюснув душу, що він, схопивши шапку, вибіг геть.

Довго не міг він зрозуміти, що це напало на Ганку, і мов побитий собака, біг кудись, не розбираючи дороги, не розуміючи, що з ним діється.

З тієї ночі, коли сталась пожежа, в ньому наростало щось страшне, він наче зовсім здурів. На роботу не ходив, хоча мельник уже кілька разів присилав за ним, і лише вештався по селу чи сидів у корчмі й пив, плекаючи щораз нові криваві засоби помсти і ні про що інше вже не думаючи. Йому навіть байдуже було, що його звинувачують у підпалі.

— Нехай тільки хто-небудь скаже це мені в очі, нехай тільки зважиться,— сказав він раз у корчмі Матеушу, навмисне голосно, щоб чули інші.

Він продав Янкелю останню телицю і пропивав гроші в товаристві найгірших на селі чоловіків. Тут були такі, як Бартек Козел, Філіп з-за ставу, мельників наймит Франек та Гульбасові шибеники, перші заводіяки в усяких бешкетах; наче вовки, вони нишпорили по селу, виглядаючи, що б таке вкрати й пропити в корчмі. Антекові було все одно, хто вони такі, аби тільки товаришували з ним, а вони заглядали йому в очі, як собаки, і підлещувались, бо він, хоч лупцював їх часом, проте завжди частував горілкою і захищав од людей. І вони спільно вчиняли на селі такі скандали й бійки, що люди бігали скаржитися на них війту й навіть ксьондзу.

Марно застерігав Антека Матеуш, марно і Клемб від щирого серця закликав зупинитися, не губити себе,— Антек нічого не хотів слухати, не дозволяв собі й слова сказати, шаленів, пив чимраз більше й погрожував усім на селі.

Наче з стрімкої гори, котився він назустріч своїй загибелі, незважаючи ні на кого й ні на що, а село тим часом не переставало пильно стежити за ним. Про те, хто підпалив сінник, казали різне, але Антекова поведінка обурювала всіх, та й коваль нишком під'юджував людей. Поступово навіть колишні друзі від нього відвернулися, обминали його здалека й обурювалися голосніше від усіх. А йому було все одно. Його засліпила

жадоба помсти, він нею тільки й дихав, роздмухував у собі, як роздмухують жарини в попелі, щоб вони спалахнули яскравим полум'ям.

А до того ж він, наче всім на злість, не припиняв стосунків з Ягнуою.

Чи любов надила його до неї, чи щось інше — тільки богові відомо! Вони зустрічалися в клуні Домінікової,— звісно, потай від старої.

Тільки Шимек їм допомагав, розраховуючи, що за це Антек допоможе йому одружитися з Насткою.

Ягна виходила до Антека завжди неохоче, із страхом. Кохання її наче зовсім зникло після чоловікових побоїв, сліди яких ще не загоїлись; але вона боялася Антека, який грізно заявив їй, що як вона хоч раз не вийде на його поклик, він серед білого дня, на очах у всіх, прийде до неї в хату і поб'є ще дужче, ніж Бороина.

Правду каже прислів'я: "Як хто через кого грішить, то вже до нього не спішить!", але Антек присилював Ягну погрозами, і вона, хоч-не-хоч, мусила виходити до клуні.

А втім, це тривало недовго. В четвер, на першому тижні посту, до корчми прибіг Шимек і, відкликавши Антека в куток, повідомив, що Ягну зараз помирили із старим Бороиною і вона вже знов перейшла до нього.

Від цієї звістки Антекові в очах потемніло, наче його обухом хто по голові вдарив,— адже тільки вчора смерком він бачився з Ягнуою і вона навіть словом не згадала про своє рішення.

"Приховувала від мене",— подумав він, і йому ніби хто жару сипнув у серце. Він ледве дочекався вечора і побіг до батькової хати.

Довго кружляв він навколо, виглядав, чекав біля перелазу,— Ягна не виходила. Це так його розлютило, що він виламав з тину кілок і зухвало зайшов на подвір'я, готовий навіть піти просто в хату. Він уже зійшов на ґанок і взявся за клямку, та в останню мить щось відштовхнуло його. Батькове обличчя постало перед ним так виразно, що він злякано шарпнувся назад, не маючи сили побороти жаху, отож тихцем вибіг з двору.

Антек не міг потім зрозуміти, чого ж він злякався, що з ним було, зовсім так, як тоді над ставом, після того, як він танцював з Ягнуою в корчмі.

Протягом наступних днів йому не пощастило побачитися з Ягнуою, хоча він цілими вечорами стояв біля перелазу, причаївшись, як вовк. Навіть у неділю він її не зустрів, хоч і підстерігав біля костьолу.

Тоді Антек вирішив піти до вечірні, певний, що зустріне її там і знайде нагоду поговорити.

Він трохи запізнився, бо відправа вже почалась. В костьолі було повно народу й темно, тільки під склепінням ще сіріли останні промені денного світла, а внизу, в темряві, де-не-де пронизаній вогнями воскових свічок, роївся народ, шумів, як річка, посуваючись до яскраво освітленого головного вівтаря. Антек пробрався аж до самої решітки і непомітно оглянувся навколо, однак не побачив ні Ягни, ні когось іншого з сім'ї. Він часто ловив на собі цікаві погляди й відчував, що привертає загальну увагу. Навколо перешіптувались і крадькома показували на нього. Вже співали "Скорботні зітхання", бо це був перший тиждень великого посту. Ксьондз у стихарі сидів біля

вівтаря з молитовником у руці і раз у раз суворо поглядав на Антека.

Гудів орган, усі співали, а часом змовкали й орган, і співи, а з хорів, наче з самого неба, лунав сумовитий голос органіста, який читав про страсті господні.

Антек забув, де він і навіщо прийшов сюди. Музика й спів наче пройняли його наскрізь, оповили ніжною колисковою мелодією. Дивна млюсть і сонна глибока тиша наповнили його; він наче падав у якусь ясну безодню, але щоразу, розплющуючи очі, зустрічав погляд ксьондза, який все дивився на нього, бо висока постать Антека відразу впадала в око. Погляд цей, здавалося, просвердлював його наскрізь, та Антек відвертав обважнілу голову і знову забував про все.

Раптом заgrimів хор, і він отямився.

Висить розп'ятий володар неба;

Гріх свій оплакати людям треба.

Костьол загудів, наче з одних грудей вихопився крик і затремтів таким жалем, таким ридаючим стогоном, що здригнулися стіни. Люди підвелися з колін і голосами, повними ридань, всією душею заспівали покутню пісню.

І довго ще в костьолі стояла стогнуча луна, чути було шелест зітхань, плач і шепіт молитов.

Відправа тривала досить довго, але Антек уже зовсім отямився, і тяжкий, непереборний смуток стиснув йому серце. Якби не сором, він не стримав би сліз, що підступали до очей. Він хотів був піти, не чекаючи кінця відправи, але в що хвилину орган змовк, ксьондз став перед вівтарем і почав читати казання. Люди протискувалися наперед, нічого було й думати про те, щоб вийти. Антек навіть ворухнутися не міг, так його притисли до решітки. В костьолі настала тиша, і добре чути було кожне слово ксьондза. Він спочатку розповідав про муки Христові, а потім, грізно розмахуючи руками, почав картати грішників, скося поглядаючи при цьому на Антека, який стояв навпроти під вівтарем і не міг відвести від ксьондза очей, наче прикутий і заворожений його суворими поглядами.

В тісній юрбі, яка уважно слухала кожне слово, вже чулися ридання й жалібні зітхання, вже із стогоном лунало ім'я Христа, а ксьондз промовляв дедалі голосніше й грізніше. Він, здається, зростав на очах, сипав блискавки, здіймав руки, і слова його падали на голови, мов каміння, і розжевроеним залізом пекли серця. Він картав своїх парафіян, перелічував усі їхні провини, всі гріхи — недодержання заповідей, вічні сварки, бійки, пияцтво. Раптом він нахилився в бік Антека і громовим голосом заговорив про синів-виродків, які підпалюють батьківську хату, про спокусників і великих грішників, яким не минути людської кари і вічного вогню.

Люди обімліли, притихли, затаївши подих, усі погляди, як блискавки, вдарили в Антека, бо кожен зрозумів, про кого говорить ксьондз. Антек стояв, випроставшись, блідий, як полотно, ледве дихаючи. Слова падали з таким громом, наче весь костьол валився йому на голову. Він оглянувся, мов шукаючи порятунку, але навколо утворилася порожнеча, — він бачив тільки злякані й суворі обличчя, люди мимоволі відсувалися від нього, наче від зачумленого. А ксьондз кричав уже повним голосом,

засуджував його, закликав покаятись, а потім звернувся до народу і, простягаючи руки, вимагав, щоб усі стереглися такого розбійника, сторонилися його, відмовляли йому в вогні, воді, їжі, гнали його геть від свого порога, мов запеклого грішника, який все бруднить, а коли він не виправиться і не спокутує зла,— щоб вирвали його, як кропиву, і викинули геть, на погибель, на смерть.

Антек раптом повернувся і поволі пішов до виходу. Люди розступились, і він ішов у порожнечі, а голос ксьондза гнався за ним і шмагав до крові.

Чийсь розпачливий крик залунав у костьолі, але Антек його не чув — він ішов дедалі швидше, щоб не впасти мертвим від болю, щоб утекти від цих очей, що пронизували його наскрізь, від цього страшного голосу.

Він вибіг з костьолу і, не відчуваючи, куди йде, помчав тополевою дорогою до лісу. Часом він злякано зупинявся і слухав голос, який лунав у його вухах, як дзвін, бив так важко, що голова мало не тріскалась.

Ніч була темна, вітряна, тополі з шелестом хилилися до землі, часом тільки хльоскали Антека по голові. Коли вітер стихав, дрібна, прикра березнева мжичка біла в обличчя, але Антек, нічого не помічаючи, біг мов шалений, вражений незрозумілим жахом.

— Гірше вже бути не може! — пробурмотів він, нарешті зупинившись.— Правду він говорив, правду!.. Ісусе, Ісусе! — схопився Антек за голову, бо в цю мить наче прозрів, збагнув свою провину, свій гріх, і нелюдське, нестерпне почуття сорому кігтями шматувало йому серце.

Довго сидів Антек під деревом, удивляючись у темряву і слухаючи тихий і водночас тривожний гомін гілля.

— Через нього це все, через нього! — скрикнув він раптом, і знову закипіли шалений гнів і ненависть, прокинулась давня гіркота, дикі заміри помсти заклубочили в голові, як хмари, що бігли по небу.

— Не подарую! Не подарую я йому! — завила в ньому колишня злоба, і він хутко пішов назад до села.

Костьол був уже замкнений, у хатах світилися вогні, на вулицях тут і там стояли купками люди й розмовляли, не звертаючи уваги на холод і дощ.

Антек попрямував до корчми! У вікно він побачив, що там багато народу, але зайшов, не вагаючись, і, мов нічого не сталося, підійшов до найбільшого гуртка — привітався із знайомими. Один чи двоє подали йому руки, однак інші поспіхом відступили й стали розходитись. Не встиг Антек оглянутися, як залишився в корчмі майже сам, тільки якийсь жебрак сидів біля печі та Янкель стояв за шинквасом.

Він розумів, що розігнав усіх, але проковтнув і це. Гукнув, щоб йому подали чарку горілки, та не допив її й хутко вийшов.

Деякий час він блукав навколо ставу, пильно дивлячись на смуги світла, які де-не-де падали з вікон на мокрий сніг і виблискували у воді, що вкривала кригу.

Антек знову занепав духом. Нестерпний тягар навалився на серце. Він почував себе таким самотнім, втомленим, нещасним, відчував таку гостру потребу комусь

поскаржитися, побути серед людей чи хоча б посидіти разом з іншими біля вогню, що зайшов у першу хату, яка йому трапилася,— до Плошків.

Усі були вдома і, коли він увійшов, злякано схопилися з місць. Навіть Стах не знав, що сказати.

— Дивитесь на мене так, наче я когось зарізав,— сказав Антек тихо і пішов до інших — до Бальцерків. Але й ті прийняли його дуже холодно, говорили знехотя, і ніхто навіть не запросив сісти.

Він зайшов ще до декого, проте скрізь його приймали так само.

Нарешті він зробив останню спробу, наче бажаючи звідати до краю всі страждання й упослідження: зайшов до Матеуша, але того не було вдома; стара мати накинулася на Антека з лайкою й вигнала, як собаку.

Антек не відповів їй ні слова, не розсердився — злість його зникла, а з нею й відчуття того, що з ним діється. Повільно побрів він у темряві навколо ставу. Іноді, зупинившись, дивився на село, що тонуло в мороці, поблискуючи вогненними цятками вікон, дивився з якимсь подивом, наче вперше бачив. Воно оточувало його своїми врослими в землю хатами, загороджувало йому шлях, не давало змоги рушити з місця, вирватися з кільця цих тинів, садків, вогнів. Антек не міг зрозуміти, чому це так, але почував, що якась непоборна сила схопила його за горло і пригинає до землі, хилить голову під ярмо і наповнює незрозумілим страхом.

З глибокою тривогою дивився він на вогники у вікнах. Антеку ввижалося, що його підстерігають, стежать за ним, наступають щільним цепом, стискають, заковують,— і от він уже не може ворухнутися, не може ні крикнути, ні втекти! Антек заховався під якимсь деревом і, зовсім розгубившись, слухав, як з хат, з полів, навіть з тіней навколо, з самого неба падають на нього жорстокі слова осуду і весь народ повстає проти нього.

— Справедливо це! Справедливо! — шепотів він з найглибшою покорою, від усього серця, охопленого смертельним страхом перед могутньою владою села.

Вогники згасали один за одним, село засинало. Тільки дощ мжичив і стукотів по схилених гілках, часом десь гавкав собака. Глибока тиша обіймала все, коли Антек отямився і схопився на ноги.

— Правильно говорив ксьондз... правду... а все-таки я своєї кривди не подарую... умру, а не подарую йому, псякрев! — гукнув він люто, погрожуючи кулаками всьому селу, всьому світові. Насунув шапку на лоба і пішов до корчми.

XIII

Наближалась весна. Вже нескінченною низкою тяглися розкислі березневі дні, погода була просто собача — мокра, холодна, похмура. Щодня ішов дощ із снігом, віяв такий вітер, що не можна було виглянути на світ божий. Брудні, склубочені тумани повзли по полях і так душили всякий проблеск світла, що від світанку до ночі над землею висів важкий присмерк. Якщо сонце коли й виглядало з прірви бурих хмар, то лише на хвилину-другу: не встигало серце зрадіти світлу, як уже знову мла насувалась на землю, знову завивав вітер і мжичило. День нагадував собаку, що викачався в грязюці, змерз і жалібно скиглить від холоду.

Як це набридло людям — і сказати не можна! Тільки тим кожен утішав і підбадьорював себе, що вже недовго терпіти, через тиждень-другий весна переможе, візьме своє і за все винагородить. Але поки що дощ ішов без упину. Протікали покрівлі, іноді лилося і крізь стіни та вікна, хлюпало з усіх боків, подітися було нікуди від води — вона текла з полів, переповнювала всі рівчаки, обернула дороги на блискучі бистрі потоки, затоплювала тини, стояла грузькими ставками на подвір'ях. Через те, що сніг з кожним днем танув і весь час ішли дощі, земля швидко відмерзала, і подекуди була вже така грязюка, що перед хатами доводилося класти дошки, а стежки встеляти соломою.

Нестерпні були й ночі, гуркотливі, дощові, так щільно закутані туманом, що, здавалося, вже навіки згасло на землі світло. В багатьох хатах навіть зовсім не засвічували ввечері вогню, з нудьги лягали спати тільки-но смеркало, і лише там, де збиралися жінки з прядками, світилися вікна, тихо бриніли скорботні пісні про муки Христові, а їм вторував вітер, плескіт дощу і шум дерев, які билися об тини.

Ліпці наче втонули у відлизі, ледве можна було відрізнити хати від розмоклих навколишніх полів та оповитої дощем далечини; в сірому тумані вони майже зникали, принишкли до землі, почорнілі, нещасні. Садки, дороги, поля й небо зливалися в одну синю мокроту, і невідомо було, де її початок і де кінець.

До того ж весь час стояв пронизливий холод і рідко хтось з'являвся на дорозі. Тільки дощ плескотів, шумів вітер, і таким смутком віяло навколо, так порожньо й тихо було скрізь, наче село вимерло.

Тільки й живих голосів, що корова зареве біля порожніх ясел, закричить півень чи загелґотить у дворі гусак, розлучений з гускою, яку посадили на яйця.

А дні ставали чимраз довші, і люди дедалі більше нудилися, бо майже всім нічого було робити. Дехто працював на тартаку, двоє-троє возили з лісу дрова для мельника, інші байдикували по хатах, сиділи в сусідів, щоб як-небудь протягти день до вечора, а найбільш працювиті готували на весну плуги, борони і всякий інший потрібний для оранки реманент. Але робота не клеїлася. Всім однаково набридла сльота, всіх мучили турботи: адже дощі й вітри дуже пошкодили озимину, і місцями в низинах вруна зовсім вимерзли. У багатьох скінчився корм, і голод заглядав у хліви, в інших померзла картопля, в декого вже й хліба не було. На селі з'явилися хвороби.

Не в одній хаті вже їли гарячу страву тільки раз на день, а єдиною приправою була сіль. І чимраз частіше доводилося кланятися мельникові, щоб позичив якийсь корець зерна на відробіток, хоч за нього доводилося платити потім кривавою працею, бо мельник був страшенний здирщик. Але що вдієш — грошей ніхто не мав, нічого було продати і в містечку. Інші йшли до корчмаря — благати, щоб дав у борг щіпочку солі, чвертку крупи чи хлібину. Як то кажуть, голод не свій брат!

Бідняків на селі було багато, заробітків — ніяких, заможним господарям і самим не легко доводилось, а поміщик оголосив, що жодному ліпецькому селянинові не дасть і гроша заробити на рубанні лісу. Він так і не змінив свого рішення, хоч його й благали, ходили всією громадою до нього. І тому халупники та найбідніші селяни так бідували, що кожен вважав себе щасливим і дякував богу, якщо в нього була на обід хоч

картопля з сіллю, приправлена гіркими сльозами.

Через все це виникали на селі постійні сварки, суперечки, бійки, взаємне невдоволення. Люди страждали, були пригнічені й заклопотані, невпевнені в завтрашньому дні і тому легко дратувались, кожен тільки й шукав нагоди зігнати на комусь злість, яка його мучила. Хати аж гули від пліток та поговору.

А тут ще пішли по селу різні хвороби, як це завжди буває на весну, в той нездоровий час, коли смердючі випари здіймаються з розталого землі. Спочатку налетіла віспа і, мов яструб гусенят, душила дітей, а іноді й дорослих. Відвезли на кладовище навіть двох молодших війтових дітей — не врятували їх лікарі. Потім прийшли пропасниці, гарячки та інші хвороби: мало не в кожній хаті хто-небудь чекав смерті, і Домінікова не встигала лікувати. А тут корови почали телитися, і деякі жінки родити — отож тривога й метушня на селі зростали день у день.

Через це все народ ремствував і з дедалі більшим нетерпінням дожидав весни. Всім здавалось, що як тільки розтане сніг, просохне земля, пригріє сонечко і можна буде вийти з плугом у поле, всі хвороби, турботи й нещастя як водою змиє.

Але всі бачили, що весна цього року спізнювалась — дощі не припинялись, земля прогрівалась повільніше, й вода спливала лівіше, ніж у минулі роки, а головне — корови ще не линяли; це означало, що зима продержиться довго.

Через те, тільки-но наставала суха година й виглядало сонце, люди висипали на вулицю і, задерши голови, з острахом вдивлялися в небо, міркуючи, чи довго це буде. Старі виповзали на призьби відігрівати змерзлі кістки, а сільська дітвора з вереском ганяла по вулицях, мов лошата, яких випустили пастись на першу травичку.

І скільки в ці години було радощів, веселощів, сміху!

Все так і горіло на сонці, сяяло в яскравому блиску води, рівчаки наче хто до країв налив розтопленим сонцем, дороги перетворилися на потоки рідкого золота. Обмита дощами крига на ставку мінилася темним блиском, як олов'яне блюдо, навіть дерева іскрилися непросохлою росой, а поля, посмуговані струмочками, лежали онімілі, чорні, ще мертві на вигляд, однак і вони вже дихали теплом, набрякали весною, повнилися дзюркотливим гомоном вод. Місцями нерозталий ще сніг сліпучо білів, мов простелене на сонці полотно. Яскраво синіло небо, відкривалася млиста, наче заткана тонким павутинням далечінь, погляд розрізняв і неозорі поля, і чорні обриси сіл, і стіни лісів, охоплював увесь цей світ, який дихав щастям. А в повітрі вчувався такий ніжний подих весни, що з серця мимоволі вихоплювався радісний крик, вабило кудись у далекий світ, кожен так би й полетів до сонця разом з птахами, які ключами линули звідкілясь із сходу і кружляли в чистому повітрі. Кожен охоче виходив з хати і радий був погомоніти навіть з ворогом.

Миттю змовкали всякі сварки, суперечки, всі наче добрішали, і веселі голоси лунали в селі, наповнювали хати радістю, тремтіли в теплом повітрі.

Розчиняли навстіж двері, вікна, щоб пустити в хати більше свіжого повітря. Жінки виходили з прядками на призьби, навіть немовлят виносили в колисках на сонце, а з розчинених хлівів чулося тужливе мукання корів, іржали коні і рвалися з прив'язі на

волю; гуси, що сиділи на яйцях, тікали й перегукувалися з гусаками в садках; на тинах співали півні, а собаки, мов ошалілі, гавкали на вулицях і разом з діворою гасали по грязюці.

На подвір'ях стояли люди, мружачись від яскравого світла, і радісно дивилися на село, яке купалося в сонячному промінні, що вигравало вогнями на шибках. Жінки перегукувалися через садки з сусідками, і голоси їхні розносились по всьому селу. Повідомляли одна одну, що хтось чув спів жайворонка, що вже й плисочку бачили на тополевій дорозі. Хтось помітив у небі, високо під хмарами, ключ диких гусей — і відразу ж півсела вибігло на дорогу подивитися на них. Інші розповідали, що на луках за млином уже й лелеки з'явилися. Їм не вірили, — адже була ще тільки середина березня. А хтось із хлоп'ят — здається, Клембів синок, приніс перший пролісок, бігав з ним по хатах, і всі розглядали бліду квіточку з глибоким захватом, як щось святе, дивувалися, наче бачили вперше.

Через це оманливе тепло людям здавалось, що весна прийшла, що незабаром вони з плугами вийдуть на поля. З тим більшою тривогою побачили вони, як небо раптом стало хмуритись і сонце зникло. Повіяв холодний вітер, згасло світло, навколо потемніло, замжичив дрібний дощ. А надвечір повалив мокрий сніг і за якісь десять хвилин знову вкрив білим килимом село й поля.

Погода змінилася так швидко, що в хуртовину й сльоту не одному здавалося, що ті короткі сонячні години були тільки минушим сном.

Ось у таких ділах, радощах, смутках і тривогах збігав час на селі, і не диво, що Антекова поведінка, родинне життя Борини й усякі інші історії чи навіть чиясь смерть каменем падали на дно людської пам'яті, бо в кожного своїх турбот було досить, ледве вистачало сили з ними справитись.

А дні мчали нестримно, наче води з величезного моря, яким ні початку, ні кінця не видно. Линули й линули, не встигала людина очі протерти після сну, не встигала оглянутись, що-небудь зміркувати, як уже знову присмерк, знову ніч, а за нею новий світанок, і новий день, і нові турботи! Так усе й обертається колом, так і живеш, аж поки здійсниться те, що тобі призначив бог у житті!

Якось у середині посту випав день особливо тяжкий. Хоч надворі було, як завжди, мжичив лише дрібний дощик, але люди почували себе так погано, як ніколи досі, блукали по селу, мов сковані, з жалем поглядали на небо, так щільно вкрите хмарами, що вони мало не чіплялися за дерева своїми роздутими черевами. Було мокро, холодно й сумно — навіть плакати хотілося від нестерпної туги. Ніхто вже ні з ким не сварився, ніхто нікого не обмовляв, кожен шукав тільки тихого кутка, щоб залягти й ні про що не думати.

День був сумний, як тьмянний погляд хворого, коли він насилу розплющує очі і, ледве встигнувши розрізнити що-небудь, знову втрачає притомність. Щойно продзвонили полудень, коли раптом стемніло, налетів глухий вітер і разом з дощем став хльоскати почорнілі хати.

На вулицях було порожньо й тихо, тільки вітер з шумом линував по грязюці та

плескотів дощ, наче хто важке зерно сипав на дерева й стіни. Та ще став бушував, ламаючи кригу, і час від часу чути було тріск, і гуркіт, і плескіт води, що вихлюпувалася на береги.

Ось у такий день, уже надвечір, прогриміла по селу звістка, що поміщик рубав селянський ліс.

Ніхто спочатку цьому не повірив: якщо він не рубав ліс досі, то навіщо б став рубати зараз, у середині березня, коли земля відмерзла і дерева починають тягти з неї соки?

Правда, в лісі йшла якась робота, але всі були впевнені, що там тільки обрубують стовбури. Який не був поміщик, та за дурня його ніхто не вважав. А тільки дурень став би в березні рубати будівельний ліс...

Невідомо було навіть, хто приніс цю звістку, однак у селі аж закипіло. Раз у раз грюкали двері, хлюпала грязюка під дерев'яними черевиками, всі бігали з цією звісткою по сусідах, обговорювали її на вулицях, сходилися в корчмі поговорити й спитати Янкеля. Але рудий корчмар божився, що нічого не знає. Вже де-не-де лунав голос, лайка, жіноче голосіння. Збудження зростало з кожною хвилиною, хвилювання, злість і тривога охопили всіх.

Нарешті старий Клемб вирішив перевірити цю чутку і, незважаючи на зливу, вирядив своїх синів верхи в ліс на розвідку.

Хлопці довго не повертались, а тим часом не було хати, звідки хто-небудь не виглядав би у вікно, прикипівши поглядом до стежки, якою вони мали повертатися. От уже й смеркло, а їх усе не було. В селі залягла схвильована тиша — грізна тиша ледве стримуваного гніву, що ятрив людям серця, мов їдкий дим. Хоча ще ніхто не хотів вірити, але всі вже були певні, що зловісна чутка підтвердиться. І кожної хвилини то той, то інший, лаючись, грюкав дверима і виходив на дорогу подивитися, чи не їдуть Клембові сини.

А тут ще й Козлова, під'юджуючи людей з усієї сили, бігала по хатах і всім, хто хотів її слухати, присягалась, наче бачила на власні очі, що вирубали вже принаймні п'ятнадцять моргів селянського лісу. Вона посиалась і на Ягустинку, з якою дуже заприятелювала останнім часом. А та, як завжди, рада набаламутити, охоче їй підтакувала.

Назбиравши різних новин по хатах, Ягустинка пішла з ними до Борини.

Там тільки щойно засвітили лампу на тій половині, де була піч. Юзька й Вітек чистили картоплю, а Ягуса поралася в хаті. Старий прийшов трохи згодом, і Ягустинка відразу почала викладати йому новини, чимало при цьому прибріхуючи.

Він вислухав її мовчки і, звернувшись до Ягни, сказав:

— Візьми лопату й біжи допоможи Петрекові, треба воду з саду спустити, бо може залити ями з картоплею. Та швидше ворухися, коли тобі кажуть! — гукнув він сердито.

Ягна щось пробурмотіла, але він так на неї гримнув, що вона побігла зараз же, а старий теж незабаром пішов у двір — наглядати за роботою. Його сердитий голос раз у раз розлягався то в стайні, то в корівнику, то біля ям з картоплею, так що аж у хаті було чути.

— Що, він завжди тепер такий сердитий? — спитала Ягустинка, починаючи розпалювати вогонь.

— Завжди,— відповіла Юзя, з тривогою прислухаючись. Справді, з дня примирення з Ягною, на яке він згодився так швидко, що всі навіть здивувалися, Бороина неспізнанно змінився. Він і завжди був суворий і непоступливий, а тепер став зовсім, як кремінь. Він прийняв Ягну в дім, не дорікав їй, не лаяв, однак ставився тепер до неї не як до дружини, а як до наймички, і так з нею й поводився. Не допомогли ні запобігання, ні краса, ні щира злість, ані вдавана досада й надуті губки — звичайна зброя жінок. Старий не звертав на неї ніякої уваги, ніби вона була йому не дружина. Він навіть не зважав на поведінку Ягни, хоч, мабуть, добре знав про її зустрічі з Антеком. Він більше не стежив за нею, наче й вірність її була йому непотрібна.

Через деякий час після примирення він поїхав у місто й повернувся тільки наступного дня. На селі казали одне одному на вухо, що він зробив якийсь запис у нотаріуса, а деякі додавали, що старий, певно, відібрав у Ягусі записану на неї землю. Звісно, ніхто не знав нічого достеменно, крім Ганки, яку тепер свекор так полюбив, що все їй казав, про все з нею радився. Але Ганка нікому про це й словом не натякнула. Вона тепер щодня заходила до старого, а діти майже не виходили з його хати, не раз і спали разом з дідом, так він їх полюбив.

Бороина за останній час наче поздоровішав, тримався, як і раніш, прямо й дивився на всіх гордо, але так запеклася в його серці злість, що він вибухав гнівом за кожну дрібницю, і всім було з ним так важко, що й сказати не можна. На кого він клав руку, той повинен був хилитися перед ним до землі, робити так, як він хоче, а ні — геть з хати!

Правда, кривдити він нікого не кривдив, проте й добра від нього нічого було чекати, і сусіди добре це відчували. Вдома він усе міцно взяв у свої руки і нічим не хотів поступитися, пильно стеріг комору, а кишеню — ще пильніше, сам видавав усе, що треба в хазяйстві, і суворо стежив, щоб не марнували його добро. З усіма в домі поводився суворо, а особливо — з Ягусею: ніколи не чула вона від нього привітного слова, він весь час силував її до роботи, мов ту ледачу коняку, і ні в чому їй не потурав. Дня не минало без сварки, а частенько старий хапався й за ремінь чи за ціпок, бо в Ягну наче злий дух вселився і примушував її суперечити.

Чоловіковим наказам вона корилася — що ж їй було робити — його хліб, значить, його й воля! — але на кожне гостре слово відповідала десятьма, на кожен покрик знімала такий вереск, що все село чуло.

В хаті стояло справжнє пекло. Здавалося, обом приємно було змагатися в злобі — хто кого переможе, і ніхто не хотів поступитися перший.

Марно Домінікова намагалася їх помирити — вона не могла зламати їхньої впертості,— надто багато гіркоти й образ накопичилося в серці кожного.

Кохання Бороини минуло, як торішня весна, про яку ніхто не пам'ятає, і залишався тільки живий спогад про зраду, болючий сором і люта, неситима злоба. Ягна теж стала зовсім інша, тяжко було їй і гірко, так гірко, що й сказати не можна. Провини

своєї вона не відчувала, а кару переживала болючіше, ніж інші жінки, бо серце мала чутливе, і в родині її завжди пестили, та й вдачею вона була вразливіша від інших!

Ох і мучилась вона, Ісусе, як мучилась!

Правда, Ягна все робила старому на злість, поступалася тільки перед силою, захищалася, як могла, однак це ярмо чимраз дужче гнітило її, а порятунку не було нізвідки. Скільки разів Ягуся хотіла повернутися до матері, але та на це не згоджувалася, ще й погрожувала, що відведе її до чоловіка силоміць, на налігачі.

Що ж Ягусі було робити? Не зуміла вона жити, як інші жінки, що з парубками кохаються, не відмовляють собі ні в чому, а вдома спокійно зносять пекло, щодня б'ються з чоловіками і щодня, помирившись, лягають спати разом.

Ні, вона так не могла, і життя їй надокучило, в серці зростала невимовна туга — хіба знала вона, за чим?

За зло вона платила злом, це правда, проте жила, охоплена постійним таємним страхом, почувала себе скривдженою, нещасною і не раз плакала цілими ночами — аж на ранок вся подушка була мокра від сліз. Сварки й колотнеча так їй набридли, що Ягна ладна була тікати світ за очі.

Але куди ж? Куди?

Навколо був широкий світ — такий невідомий, глухий, такий чужий і страшний, що вона завмирала перед ним, мов пташка, коли хлопчики спіймають її й посадять під горщик.

Отож не дивно, що вона так чіплялася за Антека, хоча й любила тепер його лише від страху та розпачу. Після тієї страшної ночі, коли Ягуся втекла до матері, щось порвалося в ній і вмерло. Вже вона не прикипала до Антека, як раніше, всією душею, не бігла на кожен його поклик з тремтячим від радості серцем, а йшла на побачення, наче приневолена, більше через те, що вдома було тяжко й сумно, хотілося зробити на злість старому Борині і здавалося, що повернеться колишня велика любов. Однак десь у глибині серця зростала їдка, мов отрута, досада на Антека за те, що всі її смутки, образи й ганьба, що все її тяжке життя — через нього, і водночас здійсалося ще болючіше, гірке, хоча й невиразне почуття, що Антек — не той, кого вона покохала; здійсалося жахливе почуття обману й розчарування, що нестерпно пекло душу. Адже так недавно він був зовсім інший, коханням своїм підносив її до неба, скоряв ніжністю, був їй миліший від усіх на світі і такий несхожий на інших, а тепер здавався їй таким самим, як усі чоловіки, навіть ще гіршим. І вона вже боялася його більше, ніж старого Борину, він лякав її своєю похмурістю, несамовитою силою своїх страждань, своєю злістю. Ягна боялась Антека, бо він був дикий і страшний, мов лісовий розбійник. Адже сам ксьондз картав його з амвона, все село від нього відсахнулося, люди тицяли пальцями, мов у виродка якогось. Він і справді був запеклий грішник, і не раз, слухаючи його, Ягна завмирала від жаху, бо їй здавалося, що в нього вселився нечистий, що в ньому клекоче пекло. І їй ставало так страшно, як бувало в костьолі, коли ксьондз картав людей, страхаючи їх вічними муками.

Їй на думку не спадало, що вона винна в його гріхах. Де там! Якщо вона іноді й

замислювалася, то тільки про те, як Антек змінився. Ягна не усвідомлювала причини цієї зміни, але гостро відчувала її — і кохання її згасало. Дедалі частіше вона ціпеніла в його обіймах, наче раптово вражена блискавкою. Дозволяла себе брати... це правда, як же опиратися такому дияволі?.. Та й молода вона була, дужа, з гарячою кров'ю, а він мало не душив її в обіймах. І, незважаючи на всі ці нові думки й почуття, вона віддавалася йому з могутньою пристрасстю землі, яка вічно прагне теплих дощів і сонця. Але вже ніколи душа її не падала перед ним ниць у нестримному пориві і не п'янило її почуття такого щастя, коли й смерть з коханим здається насолодою. Вже не відчувала Ягна такого забуття, як раніше; під час побачень вона думала про дім, про роботу, про те, що зробити б іще старому на злість, а іноді їй хотілося, щоб Антек швидше відпустив її й пішов собі.

Все це снувалося у Ягни в думках, поки вона копала рівчак, аби спустити воду на подвір'я. Працювала знехотя, тільки тому, що наказав чоловік, і все прислухалася, поглядала, чи нема його поблизу. Петрек працював ретельно, тільки ляпали грудки й грязюка, яку він відкидав лопатою, а Ягна лише вдавала, що копає,— і ледве старий пішов до хати, насунула на очі хустку й обережно шугнула за перелаз — до клуні Плошків.

Антек був уже там.

— Я тебе вже з годину дожидаю,— прошепотів він з докором.

— Міг і не дожидати, якщо тобі так ніколи,— невдоволено буркнула Ягна, оглядаючись навколо. Вечір був досить ясний, дощ ущух, з лісу віяв холодний сухий вітер і шумів у садах.

Антек міцно пригорнув Ягну до себе, осипав поцілунками її обличчя.

— Горілкою від тебе тхне, мов з бочки,— пробурмотіла Ягна, з огидою відстороняючись.

— Тхне, бо я пив. Бачу, я тобі вже гидкий.

— Ні, тільки не люблю, як горілкою пахне,— сказала вона, вже м'якше й тихше.

— Я й учора тут чекав: чому ти не вийшла?

— Холодно було дуже, та й роботи в мене чимало.

— Ну, звичайно, адже тобі старого треба пестити та периною вкривати,— просичав Антек.

— Звісно, хіба він не чоловік мені? — кинула Ягна гостро й нетерпляче.

— Ягно, не дражни!

— Не подобається — не приходь, плакати за тобою не стану!

— Набрид я тобі, бачу, що набрид...

— Ну, як же, коли ти на мене все гримаєш тільки, мов на собаку.

— Пробач мені, Ягусю, таке в мене на серці, що не диво, коли й вихопиться часом сердите слово! Адже я це не зо зла, ні! — зашепотів він покійно і, обнявши її, ніжно пригорнув до себе. Проте Ягна була нерухома, сердита, на поцілунки відповідала наче знехотя, і якщо казала якесь слово, то тільки так, аби відповісти йому, а сама все оглядалася на хату — їй хотілося швидше піти.

Антек це відразу відчув,— і так його обпекло, наче хто кропиви наклав за пазуху. Він сказав з несміливим докором:

— Раніше ти так не поспішала.

— Боюся! Всі вдома — ще кинуться мене шукати!

— А раніше ти хоча б і на цілу ніч не боялася втекти! Змінилась ти, бачу...

— Не вигадуй, чого мені змінюватися...

Вони міцно обнялись і примовкли. Часом горнулись одне до одного тісніше, охоплені раптовим бажанням, і жадібно шукали вустами вуст, залиті хвилею спогадів, з'єднані почуттям провини, жалем, співчуттям, гарячим бажанням забути про все в коханні. Однак Антек і Ягна вже внутрішньо відійшли далеко одне від одного, вже не знаходили слів ласки, бо в серцях накупіло почуття образи, такої живої і гострої, що руки мимоволі розплітались, і обоє стояли поруч, прохолоті, нерухомі, тільки серця болісно тріпотіли, а на вустах застигали ніжні слова, які вони хотіли сказати одне одному,— і не могли.

— Любиш, Ягусю? — шепнув нарешті Антек.

— Та хіба я не казала тобі цього багато разів? Хіба я не виходжу до тебе, коли ти тільки схочеш? — сказала Ягна ухильно і притулилась до нього, бо жаль раптом стиснув їй серце і наповнив очі сльозами. Їй хотілось виплакати у нього на грудях, просити пробачення за те, що вона вже не може його любити. Але звук її голосу, наче крижина, впав на серце Антека, він в одну мить зрозумів усе і, затремтівши від болю та гніву, вибухнув гіркими докорами:

— Брешеш ти, як собака! Всі від мене відступилися, то й ти поспішаєш за іншими! Любиш ти мене, мов злого пса, який вкусити може та якого прогнати важко! Бачу тебе наскрізь! Знаю, що якби мене повели вішати, ти ж перша мотузки не пошкодувала б, якби мене каменями хотіли побити, ти перша б у мене камінь кинула! — говорив він швидко.

— Антосю! — з жахом простогнала Ягна.

— Мовчи й слухай, коли я кажу! — вигукнув він грізно, стискаючи кулаки.— Правду кажу! А якщо вже на те пішло, то мені це байдуже! Байдуже!

— Треба йти, мене кличуть! — белькотіла Ягна, злякана настільки, що їй хотілося втекти. Але він схопив її за руку так, що вона й ворухнутися не могла, і охриплим, лютим, сповненим ненависті голосом вів далі:

— І ще тобі те скажу, чого ти своєю дурною головою не второпала: якщо я гірший від собаки став, то це через тебе, через те, що тебе покохав,— розумієш, через тебе! За що мене ксьондз прокляв і вигнав з костюлу, мов розбійника? За що все село від мене відвернулося, наче від зачумленого? Я все витерпів, все; навіть і на те не нарікав, що старий записав тобі стільки моєї власної землі. А тобі вже зі мною нудно, викручуєшся, як в'юн, брешеш, тікаєш, боїшся мене, дивишся на мене, як і всі,— мов на розбійника, на останню людину!.. Тобі вже інший потрібен, інший! Ти рада була б, щоб за тобою хлопці бігали! — кричав Антек у нестямі. Всі образи, всю гіркоту, яку він плекав у собі віддавна, якою жив, виливав він зараз Ягні, її винував у всьому, її проклинав за всі

свої страждання. Він кричав, аж поки йому не здушило горло, і така його злість охопила, що він кинувся на Ягну з кулаками, але отямився в останню хвилину, відштовхнув її до стінки і швидко пішов.

— Ісусе! Антосю! — крикнула голосно Ягна, раптом зрозумівши, що сталося. Та він не обернувся. Вона в розпачі кинулась за ним, заступила йому дорогу й повисла в нього на шиї, однак він відірвав її від себе, мов п'явку, жбурнув на землю і побіг, не сказавши ні слова, а вона лежала на землі й плакала так, наче весь світ на неї впав.

Тільки через кілька хвилин Ягна трохи отямилась. Вона ще не все усвідомила, відчувала тільки, що сталася страшна кривда, страшна несправедливість, і серце в неї розривалося від болю, хотілося кричати на весь світ, що вона не винна, не винна!

Вона кликала Антека, хоча й кроки його вже стихли вдалині. Довго кликала в темряві — даремно.

Глибоке каяття, жаль, невиразний гнітючий страх, що він не повернеться до неї ніколи, раптово воскресла любов — усе відразу притисло її важким тягарем невситимого горя і, не тямлячи себе, вона ридала вголос, ідучи додому.

На ганку Ягуся зіткнулася з Клембовим сином. Він тільки просунув голову в двері, гукнув:

— Рубають селянський ліс! — І помчав далі.

Ця звістка миттю облетіла село, спалахнула пожежею, сіючи в усіх серцях розпач і страшний гнів. Ніде не зачинялися двері, всі бігали з хати в хату.

Це була важлива новина і така грізна, що людей наче блискавкою вдарило. Всі завмерли, ходили навшпиньках, говорили пошепки, зважуючи кожне слово, тривожно оглядаючись і насторожено прислухаючись. Ніхто не галасував, не лементував, не погрожував помстою — кожен розумів у цю хвилину, що жіночий лемент тут не допоможе, що це не жарти, все треба добре обміркувати й громадою прийняти рішення,

Було вже пізно, але люди не думали про сон, багато хто забув про вечерю, про господарство, навіть про себе. Люди блукали вулицями, стояли біля тинів або над ставом, і тихий, тривожний шепіт, мов бджолине дзижчання, шелестів у темряві.

Дощ ущух, навіть трохи проясніло, по небу зграями бігли хмари, долі віяв морозний вітер, земля підмерзла. Мокрі чорні дерева вкривалися інеєм і біліли, а голоси, хоча й придушені, чітко лунали в повітрі.

Раптом пролетіла звістка, що деякі господарі збираються йти до війта.

І справді, пройшов Вінцерець з кульгавим Гжелею, пройшов Міхал Чабан з Франеком Билицею — Ганчиним родичем, — за ними Соха, Валек Криворотий, Юзеф Вахнік, Казимир Сікора і навіть старий Плошка. Лише Борини ніхто не бачив, але казали, що й він пішов також.

Війта вдома не було — він ще опівдні поїхав до волості, і від нього вже всі разом, цілою юрбою пішли до Клемба. За ними посунуло багато народу, навіть жінки й діти, але діди замкнули за собою двері й нікого не пустили. Клембів син Войтек дістав наказ вартувати на дорозі та біля корчми — чи не з'явиться урядник...

Перед Клембовою хатою, на подвір'ї і навіть на вулиці, збиралося чимраз більше народу. Всім хотілося знати, що ухвалять діди, а ті радилися довго, і невідомо було, що там і як. Виднілися у вікні тільки сиві голови, похилені до печі, в якій палав вогонь. Діди сиділи півколом, а збоку стояв Клемб і щось говорив їм, низько нахилиючись і раз у раз стукаючи кулаком по столу.

Нетерпіння юрби зростало з кожною хвилиною. Нарешті Кобусь, Козлова і ще дехто з хлопців почали галасувати й нарікати на дідів, що, мовляв, з цієї наради нічого доброго для народу не вийде,— вони тільки про себе дбають, і ще, чого доброго, дійдуть згоди з поміщиком, а інші нехай пропадають.

Кобусь так розпалився, що відкрито намовляв усіх не звертати уваги на дідів, а думати про себе, самим вирішити все та швидше, поки ще є час, поки ті їх не продали. Його підтримували халупники й інша біднота.

Тут з'явився Матеуш і став кликати всіх у корчму, щоб спільно порадитися там — нічого стояти під чужим тином і гавкати, як собаки!

Ця пропозиція припала людям до вподоби — вони всім натовпом рушили до корчми.

Корчмар уже гасив лампи, однак змушений був відчинити двері й стурбовано дивився на юрбу, яка сунула на нього. Але люди заходили мовчки й спокійно, займали лави, столи, кутки, ніхто не пив, усі купчилися й тихо перемовлялися, чекаючи, щоб хто-небудь виступив перший.

Охочих верховодити було досить, та ніхто не зважувався виступити — оглядалися на інших. Нарешті Антек вискочив наперед і, стоячи посеред кімнати, зразу ж почав лаяти поміщика.

Це всім сподобалось, але підтримали його тільки окремі голоси. Більшість ще дивилася на нього скося, з невдоволенням, деякі навіть відверталися — надто ще живі були в пам'яті слова ксьондза з амвона про Антекові гріхи. Проте Антек не звертав на це уваги, його вже охопив нестямний гнів. Не пам'ятаючи себе, він вигукував:

— Не піддавайтесь, селяни, не поступайтеся, не даруйте своєї кривди! Сьогодні у вас забрали ліс, а завтра, якщо не дасте відсічі, вони простягнуть лапи по вашу землю, по хати, по все, що у вас є! Хто їм заборонить, хто зупинить?

Юрба раптом заворушилась, глухий гомін прокотився по хаті, дико заблищали очі, сто кулаків одразу зметнулося над головами, із ста грудей вихопився крик, схожий на грім.

— Не дамо! Не дамо! — загриміло навколо так, що корчма затремтіла.

А заводіяки тільки цього й чекали. Вмить Матеуш, Кобусь, Козлова й інші вискочили на середину — і ну кричати, проклинати, під'юджувати всіх. Знявся гамір, тупіт, погрози, прокльони, грізний гомін розгніваного народу.

Кожен вигукував своє, кожен пропонував що-небудь інше, всі товклися, кидалися в різні боки, мов замкнені в сінях собаки, яких нікому випустити, щоб вони метнулися на ворога.

Тим-то й гамір був, і крики, і суперечки, що народ тяжко розлютився, відчув свою

кривду, але не міг прийти до одностайної згоди, бо не було такої людини, яка з'єднала б усіх єдиною волею, примусила б слухатися, повела б на ворога.

Всі збиралися купками, і в кожній купці був який-небудь крикун, що галасував і лаявся дужче від усіх, а заводяки снували в юрбі, кидаючи, де треба, гостре слівце,— і під кінець уже ніхто нікого не чув, усі кричали разом.

— Півлісу вирубали, а там такі дуби, що і вп'ятьох не обіймеш!

— Клембів Войтек сам бачив!

— Вирубають і решту, вирубають, у вас дозволу не питають! — верещала Козлова, протискуючись до шинкваса.

— Завжди вони народ кривдять, як тільки можуть!

— Що ж, коли ви такі дурні барани, нехай вас поміщик ганяє, як хоче!

— Не дозволяти! Не дозволяти! Всією громадою піти, лісорубів розігнати і своє забрати!

— Вбити напасників!

— Вбити! — і знову грізно замиготіли в повітрі кулаки, знову знявся громовий крик ненависті й помсти. Коли він змовк, Матеуш заговорив, звертаючись до всіх:

— Тісно нам усім, ніби в сітях б'ємось! Скрізь панські маєтки, з усіх боків, наче стінами, стиснули й душать! Схочеш корову попасти за селом — відразу наткнешся на панську луку. Випустиш коня — а за межею знов панське поле. Каменюку жбурнути не можна — неодмінно у панську землю влучиш! І відразу ж скотину забирають, відразу суд і штраф!

— Правда! Правда! Якщо лука добра, два укуси дає — значить, вона панська. Найкращі поля — панські, ліс — панський! Все вони загарбали! — підтримали його інші.

— А ти, народе, сиди на пісках, гноєм грійся та панської ласки чекай!

— Відібрати ліс! Відібрати землю! Не віддамо свого!

Довго вони так кричали, метушилися, погрожували, і від голосного крику та гарячування в одних у горлі пересохло — треба було промочити горілкою, інші пили пиво, щоб прохолодитися, ще інші згадали про недоїдену вечерю і гукали корчмареві, щоб він подав хліба й оселедців.

А коли всі поїли, гнів їхній прохолов, то стали потроху розходитися, так нічого й не ухваливши.

Матеуш покликав Кобуся й Антека, який весь час тримався осторонь, міркуючи про щось своє, і втрьох пішли до Клемба, де ще сиділи діди. Вони все спільно обговорили і ухвалили щось на завтра, а потім тихо розійшлися по домівках.

Було вже пізно, в хатах згасали вогні, і тихо стало на селі — тільки зрідка собака загавкає чи вітер прошумить і обмерзлі дерева зіткнуться, як вороги, а потім довго й тривожно шепочуться. Підморозило добре, тини побіліли від паморозі, але опівночі зірки зникли, запала темрява і навколо стало якось моторошно. Всі на селі спали, проте сон був тяжкий, гарячковий, раз у раз чувся тихий плач дітей чи прокидався хто-небудь дорослий, охоплений незрозумілим жахом, спітнілий, і, щоб підбадьоритись,

шепотів молитву. Іншим не давав спати якийсь стук, і люди вставали подивитися, чи це не злодії. Дехто кричав уві сні, пояснюючи потім, що його душила мара. Раптом десь починали завивати собаки так жалібно, що в тих, хто прокинувся, серце завмирало від страшного передчуття.

Ніч тяглася довго й тяжко, оповиваючи душу неспокоєм, насилаючи погані сні, повні гарячкових кошмарів.

А тільки-но почало розвиднятися, ледве дехто став розплющувати очі й підводити з подушки обважнілу голову, як Антек помчав на дзвіницю і став дзвонити, мов на пожежу...

Марно Амброжій та органіст намагалися йому перешкодити,— він їх вилаяв, мало не побив і щосили дзвонив далі.

Повільно, тужно линуло калатання дзвона, стривожені люди вибігали напіводягнені запитати, що трапилося, та вже так і залишались на вулицях, стояли, мов закам'янілі, і слухали, а дзвін у проблісках світанку усе гудів зловісно і так голосно, що тремтіла земля, перелякані птахи летіли в ліс, а люди в тривозі хрестилися. Матеуш, Кобусь та інші бігали по селу, грюкали палицями у ворота й кричали:

— До лісу! До лісу! Виходь, хто живий! Збирайтеся біля корчми! Ходім до лісу!

Селяни поспіхом одягалися; дехто вже дорогою застібав каптан і шепотів молитву. Всі чимдуж бігли до корчми, де вже стояв Клемб та кілька інших господарів.

Зароїлися людьми вулиці, подвір'я, дороги, закипіли гомоном усі хати, плакали діти, жінки перегукувалися через садки, знялася така метушня й біганина, наче на селі спалахнула пожежа.

— До лісу! Виходьте, хто з чим може,— з косою, то з косою, з ціпом, з шворнем, з сокирою! Все беріть!

— До лісу! — загуло село так, що повітря здригнулося від цього крику.

День уже настав, ясний і тихий, в морозній імлі. Дерев стояли в інеї, наче в павутинні, грудки хрустіли під ногами, скрізь поблискували замерзлі калюжі, мов бите скло. Свіже повітря щипало ніздрі, і далеко линули крики та гомін.

Але потроху все змовкло. Завзяття і якась сувора, впевнена, непохитна сила зростали в усіх серцях, кам'янили їх. Люди несвідомо замовкли, зосередились.

Юрба зростала, зайняла вже майже весь майдан перед корчмою. Аж до самої дороги люди стояли тісно, пліч-о-пліч. І все підходили запізнілі. Віталися, мовчки ставали, де попало, і, оглядаючись навколо, терпляче дожидали дідів, які пішли кликати Борину. Його вважали за найпершого господаря на селі, і йому належало вести народ. Знали, що без Борини жоден господар не рушить з місця.

І люди стояли терпляче, спокійно й тихо, мов дрімучий ліс, що прислухається до голосів у своїй хащі та до белькотіння струмків, які подекуди течуть між корінням. Часом падало чиєсь слово, злітав у повітря кулак, чиїсь очі спалахували яскравіше, швидше похитувалася шапка, чиєсь обличчя червоніло — і знову всі стояли нерухомо, як снопи, поставлені тісними рядами.

Прибіг коваль і, пробираючись крізь юрбу, почав розраджувати селян, лякати їх,

що все село за це згноять у тюрмі. За ним і мельник казав те ж саме, але ніхто їх не слухав — усі добре знали, що обидва підлабузнюються до поміщика й намагаються зупинити цей похід з якихось своїх розрахунків.

Прийшов Рох і з сльозами благав селян отямитись, однак і це не допомогло.

Зрештою прибіг і сам ксьондз, почав переконувати, але люди навіть не схотіли його слухати, стояли нерухомо, ніхто й шапки не скинув, ніхто руки йому не поцілував, а один навіть гукнув голосно:

— Платять йому — от він і старається!

— Казанням за збиток не заплатиш! — глумливо підхопив інший. Всі дивилися так гнівно й похмуро, що ксьондз розплакався, але й далі закликав усіма святими, щоб люди Опам'яталися й розійшлися по домівках. Він не скінчив, тому що прийшов Борина, і весь народ повернувся до нього.

Мацей був блідий, як полотно, суворий, від нього віяло холодом, а очі блищали, наче у вовка. Він ішов, випроставшись, похмурий, але впевнений, вітався із знайомими кивком голови, водив поглядом по юрбі. Перед ним розступалися, даючи йому дорогу. Він став на колодах, що лежали біля корчми, проте не встиг і рота розкрити, як у юрбі закричали:

— Веди нас, Мацею! Веди!

— До лісу! До лісу! — надривалися інші.

Коли настала тиша, Борина нахилився вперед простяг руки і голосно заговорив:

— Народе християнський, чесні поляки, господарі й халупники! Всім нам однаково заподіяли кривду, і цієї кривди не можна ні стерпіти, ні подарувати. Поміщик рубає наш ліс, поміщик нікому з наших роботи не дав, він завжди нас утискає, веде до згуби! І не перелічити тих збитків і неприємностей, тих кривд і напастей, які терпить від нього весь люд! Подавали ми до суду — та хто йому що зробить! Їздили із скаргою — все даремно! Але терпінню нашому прийшов край — тепер він рубає наш ліс. Невже ми це допустимо?

— Ні! Не допустимо! Розженемо, всіх повбиваємо! Не дамо! — кричали навколо, і заклопотані, сірі, похмурі обличчя вмить наче блискавкою осяяло, сотня рук замигтіла в повітрі, із сотні горлянок вихопився крик, гнів струсонув усі серця.

— У нас права — їх не визнають,— вів далі Борина.— Ліс — наш, а його рубають! Що ж нам, бідолашним, робити, якщо в усьому світі ніхто нас не захищає, якщо всі кривдять нас? Люди добрі, народе християнський, поляки, кажу вам, що немає нам іншої ради, як своє добро захищати! Всією громадою підемо і рубати ліс не дозволимо! Всі підемо, у кого тільки ноги ходять, усім селом, усі, як один! Нічого не бійтеся, це наше право, наша воля й справедливість. Усе село засудити не можуть. За мною, люди, швидше збирайтеся! До лісу! — гукнув він голосно.

— До лісу! — відгукнулися всі враз. Юрба загомоніла, заколихалась, розсипалася в різні боки. Кожен побіг додому лаштуватись в путь. Знялася гарячкова метушня. Одягалися, запрягали коней, викочували сани. Кінське іржання, лайка, плач дітей змішувалися з жіночим лементом. Село аж ходором ходило від цих приготувань. Через

кілька хвилин всі були готові й потяглися на тополеву дорогу, де вже чекали в санях Бороина, Плошка, Клемб та найзаможніші господарі.

Стали рядами. Зібралися йти чоловіки, хлопці, жінки, дівчата. Хто в санях, хто верхи, хто возом, але більшість, майже все село,— пішки. Величезна юрба нагадувала довгу ниву, яка шумить колосом. Червоніли жіночі хустки, в повітрі похитувалися величезні кілки, іржаві вила, ціпи. Тут і там, мов блискавки, іскрилися коси, наче народ зібрався на роботу в поле. Не чути було тільки сміху, жартів, веселощів. Люди стояли тихо — суворі, похмурі, готові на все... Коли всі зібрались, Бороина підвівся в санях, окинув юрбу поглядом і, перехерстившись, гукнув:

— В ім'я отця, і сина, і святого духа! Амінь! У дорогу!

— Амінь! Амінь! — повторили всі. Тут закалатав найменший дзвін — видно, ксьондз ішов правити обідню. Люди скидали шапки, хрестилися, били себе в груди, деякі жалібно зітхали.

Нарешті рушили в похмурому мовчанні. Пішло майже все село. Тільки коваль почекав, причаївшись десь біля тину, прокрався до себе, скочив на коня й бічною дорогою помчав до маєтку.

Антек, побачивши батька, сховався в корчму, а коли всі пішли, узяв у Янкеля рушницю, заховав її під кожух і побіг до лісу навпростець полем, ні разу не оглянувшись на юрбу.

Народ швидко сунув за Бороиною, який їхав попереду. Перші йшли Плошки — аж три родини — із Стахом на чолі. Всі були непоказні, але язикаті, галасливі, самовпевнені.

За Плошками йшли Сохи, яких вів солтис Шимон.

В третьому ряду — Вахніки, сухорляві, низенькі, проте злі, мов оси.

За Вахніками — Голуби на чолі з Матеушем. Було їх небагато, але вони могли замінити півсела — такі були всі невгамовні забіяки, дужі й високі, як дуби.

Потім ішли Сікори — кремезні, мов стовбури, жилаві й похмурі.

За ними — Клембові сини й інша молодь, буйна, здорова, задерикувата й охоча до бійки. Вів її Гжеля, вїтїв брат.

А далі йшли всі Билиці, Кобусі, Причеки, Гульбаси, Бальцереки... й інші — хто їх там усіх запам'ятає.

Ступали так, що земля двигтіла, суворі, похмурі, мов грозова хмара, яка повниться блискавками, наливається громами і от-от вибухне дощем і затопить землю.

А за ними линули плачі, крики й жалібне голосіння тих, що залишилися.

Земля ще ціпеніла від нічного холоду, було глухо, сонно, світ оповивав склистий туман.

В лісі віяло холодом, бліде світло ранкової зорі рум'янило вершини дерев і де-не-де вигравало на снігу. Стояла тиша.

Тільки на Вовчому Долі стукотіли сокири, пронизливо вищали пилки й раз у раз лунав тріск і гуркіт дерев, що падали на землю.

Рубали бір!

Понад сорок чоловіків працювало з самого ранку. Наче згряя дятлів налетіла на ліс, обліпила дерева й довбала їх так уперто, так оскаженіло, що дерева падали одне за одним і купи їх на землі дедалі зростали. Зрубані велетні лежали покотом, мов побита градом нива, і лише подекуди стирчали стрункі молоді деревця, важко схиляючись, як матері, що гірко ридають над убитими. Сумно шаруділи незрубані кущі, та яке-небудь дрібне деревце, що його не зачепила сокира, тріпотіло, охоплене переляком. І скрізь на потоптаному снігу, мов на смертному ложі, лежали зрубані дерева, купи гілля, мертві верхівки й кремезні стовбури, схожі на розрубані, обдерті трупи, і струмочки жовтої тирси сочилися на сніг, наче кров умираючого лісу.

А навколо, над вирубаною ділянкою, ніби над розритою могилою, могутньою тісною юрбою стояли дерева, мов друзі, рідні й знайомі; нахилившись у тривожному мовчанні, наче стримуючи крик розпачу, вони прислухалися до останніх передсмертних зітхань і, заціпенівши, дивилися на цю невблаганну косовицю.

Лісоруби невпинно посувалися вперед, розгорнувшись широким строем. Повільно, в мовчанні, врізалися вони в лісову хащу, яка здавалась неприступною, яка темною стіною стовбурів заступала їм дорогу і такою громадою насувалася на них, що вони зовсім тонули в тіні гілок, лише сокири їхні поблискували в присмерку й невтомно стукотіли та посвист пилки не змовкав ні на мить. Щохвилини яке-небудь дерево, мов птах, підступно спійманий у сильце, відривалося від своїх, трусило гілками і з передсмертним стогоном падало на землю, а за ним друге, третє, десяте...

Падали величезні сосни з позеленілими від старості стовбурами, падали ялини, наче вдягнені в полотняні каптани, падали гіллясті смереки й бурі дуби, оброслі бородами сивого моху,— старці, яких не подолали ніякі бурі, не схилили сторіччя — і от прийняли вони смерть від сокири. Падали всякі дерева — хто ж скаже, скільки їх загинуло і яких!

Ліс умирав. Дерев лягали важко, наче войовники в бою, що билися щільними рядами, непохитні, стійкі, але, подолані могутньою силою, не крикнувши навіть "Ісусе!", схилилися враз усією лавою, падаючи в обійми смерті.

Стогін стояв у лісі, тремтіла земля від повалених дерев, сокири стукотіли без упину, вищали пилки, і свист гілок, мов останні зітхання, розтинав повітря.

Так минали години за годинами, і щоразу нові трупи дерев встеляли землю. Робота не припинялася.

Кричали сороки, сидячи на гілках, часом згряя ворон пролітала з карканням над цим полем смерті, яке-небудь звірятко вибігало з хащі; зупинившись, воно довго дивилося блискучими очима на кошлатий дим вогнищ, на дерева, що падали, і, побачивши людей, тікало.

Чоловіки рубали завзято, врізаючись у ліс,— так вовки вриваються в отару овець, а вона, збившись купою, помертвівши від жаху, стиха мекаючи, стоїть, поки не впаде під вовчими іклами остання овечка.

Тільки після сніданку, коли сонце вже підбилося високо, з дерев капотіла розтала паморозь і золоті павуки променів бігали по лісі, хтось із лісорубів почув далекий гомін.

— Люди якісь ідуть, ціла громада! — сказав один, притулившись вухом до дерева.

Гомін наближався, ставав чутнішим, незабаром можна було вже розрізнити окремі вигуки й глухий тупіт безлічі ніг. Через кілька хвилин на стежці, що вела до села, з'явилися сани і швидко виїхали на місце порубу. В санях стояв Бороина, а за ним, возами, верхи й пішки, сунула щільна юрба чоловіків, жінок, підлітків, і всі вони з дикими криками кинулися до лісорубів.

Бороина зіскочив з саней і побіг уперед, за ним безладно посунули інші, хто з кілком, хто грізно вимахував вилами, хто міцно тримав у руках ціп чи косу, а хто озброївся просто товстим суком. Жінки верещали, здійнявши над головами руки. І всі налетіли на здивованих лісорубів.

— Не рубати! Геть з лісу! Наш ліс, не дозволимо! — вигукували всі разом, та ніхто з лісорубів не розумів, чого від них хочуть. Нарешті до них підбіг Бороина і гаркнув так, що по всьому лісі розляглося:

— Люди з Модліці! Люди ріпецькі і всі, які тут є, слухайте! Стало тихше.

— Забирайте своє знаряддя і йдіть з богом! Рубати ми вам забороняємо, а хто не послухає, матиме справу з усім народом!

Лісоруби не стали сперечатися: суворі обличчя, кілки, вила, ціпи і така кількість розгніваних людей, готових з ними битися, злякали їх. Вони почали радитись, перегукуватись, затикати сокири за пояси, збирати пилки. Деякі збилися в купу з гнівним бурчанням, особливо ріпецькі,— адже вони були шляхтичі й споконвіку ворогували із своїми сусідами, ліпецькими селянами. Ці голосно лаялися, стукали сокирами, погрожували, але їм, хоч-не-хоч, довелося поступитися перед силою, бо народ з грізним криком наступав на них і відтискав у глиб лісу.

Частина людей розійшлася по вирубаній ділянці — гасити вогнища й розвалювати складені стосами стовбури, а жінки на чолі з Козловою, побачивши збиті з дощок будки на краю вирубанної ділянки, побігли туди й почали їх розбивати та розтягати по лісу, щоб і сліду від них не залишилось.

Бороина, побачивши, що лісоруби так легко здалися, скликав людей і запропонував усією громадою йти зараз же в маєток і сказати поміщикові, щоб він не смів рубати ліс, поки суд не вирішить, яку частину його віддати селянам. Та перш ніж вони встигли домовитись, як це зробити найкраще, жінки раптом зняли крик і безладно кинулися врозтіч, бо з лісу виїхало чоловік двадцять верхи й помчало на них...

Це поміщик вислав поміч лісорубам.

Попереду двірських їхав управитель. Вискочивши з лісу, вони відразу напали на жінок, стали їх шмагати батогами, а управитель, чоловік здоровий, як тур, лютував більш за всіх і горлав:

— Злодії вошиві! Батогами їх! В'язати! В тюрму їх!

— Тримайтеся купи! До мене! Не піддавайтесь! — кричав Бороина, бачачи, що люди з переляку стали вже тікати. Його крик зупинив їх, і всі, незважаючи на удари батогів, побігли до старого, затуляючи голови руками.

— Кілками їх, собак! Коней бийте ціпами! — командував розлючений Бороина і,

схопивши кілок, перший кинувся на двірських, а за ним, наче ліс, підхоплений вихором, плече в плече, з криком кинулися селяни й замолотили, кого попало, ціпами, вилами. Навколо загуркотіло так, наче хто горох вибивав палицею на підлозі.

Нелюдські крики, прокльони, іржання коней, що валилися на землю, стогони пораних, глухі й часті удари кілків, несамопитий шум битви залунали на галявині.

Двірські захищалися щосили, лаялись і билися не згірш від селян, та зрештою почали відступати. В їхніх лавах почалося замішання, бо коні під ударами ціпів ставали дибки й повертали назад. Побачивши це, управитель хльоснув свого буланого й поскакав у юрбу, до Борини, але вмить засвистіли ціпи, десятки ударів посипалися на нього, десятки рук простягайся з усіх боків і стягли його з коня.

Мов куш, підритий свинячим рилом, злетів він у повітря і впав на сніг під ноги юрбі. Насилу Борина захистив його й потягнув, непритомного, в безпечне місце.

Все заклубочило й змішалось. Так іноді вихор налетить несподівано на копиці, зіб'є їх в один великий клубок, жене по полю, тягає по стернях. Стояв страшний крик, і вже нічого не можна було розрізнити, крім переплечених тіл, що качалися по снігу, крім кулаків, що шалено били наосліп. Іноді хто-небудь вихоплювався з юрби і тікав геть, але швидко повертався і з новим криком, з новою люттю кидався в бійку.

Билися сам на сам і купами, хапали один одного за комір, за волосся, били до крові, душили, наступивши колінами на груди,— і жодна сторона не могла побороти іншу. Двірські позіскакували з коней і билися, не відступаючи ні на крок. До того ж їм допомагали лісоруби, які добре натискали на ліпечьких. Ріпечькі перші кинулися на допомогу двірським — несподівано й мовчки" мов злі собаки. А командував усіма ними лісник, що з'явився в останню хвилину. Чолов'яга був дужий, як бик, силач на всю округу, до того ж страшенно лютий, бо з Ліпцями мав особливі рахунки. Він кидався один на цілий гурт, розбивав селянам голови прикладом рушниці, розганяв їх, калічив без милосердя.

На лісника пішов Стах Плошка, тому що люди вже почали тікати. Лісник вхопив його за шию, покрутив у повітрі і жбурнув на землю, наче вимолочений сніп, аж Стах знепритомнів. Підскочив тоді до лісника хтось із Вахніків і вдарив ціпом у плече але дістав такий удар кулаком межи очі, що тільки розкинув руки і з криком "Ісусе!" звалився на землю.

Нарешті й Матеуш не стерпів, напав на лісника проте, хоч він був неабиякий силач,— хіба тільки Антек міг з ним зрівнятися,— не витримав і п'яти хвилин, лісник його побив, викачав у снігу й примусив тікати, а сам кинувся до Борини, який на чолі Цілої юрби бився з ріпечькими.

Але перш ніж лісник добрався до Борини, нього з вереском напали жінки, вчепилися йому в волосся і, прихиливши, потягли по землі — так дворові собаки, напавши на вівчарку, хапають її зубами за шкуру і шарпають на всі боки.

На цей час уже брали гору ліпечькі. В бійці всі перемішалися, як листя, кожен душив і лупцював свого ворога, качався з ним у снігу, а жінки наскакували збоку й чіплялися в волосся. Стояв такий вереск, така колотнеча, що свій ледве впізнавав

свого. Потроху двірські почали відступати. Кілька з них уже лежали закривавлені, інші, побиті, ледве живі, втекли в ліс, і тільки лісоруби ще захищалися з останніх сил. Деякі вже просили пощади, але селяни тепер були злі на них ще більше, ніж на двірських, гнів їхній розгорівся, мов трут на вітрі, ніхто не слухав благань і ні на що не звертав уваги, а з люттю лупцював ворогів.

Нарешті всі покидали кілки, ціпи, вила й зіткнулися врукопашну, душили одне одного, терзали, качали по снігу. Змовкли крики й тільки чути було хрипке бурчання, прокльони, удари.

Таке діялось навколо, що й словами не змалювати.

Люди вже оскаженіли, не тямили себе від гніву. Особливо шаленіли Кобусь і Козлова — аж страх було на них дивитися. Закривавлені, побиті, вони раз у раз підводилися з землі і кидалися на ворогів.

Та от крики стали дужчати. Ліпецькі перемагали. Вони гналися за втікачами, нападали вдесьтох на одного, коли раптом лісник, подолавши, нарешті, жінок, що вчепилися в нього, видерся, пом'ятий, пошарпаний, і через те ще більше оскаженілий, і почав скликати своїх. Побачивши неподалік від себе Борину, він кинувся на нього. Вони обхопили один одного, як ведмеді, і почали боротися: падали й підводились, билися об дерева, бо в запалі бійки опинилися вже в лісі.

Тут якраз наспів Антек. Він дуже відстав від своїх і, доганяючи їх, біг щодуху. Зупинившись на галявині, щоб звести дух, він раптом угледів батька, який бився з лісником.

Кинувши навколо яструбиний погляд він побачив, що ніхто на них не дивиться, — всі були захоплені бійкою. В цій колотнечі не можна було розрізнити жодного обличчя. Антек відійшов назад, підкрався до Борини й зупинився за два кроки, за деревом.

Лісник уже перемагав, хоч і був дуже змучений. Однак старий тримався вперто. В цю хвилину вони впали і качалися по землі, терзаючи один одного, мов озвірілі пси, але Борина дедалі частіше опинявся під лісником, шапка з нього злетіла, і сива голова билася об коріння.

Антек ще раз оглянувся, витяг з-під кожуха рушницю, опустив на коліно і, машинально перехрестившись, націлився в голову батькові... Та перш ніж він устиг натиснути на курок, лісник і Борина схопилися на ноги. Тоді й він устав і націлився знову — але не вистрілив. Раптовий жах стиснув йому серце, здавив горло; руки затремтіли, наче у пропасниці, в очах потемніло. Він цілу хвилину стояв, не розуміючи, що з ним діється. Раптом залунав короткий, пронизливий крик:

— Рятуйте, люди! Рятуйте!

І в цю мить лісник ударив Борину прикладом по голові з такою силою, що бризнула кров. Старий скрикнув, змахнув руками і, як сніп, звалився на землю.

Антек отямився, кинув рушницю і підбіг до батька. Той уже хрипів, кров заливала йому обличчя, голова була розбита. Він дихав, але очі вкривала вже передсмертна мла, ноги сіпалися.

— Батьку! Господи Ісусе! Батьку! — крикнув страшним голосом Антек, підняв його

на руки, притулив до грудей.

— Батько! Вбили його! Вбили! — несамовито вив він, як собака, коли топлять її щенят.

Кілька чоловік, з тих, хто був ближче, почули його й кинулись на допомогу. Старого прилаштували на гілках, почали обкладати голову снігом, рятували його, як уміли. Антек сидів на землі, рвав на собі волосся й несамовито кричав:

— Убили його! Вбили!

Люди думали, що він збожеволів.

Раптом Антек замовк, згадав усе й метнувся на лісника з таким пронизливим криком, з таким шаленством в очах, що той злякався й кинувся тікати. Проте, відчувши, що Антек доганяє його, він несподівано обернувся і вистрілив йому в груди, але якимось чудом не влучив, — тільки обличчя йому обпалив. Антек блискавкою шугнув на нього.

Марно захищався лісник, марно силкувався вирватись і втекти, марно, охоплений розпачем і смертельним жахом, просив помилування — Антек вчепився в нього, як скажений вовк, здушив горло, підняв у повітря і молотив об дерево, аж поки той не сконав.

Потім, мов ошалілий, вже не пам'ятаючи, що робить, він кинувся в бійку. Де він з'являвся, там люди тікали з жаху, бо, весь замащений кров'ю, батьковою і своєю, без шапки, із злиплим волоссям, синій, мов труп, Антек був страшний.

Охоплений якоюсь нелюдською силою, він мало не один покалічив і побив тих, хто ще давав відсіч ліпецьким, і, зрештою, довелося його заспокоювати та відтягати, інакше він забив би їх на смерть.

Битва скінчилась, і ліпецькі, хоча й змучені, побиті, закривавлені, наповнювали ліс радісними криками.

Жінки перев'язували тяжкопоранених і клали їх у сани, — а поранених було немало. В одного з молодих Клембів була зламана рука, в Єнджика Пачеся — нога, так що він не міг на неї ступити і кричав не своїм голосом, коли його переносили. Кобусь був такий покалічений, що не міг ворухнутися, Матеуш плював кров'ю і скаржився на біль у попереку, інші теж потерпіли не менше. Майже не було нікого, хто б залишився цілий і непокалічений. Але, пишаючись своєю перемогою, селяни забували про біль і весело перегукувалися, збираючись повертатися назад.

Борину поклали в сани й везли повільно — боялися, щоб не помер дорогою. Він був непритомний, з-під ганчірок текла кров, заливаючи очі й обличчя — бліде, нерухоме, наче в мерця.

Антек ішов поряд із саньми, не зводячи з батька повних жаху очей, підтримував його голову на вибоїнах і все бурмотів тихо, благально, жалібно:

— Батьку! Ради бога! Батьку!

Люди посувалися безладно, групами. Ішли лісом, бо дорога була зайнята саньми з пораненими. Дехто стогнав і кречав, але більшість голосів сміялася, весело гомоніла. Кожен оповідав своє, хвалився успіхом, глузував з переможених. Дехто вже почав

затягати пісні, хтось гукав на весь ліс, аж луна розлягалася. Всі так сп'яніли від перемоги, що не помічали нічого, спотикалися об коріння, налітали на дерева.

Майже ніхто не почував болю і втоми, всі серця переповнювала невимовна радість перемоги і така впевненість у своїх силах, що нехай би зараз хто-небудь зважився піти проти, на порох би стерли! Люди готові були битися з усім світом.

Ішли бадьоро, з гомоном, оглядаючи блискучими очима відвойований ліс.

А він хитався над їхніми головами, сонно шумів і струшував танучу паморозь, наче кропив сльозами.

Борина раптом розплющив очі і довго вдивлявся в Антека, мов не вірив, що це він. Потім тиха, глибока радість осяяла його обличчя, він ворухнув губами і, нарешті, з великим зусиллям прошепотів:

— Це ти, сину? Ти? І зомлів знову.

Весна.

І

Була весна, досвітня година.

Квітневий день ліниво підводився з лігва мороку й туманів, мов наймит, який, тяжко напрацювавшись, ліг спати і, не виспавшись, повинен устати вдосвіта і зараз же братися до плуга та йти в поле орати.

Ледь-ледь розвиднялося.

Але навколо ще стояла заціпеніла тиша; тільки й чути було, як капотить роса з дерев, що спали в імлі.

Небо — наче зволожена росою синява плахта — вже ледь-ледь яснішало над чорною, безмовною землею, що потопала в мороці.

Луки й поля в низинах заливав туман, схожий на спінене доїнням молоко. По селах, ще не видних у темряві, заспівали, перегукуючись, півні.

Останні зірки згасали, як зморені дрімотою очі.

А на сході, мов жар з-під попелу, зажевріла червона заграва.

Туман раптом заколивався, заklubочив і важко, як весняна повінь, ринув на чорні поля, а де-не-де, мов дим кадилиць, блакитними пасмами потягся до неба.

День наставав і боровся зі зблідлою ніччю, яка все ще притискалась до землі, мов грубий промоклий кожух.

По небу поволі розливалось світло, і воно наче опускалося над землею, подекуди вихоплюючи вже з туману верхівки дерев; на пагорбах виринали з темряви сірі поля, мокрі від роси; наче тьмяні люстерка, замиготіли озера, струмки довгими вологими пасмами потяглися крізь поріділу імлу.

Дедалі світлішало, в мертву синяву просочилися перші промені, і от у небі сяйнули криваві відблиски ще не видної заграви, а незабаром так проясніло, що чорним колом повиступали навкруги ліси, стало видно велику дорогу, обсажену рядами тополь, що гнулися, наче зморені важким сходженням нагору; села ще тонули в тумані, що стелився низько над землею, і тільки подекуди виглядали на світ, ніби чорне каміння із спіненої води, та ближні дерева сріблилися росою в сяйві світанку.

Сонце ще не вставало, але знати було, що воно от-от вигулькне із світанкової заграви, засяє над землею, яка через силу струшувала з себе сон, ледь розплющувала зліплені туманом очі, ворушилась і блаженно потягалась у солодкій знемозі: тиша навколо — аж у вухах дзвеніло, так наче земля затамувала подих,— тільки вітерець, легенький, як подих дитини, повівав з лісу, струшуючи росу з дерев.

Та от у цій млосній дрімоті світанку, над сонними ще, вкритими туманом полями, наче в костюлі, сповненому молитовної урочистості, в час, коли ксьондз от-от піднесе дароносицю, задзвенів раптом голос жайворонка...

Він знявся звідкілясь з ріллі, затріпотів крильцями і задзвенів дзвоником найчистішого срібла, шугнув у небо, мов запашний весняний пагонець, і, здіймаючись все вище й вище, виспівував у святій тиші світанку на цілий світ.

Одразу ж полинули в небо й інші жайворонки і, тріпочучи крильцями, піснею провіщали всьому живому, що настав ранок.

А за ними й чайки жалібно заквилили десь на болотах.

Заклекотали лелеки десь по селах, не видних іще в сірому присмерку.

Сонце мало от-от виглянути...

Аж ось і воно виплигло з-за далеких лісів, виринуло з безодні, й, мов золоту іскристу чашу, підіймали його невидимі божі руки над сонною землею, благословляючи промінням усе живе і мертве, все, що народжувалось і що дряхліло; розпочиналось священнодійство дня, і все навколо, здавалося, впало ниць перед його величчю й притихло, не сміючи звести очей.

Настав день — неосяжне море радісного світла.

Туман, мов запашний дим, здіймався з лук до залитого золотом неба, а птахи й усі живі створіння зняли гомін і крик, ніби зливаючи свої голоси в щирій подячній молитві.

А сонце дедалі більшало, здіймаючись над чорними лісами, над незліченними селами — і велике, палаюче, жарке, мов святе око милосердя божого, солодкою і владною силою скоряло світ.

Саме в цей час на піщаному пагорку під лісом, з-за стіжків панського люпину, що стояли біля широкої вибоїстої дороги, з'явилася стара Агата, своячка чи родичка Клембів. Вона ще восени пішла на божий хліб — старцювати — і тепер поверталась до Ліпців, мов ті птахи, що завжди повертаються навесні до своїх гнізд.

Стара вона була, квола, худа й ледве дихала — достоту, мов крива, спорохніла придорожня верба, що вже ледь животіє й поволі засихає в пісках; в лахмітті, з торбами на спині, обвішана чотками, Агата брела, спираючись на жебрацький костур.

Вона вийшла з-за стіжків, якраз коли зійшло сонце, і задріботіла, підводячи до неба обличчя, сіре й висохле, мов порожні торішні перелогі; й запалі почервонілі очі сяяли радістю.

Ще б пак! Адже після довгої, важкої зими вона поверталася в рідне село, вже не йшла — бігла підтюпцем, аж торби підскакували на спині й видзвонювали чотки; від швидкої ходи перехоплювало подих, колело в грудях, і Агата уповільнювала ходу, зупинялася й знову йшла, чимраз важче й повільніше; жадібним поглядом озиралась

навкруги і радісно усміхалася до сірих, оповитих зеленкуватою млою ланів, до сіл, що поволі виринали з туману, до оголених дерев, що стерегли дорогу або стояли в полі, мов самотні вартові, до цілого світу!

Сонце вже підбилося височенько, деś на два людські зрости — видно було і найдальші поля; все блищало в рожевій росі; лисніла під сонцем чорна рілля, яскріли струмки в канавах, дзвеніли в холодному повітрі пісні жайворонків; де-не-де під кущами білили ще останні клапті снігу, вціліле подекуди на деревах жовте листя гойдалося, мов бурштинове намисто; в затишку й біля нагрітих сонцем калюж, з-під іржавого торішнього листя пробивалися золотисті стеблинки молодої травички, а між ними тут і там визирали жовті очка кульбабок; легкий вітерець розносив вологий, свіжий подих полів, що ліниво грілися на сонці; і скрізь було так весняно, скрізь, незважаючи на легкий присмерк, було так розлого і ясно, таким щастям віяло звідусюди, що Агатина душа поривалась летіти, мов сп'янілий від радощів птах, що з покриком лине невідомо куди.

— Господи боже! — зітхала вона і час від часу сідала й дивилась, наче вбираючи весь навколишній світ у своє зворушене, чуле серце.

Гей! Адже весна йшла по безкрайніх полях, і прихід її звістували й пісні жайворонків, і святе сонце, і цей лагідний вітерець, ніжний, як поцілунки матері, і затаєний подих землі, яка змудилась за плугом і зерном, і веселий гомін навкруги, і повітря, тепле й бадьоре, наче насичене всім, що скоро стане зеленню, цвітом і повним колосом.

Гей! Весна йшла, мов панна в сонячній уборі, з рожевими, як ранкова зоря, устами, з голубими косами струмків; злітала з сонця, линула над землею у ці квітневі ранки, із розкинутих рук випускала жайворонків, що провіщали людям радість, а за нею з радісним курликанням тяглися журавлині ключі, пропливали в блідому небі табуни диких гусей, над луками кружляли лелеки, щебетали біля хат ластівки, і все веселе крилате плем'я з піснями линуло додому з далеких країв. Де весна торкалася землі краєм сонячних шат,— сходила молода травичка, бубнявіли клейкі бруньки, пробивалися зелені пагінці, несміливо шелестіло молоде листя, народжувалось нове, буйне, могутнє життя. А весна йшла далі, по всьому світу, від сходу до заходу, як божий посланець, обдаровуючи людей ласкою і милосердям...

Гей! Весна осявала низенькі, перехняблені хати, заглядала під стріхи милосердними очима, будила надію в знесилених, затьмарених тугою серцях людей, і люди скидали з себе пута, починали вірити в кращу долю, в рясний урожай, в ту давно вистраждану щасливу годину...

Роздзвонилося на землі життя, мов давно змовклий дзвін, в якого воскресили серце, серце з сонячного проміння, і посилає він дзенькіт угору, радісно гуде, будить усе, що завмерло, і співає про такі діла, про такі чудеса, що всі серця вторують йому і сльози самі ллються з очей; воскресає в безсмертній силі душа людини і, сп'яніла від щастя, обіймає всю землю, весь світ, кожную грудку, набряклу весною, кожне деревце, кожен камінь і хмаринку, все, що бачить...

Те ж саме почувала й Агата, повільно шкутильгаючи дорогою і обіймаючи спраглим поглядом любу землю, рідні місця; йшла, мов п'яна.

І тільки коли на дзвіниці ліпецького костюлу защебетав пташкою найменший дзвін, скликаючи людей на молитву, стара раптом отямилась і впала на коліна.

— Дякую тобі, господи, що з твоєї святої волі повернулась я додому... що зласкавився ти наді мною, сиротою...

Тільки й спромоглася вимовити, коли сльози рясним дощем сповнили її серце й потекли по змученому обличчю; Агата нестямно бурмотіла щось і так вся тремтіла, що не могла знайти чотки, згадати слова молитов, які кудись повтікали, розпорошилися в душі краплинками палючої роси. Нарешті вона поривчасто встала й пішла далі, уважно оглядаючи поля і часом проказуючи вголос якесь слово молитви, що раптом зринало в пам'яті...

Ранок уже настав, туман зовсім розвіявся, і Ліпці раптом з'явилися перед нею мов на долоні — лежали в улоговині, навколо великого ставу, що голубів, мов дзеркало під легким білим серпанком; приземкуваті хати оточили став широким колом, порозсідалися серед голих іще садків, мов захоплені розмовою статечні кумасі; тут і там здійсмався над стріхами дим, поблискували на сонці шибки, ясніли серед темних дерев побілені нещодавно стіни.

Можна вже було роздивитися кожну хату. Дедалі чутніше долинав гуркіт млина, який стояв край села, біля дороги, якою йшла Агата; а майже напроти, на другому кінці, серед могутніх дерев яснів високими білими стінами костюл, виблискував шибками й золотим хрестом на бані, а неподалік червоніли дахи плебанії. Навколо, куди не глянь, темно-синім вінком лежали ліси, простяглися неозорі поля; мов сіра гусінь, припадали до землі далекі, заховані в садках села; зміїлися серед куп каміння й рядів похилих дерев дороги; здійсмалися піщані пагорки, де-не-де порослі ялівцем; блищала між хатами вузьенька смужка річки, що впадала в став.

Ближче до села широким колом лежали ліпецькі землі, покрані смугами, наче розтягли тут під пагорками величезний сувій полотна, порізаний на клапті. Смужка тулилася до смужки, відокремлена одна від одної межами, на яких рясно росли гіллясті груші, лежали великі купи каміння, порослі терном; в золотавому світлі вирізнялися брудно-сірі перелоги, латки ніжнозеленої озимини, торішні чорні картопляща та зорані на зяб восени смужки, а подекуди в низинах, мов розтоплене скло, поблискували струмочки. За млином простягалися рудуваті луки, по яких, раз у раз озиваючись клекотом, походжали лелеки, та капустяні поля, ще й досі вкриті водою — виступали тільки острівцями мокрі плеса, мов спини пічкурів, а над ними кружляли білогруді чайки; а на роздоріжжях, як вартові, стояли хрести й вирізьблені з дерева статуї святих; а над припалими до землі селами, над усім широким світом лунали пісні жайворонків. Чути було, як у хлівах тужливо ревла худоба, десь гелґотали гуси, долинав гомін гучних голосів; налітав теплий, лагідний повів і відносив кудись ці звуки, і тоді земля змовкала, оповита тишею і млостю, наче в святу хвилину зачаття.

Проте на полях майже не видно було, щоб десь працювали люди, тільки біля самого

села поралося кілька жінок — вони розкидали по полю гній, і гострий, пронизливий запах линув хмарою у повітрі.

— Сплять, чи що, ледарі? День — чи й буває кращий, а в поле ніхто ще не вийшов... Земля аж просить плуга! — з жалем бурмотіла Агата.

І, щоб бути ще ближче до ланів, вона зійшла з дороги на стежку за ровом, де стокротки вже розплющували назустріч сонцю рожеві вії й густіше зеленіла трава.

Господи, поля були такі безлюдні, що це аж вражало. Агата добре пам'ятала, як минулими роками в цю пору скрізь аж в очах рябіло від жіночих спідниць, все гуло від пісень та гомону; знала, що в таку годину саме час вивозити в поле гній, починати орати й сіяти, а нині — що ж це таке? Одним-один чоловік, що його побачила десь посеред поля, ходить, зігнувшись, і розкидає півколом зерно.

— Горох, мабуть, сіє так рано... Здається, Домінікової хлопець — саме там їхнє поле... Пошли вам, господи, щедрий урожай, господарі любі,— розчулено шепотіла.

Стежка була нерівна, вся порита свіжими кротовиннями, захаращена камінням, а місцями багниста, але стара не звертала на це уваги і з втіхою й ніжністю придивлялася до кожного поля, до кожної смужки.

— Ксьондзове жито... Бач, як славно, густо зійшло! Правда, коли я з села йшла, наймит його саме орав під озимину. А панотець сиділи поблизу... Мов зараз пам'ятаю!

І шкутильгала далі, важко зітхаючи й озираючи все навкруги вологими очима.

— А це ось Плошкове жито... Видно, пізнє... а може, вимокло трохи. Важко нахилившись, вона доторкнулась тремтячими старечими пальцями до вологих стеблинок, погладила їх з любов'ю, мов дитяче волоссячко.

— Боринина пшениця... Добрий кусень поля! Аякже, хіба не перший господар у Ліпцях?... але пшениця чогось пожовкла; прибило морозом, чи що? Важка зима тут, видно, була, важка...— гомоніла сама з собою Агата, помічаючи на смугах припалої до землі, замуленої озимини сліди великих снігопадів і повені.

— Натерпілися люди, набідувались! — зітхала вона і, приклавши дашком до очей долоню, стала вдивлятися в хлоп'ят, що йшли їй назустріч.

— Либонь, органістів небіж Міхал з котримсь із органістових синків... До Волі, певно, йдуть збирати з парафіян яйця на Великдень — ач з якими кошиками!.. Авжеж, такі вони!

— Слава Йсу,— привіталась Агата, коли хлопці підійшли близько, дуже зрадівши нагоді поговорити, але хлопці тільки буркнули у відповідь: "Навіки слава!" — і швиденько пішли далі, жваво розмовляючи.

"Я їх зовсім малесенькими пам'ятаю, а отже не впізнали! — зажурилась Агата.— Ну, та де їм пам'ятати таку старчиху! А Міхал, бач, як виріс, напевне, вже й на органі грає під час служби божої!.."

Міркуючи так, вона вже знову вдивлялась у далечінь: з села йшов якийсь єврей, женучи поперед себе велике теля.

— В кого купили? — спитала Агата.

— У Клембової! — відповів єврей, насилу втримуючи рудого в білі плями бичка,

який упирався, усе хотів повернути назад і жалібно мукав.

— Либонь, від Рябої. Бо її ще перед жнивками до бугая водили... А може, й від Сивої. Славний бичок...

Вона обернулася і глянула вслід бичкові любовним хазяйським поглядом, але на дорозі вже не було нікого: бичок видерся в єврея з рук, скочив на поле і, задерши хвоста, помчав напростець до села, а єврей з розмаяними полами чимдуж біг йому навперейми.

— У хвіст його поцілуй та попроси гарненько — може, й повернеться! — задоволено пробурмотіла Агата, стежачи за цією гонитвою.

— І в Клембів на полі ні душі!

Але міркувати про це ніколи було — вона підійшла вже так близько до села, що почувала запах диму, бачила перини, що провітрювалися в садках. Стара охоплювала все поглядом, і серце в неї так і стрибало від глибокої вдячності за те, що з божою поміччю дожила до цієї весни й повернулася до своїх, у рідні місця.

Адже вона могла вмерти серед чужих... Так тяжко хворіла взимку, та от з божою поміччю вернулася...

Тільки ця надія живила її душу протягом усієї довгої зими, тільки цим жила вона кожної години, боронилася від морозів, злиднів, смерті...

Присіла під кущами, щоб трошечки заспокоїтись, перше ніж зайде в село. Але де там! Її охопила така радість, що кожна жилка в ній тремтіла, а серце калатало болісно, наче спійманий в сильце птах.

— Є ще на світі люди добрі, милосердні, є...— шепотіла вона, турботливо поглядаючи на свої торбинки. Еге ж, вона зібрала трохи грошенят: вистачить на похорон.

Вже довгі роки тільки про це й думала, тільки про це й турбувалася всім серцем, щоб, коли господь пошле їй смерть, вмерти в рідному селі, в хаті, на ліжку під периною, під образами, так, як умирали на селі всі шановні господині. Все життя готувалася вона до цієї останньої хвилини.

На горищі в Клембів стояла її скриня, а в ній гарна перина, подушки, простирали й пошивки, все чисте, нове,— вона хотіла, щоб усе було наготоване. Та ніде було їй постелити все це — хіба була в неї коли-небудь своя хата чи бодай своє ліжко? Все життя тулилась вона по чужих кутках, спала в хліву на соломі, де прийдеться, де тільки люди добрі дозволять прихилити голову. Та вона ніколи й не пхалася наперед, до сильних і багатих, не нарікала на свою долю, бо твердо вірила, що все в світі діється з волі божої і не дано цього змінити грішній людині.

Про одне тільки таємно мріяла, несміливо благаючи в бога прощення за пиху й гордість, тільки про одне молилася — щоб її поховали, як ховають господарів.

Тож не диво, що, ледве доплентавшись з останніх сил до села, почувавши, що не за горами її остання година, вона похапцем пригадувала, чи все в неї приготовлене, чи не забула вона чогось.

Але ні, все було, що треба! Вона несла з собою воскову свічку-грімницю, яку

випросила, коли її найняли молитися над якимось небіжчиком, несла й пляшечку із свяченою водою. Купила й нове кропило та образок Ченстоховської божої матері, що його, вмираючи, триматиме в руках, відклала й кілька десятків злотих на похорон... А може, вистачить і на панахиду біля труни, хоча б і на паперті в костьолі! Господи, вона й думати не сміла, щоб ксьондз провів її на кладовище.

Де там! Хіба це можливо! Не кожен господар має таку честь і щастя, та й грошей у неї не вистачить заплатити за все. Стара скрушно зітхнула й підвелася.

Та раптом зовсім знесиліла — кололо в грудях, мучив кашель, і Агата ледве ступала, щохвилини зупиняючись, щоб відпочити.

"Хоч би до сінокосу дотягти або й до початку жнив! — мріяла вона, радісно придивляючись до хат, які були вже зовсім близько.— А потім вже ляжу й помру, господи милосердний, помру..." — бурмотіла вона боязко, наче виправдуючись у своїх грішних надіях.

Але раптом серце її потьмарила турбота: хто ж пустить її до себе в хату, коли вона вмиратиме?

"Пошукаю добрих, чуйних людей, а може й грошей трохи їм пообіцяю, то вони легше згодяться... Звісно, хто хоче морочитися з чужими та в хаті гармидер робити?"

Про те, що на це згодяться Клемби, її рідня, вона й подумати не сміла.

"Стільки дітей, в хаті тіснота, та й кури й гуси тепер сидять на яйцях, їм теж місце потрібне, та й чи годиться, щоб під стріхою у таких господарів старчихи помирали?" — міркувала вона без усякої гіркоти, підіймаючись на дорогу понад високою греблею, що не давала ставку розливатися в долину — на луки й капустяні грядки.

Млин стояв біля самої греблі, так низько, що його запорошені борошном покрівлі ледь виступали над дорогою. Він аж двигтів — працював з гуркотом.

А ліворуч поблискував став, сонце купало золоті коси в тихій, блакитній від неба воді, на берегах росли похилі вільхи, гелґотали й тріпали крилами гуси, а на вулицях, де ще не зовсім просохла грязюка, з радісними вигуками наввипередки бігала дітвора.

Як завжди, як, мабуть, з самого початку світу, Ліпці розсипали свої хати на обох берегах ставу, оточені подвір'ями й густими садками.

Агата ледве ноги переставляла, тільки очі її швидко бігали навколо й усе примічали. В будинку мельника, який стояв трохи віддалік від дороги і здаля мав вигляд не згірш поміщицького, у відчинених вікнах коливалися білі фіранки, а мельничиха сиділа на ґанку серед пискливої зграї гусенят, жовтеньких, наче виліплених з воску, і, піймавши то одне, то друге, гладила, ніжно тулила до грудей.

Агата привіталася й тихенько пішла далі, радіючи, що її не почули собаки, що лежали попід стінами будинку.

Вона перейшла міст, під яким вода з плескотом падала на млинові колеса; звідси дорога розходилася, мов дві руки, обіймаючи став.

Якусь хвилю Агата постояла, вагаючись, але бажання побачити все, переважило, і вона звернула ліворуч, хоча ця дорога була трохи довша.

Кузня, що стояла першою скраю, була замкнена й безмовна. Попід її закуреними

стінами валявся передок воза й кілька заіржавілих плугів; самого коваля ніде не було видно, а дружина його, в самій сорочці й спідниці, копала грядки в саду біля дороги.

Агата зупинялася тепер біля кожної хати і, перехилиючись через низькі огорожі, з цікавістю зазірала на подвір'я, в розчинені вікна й двері. Часом собаки гавкали на неї, але, обнюхавши і наче впізнавши свою, знов поверталися на призьби й грілися на сонці.

Вона йшла повільно, нога за ногою, ледве дихаючи від втоми, а ще більше — від радісного хвилювання.

Ступала тихо, як вітерець, що повівав по ставу й шелестів у рудому гіллі вільх; сіренька й непомітна, вона ніби зливалася з цими огорожами, з землею, яка вже місцями просихала, з легкою тінню, яка падала від оголених дерев, і ніхто не звертав на неї уваги.

А вона всім серцем раділа, що бачить усе таким, як залишила восени.

В хатах готували снідання — з коминів здіймався дим, а подекуди з розчинених вікон повіало запахом вареної картоплі.

Галасували діти, тривожно гелготали гуси, які стерегли своїх гусенят, і все ж на селі було напрочуд тихо й безлюдно.

Сонце підбилося вже високо, на півдороги до полудня, сипало на землю шире золото й заглядало в став, але ніхто не поспішав у поле; жоден віз не торохтів на дорозі, не рипіли плуги, що їх мали б уже везти на оранку.

"На ярмарок поїхали всі, чи що?" — думала Агата, ще пильніше придивляючись до хат.

Війтова клуня вже здалека жовтіла свіжим деревом серед безлистих садків, а на Гульбасовій хаті, яка стояла обіч дороги, стріха так розшарпалась, що видно було лати, які стирчали, мов ребра.

— Вітром зірвало, а йому, ледацюрі, лагодити неохота! — пробурчала Агата.

Далі, в старій, похилій хатині, жили Причеки, у вікнах замість вибитих шибок стирчали солом'яні віхті.

А от і солтисова хата, збудована обличчям до дороги, по-старосвітському.

За нею хата Плошків, розділена на дві половини.

Далі живуть Бальцерки; хату їх пізнаєш хтозна-звідки, вона прикметна, бо дівчата чистенько побілили стіни й пофарбували віконні рами блакитною фарбою.

А он там, у великому старому саду, дім Борини — першого господаря й багатія в Ліпцях. Сонце виграє в чистих шибках; стіни ясніють, ніби щойно побілені; подвір'я велике, всі будівлі стоять рядком, такі міцні й чепурні, що в декого й хати такої немає. Огорожі цілі, і скрізь такий лад,— навіть у голландців-колоністів не краще.

А далі хата Голубів.

Агата всі хати знала, пам'ятала, як молитву. Але сьогодні скрізь було тихо й порожньо, тільки в садках червоніли постелі й різна одежа, що їх вивісили провітритись, та де-не-де жінки, в самих сорочках, копали городи.

В садках, у затишку, з висаджених качанів капусти вже потяглися вгору зелені

кіски, а під стінами з сірої землі пробивалися бліді паростки лілей, сходила розсада, прикрита кущами терну. Деревя були ніби всипані набубнявленими клейкими бруньками, скрізь попід тинами буйно росли кропива й бур'яни, а кущі агрусу вкрилися ясною, молоденькою зеленню.

Справжнісінька весна, що наче з неба впала, сяяла навколо, тріпотіла в кожній грудочці набряклої землі, а в Ліпцях було так сумно, так дивовижно тихо.

"Чого ж це жодного чоловіка не видно? Не інакше як у суд поїхали, чи на зборню всіх покликали?" — міркувала Агата, заходячи у розчинені навстіж двері костюлу.

Обідня вже скінчилась, ксьондз сповідав парафіян. Біля сповідальні сиділи на лавах, дожидаючи черги, десь з півтора десятка людей з дальніх сіл, мовчазні, зосереджені. Тільки зрідка важке зітхання або голосніше мовлене слово молитви порушували тишу.

Від лампади, що висіла на шнурі перед головним вівтарем, тяглися пасма блакитного диму до високих вікон, за якими сяяло сонце й цвірінькали горобці, час від часу залітаючи до костюлу і кружляючи під склепінням із стеблинками в дзьобах; інколи навіть ластівки з дзвінким щебетанням влітали в розчинені двері, кружляли, як сліпі в холодній тиші біля стін і квапилися втекти знову на світ божий.

Агата тільки прочитала коротку молитву — так уже поспішала до Клембів. Вийшовши з костюлу, вона зіткнулась віч-на-віч з Ягустинкою.

— Агато! — вигукнула та здивовано.

— Та от жива ще, ґаздине! Жива! — Агата хотіла поцілувати її в руку.

— А казали, що ви вже й ноги простягли десь у теплих краях... Але, видно, легкий хліб божий не йде вам на здоров'я, бо щось ви на тонку прядете... — казала Ягустинка, пильно придивляючись до неї.

— Ваша правда, ґаздине... ледве я сюди кісточки донесла. Скоро, скоро богу душу віддам...

— До Клембів поспішаєте?

— А куди ж би ще? Родичі вони мені.

— Вони вас залюбки приймуть: он які торбинки тягнете! Та, певно, й грошки десь у клунку заховані. Тепер вони вас з охотою за рідню визнають.

— А вони здорові? Не знаєте? — Агату боляче вражало це глузування.

— Здоровісінькі... Тільки Томек занедужав був трохи, то тепер лікується в острозі.

— Клемб! Томаш! Не жартуйте, бо мені не до сміху!

— Правду кажу. Та ще додам, що не сам сидить, а в гарному товаристві: разом з усім селом... І морги не зарадять, коли суд за ґрати посадить та двері міцно замкне.

— Пресвята богородице! — зойкнула, остовпівши, Агата.

— Біжіть, біжіть швидше до Томкової, там вас почастують новинами, солодшими за мед. Хи-хи! Святкують наші хлопці на славу! — ущипливо засміялась Ягустинка, і злі очі її блиснули ненавистю.

Агата пленталась, наче очманіла, все ще не хочучи повірити тому, що почула. Дорогою вона зустріла кілька знайомих жінок, вони її привітали добрим словом,

розпитували про те, про се, але стара, здавалося, нічого не чула. Вона вся тремтіла від дедалі більшої тривоги й страху і навмисне уповільнювала ходу, щоб відтягти хвилину, коли справдиться ця жахлива новина. Довго сиділа вона під парканом плебанії, бездумно втупившись у ксьондзів дім. На ґанку стояв на одній нозі лелека й стежив за собаками, які гасали по жовтих стежках саду. Амброжій з наймичкою обкладали свіжим дерном клумби, на яких уже, мов руда щітка, повитикалися паростки різних квітів.

Нарешті, трохи оговтавшись, Агата тихенько увійшла на подвір'я Клембів, хата яких стояла поряд з плебанією.

Підходила з тремтінням, раз у раз хапаючись за тин і тривожно оглядаючи сад і хату в глибині двору. Скрізь було тихо, тільки корови під вікнами хати голосно сьорбали пійло. Двері в сіни були розчинені навстіж, на дворі розляглася в калюжі свиня з поросятами та кури греблися в гною.

Підібравши порожній вже цебер, бо їй здавалося, що краще, коли вона зайде не з порожніми руками, Агата увійшла до великої, досить темної хати.

— Слава Йсу! — ледве вимовила вона.

— Навіки слала! Хто там? — озвався з комори протяглий голос.

— Та це я, Агата! (Боже, як їй забило дух!)

— Агата! Бачили ви, людоньки добрі! Агата! — швидко загомоніла

Клембова, з'являючись на порозі з повним фартухом пискливих гусенят. Старі гуски з сичанням і гелґотанням ішли за нею.— Ну, хвалити бога! А люди казали, наче ви ще на свята померли, ніхто тільки не знав де. Мій навіть збирався поїхати до канцелярії дізнатись. Сідайте, ви, мабуть, натомились. Бачте, гусенята у нас повиводились.

— Он скільки їх!

— Так, майже шістдесят штук буде від п'яти гусок. Ну, ходімо на ґанок, треба їх погодувати та доглянути, щоб старі не потоптали.

Вона обережно повипускала гусенят з фартуха на землю, і вони снували біля її ніг, мов жовтенькі клубочки, а старі гуси радісно гелґотали й водили над ними дзьобами.

Клембова принесла на дощечці дрібно посічене варене яйце, змішане з кропивою й кашею, і, сівши навпочіпки, пильно стежила за малечею, бо старі гуси раптом стали з криком дзьобати й топтати її, намагаючись вкрасти корм.

— Усі плямисті будуть,— зауважила Агата, сідаючи на призьбі.

— Еге, усі доброї породи. Органістиха помінялася зі мною яйцями — я давала їй три за одне... Ну, добре, що ви вже повернулися!.. Роботи стільки, що не знаєш, за що раніше хапатися.

— Я зараз... зараз до роботи візьмусь... тільки трішечки відпочину... Хворіла я, зовсім з сил вибилась. Ось тільки дух переведу і зараз...

Вона хотіла встати, взятися до якоїсь роботи, але похитнувшись, бідолаха, прихилилася до стіни й із стогоном зсунулась на землю.

— Еге, та ви, бачу, зовсім змучились, не до роботи вже вам, ні! — сказала Клембова

тихше, дивлячись на її синє, набрякле обличчя і якимось дивно скорчене тіло.

Вона зрозуміла, що від Агати не тільки ніякої допомоги не буде, а ще й, мабуть, клопоту з нею не обберешся.

Агата, видно прочитала ті думки на заклопотаному й похмурому її обличчі й неспішно, запобігливо мовила:

— Не бійтесь, я у вас місця займати не буду й до миски не пхатимусь! Ось перепочину трошечки й піду... Я тільки хотіла всіх побачити, розпитати, як ви тут... А я піду,— на очі їй набігли сльози.

— Та я ж вас не жену, сидіть! А схочете піти — воля ваша.

— А хлопці де? Напевно, в полі з Томеком? — спитала, нарешті, Агата.

— То ви нічого не знаєте? Вони всі в острозі! Агата тільки руки заломила з жаху.

— Казала мені Ягустинка, та я не йняла їй віри!

— Чистісіньку правду сказала, так воно й є.

Згадавши про своє горе, Клембова випросталась, і по її схудлому обличчю покотилися великі важкі сльози.

Агата дивилась на неї широко розплющеними очима, не сміючи більше розпитувати.

— Боже праведний! На селі наче страшний суд настав, коли всіх забрали і в місто повезли. Судна година настала, кажу вам! Дивно, як я ще живу й дивлюся на білий світ! Завтра мине вже три тижні, а мені здається, наче це вчора було. Залишилися в хаті тільки Мацек і дівки — вони зараз гній повезли в поле — та я, сирота нещасна!

— Геть, паскуди! Власних дітей топчуть, як свині! — гримнула вона раптом на гусей: — Гусіньки, гусі, гусі, гусі! — стала скликати гусенят, які всім табунцем, слідом за матерями, побігли на подвір'я.

— Нехай побігають, ворон ніде не видно,— сказала Агата.— А я вже їх постережу.

— Ви й ворухнутися не можете, де вже вам за гусенятами ганятися.

— Та мені вже трохи полегшало, тільки-но я ваш поріг переступила.

— Ну, то постережіть... А я вам їсти приготую. Може, молочка скуп'ятити?

— Хай вам бог віддячить за вашу добрість, але сьогодні вербна субота, молока пити не годиться. Скуп'ятіть мені трохи води, а хліб у мене є, я його накришу й хіба ж так поїм.

Клембова зараз же принесла в мисочці посоленого окропу, стара накришила в нього хліба й стала поволі їсти, дмухаючи на кожну ложку, а Клембова присіла на порозі і, стежачи очима за гусенятами, які скубли травичку під тином, почала стиха розповідати:

— Через ліс усе вийшло. Пан потай від Ліпців продав його євреям. А ті відразу стали рубати. Це ж нам яка кривда, а справедливості шукати ніде... Що ж було робити? Кому скаржитись? А тут ще й пан так розлютився на Ліпці, що жодного ліпецького безземельника не схотів узяти на роботу. Ну, наші змовилися й усім селом, скільки люду було, пішли своє добро боронити. Казали, що всю громаду не засудять, коли б до того дійшло, але про це ніхто й не думав, бо як же: за що ж карати? Адже своє добро

боронили! Пішли на поруб, побили лісорубів, бо вони добром не відступились, побили двірських і всіх прогнали з лісу... Свого домоглися — і то справедливо, бо поки нашої частки не виділили, ніхто не має права чіпати ліс. Але з наших теж чимало люду побили; старого Борину привезли з розчерепленою головою — це його лісник так почастував. А Боринин Антек за батька потім лісника вбив.

— Боже праведний! На смерть убив?

— На смерть... А старий і досі нездужає, лежить без пам'яті; він найбільше постраждав, та й іншим теж перепало: Єнджику Домінікової ногу перебили, Матеуша Голуба так відлупцювали, що довелося його додому везти, Стахові Площі голову розбили; іншим теж перепало, не пам'ятаю вже, кому і як. Та ніхто навіть не бідкався, не нарікав,— адже довели своє, ліс відстояли. Повернулися радісні, співаючи так, ніби війну виграли. Цілісіньку ніч потім у корчмі пили, а тим, кого дуже побито було, горілку додому носили.

А на третій день, у неділю, з самого ранку сніг мокрий падав, така хвища була, що носа надвір не висунеш. Тільки-но ми зібралися до костьолу, аж тут Гульбасові хлопці як закричать на вулиці:

"Стражники їдуть!"

І лоба ніхто не встиг перехрестити, як наїхало їх душ тридцять, а з ними й чиновники, й увесь суд. Розмістилися в плебанії. І не розказати, що тут діялось, як почали судити, допитувати, записувати все, а людей, одного за одним, брати під варту... Ніхто й не відмовлявся, всі певні були, що правда на нашому боці, всі, як на сповіді, казали чистісіньку правду. Аж надвечір допит скінчився, і хотіли вони все село, з жінками навіть, забрати, але тут знявся такий крик, діти так лементували, а чоловіки вже й кілків почали шукати. Довелося ксьондзу з начальством поговорити, і жінок не зачепили, навіть Козлову не взяли, а вона страшенно лаялась і погрожувала. Тільки чоловіків забрали в острог, а Антека Борину то навіть вірьовками наказали зв'язати.

— Господи! Вірьовками!

— І зв'язали, але він вірьовки, мов гнилі нитки, подер, аж начальство злякалося, бо думали, що він збожеволів. А він став перед ними й каже у вічі: "Ви мене міцно в кайдани закуйте й стережіть, бо я вас усіх повбиваю і собі віку вкорочу!.." Це він не при своєму розумі був, через те що батька вбили. Сам і руки простяг, щоб кайдани наділи, і ноги підставив. Так його й повезли...

— Господи милосердний! Мати божа! — зойкала Агата.

— Вмиратиму, а не забуду, як їх брали. Так мені це перед очима стоїть. Взяли мого з хлопцями... Взяли Плошків... і Причеків... і Голубів... Взяли Вахніків і Бальцерків... Взяли Сох... А інших ще скільки забрали — понад п'ятдесят чоловіків у тюрму погнали. Хіба розкажеш, що тут діялось: який плач, який лемент, які страшні прокльони... А тут весна настає, сніг швидко розтанув, земля підсохла, аж просить плуга! Час орати, сіяти, час працювати, а нікому! Зосталися на селі тільки вїт, коваль та ще кілька дідів, що ледве ногами дибають. А з хлопців — лише придуркуватий Ясек Незграба.

А тут іще роботи стільки, що не знаєш за що спершу хапатися, теляться, курчата,

гусенята вилуплюються. Та й про чоловіка кожній теж треба подумати — то гроші відвезти, то харчі, то сорочку чисту.

А тут ще роботи стільки, що не знаєш за що спершу хапатися. Самим не впоратись, а наймитів з інших сіл тепер не візьмеш, бо кожному треба передусім своє обробити.

— Невже їх швидко не випустять?

— Бог його знає, коли! їздив до начальства ксьондз, їздив вїт — одна відповідь, що, коли, мовляв, слідство закінчиться, їх повипускають, а суд буде потім. Та минуло вже три тижні, а ніхто ще не повернувся. Рох у четвер теж їздив довідатись.

— А Борина живий ще?

— Живий, та ледве дихає і до пам'яті не приходить, лежить, як колода. Вже Ганка і лікарів, і знахарів привозила, ніщо не допомагає.

— Еге, хіба лікарі допоможуть, коли смерть прийде...

Обидві замовкли, засмучені спогадами. Клембова дивилася крізь сад на далеку, обсажену тополями, дорогу, що вела в місто, і тихо плакала, раз у раз втираючи очі...

Потім, готуючи обід, вона слово по слову розповіла про все, що сталося на селі цієї зими і про що Агата й гадки не мала.

Стара тільки руками розводила та нахилилася до землі від жаху й подиву. Новини падали на неї, мов камені, і сповнювали її такою скорботою й болем, що вона теж заплакала.

— Боже ти мій, ходила я хтозна й де і все думала про Ліпці, але, що тут таке діється, мені навіть на думку не спадало... Відколи живу, про таке не чула! Нечистий тут рук доклав, чи що?

— Мабуть, що так!

— А може, це кара божя за злобу людську, за гріхи?

— А напевне-таки. Як бог не покарає за такий смертний гріх, який вчинили Антек з мачухою? А тут і нові гріхи діються в усіх на очах!

Агата боялась розпитувати, підняла тільки тремтячу руку і стала поспіхом хреститися, палко шепочучи молитву.

— Таке нещастя впало на всіх людей, на все село, і Борина лежить без пам'яті, а кажуть,— Клембова стишила голос і боязко оглянулася на всі боки,— кажуть, Ягуся вже з вїтом тягається. Антека немає, Матеуша немає, всі інші хлопці теж в острозі, то для неї будь-хто добрий, аби тільки догодив! О господи, господи! — вона заломила руки.

Агата вже й не відгукнулася. Вона враз відчула таку втому, була така вражена всім почутим, що пішла в хлів поспати.

Тільки надвечір подалася вона на село до знайомих і повернулася, коли в Клембів уже вечеряли.

Їй дали ложку й місце за столом — не перше, але й не останнє — поруч з хазяйкою. Їла Агата дуже мало, як вередлива дитина, і весь час тихо розповідала, де вона була. Та в які місця ходила на прощу. Усі дивувалися, слухаючи її.

А коли настав вечір, у шибках згасли останні відблиски вечірньої заграви, село зовсім змовкло, і в хаті засвітили вогонь та стали потроху лаштуватися до сну, Агата

перетягла свої торби до лампи й почала виймати з них всяку всячину, що принесла родичам.

Всі тісно оточили її і, затаївши подих, так і їли палаючими очима.

А вона спершу роздала всім по свяченому образку, потім дала дівчатам по низці прегарного намиста,— воно так і мінилося всіма кольорами. В хаті знявся захоплений вереск, дівчата одна поперед одної тиснулися до дзеркальця і приміряли намисто, милуючись собою та надимаючи шиї, мов індишки. У торбі знайшлися й добрі ножі для хлопців, і ціла пачка махорки для Томаша, а наостанку вийняла Агата для господині широкий збрижений комірець з кольоровою крайкою. Клембова навіть руками сплеснула від захвату. Всі раділи подарункам, без ліку милувалися ними, тішили очі. Агата дуже охоче розповідала, скільки кожна річ коштує та де її куплено.

Сиділи довго, до пізньої ночі, розмовляючи про відсутніх.

— Аж страх бере, так на селі тихо,— сказала Агата, коли вже всі примовкли.— А бувало навесні в цю пору все ходором ходило від крику та сміху!

— Село тепер — як свіжа могила. Тільки каменем привалити та хрест поставити... А помолитися вже нікому буде, нікому й панахиду ксьондзові замовити...— сумно мовила Клембова.

— Правда!.. Ну, господине, дозвольте вже мені на горище піти лягти; кістки болять з дороги й очі злипаються.

— Та лягайте собі, де хочете, місця вистачить.

Стара зібрала свої торби і, вийшовши в сіни, полізла драбиною на горище. Клембова гукнула їй услід у відчинені двері:

— Отакої, мало не забула вам сказати: перинку вашу ми взяли із скрині. Марцися хворіла на віспу, саме на масницю, холод був такий, а вкрити нічим, то ми у вас позичили. Перина вже провітрена, і хоч завтра можна буде віднести її нагору...

— Перину!.. Ваша воля... Звісно... коли потрібна була... звісно...

Агата не докінчила — щось здушило їй горло. Навпомацки добралась вона до скрині і, сівши навпочіпки, підняла віко й стала похапцем, тремтячими руками шукати в ній, обмацувати свій посаг на смертну годину.

Авжеж... перини немає... а вона ж залишила зовсім новісіньку... в чистому чохла... ні разу не вкривалася нею... Стільки часу по пір'ячку збирала на пасовиськах, щоб укритися периною в останню смертну годину...

А її забрали... забрали!..

Її душили сльози, серце ладне було розірватися від болю.

Довго шепотіла вона молитви, заливаючи їх гіркими сльозами, жалібно й тихо скаржилася господові на свою кривду...

Мабуть, година була вже пізня; десь співали півні, провіщаючи чи то північ, чи то зміну погоди.

II

Назавтра була вербна неділя.

Вже зовсім розвиднілось, та сонце ще не зійшло, коли з Борининої хати вийшла

Ганка в самій спідниці, але закутана в хустку, бо надворі було ще холодно.

Вона виглянула за тин на зарошену, де-не-де посріблену памороззю вулицю. Було безлюдно — ні знаку життя; світанок одягав голубі шати на заціпенілі від холоду верхів'я дерев, але рештки ночі ще боязко ховалися попід тинами.

Повернувшись на ґанок і важко вклякнувши, бо вона десь за тиждень чекала пологів, Ганка стала молитися, поводячи навкруги заспаними очима.

День поволі розгорявся білим сяйвом, наче ранкова заграва просочувалась крізь сито, осипаючи бризками східний край неба, який підносився чимраз вище, мов золоте склепіння над блискучою, але ще не видною дароносицею.

Вночі підморозило, і всі тини, містки, стріхи й камені виблискували памороззю, а дерева стояли в білих пухнастих хмарках.

Село ще спало, затоплене приземними сутінками, і тільки деякі хати, що стояли ближче до дороги, ясніли білими стінами; по млистій воді ставу тяглися довгі, майже чорні смуги течії, схожі на розтоплене скло.

В тиші без упину торохтів млин, і невидима річка тихенько й таємниче дзюркотіла по камінню.

Півні співали вже на повний голос, а птахи стиха перегукувались по садках, ніби складаючи спільну молитву, коли Ганка прочутилась від дрімоти. Натруджене тіло, що не відпочило за ніч, просилося до ліжка, але вона стріпнулась, протерла очі памороззю і, подумки пригадуючи забуті слова молитви, зійшла в двір — подивитися до худоби і збудити наймитів.

Насамперед вона заглянула до кабана, він спробував підвестися на передні ноги, але не зміг — такий був гладкий — і, повалившись на товстий зад, тільки водив писком і рохкав, поки Ганка перемішувала йому корм і підкладала свіжого.

— Бач, скільки на тобі сала: на ногах не встоїш! На чотири пальці буде, не менш! — Вона задоволено помацала йому боки.

Потім відчинила двері в курник і кинула за поріг для приманки пригорщу свинячого корму; з сідала квапливо позлітали кури, голосно закукурікали півні.

Замкнені поряд гуси зустріли її гелготом і сичанням. Гусаків вона вигнала на двір, і вони одразу ж почали бійку з курями, а з-під гусок, що сиділи в гніздах, стала виймати яйця і роздивлятися їх проти світла.

— От-от повилуплюються! — вголос подумала вона, вловивши ледь чутне постукування дзьобиків у яйцях.

Коли йшла до стайні, вже й Лапа виліз із своєї буди, потягався й позіхав, не звертаючи уваги на гусаків, які войовниче сичали на нього.

— От ледацюра, спить цілу ніч, як наймит, замість хату стерегти!

Пес замахав хвостом, радісно загавкав і, перестрибнувши через курей, так що аж пір'я полетіло, став скакати Ганці на груди, лизати їй руки. Хоч-не-хоч довелося його погладити по голові.

— Не кожна людина ласку відчуває, як цей пес. Знає, шельма, хазяїв! — Вона випросталась і підвела очі до сивих від паморозі стріх, бо в цю мить ластівки, які

рядком сиділи в піддашку, голосно защебетали.

— Петреку! День надворі! — гукнула вона, стукаючи кулаком у двері стайні, і, почувши бурчання та брязкіт засува, відчинила двері поруч — до хліва.

Корови лежали біля ясел.

— Вітеку! Спить, опудало, мов після весілля!

Хлопчик одразу прокинувся, зіскочив з нар і став поспіхом натягати штанці, злякано щось бурмочучи.

— Підкинь коровам сіна, щоб поїли перед доїнням, і зараз же йди картоплю чистити! А Лисулі нічого не давай, нехай сама її годує,— додала вона гостро: Лисуля була Ягусина корова.

— Вона її так годує, що корова реве з голоду й солому з-під себе жере.

— А хоч би й здохла, не мій збиток! — люто прошепотіла Ганка. Вітек іще щось буркнув, але, тільки-но хазяйка вийшла, впав упоперек нар, як був, з підтяжкою в руці, щоб хоч кілька хвилин подрімати.

А Ганка зайшла до клуні, де лежала вкрита соломою картопля — її перебирали перед тим, як садити,— заглянула під повітку — тут складали всякий господарський реманент. Лапа підстрибом біг попереду, весь час скакаючи на гусаків та заводячи з ними бійку. Уважно оглянувши все й перевіривши, чи не сталося вночі якоїсь шкоди, як це вона робила щоранку, Ганка рушила до перелазу, щоб піти в поле подивитися на озимину.

Знову зашепотіла перервану молитву.

Вже й сонце встало, війнуло полум'яним вихором на садки, заблищала під його промінням паморозь, закапотіла з дерев роса; знявся вітер і тихо зашелестів у гілках; дедалі дзвінкіше виспівували жайворонки; на селі й на дорогах почався рух — чути було плескіт води, яку набирали із ставу, рипіли немащені ворота, гелготали десь гуси, гавкав собака, та іноді в ранковій тиші лунали голоси людей.

Село прокидалось сьогодні трохи пізніше, ніж звичайно,— адже сьогодні була неділя, і кожному хотілося довше погріти в ліжку зморене тіло.

Заглиблена у власні думки, Ганка ні на що не звертала уваги, губи машинально шепотіли молитву, але душа її була далеко: вона поринула в спогади.

Перед її задуманими, сповненими радості очима стелилися широкі, замкнені стіною далекого лісу поля, по яких розливалось полум'я ранкового сонця, промені його вихоплювали з синявої хащі могутні бурштинові ялини; вся земля, здавалось, тріпотіла в золотавому сяйві; наче вогка зелена вовна, лежала на полях озимина, а подекуди в борознах срібними стружками блищала вода; вологий, холодний подих полів приносив з собою святу весняну тишу, в якій усе зростає і з'являється на світ.

Та Ганка не про це думала, не на це дивилася.

В пам'яті зринали спогади про все пережите лихо, голод, кривди, про Антекову зраду, про біль, що гвіздком встромлявся в серце, про всі смутки й муки — аж дивно було, що могла все це перетерпіти і здолати, а от здолала-таки, дочекалася, щоб господь бог змінив усе на краще... Вона знову на своєму господарстві, на своїй землі!

І хто має право вигнати її звідси? Хто може це зробити?

Вона за ці півроку вистраждала стільки, скільки інша людина за все життя не перестраждає. І прийме все, що господь зволить їй послати, все витримає і дочекається того, що Антек отямиться нарешті та що земля перейде до них назавжди.

Три тижні минуло, а їй здається, ніби вчора це сталося, коли чоловіки пішли боронити свій ліс...

Вона не пішла з усіма,— важко це було в її стані та й небезпечно.

Вона дуже тривожилась за Антека, бо їй сказали, що він не пішов з усіма, розуміла, що зробив він це на злість старому, а може й задля того, щоб зустрітися де-небудь з Ягусею... Це мучило її, але шукати його вона все ж не пішла.

І раптом перед самим полуднем примчав Гульбасів хлопчисько і кричить:

— Побили ми двірських! Побили! І, мов шалений, побіг далі.

Вони з Клембовою пішли назустріч чоловікам. Аж тут з лісу біжить син Домінікової і вже здалеку кричить:

— Борину вбили, Антека вбили, і Матеуша, й інших! — змахнув руками, щось пробурмотів і впав. Довелося йому ножом зуби розціплювати, щоб влити води, так він стиснув їх, непритомніючи.

А в Ганки тоді душа закам'яніла від жаху.

Щастя, що раніше, ніж хлопця привели до пам'яті, чоловіки висипали з лісу на дорогу й розповіли, як усе було. А через кілька хвилин вона й сама побачила Антека, живого — ішов біля батькових саней, синій, як труп, закривавлений і наче несповна розуму.

У неї, звісно, серце краялось, горло стиснули ридання, але вона перемогла себе, коли батько, старий Билиця, відкликав її вбік і тихо сказав:

— Старий зараз умре, Антек не при собі, а у Борини в хаті немає нікого. Якщо коваль туди залізе, його вже ніхто не вижене!

Вона відразу все зміркувала, миттю побігла додому, забрала дітей та деяку одягу, а за рештою попросила доглянути Веронку, і хутенько перебралася на давнє місце, у другу половину Борининої хати.

Ще Амброжій перев'язував Борину, ще люди не порозходились по хатах і все село радісно гомоніло, а де-не-де чулися стогони поранених, коли Ганка тихесенько повносила все до хати і так там і залишилась.

І пильно стерегла все: бо ж земля мала перейти Антекові, а старий ледве дихав і міг щохвилини вмерти.

Всі знають: хто перший запопаде до рук спадок і вчепиться в нього пазурами, того нелегко відірвати, і право буде на його боці.

І що їй було до ковалевих криків і погроз, коли він виганяв її з хати, страх який лютий, що вона його випередила!

Стане вона питати в когось дозволу, ще б пак! Вона вчепилася в землю і стерегла її, як собака, боронила своє добро — знала, що старий швидко помре і що Антека заберуть, про це її попередив Рох.

На кого їй було покладатися? Адже відомо: роби, небоже, то й бог допоможе!

Не плачем і скигленням свого доб'єшся, а впертістю та чіпкістю — це вона вже знала, знала з досвіду!

І, хоча Антека й забрали, вона швидко заспокоїлась, бо що ти вдієш проти долі? Де вже людині, малій порошок, опиратися тому, що призначено!

Та й коли Ганці було журитися й плакати — он яке господарство взяла собі на плечі!

І хоч залишилась сама, мов кущик при дорозі, та роботи не боялася, не злякалась і людей. А проти неї була Ягна, були коваль з жінкою, що хай бог боронить які люті були на неї, був вїйт, що залицявся до Ягни і через те опікувався нею, був навіть ксьондз, настрєнчений проти Ганки Домініковою.

І все ж не перемогли її, не далася нікому, що день, то глибше вросла в землю, міцніше тримала в руках господарство; не минуло й двох тижнів, а вже все в домі пішло її волею, її розумом, її силою.

Вона недоїдала, недосипала, не знала відпочинку, працювала, як віл у ярмі,— від світанку до пізньої ночі.

Звісно, Ганка не звикла ні працювати так, ні вирішувати все своїм розумом, бо і вдачею була несмілива, та й Антек дуже затуркав її за ці роки, і часом їй бувало важко, так важко, що руки опускалися.

Але страх, що її виженуть звідси, і запекла ненависть до Ягни додавали їй снаги в цій боротьбі.

І вона наче зростала на очах у всіх, викликаючи подив і пошану до себе.

— Чи бачили таке! Досі здавалося, що вона й до трьох не полічить, а тепер доброго хлопа варта! — говорили про неї перші на селі господині.

Плошкова й інші навіть запобігали її приятні, залюбки давали поради й допомагали, чим могли.

Була їм вдячна, але ні з ким не заприятнилася, не тішила її їхня ласка — нелегко було забути недавні кривди.

Вона не була охоча до балачок, не любила стояти біля тину з сусідками та перемивати людям кісточки.

Хіба мало в неї було своїх турбот, де вже тут чужими клопотатися!

Ганка не забувала про Ягну, з якою вела запеклу, мовчазну і вперту війну. Сама згадка про неї була, мов удар ножа в серце. Ганка схопилася з місця і, поспіхом хрестячись і дочитуючи молитву, пішла в хату.

Ще більше розізлилась, коли побачила, що в хаті всі сплять і на подвір'ї тихо.

Нагримала на Вітека, зігнала з нар Петрека, перепало заодно і Юзьці: сонце вже он як високо, а вона вилежується!

— Тільки на хвилину з ока спусти, і всі по кутках сплять! — бурчала Ганка, розпалюючи в печі.

Випустила дітей на ганок, дала їм по шматку хліба і покликала Лапу, щоб він з ними погрався, а сама пішла глянути на Борину.

Але на батьковій половині було ще зовсім тихо, і Ганка сердито грюкнула дверима, але це не збудило Ягусю; старий лежав так само, як вона залишила його ввечері: на червоній смугастій подушці вирізнялося посиніле, обросле бородою обличчя, таке схудле й застигле, що здавалося вирізаним з дерева обличчям святого. Широко розплющені очі нерухомо дивилися поперед себе й нічого не бачили, голова була обв'язана шматтям, а розкинуті руки висіли мертво, мов надламані гілки.

Ганка поправила йому постіль, зсунула перину нижче на ноги, бо в хаті була задуха, а тоді стала його напувати, потроху вливаючи в рот свіжу воду: він пив повільно, піднімався і опускався кадик, але старий ні разу не ворухнувся; лежав, як колода, тільки в очах щось сяйнуло на мить — так іноді річка раптом блисне крізь нічний морок.

Зітхнувши від жалю до нього, Ганка сердито глянула на сонну Ягусю і навмисно стукнула своїм дерев'яним черевиком по відерку, щоб її розбудити.

Але Ягуся і тут не прокинулась, лежала, трохи повернувшись на бік, обличчям до дверей і, мабуть, через задуху, зсунула перину до половини грудей; плечі й шия, голі, рожеві, тихо ворушилися від дихання; крізь напіврозтулені вишневі губи найчистішими перлинами блищали зуби, а розплетене пишне волосся розсипалося по білій подушці, мов чистий, висушений на сонці льон, і звисало аж до підлоги.

— Подряпати б тобі нігтями твоє пещене личко, то не пишалася б перед іншими своєю вродою,— прошепотіла Ганка з такою ненавистю, що в неї навіть закололо в серці, а пальці самі скрючилися і потяглися до Ягусі, але вона несвідомим рухом пригладила волосся, глянула в дзеркальце, що висіло на віконній рамі, і навіть відсахнулась, побачивши своє змарніле обличчя, все в жовтих плямах, і почервонілі очі.

"Ні про що не турбується, жере досхочу, висипляється в теплі, дітей не родить, чого б то їй не бути вродливою!" — подумала вона і, виходячи, так хряпнула дверима, що аж шибки задеренчали.

Ягна нарешті прокинулась. Тільки старий лежав все так само нерухомо і дивився кудись поперед себе.

Він лежав так уже цілих три тижні, відколи його привезли з лісу; часом наче приходив до пам'яті, кликав Ягну, брав її за руки, силкувався щось сказати і знову непритомнів, не вимовивши ні слова.

Рох привозив до нього з міста лікаря, той його оглянув, щось написав на папірці, взяв за це десять карбованців, і ліки коштували немало, а допомогли вони стільки ж, скільки безкоштовне лікування Домінікової, що замовляла хворобу.

Незабаром усі зрозуміли, що він уже не одужає, і дали йому спокій. Адже відомо, що як хто смертельно хворий, то хоч би й не знати яких лікарів до нього привозили і які ліки давали, все одно вмере, а якщо судилося одужати, то й без усякої допомоги одужає.

Тепер увесь догляд за ним полягав у тому, що йому часто міняли на голові мокре шмаття і давали пити — воду чи трохи молока, бо їсти він не міг — зараз же починалася блювота.

Тямущі люди, а особливо Амброжій з його великим досвідом, говорили, що, коли

Борина не прийде до пам'яті, смерть його буде швидка й легка. Її чекали з дня на день, а вона не приходила; всім уже набридло те довге чекання, бо старого треба було хоч якось доглядати.

Звісно, це був передусім Ягнин обов'язок — його доглядати, та що вдієш, коли вона й години не могла всидіти в хаті! Старий їй страх як обрид, мучила постійна війна з Ганкою, яка її від усього відсторонила і стежила за нею — гірше, ніж за якоюсь злодійкою. Отож не диво, що її вабило з дому, між люди, на волю, кудись у пригріті сонцем простори, і, зваливши на Юзю догляд за старим, вона цілісінькими днями бігала не знати де й не раз поверталася аж пізно ввечері...

А Юзя доглядала старого тільки про людське око: вона була ще дурне непосидюче дівча. Отже, Ганці довелося ще й цей клопіт взяти на себе, бо коваль з жінкою приходили мало не десять разів на день, але тільки для того, щоб стежити — чи не виносить Ганка чогось із хати, а головне — вони чекали, що, може, старий заговорить та зробить якісь розпорядження щодо свого майна.

Тим-то вони й гризлися біля нього, мов пси біля здиhaючого барана, які з гарчанням змагаються за те, хто перший встромить у нього зуби й вирве собі найкращий шматок. Коваль і тепер гав не ловив — цупив, що тільки під руку потрапить, не гребував ні старим посторонком, ні уламком дошки. Доводилось мало не силоміць видирати у нього все з рук, пильнувати за кожним його кроком, і жодного дня не минало без сварок і лайки.

Кажуть: "Хто рано встає, тому бог дає", і це правда, а коваль ладен був устати хоч би й опівночі і бігти хоч би й у десяте село, коли йшлося про добрий заробіток. Жаднющий був чоловік і спритний як мало хто.

От і сьогодні, тільки-но Ягна встала з ліжка й наділа спідницю, як рипнули двері і коваль тихо прошмигнув у кімнату і підійшов просто до хворого.

— Нічого не казав? — спитав він, зблизька зазираючи старому в очі.

— Лежить, як і досі! — відповіла Ягна, підбираючи волосся і запинаючись хусткою.

Стояла ще боса, в самій сорочці й спідниці, трохи заспана, і була така гарна, такою палючою млостью й чарами віяло від неї, що коваль довго оглядав її примруженими очима.

— А знаєш, — почав він, підійшовши ближче, — органіст мені проговорився, що в старого повинно бути чимало грошей, бо він ще перед різдвом мав позичити одному чоловікові з Дембіці цілих п'ять сотень, та не домовилися щодо відсотків. Отож ці гроші мають бути в нього десь у хаті сховані... Ти гарненько пильнуй за Ганкою, бо як вона до них перша добереться, то вже ніхто їх не побачить... А ти потихеньку, помаленьку обмацай усі кутки, тільки так, щоб ніхто не догадався... Чуєш, що я кажу?

— Чому ні! Чую! — Ягна накинула на плечі хустку, бо коваль наче обмацував її всю злодійкуватими очима.

Він обійшов кімнату, начебто мимохідь заглянув за образи, обнишпорив кожен куток.

— А ключ від комори в тебе? — він показав очима на низенькі замкнені двері.

— Он висить біля вікна, за розп'яттям.

— Батько брали в мене долото, десь з місяць тому, а тепер воно мені потрібне і ніяк знайти не можу. Мабуть, там серед усякого мотлоху валяється.

— Шукайте самі, я там порпатися не стану.

Але він, почувши в сінях Ганчин голос, відійшов від дверей, повісив ключ на місце і взявся за шапку.

— Завтра пошукаю... Додому треба бігти. Що, Рох приїхав?

— А я звідки знаю? У Ганки спитайте.

Він постояв ще хвилинку, поскубуючи руді вуса, а злодійкуваті очі так і бігали по всіх кутках. Потім усміхнувся чомусь і вийшов.

Ягна скинула з плечей хустку й почала застеляти постіль та прибирати в кімнаті, час від часу крадькома позираючи на чоловіка і намагаючись ходити по кімнаті так, щоб не зустріти погляду його весь час розплющених очей.

Так, він був їй осоружний, вона боялася його і ненавиділа скільки сили за всі пережиті кривди. І кожного разу, коли він кликав її і обіймав гарячими й липкими руками, вона завмирала від жаху й огиди, бо від нього віяло смертю. Але, незважаючи на все, тільки вона одна, мабуть, щиро бажала, щоб він одужав.

Аж тепер вона зрозуміла, що втратить, коли його не стане. При ньому вона почувала себе господинею, всі її слухались, а інші дівчата й жінки хоч-не-хоч, а мусили виявляти їй пошану, відступати перше місце. Ще б пак, Боринина дружина! А Мацей, хоча вдома був злий як пес і вона не чула від нього доброго слова, на людях був дуже уважливий і стежив, щоб усі ставились до неї як годиться.

Досі вона не розуміла гаразд, що це означає, але відколи Ганка залізла в хату й почала всім верховодити та відтручувати її від господарства, вона відчула себе ображеною і покривдженою.

Не землі їй було шкода — що їй господарство! Воно їй було потрібне, як торішній сніг. Правда, Ягна вже звикла до влади й багатства, любила ними пишатися, а проте не стала б тужити, втративши їх, їй і в матері жилося непогано. Одне гнітило її й мучило — що доводиться поступатися перед Ганкою, Антековою жінкою; це допікало Ягні до самого серця, викликало в неї злість і бажання робити все наперекір.

Та ще й мати підмовляла її, і коваль день у день під'юджував, а сама по собі Ягна б, може, швидко поступилася — так уже їй надокучила вічна колотнеча і не раз хотілося покинути все й повернутися до матері.

— І думати не смій! Сиди там, поки старий не вмере, пильнуй своє добро! — суворо наказувала мати.

І вона сиділа, хоч їй було нестерпно нудно, — адже цілими днями ні з ким ні словом перемовитися, ні посміятись, ні вибігти до кого-небудь...

А в домі стогнав старий, крутилася Ганка, завжди готова до сварки, ішла безупинна війна, і Ягні вже несила було витримати. У матері теж ніяк було довго всидіти.

Ягна бігала з куделею до сусідів, але й там було не ліпше: в усьому селі залишилися самі жінки, заплакані, сердиті й розкислі, мов березневі дні, і скрізь одна й

та сама пісня — нескінченні скарги, і ніде жодного хлопця — і з свічкою не знайдеш!

Ягна нудилась, місця собі знайти не могла.

До того ж часто, дедалі частіше, мучили її спогади про Антека.

Правда, під кінець, перед тим, як його забрали, вона зовсім до нього проходила, боялася його, і побачення з ним були для неї страхом і мукою. А наостанку він її так скривдив, що й тепер ще від самого спогаду серце сповнювалось гіркотою. Але тоді вона мала до кого виходити, знала, що там, під стодолюю, щовечора хтось чекає її, виглядає, що є хтось, кому вона скоряється з радістю, залюбки. І хоча Ягна тремтіла від страху, що її вистежать, і Антек не раз гримав, що вона примушує себе довго чекати, вона охоче бігла до нього й забувала про все на світі, коли він міцно пригортав її до себе, цілував, як шалений, брав, не питаючи дозволу. Та й як було опиратися? В його обіймах вона вся завмирала, її проймало вогнем. І не раз потім вона не могла заснути до півночі, притискаючись розшарілим від поцілунків обличчям до холодної стіни, згадуючи усім тілом солодку жагу.

А тепер вона сама, як палець. Правда, ніхто за нею не стежить, ніхто не має над нею влади, але й вона більше не тягнеться ні до кого, ніхто не чекає її біля перелазу, ніхто не приневолює до пестошів...

Війт тягається за нею, щипає, нашіптує пестливі слова, притискає до тину при зустрічі, кличе в корчму, частує, в'язне, але вона дозволяє йому це тільки через те, що їй дуже нудно, ні з ким пожартувати. А йому далеко до Антека, як собаці до хазяїна.

І ще вона гуляє з війтом на злість усьому селу, на злість Антеку! Бо ж він її боляче скривдив, в багно втоптав наостанку! Цілу ніч і цілий день просидів біля батька, навіть спав на її ліжку, ні на крок з хати не виходив, а її наче й не помічав, хоча вона весь час крутилася біля нього і, як собака, благала очима його ласки.

Ні, він і не глянув на неї! Бачив батька, Ганку, дітей, навіть Лапу — тільки не її!

Може, через те Ягна ніби назавжди викинула його зі свого серця, бо коли йому надягали кайдани, здався він їй якимсь іншим, чужим, і вона не жаліла його, навіть з таємною зловтіхою дивилася на Ганку, яка рвала на собі волосся, билася головою об стіну і скавучала, як сука, коли топлять її щенят.

А Ягна мстиво раділа її мукам і з огидою відводила очі від Антекового обличчя — страшного й напівбожевільного.

І таким чужим він став їй тоді, що вона навіть і пригадати його не могла, — мов людину, яку бачила тільки один раз.

Зате тим яскравіше пам'ятала вона того Антека, яким він був у дні кохання й шаленства, в дні побачень, обіймів, поцілунків і захвату... того Антека, до якого й зараз безсонними ночами рвалось її змучене серце з криком жалю й невимовної туги.

До того... до тих днів щастя поривалась Ягусина душа, до того Антека, не знаючи, де він, чи живе ще десь на білому світі.

От і тепер поставав він у неї в пам'яті, мов солодкий сон, від якого так не хочеться прокидатись, аж тут раптом знову залунав за стіною верескливий Ганчин голос.

— Іч розкричалась, валує, як собака в гицеля, — пробурмотіла Ягна, прочунавшись.

Сонце вже заглядало боком у вікно й освітлювало червонястим світлом темнувату кімнату; в садку весело виспівували птахи і, видно, потепліло, бо з дахів скляним намистом падала розтанула паморозь, у відчинене вікно разом із ранковим вітерцем линули крики гусей, які хлюпалися в ставку.

Ягна кружляла по кімнаті, тихенько, як щиглик, наспівуючи. Була неділя, час було йти з вербою до костюлу. Ще звечора в глечики стояли наготовані гілочки верболозу, осипані сріблясто-сірими пухнастими котиками, трохи прив'ялі, бо вона забула налляти в глечик води. Вона дбайливо стала їх оббризкувати, але Вітек гукнув їй з-за дверей:

— Хазяйка каже, щоб ви свою корову нагодували, вона аж реве з голоду.

— Скажи, що їй зась до моєї корови! — огризнулась Ягна голосно, прислухаючись, що закричить у відповідь Ганка.— А, верещи собі, поки язик не втомиться, мене сьогодні не доведеш до сварки!

І спокійнісінько почала виймати із скрині убрання та розкладати їх на ліжку, вибираючи, що надіти сьогодні в костюл. І раптом спохмурніла, засумувала — так іноді хмара набіжить на сонце, й одразу все навкруги потемніє. Навіщо їй чепуритись? Для кого?

Для заздрісних жіночих очей, що вираховують, яка ціна кожної стрічки на ній? Щоб мали потім про що пащекувати за її спиною?

Ягна невдоволено відвернулась від своїх убрань і, сівши біля вікна, почала розчісувати свої пишні русі коси, сумно поглядаючи на залите сонцем село, що виблискувало росою; у садках білили хати, стовпи блакитного диму здіймалися в небо; по той бік ставу, обсаженою тополями дорогою, проходили іноді жінки — червоні спідниці відбивалися у воді, мигтіли у затінку прибережних дерев; пропливали білими шнурами гуси — здавалось, вони плывуть у голубій безодні відбитого у воді неба, залишаючи за собою чорні півкола, так нібито за ними тихо повзли змії; меткі ластівки пролітали низенько, поблискуючи білими грудьми; десь біля водопою мукали корови й гавкав собака.

Скоро Ягна вже не помічала все це, втопивши погляд у височині, там, де на вологому небі паслися табуни хмар, білих і пухнатих, як баранці, а за ними, високо-високо, летіли невидимі птахи, і тільки їхні протяжні й сумні крики долинали до землі. Від цих криків Ягні щось підступило до грудей, і раптом туга, яка вже давно чатувала на неї, стисла їй серце; згаслий погляд блукав по деревах, по воді, в якій, потопаючи у блакиті, плвли ті самі хмари, але вона нічого не бачила за слізьми, що туманили їй очі, текли одна за одною по білих щоках, мов блискучі намистини розірваних чоток, і падали кудись на дно душі.

Чи вона розуміла, що з нею?

Ні, тільки почувала, що її підхоплює щось і несе, що вона подалася б кудись далеко-далеко, світ за очі, куди поведе ця незборенна туга, і плакала мимохіть і майже без болю — так осипане квітами деревце весняного ранку, коли пригріє його сонце й хитне вітер, щедро ронить з себе росу і, вбираючи з землі живлющі соки, простягає до неба квітучі гілки.

— Вітеку! Ходи запроси ту пані на сніданок! — знову гукнула Ганка.

Ягна ніби очутилась, втерла сльози, зачесала коси і хутко пішла на Ганчину половину.

Там уже всі сиділи за сніданком. У великій мисці парувала картопля, і Юзька присмачувала її сметаною і смаженою цибулею; усі встромляли в миску ложки, жадібно позираючи на смачну їжу.

Ганка сиділа на чільному місці, посередині, проти лави, на якій їли, Петрек — у кінці, а поруч з ним, просто на підлозі, вмовився Вітек, Юзя їла стоячи, бо їй весь час доводилося досипати з горщика картоплю. А діти сиділи біля печі, за чималою мискою, і ложками відганяли Лапу, який раз у раз хапав картоплю і снідав разом з ними.

У Ягни було своє місце, біля дверей, навпроти Петрека. Їли повільно, спідлоба поглядаючи одне на одного.

Даремно цокотіла без упину Юзька і Петрек зрідка вкидав слово, а під кінець і Ганка, зворушена заплаканими смутними очима Ягни, стала заговорювати з нею — Ягна ні пари з уст.

— Вітеку, а хто це тобі таку гулю набив? — запитала Ганка.

— Це я об ясла стукнувся! — Вітек почервонів, як рак, і потер гулю, промовисто поглядаючи на Юзьку.

— А верби ти вже наламав?

— Зараз побіжу, ось тільки доїм,— винувато сказав Вітек, хутко доїдаючи картоплю.

Ягна поклала ложку і вийшла.

— Знову якийсь ґедзь її вкусив,— шепнула Юзька, підливаючи борщу Петрекові.

— Не кожен може так торохтіти, як ти. А корову вона вже подоїла?

— Взяла дійницю — певно, в хлів пішла.

— Чуєш, Юзько, треба Сивулі приготувати макухи, вона от-от має телитися.

— Бичок у неї буде! — мовив Вітек, підводячись з-за стола.

— Дурень! — зневажливо шепнув Петрек, розпустив трохи пасок, бо поїв як слід, запалив від головешки цигарку і вийшов разом з Вітеком.

Жінки мовчки взялися до роботи. Юзька перемивала посуд, а Ганка застеляла ліжка.

— Підете до костюлу з вербою?

— Ідіть з Вітеком, Петрек теж може піти, тільки спершу нехай коней почистить та нагодує. А я залишусь вдома — батька глядітиму, а може, й Рох сьогодні повернеться і привезе якісь новини від Антека...

— Сказати Ягустинці, щоб завтра прийшла картоплю перебирати?

— Скажи, самим нам не впоратися, а перебирати треба чимшвидше.

— Та й гній би в полі розкидати.

— Петрек завтра опівдні, напевно, скінчить возити, то після обіду вони з Вітеком почнуть розкидати, а матимеш час, то й ти їм допоможеш.

За вікнами загелготали гуси, і в хату вбіг задиханий Вітек.

— Ти навіть гусям спокою не даєш!

— Вони мене скубти почали, а я боронився!

Він кинув на скриню цілий сніп ще вологих від роси золотистих гілок, наче обліплених котиками. Юзька почала їх складати, перев'язуючи кожен пучечок червоною вовняною ниткою.

— Це тебе лелека дзьобнув у лоб? — тихенько спитала вона у Вітека.

— Звісно, він, а то ж хто. Тільки не кажи нікому...— Вітек оглянувся на хазяйку, яка виймала зі скрині святкову одягу.—

Я тобі розкажу, як усе було... Я підгледів, що його на ніч залишають на ґанку... Підкрався пізно ввечері, коли в плебанії всі вже спали, і вже схопив був його... Хоч він мене й дзьобнув, усе одно я б його в сорочку загорнув і поніс би, та собаки мене почули... Хоч і знають мене, а так напосілися, кляті, що мусив тікати. Ще й штани мені подерли... Та я однаково не відступлюсь...

— А як ксьондз узнає, що ти забрав лелеку?

— Та хто йому скаже?.. А я неодмінно заберу, бо він мій.

— А де ж ти його заховаєш, щоб знову не забрали?

— Вже я таку схованку знайшов, що й стражники не проникають... А потім, коли всі забудуть, приведу його до хати і скажу, що нового приручив. Хто ж його впізнає? Тільки ти, Юзю, не кажи нікому! Я тобі пташок наловлю, або й мале зайча спіймаю.

— Хлопчисько я, чи що, щоб пташками забавлятися? Одягайся швидше, ходімо разом до костюлу.

— Юзю, а ти даси мені нести вербу? Га?

— Чого захотів! Тільки жінкам можна нести вербу святити!

— Я біля костюлу тобі віддам, мені б тільки селом пронести... Він просив так палко, що Юзя пообіцяла. Вона кинулась назустріч Настці Голембовій, що зайшла до хати, вже одягнена, щоб іти до костюлу з вербовими гілками в руках.

— Чи не чула щось нове про Матеуша? — спитала в неї Ганка, привітавшись.

— Тільки те, що вїт учора казав: краще йому.

— Нічого вїт не знає, плеще, що йому на думку спаде.

— Так він те саме й ксьондзові казав!

— А про Антека нічого не міг мені сказати...

— Бо Матеуш сидить разом з усіма, а Антек окремо.

— Ет!.. Вїт просто бреше собі, аби було з чим до людей в хату зайти...

— То він і до вас заходив?

— Щодня заходить, та не до нас, а до Ягусі. У них якісь свої справи, от вони й сходяться далі від людей, біля перелазу.— Ганка сказала це тихо, з притиском, побачивши у вікно, що Ягна сходить з ґанку, гарно вбрана, з молитовником і вербою в руках. Вона довго дивилася їй вслід.

— Спізнитесь, дівчата, людей уже на дорозі — не протовпитися.

— Не запізнимося, ще не дзвонили.

Але тут саме закалатав дзвін, скликаючи на молитву, і дзвонив довго, неквапливо, гучно.

Через кілька хвилин усі пішли з хати до костюлу.

Ганка залишилась сама; поставила обід у піч, трохи причепурилась і, сівши з дітьми на ганку, почала їх вичісувати і ськати — у будень їй на це не вистачало часу.

Сонце підбилося вже височенько, з усіх воріт виходили люди, поспішаючи до костюлу, і на дорогах, як маки, червоніли жіночі убрання, лунав гомін, галас дітлахів, що бавилися, жбурляючи камінці у воду та в птахів. Коли-не-коли торохтіли вози — це їхали люди з інших сіл. Якісь чоловіки, видно, чужі, йшли вулицею й віталися з усіма. Нарешті пройшли всі, вулиці збезлюдніли й змовкли.

Вичесавши дітей, Ганка посадила їх у дворі на соломі, щоб вони бавилися самі, зайшла в хату глянути на горщики в печі, в яких кипіли страви, потім повернулася на ганок і стала тихенько молитися, перебираючи чотки, бо по книжці вона читати не вміла.

Бралось вже до полудня, на селі стояла святкова тиша, не чути було жодного голосу, тільки цвірінкали горобці та щебетали, ліплячи гнізда під стріхою, ластівки; година стояла тепла, рання весна щойно доторкнулася до землі й дерев; небо було молоде, густо-синє і на диво блискуче; сади стояли нерухомо, здіймаючи до сонця гілки, осипані набубнявілими бруньками, і тільки на вільхах, що облямовували став, тихо, наче від подиху, ворушилося жовте віття, а на тополях руді, клейкі й пахучі бруньки розкривалися проти світла, наче дзьобики пташенят.

Під хатами добре припікало, навіть мухи вже повзали по нагрітих стінах, а часом і бджола пролітала з дзижчанням, падаючи на стокротки, які виглядали з-під тину, або кружляла над кущами, що буяли зеленим пломенем молодих листків.

Але з полів і від лісу ще віяв гострий вологий вітер.

Відправа в костюлі мала вже от-от скінчитись, бо в тихому весняному повітрі чути було віддалений спів, звуки органа та часом рясним дощем розсипалося калатання найменшого дзвона.

Час минав повільно, навіть птахи замовкли, коли стало припікати сонце, і тільки ворони, полюючи на гусенят, кружляли низько над ставом, а гусаки, побачивши їх, тривожно гелґотали; десь заклекотів лелека і пролетів так близько, що його довга тінь побігла по землі.

Ганка палко молилась, поглядаючи водночас на дітей, і раз у раз заходила до хати, щоб подивитися на старого.

А він лежав так само нерухомо і дивився кудись поперед себе.

Він повільно догоряв, потроху, що день то ближче підходив до своєї смертної години, як колосисте жито вистигає на сонці, дожидаючи гострого серпа... Він нікого не впізнавав і навіть коли кликав Ягну й навпомацки брав її за руки, дивився не на неї, а кудись убік. Проте, Ганці здавалось, що, почувши її голос, він ворушить губами й дивиться так, наче хоче щось сказати...

Йому все не легшало, аж плакати хотілося, дивлячись на нього.

— Господи, хто б міг цього сподіватися! Такий господар, такий розумний, такий багач, яких мало, і от лежить, мов дерево, розбите громом, все ще в зелених гілках, але

вже приречене на смерть.

Лежить, не вмирає і не живе, і допомогти йому може тільки милосердя боже.

О доле людська, доле невблаганна!

Ти приходиш, коли тебе ніхто не сподівається, серед білого дня чи темної ночі, і несеш людину, мов билинку, в гіркий край смерті...

От про що з тугою думала Ганка, поглядаючи в небо. Вона зітхнула раз-другий, відклала чотки і пішла доїти корів — зітхання зітханнями, а робота перш за все.

Коли вона повернулася з повними дійницями, всі вже були вдома. Юзька розповідала, що казав ксьондз з амвона та хто був у костьолі. В хаті й на ганку стало гамірно, бо з Юзею прийшло кілька подруг, вони ковтали сіреньких котиків із свяченої верби, вірячи, що це відвертає хвороби горла.

Сміху при цьому було немало, бо дехто з них не вмів ковтати, давився й мусив запивати водою, або треба було бити їх у спину кулаком, щоб легше проскочило. Це з превеликим задоволенням робив Вітек.

Ягна не прийшла до обіду, бачили, як вона ішла з костьолу з матір'ю і ковалевою сім'єю.

Щойно пообідали і встали з-за столу, як увійшов Рох; усі радісно кинулись його вітати, бо за ці тижні він став усім близький, наче дідусь рідний. А він вітався лагідно, кожному щось казав, цілував у голову. Коли йому подали обід, їсти не став — зморений був дуже, сидів і заклопотано водив очима по хаті. Ганка уважно стежила за його поглядом, не зважуючись розпитувати.

— Бачився я з Антеком! — тихо сказав він нарешті, не дивлячись ні на кого.

Ганка схопилася з місця, страх так стиснув їй серце, що вона й слова не могла вимовити.

— Він уже здоровий і бадьорий. Хоча стражник не відходив від нас, але розмовляли ми з ним цілу годину.

— Він у ланцюгах? — насилу спромоглася запитати Ганка.

— Що ти? Ходить, як і всі інші? Йому там не так уже й погано, не журися!

— Козел розповідав, що їх там б'ють і що вони до стіни приковані.

— Може, деінде таке й буває... за інші провини. А Антека не чіпали, він сам мені казав.

Ганка радісно сплеснула руками, й усміх, як промінчик сонця, пробіг по її обличчю.

— А коли прощалися, наказав, щоб ви неодмінно закололи кабанця ще до свят, бо й він теж на Великдень розговітися хоче.

— Голодом його там мучать, бідолаху, голодом! — заголосила Ганка.

— А тато хотіли кабанця відгодувати на продаж,— зауважила Юзька.

— Ну то й що! Антек наказує заколотити, а він тепер після батька найстарший: його воля,— заперечила Ганка гостро й рішуче.

— І ще він казав, щоб ти неодмінно послала людей у поле, щоб зробили все, що треба. Я йому розповів, як добре ти тут хазяйнуєш.

— А він? Що він на це сказав? — Ганка аж спалахнула вся від радощів.

— А він мені на це відповів, що ти, коли схочеш, з усім упораєшся.

— Упораюсь, упораюсь! — шепнула Ганка тихо, але впевнено, і в очах її блиснула тверда воля.

— А що у вас нового?

— Та нічого, все як було. А його скоро випустять? — сповненим тривоги голосом спитала Ганка.

— Може, й одразу ж після свят, а може, трохи згодом, як слідство скінчиться. А воно довго триватиме,— адже стільки людей сидить, майже все село,— відповів Рох ухильно, не дивлячись на неї.

— А про домашніх він запитував? Про дітей... про... мене... про всіх? — стурбовано допитувалася Ганка.

— Питав, звісно. І я йому по порядку все розказав,

— І... про всіх на селі?

Їй страх як хотілося знати, чи запитував Антек і про Ягну, але вона не зважувалась запитати одверто, а дізнатись якось манівцями, щоб Рох нічого не зауважив і сам проговорився, вона не зуміла, хоч як старалась. Та й слухна хвилина минула — на селі вже знали про те, що Рох повернувся, і незабаром, ще до вечірні, в хату почали сходитися жінки, вони хотіли бодай щось почути про своїх.

Рох вийшов до них на подвір'я і, сівши на призьбу, почав розповідати те, що дізнався про кожного. Та хоч вісті були непогані, в юрбі чулися схлипування, іноді вихоплювався і голосний плач, і жалібне слово.

Потім Рох пішов по селу, майже до кожної хати заходив зі словом розради. Усім своїм виглядом — довга сива, аж біла, борода, ясно-блакитні очі, що дивилися кудись поверх голів,— він нагадував людям святого, що приніс їм слово втіхи. Коли він заходив до хати, в ній наче світлішало, в серцях людей розцвітала надія, міцнішала віра, але й сльози лилися дужче, розбуджені спогади тяжче гнітили душу, дужчала туга за рідними.

Правду сказала вчора Клембова старій Агаті: село тепер, наче свіжа могила. Наче мор напав на Ліпці й більшість людей відвезли на кладовище. Буває так і після війни, коли переб'ють усіх чоловіків і в посиротілих хатах голосять жінки, плачуть діти, чути лемент і стогони, і все сповнене живими й болісними спогадами про тих, хто загинув.

Ніякими словами не висловити того, що діялось у змучених душах.

Минав третій тиждень, а Ліпці ще не заспокоїлися, навпаки, гострішим стало відчуття кривди й заподіяної людям несправедливості. Тож не диво, що кожного дня, вдосвіта, коли жінки прокидалися, і вдень і ввечері, в хатах чи надворі, хоч би де тільки вони зійшлися, незмінно й жалібно, як спів старців, лунали їхні нарікання, і жадоба помсти зростала в серцях людей, як отруйне зілля; руки самі стискалися в кулаки, й завзяті гнівні слова зривалися з уст нестримно, як грім.

Рохові розповіді були, мов ціпок, яким необережно розгребли прихований під попелом вогонь, і він спалахнув з новою силою; в усіх перед очима знову постала пережита недавно кривда. Мало хто пішов навіть до вечірньої служби божої,

здебільшого люди збиралися купками на подвір'ях, стояли на вулицях або йшли до корчми, розмовляючи все про те саме, плачучи й лаючись.

Тільки Ганка трохи заспокоїлась, і такою радістю сповнила її чоловікова похвала, таку надію, впевненість влила їй в душу, що й словами змалювати важко.

Тільки-но жінки розійшлися по хатах, як прийшла Магда посидіти біля хворого, а Ганка і Юзя пішли в хлів оглянути кабана.

Випустили його на подвір'я, але він був такий гладкий, що відразу ж повалився на купу гною і не хотів уставати.

— Не давай йому їсти, нехай випорожниться.

— А я якраз забула дати в полудень.

— Треба завтра ж його заколоти. Ти кликала Ягустинку?

— Авжеж. Обіцяла прийти ще сьогодні надвечір.

— Одягнися і біжи до Амброжія, нехай завтра ж, хоч би й після обідні, заколе його і розрубає.

— Чи матиме він час? Адже панотець казали, що завтра до нас приїдуть до сповіді аж двоє ксьондзів.

— Знайде! Він знає, що я горілки не пошкодую. Ніхто інший не зуміє так добре заколотися кабанця, розрубати й засолити м'ясо. Ягустинка йому допоможе.

— А я ранесенько поїду до міста, солі куплю й приправ.

— Що, провітритися захотілось? Нема чого тобі їхати: все є в Янкеля, я сама зараз піду до нього і куплю.

— Юзько! — гукнула Ганка вслід дівчинці. — А де Петрек з Вітеком?

— Певно, на село пішли, бо Петрек узяв з собою скрипку.

— Якщо зустрінеш, жени їх додому, нехай корито з повітки на ґанок перенесуть, його треба буде вранці випарити.

Юзька, рада, що можна хоч на село побігти, чимдуж помчала до Настки, щоб удвох піти розшукувати Амброжія.

А Ганці так і не пощастило вибратися до корчми: приплентався її батько, старий Билиця. Вона дала йому поїсти і почала весело розповідати все, що Рох казав про Антека, але скінчити не встигла — раптом вбігла Магда з криком:

— Ідіть швидше, батькові недобре!

Борина сидів на краю ліжка, очі його блукали по кімнаті; Ганка кинулась до нього, щоб він не впав, а старий глянув на неї, а тоді на двері, в які несподівано увійшов коваль.

— Ганко! — промовив Борина раптом так виразно й голосно, що вона аж здригнулася.

— Я, я! Не ворухіться тільки, лікар заборонив! — шепотіла вона з острахом.

— Що там, на селі? — голос був надтріснутий, якийсь чужий, незнайомий голос.

— Весна іде, тепло, — відповіла, затинаючись; Ганка.

— Повставали всі? В поле пора...

Вони не знали, що сказати, і презирилися, Магда голосно заплакала.

— Своє бороніть! Не здавайтесь, хлопці!

Борина кричав, але слова уривались, і раптом він затіпався весь, забився в Ганчиних руках. Коваль з жінкою хотіли їй допомогти, але вона не випустила його, хоча в неї вже затерпли руки й спина. Всі троє з тривогою дивилися в обличчя Борині, чекаючи, що він скаже.

— Ячмінь треба було б перш за все посіяти... До мене, люди! Рятуйте! — крикнув він раптом страшним голосом, весь напружився і впав навznak, очі заплющились, він хрипів.

— Вмирає! Господи! Вмирає! — залементувала Ганка, щосили торсаючи його.

А Магда відразу ж вклала йому в безсило звислу руку запалену свічку-грімницю.

— Ксьондза! Швидше, Міхале!

Та перш ніж коваль вийшов, Борина розплющив очі і випустив з рук свічку, вона впала й розбилася на шматки.

— Йому вже легше... шукає чогось...— пробурмотів коваль, нахилившись над старим, але той досить сильно відштовхнув його і промовив цілком свідомо:

— Ганко, вижени цих людей!

Магда з плачем кинулась до нього, але він, видно, її не впізнавав.

— Не хочу... не треба... Вижени...— уперто повторював він.

— Вийдіть хоч у сіни, не гнівіть його! — благала Ганка.

— Вийди ти, Магдо, а я з місця не зрушу,— процідив коваль, збагнувши, що старий хоче щось сказати Ганці сам на сам.

Борина почув його слова і, підвівшись, так грізно глянув, показуючи рукою на двері, що коваль вискочив з кімнати, мов собака, якому дали штурхана. Він з прокльонами підбіг був до Магди, яка плакала на ганку, але раптом притих, оглянувся навкруги й побіг у сад. Тут він, скрадаючись, підібрався до вікна, припав до нього і став дослухатися. Ліжко хворого стояло узголів'ям до цього вікна, і крізь шибку можна було щось почути.

— Сядь до мене! — наказав Ганці старий, коли коваль вийшов. Вона присіла на край ліжка, ледве стримуючи сльози.

— В коморі знайдеш трохи грошей... Заховай, щоб у тебе їх не забрали.

— Де?

Її всю тіпало від хвилювання.

— В зерні...

Він говорив виразно, відпочиваючи після кожного слова, а вона, подолавши незрозумілий страх, уп'ялася очима в його очі, що якимось дивно блищали.

— Антека рятуй... Півгосподарства продай, а його не давай... не давай... Твої...

Він не докінчив, посинів увесь і впав на подушки. Очі його згасли, і їх наче щось затуманило, але він іще белькотів щось і силкувався підвестись.

Ганка скрикнула від жаху, й одразу ж вбігли коваль і Магда, стали приводити його до тями, бризкати на нього водою, обливати, але він уже не опритомнів. Лежав, як і досі, заціпенілий, нерухомий, з розплющеними очима, далекий від усього, що діялось

навколо нього.

Довго ще сиділи вони втрюх біля недужого, жінки тихо плакали, ніхто не говорив ні слова; насувався присмерк, в кімнаті снувалися тіні.

Коли всі повиходили на подвір'я, день уже догорів, і тільки у ставку ще тліли останні відблиски призахідної заграви.

— Що він тобі сказав? — гостро спитав коваль, заступивши Ганці дорогу.

— Та ти ж чув.

— Ну, а потім?

— Те саме, що й при тобі.

— Гей, Ганко, не доводь мене до гніву, кепсько тобі буде...

— Я твоїх погроз так боюся, як цього ось собаки...

— Він тобі щось у руки дав...— прискіпався коваль.

— Що дав, те завтра за клунею знайдеш,— глузливо огризнулася Ганка.

Він кинувся на неї, і, може, дійшло б до чогось гіршого, якби не Ягустинка, яка увійшла в цю мить і, своїм звичаєм, ущипливо сказала:

— Ви тут так мирно й приязно розмовляєте, що на все село чути!

Коваль огризнувся брудною лайкою й побіг з двору.

Скоро настала темна ніч, хмари запнули небо, жодна зірка не мигтіла у височині, знявся вітер і загойдав дерева, а вони шуміли глухо й сумно: певно, погода мала знову змінитися.

На Ганчиній половині було ясно й гамірно: в печі тріщав вогонь, варилась вечеря. Кілька літніх жінок і Ягустинка з ними розмовляли про те, про се, а Юзя з Насткою і Ясеком Незграбою сиділи на призьбі, де Петрек награвав на своїй скрипці такої сумної й жалібної мелодії, що аж плакати хотілося. Тільки Ганці ніяк не сиділося на місці: вона все думала про свекрові слова і кожної хвилини забігала до нього в кімнату.

Але зараз ніяк було шукати грошей у коморі: в кімнаті сиділа Ягна, складаючи в скриню своє святкове вбрання.

— Петреку, покинь грати! От-от має настати страсний понеділок, а ти все терликаєш і терликаєш! Гріх! — напалася Ганка на Петрека: була така схвильована, що ледве стримувала сльози. Петрек одразу ж покинув скрипку, і молодь перейшла до хати.

— А ми тут про поміщицького брата говоримо, про недоумкуватого Яцека,— сказала одна з жінок.

Але Ганка не розібрала, що їй кажуть, бо в цю хвилину на подвір'ї голосно загавкали собаки. Вона знову вийшла на ганок і прислухалась. Лапа, мов шалений, помчав у сад.

— Кусь його, Лапо! Хапай, Бурек!

Але собаки враз замовкли й повернулися, радісно скиглячи. Того вечора це повторювалось кілька разів, і в Ганки виникла страшна підозра.

— Петреку, замкни все добре, бо, видно, хтось ходить, вистежує. І свій це, бо собаки його не чіпають.

Сусідки швидко порозходились, і весь дім заснув, не спала тільки Ганка. Вона ще раз вийшла перевірити, чи замкнені двері, і довго стояла біля стіни, тривожно прислухаючись.

— В зерні... Значить, у якійсь із діжок... Тільки б мене хто-небудь не випередив!

Холодний піт облив її від цієї думки, швидко закалатало серце. Цієї ночі вона майже не спала.

III

— Юзю, розпали в печі, позбирай усі горщики, налий у них води і постав до вогню, а я побіжу до Янкеля купити приправ.

— Тільки швидко, бо Амброжій от-от прийде!

— Не турбуйся, вдосвіта не пришкутильгає, йому ж треба спершу в костьолі все приготувати.

— Віддзвонить і прийде, а в костьолі його Рох заступить.

— Дарма, я встигну. Поклич-но хлопців, нехай зараз же вишкребуть корито і перенесуть його на ганок. А як прийде Ягустинка, хай поміє цебра. Діжки теж треба повиносити з комори й викотити в ставок, щоб вимокли. Тільки не забудь каменів у них понакладати, щоб не попливли за водою! А дітей не буди, нехай сплять, вільніше нам буде...— наказувала Ганка Юзі. Запнувши голову хусткою, вона квапливо пішла.

Був досвіток — похмурий, дощовий, розкислий: сивий туман здіймався з промоклої землі, падав холодною мрякою. Іти розгужлою від дощу дорогою було слизько; почорнілі хати ледь виднілися у мжичці; промоклі скорчені дерева, наче зіткані із скляної імлі, зрідка маячили тремтливими тінями і заглядали у синявий став; з-під туманної завіси чути було тихий плескіт краплин, що без упину падали у воду, за дощем світу божого не було видно й вулиці були безлюдні.

Лише коли на дзвіниці жалібно закалатав найменший дзвін, де-не-де заряділи спідниці жінок, які, дошукуючись сухіших стежок, ішли до костьолу.

Ганка пришвидшила ходу, сподіваючись зустрітися з Амброжієм на повороті до костьолу, але він ще не вийшов. Біля ставу, як завжди в цю пору, тюпала сліпа ксьондзова кобила, тягнучи бочку на полозках. Вона щокроку зупинялась, спотикалась на вибоїнах, і тільки нюхом знаходила дорогу до воріт, а наймит, замість вести її за повід, заховався від дощу деś під тиним і курих собі цигарку.

Саме в цей час до плебанії під'їхала запряжена ситими гнідими кіньми бричка, і з неї зліз гладкий червоновидий ксьондз із Лазнова.

"Сповідати буде... Напевне, й слупський ксьондз зараз приїде",— подумала Ганка, марно шукаючи очима Амброжія. Вона обминула костьол бічною вулицею, що була іще грязькіша, бо її заслоняли від сонця ряди великих тополь, які маячили крізь сітку дощу, мов тіні, що рухаються за каламутними шибками.

Проминувши корчму, Ганка звернула праворуч, на грузьку польову стежку: вона зміркувала, що встигне ще відвідати батька й поговорити з Веронкою; сестри помирилися, відколи Ганка перебралася до Борини.

Вона застала всіх удома.

— Щось Юзька вчора цокотіла мені, наче тато хворіють,— сказала вона, заходячи.

— Ет!.. Не хоче допомагати, то й вилежується під кожухом, крекче та хворобою відмовляється,— похмуро відповіла Веронка.

— Холоднеча тут у тебе, аж за литки хапає! — сказала Ганка, здригнувшись.

Стріха в хаті протікала, мов решето, і липка грязюка вкривала долівку.

— А чим палити? Хто хмизу принесе? Хіба я маю сили бігти вдосвіта так далеко в ліс і тягти дрова на спині? Тут стільки всякої роботи — не знаєш, до чого перше руки прикласти: хіба ж я сама з усім упораюсь?

Обидві зітхнули від думки про свою самотність і безпорадність.

— Коли Стах був тут, здавалось, від нього в господарстві ніякої користі нема, а як не стало його, отоді я й побачила, що то значить чоловік у хаті. Ти поїдеш до міста?

— Поїду, і хотіла б якнайшвидше, та Рох довідався, що до них пускатимуть тільки на свята. Зберуся в неділю на Великдень і відвезу йому, бідоласі, свяченого.

— І я б хотіла моєму щось повезти, та що я можу? Окраєць хліба?

— Не журись, я наготую більше, щоб для обох вистачило. Разом і відвеземо.

— Спасибі тобі за добрість! Я вже колись відроблю.

— А я від щирого серця даю, не за відробіток. Сама не менше, ніж ти, із злиднями родичалась, пам'ятаю ще, як вони, паскудні, гризуть людину! — сумно сказала Ганка.

— Так, усе життя із злиднів не вилазимо, хіба що тільки в могилу від них сховаємось! От наскладала я трохи грошей, думала — навесні куплю порося, відгодую та до осені й зароблю якогось карбованця. Але довелося Стахові дати з собою трохи, а потім сюди злотий, туди два — дивись, усі гроші потекли як вода, а нових уже не складеш. Отака нам користь з того, що Стах за інших постояв!

— Не кажи дурниць, він власною охотою з іншими пішов, щоб своє відстояти: припаде і вам якийсь там морг лісу.

— Припаде, як же! Поки сонце зійде, роса очі виїсть! Хто гроші має, тому й дуда грає, а ти, бідняче, здихай з голоду та втішайся тим, що коли-небудь і тобі попоїсти випаде.

— Може, тобі щось треба? — несміливо спитала Ганка.

— А що ж у мене є? Тільки те, що корчмар або мельник у борг дадуть! — скрикнула Веронка, з розпачем розводячи руками.

— Від щирого серця рада б тобі допомогти, та не можна: не на своєму я господарстві, самій доводиться відбиватися від усіх, як від собак, пильнувати, щоб мене з хати не вигнали... Голова чманіє від турбот!

Їй згадалася минула ніч.

— Зате в Ягусі голова не болить. Вона не дурна, часу не марнує! — зауважила Веронка.

— А що?

Ганка встала і стривожено глянула на сестру.

— Та нічого, живе собі, розкошує, чепуриться, по кумасях ходить, кожного дня в неї свято! Вчора, приміром, бачили її з війтом у корчмі, за перегородкою сиділи, і Янкель

ледве встигав їм туди пляшки носити... Не така вона дурна, щоб за старим побиватися,— додала Веронка ущипливо.

— Всьому кінець настає! — похмуро пробурмотіла Ганка, запинаючись хусткою.

— Ну, а тим часом вона нагуляється, наживеться досхочу — цього в неї вже ніхто не відбере. Розумно робить, шельма!

— Легко розумним бути, коли турбот немає!.. Слухай, Веронко, ми сьогодні кабанця заколемо, то ти зайди надвечір, допоможеш,— сказала Ганка, урвавши ці гіркі міркування, і вийшла.

Вона зайшла до батька, на ту половину, де жила раніше. Старого ледве видно було в сутінках, він лежав на лежанці й стогнав.

— Що це з вами, тату? Вона присіла біля нього.

— Та нічого, дочко, мене тільки пропасниця трусить та щось душить у грудях.

— І не диво — адже тут холод і вогкість, мов надворі! Вставайте, ходімо до нас, дітей доглянете, бо ми сьогодні кабанця заколемо, їсти хочете?

— Їв би... забули мені вчора дати... та й їмо саму картоплю з сіллю. Адже Стах в острозі... Прийду, Ганусь... прийду! — бурмотів він радісно, сповзаючи з лежанки.

А Ганка, стурбована думками про Ягну, що наче гострим ножем краяли їй серце, хутко побігла до корчми купити все, що їй треба.

Тепер уже Янкель не правив з неї грошей наперед, а поспіхом відміряв і відважував усе, що вона казала, та ще й підсував усякі принадні речі.

— Давайте тільки те, що питаю! Я не дитина, знаю, навіщо прийшла і чого мені треба! — з погордою гукнула Ганка, не вступаючи з ним у дальші розмови.

Янкель тільки всміхнувся, бо вона й так уже набрала на кілька карбованців, горілки взяла більше, щоб і на свято вистачило, хліба питльованого, дві в'язки бубликів і десятка півтора оселедців, а наостанку навіть пляшечку рисової, так що ледве кошика підняла. "Ягні можна, а я що — собака? Працюю як віл!" — думала вона, повертаючись додому, але потім пошкодувала, що витратила зайве, і якби не було соромно, віднесла б Янкелю назад пляшку рисової.

Вдома вже кипіла робота: Амброжій грівся біля печі і, своїм звичаєм, кепкував з Ягустинки, бо вона так ретельно випарювала цебра, що в кімнаті було повно пари.

— А я вже чекаю на вас, хазяйко, щоб зацідити кабанця по голові ломакою.

— Не думала я, що ви так швидко прийдете!

— Рох мене заступив у ризниці, ксьондзів Валеk допоможе органістові, а костьол підмете Магда. Все я влаштував так, щоб вас не підвести. Сповідати ксьондзи почнуть тільки після сніданку... Ну й холоднеча сьогодні, навіть кістки ниють,— додав він жалібно.

— Біля вогню сидите, мало в піч не залізли, а на холод скаржитеся! — здивувалась Юзя.

— Дурна, всередині холодно, аж милиця моя закоцюбла.

— Знайдемо, чим вас розігріти. Зараз пригощу... Юзю, намочи-но оселедці, швиденько!

— Давайте, які є. Горілкою їх гарненько заллемо, то всю сіль і витягне.

— А у вас тільки одне на думці! Хоч опівночі чарочки задзвенять, ви й тоді встанете, щоб випити,— в'їдливо зауважила Ягустинка.

— Правда ваша, бабцю! Але мені здається, що й у вас язик задубів, і ви залюбки вмочили б його в горілочку, еге ж? — засміявся Амброжій, потираючи руки.

— Та вже мене, старий шкарбане, не переп'єте!

— Щось людей мало сьогодні до косяголу йшло,— перебила їх Ганка, дуже невдоволена тим, що обоє напрохуються на угощення.

— Ще не пізно. Всі посходяться, наввипередки побіжать гріхи витрушувати.

— Та зараз і від роботи відкрутитися, новини послухати та свіжих гріхів набратися.

— Дівчата вже з учорашнього дня готуються,— пискнула звідкілясь Юзя.

— Ще б пак! Їм перед своїм ксьондзом сповідатися сором! — озвалась Ягустинка.

— Вам, бабцю, час би вже на паперті сидіти, каятись та чотки перебирати, а не інших обмовляти!

— Почекаю, поки ви сядете зі мною, бісе одноногий!

— А я не кваплюсь, я ще спочатку вам задзвоню гарненько та лопатою вашу могилку зарівняю.

— Ви мене краще не зачіпайте, я сьогодні лиха! — пробурчала Ягустинка.

— Палкою відборонюсь, то не вкусите. Та й зубки свої пошкодуйте — адже останні!

Ягустинка аж затіпалася від злості, але змовчала, бо тут якраз Ганка налила чарки й стала цокатися з ними. Юзя подала оселедець. Амброжій гарненько вибив його об свою милицю, підсмажив на вуглинах і з смаком з'їв.

— Ну, досить забав! За роботу, люди! — гукнув він. Скинув кожуха, закачав рукава, поточив об брусок ніж і, взявши з кутка міцний дрюк, яким товкли картоплю для свиней, вийшов на подвір'я.

Всі пішли за ним і дивилися, як вони удвох з Петреком вивели з хліва кабанця, як той упирався.

— Корито на кров! Мерщій! — гукнув Амброжій. Швиденько принесли корито. Кабан чухався об ріг хліва, стиха порохкуючи.

Всі стояли й мовчки дивилися на його білі боки й гладке обвисле черево.

Дощ дедалі дужчав, сад стояв, сповитий туманом; Лапа, завзято гавкаючи, бігав навколо.

Якісь жінки зупинилися біля двору, кілька дітлахів видерлися на тин, цікаво придивляючись до всього.

Амброжій перехрестився, міцніше взяв дрючок і став заходити збоку, нараз зупинився, одвів руку, перехилився так швидко, що в нього гудзик відлетів від сорочки, напружився і щосили оперіщив кабанця межі вуха, і той, кувікнувши, звалився набік, дригаючи ногами; Амброжій сів йому на черево, блиснув ніж і до ручки вгородився тварині в груди.

Підставили корито, кров порснула аж на стіну хліва й задзюркотіла, паруючи, мов

окріп.

— Іди геть, Лапо! Чи бачили, крові йому захотілося в піст! — сказав Амброжій, відганяючи пса й важко переводячи подих.

— На ґанку його обшпарите?

— Ні, до хати внесемо, треба ж його потім підвісити, щоб розрізати на частки.

— А мені здається, що в хаті тісно.

— Можна на батьковій половині, там місця багато, а старому ми не заважатимем. Тільки швидше несіть, поки не прохолов, легше щетина зійде.

За якихось чверть години кабанець, уже почищений і обмитий, висів у кімнаті Борини, підвішений до сволака.

Ягни вдома не було: вона з самого ранку пішла до костюлу і гадки не маючи про те, що тут має бути. А старий, як завжди, лежав на ліжку, втопивши безтямний погляд кудись поперед себе.

Спочатку всі працювали мовчки, часто озираючись на недужого, але він лежав так нерухомо, що про нього швидко забули й цілком захопилися кабанцем, який не обманув сподіванок: сало було чудове й на спині завтовшки десь пальців з шість.

— Ну, відспівали ми його, перевезли, час уже його й горілкою покропити! — проголосив Амброжій, миючи руки над коритом.

— Ходімо снідати, знайдеться чим запити.

Перше ніж узятися до борщу й картоплі, Амброжій перекинув чималу чарчину, але поїв нашвидку й одразу ж узявся до роботи, підганяючи інших, особливо Ягустинку, свою головну помічницю, — вона не гірше, ніж він, уміла солити й присмачувати м'ясо.

Допомагала й Ганка, чим могла, а Юзя хапалася за будь-яку роботу, аби залишатися в хаті.

— Іди допоможи гній накладати — треба його якомога швидше вивезти, бо ці ледарі й сьогодні не скінчать! — гримала на неї Ганка.

Юзя з жалем бігла на подвір'я і зганяла там злість на Петрекові й Вітекові; тільки й чути було їй бурчання. Ще б пак! Вигнали її з хати, а там ставало дедалі гамірніше, дедалі веселіше. Щохвилини з того чи іншого приводу забігав хтось із сусідок і, побачивши кабанця, кожна сплескувала руками й починала голосно вихвалити: такий він, мовляв, жирний та величезний, навіть у мельника і в органіста такого немає.

А Ганку це тішило, вона дуже пишалася тим, що заколола кабана, і хоча їй трохи шкода було горілки, доводилося, додержуючи звичаю, частувати всіх з такої урочистої нагоди. Вона наливала чарки, подавала на закуску хліб з сіллю, залюбки слухала підлесливу мову і сама розмовляла не вгаваючи — тільки-но одна сусідка за поріг, як друга вже в сінях витирає ноги, забігши ніби на хвилиночку, йдучи до костюлу. Сунули, мов на богомілья, а дітлахів понабивалося по кутках і зазірало у вікна стільки, що Юзя не раз мусила їх розганяти.

На селі почався несподіваний рух: чимраз більше людей чапало по грязюці, раз у раз гуркотіли вози з інших сіл, а над ставом аж у очах рябіло від жіночого вбрання. Люди йшли до сповіді, незважаючи ні на грязюку, ні на мінливу погоду: то дощ полле,

то пробіжить по садках теплий вітер, то сипоне снігова крупа, а була навіть і така година, коли сонце пробилося крізь хмари і залило все золотом. Таке буває ранньої весни, коли погода нагадує вередливу дівчину, яка то сміється, то плаче, то радіє, то сумує і сама не знає, що з нею діється.

В Ганчиній хаті усім було байдуже до погоди, там кипіла робота, а гамір стояв такий, що аж на вулиці було чути. Амброжій порався, підганяючи інших жартами, і щопівгодини бігав у костюл глянути, чи там усе гаразд, а потім скаржився на холоднечу й просив горілки, щоб зігрітися.

— Посадив я ксьондзів, людьми їх обставив, тепер до полудня з місця не зрушаться.

— Та ні, лазновський ксьондз довго не витримає: кажуть, його економці раз у раз доводиться подавати йому нічну посудину.

— Краще, бабо, пильнуйте свого носа, а ксьондзів не чіпайте! Амброжій не любив, коли ксьондзів брали на посміх.

— Та й про слупського теж розповідають, наче він, коли сповідає, завжди пляшечку в руці тримає і носа затуляє, бо йому смердить від хлопів, і він після кожного помахує хусточкою в повітрі — розганяє сморід, і кадити наказує в сповідальні.

— Заткніть пельку! Сказано вам, ксьондзів не чіпайте! — сердито гукнув Амброжій.

— А Рох у костюлі? — швидко спитала Ганка, теж дуже невдоволена Ягустинчиним п'ятяканням.

— Сидить з самого ранку. Прислужував за обіднею і робить там замість мене все, що треба.

— А Міхал де?

— Пішов з органістовим сином у Ріпки, з селян на Великдень збирати.

— Наш органіст гусаком оре, піском засіває і непоганий урожай має! — зітхнув Амброжій.

— Ще б пак! Щонайменше за кожну записану в поминальнику душу по яйцю має.

— А за картки на сповідь окремо бере, по три гроші з кожного. Я щодня бачу, які мішки тягнуть з усякою всячиною: самих яєць органістих минулого тижня продала більше як триста штук,— сказала Ягустинка.

— Прийшов він сюди, кажуть, пішки, з самим вузликом, а тепер добра і чотирма фурами не вивезеш!

— Що ж, органіст уже двадцять з лишком років у Ліпцях живе, парафія велика, а він служить, старається, гроші заощаджує, от і настав, — виправдував його Амброжій.

— Настав! Дере з людей за всяку дрібницю і, перше ніж кому хоча б щось зробити, в руки зазирає! По тридцять злотих за похорон бере — за те, що помекає по-латині та на органі побренькає!

— Зате він учений, своє діло знає, йому доводиться головою працювати.

— Звісно, вчений, знає, де треба мекнути тонше, а де грубше! А ще краще вміє в людей останнє вициганювати.

— Інший пропив би, а він сина в ксьондзи готує!

— То й честь матиме від цього й користь,— правила своє Ягустинка.

Розмова урвалася на найцікавішому місці: увійшла Ягуся і стала мов укопана.

— Кабанцем милуєшся? — фиркнула Ягустинка.

— Не могла ти на своїй половині розбирати, всю хату мені запаскудили! — насилу вимовила Ягна і обличчя її почервоніло.

— Часу в тебе досить, вимієш! — з притиском відрубала Ганка. Ягуся сіпнулася була вперед, і всі думали, що зараз спалахне сварка, та вона стрималася, покрутилася по кімнаті, взяла з розп'яття чотки і, прикривши неприбране ліжко хусткою, вийшла, не сказавши ні слова, хоч губи в неї тремтіли від стримуваного гніву.

— Допомогли б, стільки роботи! — сказала їй у сінях Юзька.

Ягна прошипіла щось із такою злістю, що навіть слів не можна було розібрати, і вибігла, мов шалена. Вітек, подивившись їй услід, сказав, що вона помчала просто до коваля.

— Ну й нехай іде! Поскаржиться йому, їй і полегшає трохи.

— Знову вам воювати доведеться! — зауважила півголосом Ягустинка.

— Е, голубонько, тільки війною й живу,— відповіла Ганка спокійно, хоч на серці в неї було тривожно; вона розуміла, що зараз набіжить коваль,— і не минути їй лютої сутички.

— От-от набіжать! — співчутливо шепнула Ягустинка.

— Дарма, витримаю, не залякають мене! — з усміхом відповіла Ганка.

Ягустинка навіть головою похитала, дивуючись, і виразно глянула на Амброжія, який уже закінчував роботу.

— Піду до костюлу, продзвоню на полудень і повернусь до обіду,— сказав він Ганці.

Повернувся він дуже швидко і пояснив, що ксьондзи вже сіли до столу, що мельник прислав їм цілу вершу риби, а після обіду знову будуть сповідати, бо дуже багато людей чекають у костюлі.

Пообідали дуже швидко, хоч і щедро запивали горілкою, бо Амброжій жалібно скаржився, що вона неміцна і не тамує спраги після таких солоних оселедців, і знову взялися до роботи.

Амброжій розрубав кабана на шматки й обрізував м'ясо на ковбаси, а Ягустинка розрізала на столі сало і старанно засолювала його.

Аж тут вбіг коваль. З обличчя видно було, що він ледве стримується.

— А я й не знав, що ти купила собі такого кабанця! — почав він ущипливо.

— Купила і, бачиш, ріжу! — Правду кажучи, Ганка трохи злякалася.

— Гарний кабан! Певне, карбованців тридцять віддала? — він уважно оглянув тушу.

— А сало яке грубе! Такого пошукати! — з усміхом сказала Ягустинка, підсуваючи шматок під ніс ковалеві.

— Ну... не всі тридцять віддала, не всі! — відповіла Ганка задержувато.

— Боринин це кабан! — випалив коваль, вже не стримуючи злості.

— Ти бач, який догадливий, з хвоста впізнав чий! — кепкувала Ягустинка.

— За яким правом ти його заколола? — гнівно закричав коваль.

— Не галасуй, тут тобі не корчма! А за таким правом, що Антек через Роха наказав його заколотися.

— А як Антек може наказувати? Хіба це його кабан?

— Звісно, його.

Ганка вже опанувала себе і була готова до боротьби.

— Неправда, він спільний! Ти за це дорого заплатиш!

— Не тобі відповідь даватиму!

— А кому ж! До суду подамо!

— Тихше, прикуси язика, тут он недужий лежить! Це його добро, він наживав.

— А їсти будете ви!

— Та вже, звісно, тобі й понюхати не дамо!

— Віддаси половину, то я до тебе не сікатимусь,— сказав він примирливо.

— Силоміць і ніжки не візьмеш.

— То дай добром оцю чвертку й частку сала.

— Накаже Антек — дам, а без його наказу — ні кісточки!

— Здуріла молодиця! Антеків це кабан, чи що? — знову розлютився коваль.

— Він батьків, а отже, все рівно що Антеків. Поки батько хворіє, Антек тут за нього порядкує, а потім буде, як бог дасть.

— В острозі нехай порядкує, якщо йому дозволять! Поженуть його в кайданах у Сибір, там і буде хазяйнувати! — оскаженіло гукнув коваль.

— Не твоє діло! Може, й поженуть, а однаково поля батькового ти не загарбаєш, хоч би для цього ще раз наших людей продав, як Іуда,— грізно вимовила Ганка, охоплена несподіваним страхом за чоловіка.

У коваля навіть ноги затремтіли і руки засіпалися, так йому хотілось схопити її за горло, тягати по хаті й лупцювати. Але він стримувався, бо тут були чужі люди, і тільки кидав на Ганку люті погляди та від злості не міг вимовити й слова. А вона не злякалась: взяла в руки ніж, яким рубала м'ясо, і так пильно й зухвало глянула на коваля, що той оторопів, присів на скриню і почав скручувати цигарку, а наляті кров'ю очі його бігали по хаті. Кілька хвилин він, видно, щось зважував і обмірковував, потім устав і сказав несподівано лагідно:

— Ходімо на ту половину, я тобі щось скажу, і ми домовимося. Ганка витерла руки й пішла за ним, але двері, на всякий випадок, залишила відчиненими.

— Не хочу з тобою ні сваритись, ні судитись,— почав коваль, закурюючи.

— Бо знаєш, що нічого не відвоюєш. Ганка вже зовсім заспокоїлась.

— Сказав батько вчора ще що-небудь?

Тон у коваля був уже лагідний, він навіть усміхався.

— Ні. Лежав тихо, як і сьогодні лежить,— відповіла Ганка, підозріливо насторожившись.

— Кабанець — то байдуже: закололи, то й їжте собі, як хочете, не мій збиток. Часом скажеш таке, за чим потім жалкуєш. Ти забудь, що я казав. Тут важливіше діло є... Знаєш, на селі патякають, що в батька десь заховано багато грошей...— він зробив

паузу, вп'явшись очима в обличчя Ганки.— Варт було б пошукати — боронь боже, помре, то ще загубляться десь або хтось чужий їх поцупить.

— Та хіба батько скажуть, де заховали? — В Ганчиних очах нічого не можна було прочитати.

— Тобі скаже, якщо розумно запитаєш.

— Нехай тільки до пам'яті прийде, тоді спробую випитати.

— Якщо будеш розумна й триматимеш язика за зубами, ми тільки вдвох і знатимем про ці гроші. Якщо їх знайдеться чимало, можна буде й Антека з острогу викупити. А іншим навіщо про це знати? З Ягни вистачить і того, що їй батько записали, та й ці морги можна буде відсудити. А Гжелі немало посилали за ці роки! — шепотів коваль, нахилившись до Ганчиного вуха.

— Правду кажеш... правду,— підтакувала вона, намагаючись нічим себе не виказати.

— Я так думаю, він їх десь у хаті заховав... Як ти гадаєш?

— Звідки ж мені знати? Він і словечком про це не згадував.

— Про зерно він щось тобі казав учора — не пам'ятаєш хіба? — підказував їй коваль.

— Так, правда, він про посів згадував.

— І ще про діжки щось таке,— провадив він далі, не зводячи з неї очей.

— Авжеж, бо в діжках у нього й лежить зерно для посіву,— відповіла Ганка, ніби нічого не розуміючи.

Коваль лайнувся стиха,— він ще більше впевнився, що Ганка про щось знає: прочитав це на її замкненому обличчі, в очах, занадто насторожених і занепокоєних.

— Ти гляди, не плещи язиком про те, що я тобі говорив.

— Базікало я, чи що, щоб з новинами по селу бігати?

— Та я тільки так застерігаю... А старого доглядай гарненько, бо коли в нього раз у голові проясніло, то він кожної хвилини може й зовсім до розуму повернутись.

— Ох, коли б швидше!

Коваль стрельнув у неї своїми липкими очицями, посмикав вус і вийшов, а Ганка дивилася йому вслід з прихованим глумом.

— Іуда, падлюка, розбійник! — прошепотіла вона з ненавистю, ступивши до дверей, за якими він зник. Не вперше він їй погрожує, страхає, що Антека зашлють у Сибір і прикують до тачки. Звісно, вона в це не дуже вірила, розуміючи, що коваль говорить більше по злобі, для того, щоб її залякати та щоб легше було вижити її з Борининої хати.

А все-таки її мучила болюча тривога за Антека. Вона довідувалась, де тільки могла, яка його чекає кара, і з сумом говорила собі, що вийти сухим з води йому не пощастить.

— Правда, він захищав рідного батька, але все-таки вбив лісника... і його за це не помилують.

Так казали розважливі люди. Але кожен говорив своє, і Ганка не знала, кому вірити. В місті адвокат, до якого ксьондз направив її з листом, сказав, що справа може

скінчитися різно — і зовсім погано, і не так уже погано, треба тільки не шкодувати грошей і терпляче дождити. А найбільше лякали її розмови на селі, де коваль з кожним зустрічним ділився своїми міркуваннями і підбурював усіх проти Антека.

От і сьогодні слова його каменем лягли Ганці на серце. В неї тремтіли ноги, вона не могла вимовити й слова. До того ж тільки-но, як пішов коваль, прибігла Магда і сіла біля хворого, начебто для того, щоб відганяти від нього мух, яких у хаті зовсім не було, а насправді — щоб пильно за всім стежити.

А втім, їй це швидко надокучило, і вона кілька разів поривалась допомогти Ганці та іншим домашнім.

— Не клопочися, самі впораємось. Хіба ти вдома не наробилася?— сказала їй Ганка так гостро, що Магда більше не пропонувала своїх послуг і тільки зрідка нерішуче починала розмову про те, про се,— вдачею вона була боязка і мовчазна.

Аж надвечір прийшла Ягна, але цього разу не сама, а з матір'ю.

Обидві привіталися — наче ніякої сварки й не було — так дружньо й лагідно, що Ганку це вразило, і хоч вона відповіла їм так само, не поскупившись на привітні слова й навіть на горілку, проте весь час була насторожі. Домінікова відсунула чарку:

— Страсний тиждень! Хіба можна горілку пити!

— Не в корчмі ж, а вдома. При нагоді не гріх,— виправдувалась Ганка.

— Люди завжди раді чимось скористатися, аби тільки собі дати попуск...

— Випийте, хазяйко, зі мною, я ж не органіст! — гукнув Амброжій.

— Де тільки чарочка брязне, ви вже й тут як уродилися! — буркнула Домінікова, беручись перев'язувати голову Борині.

— Що ж... Кожному своє! Один б'є себе в груди й кається, тільки-но зачеє, як у костьолі задзвонили, інший, коли пляшка задзеленчить, чарочки шукає.

— Лежить, бідолаха, лежить, нічого в світі не бачить, не знає! — жалібно примовляла Домінікова над Бориною.

— І ковбаси не покуштує, і горілочки не хильне! — так само протягло перекирвляючи її, мовила Ягустинка.

— А у вас самі жарти на думці! — гнівно напала на неї Домінікова.

— Сльозами горю однаково не зарадиш! Тільки й мого, що посміюся хоч трохи.

— Хто сіє зло, той збирає смуток, а потім каятиметься.

— Правду люди кажуть, що Амброжій, хоч і служить у костьолі, а ладен хоч і з самим нечистим покуматися, аби тільки мати від нього почастунок! — гнівно сказала Домінікова, змірявши його суворим поглядом.

У хаті запала важка мовчанка, Амброжій аж на місці засовався від злості, але проковтнув гостру відповідь, що так і просилася на язик: він знав, що кожне його слово буде відоме ксьондзові ще сьогодні, найпізніше — завтра після обідні, бо Домінікова не вилазила з костьолу. Принишкли й інші під поглядом її совиних очей. Наполохано примовкла навіть невгамовна Ягустинка. Домінікової боялося все село, казали, що вже не один відчув на собі силу її лихих очей,— не одного вона зурочила.

Пам'ятаючи про це, всі в хаті працювали мовчки, боязко похиливши голови, і тільки

її обличчя, сухе, зоране зморшками і наче відлите з білого воску, мигтіло то тут, то там. Вона теж більше не сказала ні слова і разом з Ягнуою почала допомагати в роботі так рішуче, що Ганка не зважилась суперечити.

Незабаром за Амброжієм прибіг ксьондзів наймит — кликати його до костюлу. Жінки залишилися самі й старанно складали в діжки й бодні м'ясо та сало.

— На цій половині менше палять, тут у коморі для м'яса холодніше буде,— вирішила Домінікова, і вони з Ягусею вмиль винесли діжку до комори. Сталося це так швидко, що перш ніж Ганка схаменулася, діжка була вже в коморі. Розлючена цим, вона поспіхом почала переносити на свою половину те, що залишилось, покликавши на допомогу Юзю й Петрека.

Смерком, коли засвітили вогонь, вони почали готувати ковбаси й ковбики. Ганка рубала м'ясо з понурою люттю — вона все ще не могла заспокоїтись.

— Не залишу м'яса у них в коморі, щоб вона його зжерла або повиносила! Не діждешся, проклята! Ач яка метка! — процідила вона крізь зуби.

— А ви вдосвіта, коли вона піде до костюлу, потихесеньку попереносьте все в свою комору, та й по всьому! Не видере ж вона його у вас! — порадила Ягустинка.

— Нехай тільки спробує! Це вони змовились, через те й прибігли! — хвилювалась Ганка.

— А ковбаси в нас будуть готові, перше ніж повернеться Амброжій,— заговорювала до неї стара.

Але Ганка не відповідала, зайнята роботою, а ще більше роздумами про те, як відібрати сало й окости.

В печі тріщав вогонь і бушував так, що все в хаті було залито червоним світлом; у великих горщиках булькала начинка для ковбас, а над коритами з кров'ю про щось тривожно шепотілися діти.

— Їй-богу, в мене навіть у грудях ссе від цих пахощів! — зітхнув Вітек, роздуваючи ніздрі.

— Не нюхай, бо ще попаде! Іди дай коровам пити, сіна їм наклади та січки на ніч засип! Пізно вже, коли ти з усім упораєшся?

— От зараз Петрек прийде,— сам я не впораюся, звісно.

— Петрек? А куди ж він пішов?

— Не знаєте хіба? Він допомагає прибирати на тій половині.

— Що-о? Петреку! Зараз же йди до худоби! — гукнула Ганка в сіни так гостро, що Петрек миттю вибіг на подвір'я.

— А ти ручок своїх не жалій, сама кімнату прибери! Бачили її? Запаніла, ручок каляти не хоче, наймит їй потрібен! — галасувала розлючена Ганка, вивалюючи з горщика на стіл печінку й легені, від яких по всій хаті пішла пара.

На вулиці загуркотіла бричка, задзеленчав дзвоник.

— Ксьондз когось причащати їде,— мовив, заходячи до хати, Билиця.

— А хто ж це захворів? Щось наче не чути було...

— За війтову хату звернув! — гукнув у вікно Вітек.

— Напевно, до когось з халупників.

— А може, до ваших Причеків, Ягустинко? Бо вони ж якраз там живуть.

— Ні, вони здоровісінькі, хіба таким клятим станеться щось? — буркнула Ягустинка. Проте, хоч вона з своїми дітьми завжди сварилась і судилась, серце у неї тенькнуло.

— Піду довідаюся й миттю повернусь,— вона поспіхом вибігла з хати.

Минуло чимало часу, вже й Амброжій повернувся, а Ягустинки все не було. Амброжій розповів, що ксьондза покликали до Агати, родички Клембів, яка повернулася в суботу до села.

— То хіба вона не в Клембів живе?

— Ні. У Козла чи в Причеків притулилась, щоб умерти. Більше вони про це не говорили, зайняті роботою, з якою й так уже дуже забарилися. Юзя й Ганка раз у раз відривались і порались по господарству.

Вечір тягнувся повільно, довгий і нудний, надворі було темно, хоч в око стрель, перішив холодний дощ, вітер гойдав дерева і часом так дмухав у комин, що головешки сипалися з печі до хати.

Скінчили майже опівночі, а Ягустинка все ще не повернулася.

"На вулиці злива, грязюка, от вона й не захотіла чапати навпомацки",— подумала Ганка, виглянувши у двір, перше ніж лягти спати.

Погода й справді була така, що й пса шкода було б на вулицю вигнати: од вітру тріщали покрівлі, по каламутному небу мчали важкі, набряклі дощем хмари, не видно було жодної зірки, жодного вогника в хатах, що потопали в темряві. Село давно спало, і тільки вітер з посвистом гуляв по полях, воював з деревами та здіймав на ставку хвилі.

Всі полягали спати, не чекаючи Ягустинки; вона з'явилась тільки наступного ранку, насуплена, як цей холодний, вітряний і похмурий день. Погріла тільки руки в хаті й одразу ж пішла в клуню перебирати картоплю, звалену туди з ям. Працювала майже сама — Юзя часто бігала накладати на воза гній: його ще вдосвіта почав возити на поле Петрек, бо Ганка дуже нагримала на нього за те, що він полінувався зробити це вчора. Петрек поспішав, горлав на Вітека, хльоскав коней і мчав, бризкаючи на всі боки грязюкою.

— Ач, ледар, тепер на кониках злість зганяє! — сказала Ягустинка, замахуючись на гусей, які прибігли до клуні цілим табуном і, голосно гелґочучи, клювали картоплю. Юзя пробувала до неї заговорити, але стара не відповідала, сиділа, насупившись, і ховала під низько насунутою на лоба хусткою почервонілі, заплакані очі.

Ганка один тільки раз вийшла до них — вона чатувала в хаті, чекаючи, поки Ягна піде, щоб забрати м'ясо до себе і водночас поритися в діжках з зерном.

Але Ягна, мов навмисне, ні на крок не виходила з хати, і Ганка, не стримавшись, кілька разів заходила до хворого, а тоді з якоїсь приклучки заглянула до комори.

— Чого ти там шукаєш? Я знаю, де що лежить, скажи — покажу тобі! — гукнула Ягна, заходячи туди слідом за нею.

І Ганці довелося піти. Вона встигла тільки застромити руки в зерно, але гроші

могли лежати глибше, на самому дні. Вона одразу зрозуміла, що Ягна за нею пантрує, і вирішила відкласти розшуки до слушнішої нагоди.

"Поки що треба буде приготувати всім гостинці",— подумала вона, з жалем оглядаючи розвішані на жердці ковбаси. У Борин, так само, як і в інших заможних господарів, було заведено — заколовши кабана, на другий день посилати в подарунок найближчим родичам і приятелям по ковбасі, по шматку м'яса або сала.

— Хоч і шкода, а дати треба, бо скажуть, що ти скупа,— сказав Билиця, заходячи саме в ту мить, коли вона стояла й журилася цим.

І Ганка, знітивши серце, стала розкладати подарунки по тарілках і мисочках, з важким зітханням замінюючи надто короткі ковбаси на інші, довші, то докладаючи, то знову знімаючи по шматочку, і нарешті зовсім змучена, гукнула Юзю.

— Одягнися краще, рознесеш усім.

— Ой, скільки тут!

— Що вдієш, треба! Без людей не проживеш! Оці, найдовші, віднеси найперше тітці: вона на мене вовком дивиться, паплюжить мене, де тільки може, та вже бог з нею! Оцю мисочку — вйтові. Падлюка він, але з Мацеєм завжди приятелював, та й нам іще може допомогти при нагоді. Оці ковбаски, кишки з кашею й шматок почеревини — Магді: нехай не гавкає, що ми самі з'їли батькового кабана. Правда, рота їм не заткнеш, але все ж таки на одну причіпку менше... Причековій оцю ковбасу: жінка вона чванлива, язиката, але перша прийшла до мене з приязним словом. А оцей останній шматок — Клембовій.

— А Домініковій нічого не дасте?

— Потім їй дам, після обіду... Звісно, треба дати. Вона мов кізак: не воруши і ще здалека обминай. Ну, неси всім по черзі, та гляди, не заговорися там з дівчатами, вдома ще стільки роботи.

— Дайте й для Настки шматочок, вони такі бідні, навіть на сіль у них немає! — тихо попросила Юзя.

— Нехай прийде, дам їй що-небудь. Тату, а ви візьміть для Веронки. Вона обіцяла вчора, що зайде...

— Її мельничиха покликала надвечір кімнати прибирати — мабуть, на свято гостей чекає...

Старий довго ще розповідав би сільські новини, але Ганка, випровадивши Юзю, одяглася тепліше й пішла допомагати Ягустинці та підганяти наймитів.

— А ми вас чекали вчора на вечерю,— почала вона, здивована мовчанням старої.

— Ох, надивилась я там... наїлась горя досхочу! Ще й сьогодні пече.

— Агата, кажуть, злягла.

— Так, у Козлів помирає, сирота.

— Як? А чому не в Клембів?

— Люди тільки тих за рідню визнають, кому нічого від них не потрібно або хто до них приходить з повними руками, а інших родичів вони собаками цькують...

— Що ви кажете? Не вигнали ж її Клемби?

— Припленталась вона до них у суботу і тієї ж ночі й злягла, то, кажуть, Клембова забрала її перину і майже голу з хати виставила.

— Клембова? Така добра жінка! Не може бути! Брехня...

— Кажу те, що від людей чула.

— Отже, Агата в Козлової лежить? Хто б подумав, що Козлова така жаліслива.

— За гроші й ксьондз пожаліє! Козлова взяла в Агати двадцять злотих і за це повинна утримати її до останньої години — стара з дня на день смерті чекає, а за похорон окремо... Недовго Козловій чекати, Агата не сьогодні-завтра богу душу віддасть...

Ягустинка змовкла, марно силкуючись стримати схлипування.

— Що це ви, нездужаєте, чи що? — спитала Ганка співчутливо.

— Надивилась я на людське горе — сил моїх більш немає! Людина — не камінь: захищаєшся сам від себе, хоч би й тією злістю на весь світ, а захиститися не можеш: приходить така година, коли вже й серце не витримує, на пісок з жалю розсипається.

Вона захлинулася плачем і довго здригалася, голосно сьакаючись, потім знову заговорила з таким боєм, що слова її, мов гіркий полин хлюпнули Ганці на душу.

— Кінця немає людському горю! Сиділа я біля Агати, коли ксьондз пішов, аж тут прибігає Філіпка з-за ставу, голосить, що найстаршенька її вмирає... Побігла я до них. Господи! В хаті мороз, вікна віхтями позатикані... Одне ліжко на всіх, а діти, як собачата, покотом на соломі сплять. А дівчина не помирає — це вона з голоду охляла. Картоплі вже нема... перину продали... Кожну мірку крупів в мельника треба жебрати... ніхто не хоче в борг дати чи позичити до нового... Та й у кого є зайве? Нізвідки порятунку нема, Філіп в острозі сидить, разом з усіма.

Тільки-но вийшла від них, аж тут Гжегожова каже, що Флорка Причекова родила, а доглянути її нікому. Негідники вони, скривдили мене, хоч і діти рідні. Але я зайшла, не час тепер кривду пам'ятати... Там теж злидні зуби шкірять: дітей повна хата, Флорка хвора, грошей і копійки нема, і допомоги чекати нізвідки. Землю зубами не гризтимеш... Їсти нема кому зварити, поле лежить неоране, хоч весна йде... Адже Адама теж в острог забрали. Хлопчиська народила міцного, як кремінь, тільки чим вона його годуватиме? Сама висохла, як тріска, молока в грудях ні краплі немає, а корова ще не телілася... І скрізь так тяжко... А що в халупників робиться — і сказати не можна. І робити нікому, і заробити ніде. Ні тієї копійки, ні порятунку нізвідки... Хоч би господь догадався — усім біднякам легку смерть послав, щоб не мучилися на цьому світі.

— А в кого ж тепер на селі через край переливається? В усіх горе, в усіх серце щемить.

— Ще б пак, і в багатіїв турбот чимало! Один думає, чим краще ковбаси начинити... інший — кому б гроші під більші проценти позичити... А про бідноту ніхто не дбає, хоч би вона й під тином здихала. Боже мій, в одному селі живуть, сусіди, а нікому це спати не заважає... Звісно, кожен на бога перекладає турботу про бідних, валить все на промисел божий, а сам за повною мискою черево тішить та теплим кожухом вуха затуляє, щоб не чути, як нещасні стогнуть.

— Що вдієш? Хто ж стільки має, щоб усім біднякам допомогти?

— Хто не хоче, завжди знайде, як викрутитись! Я про вас не кажу, ви не на своєму господарстві, важко вам, знаю, але є такі що могли б людям допомогти: мельник, ксьондз, органіст та й інші...

— Якби їм хто підказав, може, й зглянулися б, допомогли...

— У кого душа чуйна, сам почує, як люди стогнуть, не треба йому про це з амвона кричати! Ех, люба ви моя, вони дуже добре знають, що діється з бідним людом,— адже вони людською бідною живляться, з неї жиріють. У мельника вже тепер жнива, хоч до переднівку ще далеко: мов на богомільля, сунуть до нього люди по борошно та крупи, віддають йому останню копійку або набір беруть — хто на відробіток, хто за ще й які проценти. Що будеш робити,— хоч би й перину єврею продав, а їсти треба.

— Правда, дурно ніхто не дасть...

Ганка згадала власну, ще недавно пережиту нужду і важко зітхнула.

— Я вчора до пізньої ночі сиділа біля Флорки, посходилися туди й інші жінки, розповідали, що на селі діється...

— Во ім'я отця і сина! — скрикнула раптом Ганка і схопилася: вітер так хряпнув дверима клуні, що мало не розстрошив. Вона насилу їх зачинила і міцно підперла кілками.

— Вітер сильний, але теплий. Коли б дощу не навіяло знову.

— Вже й так віз у полі по осі грузне.

— Днів зо два сонячних — і швидко просохне. Весна ж надворі.

— Добре було б ще до свят почати садити картоплю.

Так вони перемовлялись, пильнуючи роботи, а незабаром і зовсім замовкли. Чути було тільки, як раз у раз стукає кинута картопля: дрібна падала на одну купу, підгнила — на іншу.

— Буде чим відгодувати кабана, та й для корів вистачить...

Але Ганка наче не чула, захоплена одною думкою: як би їй добратися до свекрових грошей? Вона тільки зрідка підводила голову й крізь відчинені двері кидала погляд у двір, на дерева, що похитувались, змагаючись із вітром. Сині збурені хмари мчали по небу, мов розшарпані снопи, а вітер чимраз дужчав і так шугав знизу, що стріха на хаті настовбурчувалась щіткою; було вогко й холодно, гостро тхнуло гноем, який набирали з купи й возили на поле; у дворі було майже порожньо; тільки час від часу пробігали гнані вітром настовбурчені кури, а гуси сиділи в затишку під тином — гусенята, поховавшись в них під крильми, тихо попискували. Десь кожної півгодини під'їздив Петрек з порожнім возом, повертав, зупинявся біля самої клуні й, підкинувши коням сіна, накладав удвох з Вітеком гній, потім їхав знову в поле, зіскакуючи часом і підпираючи плечем віз на вибоїнах.

Раз у раз з криком прибігала Юзька, розчервоніла, задихана, і починала цокотіти. Їй дуже подобалось розносити ковбаси.

— Війтові віднесла, тепер побіжу до тітки!.. У війта всі вдома; білять вже хату до великодня. Так дякували, так дякували!..

Розказавши все докладно, хоч ніхто її й не питав, Юзя знову бігла на село, обережно тримаючи зав'язані в білу хусточку мисочки з гостинцями.

— Цокотуха дівка, а розумна! — зауважила Ягустинка.

— Розумна — штуки витівати та пустувати,— озвалася Ганка.

— А чого ж ви від неї хочете? Дівчисько ще, дитина...

— Вітеку, глянь-но, хтось там зайшов до хати! — гукнула раптом Ганка.

— Це коваль!

Вражена поганим передчуттям, Ганка зразу побігла просто на половину до Борини. Старий лежав, як завжди, горілиць. Ягна шила щось біля вікна. В кімнаті більше не було нікого.

— А де ж Міхал подівся?

— Він десь тут, шукає викрутку, яку колись Мацееві позичив,— пояснила Ягна, не підводячи очей.

Ганка виглянула в сіни — нікого, зайшла на свою половину — тут тільки Билиця сидів біля печі з дітьми і майстрував для них вітрячок. Вона пошукала навіть у дворі — коваля ніде не було. Тоді кинулась просто в комору, хоч двері були зачинені.

Там біля діжки стояв коваль і, по лікті зануривши руки в зерно, завзято рився в ньому.

— То ти в ячмені викрутку заховав, еге ж? — гукнула вона, задихаючись від гніву й хвилювання, і грізно підступила до нього.

— Та ні, дивлюсь, чи не взявся пліснявою, чи годиться на посів,— затинаючись, пробурмотів захоплений зненацька коваль.

— Не твій це клопіт! Чого сюди заліз? — зняла крик Ганка. Він неохоче вийняв руки з діжки і, ледве тамуючи лють, пробурчав:

— А ти за мною стежиш, мов за злодієм яким!

— Хіба я знаю, чого ти сюди прийшов? Ач у чужу комору заліз і порпається у діжках! Може, ще замки позриваєш та в скринях шукатимеш? — репетувала Ганка дедалі голосніше.

— Я ж тобі вчора казав, чого нам треба шукати...— коваль намагався говорити спокійно.

— Брехав ти мені, очі замилював! Бачу я наскрізь твої іудині наміри!

— Ганко, прикуси язика, бо я тобі його вкорочу! — люто гаркнув коваль.

— Спробуй, розбійнику! Тільки пальцем мене зачепи, такого галасу нароблю, що півсела збіжиться і побачать люди, що ти за цяця! — не вгавала Ганка.

Коваль пильно глянув по кутках і нарешті вийшов, сиплячи прокльони на її голову; вони подивилися одне одному в очі так пронизливо, що, якби могли, повбивали б, здається, одне одного цими сповненими ненависті поглядами.

Ганка довго не могла отямитись, навіть води мусила випити — так була схвильована.

"Треба якомога швидше знайти гроші й заховати в надійному місці, бо, якщо він їх знайде, всі забере",— думала вона, йдучи до клуні, але раптом повернула назад.

— Сидиш у хаті, стережеш, а чужих до комори пускаєш! — відчиняючи двері, гукнула вона Ягні.

— Міхал не чужий, він таке ж право має, як і ти,— нітрохи не злякавшись, відповіла Ягна.

— Брешеш, як собака! Ти змовилася з ним! Але зятям собі: коли з хати щось пропаде,— бог мені свідок, до суду подам і скажу, що ти допомагала! Зятям собі це!

Ягна схопилася з місця і лапнула, що під руку трапилось.

— Битися хочеш? Спробуй тільки! Я твоє печене личко так розмалюю, що кров'ю вмиєшся, і рідна мати тебе не впізнає! — вже не тямлячись, несамовито закричала Ганка.

Хто зна, чим би це скінчилось,— обидві, підступивши одна до одної, от-от мали зчепитися,— зайшов Рох. Присоромлена його поглядом, Ганка трохи вгамувалась і вийшла, хряпнувши дверима.

Ягна залишилась у кімнаті — стояла приголомшена, губи в неї тремтіли, ніби в пропасниці, серце гучно калатало й сльози горохом сипалися з очей. Нарешті вона схаменулась і, кинувши в куток праник, який тримала в руці, впала на ліжку, вся аж здригаючись від гірких, неvtішних ридань.

Тим часом Ганка пояснювала Роху, через що вони посварились.

Він терпляче слухав її верескливу, переривану схлипуванням розповідь, але, так і не зрозумівши до ладу, в чому річ, перебив її і став суворо вичитувати. Навіть миску з їжею, яку подали йому, сердито відсунув і схопився за шапку.

— Доведеться, мабуть, світ за очі піти і в Ліпці дорогу забути, якщо ви такі! Диявола тіште та єретиків, що кепкують з колотнечі та глупоти люду християнського... Господи праведний! Мало їм горя, хвороб, злиднів — вони ще б'ються між собою та лютують!

Він аж задихнувся після цієї запальної промови. Ганку пойняв такий жаль і, боячись, щоб він не пішов розгніваний, вона поцілувала його в руку й від щирого серця попросила пробачення.

— Якби ви знали... Витримати вже не можу з нею, все робить на злість і на шкоду. Через неї і батько нас скривдив, стільки землі їй відписав! А ви знаєте, яка вона, знаєте, що вона з хлопцями гуляла, що вона... (Ні, про Антека Ганка не могла сказати). А тепер, кажуть, вже з війтом тягається,— додала вона тихше.— Як бачу її, все в мені аж кипить, ножем би її вдарила...

— Господь сказав: "Мені відомста — я відплачу". Вона — тяж людина і образу почуває, за гріхи свої тяжко відповість. Кажу вам: не робіть їй кривди.

— Кривди? Я? — здивувалася Ганка. Вона не розуміла, чим скривдила Ягну.

Рох жував хліб, мовчки поглядаючи на Ганку і про щось думаючи. Потім погладив по голівках дітей, що тулилися до його колін, і зібрався йти.

— Я ще заскочу до вас якось увечері. А ви дайте їй спокій, а в усьому іншому покладіться на бога.

Попрощався й пішов до села.

IV

Рох повільно чвалав дорогою понад ставом, бо вітер просто з ніг збивав, і до того ж старий був пригнічений тим, що діялось на селі. Раз у раз поглядав почервонілими очима на хати, замислювався і тяжко зітхав. Погано було в Ліпцях, так погано, що гірше й бути не може.

І не найгірше було те, що багато людей на селі голодувало і хворіло, що жінки і сварилися, і билися частіше, ніж будь-коли, що смерть частіше заглядала сюди, ніж минулими роками. Таке вже траплялося, люди до цього призвичаїлися й розуміли, що часом інакше й бути не може. Набагато гірше було зовсім інше: те, що земля лежала неорана, незасіяна й нікому було на ній робити.

Весна йшла по всьому світі, з нею прилетіли і птахи на торішні гнізда, на вищих місцинах вода збігла, поля підсихали, земля аж просила плуга, угноєння, святого зерна.

А кому ж іти в поле, коли всі робочі руки в острозі? На селі залишились майже самі жінки, де їм було з усім упоратись! А тут ще, як завжди навесні, багатьом прийшла пора родити, та й корови телились, і домашня птиця сиділа на яйцях, і свині поросились. Час було порати городи, висаджувати розсаду, треба було, перш ніж садити, дістати з ям і перебрати картоплю, повідводити з ланів воду, вивезти гній — тут хоч руки до кісток пообдирай, а без чоловіка всього не подужаєш... Та ще — реманент лагодити, січку для худоби різати, дрова з лісу возити та рубати.

А скільки всякої іншої роботи й клопотів — хоча б про дітей, що їх у кожній хаті як маку. А жінки вже і рук, і ніг своїх не почували, надвечір поперек терпнув від втоми, а робота й наполовину не була зроблена. І, найголовніше, до роботи в полі ніхто ще й не брався.

А земля чекала. Зогрівало її молоде сонце, сушили вітри, наскрізь просочували вологою теплі, благодатні дощі, додавали сили туманні й теплі весняні ночі. І вже сходила зеленою щіткою трава, швидко пішла вгору озимина, дзвеніли над полями жайворонки, а по луках блукали лелеки; де-не-де вже й квіти розцвітали у вологих улоговинах і тяглися до неба, яке ясною завісою обіймало землю і з кожним днем здійсалося вище. Чимраз далі сягав тужний зір — вже до околиць села, до лісу, досі схованого в зимовому присмерку. Весь світ прокидався й чепурився назустріч радісному святу весни.

У сусідніх селах, де тільки не кинь оком, скрізь кипіла робота. Цілими днями — у дощ і в годину — на полях лунали веселі пісні, перегукування, зблискували плуги, снували люди, чулося іржання коней і веселе торохтіння возів. Тільки ліпецькі поля були порожні й тихі, мертві, мов кладовище.

А до того жінок гризла тяжка тривога за тих, кого посадили до тюрми.

Мало не щодня хтось плентався в місто — з клуночком або й з порожніми руками, тільки для того, щоб марно благодати про звільнення невинуватих.

Та хіба зглянеться хтось на скривджений люд, якщо він сам не доб'ється для себе справедливості?

Лихо впало на Ліпці, таке лихо, що навіть в інших селах починали вже розуміти, що кривда, заподіяна Ліпцям, є кривда всього селянського люду. Тільки мавпи гризуться між собою, а людина завжди за людину стояти повинна, щоб і її не спіткало таке ж лихо.

Отож не диво, що люди з сусідніх сіл, які досі раз у раз сварилися з Ліпцями за межі та різні завдані сусідами шкоди, а то й просто з заздрощів, — бо ліпецькі гнули кирпичу перед іншими і село своє вважали за найперше, — тепер забули давні чвари, і вряди-годи якийсь дядько з Рудки, або з Волі, або з Дембіци, та навіть хтось із ріпецької шляхти вирушав до Ліпців на таємну розвідку.

А в неділю після відправи в костьолі або, як приміром, учора, після сповіді, вони довго розпитували про заарештованих і, слухаючи розповіді ліпецьких, хмурилися і так само, як ті, стискали кулаки, лаяли напасників і журилися долею скривджених.

От про це й думав Рох тепер, обмірковуючи одну, видно, дуже важливу справу, бо він то уповільнював ходу, то зупинявся, ховаючись од вітру за деревами, і, наче не помічаючи нічого навкруги, дивився кудись удалечину.

Дедалі розвиднювалося й ставало тепліше, і тільки надокучливий вітер дужчав з кожною годиною; із стогоном хилилися молоді дерева, купаючи віття в ставку, летіли зі стріх віхті соломи, ламалися гілки. Вітер розгулявся з такою силою, що, здавалося, все зрушилося з місця — садки, тини, хати, дерева — і летить за ним. Навіть бліде сонце, що виглянуло з-поміж розшарпаних хмар, теж, здавалося, бігло по наче всипаному піском небу, а над костьолом якісь птахи, розпроставши крила, знесилені, мчали за вітром і з страшним криком розбивалися об вежі та розмаяні дерева.

Але цей зухвалий і, надокучливий вітер добре сушив землю, і вранці поля вже посвітлішали, а з доріг зійшла вода.

Рох довго стояв, поринувши у власні думки, забувши про все на світі, але раптом насторожився: вітер доніс до нього чийсь лайливий голоси.

Він хутко оглянувся: на тому березі біля солтисової хати юрба жінок оточила якихось чужих людей.

Зацікавлений, Рох поспішив туди довідатись, що сталося. Але, здалека побачивши стражників і війта, звернув у найближчий двір, а звідти став обережно пробиратися садками до юрби: він не любив потрапляти на очі представникам влади.

Юрба гомоніла дедалі голосніше, підходило чимраз більше жінок, звідусюди збіглися діти і протискувалися поміж старшими, штовхаючи одне одного. На солтисовому подвір'ї вже стало тісно, і юрба ринула на вулицю, не звертаючи уваги ні на грязюку, ні на гілки, що хльоскали по головах. Галасували всі, і Рох нічого не міг розібрати, бо слова відносило вітром, і тільки чув з-за дерев, що найбільше надривалася Плошкова; огрядна, розчервоніла, вона так розлючено вимахувала кулаками під самісіньким носом у війта, що той задкував від неї, а юрба підтримувала Плошкову криками, мов зграя роздражнених індиків. Кобусева жінка метушилась, марно силкуючись протиснутися до стражників, над головами яких раз у раз злітали стиснуті кулаки, а подекуди вже й костур чи брудна мітла.

Війт щось пояснював, заклопотано чухаючи потилицю, і сам стримував натиск жінок, поки стражники не вимкнулись обережно з юрби та не відступили берегом до млина. Тоді й він пішов за ними, відгризаючись на ходу й сварячись на хлопчисьок, що жбурляли в нього грязюкою.

— Чого вони хотіли? — підходячи до жінок, спитав Рох.

— Чого? Щоб село зараз же вирядило двадцять возів і людей лагодити дорогу до лісу,— пояснила Плошкова.

— Якесь високе панство там проїжджатиме, от і наказано засипати всі вибоїни...

— А ми сказали, що ні возів, ні коней не дамо!

— Хто туди поїде?!

— Нехай повипускають наших чоловіків, тоді вони їм дорогу поладують.

— Пана запрягли б!

— Самі нехай за роботу беруться, замість по хатах нишпорити!

— Напасники прокляті!

Так чимраз голосніше і пронизливіше лементували, перебиваючи одна одну, жінки.

— Тільки-но я їх побачила, одразу ж відчула — щось тут недобре!

— Вони вже з самого ранку з війтом у корчмі радились.

— Нажлуктились горілки і гайда по хатах — людей на роботу виганяти!

— Війт усе знає, він повинен був доповісти начальству, яке становище в Ліпцях,— вставив Рох, марно силкуючись перекричати збуджених жінок.

— Еге, він з ними завжди заодно!

— Сам їх на нас нацьковує!

— Він тільки про свою користь дбає! — кричали в юрбі.

— Намовляв нас дати стражникам по п'ятнадцять яєць з кожної хати або по курці, тоді вони, мовляв, дадуть нам спокій і пошлють на шарварок інші села.

— А камінням по голові не хочуть?

— Та кийків би ще додати!

— Тихше, молодиці, бо ще посадять вас за образу начальства.

— Нехай карають, нехай в острог садовлять, а я хоч і найбільшому начальнику у вічі скажу, як нас кривдять!

— Злякалась я війта! Подумаєш; велике цабе. Опудало — горобців лякати! Забув, що його на цю посаду чоловіки настановили, то вони й скинути можуть! — горлала Плошкова.

— А за віщо ж нас карати? Хіба ми не платимо податків, не віддаємо наших синів у рекрути, не робимо, що накажуть? Мало їм, що чоловіків у нас забрали!

— Як тільки з'явилися стражники — чекай напасті!

— У жнива собаку мого в полі підстрелили!

— На мене до суду подали за те, що сажу в комині загорілася!

— А на мене хіба не подали, коли я торік льон сушила за клунюю?

— А Гульбасового хлопчиська як побили за те, що каменем у них жбурнув!

Всі кричали разом, оточивши Роха. Такий знявся галас, що він навіть вуха заткнув.

— Та цитьте ви! Криком нічого не допоможеш! Тихше! — гукнув він нарешті.

— Ідіть ви до війта і все скажіть, бо ми самі туди підемо з мітлами! — несамовито горлала Кобусиха.

— Піду, тільки ви розійдіться, бо ж у кожної стільки роботи в хаті. Я йому все поясню! — палко переконував їх Рох, боячись, щоб стражники не повернулися.

У костьолі продзвонили полудень, і жінки стали поволі розходитись, голосно перемовляючись і часто зупиняючись біля хат.

А Рох поспіхом увійшов у хату до солтиса, де він тепер жив. (Дітей він навчав у порожній хаті Сікори, на другому кінці села, за корчмою).

Солтиса вдома не було — він поїхав до повіту, повіз гроші за податки, а солтисова жінка розказала Роху спокійно, по порядку, як усе трапилось.

— Коли б тільки з цього галасу не вийшло якогось лиха,— сказала вона наприкінці.

— В усьому війт винен. Стражники роблять, що їм наказано, а він же знає, що на селі залишились майже самі жінки і на полі робити нікому, не те що дорогу лагодити! Піду до нього, нехай владнає справу, щоб штрафу на село не наклали.

— Це вони Ліпцям мстяться за ліс! — зауважила Сохова.

— Хто мститься? Поміщик? Таж він про все це ні сном ні духом не знає!

— Е, пан з паном завжди легше домовиться, вони в згоді живуть. А наш поміщик заприсягнувся, що відплатить ліпецьким.

— О господи, дня спокійного немає! Як не те, то інше!

— Тільки б гіршого не сталося! — зітхнула Сохова, складаючи руки, як на молитву.

— Позліталися всі, як сороки, і такий крик зняли, що не дай боже!

— У кого болить, той і кричить!

— Адже криком нічого не допоможеш, тільки нове нещастя накликати можна.

Рох був роздратований і побоювався, щоб на село знову не звалилось якесь нове лихо.

— До дітей ідете? Рох устав з лави.

— Ні, я їх відпустив — свято скоро, і вони повинні вдома допомагати: стільки роботи скрізь.

— Ходила я сьогодні вранці до Волі робітників наймати, по три злотих давала за оранку, на моїх харчах — ніхто не йде: кажуть, спершу своє треба обробити, де вже тут про чуже думати! Обіцяють прийти через тиждень, або й через два.

— Ех, шкода, що в мене тільки дві руки, та й ті немічні! — зітхнув Рох.

— Ви і так людям чимало допомагаєте! Якби не ваш розум і добре серце, не знати б, що з нами всіма й було б.

— Коли б я міг зробити все, що хочу, не було б горя на світі, але ж... Рох розвів руками, усвідомлюючи своє безсилля, і квапливо вийшов.

Він попрямував до війта, але дійшов до нього нешвидко, бо дорогою заходив до кожної хати.

Село вже трохи заспокоїлось, подекуди біля тинів ще галасували найзавзятіші молодичі, але більшість порозходилась по хатах варити обід, і на вулицях тільки вітер

гуляв і все ще шарпав дерева. Але після полудня, незважаючи на вітер, скрізь зароїлися люди: на подвір'ях, на городах, біля хат, у сінях гуло, наче у вуликах, від роботи й безугавного жіночого галасу. Працювали самі тільки жінки й дівчата, а коли де-не-де й траплявся хлопчисько, то з тих, які ще сорочку в зубах тримають чи, найбільше, в підпасичі годяться... Всі старші сиділи в острозі разом з батьками.

Жінки працювали квапливо, підганяючи одна одну,— вчора всі прогайнували майже цілий день, просиділи до вечора в костьолі, чекаючи сповіді, сьогодні всіх збаламутила поява стражників, і треба було надолужувати згаяний час.

Надходило свято, на порозі був страсний вівторок, отож побільшало роботи і всякого клопоту: і в хатах треба було поприбирати, і дітям, і собі Щось пошити, і зерно до млина відвезти, і на розговини всього наготувати, і ще стільки всякої роботи в кожній хаті, що голова йшла обертом — як з усім упоратись та що б таке продати корчмареві чи в місто відвезти, аби добути трохи грошей. Кілька жінок уже сьогодні після обіду поїхали до міста, везучи під соломою всяку всячину, на продаж.

— Глядіть, щоб вас дорогою деревом десь не прибило! — застерігав Рох Гульбасову, яка їхала такою злиденною шкапиною, що ледве пленталась проти вітру. Він одразу ж звернув до її хати, побачивши, що дівчатка, замазуючи шпарини, не могли дотягтися до стіни над вікнами: допоміг їм, потім розколотив у відрі вапно, щоб білити стіни, зробив з соломи чудовий віхоть і аж тоді пішов далі.

У Вахніків дівчата вивозили на ближнє поле гній, але так добре порались, що половину гною розсипали дорогою.

Дівчата вдвох тягли за вуздечку коня, а той щосили впирався. Рох прибив лопатою як слід гній на возі, а коня так шмагнув батоном, що той одразу став слухняний, як дитина.

У Бальцерків Марися — на селі її вважали за першу після Ягни красуню — сіяла горох на полі за огорожею. Земля була чорна, добре угноєна, але Марися, запнута хусткою, у батьковому до п'ят каптані, щоб вітер не розвівав спідницю, рухалась, як муха в смолі.

— Не поспішай так, устигнеш! — сміявся Рох, підходячи до неї.

— Як же... Хто в страсний вівторок горох сіє, збере по мішку з гарнця! — відгукнулась Марися.

— Поки ти весь посієш, у тебе вже перший зійде. І надто густо сієш, Марись, надто густо: коли виросте, переплутається весь і поляже.

Він показав їй, як сіяти за вітром, бо дурне дівча сіяло як попало.

— А Вавжон Соха мене запевняв, що ти все вмієш! — сказав він, ніби ненароком, ступаючи поряд з нею грязькою борозною.

— Ви з ним говорили? — скрикнула Марися, враз зупинившись і ледве переводячи подих.

Вона густо зашарілась, але розпитувати Роха не зважувалась.

Рох тільки всміхнувся, але, йдучи, сказав:

— На свято побачу його, то розповім, яка ти роботяща!

У Плошків, Стахових родичів, двоє хлопчиків орали поле під картоплю біля самої дороги. Один поганяв, другий пробував орати, але обидва ще ледве сягали носом до кінського хвоста і сил у них не вистачало. Плуг хилитався, наче п'яний, а кінь раз у раз повертав до стайні. Хлоп'ята шмагали його, проклинали, сварилися між собою.

— Ми впораємось, дядьку Рох, упораємось, тільки от через це прокляте каміння плуг щоразу вискакує! А кобила рветься до лошати,— виправдувався з плачем старший, коли Рох відібрав у нього плуг і одразу відвалив скибу, показуючи водночас, як треба тримати коня.

— Тепер ми до вечора цілу смугу зоремо! — задерикувато гукнув хлопчик, з острахом озираючись навкруги,— чи не бачив хто, як Рох їм допомагав. Коли старий пішов, він присів на плуг, спиною до вітру, як це робив батько, і закупив цигарку.

А Рох ішов далі, від хати до хати, додивляючись, де й чим він може допомогти. Він гамував сварки й колотнечу, втихомирював пустотливу дітвору, давав поради, а де треба, допомагав у роботі, хоча б і найважчій; приміром, Клембовій нарубав дров, побачивши, що вона не може впоратися з сукуватим пнем, а Пачесям приніс води із ставу. Зауваживши, що подекуди люди над міру сумують чи нарікають на долю, старий намагався розважити їх жартом, веселим словом: дівчатам він розповідав, як живуть пани, та згадував їхніх парубків; з жінками говорив про дітей, про всякий клопіт, про все, в чому вони змогли б знайти втіху,— аби тільки відвернути їх від сумних думок.

Чоловік він був мудрий, побожний, багато бачив на світі, і через те з першого погляду розумів, що кому сказати, якою приповідкою прогнати смуток, кому потрібен сміх, а кому й молитва чи тверде розумне слово, з кому навіть і погроза.

Він мав добре й чуле серце і часто, хоч його й не просили, просиджував ночі біля хворих, підбадьорюючи бідолах добрим словом. На селі його шанували навіть більше, ніж ксьондза; і, кінець кінцем, він став здаватися людям святим, який розносив по хатах слово милосердя і втіхи.

Але чи міг Рох допомогти всьому людському горю? Чи міг він боротися з долею, нагодувати всіх голодних, повернути здоров'я хворим, замінити власними руками всі робочі руки, яких бракувало на селі?

Він працював понад силу, допомагав, захищав, але для села його допомога була краплиною в морі. Це було однаково, що змочити в спеку спраглі уста, не давши людині напиться.

Село було велике, самих хат понад п'ятдесят, орної землі величезний шматок, сила худоби, за якою треба доглядати. А скільки їдців біля миски в кожній хаті!

І все це, відколи забрали всіх чоловіків, трималося швидше волею божою, ніж зусиллями людей. Отож не диво, що з кожним днем множились горе, злидні, скарги й турботи.

Все це Рох добре знав, але тільки сьогодні, ходячи з хати до хати, він побачив, яке убожество панує скрізь.

Мало того, що поля лежали облогом, ніхто не орав, не сіяв, не садив, а якщо де-не-де й копалися в землі, то це була не робота, а дитяча забавка,— на кожному кроці вже

були помітні сліди руйнування і занедбаності: тут валилися тини, там крізь дірки в стрісі світилися лати й крокви; зірвані з завіс двері висіли, мов перебиті крила, і раз у раз грюкали в стіни; деякі хати перехнябилися і потребували підпор.

Скрізь навколо хат — смердючі калюжі, грязюка — по коліна, попід стінами так напаскуджено, що й пройти не можна, і на кожному кроці такий занепад, що серце краялось. Часто ревли з голоду корови, коні обростали гноєм — нікому було їх чистити. Навіть забрьохані, як свині, телята блукали без догляду по шляхах, господарський реманент псувався під дощем, плуги точила іржа, у возах поросилися свині. Все, що покосилося, обірвалося, поламалося й упало, вже так і залишалось,— хто ж би мав його підіймати й лагодити? Хто міг хоч трохи запобігти руйнуванню?

Жінки? Та в них, бідолашних, ледве вистачало часу на найпотрібніші справи. От якби повернулися чоловіки, одразу все пішло б інакше! Їх повернення, як спасіння божого, чекали день у день, тільки цією надією й жили. Але чоловіки не поверталися, і ніяк було довідатись, коли ж їх випустять. Тим часом тільки диявол тішився з цього занепаду, чвар та колотнечі, горя й турбот.

Вже сутінки оповили землю, коли Рох вийшов з останньої хати за костьолом, від Голубів, і поплентався до в'їта, на другий кінець села.

Вітер бушував, навіснів чимраз дужче і так розхитував дерева, що небезпечно було проходити мимо: раз у раз на дорогу падали зламані гілки.

Старий, згорбившись, дибав попід тинами, ледве видний у сірих сутінках, що нагадували товчене скло.

— Якщо до в'їта йдете, то шукайте у мельника, вдома його немає! — заявила Ягустинка, що з'явилася несподівано, наче з-під землі виросла.

Рох, не кажучи ні слова, звернув до млина. Він не терпів цієї старої пліткарки. Але вона наздогнала його і, задріботівши поруч, зашепотіла майже на вухо:

— Зайдіть до моїх дітей, та й до Філіпки... зайдіть!

— Якщо чимось зможу допомогти, знайду.

— Вони так просили, зайдіть! — благала Ягустинка.

— Гаразд, тільки спершу мені треба з в'їтом поговорити.

— Спасибі вам!

Вона тремтячими губами припала до його руки.

— Що це ви? — здивувався Рох, бо вони завжди воювали одне з одним.

— Нічого. До кожного приходить така година, коли йому, як собаці загнаній і бездомній, хочеться, щоб його погладила добра рука,— пробурмотіла Ягустинка із слізьми в голосі. Та перш ніж Рох устиг відповісти їй лагідним словом, вона втекла.

В'їта й на млині не було, напевно, поїхав із стражниками до міста, так пояснив Рошу мельників наймит і запросив його в свою комірчину відпочити. Там уже сиділо чимало ліпечьких жінок і чоловіків з інших сіл, що привезли молоти зерно і чекали своєї черги. Рох залюбки посидів би там довше, та солдатка Тереза одразу ж підсіла до нього і почала несміливо й тихо розпитувати про Матеуша Голуба.

— Ви ж були там, то, певно, і його бачили... Він здоровий? Як себе почуває? Коли

його випустять? — запитувала вона, не зважуючись глянути Рохові в очі.

— А як ваш чоловік у війську? Здоровий? Скоро повернеться? — спитав нарешті Рох так само тихо й суворо, пильно дивлячись на неї.

Тереза почервоніла і втекла з комірчини.

А Рох тільки головою похитав, думаючи про це засліплення, і вийшов слідом за Терезою, щоб поговорити з нею, застерегти від гріха. Але, хоча у млині горіли лампочки, він не міг знайти її в пів-мороці, серед борошняної як туман куряви. Терезка, мабуть, сховалася від нього. Млин гуркотів, вода з безупинним плескотом падала на колеса, вітер наче жбурляв величезними мішками в стіни й на дах, і все навколо деренчало й двигтіло, ніби от-от мало завалитися. Рох покинув шукати солдатку й пішов до Причеків та Філіпки.

Тим часом залягала ніч. Серед розгойдуваних вітром дерев де-не-де, мов вовчі очі, мигтіли вогники, і ніч стояла така ясна, що видно було хати, які тонули в садках, і навіть поля вдалині; високе темно-синє небо зовсім очистилося від хмар, тільки подекуди було наче снігом запорошене й на ньому висипало чимраз більше зірок. Але вітер не вщухав, навпаки, дужчав і бушував ще шаленіше.

Він нависнів майже всю ніч, і люди й на мить не могли склепити очей: в хатах страшенно дуло, дерева билися об стіни і стукотіли у вікна; здавалось, вітер от-от зірве з землі все село й понесе його по світу.

Нарешті все вгамувалося. Та тільки-но півні сповістили про світанок і змучені люди задрімали, як над землею розлігся гуркіт грому, кривавими стрічками замиготіли блискавки і ринула злива.

Тільки ранком все заспокоїлося; дощ ущух, з полів повівало теплом; радісно защебетали птахи і, хоча сонце ще не зійшло, в розривах між низькими білястими хмарами яскраво голубіло небо. Все віщувало добру погоду. Та на селі скрізь чулися лемент і плач, бо вітер і гроза наробили стільки шкоди, що й не злічити. На дорогах лежали поламані дерева, шматки стріх, позривані тини; ні пройти, ні проїхати!

У Плошків завалився хлів і подушило всіх гусей. У кожному господарстві скоїлося щось лихе, і на всіх подвір'ях голосили і плакали жінки.

Вийшла і Ганка з хати оглянути своє господарство й перевірити, чи все ціле. Раптом у двір вбігла Сікора.

— Ви хіба не знаєте? У Стаха хата завалилась! Чудо, що їх усіх не повбивало! — гукала вона ще здалека.

— Господи! Мати божя! Ганка обімліла від жаху.

— Я за вами прибігла — вони там зовсім стерялися, плачуть... Накинувши на голову хустку, Ганка мерщій побігла до сестри, а за нею — ціла юрба, бо всі вже знали про нещастя.

І правда, від Стахової хати залишилися тільки стіни, та й ті, здавалось, ще більше похилилися і вгрузили в землю. Стріхи не було, над стінами погойдувалися тільки зламані крокви. Обвалився й комин; від нього залишилось кілька цеглин, що стирчали, як гнилі зуби. Земля навколо була вкрита розкиданою соломою й уламками всякого

начиння.

Веронка сиділа біля стіни на звалених докупі речах і, обхопивши руками дітей, голосно ридала.

Кинулась до неї Ганка, оточили сусіди й стали втішати, але вона нічого не бачила, й не чула, й голосила, захлинаючись плачем.

— Ой, сироти мої бідні, сироти нещасні,— зойкала в розпачі, і не одна молодиця, дивлячись на неї, втирала сльози жалю.

— І де ми, нещасні, подінемося? Де голови прихилимо? Куди підемо? — нестямно голосила Веронка, тулячи до себе дітей.

А старий Билиця, згорбившись, блідий, як мрець, все ходив навколо руїн і то зганяв курей докупі, то підкладав жмут сіна прив'язаній до дерева корові, то сідав під стіною і свистів собаці, безтямно витріщаючи на всіх очі. Люди вирішили, що він геть збожеволів.

Раптом всі заворушились, розступились і стали кланятись: у юрбі жінок несподівано з'явився ксьондз.

— Мені Амброжій щойно сказав, яке тут нещастя скоїлось. А де ж Стахова жінка?

Всі відійшли вбік, даючи йому дорогу, а Веронка все плакала й нічого не бачила.

— Веронко! Дивись, їх велебність прийшли,— шепнула Ганка. Аж тоді вона схопилась, побачивши перед собою ксьондза, впала йому в ноги й заридала ще голосніше й жалібніше.

— Не плач, не плач, заспокойся! Що робити, божя воля! Божя воля, кажу! — повторював ксьондз, але був такий схвильований, що й сам крадькома втирав сльози.

— З торбами доведеться нам іти, з торбами, старцювати!

— Ну, ну, не плач, добрі люди не дадуть вам пропасти, і господь допоможе. Нікого з вас не покалічило, га?

— Ні, хвалити бога.

— Справжнє чудо! Могло ж усіх задушити, як гусей у Плошковій!

— Могло й так бути, що ніхто б живий не вибрався! — загомоніли баби, перебиваючи одна одну.

— А худобу не вбило? Худоба, питаю, ціла?

— Бог боронив. У сінях була, а сіни цілі залишились. Ксьондз понюхав тютюн, оглядаючи вогкими очима купу руїн, яка залишилася замість хати: покрівля й стеля завалилися всередину, і крізь вибиті шибки видно було купу дерев'яних уламків і трухлої соломи.

— Щастя ваше... могло б усіх задавити... Ну-ну!

— А нехай би задавило, нехай би нас усіх на смерть убило, то не довелося б на цю руїну дивитися, не дожили б ми до такого нещастя й занепаду! Ох, господи, господи, без усього залишилась я з цими сиротами! Де ж я тепер подінусь? Що робитиму? — Веронка знову заголосила і стала рвати на собі волосся.

Ксьондз, безпорадно розводячи руками, переступав з ноги на ногу.

— Сухіше буде вам стояти! — шепнула одна з жінок, підсунувши до нього уламок

дошки, бо він стояв по кісточки в грязюці. Він став на дошку і, нюхаючи тютюн, шукав слова втіхи.

Ганка втішала сестру й батька, а інші юрмились навколо ксьондза, з надією дивлячись на нього.

Підходило чимраз більше жінок і дітей, грязюка так і хлюпала під дерев'яними підощвами, шелестіли тихі стривожені голоси, лунав дитячий плач і вже тихіші схлипування Веронки. На обличчях жінок, ледве видних під низько насунутими хустками, був вираз турботи, похмурої, як небо, що висіло над головами. Не в одній по щоці котилась гаряча сльоза.

Але внутрішньо всі були спокійні й покірливо дивилися на смутну картину руїни. Що вдієш! Божа воля! Якщо брати близько до серця чужі нещастя, не вистачить сил свої стерпіти! Того, що сталось, не зміниш, від долі не втечеш. Так думали всі.

Ксьондз раптом підійшов до Веронки і сказав:

— А найперше богу подякуйте за порятунок!

— Правда! Я хоч порося продам, а на обідню гроші занесу...

— Не треба, сховайте гроші для чогось іншого, я й так після свят молебень відслужу.

Веронка гаряче поцілувала його в руку й навіть у ноги вклонилась за добрість і милосердя. А він благословив її, погладив по голові, а дітей, що тулилися до його колін, пригорнув до себе, як батько.

— Тільки віри не втрачайте, і все буде гаразд. Як же це у вас трапилось?

— Як? Звечора лягли ми спати рано, гасу в лампі не було та й дров теж. Вітер був такий, що вся хата тріщала, але я нітрохи не боялась,— і не такі ще бурі вона витримувала. Довго я не могла заснути, такий був у хаті протяг. А потім все-таки задрімала. Аж тут раптом як загуде, як загуркотить, щось як трусоне хату! Господи! Мені здалося, що весь світ валиться! Зіскочила я з ліжка, ледве встигла дітей схопити в оберемок, а тут уже все тріщить, ламається, на голову падає. Тільки-но я в сіни вискочила, а стеля зараз же за нами і впала... Я ще й з думками не зібралась, аж тут і комин завалився... Надворі — ніч, вітер, на ногах встояти ніяк, до села далеко, всі сплять і крику ніхто не почує... Залізла я з дітьми у картопляну яму; там ми до світанку й просиділи.

— Бог вас охороняв. А чия це корова прив'язана до черешні?

— Та моя, годувальниця наша єдина!

— Молочна, мабуть; спина, як балка, боки високі... Молока, певне, багато дає. Тільна?

— З дня на день має отелитися.

— Приведіть її в мій хлів, місце знайдеться, вона може там постояти, поки на траву не виженете. Але де ви всі подінетесь? Де, кажу?

В цю мить якийсь собака почав гавкати й кидатись на людей, а коли його відігнали, сів на порозів й заскавучав.

— Сказився, чи що? Чий це? — запитував ксьондз, ховаючись за спини жінок.

— Та це Кручек наш... Жаліє хазяїв... Розумний песик! — пробелькотів Билиця і пішов заспокоювати собаку.

А ксьондз попрощався і, кивнувши Сікорі, щоб ішла за ним, простяг обидві руки до жінок, що кинулися їх цілувати, і поволі рушив додому.

Видно було, як він довго про щось розмовляв з Сікорою на дорозі.

А жінки, наговорившись і позітхавши з Верончиної біди, стали швидко розходитись, згадавши про сніданок і всяку невідкладну роботу.

Біля зруйнованої хати залишилася тільки сім'я Билиці. Вони радились, як витягти що-небудь з-під руїн, коли повернулася задихана Сікора.

— До мене переходьте, на ту половину, де Рох дітей учив. Печі там, правда, немає, та нічого, поставите залізну грубку, і вам вистачить,— сказала вона скоромовкою.

— А платити ж я вам як буду, голубонько?

— Про це не клопочіться. Матимете гроші — заплатите, а ні — в роботі якійсь допоможете, або й так живіть, за спасибі, однаково хата порожня стоїть. Від щирого серця прошу, а ксьондз звелів віддати вам ось ці гроші, купите, що там попервах буде потрібно.

Вона розгорнула три карбованці перед очима Веронки.

— Дай йому боже здоров'я! — скрикнула Веронка, цілуючи папірець.

— Добра людина, іншої такої не знайти,— додала й Ганка.

— Корові у нього в хліву теж буде добре,— зауважив старий. Вони відразу ж стали перебиратися.

Сікорина хата стояла біля дорги, на повороті до села, недалечко від Стахової, вони швидко попереносили туди вцілілі речі та все, що пощастило витягти з-під руїн. Ганка гукнула на допомогу свого наймита, підійшов і почав ретельно допомагати Рох. Отож, перше ніж продзвонили на полудень, Веронка була вже в новій оселі.

— Халупниця я тепер, майже старчиха! Чотири кутки та стеля, образа божого навіть немає і жодної миски! — гірко нарікала вона, роздивляючись на новому місці.

— Образ я тобі принесу і посуд дам, що тільки знайдеться в мене зайвого. А повернеться Стах, то з людською допомогою швидко хату поставить, недовго тобі тут залишатись,— лагідно втішала її Ганка.— А де ж тато?

Вона хотіла забрати його до себе.

Старий залишився біля розваленної хати, сидів на порозі й оглядав роздертий бік Кручека.

— Ходімте до мене, тату, у Веронки тепер тісно, а в нас знайдеться для вас якийсь куток.

— Не піду, Ганусь... Тут народився, тут і помру.

Хоч як вона просила, хоч як умовляла, старий стояв на своєму.

— У сінях спатиму. А коли твоя ласка, то в тебе харчуватимусь, дітей за це догляну... От песика візьми до себе, бачиш, бік йому покалічило... Він добре стерегтиме, чуткий дуже...

— Таж стіни можуть завалитися і ще вас задавлять! — умовляла його Ганка.

— Дарма, вони довше протримаються, ніж дехто з людей, а песика забори.

Ганка більше не наполягала. Правду кажучи, і в неї було тісно, а із старим до хати увійшов би новий клопіт.

Вона наказала Петрекові відвести пса додому на вірьовці.

— Буде в нас замість Бурека, той утік кудись. От ще незграба! — гукнула вона нетерпляче, побачивши, що Петрек не може упоратися з собакою.

— Дурнику, кусатися надумав! Адже там тебе щодня годуватимуть... і в теплі лежиш, Кручеку,— умовляв старий собаку, допомагаючи зав'язати йому на шиї вірьовку.

Ганка побігла наперед, щоб дорогою ще раз заскочити до сестри. В хаті вона застала кількох жінок. Веронка знову заливалася слізьми.

— Чим же я заслужила на таку вашу добрість, чим? — приказувала вона.

— Небагато можемо — в самих злидні, але те, що принесли, беріть, бо від щирого серця даємо,— сказала Клембова, сунувши їй в руки чималий клуночок.

— Адже таке нещастя!

— Ти ж без чоловіка, як ми всі!

— Тобі зараз гірше, ніж нам,— говорили жінки і клали перед Веронкою принесені клуночки. Змовившись між собою, вони принесли їй хто що міг: гороху, ячних круп, борошна.

— Люди добрі, хазяєчки, матінки рідні! — схлипувала Веронка, обіймаючи всіх так щиро, що й вони заплакали.

"Є ще добрі люди на світі, є!" — зворушено думала Ганка.

А тут прийшла й органістова жінка з буханцем хліба під пахвою і шматком сала в папірці.

Ганка, не чекаючи, що вона скаже, побігла додому, бо вже продзвонили полудень.

День був ясний, хоч і без сонця, повітря на диво прозоре. Високо здіймалося схоже на блакитну плахту небо, де-не-де всіяне білими перистими хмарками, а внизу, мов на долоні, широко розляглися поля — зеленіла озимина, подекуди латками жовтіла торішня стерня та перелоги, подекуди, мов скло, виблискували струмочки.

Голосно виспівували жайворонки, а від полів і лісів, з блакитної далечини пливло по всьому світу живодайне весняне повітря, тепле й вологе, просякнуте медовими пахощами тополевих бруньок.

На вулицях села поралися люди, прибираючи зламані вітром гілки й дерева.

Ніде — ані шелесне, і дерева, овіяні пухом першої зелені, майже не ворушились.

Величезна хмара горобців кружляла біля косяулу, аж чорно було на гіллястих кленах та липах, і оглушливе цвірінкання линуло по селу. Біля тихого блискучого ставу гелґотали гуси, скликаючи гусенят, в кількох місцях на березі прали білизну жінки, голосно ляскаючи праниками.

Скрізь кипіла робота, люди, голосно перегукувались, метушились, у садах рябіли спідниці жінок, бігали дітлахи.

Двері в сіни й до хат були розчинені навстіж, на тинах сушилася щойно випрана

білизна, у садках провітрювалися постелі, тут і там білили стіни. Собаки воювали із свиньми, що рилися в канавах, а корови підіймали рогаті голови з-за тинів і тужливо мукали.

Потяглися у містечко підводи за покупками до свята. А після полудня приїхав фургоном старий перекупник Юдка зі своєю жінкою і хлопчиком.

Вони їздили від хати до хати, супроводжувані скаженим гавканням собак, і Юдка рідко виходив звідкілясь із порожніми руками. Він не шахраював, як корчмар та інші, платив непогано і навіть, якщо кому в переднівок потрібні були гроші, позичав під невеличкі проценти. Він був розумний єврей, знав усіх на селі, знав, як з ким говорити, і раз у раз тягнув на свій віз то теля, то мішок зерна. А жінка його торгувала окремо: де купувала яйця й півнів, де обскубану курку або сувій полотна. Все це вона не так купувала, як вимінювала на всякі комірці, стрічки, тасьму, брошки та інші дрібнички, на які жінки завжди ласі. Весь цей крам вона носила у величезній коробці й спокушала ним чепурх.

Юдчин віз під'їхав до Борининої хати, і Юзька влетіла з криком:

— Ганусь, купи червоної тасьми й фарби для яєць. Та й ниток у нас теж немає!

— Завтра поїдемо в місто, там і купиш усе, що треба.

— От добре! У місті навіть дешевше, так не обдурять,— запевняла Юзька, зрадівши, що поїде до міста. Вона, вже не чекаючи наказу, вибігла до перекупників, гукаючи, що нічого не треба і нічого не продають.

— Та зажени курей, щоб якась, бува, на їхнього воза не вскочила! — вийшовши на ганок, гукнула їй услід Ганка.

На подвір'я зайшла солдатка Тереза, наче тікаючи від перекупки, яка щось кричала їй.

Тереза вбігла за Ганкою в хату, вона зашарілась і від збентеження й слова не могла вимовити, щось так прикро вразило її, що навіть сльози блищали на довгих віях.

— Що з вами, Терезко? — співчутливо спитала Ганка.

— Ці шахраї дають мені тільки п'ятнадцять злотих, а спідниця вовняна, новісінька! Що робити? Гроші мені аж гвалт як потрібні.

— Покажи-но... А багато просиш? — спитала Ганка: вона дуже любила наряди.

— Та не менше, ніж тридцять злотих! Спідниця новісінька, цілих шість з половиною аршин! На неї пішло більше як чотири фунти найчистішої вовни, і фарбареві я заплатила.

Вона розгорнула спідницю, яка засяяла всіма барвами, мов райдуга, хоч очі примружуй.

— Чудова спідниця! Дуже шкода... та що робити, самій на свято гроші потрібні. Може, почекаєш до проводів?

— Ні, мені гроші зараз потрібні!

Тереза похапцем згорнула спідницю і відвернулась, наче засоромившись.

— Може, війтова жінка купить... У них з грішми не так скрутно. Ганка ще раз оглянула спідницю, прикинула її до себе і, нарешті зітхнувши, з жалем віддала її

Терезі.

— Чоловікові хочеш гроші послати?

— Еге... писав... скаржився, що погано йому там... Ну, бувайте здорові!

І бігцем вискочила з хати, а Ягустинка, що товкла у цебрі картоплю для свиней, голосно розреготалась:

— Оце так прикрутило її, біжить, мало спідниці не погубила! Адже гроші їй потрібні для Матеуша, а не для чоловіка.

— То вона з ним гуляє? — здивувалася Ганка.

— Оце так! Нічого не знаєте, наче в лісі живете!

— Звідки ж мені знати!

— Тереза щотижня бігає в місто до Матеуша, цілісінькі дні вистоює, як собака, під острогом. Носить йому, що тільки може.

— Бійтеся бога! У неї ж свій чоловік є!

— Є, та далеко, на військовій службі, і ще хто зна, чи повернеться. Жінці самій нудно, а Матеуш близько, напихваті, і хлопець бравий! Чого ж їй не потішитись?

Ганці спали на думку Антек з Ягною, і вона промовчала, глибоко замислившись.

— А коли Матеуша забрали, вона з його сестрою, з Насткою, заприятелювала, навіть живе в них тепер, разом у місто їздять: Настка начебто брата відвідувати, а більше для того, щоб Шимек її не забув.

— І все ви знаєте! Ну-ну!

— Таж у людей на очах все роблять, дурні, то як же не знати! От продає останню спідницю, щоб Матеушу свято справити! — глузливо відгукнулась Ягустинка.

— Ох, що воно в світі діється! І мені треба було б до Антека поїхати.

— Як же у вашому стані в таку дорогу їхати! Ще заслабнете...

Не може хіба Юзька поїхати або хтось інший?

Ягустинка мало не назвала Ягну, але вчасно прикусила язика.

— Ні, сама поїду! Бог дасть, нічого зі мною не трапиться. Рох казав, що на свято до нього пускатимуть. Поїду! Та от що, Ягустинко, треба ті діжки з комори забрати.

— Звісно, треба — третій день м'ясо солиться. Зараз піду. Вона пішла до комори, але швидко повернулась, дуже зніяковіла, і заявила, що половина м'яса зникла.

Ганка кинулась в комору, за нею — Юзька, і обидві злякано зупинилися біля діжки, не розуміючи, куди могло подітися м'ясо.

— Це не собака: ось видно, що ножом відрізано. Чужий злодій забрав би все, а не кілька фунтів. Це Ягусина робота! — вирішила Ганка і, розлючена, кинулась в кімнату, але Ягни там не було, а старий лежав, як завжди, з витріщеними очима.

Аж тоді Юзька згадала, що Ягуся, йдучи вранці з хати, щось ховала під фартухом, але вона подумала, що це убрання, яке та шила собі на свято разом із дочкою Бальцерків.

— Значить, до матері понесла... Хто з'їсти схоче, не питає чие,— зауважила Ягустинка.

— Юзю! Клич Петрека! Треба решту перенести до мене в комору,— наказала

Ганка.

Діжку ту ж мить перенесли. Ганка хотіла була при цій нагоді пересунути на свою половину й діжки з зерном — там їй було б зручніше пошукати гроші, але передумала: діжок було надто багато і Ягна одразу б донесла про це ковалеві.

Весь день пантрувала вона, коли повернеться Ягна, і, коли та смерком прийшла додому, відразу ж напалась на неї.

— Ну, й з'їла! Воно таке ж моє, як і ваше! Відрізала собі шматок і з'їла! — гостро відповіла Ягна, і хоча Ганка цілий вечір не давала їй спокою, вона на всі її наскоки не озивалася більше й словом, наче навмисне дратуючи ту. Навіть вечеряти прийшла, мов нічого не сталось, і з усмішкою дивилася Ганці в очі. А Ганка мало не скаженіла від люті, що нічого не може їй зробити, і цілий вечір зганяла злість на інших, допікала їм за кожну дрібницю і навіть спати погнала раніше, бо завтра, мовляв, страсний четвер, і треба до свята прибрати в хаті.

Сама вона теж лягла раніше, ніж завжди, але довго не могла заснути, і, почувши скажене гавкання собак, вийшла на подвір'я. У Ягни ще горіла лампа.

— Пізно, нічого гас палити, його дурно не дають! — гукнула вона в сіни.

— Пали й ти хоч цілу ніч! — відгукнулась Ягна з-за дверей. Ганка знову так розлютилась, що задрімала тільки після перших півнів.

А ранком, вдосвіта, Юзька, хоча найбільше від усіх любила поспати, перша схопилася з ліжка, згадавши, що їй сьогодні їхати в місто за покупками, і побігла будити Петрека, щоб він запрягав. Почувши, що Ганка наказує Петрекові запрягати у віз гніду, вона збунтувалася:

— Я на дошках і сліпій кобилі не поїду! — верещала вона з плачем.— Старчиха я, чи що, щоб мене возом з-під гною возили? В місті знають, чия я дочка! Батько ніколи б цього не дозволили!

Вона зняла такий галас, що кінець кінцем домоглася свого й поїхала в бричці, запряжений парою коней, з наймитом на козлах, як завжди їздили багачки.

— Червоного паперу купи, і золотого, і всякого, який тільки буде! — кричав їй Вітек з городу, де він з самого світанку копав і розрівнював граблями грядки, бо Ганка ще сьогодні збиралася висадити розсаду. Коли хазяйка довго не виглядала з хати, Вітек тікав на вулицю й разом з іншими хлопчиськами стукотів торохкавкою під чужими тинами, бо дзвони в костьолі, як завжди в страсний четвер, рано перестали дзвонити.

Погода була така ж, як учора, проте якась тиха й невесела: вночі похолодало, ранок уставав сивий від роси, імлистий і вологий. Хоча було вже не рано, ластівки щебетали, зіщулившись на стріхах, і голосніше гелготали гуси, вигнані на став. А село прокинулось іще вдосвіта. Задовго до сніданку вже скрізь забігали, заметушилися жінки, повиганяли надвір дітей, щоб не заважали, і вони гасали по вулицях та стукотіли торохкавками й калаталами.

Навіть у костьол на обідню, яку правили сьогодні без дзвону й органа, пішло дуже небагато людей. В ці останні передсвяткові дні час було почати прибирання, а головне — пекти хліб, місити тісто на пироги та на всяке солодке печиво. Майже в кожній хаті

вікна й двері були щільно зачинені, щоб тісто не прохололо, в печах бушував вогонь, а з коминів шугав у захмарене небо дим.

Голодна худоба ревла в хлівах, обгризаючи ясла, свині вискакували в городи, кури й гуси блукали по вулицях, діти робили все, що хотіли,— бились, лазили на дерева по воронячі гнізда, бо нікому було їх втихомирити. У всіх жінок було повно роботи — місили тісто, виробляли паляниці, вкривали перинами діжі й корита з тістом, саджали паляниці в піч. Вони забули про все на світі і турбувалися тільки, щоб пироги не вийшли з закальцем або не підгоріли.

Так було скрізь — у мельника, в органіста, в плебанії, в заможних хазяїв і в халупників. Кожен бідняк, хоч би й у борг або на останні копійки, вважав за потрібне приготувати собі щось на розговини, щоб хоч один-єдиний раз на рік проти святої неділі попоїсти досхочу м'яса та інших смачних наїдків.

Не в усіх були варисті печі, і доводилося пекти в сусідів. Тому в садках поміж хатами раз у раз пробігали дівчата з оберемками дров, а до ставу час від часу вибігали розпатлані, у борошні жінки, які урочисто і обережно, наче корогви на хресний хід, несли на стільницях та в коритах прикриті подушками сирі паляниці й пироги.

Навіть у костьолі кипіла робота: ксьондзів наймит возив з лісу ялинки, а органіст, Рох і Амброжій прикрашали плащаницю.

Наступного ранку, в п'ятницю, метушні ще побільшало, і майже ніхто не помітив, як приїхав додому на свята й походжав по селу, заглядаючи у вікна, органістів син Ясь — нікуди не можна було зайти і ні з ким було поговорити.

Як тут зайдеш, коли всі проходи й навіть садки заставлені шафами, ліжками, всякими меблями, а в хатах квапливо білять стіни, мастять долівки, а на ганках миють образи, що рядком стоять попід стінами.

Скрізь був такий галас, метушня, біганина, всі підганяли одне одного і здіймали ще більший гамір. Навіть малюків примушували працювати, вигрібати з подвір'їв грязюку та посипати землю жовтим піском.

За давнім звичаєм, на страсному тижні від п'ятниці до неділі не годилося їсти гарячої страви, і всі голодували во славу божу, вдовольняючись сухим хлібом і печеною картоплею.

Звісно, і в Борин у ці дні діялося те ж саме, що й в інших хатах, з тією тільки різницею, що тут було більше робочих рук і не так скрутно з грішми, отож всі приготування закінчились швидше.

В п'ятницю, вже смерком, Ганка з допомогою Петрека скінчила білити хату всередині і знадвору і стала швидко митися і вбиратися, щоб іти до костьолу, куди вже прямували інші жінки помолитися біля плащаниці.

Бушував у печі вогонь, і на ньому в казані, такому величезному, що й удвох важко було б його підняти, смажилось ціле свиняче стегно, вчора нашвидку підкопчене, в меншому казані сичали ковбаси, і по кімнаті линули такі смачні пахощі, що Вітек, стругаючи щось у кутку з дітьми, раз у раз шморгав носом і зітхав.

А біля печі, в яскравому світлі вогню сиділи рядком Ягна з Юзькою і захоплено

розмальовували писанки; кожна складала свої окремо, щоб потім похвалитися своїм умінням. Ягуся спершу мила їх у теплій воді і, витерши насухо, наводила візерунок розтопленим воском, а потім опускала по черзі в кожне з трьох горняток, в яких кипіла фарба. Робота була марудна — то віск не хотів триматися, то писанки розбивалися в руках або лопалися в окропі, але кінець кінцем, вони розмалювали штук тридцять і стали показувати їх одна одній і вихвалитися найкрасивішими.

Ну, де ж було Юзці рівнятися до Ягусі! Вона показувала писанки, фарбовані в житній полові та в цибульному лушпинні, жовті, в примхливих білих візерунках; гарненькі, правда, бо не всякий зумів би так зробити. Але побачивши Ягусині, Юзя аж рота з подиву розкрила й засмутилась. Від цих писанок рябіло в очах: були тут і червоні, і жовті, і бузкові, і темно-блакитні, як цвітучий льон, а малюнки на них були такі, що повірити важко: на одному — півні співають на тину, на другому — гуси сичать на свиней, які лежать у калюжі, на третьому намальовано зграю білих голубів над червоними полями, на четвертому — чудові візерунки, якими мороз розмальовує шибки.

Милувалися ними, по кілька разів розглядаючи кожную писанку. Повернулися з костьолу Ганка з Ягустинкою. Ганка теж подивилась, але не сказала нічого. А Ягустинка, оглянувши кожную, пробурмотіла з подивом:

— Звідки це в тебе береться! Ну-ну!

— Звідки? Сама не знаю. Що в голову йде, те з-під пальців виходить.

Ягна раділа, як дитина.

— Треба було б їх велебності кілька віднести!

— От святитиме він їх завтра, то я йому піднесу, може, візьме.

— Ще б пак! Не бачив ксьондз такого щастя! Здивує вона його! — ущипливо буркнула Ганка, коли Ягна пішла до себе.

В інших хатах того вечора теж довго не лягали спати.

Ніч була темна, хмарна, але спокійна. Тільки млин гуркотів, та мало не до півночі світилися в хатах вікна, і смуги світла падали на дорогу, тремтіли в темній воді. Молодиці шили собі до свят обнови, закінчували останні приготування. Настала субота. День був зовсім теплий, оповитий легким серпанком туману, і так радісно було на світі, що люди, хоч і втомлені після тяжкої вчорашньої роботи, уставали бадьоро й жваво для нових турбот і роботи.

Майдан біля костьолу аж гудів від гомону й біганини. З давніх-давен на селі був звичай рано-вранці в страсну суботу "ховати" затірку й оселедець, які набридли всім за довгі тижні великого посту. Цієї весни в Ліпцях не було парубків і позбиралися самі хлоп'ята на чолі з Ясеком Незграбою. Вони добули десь великий горщик із затіркою, намішали туди різної гидоти й умовили Вітека нести його на спині в сітці від сирів, а поруч ішов інший хлопчик, тягнучи на вірьовці оселедця, виструганого з дерева. "Затірка" й "оселедець" ішли попереду, а за ними — решта хлоп'ят з торохкавками й калаталами; стукотіли, торохтіли, горлали, скільки було сил. Вів їх усіх Ясек — він хоч і придуркуватий був і розтелепа, та на всякі витівки й штуки дуже вдатний. Процесія

обійшла навколо ставу й біля костюлу звернула на тополеву дорогу, де мав відбутися "похорон". Несподівано Ясек стукнув лопатою по горщику, і горщик розбився, а затірка потекла по спині Вітека.

От була втіха! Хлоп'ята аж падали на дорогу від сміху, а Вітек розлютився й кинувся на Ясека з кулаками, потім побився з іншими і нарешті, ледве видержись від них, з плачем побіг додому.

Ганка додала йому ще й від себе за геть зіпсовану куртку й послала в ліс по соснове гілля та "заячий вус". Посміявся з нього й Петрек, не пожаліла його навіть Юзя, яка старанно посипала широке подвір'я аж до вулиці жовтим піском, привезеним з-під кладовища, бо там він був найчистіший; посипала вона й під'їзд до ганку, і стежечку під стріхою, так що хата була наче оперезана жовтою стрічкою.

А на половині Борини вже готували все до розговин.

В кімнаті все було вимите й долівка теж посилана піском, вікна протерті, із стін та образів обметене павутиння, а своє ліжко Ягуся накрила красивою хусткою.

Ганка, Ягуся й Домінікова, хоч майже не розмовляли одна з одною, присунули гуртом до переднього вікна, де стояло ліжко Борини, великий стіл, накритий тонким білим обрусом, по краях якого Ягуся наклеїла широку, гарно вирізану смугу з червоного паперу. Посеред столу поставили високе розп'яття, прибране паперовими квітами, а перед ним, на перекинутому догори дном горщику примостили баранця; Ягуся так майстерно зробила його з масла, що він був, як живий: замість очей були вставлені чорні намистини, хвіст, вуха, копитця й короги з червоної пухнастої вовни. Навколо них спершу лягли питльовані паляниці й білі калачі, замішані на молоці й маслі; за ними жовті паски з родзинками, більші й менші — для Юзі й дітей; були тут і пиріжки з сиром і ще — з покритим яйцем, посипані цукром і солодким маком, і нарешті поставили велику миску ковбас, обкладених почищеними вареними яйцями, і на сковороді ціле свиняче стегно й шматок голови. Все це було обкладене крашанками. Чекали тільки Вітека, щоб натикати скрізь зелених гілок і обплести весь стіл "заячим вусом".

Тільки-но закінчили все, як одна за одною почали приходити сусідки, вони приносили в мисках і на тарелях свої великодні страви і ставили їх на довгій лаві біля столу: у ксьондза не вистачало часу обійти все село, і він наказав, щоб усе, що треба святити, позносили в хати до кількох найзаможніших господарів.

Ліпці були найближче, і він святив тут наостанку, вже зовсім смерком, об'їхавши всю парафію.

Сусідки розійшлися, не починаючи довгих розмов, — треба було встигнути до костюлу на урочистий обряд освячення вогню й води; перед цим в усіх хатах заливали водою вогонь, щоб потім знову запалити його вогником свяченої свічки.

Помчала в костюл і Юзя, забравши з собою дітей.

Чекали їх довго — тільки опівдні стали повертатися жінки, обережно заслоняючи від вітру засвічені в костюлі свічки; Юзя принесла цілу пляшку свяченої води й вогонь, яким Ганка зараз же розпалила приготовані дрова. Вона перша випила свяченої води,

потім дала всім іншим по черзі — ця вода нібито запобігала головним хворобам,— потім покропила нею худобу й плодові дерева в саду, щоб тварини легше родили, а дерева приносили багатий урожай.

Бачачи, що ні Ягна, ні Магда не згадали про старого, Ганка вмила його теплою водою, розчесала сплутане волосся, принесла йому чисту сорочку і постільну білизну. Бороина дозволяв робити з собою все, але ні разу не ворухнувся, лежав, дивлячись перед собою, байдужий, як завжди.

Після полудня на селі вже знати було свято: ще тут і там закінчували чорну роботу, але більшість жінок уже чепурилась, зачісувалась, милась, старанно купала дітвору, і з усіх хат чулися обурені крики.

Всі з нетерпінням виглядали ксьондза, він повернувся з маєтку тільки надвечір і одразу ж пішов на село, вбраний у стихар.

Органістів небіж Міхал ніс за ним мідний ківш із свяченою водою та кропило.

Ганка вийшла зустрічати його аж за ворота.

Ксьондз поспішав і, зайшовши в дім, швидко прочитав молитву, покропив страви. Потім глянув на синє, заросле Мацейове обличчя.

— Ніяких змін? Га?

— Рана майже загоїлась, а йому нітрохи не легше.

Ксьондз понюхав тютюн, обвів, очима людей, що з'юрилися біля порога і в сінях.

— А де ж той хлопчик, що продав мені лелеку?

Юзя випхала наперед збентеженого Вітека, що ховався за піччю.

— На тобі п'ятачок; молодець він у тебе! Так курей ганяє з грядок, жодної не промине... А ви завтра до чоловіків підете? — звернувся він до жінок.

— Підемо, півсела збирається!

— От і добре, тільки глядіть, щоб усе було тихо й мирно. А до всеношної приходьте о десятій. О десятій почну, чуєте? Та якщо будете спати в костьолі, накажу Амброжію, щоб спровадив звідти! — грізно додав він, виходячи на ґанок.

Юрба рушила за ним — проводжати аж до мельникового дому. А Вітек, показуючи Юзі мідний п'ятак, шепнув сердито:

— Недовго моему лелеці ксьондзових курей ганяти, ні!..

Вони чкурнули в різні боки, побачивши, що на ґанок вийшла Ганка.

Смеркалося, сутінки поволі насувалися на сади, хати й навколишні поля, затоплюючи все каламутною синявою; білили тільки стіни приземкуватих хат, мигтіли між деревами вогники, а високо в чистому небі яснів блідий серп молодика.

Святкова тиша й морок поволі оповили село. В костьолі, який підносився високо над хатами, засяяли всі вікна, з розчинених навстіж дверей падала широка смуга світла.

Незабаром, під'їжджаючи до цвинтаря, заторохкотіли перші вози, почали юрбами сходитися мешканці дальніх сіл. У Ліпцях теж усі виходили з хат; раз у раз із розчинюваних дверей блимало в ніч світло; у теплому присмерку лунали кроки й тихий гомін, всі перегукувались, віталися, не бачачи одне одного; людський потік, що

ширився повільно, але неухильно, плив дорогою до костьолу.

У Борин на хазяйстві залишилися старий Билиця та Вітек, який удвох з Мацеком Клембом майстрував дерев'яного півника, щоб ходити з ним по хатах після обливання.

Ганка вирядила наперед Юзьку з дітьми й Петреком, а сама мала вийти пізніше. Була вже одягнена, але чогось дожидала, все виходила на ганок і поглядала на вулицю; аж коли Ягна пішла з Магдою і вона почула голос коваля, що ішов до костьолу разом з війтом, Ганка зайшла до хати і щось тихо наказала батькові.

Билиця вийшов на подвір'я вартувати, а вона навшпиньки сковзнула до Борини в комору... Вийшла звідти десь за півгодини, старанно застібаючи на грудях корсетку; очі в неї горіли, руки тремтіли.

Пробурмотівши щось нерозбірливе, вона пішла до костьолу.

V

На дорогах було вже безлюдно й темно, в хатах згасали вогні, до костьолу поспішали останні запізнілі парафіяни, а на майдані біля костьолу стояло безліч возів та розпряжених коней — в темряві чути було їхнє форкання й тупіт; під дзвіницею чорніли поміщицькі брички.

Ганка зайшла в притвор, ще раз помацала щось за пазухою і; спустивши хустку на плечі, почала проштовхуватися до передніх лав.

Костьол був уже повнісінький, щільно стиснутий натовп колихався і шумів, як вода; молитви, зітхання, привітання, кашель зливалися в тихий гомін; від натиску людей гоїдалися порозставлювані між лав корогви та ялинки, що прикрашали вівтарі й стіни.

Тільки-но встигла Ганка пропхатися на своє місце, як ксьондз вийшов служити всеношну; з натовпу залунали голосні зітхання, замигтіли піднесені догори руки. Опускалися на коліна покірно, щільно одне біля одного. Незабаром всі стояли на колінах пліч-о-пліч, серце біля серця, наче поле, засіяне головами, і на хисткій людській ниві поблискували тільки очі, спрямовані на великий вівтар, де стояло зображення воскреслого Христа, закривавленого, вкритого ранами, одягненого лише в червоний плащ, з корогвою в руці.

Раптова тиша залягла в костьолі, наче весняного полудня, коли сонце пригріє поля, вщухне вітер і шепочеться, коливаючись, колосся та десь високо в блакитному небі солодко дзвенять пісні жайворонків.

Люди молилися мовчки, тільки губи в усіх беззвучно ворушилися, і молитви, змішані із зітханнями, шелестіли часто й тихо, мов дощик по листю; голови схилялися дедалі нижче, часом звідкілясь вихоплювався стогін, чийсь руки з благанням тяглися до вівтаря чи звучав тоненький жалібний плач. Натовп, мов порість, що стелиться по землі, тривожно причаївся під високим склепінням, похмурим, як прадавній бір. Хоч на вівтарях горіли свічки, костьол потопав у густому мороці, у вікна й широко розчинені двері сунула чорна ніч і заглядав з-за хмар блідий серп молодика.

Тільки Ганка не могла зосередитись на молитві і весь час наполохано тремтіла, наче була ще там, у свекровій коморі.

По спині біг мороз, вона ще почувала на руках сипкий холодок зерна і раз у раз

пересмикувала плечима, щоб відчути захований на грудях вузлик.

Радість і незрозуміла тривога так бентежили її, що чотки падали у неї з рук, вона забувала слова молитов і нестямними очима поглядала на людей, але нікого не впізнавала, хоча поруч неї сиділи Юзя, Ягуса з матір'ю та інші.

На лавах, що стояли збоку від вівтаря, молилися на книжках поміщиці з Рудки, Модліці й панночки з Волі, а їхні чоловіки й батьки про щось розмовляли у дверях ризниці. На приступках вівтаря стояли чепурно вбрані мельничиха й органістова жінка, а біля ґраток, там, де було місце найперших ліпецьких господарів, тих, що завжди пильнували за порядком у костьолі, а під час процесії несли балдахін над ксьондзом та вели його під руки, зараз щільною юрбою стояли на колінах селяни з інших сіл і ледве можна було розрізнити серед них війта, солтиса й рудоголового коваля.

Не одна пара жіночих очей поглядала туди, з тугою шукаючи своїх... але даремно: були там чоловіки з Дембіци, з Волі, з Ріпок, з усієї парафії, тільки ліпецьких не було — не було перших господарів! І затріпотіли душі жінок, мов сполохані пташки, не одна голова з плачем схилилася до землі, не один жалібний стогін вихопився з грудей, і гіркі спогади про свою сирітську долю живим вогнем обпалили серця.

Так подумати лишень: найбільше за цілий рік свято, Великдень, в костьолі зібралося стільки люду, і на всіх обличчях, трохи схудлих після великого посту, сяє радість, всі пишаються убраннями, чванливо, як пани, займають перші місця, а нещасні ліпецькі хлопці... що вони зараз роблять там, у тюрмі? У холоді та в голоді, терплять гіркі кривди, жаль їх гризе й туга!

Для всіх живих створінь настає день радості, тільки не для них... покривджених страдників!.. Усі з родинами повернуться додому і втішатимуться відпочинком, смачною їжею, весняним сонцем, розмовлятимуть, веселитимуться, як бог звелів...

А їх самотні дружини й діти тихо розійдуться по спорожнілих хатах, їстимуть святкові калачі, зажурені й заклопотані ляжуть спати...

— Господи! Господи! — зривалися жалібні приглушені зойки навколо Ганки; вона нарешті отямилась і побачила знайомі обличчя, повні сліз очі; навіть Ягна низько схилила голову над молитовником, і рясні сльози капотіли на сторінки. Мати штурхала її в бік, щоб опанувала себе, та як вона могла заспокоїтись, коли їй так любо згадався Антек! І, мов тоді, на різдво, вона чула його палкий шепіт, ввижалося, що він знову схилився біля неї, тулиться головою до її колін; туга нагло стисла їй серце, і сльози самі потекли по щоках.

Добре, що ксьондз саме почав проповідь, і в костьолі зчинився рух; усі вставали з колін і протискувались ближче до амвона, до ксьондза, який розповідав про муки Христові, про те, як розіп'яли його погані фарисеї за те, що він прийшов визволити світ, принести покривдженим справедливість, врятувати бідних. Він так палко розповідав про долю Христа, що аж гаряче ставало на серці; не один стискав кулаки, охоплений жадобою помсти, а жінки голосно ридали й сякалися.

Ксьондз говорив довго, розповідав усе докладно, так що в багатьох уже й очі

злипались, а по кутках дехто вже по-справжньому куняв, але він звернувся до людей і, нахилившись з амвона, розмахуючи руками, став кричати, що скрізь, щодня, щогодини Христа катують людські гріхи, злість, безбожність, недодержання божих заповідей, що кожна людина розпинає його в серці, забуваючи про Христові рани, про святую кров, пролиту заради нашого спасіння.

Ксьондз так розпалився, що в костьолі знялися плачі й ридання і він навіть перестав говорити. І аж коли всі вгамувалися, він почав знову, але цього разу розповідав радісно й підбадьорливо, про воскресіння Христа, про весну, яку господь з ласки своєї щороку посилає грішним людям, і робитиме так, аж поки Христос знову не повернеться на землю, щоб судити живих і мертвих, гордих принизити, грішників навіки кинути в пекельний вогонь, а праведних посадовити по праву руку від себе у вічній славі. І настане час, коли всяка несправедливість зникне, всі страдники будуть втішені, і змовкнуть ридання, і зло перестане панувати на землі.

Говорив ксьондз так палко, так переконливо, що кожне його слово солодко падало в серця, сяяло в них, як сонце. Тільки ліпечькі баби тремтіли від жалю. Спогад про заподіяну їм кривду так краяв серця, що вони раптом залементували, заголосили і попадали долілиць на підлогу, скорботно благаючи милосердя й порятунку.

Костьол завирував: заголосили, заплакали й інші жінки, стали підводити ліпечьких, садовити їх на лави, підбадьорювати добрим словом, а ксьондз, втираючи сльози рукавом, казав весь час, що Христос випробовує тих, кого любить, що, хоча люди й завинили, та кара їхня швидко скінчиться, аби тільки вони вірили в божє милосердя. Чоловіки до них повернуться не сьогодні-завтра, але повернуться неодмінно.

Жінки заспокоїлись, після цих слів їм трохи полегшало і надія спалахнула в серцях.

А потім, коли знявся до небес гімн Христового воскресіння, коли орган, вторуючи йому, гримнув щосили, коли на цілий світ заспівали дзвони, а ксьондз із дароносицею в руках став сходити до людей в синій хмарі пахучого диму, оповитий співом і дзвоном,—могутня молитва вихопилася з усіх грудей, натовп захвилювався, гарячий вихор піднесення висушив сльози й охопив серця. І весь цей ліс людей, співаючи багатоголосим хором, рушив процесією за ксьондзом, що ніс, тримаючи поперед себе, дароносицю, і вона, мов променисте серце в сліпучому сяйві, пливла над головами, крізь незліченну, оповиту співом, осяяну любов'ю юрбу, наче її проносили крізь серця всього люду...

Ксьондз неквапливо обходив увесь костьол, ледве протискуючись у людській хащі й співаючи як тільки міг голосно, а орган вторував йому, і дзвони калатали не вгаваючи.

— Алілуйя! Алілуйя! Алілуйя! — гудів костьол, аж стіни двигтіли; співали всі серця й груди, а палкі голоси, ніби жар-птиці, підносилися з могутнім криком щастя, наче осліпнувши, кружляли під склепінням і линули у весняну ніч шукати сонця, деś далеко-далеко, куди лиш сягає натхнення людини.

Відправа скінчилась майже опівночі, і люди стали поспіхом розходитись. Тільки Ганка ще залишилась і гаряче молилась; таким щастям запалили її ксьондзові слова, а радісний спів і згадка про те, що вона зробила, так підбадьорили її, що вона складала

свою радість до Христових ніг, забувши в молитві про все на світі. Нарешті Амброжій сердитим бряжчанням ключів примусив її вийти з обезлюднілого вже косяолу.

Вона була тепер така спокійна і впевнена в своїй силі, що раптом зник навіть страх за Антека, що так довго мучив її.

Додивляючись у юрбі своїх, вона йшла додому не поспішаючи, бо посеред вулиці безупинним ланцюгом тяглися вози, а обабіч сунули пішоходи, ледве вгадуючи, куди йти, бо місяць уже зайшов і сірі хмари пливли у височині, раз у раз закриваючи темно-синє небо, на якому яскрили далекі зорі.

Ніч заходила тепла, волога від рясної роси, з полів повівав легкий вітерець, просякнений вогкістю землі й боліт, а на шляхах линули медові запахи тополь і берізок. Майже нічого не було видно, тільки часом там, де було ясніше, мигтіли голови людей; але темрява озивалась ходою людей і голосами, і, почувши їх, завзятіше гавкали на подвір'ях собаки, а у вікнах тут і там спалахували вогники.

Заглянувши дорогою у стайню й хлів, Ганка увійшла до хати. Там уже лягали спати.

"Нехай тільки повернеться та стане хазяйнувати, я й слівцем йому минуле не згадаю",— вирішила вона, роздягаючись, але раптом, почувши Ягусині кроки, коли та йшла на свою половину, подумала:

"А що як він знову з нею злигається?"

Ганка лягла в постіль і ще деякий час напружено прислухалась: на селі було тихо, тільки з доріг ще долинали торохтіння останніх возів і в пустельній далечині завмирили голоси.

— Тоді, значить, ні бога, ні правди немає! — прошепотіла вона суворо, але думати про це більше не було сил, сон зморив її.

Назавтра Ліпці прокинулися дуже пізно.

День розплющив свої ще не зрячі від дрімоти, але блискучі блакитні очі, а все село спало міцним сном.

Ніхто не квапився прокидатись, хоча вже настав Великдень. Сонце грало в ставку і в кожній краплинці роси, пливло по високому ясному небу і, здавалося, співало всьому світу "Алілуйя",

Величезне, променисте, котилось воно над ранковими туманами, над садками, хатами, полями, і радісно заспівали птахи, загомоніли дзюркотливі струмки, зашуміли ліси, затремтіло під вітром молоде листя, а земля стрепенулась так, що заколихались на ній густі вруна і росинки посипалися з них, як сльози.

Гей, настав Великдень! "Алілуйя! Христос воскрес!" — лунало в усьому світі.

Так, воскрес він, замучений і вбитий людською злобою! Повернувся знову з темряви, з морозу, із зливи! Зневажив саму смерть, подолав її на щастя людям, і от у весняну живодайну пору підноситься над землею, разом із святим сонцем, і розливає навколо радість, будить зомліле, відживлює мертве, підводить похиле, запліднює неплідне.

Алілуйя! Алілуйя! Алілуйя!

Весь світ чекав цього святого дня.

Тільки в Ліпцях було тихше й сумніше, ніж минулими роками в цю пору.

Спали довго: був уже білий день, і сонце стояло високо над садками, коли заворушилися в хатах люди, зарипіли ворота і розкошлані голови почали, позіхаючи, виглядати на світ божий, заллятий сонцем, сповнений піснями жайворонків, оповитий молодістю зеленню.

Заспали і в Борин. Раніше від усіх прокинулась Ганка й розбудила Петрека, щоб запрягав у бричку коней, а сама почала накривати на стіл. Тим часом Юзя вмивала й одягала дітей — не обійшлося без чималого галасу й вереску. У дворі, біля колодязя, старанно вмивалися Петрек і Вітек. Тільки старий Билиця сидів на ганку й грався з собакою та часто вдихав носом повітря, донюхуючись, чи не ріжуть уже ковбасу.

За звичаєм, вогню в печі цього ранку не розпалювали, вдовольняючись холодними свяченими стравами. Ганка принесла їх з батькової половини і розкладала по тарілках, всім порівну — хліб, яйця, ковбасу, шинку, сир і солодкі пироги.

Причепурившись, вона скликала всіх і навіть пішла сама запрошувати Ягусю. Та одразу ж з'явилась, гарно вбрана, красива, як ранкова зоря. Блакитні очі її сяяли з-під лляного, гладенько зачесаного волосся. Усі теж були одягнені по-святковому — аж у очах мерехтіло від барвистих спідниць та корсеток. Навіть Вітек, хоч і босий, був у новий курточці з блискучими гудзиками, які він випросив у Петрека. А сам Петрек був сьогодні у небаченій досі на ньому одежі — темно-синьому жупані й у смугастих жовто-зелених штанах. Він чисто поголився, рівенько підстриг над чолом волосся, а комір сорочки зав'язав червоною стрічкою. Коли він увійшов до кімнати, всі здивувались, а Юзя навіть руками сплеснула:

— Петреку, невже це ви? Та вас і рідна мати не впізнала б!

— Сіру шкіру скинув — і хлопець, як свічка! — зауважив і Билиця. У відповідь Петрек тільки посміхнувся: очі його прикипіли до Ягусі.

Ганка, перехрестившись, цокалася з усіма по черзі і квапила сідати до столу. Посідали на лавах, навіть Вітек несміливо присів на краєчку.

Їли не поспішаючи, смакуючи святкові страви, бо добре зголодніли за стільки тижнів посту. Ковбаса була так добре присмачена часником, що пахощі полинули по всій хаті, і собаки, які крутилися біля столу, жалібно скавучали.

Ніхто не обізвався й словом, поки не вгамували перший голод. Урочисту тишу порушувало тільки плямкання, сопіння та булькання горілки — Ганка сьогодні була щедро й навіть сама частувала всіх.

— Хутко поїдемо? — першим порушив мовчанку Петрек.

— Та хоч би й зараз після сніданку.

— Ягустинка хотіла з вами поїхати, — зауважила Юзя.

— Якщо вчасно прийде, поїде; чекати її не стану.

— Корм для коней брати?

— Тільки на одну годівлю — надвечір повернемось.

І знову взялися до їжі, дехто аж очі витріщав від насолоди, обличчя червоніли,

ситість наповнювала серця теплом і щастям. Їли поволі, щоб якомога більше вмістити та довше відчувати в роті приємний смак. Тільки коли Ганка встала, всі відірвалися від мисок, з чималою вагою в шлунках. А Вітек і Петрек все, що не встигли з'їсти, забрали до себе в стайню.

— Запрягай зараз же! — наказала Ганка і, зібравши для чоловіка такий важкий клунок всякої їжі, що насилу його підняла, почала одягатися в дорогу.

Вже коні стояли біля хати, коли прибігла задихана Ягустинка.

— Мало не поїхала без вас! — сказала їй Ганка.

— То ви вже розговлялись? — жалібно зітхнувши, спитала та.

— Знайдеться дещо й для вас, сідайте, поїжте.

Голодну Ягустинку припрошувати не довелось — вона накинулась на їжу, як вовк, наминаючи за обидві щоки все, що було на столі.

— Господь знав, що робив, коли створив свиню! — сказала вона, наївшись. — Тільки от що дивно: хоч за життя їй у грязюці качатися дозволяють, після смерті неодмінно обмивають горілкою.

— Пийте на здоров'я, тільки швидше, бо час уже їхати!

І за кілька хвилин вони поїхали. Ганка, вже сидячи в бричці, Наказувала Юзі, щоб не забула про батька. Дівчинка зараз же набрала повну тарілку всякої їжі й понесла хворому. Та хоч як вона з ним заговорювала, він не відповідав, не глянув навіть на неї, але все, що вона клала йому в рота, з'їдав жадібно, все так само дивлячись в одну точку застиглим мертвим поглядом. Він, може, і більше з'їв би, але Юзі швидко надокучило його годувати і вона побігла на вулицю дивитись, як майже з кожного подвір'я виїжджали або виходили жінки з клунками. В місто потяглося десятка півтора возів, а стежкою вздовж канави йшли пішки жінки у червоних спідницях, з клунками на плечах.

Коли затих вдалині стукіт коліс, в селі стало страх як сумно й безлюдно. День тягнувся повільно, глухе безгоміння панувало на вулицях — ні галасу, ні пісень, як звичайно буває на свято, лише кілька хлоп'ят бігали біля ставу, жбурляючи камінцями в гусей.

Сонце здіймалося чимраз вище, заливаючи світ промінням, і стояла така теплінь, що на шибках вже дзижчали мухи, а в прозорому повітрі, мов шалені, кружляли ластівки; став мінився зблисками сонячних променів, дерева купалися в зелені, і від лискучого молодого листя линули медові пахощі; з неозорих полів, що вдалині зливалися з блакиттю неба, прохолодний вітер доносив часом пахощі землі й спів жайворонків; все дихало тихим щастям весни, а з навколишніх сіл, ледве видних в охопленій сонячною загравою далечині, долинали часом гучні вигуки й ляскання пістолетних пострілів.

В Липцях було безлюдно й похмуро, мов після похорону. Випущені на водопій корови блукали, де хотіли, чухались об дерева й ревли, дивлячись на зелені поля. Пусткою зяяли подвір'я і розчинені навстіж хати. Тільки де-не-де проти сонця грілися люди на призьбах, біля відчинених вікон дівчата заплітали коси, а на порогах старі

баби вичісували дітей.

Так минала година за годиною у сонній сумній тиші; вітер зрідка шарпав дерева, і вони шуміли тихенько, хиличись до хат і несміливо заглядаючи у порожні кімнати; часом зграя горобців, цвірінькаючи, перелітала з садка на вулицю, чи лунали уривчасті крики дітей, які відганяли від курчат ворон.

Господи, не так бувало досі в цей день! Не так!

Наближався полудень, і сонце стояло високо над хатами, коли Рох приплентався до Борин, зайшов до хворого, поговорив з дітьми й присів на ґанку погрітися на сонечку. Він читав якусь книжку, але часто відривався від неї й уважно поглядав на дорогу. Незабаром прийшла ковалиха з дітьми і, перевідавши батька, сіла на призьбі.

— Ваш удома? — спитав у неї Рох, помовчавши.

— Де там!.. У місто поїхав з війтом:

— Там сьогодні все село!

— Так... Розговіються, бідолашні.

— А ти чого ж з матір'ю не поїхала? — спитав Рох Ягну, що саме виходила з хати.

— Кому я там потрібна? — Вона вийшла за ворота, сумно дивлячись на поля.

— Нова спідниця на ній! — пробурмотіла Магда, зітхнувши.

— Ти що, не впізнала маминої спідниці? І корали всі, що в неї на шиї, і оті великі, бурштинові,— все мамине! — прикро сказала Юзя.— Тільки хустка на голові в неї своя.

— Правда, стільки одежі залишилось після покійниці, а тато нам і пальцем торкнути нічого не дозволили, а їй усе віддали, от вона і чепуриться...

— Еге, ще й скаржилась якось Настці, що спідниці, мовляв, залежались і від них тхне смородом...

— Щоб їй чортове лайно тхнуло!

— Нехай тільки тато одужають, я їм зараз же скажу про корали — п'ять довгих разків залишилось, а корали великі, як горох!

Магда відповіла тільки зітханням. Посидівши трохи, вона стала ськати найменшу дитину. Юзя швидко втекла з двору, Вітек за стайнею все майстрував свого півня, а діти біля ґанку гралися з собаками під доглядом Билиці, який пильнував їх, як квочка. Рох, здавалося, задрімав.

— Ну як, у полі ви з усім упоралися?

— Ні, тільки картоплю посадили та горох посіяли.

— Інші й цього не зробили.

— Встигнуть ще — кажуть, на проводи наших чоловіків повипускають.

— Це хто такий обізнаний?

— Різні люди казали в костьолі... А Козлова збирається іти до поміщика — просити, щоб він допоміг.

— Дурна! Наче то поміщик їх у тюрмі тримає?

— Якщо він заступиться, то, може, і випустять.

— Вже він не раз за них просив — не допомагає.

— Ні, якби він тільки захотів!.. Та він не хоче: сердитий на Ліпці... Мій каже...—

Магда раптом урвала мову і нахилилась до голівки дитини в неї на колінах. Рох даремно чекав, що вона скаже що-небудь.

— Коли ж Козлова піде? — спитав він зацікавлено.

— Сьогодні після полудня.

— Тільки й користі від цього буде, що прогуляється на свіжому повітрі.

Магда нічого не відповіла, бо в цю мить на подвір'я саме зайшов пан Яцек, поміщиків брат. На селі про нього казали, що він придуркуватий, бо Яцек завжди носив з собою скрипку, грав на ній під хрестами на дорогах і приятелював тільки з селянами. От і зараз він ішов із скрипкою під пахвою, з люлькою в зубах, високий, зсутулений, з ясною борідкою і блукаючими очима. Рох підвівся йому назустріч. Вони, видно, були знайомі, бо пішли разом до ставу, довго сиділи там на каменях і про щось тихо розмовляли. Вже давно продзвонили на полудень, коли вони розійшлись. Рох повернувся на ґанок, але був якийсь млявий і дивився невесело.

— Змарнів як панич! Ледве я його впізнав! — зауважив Билиця.

— А хіба ви його знали? — спитав Рох півголосом, глянувши на Магду.

— Аякже... Чимало він замолоду набешкетувався, чимало. Дівочий баламут був, усіх дівчат у Волі позводив, жодної, бувало, не промине... Пам'ятаю добре, якими рисаками він колись їздив, як гуляв... Пам'ятаю...— бурмотів старий.

— Все це він тяжко спокутував! То ви, мабуть, найстаріший на селі, га?

— Ні, Амброжій має бути старший, бо, скільки я його пам'ятаю, він завжди був такий.

— Сам каже, що смерть про нього забула! — докинула Магда.

— Ну, безноса нікого не забуває, вона тільки чекає, коли людина підгніє... А цей міцний... Викручується чоловік, як може! — кречучи, сказав Билиця.

Вони довго мовчали.

— За моєї пам'яті в Ліпцях лише п'ятнадцять хат було,— почав знову Билиця, несміливо простягаючи руку до Рохової табакерки.

— А тепер їх сорок! — Рох підсунув йому табакерку.

— І нові господарі вже чекають наділів. Врожайний рік чи ні, а люд, знай собі, множить... Так... а землі не прибуває! Ще кілька років, і її на всіх уже не вистачить,— говорив Билиця, голосно чхаючи.

— Та вже й тепер на селі тісно,— мовила Магда.

— Це правда. А поженяться хлопці, то їхнім дітям уже й по моргу не дістанеться.

— Доведеться їм тоді світ за очі йти! — зауважив Рох.

— А з чим же вони підуть? Голіруч вітер ловити?

— От німці на Слупі відкупили землю в пана і тепер будуються. По шістдесят моргів на садибу! — сказав Рох похмуро.

— Як же — чули ми... Так то ж німці, люди вони інші, вчені, заможні, торгують і з чужої кривди багатіють... А нехай би спробували, як ми, хлопи, голіруч землю обробляти, то й три сівби не протрималися б!.. У Ліпцях тісно, задихаються люди, а в пана он скільки землі облогом лежить,— він показав на поміщицькі поля за млином, що

простяглися ген угору, до лісу, де чорніли стіжки торішнього люпину.

— Це біля лісу?

— Якраз до наших полів прилягають. От якби їх відкупити! На тридцять господарств вистачить. Еге... на тридцять... Та хіба пан продасть, коли йому гроші не потрібні? Такий багач...

— Як же! Багач, а крутиться, щоб копійку добути, як в'юн у болоті. Вже й у селян позичає і де тільки може! Євреї правлять з нього завдаток за ліс, податки не сплачені, двірським ні копійки не дає, вони від нового року ще й помісячної платні не одержували. Усім скрізь винен, а звідки взяти, щоб заплатити? Бо ж начальство заборонило рубати ліс, поки він із селянами не домовиться. Недовго він у Волі просидить, недовго! Кажуть, вже покупців шукає...

Ковалиха якось несподівано розбалакалась, та коли Рох спробував спитати в неї ще щось, вона раптом наче язика проковтнула і, буркнувши щось невиразне, гукнула дітей, і пішла додому.

— Вона, мабуть, багато знає від чоловіка, та говорити боїться. Звісно, панська земля родюча, луки два укоси дають...— вголос міркував Билиця, задивившись на поля під лісом, де за стіжками виднілися дахи панських будівель. Але Рох його вже не слухав. Побачивши здалека біля ставу Козлову серед гурту жінок, він заквапився до них.

"Хи-хи... прикрутило, значить, пана... Ех, а здорово селяни могли б підживитися... Авжеж... Друге село там виросло б... рук не бракує, та й земля всім потрібна",— міркував Билиця, швиденько йдучи за дітьми, що побігли на вулицю.

Задзвонили на вечірню.

Сонце вже перекотилося до лісу, і від дерев простяглися довгі тіні на став і дороги. В надвечірній тиші чути було далеке торохтіння коліс, крики птахів на болотах і тихі, зворушливі звуки органа в костьолі.

Дехто вже повернувся з міста, і на всіх містках стукотіли дерев'яні черевики — люди бігли почути новини.

Після вечірні, навзаході, дорогою до Вольки проїхав ксьондз, і Амброжій розповів, що в маєтку сьогодні бенкет. А незабаром і органіст з усією родиною пішов у гості до мельника. Ясь вів під руку матір, що сьогодні причепурилась, як ніколи, і весело вітався з дівчатами, що виглядали з-за тинів.

Тихий присмерк оповив землю, сонце зайшло, і вечірня заграва розливалася дедалі ширше, півнеба палало кривавим вогнем, наче посипане жаром. Замерехтіла червоним полиском вода у ставку, засвітилися у хатах вікна, а з міста приїжджало дедалі більше возів, і чимраз голосніше лунав гомін біля хат.

Ганка ще не повернулась, але на подвір'ї в Борини було гамірно й весело. До Юзі прийшли подружки, мов щебетливі щиглики, обліпили призьбу й ганок та весело кепкували з Ясека Незграби, який упадав за Настусею, хоч вона тепер гнала його від себе, бо важила на іншого. Юзя частувала гостей паскою і ковбасою.

Верховодила в цьому товаристві Настуся, як найстарша, і саме вона найбільше глузувала з Незграби, який неодмінно хотів вдавати з себе бравого парубка. От і зараз

він стояв перед дівчатами у смугастих штанях, в новому жилеті і, заломивши набакир капелюха, узявшись у боки, сміючись, говорив:

— Ви всі повинні мене шанувати — бо я єдиний парубок на все село!

— Не клопочись, є ще кому за коровами бігати!

— Опудало! Тобі б тільки картоплю чистити!

— Та ще малюкам носи втирати! — перебиваючи одна одну, голосно регочучись, верещали дівчата, але Ясек не розгубився, цвіркнув крізь зуби й сказав:

— А нащо мені такі дурні дівчиська? Вам би ще гусей пасти!

— Сам торік за коров'ячим хвостом витанцювував, а зараз парубка з себе вдає!

— І щодня штани губив, як від бугая тікав!

— Женився б на Магді з корчми: це якраз для тебе підходяща!

— Вона єврейських дітей бавить, то й тобі зуміє носа висякати.

— Або Агату посватай, будеш її на прощу водити!

— Смійтеся, смійтеся! А якби я котру з вас посватав, то, мабуть, дала б обітницю в Ченстохов піти й кожную п'ятницю постила б з радощів.

— Еге, а хіба мати дозволить тобі одружитися? Адже ти їй у домі потрібен — перемивати горщики та курей мацати,— гукнула Настка.

— От розсердите мене — піду до Марисі Бальцеркової.

— Іди, іди, Марися там вже чекає тебе з помелом або й чимнебудь гіршим!

— І тільки-но тебе побачить, одразу ж собак з цепу спустить!

— Та гляди не загуби чого-небудь дорогою! — засміялась Настка, смикнувши його за штани,— у Ясека весь одяг був наче на виріст куплений.

— Ач дідові чоботи доношує!

— А жилет у нього зі старої пошивки, яку свині подерли! Глузування сипалися градом, усі реготали. Ясек сміявся теж і, підскачивши до Настки, хотів її обняти, але одна з дівчат підставила йому ногу, і він простягся на весь зріст на землі і довго не міг підвестись, бо всі його штурхали.

— Та дайте ви йому спокій, годі вже! — заступилась Юзя, допомагаючи хлопцеві підвестись. Ясек, хоч і недотепа, все ж таки був хазяйський син та ще й рідня їй по матері.

Потім стали гратися в піжмурки. Ясекові зав'язали очі, поставили його проти ганку, і дівчата, мов зграйка горобців, розлетілися в усі боки. Він погнався за ними, розчепірівши руки, кожную мить натикаючись на тин чи на стіну. Почувши сміх, він кидався в той бік, але спіймати кого-небудь з дівчат було нелегко, вони кружляли навколо, мов ластівки, навмисно зачіпаючи його, і в дворі знявся такий тупіт, наче дорогою гнали цілий табун лошат, а вереск, крик, регіт лунали на все село.

Присмерк густішав, догоряла заграва, та забавам не було кінця. Раптом за повіткою голосно закудкудакали кури, і Юзя помчала туди.

Під повіткою стояв Вітек, ховаючи щось за спиною, а Гульбасів синок присів за плугами, і тільки обличчя його біліло в темряві.

— Нічого, Юзю, нічого...— бурмотів Вітек зніяковіло.

— Ви курей Душили! Он пера ще літають!

Ні, ні, я тільки в одного півня кілька пір'їнок з хвоста висмикнув, мені для мого птаха треба. Але півень не наш, не наш, Юзю! Це Гульбасяк приніс свого...

— Покажи! — суворо наказала Юзя.

Вітек кинув до її ніг напівживого півня, начисто обскубаного.

— Так, мабуть, не наш,— сказала вона, хоч без пір'я важко було вгадати, чий півень.— Ану, покажи свою чудасію!

Вітек виніс на світло вже зовсім готового півника, виструганого з дерева й обліпленого тістом, в яке були натикані пера. Півник був зовсім, як живий, тим більше що голова з дзьобом була взята від справжнього півня і надіта на паличку. Птах був прикріплений до пофарбованої в червоний колір дощечки, так майстерно приладнаної до маленького возика, що коли Вітек торкнув довгий дишель, півник став танцювати й піднімати крила. А Гульбасяк закукурікав замість нього так, що кури озвалися з сідал.

— Господи! Скільки живу, такого чуда не бачила! — Юзька присіла навпочіпки біля півня.

— Гарний, га? Добре я зробив, Юзю? — спитав Вітек з гордістю.

— Ти його сам зробив? І все своєю головою придумав? — Юзя отямитись не могла від подиву.

— Сам! Єндрек мені тільки приніс живого, а я все сам, Юзю!

— Господи, дерев'яний, а, мов живий, рухається. Давай покажемо його дівчатам! От здивуються! Покажи, Вітеку!

— Ні. Завтра підемо з ним по хатах після обливання, тоді й побачать. Його ще треба кілочками обгородити, щоб не полетів.

— Ну, гаразд. Дай коровам сіна і приходь до хати майструвати, там тобі світліше буде.

— Прийду, от тільки на село ще треба збігати.

Юзя повернулася на ґанок, але дівчата вже скінчили гру й почали розходитись. Вечоріло, у хатах спалахнули вогні, на небі вже де-не-де з явилися перші зорі, а з полів дихало вечірньою прохолодою.

Всі жінки повернулися з міста, тільки Ганки не було.

Юзя приготувала смачну вечерю: борщ з ковбасою і картоплю, политу шкварками. Рох уже чекав, діти просили їсти, і в кімнату раз у раз заглядала Ягна, тож Юзя заходилася подавати на стіл, і в цю мить зайшов тихенько Вітек і підсів до паруючої миски. Він чогось дуже розчервонівся, їв мало і руки в нього так тремтіли, що ложка цокала об зуби. Не доївши, він знову кудись побіг.

Юзька перехопила його на подвір'ї біля хліва, коли він набирав у полу куртки картоплю, приготовану для свиней, і суворо зажадала пояснень.

Вітек всіляко викручувався, брехав, але кінець кінцем признався:

— Я відібрав у ксьондза свого лелеку!

— Господи милостивий! Матір божа! І ніхто тебе не бачив?

— Ніхто. Ксьондз поїхав, собаки побігли на кухню жерти, а лелека стояв на ґанку.

Мацюсь усе підгледів і прибіг мені сказати! А я лелеку Петрековим каптаном накрив, щоб він мене не дзьобнув, і поніс у схованку. Тільки ні словечка нікому, Юзю, золотенька! За тижденьдругий я приведу його до хати. Ось побачиш, як він походить по ганку. Ніхто й не впізнає, що це той самий; тільки ти не кажи нікому!

— Ну, от ще! Коли ж я про тебе що казала? Але як ти на це зважився?

— Я своє забрав. Казав, що не подарую, от і забрав! Не для того я його приручав, щоб інші ним тішились! — гукнув Вітек і побіг кудись у поле.

Він повернувся досить швидко і примостився біля печі разом з дітьми — докінчувати півника.

У кімнаті було якось сонно й сумно. Ягна пішла до себе, Рох сидів на ганку з Билицею — той уже куняв.

— Ідіть додому, там вас пан Яцек чекає,— пошепки сказав йому Рох.

— Мене чекає? Пан Яцек? Біжу, біжу... Мене?.. Ну, ну! — забелькотів вражений Билиця, відразу прочумавшись.

Він пішов, а Рох залишився на ганку і, шепочучи молитву, дивився кудись у ніч, у неосяжну глибину небес, що мерехтіла зоряним сяйвом. Нижче, над полями, вже сховався рогатий місяць, простромлюючи темряву ріжками.

Один за одним згасали в хатах вогні, мов очі, зімкнуті сном; навколо розливалось безгоміння, пройняте тихим тремтінням листя та глухим, далеким плескотом струмка. Тільки в мельниковому домі ще світилися вікна: там веселилися до пізньої ночі.

А в хаті Борини було тихо, всі полягали спати й загасили світло, тільки в печі, де стояли горщики з вечерею, ще жеврів жар. У кутку рипів цвіркун... Рох усе ще сидів біля хати, дожидаючи Ганку. Майже опівночі на мосту біля млина застукотіли копита, і незабаром у двір в'їхала бричка.

Ганка була якась сумна й мовчазна. Вони повечеряли, і коли Петрек пішов на стайню, Рох зважився спитати:

— Ну, бачила чоловіка?

— Авжеж, півдня з ним просиділа. Він здоровий і духом не занепадає, наказав вам кланятись. Бачила я й інших... Їх мають випустити, але ніхто не знає, коли... І в адвоката, що на суді захищатиме Антека, я теж побувала...

Вона не сказала Рохові того, що каменем лежало в неї на серці, але, розповідаючи про різне, таке, що не мало нічого спільного з Антеком, раптом заплакала й затулила обличчя руками. Сльози текли в неї поміж пальцями,

— Я прийду завтра вранці. Відпочинь, розтрусило тебе, мабуть. Хоч би це не пошкодило тобі!

— Е, краще, коли б я здохла, щоб не мучитися більше! — вихопилося в Ганки.

Рох тільки головою похитав і пішов, не сказавши й слова; чути було, як він надворі зацитькував собак, щоб не гавкали, та заганяв їх у конури. Ганка одразу ж лягла біля дітей, але заснути не могла, хоч була дуже зморена. Антек зустрів її, мов надокучливу собаку!.. Все, що вона привезла, їв із смаком, гроші взяв, не питаючи, звідки вони, і навіть не пожалів її, змучену далекою дорогою.

Вона розповідала йому, як веде господарство, а він не похвалив її, навпаки, за дещо навіть сердито вичитував. Про всіх на селі розпитував, а про власних дітей і не згадав! Вона прийшла до нього з серцем, сповненим кохання, що так жадало його ласки: адже вона йому шлюбна дружина, мати його дітей... а він навіть не приголубив її, не поцілував, не спитав про здоров'я... Він поведився, як чужий, і на неї дивився, як на чужу, не дуже й слухав те, що вона розповідала. І під кінець вона вже не могла говорити, жаль її душив, сльози, а він ще нагрімав на неї, щоб не приїжджала сюди ревти! Господи! Як вона не вмерла на місці! За всю її тяжку надсильну працю, за всю турботу про його добро, за все, що вона терпить заради нього,— ніякої нагороди, ні слова ласкавого, ні слова втіхи.

— Господи, будь милосердний до мене, допоможи, бо не витримаю! — благала вона, зариваючись обличчям у подушку, щоб не збудити дітей. Кожна її кісточка тремтіла від болю, від гіркої упослідження і страшної образи.

Вона цілий день повинна була стримуватись при Антекові та й тут, на людях, теж, і аж тепер у відчаї дала волю сльозам і гіркій розпуці, що краяла їй серце.

Назавтра, у великодній понеділок, день почався ще ясніший, ще дужче скупаний у росі, ніж учора, повитий блакитною імлою, але весь пронизаний сонцем і якийсь напрочуд веселий. Птахи співали голосніше, теплий вітер пробігав по деревах, і вони ніби шепотіли молитву; люди вставали радісно, розчиняли навстіж вікна й двері, виходили подивитися на світ божий, на заврунені молодого зеленню садки, на всю цю безкрайню землю у весняному уборі, в іскристих росах, в радісному сяйві сонця, на поля, де вже хвилювала під вітром озимина, мов ледь жовтава, збрижена ріка, розливаючись до самих хат.

Люди вмивалися на подвір'ях, перегукувались через садки; з коминів уже шугав дим, по стайнях іржали коні; рипіли ворітниці; носили зі ставу воду; ішла на водопій худоба; кричали гуси. А коли вдарили у дзвони і їхні могутні голоси загули, розлилися по всьому селу, по полях, по далеких лісах, голоси людей залунали ще гучніше, ще швидше й радісніше застукотіли серця.

Хлоп'ята вже бігали з порскавками і обливали всіх, ховаючись за деревами біля ставу, обливали не лише прохожих, а й кожного, хто тільки виходив на поріг хати, ото ж стіни були мокрі й біля хат сріблилися калюжі.

Закипіло на всіх вулицях і подвір'ях — гамір, регіт, біганина, бо вже й дівчата взяли участь у забаві; вони ганялися одна за одною по садках, а через те що серед них було чимало й дорослих, вони хутко порозганяли усіх хлоп'ят і так розпустувалися, що на Ясека Незграбу, коли той з пожежним шлангом підстерігав Настку, напали Бальцерківни, всього облили, та ще й зіпхнули у ставок, всім на посміховисько.

Зазнавши від дівчат такої ганебної поразки, розлючений Ясек покликав на допомогу Петрека — Борининого наймита,— і вони удвох влаштували засідку Настусі, та так спритно, що вона відразу потрапила до них у лапи; потягли її до криниці й здорово скупали, а вона верещала не своїм голосом. Потім разом з Вітеком, Єндреком Гульбасом і ще кількома старшими хлоп'ятами спіймали Марисю Бальцеркову і так

облили, що мати з дрючком прибїгла визволяти її. Тоді підстерегли біля тину Ягну і теж скупали з голови до ніг. Навіть Юзьку не помилували, хоч як вона благала, і та з плачем побїгла скаржитись Ганці.

— Скаржитесь, а сама радісінька, очі так і блищать!

— І мене, капосні, до нитки промочили! — весело гукала Ягустинка, вбїгши в хату.

— Хіба ці шибеники кого-небудь поминуть! — обурювалась Юзя, переодягаючись у все сухе, але все ж таки не стерпіла, вийшла на ганок, бо вулиці аж гули від вереску й біганини. Хлопці зовсім ошаліли, ходили юрбою, направляючи на кожного, кого здибають, свої порскавки, і довелось кінець кінцем солтису розганяти пустунів, бо ніхто не міг носа виткнути з хати.

— Ви, видно, нездужаєте після вчорашнього? — тихо спитала в Ганки Ягустинка, сушачи біля печі мокру спину.

— Так, ворухиться він у мені й увесь час штовхає... І нудить мене чогось.

— Ви б лежали. Треба чебрецю запарити й випити! Розтрусило вас учора! — вболівала Ягустинка, та тільки-но запахло смаженою ковбасою, сіла разом з іншими снідати, жадібно виглядаючи в мисці більший шматок.

— Поїжте й ви, господине,— голодом хворобі не зарадиш.

— Ні, мене від м'яса верне. Я чаю собі запарю.

— Прополоскати кишки добре, але краще б ви горілку закип'ятили з салом і зіллям та й випили: швидше б допомогло...

— Ще б пак, такі ліки мертвого на ноги поставлять! — засміявся Петрек. Він сидів біля Ягусі, заглядав їй у вічі, послужливо подавав усе, на що вона тільки гляне, і часто заговорював з нею, та Ягуса відповідала неохоче, і він став розпитувати Ягустинку про Матеуша, про Стаха Плошку й інших.

— Як же, бачила їх, сидять усі разом, а покої у них достоту панські — високі, ясні, з підлогою, тільки на вікнах залізне павутиння, щоб їм прогулятися не закортіло; годують теж непогано. Горохову юшку принесли опівдня, я покуштувала: наче на старому чоботі зварена, а шмаровидлом приправлена; на друге пшоняну кашу їм подали... ну, Лапа ногу б на неї задер, а понюхати б не схотів. Доводиться їм на свої гроші харчуватись, а в кого ні копійки немає, молитвою казенні харчі приправить та й їсть,— в'їдливо розповідала Ягустинка.

— Скоро їх повипускають?

— Казали, наче на проводи дехто повернеться,— відповіла вона, ледь стишивши голос і тривожно позираючи на Ганку. Ягну наче на місці підкинуло, вона втекла з хати, не скінчивши снідання. А стара заговорила про Козлову.

— Пізно вона повернулась і ні з чим, тільки тої й користі, що розтрусило її на возі після ковбас та на маєток помилувалась. Кажуть, інакше пахне, ніж мужицька хата! Поміщик сказав, що допомогти нікому не може, бо це справа комісара й начальства, а якби навіть і міг, то й тоді не став би захищати жодного ліпецького хлопа, бо вони йому стільки шкоди наробили: ліс йому продавати заборонили, а купці його тепер по судах тягають... Лаявся, кажуть, страшенно і кричав, що коли йому через хлопів доведеться

ходити з торбами, то нехай все село пропадає! Козлова вже з самого ранку з цими новинами по всіх хатах бігає і погрожує помститися панові.

— Дурепа, що вона йому тими погрозами вдіє!

— Е, любі ви мої, не вгадаєш, хто зможе в найболючіше місце влучити. Іноді найпослідуша людина... — Вона не докінчила і метнулася до Ганки, бо та в цю мить похитнулася і прихилилася до стіни.

— Господи милосердний! Коли б це з вами передчасно не трапилось,— прошепотіла вона злякано й підтягла Ганку до ліжка; Ганка зомліла в неї на руках, піт краплями зросив її обличчя, вкрите жовтими плямами, і вона лежала, ледве дихаючи. Стара оцтом терла їй скроні, але аж тільки коли вона піднесла їй до ніздрів хрін, Ганка опритомніла й розплющила очі.

Всі розійшлися — кожне до своєї роботи, в хаті залишився тільки Вітек. Обравши слушну хвилину, він став просити господиню, щоб вона відпустила його на гулянку з півником.

— Іди, одежі тільки не порви та не пустуй! Собак прив'яжи, щоб вони за вами кудись в інше село не побігли! Коли ж ви підете?

— Зараз же після обідні.

Ягустинка заглянула знадвору і спитала:

— А де ж це собаки, Вітеку? Я винесла їм їсти, гукала — жодної немає!

— Правда, адже їх і вранці в хліву не було! Лапо! Кручеку! — почав кликати Вітек, вибігши на ганок, але собаки не з'являлись.

— Мабуть, на село побігли! — пояснив він.

Відсутність собак на подвір'ї нікого не стурбувала, то була звична річ. Лише через деякий час Юзька почула начебто десь на подвір'ї глухе скавучання, але нікого не знайшла і побігла в сад, думаючи, що це Вітек розправляється з чужим собакою. Вона дуже здивувалась, не побачивши нічого, та й скавучання вже не чути було. Повертаючись, вона натрапила на Кручека: він лежав мертвий, з розбитою головою, біля затилля хати.

Юзька зняла такий вереск, що позбігалися всі.

— Кручека вбили! Певно, злодії! Всіх охопила тривога.

— Та вже ніхто інший, як злодії! В ім'я отця і сина! — скрикнула Ягустинка, побачивши раптом купу виритої землі і велику яму під стіною.

— Підкопалися під батькову комору!

— А яма яка — конем можна в'їхати!

— І в ній повно зерна!

— Ой, а може, там ще сидять розбійники! — заверещала Юзя. Побігли всі на Боринину половину. Ягусі вже не було, а старий лежав обличчям до дверей. В коморі, завжди темній, було видно, бо світло проходило крізь діру в підлозі, і всі одразу побачили, що тут усе перемішане, як в ющі горох з капустою. Зерно з діжок було висипане на підлогу, тут-таки лежала одежа, скинута з жердки, і навіть пасма пряжі й вовни були розшарпані й переплутані. З першого погляду ніяк було визначити, чого не

вистачало. Але Ганка одразу зміркувала, що це ковалева робота; її навіть жаром обсипало від самої думки, що якби вона бодай на один день спізнилась, він знайшов би й забрав гроші... Вона нахилилася над ямою, приховуючи від усіх свою радість і щось обмацуючи за пазухою.

— А в хліву все ціле? — раптом запитала вона, злякана несподіваною підозрою.

На щастя, там усе було на місці.

— Двері були добре замкнені! — сказав Петрек і раптом, зачувши жалібне скавчання, підбіг до ями з картоплею, відвалив від отвору велику колоду й витягнув звідти Лапу.

— Ясна річ, його туди злодії вкинули. Але дивно... собака лютий, а підпустив їх до себе!..

— І ніхто вночі не чув гавкання.

Про підкоп повідомили солтиса, новина миттю поширилася по всьому селу, і люди щодуху бігли подивитися, позітхати, обговорити подробиці. В садок понабігало людей, всі протискалися, мов до сповідальні, кожен неодмінно мав стромити голову в яму, висловити свої міркування й уважно оглянути вбитого Кручека.

Прийшов і Рох, заспокоїв заплакану Юзю — дівчина кожному розповідала, як усе було, і пішов до Ганки — вона вже знов лежала в ліжку, але була на диво спокійна...

— А я боявся, щоб ви не брали цього занадто близько до серця,— почав Рох.

— Е... нічого злодій, хвалити бога, не взяв... спізнився,— додала вона тихше.

— Здогадуєтеся, хто?

— Голову дам відрубати, що коваль.

— То він, мабуть, заздальгідь щось вистежив та за цим і полював.

— Звісно... тільки проґавив... Я вам одному кажу...

— Еге, щоб звинувачувати, за руку треба схопити або мати свідків... І на що тільки людина не зважиться заради грошей!

— Ви навіть Антекові не проговоріться,— попросила вона.

— Ви знаєте, що я не балакучий... Вбити людину легше, ніж народити... Знав я, що коваль крутій, але не думав, що він на таке здатний.

— Він і на гірше здатний, я його добре знаю...

Прийшли вїт із солтисом, стали докладно оглядати все й розпитувати Юзку.

— Якби Козел не сидів в острозі, я б подумав, що це його робота...— шепнув вїт.

— Тсс, Пйотре, Козлова сюди йде,— смикнув його солтис за рукав.

— Мабуть, злодіїв хтось сполохав, що вони нічого не забрали.

— Треба б стражників повідомити... Ех, нова морока! І свято не дадуть спокійно відбути...

Солтис раптом нахилився і підняв з землі закривавлену залізну штабу.

— Ось чим убили вашого Кручека! Штабу передавали з рук до рук.

— З таких штаб зубці в боронах кують.

— Могли вкрасти в Міхала з кузні.

— Ні, кузня з самої п'ятниці замкнена.

— Ковалю треба спитати, чи в нього нічого не пропало.

— Могли вони й украсти, могли й принести з собою; це я, вийт, вам кажу. Ковалю вдома немає. Ми з солтисом і без вас знаємо, що треба робити! — відрубав вийт і гримнув на людей, щоб не товклися тут даремно, а йшли б додому.

Ніхто його не злякався, але час було збиратися до костюлу, — з інших сіл уже йшли попід тинами люди, і вози чимраз частіше гуркотіли по мосту. Отож юрба швидко розійшлася.

А коли всі пішли, в садок приплентався старий Билиця і став обдивлятися свого вбитого пса, гладити його і щось тихенько говорити.

Дім теж спорожнів, всі пішли до костюлу, крім Ганки, бо вона почувалася недобре і, лежачи в постелі, пошепки читала молитви, але думала про Антека. Коли старий забрав дітей на вулицю і в хаті стало тихо, вона міцно заснула.

Вже й полудень настав, розманіжений сонцем і такий тихий, що спів з костюлу лунав по всьому селу, аж шибки деренчали. Вже продзвонили перед піднесенням чаші, а Ганка все ще спала. Збудило її лише торохтіння возів по вибоїнах. За звичаєм, змагалися, хто швидше домчить до хати. Крізь просвіти поміж деревами так і мигтіли вози, повні-повнісінькі людей, та коні, яких шмагали батогами. Мчав вихор вигуків і сміху, і від тупоту двигтіла хата.

Ганка хотіла була встати помилуватися на це видовище, аж тут усі повернулися з костюлу, і Ягустинка, розігріваючи обід, почала розповідати, що сьогодні до костюлу прийшло дуже багато люду, так що й половина не вмістилася всередині. З'їхалися всі поміщики з сім'ями, а після обідні ксьондз скликав господарів до ризниці і про щось довго з ними розмовляв. А Юзя докладно змальовувала, як були одягнені поміщиці та їхні дочки.

— Знаєш, у панянок з Волі такі гузки — мов у індиків, коли вони хвости порозпускають!

— Вони туди сіно підкладають чи шмаття, — пояснила Ягустинка.

— А в поясі тонкі, як оси, здається, батоном би їх перетяв! І не вгадаєш, куди вони животи дівають: я зблизька придивлялась!

— Куди? Та під корсети запихають. Розповідала мені одна двірська дівка, — вона в модліцькому маєтку покоївкою робила, — як деякі панни голодують і поясами на ніч обперізуються, щоб не погладшати. Така в панів мода: щоб кожна пані була тоненька, як тичка, а зад щоб пишний був.

— На селі інакше: у нас парубки з худих сміються.

— Авжеж! Дівка має бути кругла, мов ріпа, й пишна, і коли парубок її пригорне, щоб від неї віяло жаром, наче з печі... — сказав Петрек, задивившись на Ягусю, яка саме виймала горщик з печі.

— Бач, опудало, вигулявся, нажерся м'яса, а тепер он на що облизується! — обурилась Ягустинка.

— А як дівка рухається на роботі, то щоб на ній аж спідниця тріщала.

Петрек, не зніяковівши, хотів додати ще щось масне, але прийшла Домінікова

оглянути Ганку, і його вигнали надвір.

Обідали біля хати, бо день був теплий і сонячний. Молоде листячко виблискувало й тихо тріпотіло на гілках, мов метелики; з садів долинали пташине щебетання.

Домінікова заборонила Ганці вставати з ліжка, і коли після обіду прийшла Веронка з дітьми, до ліжка присунули стіл, Юзька подала всякі страви й пляшку горілки з медом, і Ганка, хоч і через силу, а підвелась, як і належить гостинній господині, частувати сестру й сусідок, що прийшли, за звичаєм, у гості. Вони висловлювали їй своє співчуття, перехилиючи чарки горілки та заїдаючи солодким пирогом, і розповідали всяку всячину, а головне — обговорювали подробиці підкопу.

Юзька та Билиця з дітьми сиділи на сонечку біля хати й розмовляли з людьми, що приходили в садок подивитися на яму, ще не засипану, бо війт заборонив чіпати її, доки не приїдуть писар і стражники.

Ягустинка — бог знає вкотре! — розповідала про те, що трапилось, а хлоп'ята тим часом вийшли на вулицю з півником. Вів їх Вітек, чепурно вбраний — цього разу навіть у черевиках і в Борининім картузі, хвацьки збитим набакир, а поруч ішли Мацюсь Клемб, Єндрек Гульбас, Куба, син криворотого Гжелі, та інші підлітки. У всіх були в руках ціпки, через плече висіли торбинки, а Вітек ніс під пахвою Петрекову скрипку.

Вони урочисто вийшли на вулицю і насамперед попрямували до ксьондза, як це робили минулими роками дорослі парубки. Сміливо увійшли вони в сад плебанії, вишикувалися в ряд і поставили попереду півника. Вітек загравав на скрипці, Єндрек примусив птаха танцювати і сам заспівав півнем, а інші, стукаючи ціпками й ногами, тоненько заспівали:

Ми прийшли сюди до хати

Про Ісуса заспівати.

О Ісусе й божа мати!

Господине, тра щось дати!

Вони співали довго, дедалі сміливіше й голосніше, аж поки нарешті ксьондз не вийшов до них, дав усім по п'ятаку, похвалив півника і приязно випровадив їх.

Вітек аж упрів від страху — боявся, щоб ксьондз не заговорив з ним про лелеку. Але ксьондз, видно, не впізнав його серед інших хлопчиків і, зайшовши до хати, вислав їм наймичкою дуже смачного солодкого пирога, за що вони проспівали йому ще раз і пішли до органіста.

Так вони ходили з хати до хати, супроводжувані юрбою хлоп'ят; ті так галасували і штовхалися, що доводилося весь час боронити від них півника: кожному хотілося поторкати його пір'ячко, смикнути за паличку, яка його рухала.

Вів цю буйну ватагу Вітек. Він пильнував за всім: ногою давав знак починати і диригував смичком, вказуючи, коли брати ноту вищу, а коли нижчу; йому ж таки віддавали всі одержані гостинці.

Вони ходили по вулицях урочисто і водночас з таким галасом, що по всьому селу чути було їхні пісні й цигикання скрипки, а люди дуже дивувались: такі малюки, тільки-но від землі піднялися, а все в них виходить, мов у дорослих парубків.

Сонце повернуло на захід, трохи почервоніле, воно було вже над лісом, і білі хмаринки, мов незліченний табун гусей, розбіглися по його блакиті. Інколи налітав вітер і гойдав наче вкриті іржею верхів'я тополь; на селі ставало дедалі гамірніше і людніше. Старі люди, розмовляючи, сиділи на порогах; дівчата пустували біля ставу, заводили пісні чи, обнявшись, гуляли на березі; їхні барвисті убрання мигтіли між деревами й відбивалися у дзеркальній воді, мов маки й красолі, діти бігали за процесією хлоп'ят; а дехто з селян пішов межами в поле.

Задзвонили вже на вечірню, коли гладка Плошкова, відвідавши Борину, увійшла до Ганки.

— Була я у вашого хворого. Господи! Все лежить, як і лежав... Заговорила я, а він на мене навіть і не глянув... Сонце світить на ліжку, а він його пальцями ловить, загрибає, наче в пригорщу взяти хоче: чисто, як мала дитина. Аж плакати хочеться — що з чоловіком сталося! — говорила вона, сідаючи біля ліжка. Але одразу ж випила, як інші, і потяглася по пиріг.— Він що, став більше їсти? Мені здалось, наче він трохи погладшав.

— Так, їсть добре. Може, ще одужає.

— Хлопці пішли з півнем у Волю! — зацокотіла Юзька, влітаючи до кімнати, але, побачивши Плошкову, пішла на ґанок до Ягусі.

— Юзю, час корів доїти! — гукнула їй навздогін Ганка.

— Авжеж, свято святом, а робота роботою!.. Приходили й до мене з півником... А ваш Вітек молодець! З очей видно, що славний хлопчик.

— Атож, на всякі штуки майстер, а до роботи доводиться палицею гнати.

— Ех, голубко, з наймитами скрізь одне горе! От і мельничиха мені скаржилася на своїх дівок: і півроку жодної протримати не можна.

— У них там дівки швидко байстрюків заводять... Свіжий хліб, певне, допомагає.

— Хліб хлібом, а найбільше — наймит. Та й синок — той, що вчиться,— ні-ні, та й заскоче додому... Кажуть, і сам мельник — зух, жодної не промине. Через те дівки й не доживають у них до року. Правда, й наймити знахабніли. От я підпасича найняла, бо хлоп'ят у нас немає, то він мене за ніщо має і вимагає, щоб йому давали на вечерю молока! Чувана це річ?

— І в мене наймит є, знаю, як вони вередують. Але мушу йому годити, бо візьме та й піде, саме коли роботи найбільше — як же я без нього на такому господарстві?

— Глядіть, коли б тільки його хто не переманив,— сказала Плошкова тихше.

— А ви хіба щось чули? — занепокоїлася Ганка.

— Чула, казали люди... Може, й брешуть, то навіщо я буду повторювати... Ой, та що ж це я базікаю, базікаю і забула зовсім, чого прийшла! В мене сьогодні мають зібратися сусідки — наговоримось хоч, сироти сердешні! Приходьте й ви. Як же, найперші господині зберуться, то без Боринової не можна! — улесливо додала Плошкова. Але Ганка відмовилась тим, що нездужає. Вона, й справді, почувала себе зле та ще й випила трохи.

Плошкова, дуже невдоволена відмовою, пішла запрошувати Ягну. Але і Ягуся

відмовилась — вони з матір'ю вже обіцяли піти в інше місце.

— Пішли б ви, Ягно! Адже нудно вам без чоловіків, а до Плошкової, напевно, Амброжій чи, може, хтось із дідів зайде, хоч штаньми потрусить,— шепнула Ягустинка з порога.

— А ви все своє — словом, як ножем, ріжете!

— Мені весело, от я й бажаю всякому того, чого йому треба! — ущипливо відповіла Ягустинка.

Ягусю аж пересмикнуло від злості; вона вийшла на вулицю, безпорадно оглядаючись навколо і ледве стримуючи сльози. Правду сказала Ягустинка: їй було страшенно нудно. Що їй до того, що скрізь було свято, люди гуляли, сміх і вигуки летіли по всьому селу і навіть на сірих полях рябіли жіночі вбрання і дзвеніли пісні? Їй було сумно й чогось так тяжко, що вона вже й витримати не могла. Від самісінького ранку їй сьогодні щось мучило, не давало спокою, і вона ходила по знайомих, вибігала на дорогу в поле і навіть разів зо три вже переодягалася — ніщо не допомагало. Чимраз дужче поривало її кудись бігти, когось шукати, щось робити...

От і тепер вона забрела далеко, на тополеву дорогу; ішла, задивившись на велике червоне сонце, яке сідало за ліс, ішла крізь тіні й смуги світла, що пробивалися поміж дерев.

В затінку її овівала прохолода, а теплий подих полів сповнював щасливим трепетом. Від села її наздоганяв чимраз слабший гомін, звідкілясь линули оманливі звуки скрипки і обплутували її серце, наче павутиння, що дзвеніло золотими росинками, і серце тануло в ледь чутному шелесті тополь, в присмерку, що стелився вже по борознах і чаївся в кущах терну.

Ягна йшла далі, не знаючи, що її жене і куди.

Вона глибоко зітхала, часом розводила руками, часом збентежено зупинялась і оглядала все навкруги тривожними очима, ніби шукаючи, за що зачепитися змученій душі, і знов ішла далі, а думки снували, химерні й невловимі, мов світляні смуги на воді, яких не спіймаєш, бо вони каламутяться й зникають від тіні простягнутої руки. Вона невидючим поглядом дивилася на сонце, а ряди тополь, що хилилися над нею, здавалися їй імлистими спогадами... Вона вся поринула в себе і гостро почувала одне: мучить її щось до болю, до сліз, вабить кудись — так і вчепилася б за цих птахів, що линуть на захід, і помчала б на край світу. Здіймалася в ній жагуча сила, повна такого болю, що сльози туманили очі й по тілу розливався вогонь: вона зривала з тополь липкі, пахучі бруньки й охолоджувала ними гарячі уста й очі.

Часом вона сідала під деревом і, скулившись, підперши голову руками, замислювалась, а потім пригорталася до стовбура, напружившись усім тілом і важко дихаючи. Здавалося, весна в ній заспіває свою пісню, щось прокидалося в серці, як прокидається під сонцем родюча земля, що лежала досі облогом, співало, як співають дерева, сп'янілі від сили зростання, ширилося й випростувалося, як випростується все, пригріте першим сонцем.

Ягуся вся тремтіла, сльози пекли її очі, втомлені ноги підкошувалися і ледве несли

її. Плакати їй хотілось, співати, качатися на молодих, обсипаних перлинами холодної роси врунах. Часом її охоплювало шалене бажання скочити в кущі терну, пробиратися крізь їхню колючу хащу, відчувати дикий, солодкий біль боротьби й подолання.

Нараз вона повернула назад і, почувши звуки скрипки, побігла швидше. Гей! Ці звуки кружляли в ній, сповнювали її шаленством, туманили голову. Так би й пустилася в танець, кинулася б у юрбу гамірної корчми, в гульню, пиятику, хоч би навіть і на погибель!

Стежкою від кладовища до тополевої дороги, залитої багрячим світлом вечірньої заграви, ішов хтось із книжкою в руці, часом зупиняючись під білими берізками.

Це був органістів син Ясь.

Ягуся хотіла крадькома подивитися на нього з-за дерева, але він одразу ж її помітив.

А вона не могла втекти, наче ноги приросли до землі, не могла відвести від нього очей. Ясь підходив чимраз ближче, всміхаючись, зуби його поблискували між червоними устами. Він був стрункий, високий, білолиций.

— Що ж це, Ягусю, ви мене не впізнали? Щось здригнулося в ній від цього голосу.

— Чого б то я не впізнала? Тільки пан Ясь став тепер такий гарний... зовсім інший!

— Певно, роки минають... А ви до когось у Буди ходили?

— Ні, просто гуляла, сьогодні ж свято... Це щось божественне? — вона несміливо доторкнулась до книжки в його руці.

— Ні, це про далекі краї та про моря.

— Господи! Про моря! І картинки теж не божественні?

— Ось подивіться! — він розкрив перед Ягусиними очима книжку і став її гортати.

Вони стояли поряд, плече в плече, мимоволі доторкуючись одне до одного, нахилившись над книжкою, так що їхнє волосся спліталось. Коли Ясь пояснював щось, Ягна зводила на нього сповнені захватом очі і, боячись дихнути, нахилилась чимраз ближче, щоб краще розглянути малюнки, бо вже сутеніло.

Раптом Ясь здригнувся й трохи відсахнувся,

— Смеркає, час додому! — пошепки сказав він.

— То ходім!

Вони йшли мовчки, майже вкриті тінями дерев. Сонце зайшло, блакитний присмерк падав на поля. Захід сьогодні був блідий, тільки над товстими стовбурами тополь стелились на небі золотисті відблиски. День пригасав.

— І це все правда, що там намальовано? — спитала Ягуся, зупиняючись.

— Все, Ягусю, правда.

— Господи! Такі величезні води, такі землі! Повірити важко.

— Є, Ягусю, є!

Ясь говорив дедалі тихше, заглядаючи їй в очі так близько, що вона стримувала подих. По тілу пробіг дроз, вона нахилилась грудьми вперед і чекала, що він обійме її. Мимохіть розкрила обійми. Але Ясь похапцем відсахнувся.

— Мені час... На добраніч, Ягусю! — кинув він і швидко пішов уперед.

А Ягуся ще довго стояла, мов прикипівши до місця. "Приворожив мене, чи що?" — думала вона, обважнілою ходою повертаючись додому. В голові паморочилось, тіло налилося млостю.

Вечоріло, у вікнах засвітилися вогники, з корчми чути було музику й приглушений гамір.

Вона заглянула у вікно: посеред яскраво освітленої кімнати стояв пан Яцек і грав на скрипці, а біля прилавка хитався п'яний Амброжій і крикливо щось розповідав жінкам, часто простягаючи руку до чарки.

Раптом хтось міцно обняв Ягну ззаду. Вона скрикнула і стала вириватись.

— Ага, спіймав тебе! Тепер не відпущу. Вип'ємо з тобою трохи! Ходім! — шепотів вїйт, не розмикаючи рук, і потяг її за собою бічними дверими в комірчину за перегородкою.

Ніхто їх не побачив, бо вже темніло й вулиця була безлюдна. Тихше стало на селі, змовкав гомін, порожніли подвір'я, люди розходилися по хатах; минало свято, дні солодкого відпочинку. Будні стояли біля порога, шкірили в темряві гострі зуби, і не одне серце знову стискав страх і турботи.

Зажурилося, примовкло село, міцніше притулилось до землі, ховаючись у мовчазних садах. Ще де-не-де на призьбах сиділи люди, доїдаючи рештки великодніх страв й тихо розмовляючи. А інші лягали вже спати й співали молитви.

Тільки в Плошків було гамірно й людно. Тут позбиралися сусідки і, посідавши на лавах, статечно розмовляли. На першому місці — вїйтова жінка, поряд з нею Бальцеркова, набундючена, пихата, щось голосно доводила. Була тут і сухенька Сікора, і криклива Борина, двоюрідна сестра Мацея, була й ковалиха з немовлям, зайнята розмовою з тихою й побожною солтисовою жінкою. Прийшли й інші найперші на селі господині.

Сиділи поважні й надуті, мов квочки на яйцях, у святкових рясних спідницях, у хустках, за ліпечкою модою спущених до половини спини, в сніжно-білих чепцях з оборками, у величезних, як колеса, і високих, по самі вуха, плоєних комірцях, поверх яких кожна понадавала всі свої корали. Жінки розважались, як уміли, обличчя в них дедалі більше червоніли й сяяли вдовolenням. Вони старанно розправляли спідниці, щоб не зім'ялись, присувалися ближче одна до одної і шепотілися, перемиваючи кісточки знайомим.

Коли з'явився коваль, сказавши, що він щойно з міста, стало ще веселіше. Коваль був балакун, яких мало, а через те що він зараз був напідпитку, то брехав так кумедно, що жінки аж за боки бралися. А він сам сміявся голосніше від усіх, регіт його чути було навіть у Борин.

Довго вони так розважалися. Плошкова разів зо три посилала до корчми по горілку.

А в Борин ще й досі сиділи біля хати. Навіть Ганка встала з ліжка і, кутаючись у кожух, бо ввечері похолодало, підсіла до інших.

Поки було видно, Рох читав їм уголос. Кілька разів Ганка, вдивляючись у далечінь,

тихо наказувала Юзі:

— Ану, виглянь на дорогу!

Але на дорозі нікого не було, і Рох продовжував читати, поки не стемніло, а потім став розповідати всякі історії. Всі слухали його з напруженою увагою. Морок укривав їх, постаті ледве вирізнялися на тлі білої стіни. Надходила ніч, темна й холодна; зірок не було, глуха тиша сповила землю, чути було тільки, як десь шуміла вода та валували собаки.

Всі збилися в купу. Настуся, Юзя, Веронка з дітьми, Ягустинка, Клембова й Петрек сиділи на приступках у Роха біля ніг, а Ганка збоку, на камені.

Рох розповідав їм про минуле польського народу, про життя святих, про всякі чудеса, які бувають на світі. Як тільки можна було все це зрозуміти й запам'ятати!

Вони слухали його, затаївши подих, не зважуючись поворухнутися, жадібно вбираючи в себе кожне слово, як висохла земля п'є теплий рясний дощ. А він, не видний у темряві, говорив урочисто й тихо:

"Після зими приходить весна для всіх, хто її чекає і в праці й молитвах готується до неї".

"Уповайте, бо упосліджені будуть першими".

"Жертовною кров'ю і працею треба засівати ниву щастя людського, і хто засіяв, у того зійде і настане для нього пора жнив!"

"А хто дбає про хліб щоденний, не сяде за трапезу господню".

"Хто тільки ремствує на зло, а добра не робить, той плодить ще гірше зло".

Він говорив довго, дедалі тихше й засмученіше, і через те що морок зовсім вкривав його, здавалося, що це святий голос самої землі чи то померлі покоління Борин, яких у ніч воскресіння з мертвих бог відпустив на землю,— з оцих старих стін, з похилих дерев, з густого мороку ночі говорять зі своїми нащадками, повчаючи і застерігаючи їх.

І душі живих вбирали в себе ці слова, як благовіст, і з тугою линули в далекий світ, в незбагненну країну мрії.

Ніхто навіть не почув, що по усьому селі завалували собаки, що на дорозі хтось кричить і біжать люди.

— Підлісся горить! — гукнув чийсь голос за садом.

Всі вибігли за ворота. Це була правда: горіли поміщицькі будівлі на фільварку в Підліссі, і полум'я кривавими кущами здіймалося в темряві.

— От слово й стало плоттю! — пробурмотіла Ягустинка, згадавши Козлову.

— От вона, кара божя!

— Це за нашу кривду! — розтинали темряву голоси.

Грюкали двері, і напіводягнені люди гуртом вибігали на вулицю. На мосту біля млина, звідки пожежу було видно найкраще, юрба весь час зростала, і незабаром там зібралося все село.

Пожежа щохвилини дужчала; фільварок стояв на пагорбі біля лісу, отож, хоч до нього було кілька верст, в Ліпцях усе було видно, мов на долоні. Чорну стіну лісу лизали вогненні язики, линули вгору криваві скошлані хмари. Вітру не було, і вогонь

здіймався чимраз вище, будівлі палали, мов смолисті тріски; чорний дим шугав стовпами, і кривава заграва розливалася в мороці вогненною рікою й палахкотіла вже високо над лісом.

Раптом моторошне ревище розітнуло повітря.

— Воловні горять! Небагато вони худоби врятують,— бо ж там лише одні двері!

— Сирти загорілися!

— І клуні вже в огні! — тривожно гукали в юрбі.

Прибігли ксьондз, коваль, солтис, а тоді з'явився звідкілясь і війт, такий п'яний, що ледве тримався на ногах, і відразу ж почав гнати людей на допомогу в маєток.

Але ніхто не квапився туди іти, і тільки почулося злісне ремствування:

— Нехай наших чоловіків повипускають, то й побіжать рятувати.

Не вплинули ні лайка, ні погрози, ні навіть слізні ксьондзові благання: люди не рушили з місця і похмуро дивилися на пожежу.

— Сучі ви діти! Холуї панські! — гукала Кобусева, погрожуючи кулаком ковалеві й війтові.

І тільки коваль, війт та солтис поїхали в Підлісся, та й то з порожніми руками — ні відер, ні багрів жінки їм не дали.

— Палицями того, хто у руки їх візьме! Позабиваємо падлюк! — верещали вони гуртом.

Все село висипало на вулицю, навіть найменших дітей, що аж заходилися плачем, матері тут-таки заколисували на руках.

Люди стояли в похмурому мовчанні,— мало хто кидав слово, та й то пошепки,— жадібно дивилися на пожежу й зітхали. І в кожному серці зростала глибоко прихована радість: вони вірили, що це за них бог покарав поміщика.

Горіло до пізньої ночі, але в Ліпцях ніхто не йшов спати: стояли й терпляче дожидали, поки все скінчиться. Вже суцільне море вогню бушувало над фільварком і хвилями здіймалося в небо; кривавим дощем падали з дахів палаюча солома і дранка; від заграви, що вогненною плахтою маяла в темряві, червоніли верхів'я дерев і дах млина, а став наче хто посипав жаринами.

Гуркіт возів, крики, ревище худоби долинали з Підлісся, зловісний жах знищення, здавалося, кружляв у повітрі, а в Ліпцях юрба все ще стояла, мов живий, врослий у землю мур, і тішила очі та душі помстою.

Від корчми долинав хрипкий голос п'яного Амброжія:

Ех, Марись, моя Марись!

Варить пива не берись!

VI

Почувши таку незвичайну новину, Ганка навіть підвелася на ліжку, але Ягустинка вчасно втримала її й силоміць вклала знову на подушки.

— Лежіть, лежіть, не горить ніде!

— Таж батько таке сказали, наче зовсім розуму стерялися. Помочіть собі голову свяченою водою, може, дур пройде.

— Ні, Ганусь, я при своєму розумі і сказав тобі щирю правду: пан Яцек з учорашнього дня живе в мене,— сказав Билиця, збираючись чхнути після доброї понюшки тютюну.

— Певно, вже зовсім здурів! Подивіться, чи не йдуть? Заморять мені голодом дитину!

— Від костюлу ніхто ще не йде,— заявила через хвилину Ягустинка і знову взялася прибирати в хаті, посипати долівку піском.

Старий чхнув кілька разів підряд та так, що аж на лаву сів.

— Трубите, як на міському базарі!

— Тютюн міцний, Ганусь, це пан Яцек мені дав, цілу пачку! Було ще рано, у вікна заглядало ясне тепле сонце, дерева в саду гойдалися од вітру, у відчинені двері з сичанням лізли з сіней вигнуті гусячі шиї і червоні дзьоби. Ціла зграя забрьоханих гусенят з писком теребилась на високий поріг. Раптом десь загарчав собака, і старі гуси зняли крик, а квочки, що сиділи на яйцях, злякано заквактали й стали розбігатися.

— Ви б їх хоч у садок вигнали, нехай траву поскубуть.

— Зараз вижену, Ганусь, і від ворон постережу...

В хаті запала тиша, тільки шелест гілок долинав з саду та легенько колихалися паперові прикраси під закуреною стелею.

— Що там хлопці роблять? — довгенько помовчавши, спитала Ганка.

— Петрек оре під картоплю біля пагорка, а Вітек поїхав боронувати поле під льон у Свинячому ярку.

— Мокро там ще?

— Мокро, нога по кісточку грузне, але після боронування швидше просохне.

— Коли земля нагріється і можна буде сіяти, я, може, встану.

— Ви про здоров'я дбайте, а робота від вас нікуди не втече.

— Корів подоїли?

— Так, я сама доїла, бо Ягуся залишила біля хліва дійниці й кудись пішла.

— Гасає по селу, як той бездомний собака, ніякої підмоги від неї в хаті!.. Ягустинко, скажіть Кобусевій, що я їй землі під капусту дам, а Петрек відвезе їй гній на поле й заоре, тільки хай відробить мені потім по чотири дні за смужку. Половину відробить, коли картоплю садитимем, а решту в жнива.

— Козлова теж просила смужку під льон на відробіток.

— Ну, ця наробить, як кіт наплаче! Нехай шукає десь-інде. Торік вона на все село гвалтувала, що батько її скривдили!

— Як хочете, ваша земля, ваша й воля! Ще Філіпка заходила вчора, коли у вас пологи почалися... просила картоплі.

— За гроші?

— Ні, на відробіток. У них і копійки в хаті немає, з голоду мруть.

— Нехай візьме півкорця на їжу, а коли ще буде потрібно, то дам вже як посадимо, бо не знаю, скільки в нас залишиться. От Юзька прийде й відміряє їй... Хоч знаю я, як

Філіпка робить; їй аби день до вечора...

— Та де ж їй сил узяти? Недоїдає, недосипає і щороку дитину приводить.

— Господи Ісусе, як мучаться люди! Жнива ще за горами, а переднівок на порозі!

— Як же, на порозі! Давно в хатах сидить! У людей від голоду животи позападали, ледве живі.

— Ви свиню випустили?

— Так, вона під призьбою лежить. А поросятка славні, кругленькі, як булочки.

У дверях з'явився Билиця.

— Гусей я під агрусом залишив... Приходить до мене пан Яцек на свято та й каже: "Переїду я до тебе жити, Билице, і добре платитиму". Думаю: сміється він з хлопа, як це буває в панів, і кажу йому теж жартома: "Що ж, гроші мені потрібні, і вільні кімнати у мене теж є!" А він засміявся, дав мені пачку тютюну, оглянув хату й каже: "Якщо ви тут можете жити, то й я житиму. А хату ми потроху збудуємо таку, що буде, як панський маєток!"

— Ти глянь, такий шляхтич, поміщиків брат! — дивувалася Ягустинка.

— Постелив собі постіль у сінях поруч з моєю і живе: коли я йшов, він на порозі цигарку курив та горобців зерном приманював.

— А їсти що буде?

— Приніс каструльки, чай собі кип'ятить та попиває.

— Ні, тут щось є... Коли вже такий вельможний пан... ну-ну...

— А тільки те й є, що зовсім з глузду з'їхав! Кожна людина б'ється, кращого шукає, а такий пан своєю волею на гірше піде? Не інакше, як з глузду з'їхав! — сказала Ганка і витягла голову, прислухаючись, бо надворі залунали голоси.

Це повернулися з костюлу всі, хто був на хрестинах: попереду Юзя, під наглядом Домінікової, несла немовля на подушечці, прикритій хусткою, за ними йшли хрещені батько й мати — війт і Плошкова, а позаду шкутильгав Амброжій, не встигаючи за іншими.

Раніше ніж увійти, Домінікова взяла дитину і, перехрестившись, стала за давнім звичаєм обходити з нею навколо хати, зупиняючись на кожному розі й примовляючи:

На сході — віє,

На півночі — холод.

На заході — темінь,

На півдні — гріє.

— І скрізь стережися нечистого, душе людська, та тільки на бога покладайся.

— Дивіться-но, Домінікова у нас яка побожна, а добре чаклує! — сміявся війт.

— Молитва молитвою, але й замовити теж не завадить, — пошепки сказала Плошкова.

Всі гамірно увійшли до кімнати, Домінікова розповіла немовля і, голеньке, червоне, як варений рак, подала Ганці.

— Приносимо тобі, матір, нового християнина, нареченого у святому хрещенні Рохом! Нехай росте здоровий тобі на радість.

— І нехай наплодить ще з десятеро Рохів! Міцний хлопчик: як хрестили, кричав так, що не довелося й щипати його, а сіль випльовував, аж сміх брав!..

— Бо він з такого роду, який горілкою не гребував,— озвався Амброжій.

Немовля на ліжку пищало й дригало ніжками. Домінікова обтерла йому горілкою очі, губи й чоло, і тільки після цього приклала Ганці до грудей. Воно присмокталося, як п'явка, і замовкло.

Ганка щиро подякувала кумові й кумі і, цілуючись з усіма, перепрошувала, що хрестини не такі, які повинні бути в домі у Борини.

— Родіть на той рік четверте, тоді ми все налагодимо і своє надолужимо! — пожартував війт, втираючи вуса, бо йому вже дали чарку.

— Хрестини без батька — однаково, що гріх без розгрішення,— необережно мовив Амброжій.

Ганка розплакалась, і жінки стали її втішати, обіймати, цокатися з нею. Трохи заспокоївшись, вона запросила гостей перекусити, бо ячня з ковбасою вже парувала на столі.

Частувала Ягустинка, а Юзя, приспівуючи, заколисувала дитину в ночвах, бо в старій колиски поламалися полозки.

Довго стукали ложки, і ніхто й слова не промовив.

У сінцях товпилися сусідські діти, і з дверей раз у раз вистромлялися їхні голівки. Війт кинув їм пригорщу цукерок; вони з вереском і бійкою вибігли на ґанок.

— Чогось Амброжій сьогодні наче води в рот набрав.

— А от сиджу й думаю, що малому треба господарство готувати і наречену.

— Земля — це вже батьків клопіт, а наречену куми підшукають.

— Цього добра не бракує, ні! Ще й просять, щоб узяли, та доплату дають.

— А війтовій, певне, сумно без малих! Я бачила, як вона провітрювала на тину одержу своїх небіжчиків.

— Кажуть, війт обіцяв на осінь справити хрестини.

— Ти бач! На такій роботі чоловік, а про це теж не забуває!

— Сумно в хаті без дитячого крику,— сказав війт поважно.

— Це правда. Біди з ними чимало, та зате й допомога, і втіха.

— Еге, щастя, нічого сказати! Дорого за нього доводиться платити! — буркнула Ягустинка.

— Правда, бувають і лихі діти, які батька й матір за ніщо мають, та яке коріння, таке й насіння. Яке коріння, таке й насіння! — зітхнула Домінікова.

Ягустинка скипіла, зрозумівши, що це камінь у її город.

— Легко вам з інших сміятися, коли у вас такі синки славні,— і нарядуть, і корів подоять, і горщики поперемивають, як найспритніші дівки.

— Бо в слухняності та страху божому виховані!

— Ще б пак, самі щоки підставляють, бий! Достоту їхній татусь покійний! Звісно, яке коріння, таке й насіння,— це ви правду сказали. Пам'ятаю, що ви замолоду з хлопцями виробляли; тож не диво, що Ягуся в матір вдалася, хоч би кілок попросив,

аби тільки шапка на ньому була,— ні в чому не відмовить, така добренька! — сказала Ягустинка над вухом Домінікової, а та — пополотніла і чимраз нижче хилила голову.

Сіньми пройшла Ягна, Ганка покликала її й почастивала горілкою. Вона випила і, ні на кого не дивлячись, пішла на свою половину.

Розмова якось не клеїлась. Війт, побачивши, що Ягуся не повертається, спохмурнів, сидів нагороївшись, і коли вона знову з'явилася в сінях та вийшла на подвір'я, крадькома провів її очима.

І жінки не підтримали розмови: Домінікова з Ягустинкою міряли одна одну лютими поглядами, а Плошкова шепотілася про щось з Ганкою. Тільки Амброжій не розлучався з пляшкою і, хоч його ніхто не слухав, теревенив, що на думку спаде.

Раптом війт підвівся і, вдаючи, ніби йде за хату в своїй потребі, прокрався садом до хліва. Ягуся сиділа на порозі хліва й поїла з пальця рябеньке теля.

Війт, положливо озирнувшись, запхнув їй за пазуху пригорщу цукерок і шепнув:

— На тобі, Ягусь! Приходь увечері до Янкеля за перегородку, дам тобі щось краще.

І, не чекаючи відповіді, поспіхом повернувся до хати.

— А славне теля у вас, дорого за нього дадуть,— сказав він, розстібаючи каптан.

— Ми його на розплід залишимо, воно від панського бугая.

— Прибуток буде, бо мельників бугай уже ні до чого. От зрадіє Антек такому приплоду.

— Господи, та коли ж він його побачить? Коли?

— Скоро, це я вам кажу, значить, вірте.

— Адже всіх з дня на день чекають, а їх нема й нема!

— Кажу вам: от-от повернеться, вже я знаю!

— Найгірше те, що поля не хочуть чекати!

— Страшно й подумати, що буде восени, коли вчасно не посіємо! На вулиці застукотіли колеса, Юзя, виглянувши, сказала:

— Ксьондз із Рохом проїхали!

— Це вони по церковне вино їздили,— пояснив Амброжій.

— Чого ж то ксьондз Роха в помічники взяв, а не Домінікову? — ущипливо спитала Ягустинка.

Домінікова не встигла огризнутись, як увійшов коваль, і війт з чаркою пішов йому назустріч.

— Спізнівся ти, Міхале, тепер наздоганяй нас!

— Тебе, куме, я швидко дожену — там уже шукають тебе... Не встиг коваль договорити, як вбіг задиханий солтис.

— Ходімо, Пйотре, там тебе писар і стражники дожидають.

— От собаче життя, ні хвилини спокою! Треба йти, діло передусім.

— А ви їх швидше спровадьте й повертайтеся.

— Де там, будуть допитувати про пожежу на Підліссі та про ваш підкоп.

Він пішов з солтисом, а Ганка, пильно дивлячись на коваля, сказала:

— Коли прийдуть протокол писати, ти їм усе розкажи, Міхале. Поскубуючи вуса,

коваль удавав, наче уважно придивляється до немовляти.

— А що ж я їм можу сказати? Те саме, що і Юзька.

— Дівчисько я до стражників не пущу — це не годиться! А ти скажи, що з комори начебто нічого не забрано, а чи пропало щось інше — це вже тільки богу відомо.— Вона кашлянула і поправила перину, опустивши голову, щоб приховати глузливу усмішку.

Коваль рвучко повернувся і вийшов.

— Злодюга паскудний! — усміхнувшись, тихенько пробурмотіла Ганка.

— І так короткі були хрестини, а їх ще й укоротили,— скаржився Амброжій, беручись за шапку.

— Юзько, відріж Амброжієві ковбаси, нехай він іще вдома хрестини справить.

— Гусак я, чи що, суху ковбасу ковтати?

— То відлийте собі горілки, аби тільки на нас не нарікали.

— Розумні люди кажуть: відмірюй крупи, коли сиплеш їх у горщик, під час роботи на пальці не поглядай, а в гостях чарочок не лічи!

Так приказуючи, він щедро відлив собі горілки. Не минуло й десяти хвилин, як солтис почав ходити по хатах і скликати всіх до вйта — на допит до писаря й стражників.

Плошкова розсердилась і, взявшись у боки, гримнула на нього:

— Ось тут вони в мене... за пазухою... вйтові накази! Наше це діло? Кликали ми їх? Є в нас час із стражниками марудитися? Ми не собаки, щоб на кожен посвист бігти! Нехай самі приходять і допитують, якщо їм треба! Не підемо!

Репетуючи, вона вибігла на вулицю до гурту переляканих жінок, що збиралися біля ставу.

— За роботу, куми, в поле! У кого є до нас діло, повинен знати, де нас шукати. Не діждуть вони, щоб ми за їхнім наказом все кидали й стояли під дверима, як собаки. Бrehуни прокляті! — лементувала вона, страшенно роздратована.

Плошки були перші після Борин господарі в Ліпцях, і жінки їй послухались. Вони розбіглися, мов сполохані квочки, а через те що більшість уже з ранку робила в полі, село збезлюдніло; тільки діти гралися біля ставу та грілися на сонці старі баби.

Писар, звісно, розлютився і добре вилаяв солтиса, але хоч-не-хоч довелося йти в поле. Довго він блукав по ланах, розпитуючи людей, що вони знають про пожежу в Підліссі. Звісно, всі казали те, що він і сам знав. Та й хто б став виказувати писареві й стражникам те, що думав?

Писар і його супутники тільки змарнували час до полудня, набігались по бездоріжжю, мало не по пояс грузнучи в грязюці, бо рілля місцями була ще дуже грузька,— і все це марно.

Сердиті прийшли вони до Борини складати протокол про підкоп. Старший лаявся на чому світ стоїть. Наткнувшись на ґанку на Билицю, він підскочив до нього, розмахуючи кулаками, і загорлав:

— Ти, мордо собача, чом не стережеш? Куди дивишся? Чому в тебе злодії підкопи роблять, га? — Далі вже пішли матюки.

— Сам дивись, на те ти й поставлений, а я до тебе не наймався, чуєш! — відрубав, діткнутий до живого, Билиця.

Тоді й писар grimнув, щоб він не смів грубіянити, коли говорить з начальством, бо піде в тюрму за образу. Старий розсердився не на жарт. Він гордо випростався і, грізно блискаючи очима, гарикнув:

— А ти що за особа? Громаді служиш, громада тобі платить, то й роби те, що тобі вийт наказує, а до нас тобі зась! Ач лахмітник, писарчук нещасний! Від'ївся на нашому хлібі та ще й буде тут людей ганити! І на тебе знайдеться начальство й суд!

Вийт з солтисом кинулися укоськувати старого, побачивши, що він украй розлютився і тремтячими руками шукає біля себе палицю.

— Можеш на мене штраф накласти, заплачу та ще й на горілку тобі добавлю, коли схочу! — кричав Билиця.

Вони, вже не звертаючи на нього уваги, почали розпитувати всіх у домі про підкоп і докладно все записувати.

А старий не міг заспокоїтись — щось бурчав собі під ніс, ходив навколо хати, заглядаючи в усі кутки, і навіть, щоб зігнати злість, копнув ногою Лапу.

Скінчивши, писар і стражники схотіли закусити, але Ганка звеліла їм переказати, що на сніданок молока й хліба немає, є тільки картопля. І вони пішли до корчми, лаючи Ліпці на всі заставки.

— Добре зробила, Ганусь, і нічого тобі за це не буде! Господи, навіть покійний пан, хоч і право мав, ніколи так мене не ганьбив, ніколи!

Він довго не міг забути образи.

Після полудня зайшла одна з сусідок і розказала, що стражники й досі сидять у корчмі, а солтис побіг за Козловою.

— Шукай вітру в полі! — крикнула Ягустинка.

— Вона, мабуть, у ліс по хмиз пішла?

— Ні, вона до Варшави поїхала, дітей брати з притулку, підкидьків. Хоче взяти на виховання двох.

— Щоб голодом їх заморити, як тих, що взяла два роки тому!

— Може, воно й краще для бідолах: не будуть ціле життя мучитись, як пси бездомні!

— І байстря — душа людська! Козлова тяжко відповідатиме за них перед богом.

— Та вона ж не навмисне їх морить — сама не часто їсть досита, звідки їй для дітей узяти?

— Їй платять за утримання, вона не з ласки цих дітей бере, — суворо заперечила Ганка.

— П'ятдесят злотих на рік за кожного! Невелика користь!

— Невелика, бо вона гроші одразу ж пропиває, а потім діти з голоду мруть.

— Адже не всі: от виростила ж вона вашого Вітека і того другого, що живе у господаря в Модліці.

— Ну, Вітека тато взяли зовсім малим, коли він ще сорочку в зубах тримав. Він у

нас від'ївся. І з тим другим так само було.

— Я Козлову не захищаю, кажу тільки, що думаю. Мусить жінка шукати якого-небудь заробітку, коли їсти нічого.

— Звісно, Козла немає, нікому красти.

— А з Агатою їй не пощастило: стара, замість умерти, зовсім одужала й пішла від неї. Тепер усім скаржиться, що Козлова кожного дня їй вичитувала, навіщо вона зволікає, не вмирає, тільки збитку їй завдає.

— Агата, напевно, повернеться до Клембів — де ж їй притулку шукати?

— Ні, не повернеться: образилась на родичів. Клембовій не хотілося її відпускати — у старої і постіль є, і грошей, певно, наскладала чимало. Та Агата не залишилась, скриню свою перенесла до солтисової, і тепер шукає, в кого можна було б померти спокійно.

— Ну, може, ще поживе. Тепер вона в кожній хаті здається — гусей попасе чи корів догляне. І куди це Ягна знову завіялась?

— Напевно, в органіста — комірець його дочці вишиває.

— От знайшла час! Наче вдома мало роботи!

— Та вона від самого великодня завжди там сидить! — скаржилась Юзька.

— Я її приборкаю, пам'ятатиме вона!.. Дай-но мені дитину! Вона взяла немовля і, тільки-но прибрала зі столу, порозганяла всіх працювати і залишилась сама. Час від часу вона прислухалась до гомону старших дітей, які гралися біля хати під доглядом Билиці. А на другій половині лежав Борина, як завжди, самотньо, дивився на тремтячу смугу сонячного світла, що падала з вікна, і, ловлячи її пальцями, про щось тихо говорив сам з собою, мов дитина, яку залишили саму.

На селі теж було безлюдно: час не чекав, всі, хто тільки міг рухатись, пішли працювати в поле.

Від самого великодня стояла гарна погода, дні ставали чимраз ясніші й тепліші; вони були вже довгі, ранком туманні, сіренькі, опівдні тихі й сонячні, а навізході оповиті багряними загравами — справжні весняні дні.

Деякі з них текли повільно, мов струмочки, що виблискують на сонці, прохолодні й прозорі, з тихим плескотом омиваючи береги — жовті від молочаю, білі від стокроток чи зелені від вербових пагінців.

Наставали інколи й зовсім теплі дні, розігріті сонцем, вологі, сповнені пахоців свіжої зелені, дні буйного зростання, напоєні весною, сповнені такої могутньої сили, що вечорами, коли змовкали голоси птахів і село поринало в сон, здавалось, що чуєш, як коріння прокладає собі путь в землі, як тягнуться вгору стеблини й шелестять, розпукуючись, бруньки, зростають пагінці, лунають голоси всього, що народжується на світ божий.

А бували дні, зовсім не схожі на ці.

Безсонячні, в синясто-сірій імлі, придавлені низько навислим небом і череватими хмарами, дні — тяжкі, вологі, задушливі, що п'янили, мов горілка, і люди ходили, наче хмільні, дерева здригалися наче в трясовиці; і все живе, знемагаючи від незбагненної

млості, поривалося невідомо куди й до чого. В такі дні хотілося кричати, блукати без мети, качатися по мокрій траві, як це робили ошалілі від весни собаки.

А часом приходили дні, дощові вже з самого світанку, наче обмотані сірою пряжею, і не видно було нічого навколо — ні доріг, ні хат, що ховалися в мокрих садках. Дощ лив без упину, тихо і вперто, наче розмотувалися тремтячі, рівні, сірі нитки з невидного веретена, зв'язуючи небо з землею, і все, покірливо понахилявшись, мокло, дослухаючись частого стукоту краплин і плескоту струмків, які білим шумовинням текли з почорнілих полів.

Все було так, як щороку ранньої весни, і ніхто на селі не помічав всього цього, ніколи було дивитися й замислюватись — світанок виганяв людей на роботу, і тільки пізній присмерк примушував повертатися додому; ледве вистачало часу попоїсти й хоча б трохи відпочити.

Ліпці цілими днями стояли пустою, стерегли їх тільки старі діди та баби, собаки та ще садки дедалі густішим руном вкривали хати. Іноді селом плентався жебрак, і його супроводив собачий гавкіт, а заанімілі хати дивилися крізь сади блискучими на сонці шибками на широкі поля, що, мов безкрає море, простягайся навколо села. Земля, як мати рідна, колисала в пелені дітей своїх і годувала їх налитими молоком грудьми, стискаючи в теплих обіймах.

Так, настали робочі дні, теплі, зрошені дощами; якимось пішов навіть легкий, як пух, сніг і посріблів поля, але ненадовго, сонце швидко його розтопило. І не диво, що припинилися на селі сварки, колотнеча й плітки,— робота всіх запрягла в тяжке ярмо, прихилила всі голови до землі.

З самого світанку, ледве росяний ранок розплющував сірі очі й заспівували перші жайворонки, все село було вже на ногах. Починалась метушня, рипіли ворота, плакали діти, гел'готали гуси, яких виганяли в канави. Хлоп'ята поспіхом виводили коней, тягли плуги, насипали у вози картоплю, і всі так швидко виїжджали в поле, що за якусь хвилю село безлюдніло й затихало. Навіть до заутреньої майже ніхто не ходив, і часто звуки органа розлягалися в порожньому костьолі, озиваючись луною в ближніх полях, і, тільки почувши, як захлинається малий дзвін, люди вклякали й проказували вранішню молитву.

На роботу виходили всі, але на ліпецьких полях це було майже непомітно. Тільки уважно придивившись, можна було де-не-де побачити плуги, коней, віз на межі та жінок, які, наче червона гусінь, рухалися серед неозорих полів під високим ясним небом.

А з Рудки, Волі, Модліци, з усіх навколишніх сіл, що маячили білими стінами й верхівками дерев у блакитній далечині, чути було гомінки, сповнені галасу й пісень, відлуння праці. Скільки сягало око за межовими пагорками, видно було, як чоловіки сіяли, ішли за плугом, садили картоплю, а на пісковиках за боронами здіймалася курява.

Тільки ліпецькі поля лежали німі, сумні, заглухлі, як безплідні пустища, схожі на дерева, що всихають серед молодого лісу. Лежали облогом у сирітській самотині, бо всі

жіночі руки на селі не могли замінити й десятеро чоловіків, хоча жінки й працювали в поті чола з ранку до пізньої ночі.

Що вони могли самі зробити? Возилися з картоплею та льоном, а на інших полях дедалі голосніше перегукувались куріпки, часто пробігали зайці, та так сміливо й неквапливо, що можна було полічити, скільки їх майне білими плямами в озимині. Ворони блукали зграями по не зораних ланах, що ліниво вигрівалися на сонці, марно чекали людських рук.

Яка користь була людям від того, що дні стояли чудові, що сонце кожного ранку здійсалося, мов золота дароносиця, омита в срібних росах, що все зеленіло, віяло пахощами трав, дзвеніло пташиними голосами, що кожна канавка жовтіла молочаєм, кожна межа мінилася барвами, як стрічка, вишита стокротками, кожна лука всіяна була рожевим пухом квітів, кожне деревце одяглося буйною зеленню, і все на світі дихало весною, і земля наче кипіла й клекотала у весняному своєму буянні.

Що їм було до того, коли поля лежали не зорані, не засіяні, мов міцні, здорові парубки, які тільки вигріваються собі на сонечку й марнують тиждень за тижнем; коли на масній родючій землі замість хлібів розросталася свиріпа, осот поціляв у небо, лобода гойдалася в борознах, червонів щавель, на осінній зябі рясно сховався пирій, а на торішній стерні гордо височіли стрункі стебла коров'яка та, як нахабні кумасі, широко порозсідалися лопухи; всі бур'яни, що досі лякливо ховалися в землі, тепер переможно зростали, хижо плодилися, лізли з борозен на грядки й полонили ріллю.

Навіть жахом якимсь віяло від цих занедбаних полів.

Здавалося, що ліси, низько посхилявшись над перелогами, здивовано перешіптуються, струмки якимось боязко пробігають по цій пустиш, а кущі терну, вже обсіпані білими бруньками, і груші на межах, і перелітні птахи, і кожен подорожній, що забрів сюди з чужого краю, і навіть хрести й статуї, які стерегли дороги,— все оглядається з подивом і запитує в ясних днів та безлюдних полів:

"А де ж поділися хазяї? Де співи, де буйна радість праці, де?"

І тільки плач жінок відповідав їм, що трапилося в Липцях.

Дні минали за днями без усякої зміни на краще — навпаки, з кожним ранком чимраз менше жінок виходило в поле, бо вони ледве могли впоратися з роботою, що їй назбиралося вдома.

Тільки в Борин все йшло, як звичайно, хоча й повільніше, ніж минулими роками, і трохи гірше, бо Петрек тільки-но при звичаївся до польових робіт. А проте робочих рук не бракувало, і вони сьак-так справлялися з усім.

Ганка ще не вставала після пологів, але поряdkувала так уміло і так владно, що навіть Ягусю примусила разом з іншими взятися до роботи. Вона пам'ятала про все: про худобу, про те, коли саме треба орати і де що сіяти, про хворого свекра, про дітей, бо Билиця з самих хрестин не приходив,— видно, захворів. Цілими днями Ганка лежала сама, людей бачила тільки в обід і ввечері, та раз на день навідувала її Домінікова. З сусідок жодна не приходила, навіть Магда, а про Роха не було й чутки: як поїхав тоді з ксьондзом, так і не повертався. Ганці страшенно надокучило лежати, і, щоб одужати

швидше й набратися сил, вона не шкодувала для себе сала, яєць, м'яса, навіть наказала зарізати курку,— правда, курка ця не неслась, але все ж кілька злотих коштувала. Зате Ганка одужувала так швидко, що вже на проводи встала й вирішила піти в костьол "на вивід". Жінки її відраджували, але вона нікого не послухала й одразу ж після обідні в супроводі Плошкової пішла до костьолу.

Ноги її ще не зовсім тримали, і вона частенько спиралася на куму.

— Аж у голові паморочиться, так весною пахне.

— Нічого, день-два і звикнеш.

— Пролежала якийсь тиждень, а здається, наче місяць — так змінилося все навкруги!

— Еге, весна швидким конем скаче, не обженеш її!

— А зазеленіло все як, господи!

І правда, сади висіли над землею величезною зеленою хмарою, тільки комини білили та жовтіли стріхи серед листя. В гущавині гілок несамовито щебетали пташки, з полів віяло теплим вітром, який шарпав бур'яни під тинами, брижив у ставку воду.

— Он як набросилися бруньки на вишнях, от-от зацвітуть!

— Якщо їх морозом не вдарить, вишень буде багато.

— Люди кажуть: якщо хліб не вродить, то сад догодить.

— Видно, так воно цього року і буде в Ліпцях... До того йдеться! — сумно зітхнула Ганка, обводячи вогкими очима незасіяні поля.

Вони швидко повернулися з костьолу, бо дитина розкричалась, та й Ганка відчула таку втому, що, як тільки прийшла додому, відразу лягла. Проте, не встигла вона віддихатись, як влетів Вітек, кричучи:

— Хазяйко, по селу цигани йдуть!

— Тільки цього бракувало! Клич Петрека й замкніть ворота, щоб вони чогось не поцупили.

Дуже стривожена, вона вийшла на ганок.

По селу розбіглась ціла згряя циганок, з дітьми за спинами, обдертих, розпатланих, чорних, як чавун, і таких надокучливих, що хай бог боронить!

Вони вешталися скрізь, просили милостиню, всім пропонували поворожити й силоміць лізли до хати. Їх було не більше як десять, а галасу наробили на все село.

— Юзько, зажени курей і гусей на подвір'я, а дітей відведи в хату, бо ще вкрадуть котрогось! — наказала Ганка і сіла біля хати. Побачивши, що одна з циганок прямує до їхніх воріт, вона нацькувала на неї собаку. Лапа люто наскакував на циганку, не пускав її в двір, а та насварилася костуром і щось забурмотіла.

— Плювати мені на твої прокльони, не боюсь я їх, злодійко!

— Не зурочила б вона тебе, якби ти її пустила! — ущипливо пробурмотіла Ягна.

— Зате щось таки вкрала б! Такої не встережеш, хоч би й на руки їй дивився! А коли хочеш, щоб вона тобі поворожила, біжи за нею.

Мабуть, Ганка вгадала таємне бажання Ягни, бо та помчала на вулицю і цілий день ходила за циганками. Вона не могла позбутися якогось невиразного страху, але

цікавість була дужча за все. Сто разів поверталась додому і знову бігла за циганками; нарешті смерком, коли циганки вже поверталися до лісу, Ягна побачила, що одна з них зайшла до корчми, і, потерпаючи зі страху, попрямувала за нею. Раз у раз хрестячись, вона попросила її поворожити, незважаючи на те, що біля прилавка юрмилися люди.

Після вечері в Юзі на ґанку зібралися дівчата й цокотіли, розповідаючи, що кожній з них наворожила циганка: Марисі Бальцерковій, що та одружиться восени, Настусі — велике багатство й чоловіка, Улісі Соховій, що наречений її зрадить, гладкій Веронці Бартковій — хворобу, а солдатці Терезі...

— Байстря, напевно! — буркнула Ягустинка, що сиділа осторонь. Дівчата не звернули на неї уваги, бо до них у цей час підсів Петрек і став розповідати всяку всячину про циган: наче в них є свій король, у якого на одязі нашіто безліч срібних гудзиків, і всі так його слухаються, що коли б він жартома наказав комусь з них повіситися, той одразу ж це виконав би.

— Над усіма злодіями король, таку владу має, а його собаками цькують! — прошепотів Вітек.

— Собаче плем'я, нехристі прокляті! — бурчала Ягустинка і, підсунувшись ближче, почала розповідати, як цигани крадуть дітей по селах.

— Щоб діти стали чорні, вони купають їх у вільховім відварі, то їх потім і рідна мати не впізнає, та ще й цеглою мало не до кістки стирають на тілі ті місця, які під час хрещення ксьондз мастить свяченою оливою, і діти обертаються на справжніх чортенят.

— Кажуть, наче вони знають чари й заворожити можуть так, що й сказати страшно! — пискнула одна з дівчат.

— Правда, от приміром, дмухне вона на тебе — й одразу ж у тебе виростуть вуса з аршин завбільшки!

— Смійтеся, смійтеся! А я от чула, що одному дядькові зі Слупської парафії, який їх собаками нацькував, циганка блиснула в очі якимсь дзеркальцем, і він ту ж мить осліп.

— І ще кажуть, наче вони людину на що хочеш обернути можуть, навіть на звіра.

— Хто п'яний нап'ється, той і сам, без циган, на свиню обернеться.

— Ну, а той господар з Модліци, що торік на богомілья ходив, не повзав хіба навкарачки, не гавкав?

— У нього нечистий увійшов — адже ксьондз з нього виганяв бісів!

— Господи, які тільки дива бувають на світі, аж мороз по спині пробігає!

— Бо біда скрізь пантрує, як той вовк біля овець.

Охоплені тривогою дівчата притулилися ближче одна до одної, а Вітек, тремтячи від страху, пошепки промовив:

— І в нас тут щось недобре діється...

— Не бреши, дурню! — гримнула на нього Ягустинка.

— Та хіба я наслідуюсь брехати... Ходить хтось по стайні, обрік коням засипає... а коні іржуть... І за сінник ходить, я сам бачив, як Лапа туди помчав, загарчав спершу, а потім хвостом махав і лашився, а нікого там не було! Це, мабуть, Кубина душа

приходить,— додав він тихше, оглядаючись.

— Кубина душа! — мовила за ним Юзя пошепки й кілька разів перехрестилась.

Всі затремтіли, похолонувши від страху, а коли рипнули двері, з криком схопилися з місця. На порозі стояла Ганка.

— Петреку, а де в циган табір?

— У костьолі казали, що в лісі, за Борининим хрестом.

— Треба вночі вартувати, щоб, бува, не вкрали чого.

— Та, кажуть, вони поблизу свого табору не крадуть.

— На це покладатися нічого! Вдасться, то й вкрадуть. Два роки тому вони на цьому ж місці стояли, а в Сохи свиню поцупили...— сказала Ганка.

Коли дівчата порозходились, вона перевірила, чи добре Петрек і Вітек замкнули хліви й стайню, а повернувшись до хати, зайшла на Боринину половину глянути, чи вдома Ягуся.

— Юзько, біжи-но поклич Ягну, нехай іде додому! Я сьогодні не покину дверей на цілу ніч відчиненими.

Але Юзя прибігла дуже швидко і сказала, що в Домінікової темно і на селі майже всі вже сплять.

— Не пущу цю волоцюгу, нехай до ранку надворі посидить! — погрожувала Ганка, замикаючи двері на засув.

Було, мабуть, вже дуже пізно, коли, почувши, що хтось торсає двері, Ганка злізла з ліжка й пішла відчиняти. Вона навіть відсахнулась, так від Ягни тхнуло горілкою. З усього видно було, що вона дуже п'яна: довго не могла знайти клямку дверей; коли зайшла до себе, натикалась на меблі і, не роздягаючись, повалилась на ліжку.

— Ну й ну! І на ярмарку так не напиваються!

Цієї ночі Ганці так і не довелося спати спокійно: вдосвіта на селі знявся такий лемент і плач, що люди повибігали в самій білизні на вулицю, думаючи, що десь горить.

То Бальцеркова та її дочки заходилися плачем — у них злодії вкрали коня.

Вмить до їхньої хати збіглося все село, а вони, розпатлані, не тямлячи себе від розпачу, плачучи й голосячи розповідали, як Марися вдосвіта пішла засипати коневі обрік і побачила, що двері відчинені навстіж, а коня біля ясел немає.

— Господи милосердний, змилуйся! Рятуйте, люди, рятуйте! — плакала стара, хапаючись за голову. Вона метушилась, билася об тин, як сполоханий птах.

Прибіг солтис, послали по вїта, але його вдома не було — він з'явився тільки через деякий час, ледве тримаючись на ногах. П'яний, заспаний, він нічого не міг утямити, бурмотів щось, а тоді став розганяти людей. Довелося солтисові забрати його геть з-перед людських очей. Щоправда, людям було до нього байдуже, на всіх каменем навалилось це нове, тяжке лихо. Слухали розповідь Бальцеркових, ходили від стайні на дорогу й назад, не знаючи, що робити, безпорадні і вкрай перелякані. Нарешті якась жінка вигукнула:

— Це цигани вкрали!

— Правда! Адже вони в лісі ночували.

— Тим-то вони вчора ходили й виглядали! Їхня робота! Вони, нікому більше! — залунали схвильовані голоси.

— Треба бігти в табір і відібрати коня, а злодіїв побити! — заверещала Гульбасова.

— На смерть забити за таке!

Галас знявся страшенний, дехто вже почав виламувати кілки з тинів, розмахувати кулаками, метушитись і всі вже ладні були бігти до лісу, аж тут виявилась ще одна напасть.

Прибігла заплакана солтисова жінка, гукаючи, що в них вкрали з подвір'я воза. Всі остовпіли, наче вражені блискавкою, і довго тільки охкали й зітхали, розводячи руками та з жахом переглядаючись.

— Коня й віз! Такого ще в нашому селі не бувало!

— Це кару господь посилає! — І що день то гіршу!

— Раніше протягом років стільки не траплялось, скільки тепер за один місяць.

— І чим ще все це скінчиться, чим тільки скінчиться! — тривожно шепотіли жінки.

Потім усі побігли за солтисом у сад до Бальцерків, де на росяній траві та на свіжій землі видно було сліди кінських копит. Ішли ці сліди аж до солтисової клуні. Там, певне, злодії запрягли коня у віз і манівцями, полем, виїхали повз млин на дорогу до Волі.

Півсела йшло по цих слідах, мовчки придивляючись до них. Під обгорілими стіжками, на повороті до Підлісся, сліди враз зникли, і їх не пощастило відшукати.

Ця крадіжка так розтривожила всіх, що, незважаючи на гарну днину, мало хто пішов працювати в поле. Люди блукали, мов очманілі, заламували руки, жаліли Бальцеркову, і їх чимраз дужче охоплювала тривога за своє добро.

А Бальцеркова сиділа на порозі стайні, наче біля домовини, вся запухла від плачу і, задихаючись, примовляла крізь ридання:

— Ох, мій Гніденький, коник мій любий, робітничок мій єдиний! Йому ж лишень десятий рік минув! Я його лошам вигляділа, як дитину рідну, він разом з моїм Стахом народився. Що ж ми, сироти, тепер без тебе робитимем? Що?

Вона голосила так жалібно, що чутливі жінки плакали разом з нею над цією втратою: адже без коня в господарстві як без рук, особливо навесні, та ще й зараз, коли чоловіків немає.

Всі сиділи навколо Бальцеркової, втішаючи її та згадуючи Гнідого добрим словом.

— Добрий був кінь, міцний ще, а лагідний, як дитина!

— Він мого хлопчика хвицнув, а все-таки, кумо, скажу по правді: коник був славний!

— Правда, кульгавий трохи й сліпнути почав, але сорок карбованців за нього завжди дали б.

— А пустотливий, як песик! Пам'ятаєте, як він перини з тинів скидав?

— Так, пошукати такого коника, пошукати! — співчутливо зітхали сусідки, наче покійника згадували, а Бальцеркова щоразу, глянувши на ясла, знову починала ридати вголос. Порожнє стійло, як свіжа могила, нагадувало про неоплакану ще втрату.

Заспокоїлась вона тільки тоді, коли їй сказали, що солтис, узявши з собою Петрека, Ганчиного наймита, Валека, що робив у ксьондза, та мельникового Франека, поїхав шукати коня в циган.

— Еге, шукай вітру в полі! Зуміли вкрасти, зуміють і сховати. Вже надвечір вони повернулись і розповіли, що ніде — ні сліду, кінь наче у воду впав.

З'явився віт і, хоча вже стемніло, поїхав разом із солтисом повідомити стражників про крадіжку, а Бальцеркова з Марисею пішли самі шукати коня по сусідніх селах.

Повернулися ні з чим, довідавшись тільки, що й по інших селах почастишали крадіжки. Ця звістка ще більше налякала людей; всі боялися за своє добро. Віт навіть виставив сторожу. За браком хлопців, до цієї сторожі взяли двох жінок та кількох старших хлоп'ят, які щоночі повинні були обходити село. До того ж хтось у кожній хаті пильнував і дівчата ночували в стайнях та хлівах.

Проте й цим не убезпечилися, і тривога ще дужче зроста, коли, незважаючи на всі перестороги, першої ж ночі злодії вкрали у Філіпки свиню, яка от-от мала опороситись.

І словами не сказати, що діялося з нещасною жінкою: вона побивалася так, наче втратила дитину, бо ця свиня була її єдиним скарбом, вона сподівалася, продавши її, прохарчувати сім'ю до нового врожаю. Вона так ридала й билася головою об стіну, що страх було дивитись, навіть до ксьондза побігла з плачем, і він так розчулився, що дав їй цілого карбованця та ще й обіцяв подарувати порося з тих, які мали народитися в жнива.

Люди зовсім розгубилися, не знаючи, як вберегтися від крадіжок. Цей день був справжнім днем похорону, а до того ж і погода зіпсувалась: з самого ранку мжичив дощик; важке сіре небо наче пригнітило світ, і смуток мимоволі оповивав серця. Люди сиділи приголомшені, зітхали і з жахом думали про наступну ніч.

Але, на щастя, надвечір з'явився Рох і, оббігавши всі хати, повідомив скрізь дивовижну, неймовірну новину: післязавтра, в четвер, з'їдуться в Ліпці сусіди — допомогти в польових роботах.

Спершу ніхто не хотів цьому вірити, та коли й ксьондз прийшов на село і урочисто підтвердив Рохові слова, радість охопила всіх. Смерком, коли ущух дощ і калюжі порожевіли від вечірньої заграви, яка просочилась крізь туман, на дорогах зароїлися люди, залунали веселі крики. По хатах стояв гомін, сусіди бігали один до одного обговорювати новину і дивуватися їй. Всі так зраділи несподіваній допомозі, що навіть про крадіжку забули і мало хто вартував цієї ночі.

Назавтра все село вже вдосвіта було на ногах. Жінки прибирали, пекли хліб, готували вози, різали картоплю для садіння, ішли в поле розкидати гній, що лежав там іще в купках. А в деяких хатах вже клопоталися, щоб було чим напоїти й нагодувати несподіваних гостей, розуміючи, що треба привітати й почастувати їх по-хазяйськи. Не одна гуска й курка, залишена на продаж, наклала головою, і жінки знов немало набрали в борг у корчмаря і мельника. Здавалося, в Ліпцях готувалися до великого свята.

А найбільше за всіх радів і хвилювався Рох. Цілий день він снував по селу, стежачи

за приготуваннями, всіх підганяв і так сявав, був, проти свого звичаю, такий говіркий, що коли дійшов до Борин, Ганка, яка знову почувала себе недобре, сказала тихо:

— У вас очі горять, наче у хворого...

— Ні, я здоровий і щасливий, як ніколи в житті! Подумайте: на цілих два дні в Ліпці наїде стільки чоловіків, що всю невідкладну роботу упорують. Як же не радіти?

— Дивно мені тільки, що вони згодні працювати дурно, тільки за спасибі... такого ще не бувало!..

— Еге, за спасибі приїдуть допомагати, так добрі поляки, щирі християни й повинні робити! Звісно, так досі не бувало — через те зло й панувало в світі,— а тепер буде! Ще все зміниться на краще, от побачите! Люд порозумнішає, збагне, що ні на кого йому покладатися, крім самого себе, і ніхто нам не допоможе, самі ми повинні собі допомогти. І розростеться тоді люд по всій землі могутнім бором, і вороги його зникнуть, як сніг навесні. Побачите, прийде така пора! — гукав Рох і простягав руки, наче хотів обняти весь люд і любов'ю об'єднати його в непереможну силу.

Але тільки-но Ганка почала допитуватись, хто зробив це чудо, хто навчив сусідів приїхати допомагати, Рох утік і знову пішов по хатах. До пізньої ночі скрізь горіло світло — то дівчата готували собі обнови, сподіваючись, що завтра приїдуть не тільки дядьки, а й молоді хлопці.

І на завтра, тільки-но світанок побілів стріхи, село було вже готове прийняти гостей. З коминів здіймався дим, дівчата, мов очманілі, бігали з хати в хату, хлоп'ята вилазили по драбинах на дахи і дивились на дорогу. Село принишло в радісному чеканні. День був теплий, але пасмурний і якийсь напрочуд зажурений. В садках голосно щебетали птахи, але голоси людей звучали глухо, важко повисаючи в теплом вологому повітрі.

Чекали довго. І тільки коли вже продзвонили до ранньої обідні, глухо загули дороги, і в легкій синявій імлі з'явилися перші вози.

— Їдуть з Волі!

— Їдуть з Ріпок!

— З Дембіці їдуть!

— Їдуть з Пшиленка!

Так гукали з усіх боків, і люди навипередки бігли до косяолу, куди вже під'їжджали перші вози. Незабаром на майдані було повно возів і людей. Одягнені по-святковому чоловіки зіскакували з возів і віталися з жінками, які збігалися звідусюди. А діти, звісно, галасували більше від усіх, юрбою оточивши приїжджих.

Всі зараз же рушили в косяол, звідки вже линули звуки органа. Тільки-но обідня скінчилась, мало не все село посунуло за ворота цвинтаря під дзвіницю. Попереду виступали господині, дівчата крутилися збоку та пасли очима парубків, а халупниці трималися осторонь, збившись в гурт, мов лякливі куріпки. Вони не сміли лізти на очі ксьондзу, який незабаром вийшов до юрби, привітався з усіма і разом з Рохом почав розподіляти приїжджих по хатах, причому старався, щоб багаті потрапили до багатих.

Він так швидко все розподіляв, що не минуло й півгодини, як усіх приїжджих

розібрали, і біля костюлу залишилися тільки заплакані халупниці, які марно сподівалися, що їм теж дадуть помічників.

По всьому селу знялася метушня: жінки розставляли біля хат лави й столи, подавали гостям сніданок і частували горілкою, щоб швидше познайомитися. Дівчата прислужували, а самі майже не доторкалися до їжі — бо ж більшість приїжджих були молоді хлопці, і так гарно вбрані, наче вони приїхали не на роботу, а на заручини.

Але на балачки не було часу: гості сказали тільки, з яких вони сіл та як їх звуть, і навіть їли мало, чемно відмовляючись тим, що вони ще не заробили такого частування.

Незабаром вони, під проводом жінок, почали виїжджати на поля.

Все нагадувало урочисте свято.

Ожили безлюдні німі лани, задзвеніли голоси, з усіх дворів виїжджали вози, всіма дорогами тяглись плуги, всіма межами сунули люди; скрізь, у садках і на полях, чути було вигуки й радісні привітання; іржали коні, порипували розсохлі колеса, шалено гавкали собаки, ганяючись за лошатами, і буйна радість переповнювала всі серця й наче линула в простори. На картоплящах, на смужках, призначених під ячмінь, під жито, на зарослих бур'яном перелогах люди бралися за роботу галасливо, радісно, наче пускалися в танець.

Та от змовк гомін, свиснули батоги, зарипіли орчики, рвонули коні — й іржаві ще плуги поволі почали врзатися в землю й вивертати перші скиби масної чорної землі. А люди випростувались, набираючи повітря в легені, хрестилися і, окинувши поглядом поля, продовжували роботу.

Побожна тиша залягла в полях, наче в неозорому храмі, де іде служба божа. Люди мовчки схилялися над своїми смужками і з щирими зітханнями кидали святе зерно, сіяли працю свою, сподіваючись на щасливе врожайне завтра, і з глибокою вірою віддавали матері землі всі свої сили й думи.

Гей, ожили смутні ліпецькі поля, дочекалися хазяїв! Куди не глянь, від похмурих лісів до найдальших меж, скрізь у зеленкуватій імлі, наче у підводному царстві, так і мигтіли червоні спідниці, смугасті штани, білі каптани, коні, що, напружившись, тягли важкі плуги, і вози на межах.

Наче бджолиний рій обліпив землю, яка віяла пахощами, і працювито рився в ній у тиші блілого весняного дня, і голосніше співали жайворонки, невидимо линучи десь у вишині, а часом пролітав вітер, шарпав дерева, розвівав спідниці жінок і, попестивши мимохідь вруна, з реготом тікав у ліс.

Довго працювали без перепочинку, тільки час від часу хто-небудь випростував спину, переводив подих і знову нахилився над землею. Навіть полуднати не поїхали з поля — присівши на межах, нашвидку поїли з горщиків, розім'ялися і, тільки-но погодували коней, знову взялися до плуга, не лінуючись і не зволікаючи.

Тільки смерком усі почали роз'їжджатися з полів. І відразу замигтіли вогники в хатах, і все село засяяло світлом, що вибивалося з вікон і відчинених дверей. У кожній хаті, готуючи вечерю, поралися господині Знявся гамір, біганина, рипіли ворота, мукали телята, гел'готіли гуси, яких заганяли на ніч, верещала дітвора. Все село аж

двигтіло від цього на диво радісного гомону.

Він змовк тільки тоді, коли господині стали запрошувати до столу, так щиро вшановуючи гостей,— садовили їх на почесні місця, пропонували найкращі шматки, щедро пригощали і м'ясом, і горілкою.

В усіх хатах вечеряли, і у відчинені вікна й двері видно було схилені над мисками голови та плямкаючі роти. Стукотіли ложки, і смачний запах смаженого сала линув аж на вулицю й лоскотав ніздрі.

Тільки Рох ніде не сідав до столу надовго, а все ходив від хати до хати, тішив людей добрим словом і, поговоривши, ішов до інших, мов запобігливий господар, який про все клопочеться, нічого не забуває. Як і всі на селі, він був веселий — може, навіть радів більше, ніж інші.

В хаті у Ганки теж було по-святковому. Хоча поміч їй не була потрібна, вона, щоб допомогти іншим, покликала до себе вечеряти двох ріпецьких, які працювали у Веронки й Голубової. Покликала саме цих, бо вони вважали себе за шляхтичів.

Правда, в Ліпцях завжди кепкували з такої шляхти і мали її за ніщо, лаяли навіть більше, ніж міських лахмітників та всяких пройдисвітів, але тільки-но ріпецькі ввійшли до хати, Ганка відразу збагнула, що це люди іншого, вищого гатунку.

Обидва були невисокі, худорляві, одягнені по-міському в чорні довгі каптани, вусики в них стирчали, як конопляні віхи. Вони дивилися на все звисока, але були говіркі, поводитися делікатно й висловлювались зовсім, як пани,— чемно хвалили все і вміли сказати щось приємне кожній жінці, не дивно, що ті аж танули від задоволення.

Ганка наказала приготувати ситну вечерю й застелити стіл чистою скатертю.

Вона була дуже уважна до гостей і наказала домашнім догоджати їм, ото ж усі ходили навколо них мало не навшпиньки, здавалося, по очах вгадуючи кожне їхнє бажання. А Ягна зовсім очманіла, вбралася, мов на свято, і сиділа, дивлячись на молодшого шляхтича, як на ікону.

— У нього свої панни є, на босих він і не гляне!— шепнула їй Ягустинка, і Ягна, зашарівшись, утекла до себе.

Якраз у цю хвилину зайшов Рох і став шукати очима вільне місце.

— Найбільше здивуються наші чоловіки з того, що допомагати ліпецьким приїхали люди з Ріпок!— неголосно промовив він.

— Ми з ними не за своє билися в лісі, тим-то ніхто з нас не має серця на ліпецьких,— заперечив той, що був старший.

— Завжди так і буває: двоє б'ються, а третій з цього користується.

— Правду кажете, Роху, але якби ці двоє помирилися між собою та дійшли згоди, третьому могло б добре попасти, хіба не так?

— Мудро говорите, пане ріпецький, мудро...

— Сьогодні на Ліпці лихо впало, завтра воно може звалитися й на Ріпки.

— І на всяке село, пане ріпецький, якщо селяни, замість стояти один за одного і спільно захищатись, почнуть сваритися та по злобі один одного виказувати ворогові. А розумні, приязні сусіди — мов кам'яні мури, їх свиня не підриє і до городу шкоду

робити не впахється..

— Ми це вже знаємо, Роху, а от, між нами кажучи, селяни цього ще не розуміють, у цьому ж то й лихо!

— На все свій час, пане ріпецький: порозумнішає люд...

Після вечері всі вийшли на ґанок, де Петрек грав на скрипці дівчатам, які збіглись його послухати.

Надходив вечір, тихий і теплий. Туман білим кожухом стелився по луках, над болотами квилили чайки, як завжди невгаваючи гуркотів млин, часом шелестіли дерева. Високе небо вкрили бурі хмари, і тільки по краях їх просочувалось місячне світло, а місцями в проваллях поміж хмарами, мов у глибині колодязя, яскраво мигтіли зорі.

Село гуло, як вулик перед роїнням. До пізньої ночі світилися вікна, на подвір'ях і на вулицях чути було то тихий шепіт, то вибухи веселого реготу. Дівчата жартували з парубками, гуляли з ними над ставом, старші гості сиділи з хазяями на порогах і статечно розмовляли, розкошуючи відпочинком і прохолодою.

Назавтра, в передсвітанковій синій імлі, ледь зарожевіло небо, всі посхоплювалися і стали збиратися в поле.

Зійшло сонце — і, наче у срібні шати, одітий памороззю світ засяяв вогнями, заіскрився вологим блиском. Защебетали птахи, зашуміли дерева, задзюрчали струмки, і вітер, прихиляючи кущі, розніс по селу гуркіт возів, рев худоби, оклики, пісні дівчат, весь той гамір і метушню, які завжди супроводять виїзд у поле.

На луках лежав іще білий, як сніг, туман, тільки на пагорках він порідішав та, пошматований сонячним промінням, димів, наче з курильниць: здавалося, пасма тонкої, але прозорої пряжі здіймаються в ясне небо. Поля дрімали, бубнявіючи уві сні, як бруньки, а люди вже з усіх боків атакували сонні росяні простори. Поринаючи в пронизаний сонцем туман, вони мовчки схилялися над ріллею, а від землі, від дерев і синьої далечини, від блискучих струмків, від туманів і неба, що високо підносило племінний сонячний диск, дихало такою буйною весною, таким чадом сили й п'янкої радості, що перехоплювало подих у грудях, душа тремтіла у священному захваті, який робить людей мовчазними, виявляється тихими сльозами, зітханнями.

Трударі довго оглядались навкруги, побожно хрестились, шепотіли молитву і нарешті мовчки бралися до роботи, тож коли задзвонили до ранньої обідні, всі вже були в полі.

Туман швидко розвіявся, і поля стояли в сонячному сяйві. Скільки сягало око, на ліпецьких землях, посмугованих латками зеленої озимини, рябіли спідниці жінок — вони садили картоплю,— поблискували плуги, сунули борони. Тут і там на чорних довгих смугах ходили пообв'язувані ряднами чоловіки і, трохи нахилившись, побожним плавним рухом руки сіяли зерно в пухку ріллю...

Працювали так ретельно, що й не помітили, як з'явився в полі ксьондз,— він після обідні прийшов до свого наймита, який орав край дороги. На подив усім, ксьондз став походжати по полях, весело вітаючись з людьми та частуючи чоловіків — кого

тютюном, а кого й цигаркою. Тут він кидав ласкаве слово, там гладив голівку дитини чи жартував з хлопчачками, і раз у раз можна було бачити, як панотець зганяє зграю горобців, які сідали на щойно засіяне ячменем поле, чи благословляє хрестом першу пригорщу зерна. І скрізь він квапив людей, наче економ у маєтку.

Після обідні ксьондз теж разом з усіма вийшов у поле об'явити жінкам, що хоча сьогодні день святого Марка, хресний хід відкладено до третього травня.

— Зараз шкода часу,— адже сусіди не приїдуть вдруге вам допомагати.

Він і сам не пішов з поля до самого вечора. Підібравши рясу і спираючись на ціпок, бо нелегко було йому носити таке черево, він невтомно ходив і ходив, зрідка сідаючи на межі, щоб витерти піт з лисини і передихнути.

Всі були йому щиро вдячні, бо під його наглядом працювалося швидше і легше, сусідські чоловіки були горді, що сам ксьондз у них за економа.

Велике червоне сонце сідало за ліс, земля мерхла, і густо засиніла далеч, коли, покінчивши з найневідкладнішою роботою, чоловіки почали повертатися в село: вони поспішали, щоб завидна встигнути додому.

Багато хто й від вечері відмовився, нашвидку закусивши чим-небудь; інші похапцем брали подані миски з їжею; запряжені коні іржали біля хат.

Ксьондз разом з Рохом підходили до кожного і ще раз окремо дякували за допомогу ліпецьким.

— Те, що даєш нужденному, — даєш самому господові! І от я вам що скажу: хоч ви не дуже охоче замовляєте обідні й забуваєте про те, що треба для костьолу,— бо вже рік минув, як даремно нагадую вам, що в мене дах протікає в плебанії,— я буду за вас щодня богу молитися, бо ви зробили добре діло! — говорив ксьондз, із сльозами цілуючи голови, що схилялися перед ним.

Ксьондз і Рох підходили вже до ковалевої хати і звертали на той бік ставу, коли їм заступили дорогу заплакані жінки-халупниці з Козловою на чолі.

— Ми, ваша велебність, спитати хочемо: а нам чоловіки не допоможуть? — почала Козлова голосно й зухвало.

— Чекали ми, чекали, що й до нас черга дійде, а вони вже від'їжджають!

— І ми, сироти, залишаємось без усякої допомоги! — заговорили всі гуртом.

Ксьондз так захвилювався, що навіть почервонів.

— Що ж я можу зробити? Не вистачило на всіх... І так вони цілих два дні чесно допомагали,— бурмотів він, глипаючи на них очима.

— Еге, допомогли, та тільки багачам...— схлипнула Філіпка.

— А до нас, як до зачумлених, ніхто не прийшов!..

— Нікому й діла немає до нас, нещасних...

— Навіть кілька чоловіка — під картоплю зорати — і тих не дали! — жалібно говорили жінки.

— Голубоньки, адже від'їжджають вони... Як тут бути? Ну, що-не-будь зробимо; знаю, що й вам тяжко... І ваші чоловіки разом з іншими в острозі... Нічого, кажу, зробимо що-небудь!

— А доки ж нам чекати? Якщо й картоплі не посадимо, тільки й залишається посторонка шукати! — заголосила Гульбасова.

— Кажу вам — зробимо! Дам вам своїх коней, хоч на цілий день, тільки ви їх мені не заженіть... Мельника теж умовлю...

— Може... Поки сонце зійде, роса очі виїсть. Ходімо, жінки, не скигліть даремно! Якби ви не бідували, вам би ксьондз допоміг! Для багатих господарів усе знайдеться, а ти, бідноту, гризи каміння та сльозами запивай! Вівчар чому про баранів дбає? Бо він їх стриже. А з нас що можна взяти — хіба воші! — кричала Козлова так голосно, що ксьондз навіть вуха заткнув і втік.

Жінки збилися в купу, плакали гіркими сльозами та голосили, а Рох потішав їх, як умів, обіцяючи допомогти. Він відвів усіх вбік під тин, бо чоловіки вже розіжджалися. На вулицях торохтіли вози, і з усіх порогів линули щирі слова подяки:

— Хай вам бог заплатить!

— Будьте здорові!

— Віддячимо при нагоді!

— У неділю приїжджайте до нас у гості, як до рідних!

— Батьків вітайте! І жінок своїх до нас привозьте!

— А буде кому треба — від усього серця допоможемо!

— Щасливо! Пошли вам боже урожай добрий, сусіди любі! — відгукувались ті й махали руками й шапками.

Дівчата і вся дітвора, скільки їй було на селі, випроводжали гостей за село, ідучи поряд з возами. Найбільше стовпище було на тополевій дорозі, бо нею їхали аж з трьох сіл. Вози котилися поволі, під веселі розмови, сміх і жарти.

Вже смеркало, захід догоряв, і тільки вода в струмках і ставку сяяла ще червоними відблисками. Над луками клубочивсь туман, тиша весняного вечора оповивала землю. Десь вдалині хором кумкали жаби.

Ліпецькі провели гостей до перехрестя і там стали прощатися під сміх і крики, та не встигли ще коні рушити, як одна з дівчат заспівала їм услід:

Хай мій Ясь мене посвата;

Вже додому їде тато,

Виїжджа на міст.

Да-дана!

Виїжджа на міст!

А хлопці, обертаючись, співали у відповідь:

Зараз, Марись, люта стужа,

Старости померзнуть дуже.

Жди мене у піст!

Ой да-дана!

У великий піст!

Дзвінко лунали молоді голоси, разносячи радість на весь світ.

Чоловіки повертаються!

Ця звістка вдарила, як грім, і блискавкою облетіла Ліпці.

— Це правда? І коли? І як? Ніхто нічого не знав.

Знали тільки, що сторож з волосної канцелярії приходив вдосвіта до війта з якимсь казенним папірцем і сказав це Клембовій: вона саме виганяла гусей на став, та миттю кинулася з новиною до сусідів, а дівчата Бальцеркової рознесли її по найближчих хатах, і за якихось десять хвилин всі Ліпці були вже на ногах і радісно гомоніли.

Щойно розвиднілось, і травневий ранок уставав якийсь похмурий і мокрий, сіявся, мов крізь густе сито, дощик і тихо хлюпав у розквітлих садах.

— Чоловіки повертаються! Чоловіки повертаються! — линув крик по всьому селу, дзвінко відлунював у садах, дзвенів радісним подзвінням у кожній хаті, як полум'я вихоплювався з кожного серця.

День щойно починався, а село вже кипіло, мов у храмове свято. Діти з гамором мчали на вулицю, грюкали двері хат, жінки одягалися вже на порогах, жадібно вдивляючись у дорогу, заслонену пишними гілками дерев і сіткою дощу.

— Всі повертаються! Чоловіки, парубки, хлопці — всі! Ідуть! Вже вийшли з лісу, вже на тополевій дорозі! — гукали всі навперебій, стоячи на порогах, а деякі мов очманілі мчали на вулицю. Де-не-де чути було і плач, і швидкий тупіт ніг: жінки бігли зустрічати своїх.

Розбризкуючи грязюку, чавкотіли дерев'яні черевики. Юрба вибігла за костьол, але на довгій, залитій дощем дорозі сіріли тільки каламутні калюжі та глибокі, повні води колії.

Ні душі живої не видно було під потемнілими від зливи тополями.

Дуже розчаровані, всі, не довго думаючи, помчали на той кінець села за млин, бо чоловіки могли прийти й тією дорогою, через Волю. Але й там нікого не було! Періщив дощ, сірим пилом заслоняючи широку вибоїсту дорогу. Жовта від глини вода бігла по канавах, клетотіла в борознах; по дорозі теж ринули спінені потоки, а розквітлий терен по краях зеленого поля згортав змерзлі квіти.

— Ворони кружляють високо — значить, злива швидко вщухне, — сказала одна з дівчат, марно вдивляючись у далечінь.

Дівчата пройшли трохи далі й раптом помітили, що з боку згорілого фільварку хтось прямує їм назустріч.

Це був сліпий жебрак, якого на селі всі знали. Собака, що йшов поперед нього на вірьовці, сердито загавкав на дівчат і став стрибати на них, а сліпий, уважно прислухаючись, збирався вже захищатися ціпком, але, почувши гомін, зацитькав собаку, привітався і весело сказав:

— Здається, ліпецькі, га? І щось багато вас...

Подружки оточили його — і давай розповідати новину, не даючи одна одній слова сказати.

— Налетіли на мене сороки і всі разом скрекочуть! — буркнув старий, уважно слухаючи і крутячи головою на всі боки.

До Ліпців поверталися вже всією юрбою, а жебрак плентався посередині, підскакуючи на костурах і виставляючи наперед своє широке обличчя із сліпими очима.

Щоки в нього були товсті, червоні, очі зарослі більмами, брови сиві й кушуваті, ніс, як труба, і черево чимале.

Він терпляче слухав цокотіння дівчат, а коли розібрав нарешті в чому річ, перебив їх:

— От з цією новиною я й поспішав до вас на село! Нехристь один сказав мені на вухо, що ліпецькі чоловіки сьогодні виходять з острогу! Вчора він це мені сказав, я й думаю собі: побіжу-но завтра вдосвіта і перший принесу цю звістку жінкам! Ще б пак! Такого села, як Ліпці, пошукати! А хто ж це тут біля мене дріботить? Щось я з голосу не можу впізнати...

— Марися Бальцеркова!.. Настка Голуб!.. Уліся солтисова!.. Кася Клембова!.. Гануся Сікора! — закричали дівчата.

— Ого! Весь цвіт дівочий назустріч мені вийшов! Мабуть, кортіло вам хлопців своїх побачити, а доводиться замість них дідом вдовольнитися, га?

— Неправда! Ми батьків зустрічати вийшли! — закричали всі гуртом.

— Бійтеся бога, адже я не глухий, а тільки сліпий! — гукнув старий, насуваючи на вуха шапку.

— Казали на селі, що вони вже йдуть, от ми й побігли назустріч! А тут нікого!

— Рано ще; добре, як опівдні встигнуть додому господарі, ну, а хлопці, може, й до вечора не повернуться.

— Це ж чому? Всіх разом випустять, значить, разом і прийдуть!

— А може, хлопці в місті забаряться. Хіба мало там дівчат? Нащо їм поспішати? Хе-хе! — дражнив їх старий, посміюючись.

— Ну, й нехай там розважаються! Ніхто за ними не плакатиме!

— Ще б пак, у місті чимало таких, що в мамки пішли або печі в євреїв топлять... Такі їм раді будуть! — похмуро буркнула Настуся.

— Кому міські хвойди миліші, ті нам не потрібні!

— А давно ви, дідусю, в Ліпцях не були? — спитала одна з дівчат.

— Давно. Ще з осені. Зимував я в добрих людей — весь скрутний час прожив у маєтку.

— Чи не в нашого пана у Волі?

— У Волі, так! Я ж з панами та з їхніми собаками запанібрата:

Вони мене знають і не скривдять! Дали мені місце на печі, годували, скільки влізе, от я їм цілісіньку зиму з соломи перевесла крутив та бога славив. І сам під'їв, і песик мій теж боки собі нагуляв. Го-го! Пан ваш розумний, із старцями дружить! Він знає, що, як треба буде, від них і торби, й воші задурно матиме... Хе-хе! — сміявся сліпий, аж черево в нього трусилося, кліпав очима й базікав далі: — А дав господь весну, надокучили мені високі покої та панська їжа, засумував я за мужицькими хатами, за широким світом. Ех! Дощик який — щире золото, теплий, рясний, від нього все швидше

вродить! Так і пахне землею, молодую травичкою!.. Та куди ж ви, дівчата!

Він почув, Що вони побігли, залишивши його самого біля млина.

— Дівчата!

Але жодна не відгукнулась: вони побачили здалека юрбу жінок, які йшли понад ставом до війтової хати, і помчали до них

Біля війтової хати зібралося півсела, щоб дізнатися щось певне про повернення чоловіків.

Війт, видно, недавно встав — він сидів на порозі без каптана і, обмотуючи ноги онучами, гукав жінці, щоб подала йому чоботи.

Жінки з гамором налетіли на нього, ледве дихаючи від нетерпіння, засапані, забризкані грязюкою, деякі навіть ще невмивані й нечесані.

Війт дав їм накричатися, а тим часом натягнув змащені смальцем чоботи, вмився в сінях і, розчісуючи біля відчиненого вікна скуйовдженого чуба, кинув насмішкливо:

— Що, не терпиться вам, скучили без хлопів? Не журіться, сьогодні неодмінно повернуться. Стара, дай-но той папірець, що сторож приніс... отам за образами.

Він покрутив папірця в руках і, клацнувши по ньому пальцями сказав:

— Ось тут чорним по білому написано: "Оскільки селяни села Ліпці, Тимовської волості, повіту..." Ось вам, читайте самі! Вже коли війт вам каже, що повернуться, значить, так воно й буде!

Він кинув їм у вікно папірець, і той став переходити з рук до рук. Хоч жодна з жінок не вміла прочитати ні слова, бо папірець був "казенний" — написаний по-російськи,— всі дивились на нього з якоюсь тривожною радістю. Коли черга нарешті дійшла до Ганки, вона взяла папірця через фартух і віддала його війтові.

— Куме, а всі повернуться? — спитала вона несміливо.

— Написано, що повернуться, отже, повернуться.

— Разом брали, то й разом і випустять,— зауважила одна з жінок.

— Зайдіть до нас, кумо, адже ви промокли,— запрошувала Ганку війтова жінка. Але Ганка відмовилась, насунула хустку на лоба і перша пішла додому.

Ішла дуже повільно, задихаючись від страху й радості водночас. "Звісно, й Антека відпустять, не може інакше бути!" — думала вона. І раптом зупинилась, прихилилась до чийогось тину — так стислося в неї серце, що вона мало не впала. Довго хапала повітря спраглими, пересохлими губами... Вона й досі почувала себе недобре, дивовижна слабкість не минала. "Антек повернеться! Повернеться!" Від радості, що переповнювала серце, хотілось кричати, і водночас Ганка відчула незрозумілий страх, непевність, невиразні побоювання.

Вона йшла, ступаючи чимраз повільніше, чимраз важче, і тулилась до тинів, бо по всій вулиці з галасом сунула юрба. Всі сміялися й розмовляли, сяючи радістю, незважаючи на дощ, збиралися купками біля воріт і на березі, жваво обговорюючи новину.

Ганку наздогнала Ягустинка.

— Знаєте вже, мабуть? Оце так новина! Чекали ми її щодня, а як прийшла — наче

обухом по голові! Від вйта йдете?

— Звідти. Він підтвердив, що прийдуть сьогодні, і навіть нам папірця прочитав.

— Ну, коли в папірці сказано, значить, правда! Хвалити бога, повернуться бідолашні, повернуться господарі! — палко зашепотіла Ягустинка, склавши руки, і сльози потекли з її вицвілих очей. Ганка навіть здивувалась.

— Я думала, ви на всіх злоститесь, а ви — в сльози! Ну-ну!

— Що ви! Чого б я в такий час злостилась! Бува, з горя й скажеш щось, а на серці — зовсім інше. Хоч-не-хоч разом з усіма мусиш і радіти й сумувати. Не може людина жити осторонь від усіх, ні, не може!

Вони проходили повз кузню. Тут гупали й стукотіли молоти, в горні палахкотів червоний вогонь, а коваль біля стіни обіруч натягав обід на колесо. Побачивши Ганку, він випростався й пильно глянув у її розчервоніле обличчя.

— Ну, що? Дочекалися Ліпці свята! Кажуть, повернеться дехто.

— Всі! Всі повертаються! Вйт це в повідомленні прочитав,— поправила його Ягустинка.

— Всі... Убивць, надіюсь, так швидко не випустять, ні!

У Ганки навіть у голову вдарило, і серце мало не розірвалося з болю, але вона опанувала себе і, тільки відходячи, сказала із страшною ненавистю:

— Щоб тобі твій собачий язик відсох!

І пішла швидше, щоб не чути його сміху, який її мов ножем краяв. Лише на ганку вона обернулась і глянула на небо.

— Лле і лле... нелегко буде орати! — сказала вона з удаваним спокоєм.

— Дарма! Весняний дощ та старої баби танок — недовгі...

— Треба буде поки що картоплю садити під сапу.

— Жінки от-от прийдуть, спізналися через цю новину, але прийдуть неодмінно. Я до всіх звечора заходила: вони обіцяли прийти відробляти.

В печі вже тріщав вогонь, у хаті було тепло й світліше, ніж на вулиці. Юзя чистила картоплю, а дитина кричала не своїм голосом, хоч як забавляли її старші діти. Ганка, укланувши біля колиски, стала годувати немовля.

— Юзю, скажи Петрекові, щоб віз приготував, возитиме гній від Флорки на те поле, що біля жита Пачесів. Поки дощ ущухне, встигне кілька возів вивезти... нічого йому байдикувати!

— Ну, ви нікому полінуватися не дасте!

— Бо й сама рук і ніг не шкодую! — Ганка підвелася, застібаючи сорочку.— Ох, мало не забула: адже сьогодні з полудня свято. Ксьондз об'явив, що буде процесія, та, яку відклали в день святого Марка...

— Таж процесія буває тільки на храмове свято...

— Він з амвона казав, то, мабуть, буде... І у звичайне свято можна святити межі.

— Сьогодні хлоп'ята будуть прокладати на пагорках першу борозну! — із сміхом гукнула Юзья, звертаючись до Вітека, що зайшов саме до хати.

— Ідуть уже жінки! Ягустинко, ви йдіть із ними і порядкуйте там, а я вдома

залишусь, поприбираю і сніданок приготую. Юзя й Вітек носитимуть картоплю в поле! — наказувала Ганка, дивлячись у вікно на халупниць, що, закутані по самі очі,— хто хусткою, хто мішком,— з кошиками й сапами підходили до ганку та обчищали черевики від грязюки.

Ягустинка відразу ж повела їх через перелаз до польової дороги за сінником, де починалося чорне намокле картоплище.

Тут вони відразу взялися до роботи — по дві на рядок,— скопували сапами землю й садили картоплю. Чотири жінки працювали, а Ягустинка тільки наглядала за ними й підганяла.

Але робота у них не йшла на лад! Руки коцюбли від холоду, в борознах було мокро, і в черевики набиралась вода, а одежа промокла наскрізь. Дощ, хоча теплий і дрібний, мжичив без упину, поливаючи землю й дерева, які, звисивши гілки над дорогою, з насолодою підставляли їх під струмки.

А втім, мало от-от випогодитися: співали півні, обрій прояснився, в повітрі часом стрілою шугали ластівки, наче вилетівши на розвідку, а ворони злітали із стріх і кружляли низько над полями.

Жінки, схожі на купи мокрого шмаття, зігнувшись над грядками, порпалися в землі. Працювали вони дуже повільно, розмовляли і подовгу відпочивали — знати було, що прийшли відробляти, а не працювати на себе. Нарешті Ягустинка, яка садила між рядками горох, обізвалася:

— Небагато ж сьогодні господинь і в полі, і на городах!

— Їм зараз не робота в голові — чоловіки повертаються!

— Певно, смажать, варять та перини гріють...

— Смієтесь, а самі, надісь, аж труситеся за ними! — сказала Козлова.

— Відмовлятися не буду: Ліпці вже мені остогидли без чоловіків. Хоч я й стара, а скажу: тварюки вони, ледарі, забіяки, брехуни, а як з'явиться хоч один, навіть бозна-яке опудало, відразу й веселіше, і цікавіше, і легше жити на світі! І, коли хто скаже, що це неправда,— збреше, як пес.

— Чекають їх молоденькі жінки, як шуліка дощу! — зітхнула котрась з жінок.

— Не одна за це чекання тяжко заплатить, а найбільше дівки.

— Авжеж. Тільки-но дев'ять місяців мине, як ксьондзу робота буде. Не встигатиме хрестити.

— Ех! Старі, а верзете хтозна-що! На те господь бог і створив жінку, щоб дітей родити. Не гріх це! — задерикувато скрикнула жінка криворотого Гжелі.

— А ви все своє — за байстрюків горою стоїте!

— І завжди, до самої смерті, кожному у вічі казатиму: хоч байстрюк, хоч ні, все одно така ж людина і має таке ж право жити на світі. Христос йому так само, як і всім, заплатить за гріхи й заслуги.

Інші жінки напалися на неї, стали висміювати, а вона тільки руками сплеснула й похитала головою.

— Боже поможи! Ну, як іде робота? — гукнула Ганка з-за перелазу.

— Спасибі, добре. Тільки мокро дуже.

— А картоплі вистачає? Ганка присіла на тин.

— Носять нам, скільки треба; та мені здається, що загрубо вона порізана.

— Ми ж її тільки навпіл різали. А от у мельника дрібну картоплю навіть цілу саджають. Рох каже, що так удвоє більше вродить.

— Мабуть, то німецька мода. А в нас, відколи Ліпці стоять, завжди картоплю для садіння різали на стільки шматків, скільки вічок,— не вгавала завзята суперечниця Гульбасова.

— Голубонько, сьогоднішні люди не дурніші від учорашніх...

— Ще б пак! Тепер яйця курку вчать...

— Авжеж, але як по правді казати, то деякі до старості дожили, а розуму не нажили! — закінчила Ганка, відходячи від перелазу.

— Пишається, наче все Боринине господарство до неї вже перейшло! — буркнула Козлова, дивлячись їй услід.

— Не чіпай її: щире золото жінка! Я не бачила розумніших і добріших від неї: цілими днями в них у хаті, а в мене очі пильні й голова на плечах є. Натерпілася вона... і такий хрест несе — не дай боже нікому!

— І що в неї ще попереду... Ягна в домі, і тільки-но Антек повернеться, таке в них піде — буде що людям послухати!

— Кажуть, наче Ягна з війтом злигалася, це правда?

Всі посміялися з Філіпки: питає про що вже всі горобці цвірінчать.

— Ану поприкусуйте язики! І вітер часом може підслухати та рознести, куди не слід! — обірвала їх Ягустинка.

Жінки знову понахилялися до землі, замигтіли сапи, часом брязкаючи об камінь, а вони все пащекували, перемиваючи кісточки всім на селі.

Ганка йшла додому від перелазу, обережно нахиляючись під вишнями, щоб не зачепити головою мокре, низько нависле гілля, рясно всипане білими пуп'янками і молодими листочками.

Вона пішла у двір подивитися по господарству.

З самого великодня вона майже не виходила з дому, їй погіршало після того, як пішла в костюл. І тільки сьогодні радісна звістка підняла її з ліжка й тримала на ногах. Похитуючись на кожному кроці, вона ходила по подвір'ю, заглядала в усі кутки і сердилась чимраз більше.

Корови були якісь мляві, всі в гною, поросята чогось мало підросли, і навіть гуси здалися їй на диво дрібними й занехаяними.

— Ти б хоч віхтем коня почистив! — напала вона на Петрека, який виїздив з гноєм у поле, але хлопець тільки щось сердито буркнув і поїхав.

У клуні — нова пригода: в купі картоплі спокійнісінько рилось Ягусине порося, а кури греблися у висівках, що їх давно треба було віднести нагору. Ганка нагримала на Юзьку, а Вітекові насмикала чуба. Хлопчик ледве видерся і втік, а Юзя розплакалася і стала гірко нарікати:

— Працюю з ранку до ночі, мов коняка, а ви ще на мене гримаете! Ягна цілими днями байдикує, а їй нічого!

— Ну, цить, дурненька, не рюмсай! Сама бачиш, що в нас діється!

— Та хіба я сама можу за всім доглянути?

— Годі! Несіть у поле картоплю, а то жінкам не вистачить.

Ганка вже не сердилась. "Справді, хіба ж дівча може з усім господарством упоратись?.. А наймити? Господи, та вони вже з самого ранку вечора виглядають. На них покладатися — однаково, що найняти вовків вівці пасти... Совісті в них немає!" — гірко міркувала вона, зганяючи злість на Ягусиному поросяті. Порося втекло, кувікаючи, а дорогою його ще й Лапа куснув за вухо.

Зайшла потім до стайні, а там знову лихо: кобила обгризала порожні ясла, а брудне, як свиня, лоша, смикало солому з підстилки.

— У Куби серце розірвалося б, якби він тебе таким побачив! — прошепотіла Ганка, накладаючи у ясла сіно й гладячи теплі, м'які морди.

Далі вона не пішла: її раптом охопило почуття огиди й байдужості до всього на світі, ридання стисли горло і, прихилившись до Штрекової лежанки, вона заплакала, сама не знаючи чому.

Сили раптово залишили її, серце важким каменем лежало в грудях. Ні, не може вона більше боротися з долею, не може! Ганка відчула себе всіма покинутою і такою самотньою, мов дерево, яке росте на пагорку, де його шарпає буря, гне вітер. І поскаржитись нікому, і кінця не видно її гіркій долі! Тільки давися слізьми, ятри душу образами та горем, мучся і чекай ще гіршого!..

Лоша лизало їй обличчя, а вона несвідомо притискала голову до його шиї і плакала дедалі дужче.

Нащо їй усе це господарство, багатство, пошана, коли не мала вона в житті жодної хвилини щастя, не мала нічого, нічого! Вона голосила так жалібно, що навіть кобила, дивлячись на неї, заіржала і стала шарпати ланцюг.

Доплентавшись до хати, Ганка взяла на руки дитину, що аж захилювалась плачем, і, годуючи її, бездумно дивилася на запітнілі шибки, по яких струмочками збігали краплі дощу.

Дитина була чогось неспокійна, пищала й кидалась.

— Цить, маленький, цить! От приїде тато, привезе тобі півника... Повернеться, синка посадить на коня... Цить, дитинко... А-а-а! Котки два! Сірі, білі обидва!..— наспівувала вона, заколисуючи дитину на руках і походжаючи по хаті.— А може, й справді повернеться! — сказала Ганка собі раптом і зупинилась.

Її навіть у жар кинуло, з новими силами випростала вона похилені плечі, і така радість заповонила душу, що їй захотілося зараз же бігти до комори, нарізати для Антека свинини, послати до Янкеля по горілку.

Вона ступила була до скрині, щоб дістати святкове убрання для зустрічі, аж тут згадалися їй ковалеві слова, і наче яструб гострими пазурами вп'явся в її наболіле серце. Вона застигла на місці, оглядаючи кімнату зляканими очима, мов людина, яка

шукає порятунку і не знає, що думати, що робити...

"А якщо він зовсім не повернеться?"

— Господи! Господи! — зойкнула вона, хапаючись за голову. Ганка боялась вимовити вголос ці слова, а вони гули в ній, як у криниці, здіймалися, зростали в грудях криком жаху.

Діти побилися й зняли крик, вона вигнала їх за двері і почала готувати сніданок, бо зголодніла Юзя вже кілька разів зазірала до хати — подивитися чи готово...

Мусила втерти сльози, затаїти горе в душі,— ярмо щоденних клопотів душило її, нагадуючи, що робота чекати не може...

І Ганка бігала по хаті, поралась, хоча ноги в неї підгиналися й усе валилося з рук. Тільки зрідка вихоплювалось в неї скорботне зітхання, сльоза котилася по щоці, і вона тужно поглядала в імлисту далечінь за вікном...

— Чого ж Ягуся не йде картоплю садити? — гукнула Юзя за вікном.

Ганка відставила від вогню горщик з борщем і пішла на другу половину.

Старий лежав на боці, обличчям до вікна, і наче дивився на Ягну, яка розчісувала перед дзеркалом, поставленим на скриню, свої довгі білі коси.

— Чи сьогодні свято, що ти на роботу не йдеш?

— Розпатлана в поле не побіжу...

— З ранку могла б уже десять разів коси заплести!

— Могла, та от не заплела!

— Ягно, ти зі мною так не говори!

— А що? Проженеш мене з роботи чи, може, з платні відрахуєш?— зухвало огризнулась Ягна, все так само неквапливо розчісуючи коси.— Я не в тебе живу, не з твоєї ласки.

— А в кого ж?

— У себе, у своїй хаті, щоб ти знала!

— Умре батько, тоді я тобі покажу, в себе ти чи ні.

— А поки він живий, я можу тобі на двері показати!

— Мені! Мені! — Ганка аж підскочила, наче її батоном уперішили.

— Чого ти завжди чіпляєшся до мене, як реп'ях до собачого хвоста?! Я тобі ніколи жодного поганого слова не кажу, а ти все тільки лаєш та підганяєш мене, як коня лисого!

— Дякуй богіві, що тобі ще дужче не попало! — гримнула Ганка.

— А спробуй-но! Хоч я й сирота і нікому за мене заступитись, але побачимо, чиє буде зверху!

Ягна відкинула з обличчя волосся, і її суворий, сповнений ненависті погляд, мов ножем, ударив Ганку. Така лють закипіла в Ганчиній душі, що вона стала грозити їй кулаками, вигукуючи все, що тільки спадало на думку.

— Погрожуєш? Ач сирітка невинна, кривдять її, бідну! Всі добрі люди знають, що ти виробляєш, по всій парафії відомі твої пригоди. Не раз бачили тебе в корчмі з війтом! І тоді, коли я тобі опівночі двері відчиняла, ти з ним пила й гуляла, повернулася п'яна,

як свиня! До часу глек воду носить! Як дбаєш, так і маєш!.. Скінчиться твоє панування, і ні вїйт, ні коваль тебе не захистять! Ти... ти...

Ганка аж закашлялась від крику.

— Що хочу, те й роблю, і жодному собаці до цього діла немає! — гукнула раптом Ягуся, відкинувши за спину коси, наче пасмо найчистішого льону. Вона була як не при собі і ладна хоч би й битися, тремтіла вся, руки в неї сіпались, а очі блищали так дико, що в Ганки серце стислося, вона замовкла і, грюкнувши дверима, вибігла з кімнати.

Після цієї сварки Ганка не могла ні за що взятися й сиділа з дитиною біля вікна, а сніданок подавала Юзя.

Тільки коли всі поїли і знову пішли на роботу, вона зібралася трохи з силами й вирішила піти до батька, який уже кілька днів нездужав.

Пішла — і з півдороги повернулась: так нею тіпало, що не могла рухатись.

Та й потім, коли Ганка трохи очутилася, тільки руки її майже машинально робили все, що треба, а в думках був Антек, і вона часто замислювалась, дивлячись в одну точку.

Тим часом розгодинилося: дощ ущух, капотіло тільки зі стріх і дерев, коли вітер ворухив гілки. Дороги сріблились калюжами, і небо дедалі прояснювалось.

Люди гадали, що опівдні сонце неодмінно вигляне, бо ластівки літали високо. Білі, позолочені невидним сонцем хмарки зграями пливли у височині, з полів віяло теплом, і птахи щебетали у садках, мов снігом, обсипаних білим цвітом вишень. Селом покотився гамір: з усіх коминів курився дим, господині готували смачні страви, радість вчувалась у лунких голосах, що линули від хати до хати; дівчата чепурилися, заплітали в коси стрічки, дехто мчав у корчму по горшку, бо Янкель, зрадивши звістці про повернення чоловіків, давав сьогодні всім у борг, скільки хто схоче. Щохвилини хто-небудь вилазив на хату і напружено вдивлявся в усі дороги з боку міста...

Жінки так захопилися приготуваннями, що майже ніхто не вийшов у поле; навіть гусей забули вигнати в балку, і вони голосно гел'готіли на подвір'ях. А дітвора, що бігала сьогодні на волі, без усякого догляду, таке виробляла на вулиці, що не дай боже! Старші хлоп'ята, озброївшись довгими тичками, побігли на тополеву дорогу, вилазили там на дерева й розкидали воронячі гнізда, а перелякані птахи, мов чорна хмара сажі, кружляли високо в повітрі й жалібно каркали, наче стогнали. Меншенькі ганяли сліпу ксьондзову коняку, яка тягла бочку на полозках. Вони силкувалися загнати її з високого берега в ставок, але розумну кобилу важко було обдурити: опинившись на кручі, вона зупинялась, наче на злість їм, опускала голову, не слухаючи галасу, і терпляче обтрушувалась від грязюки й грудок, якими кидалися в неї пустуни. Почувши, що вони лізуть на бочку і вже хапаються за вуздечку, вона грізно іржала і пускалася чвалом, несподівано наскакуючи на хлоп'ят, а ті з галасом розбігалися. Вони розважалися досить довго і нарешті піднесли кобилі до ніздрів запаленого віхтя. Конячина з переляку сахнулася вбік, просто на Боринин тин, повалила ворота і заплуталася в посторонках, а хлопчиська оточили її і давай шмагати батогами.

Кобила, напевно, переламала б собі ноги, коли б Ягна, почувши галас, не

порозганяла палицею шибеників і не вивела її на дорогу. Але настрашена тварина втратила нюх і, видно, не знала, в який бік іти, зауваживши, що мучителі підстерігали її, ховаючись за деревами, Ягна вирішила сама відвести кобилу до хазяїна.

Вона вела її стежкою поміж ксьондзовим садом та садибою Клембів і побачила, як до будинку органіста, що стояв у глибині подвір'я, під'їхала бричка. В ній уже сиділа органістова жінка, а Ясь на ґанку прощався з рідними.

— От, привела коняку, бо хлопчиська її ганяли,— почала Ягна несміливо.

— Гукніть-но хто Валека, нехай забере її! Ти навіщо ж, бовдуре, покинув кобилу? Щоб вона собі ноги переламала? — гримнула органістиха на наймита.

Ясь, побачивши Ягну, глипнув скося на батьків і простягнув їй руку.

— Залишайтеся з богом, Ягусю!

— Знов до школи?

Щось схоже на тихий жаль стисло їй серце.

— Везу його до міста, на ксьондза вчитиметься,— гордо похвалилася мати.

— На ксьондза?

Ягна здивовано глянула на Яся, а він уже сідав на переднє сидіння, спиною до коней.

— Хочу довше дивитися на Ліпці! — пояснив він, сповненим любові поглядом обводячи замшлий дах батькового будинку й квітучі сади, що виблискували росю.

Коні рушили підтюпцем. Ягна пішла за бричкою. Ясь іще гукав щось сестрам, які плакали біля ґанку, але дивився тільки на неї — в її сині зволожені очі, що сяяли, як травневий день, на її біляву голову, обвиту товстими косами, що, мов линви, потрійним рядом лежали над білим чолом, звисаючи на вуха, на її чарівне, як польова троянда, обличчя.

А вона йшла майже несвідомо, наче заворожена його палким поглядом. Губи в неї тремтіли, серце завмирало від щастя, а очі покійно стежили за Ясем, туманіючи від дивно солодкого почуття. Її наче зморив раптовий сон, обсипавши дурманливим цвітом забуття...

Аж коли бричка звернула під тополі, їхні очі відірвалися одне від одного, пекучий вогонь розбився на скалки. Ягусин погляд наткнувся раптом на порожнечу, і вона зупинилась.

Ясь махав їй шапкою на прощання. Бричка вже в'їжджала в сутінки під тополями.

Ягна оглядалась і протираля очі, мов людина, раптово розбуджена від сну.

"Господи! Такий очима в самісіньке пекло заведе,— подумала вона й здригнулась, наче силкуючись струсити з себе хлопцеві палкі погляди.— Органістів син, а на вигляд справжній панич... І буде ксьондзом,— може, його навіть у Ліпці призначать!.."

Ягна оглянулась: бричка вже зникла з очей, долинали тільки стукіт коліс і голоси Яся та його матері, коли вони віталися з прохожими.

"Такий малий, майже дитина, а гляне — наче обійме! Навіть млосно стає і голова паморочиться!"

Вона здригнулась, облизуючи червоні губи, і жагуче потяглась усім тілом...

Їй раптом стало холодно. Тільки тепер Ягна помітила, що ноги в неї босі, голова не запнута, і на плечі поверх сорочки накинута тільки благоденська хустка. Зашарівшись від сорому, подалася бічною стежкою додому.

— Чоловіки повертаються, чула? — радісно гукали їй від тинів і з-за перелазів дівчата, жінки, діти.

— Ну й що з того? — перепитала когось майже сердито.

— Повертаються! Хіба цього мало? — здивувалися з її байдужості.

— А мені однаково — з ними чи без них. От дурнії — бурчала вона, неприємно вражена тим, що всі знавісніли від радощів, чекаючи коханих.

Вона зайшла до матері. Вдома був тільки Єнджик — він сьогодні вперше встав із ліжка. Перебита нога була ще забинтована. Він сидів на порозі і плів кошика, підсвистуючи сорокам, що стрибали по тину.

— Чула, Ягусь, випустили наших!

— Ще б пах, усі на селі тільки про це й цокотять, як оті сороки!

— А знаєш, Настуся аж розум стеряла від радості, що Шимек повернеться...

— А їй що до того? — блиснула вона суворо очима, як мати.

— Та нічого... Ой, як у мене знову нога заболіла, — забурмотів зляканий Єнджик. — Цитьте ви, паскуди! — він жбурнув палкою в сіни, де розкудкудакалися кури.

Він для вигляду потирав поранену ногу й покійно зазірав у дивно спохмурніле обличчя сестри.

— А де ж мати?

— В плебанію пішли. Ягусь, про Настку це я просто так сказав...

— Дурню, думаєш, про це ніхто не знає! Одружаться, і все...

— Та хіба мати дозволять? У Настусі ж бо лише один морг.

— Якщо питатиме, то не дозволить! Хлопець у літах, час уже своїм розумом жити, знати, що і як...

— Він знає, Ягусь, знає, і як затнеться — поставить на своєму! Він матері не послухає, на злість їй одружиться і відбере свою землю.

— Мели, мели, аби тільки мати не почула!

Туга взяла Ягну. Як же! Настка, і та має хлопця, і в тієї свої радощі. В інших дівчат теж. Мабуть, усі сьогодні подуріють, бо до кожної хтось повернеться...

Так, усі повернуться! Її раптом охопила нетерпляча радість і, покинувши здивованого Єнджика, вона помчала додому прибирати й готуватися до зустрічі, як усі інші, і чекати, гарячково чекати випущених з острогу, як чекало їх усе село.

Вона весело поралась, навіть радісно заспівала щось і кілька разів вибігала подивитися на дорогу, до якої всі прикипіли очима.

— А ви кого ж виглядаєте? — несподівано спитав її хтось із сусідів.

Ягну наче обухом по голові вдарили. Вона зблідла, руки опустились, мов перебиті крила, серце болісно стислося.

Правда, кого їй чекати? Адже ніхто до неї не поспішає, вона в усьому світі одна як палець! "От Антек хіба!.." — подумала Ягна з якоюсь тривогою. — Антек! — шепотіла

вона, тихо зітхаючи, і спогади замигтіли в пам'яті, як легкий туман, як чудовий сон, що наснився давно, давно...

"Може, і повернеться,— сказала собі Ягна.— Хоч, правда, коваль тільки вчора запевняв, що його не випустять разом з іншими, що він залишиться в тюрмі на багато років..."

— А може, й випустять! — мовила вголос, в думці вже уявляючи собі, як вийде до нього назустріч, але без радості, без хвилювання, з якоюсь глибоко затаєною в серці неприязню.— Ну й нехай собі повернеться, мені що до цього? — прошепотіла вона сердито.

Мацей щось забурмотів, але Ягна бридливо повернулась до нього спиною і не стала його годувати, хоч знала, що він саме цього просить по-своєму.

— Хоч би ти здох нарешті! — розсердилась вона раптом і, щоб не бачити його, знову вийшла на ґанок.

Праники стукотіли, на березі під деревами червоніли спідниці жінок, легкий сухий вітер ледь торкався зелених верб, і тоді вони злегка тремтіли. Сонце от-от мало вигулькнути з-за білих хмарок: уже поблискували калюжі, а на поверхні ставу танцювали золоті вогники. Розірвалася завіса дощу, і наче за сірими кам'яними огорожами, як величезні снопи квітів, дедалі чіткіше виступали в ясному повітрі квітучі сади, сповнені пахощів і пташиного щебетання. Голосно гуркотів млин, з кузні долинали гучно-дзвінкі удари молотів, і гомін та рух на селі нагадували дзижчання бджіл між деревами.

"А може, й побачу його",— подумала Ягна, підставляючи обличчя вітрові й краплинам роси, що падали з гілок.

— Ягусю, працювати не підете? — гукнула їй Юзя знадвору. Ягні сьогодні й на думку не спало суперечити: вона взяла сапу й пішла в поле до жінок. У неї не було вже ні сил, ні бажання робити наперекір, вона навіть радо скорилася наказові, що відірвав її від думок і сумнівів. Її мучила незбагненна туга, сльози набігали на очі, душа поривалася кудись. Вона так ретельно взялася до роботи, що залишила усіх далеко позаду і не давала собі відпочинку, байдужа до Ягустинчиних кпин, не бачачи ворожих очей, які весь час пантрували за нею, мов злі пси, ладні от-от скочити і вчепитися зубами.

Тільки зрідка Ягна раптом випростувалась — так обважніла від цвіту дика груша випростується під дотиком вітру і, тихо погойдуючись, дивиться на світ тисячею очей, і ронить білі запашні пелюстки в море зеленого збіжжя, ніби плаче, згадуючи люту зиму...

На думку Ягні спадав інколи Антек, але частіше вставали у неї в пам'яті очі Яся, його червоні губи, і милий голос звучав у її серці так солодко, що зникала туга і все ясніло навкруги. І, нижче схиляючись над землею, вона всією силою свого смутку чіплялася за ці спогади. Така вже вона вдалася — мов тонка бруслина чи дикий хміль, яким завжди треба вчепитися за якусь гілку чи оповитися навколо міцного стовбура, щоб вони могли рости й міцніти, і жити, бо, позбавлені опори, залишені напризволяще,

вони легко гинуть.

А халупниці, пошепки набалакавшись про неї досхочу, поскидали вже хустки, бо стало припікати, і дедалі жвавіше гомоніли, чимраз частіше випростувались, потягались, нетерпляче поглядаючи на сонце — чи швидко полудень?

— Козлова, ти на зріст вища, глянь-но, чи не видно наших чоловіків на тополевій дорозі?

— Не видно й не чути! — мовила Козлова, зіпнувшись навшпиньки, щоб далі бачити.

— Дуже ви швидкі! Раніше ніж увечері, вони не прийдуть... адже дорога не близька...

— Та ще й п'ять шинків на дорозі! — не втерпіла Ягустинка.

— Бідолахи сердешні, хіба їм тепер до шинків?

— Натерпілись за стільки часу, змучилися...

— Тільки й тої муки, що висиплялися в теплі та їли досхочу.

— Де там, від'їлися, мабуть, як кабан на кропиві з половою!

— На волі й пісна картопля смачна,— сказала Гжелина жінка.

— Еге, дуже смачна!.. Тільки й користі від тієї волі бідняку, що може здихати з голоду, як йому заманеться, бо штрафу за це не беруть і в тюрму не тягнуть! — кепкувала Ягустинка.

— Правда, рідні, правда! А проте неволя — це неволя.

— А горох з салом — не юшка на осиковім кілку! — передражнила Ягустинка, аж усі вибухнули сміхом.

Філіпка щось їй відповіла, але хіба переговориш таку язикату! Ягустинка кепкувала з неї скільки влізе, а тоді згадала мельника, бо той, мовляв, дає в борг зацвілі крупи, а за гроші не доважує.

І так вони вдвох з Козловою перебрали всіх на селі, не минули навіть ксьондза: кожного протягли, мов по колючках.

Гжелина жінка пробувала захистити декого, але Козлова гримнула на неї:

— Ви б раді боронити навіть тих, що костьоли розбивають.

— Бо кожна людина потребує захисту,— мовила та лагідно.

— А найбільше Гжеля від вашої качалки.

— Вже б хто навчав мене, а не Бартека Козла жінка! — мовила та, ображено випростуючись.

Всі аж злякались, чекаючи, що вони от-от вчепляться одна одній в коси, але обидві тільки зміряли одна одну злими очима. Аж тут саме вчасно прибіг Вітек кликати усіх на обід та збирати кошики. Після полудня сьогодні робити не годилось, бо мала відбутися процесія.

Обід Ганка наказала подавати біля хати, бо сонце вже аж сяяло, і всі стріхи й квітучі дерева, наче запорошені сліпучо-білим снігом, купались у прозорому повітрі.

День був тихий, вітерець злегка торкався дерев, мов материна рука, що ніжно пестить личко дитини.

Після обіду ніхто не пішов у поле, навіть корів пригнали з пасовиська, тільки халупниці виганяли своїх захлялих годівниць попастися на межі або в ярочку.

А коли сонце повернуло з полудня на два людські зрости, жінки стали збиратися біля костьола, стиха перемовляючись, мов птахи, які щебетали на могутніх кленах і липах, що сягали своїми ледь укритими зеленню верхів'ями аж під дах костьола. Сонце припікало добре, як завжди після ранкового дощу. По-святковому одягнені жінки посходилися гурточками, тужно поглядаючи на тополеву дорогу. Біля цвинтарної брами сидів сліпий жебрак зі своїм собакою і жалібно виспівував божественну пісню, насторожено дослухаючись до всього навкруги і простягаючи свою мисочку, коли хто проходив поруч.

Незабаром вийшов ксьондз у стихарі, з непокритою головою. Його лисина так і виблискувала на сонці.

Хрест узяв Петрек, бо Амброжій не подужав би нести його так далеко, а вїйт, солтис і одна з найміцніших дівчат винесли корогви, які одразу ж затріпотіли на вітрі, виблискуючи яскравими барвами. Органістів небіж Міхал ніс свячену воду і кропило, декому з парафіян Амброжій пороздавав свічки, а органіст з молитовником у руці став біля ксьондза. Ксьондз дав знак, і люди тихо рушили вздовж села, понад ставом, у нерухомій воді якого відбивалася вся процесія.

Дорогою до неї приєдналось ще багато жінок і дітей; в останню хвилину до ксьондза протовпились мельник і коваль.

В кінці процесії, позаду всіх, шкандибала стара Агата, часто кашляючи, та шкутильгав на костурах сліпий жебрак, але біля мосту він звернув кудись — мабуть, до корчми.

Тільки за змовклим млином, бо й Франек весь у борошні прилучився до процесії, засвітили свічки, ксьондз надів свою чорну рогату шапочку, перехрестився й затягнув: "Під твою опіку..."

Всі підхопили, хто як умів, і зі співом рушили понад річкою луками, де ще повно було калюж, а місцями ноги аж по кісточку загрузали в болоті.

Заслоняючи вогники свічок, жінки одна за одною потяглися вузькою стежкою, і їхні червоні та смугасті спідниці мигтіли, мов довгий разок різнокольорового намиста.

Річка, виблискуючи на сонці, звивалася серед зелених лук, подекуди поцяткованих латками жовтих і білих квіток.

Над головами, наче великі птахи з великими жовто-червоними крилами, маяли корогви, попереду похитувався хрест, голоси співаків поволі линули в нерухомому прозорому повітрі, наче спадаючи на трави, на купи ясно-зеленого верболозу, на кущі терну, вкриті сніжно-білими квітами. Вода плескалась об береги, рясно всіяні кульбабками, і плескотінням своїм наче вторувала співу. Всі погляди були спрямовані вперед, на ясний обрій, на річку, яка виблискувала золотою лускою, на села, що маячили на пагорках, ледве позначені вдалині білими стрічками квітучих садів.

Ксьондз зі своїм почтом ішов одразу за хрестом і співав разом з усіма.

— Чогось багато качок летить! — пробурмотів він, скосивши очі праворуч.

— Це перелітні, крижні,— відгукнувся мельник, дивлячись за річку, де з низини, укритої жовтим торішнім очеретом і вільхами, важко здіймалися один за одним цілі табуни качок.

— І лелек наче більше, ніж торік.

— Є чим підживитися на моїх луках, от вони й летять звідусюди.

— А мій якраз на свята десь зник.

— Мабуть, летів ключ, от він і приєднався.

— Що це у вас на тих зораних смужках?

— А це я засадив цілий морг кінським зубом. Мокро тут, але, кажуть, літо буде сухе, то, може, й вродить.

— Тільки б не так, як мій торік: і збирати було нічого.

— Куріпкам зате пощастило! Багато їх там повиводилось,— півголосом пожартував мельник.

— Еге. Ви їли куріпок, а мої сивулі стукотіли зубами об порожні ясла!

— Якщо вродить, то я дам вам возик.

— Спасибі, бо в мене конюшина поганенька! Якщо буде посуха, пропаде! — сумно зітхнув ксьондз і знову заспівав.

Процесія наближалась до першого межового пагорка, так рясно вкритого кущами квітучої тернини, що він здавався величезним білим букетом, в якому бриніли цілі рої бджіл.

Люди із свічками оточили його вінком тремтячих вогників, високо здійнявся хрест, встромлений у кущ, розгорнулись похилі корогви, і всі стали на коліна, наче перед вівтарем, на якому в квітах з'явилася людям свята велич весни.

Ксьондз прочитав молитву проти граду, бризнув свяченою водою на всі чотири сторони, окропив і дерева, і землю, і води, і голови, покірно схилені перед ним, і весь світ навколо, що тремтів тихою радістю зростання, сили й щастя,— все, що починало жити та що вже вмирало.

Знову залунав спів, усі підводилися з колін, веселі, підбадьорені.

Пішли далі, звернувши ліворуч, луками, до невисоких пагорків. Лише діти затримались тут надовше, бо Гульбасові хлоп'ята з Вітеком завелися битися з іншими хлопцями і зчинили такий вереск, що ксьондз нагрімав на них.

За луками починався широкий межовий вигін, і процесія посувалась між високими кущами ялівцю, які наче стерегли поля.

Вигін звивався, як широка зелена ріка, хвилями колихалась на ньому висока трава, рясно вишита квітами, навіть старі колії поросли жовтим молочаєм та білими стокротками. Де-не-де доводилося обминати купи каміння, порослі терном. Самотньо стояли дикі груші, вкриті цвітом, повні бджолиного дзижчання, білі, як святі облатки, і такі прекрасні, що хотілося стати перед ними на коліна, цілувати землю, що породила їх.

А далі хилилися берізки у білих сорочках, розмаявши зелені розплетені коси, чисті й тремтячі, мов дівчата, що приймають перше причастя.

Процесія поволі підіймалася на гору, обходячи ліпецькі поля з півночі, вздовж мельникової ниви, де вже шуміло жито.

Ксьондз ішов за хрестом, за ним купками тиснулись дівчата й молодші жінки, а наприкінці, поодиночі або парами, плентались бабусі, за якими далеко позаду шкутильгала Агата. Діти бігали навколо, далі від очей ксьондза, щоб можна було пустувати на волі.

Нарешті вийшли на рівне місце. Стало тихше, вітер зовсім ущух, і корогви повисли. Похід розтягувався далеко, убрання жінок, мов квіти, мерехтіли серед зелені, вогники свічок іскрилися і тремтіли в повітрі, як золоті метелики. А над усім простягалось високе чисте небо, і тільки де-не-де виднілася біла-біла хмарка, наче овечка, загублена в неозорих блакитних полях, по яких пливло величезне палаюче сонце, заливаючи світ теплом і світлом.

Голосніше залунав спів, гримнув з усієї сили, так що з найближчих дерев порозліталися всі птахи; часом злякана куріпка пурхала з-під ніг або вискакував з-за купини заєць і наосліп мчав геть.

- Озими́на добре пішла,— пошепки зауважив ксьондз.
- Авжеж! Учора жито й п'ят не закривало.
- А тут хто ж це так спаскудив? Половина гною позалишалася в борознах.
- Певно, хтось із халупниць під картоплю коровою орав.
- Коли боронуватимуть, борона все повикидає. Горе з такими орачами!
- А це ваш Валек тут жінкам допомагав,— тихо мовив коваль.

Ксьондза пересмикнуло, але він змовчав і, підспівуючи іншим, обводив очима неозору широчінь полів. Їхня хвиляста поверхня здійсма́лась, мов груди матері, і, здавалося, дихала в солодкому припливі сил, ладна нагодувати й приголубити всіх, хто припаде до її лона, щоб вони могли забути про свою тяжку долю.

Гей! Далеко лину́в погляд, і такі простори стелилися навколо, що вся процесія здавалася серед них ланцюжком мурашок, а голоси людей звучали, мов трелі жайворонка.

Сонце вже хилилося на захід і золотило поля, від дерев лягали тіні. Ліпецький став виблискував, мов дзеркало, в рамі садків, укритих білим шумовинням квітів. Село лежало у вибалку, наче на дні величезної чаші, оточене деревами, з-за яких тільки де-не-де сіріли клуні. Лише ко́стьол височів над усім, здалека біліючи стінами, та сяяв у небі золотий хрест.

Праворуч рівнина розливалася безкрайнім сіро-зеленим морем — і з нього виринали села, придорожні хрести та самотні дерева. Погляд птахом лину́в у цю далечінь, не зустрічаючи ніде меж, крім лісів, що чорніли зокола.

- Щось надто вже тихо! Коли б уночі дощу не було...— почав ксьондз.
- Не буде. Бачите, як вияснилося й похолодало.
- Так, уранці пере́щило, мов з відра, а зараз уже й слідів дощу немає.
- Весна! Миттю все висихає,— зауважив коваль.

Вони дійшли до другого межового насипу, високого, як могила. Казали, що тут

зариті ті, що загинули під час повстання. На вершині стояв невисокий хрест, зовсім спорохнілий, на ньому висіли образи й засохлі торішні вінки, а збоку притулилась стара гілляста верба, вкриваючи його рани молодими пагінцями. Моторошно тут було якось і пустельно, навіть горобці не гніздилися в дуплах дерев, і, хоча навколо лежали родючі землі, пагорок був майже голий, на його сипких схилах жовтів пісок, і тільки острівці заячої капусти вкривали його, мов лишай, та стирчало сухе бадилля коров'яка й торішньої блекоти.

Ксьондз відслужив молебень від мору, і всі, пришвидшивши ходу, рушили ліворуч вузькою, добре втоптанною стежкою, яка, перетинаючи тополеву дорогу, добігала до самого лісу.

Ішли тісною юрбою. Тільки Агата залишилась біля пагорка, крадькома обірвала шмаття, що висіло на хресті, і, шкутильгаючи здаля за процесією, розкидала клаптики по межах, щось шепочучи.

Органіст заспівав молитву, але йому підтягував лише дехто, та й то мляво, не в лад, бо жінки тихо розмовляли між собою, часом лише вигукуючи там, де треба: "Моли бога за нас!" Дітвора бігла попереду, пустувала й перегукувалась, а Петрек, озираючись на ксьондза, раз у раз сердито бурчав:

— Шибеники кляті! Безбожники! От як скину ременя!.. Ксьондз, уже дуже втомлений, обтирав спітнілу лисину і, оглядаючи поля, розмовляв з війтом:

— Ого! Тут уже й горох зійшов!

— Так, ранній, мабуть. Земля добре зорана, росте, як ліс.

— Я сіяв ще на вербному тижні, а в мене щойно покільчився.

— Бо у вас у видолинку холодно, а тут ґрунт тепліший.

— От і ячмінь у них уже посходив, та рівний такий, наче сівалкою сіяли.

— Модліцькі хлопці — добрі господарі й поля обробляють на панську руч.

— Тільки на наших полях й сліду нема ні вівса, ні ячменю!

— Запізно посіяли, та й дощем іще прибило, не швидко тепер зійде.

— Та подекуди, як сіяли, спаскудили так, що нехай бог боронить! — зітхнув ксьондз.

— Дарованому коневі в зуби не заглядають,— засміявся коваль.

— Ну, шибеники, вуха пообриваю, якщо не перестанете! — гримнув ксьондз на хлопчаків, які жбурляли камінням у табунець куріпок, що пурхнув над полем.

Розмова відразу змовкла; хлоп'ята принишкли, органіст знов заспівав, коваль став вторувати йому так голосно, що аж у вухах гуло, а тоненькі голоси жінок зливалися в сумний хор, і молитва линула над землею, мов згря змучених довгим льотом птахів, що спускаються чимраз нижче.

Так вони йшли серед зелених полів і співали, а модліцькі селяни, що працювали на своїх ланах, випростувались і скидали шапки або й ставали навколішки. Ревли корови, підводячи важкі рогаті голови, а іноді злякане лоша тікало від матері й наосліп мчало полем.

До третього пагорка й хреста біля тополевої дороги залишилося вже із сто сажнів,

коли хтось гилосно гукнув:

— З лісу якісь чоловіки виходять!

— Може, то наші?

— Наші! Наші! — загукала юрба, і кілька жінок кинулись були вперед.

— Куди? Спершу молебень! — гостро наказав ксьондз.

І вони зупинились, нетерпляче переступаючи з ноги на ногу та ще тісніше збившись в гурт. Усіх так і поривало бігти назустріч своїм, але боялися ксьондза, хоча він і сам прискорив ходу.

Несподіваний порив вітру загасив свічки. Затріпотіли корогви, загойдалися кущі, трави й осипані цвітом гілки, наче вклоняючись процесії. А юрба, хоч і співала дедалі голосніше, але вже майже бігла вперед, і всі очі були втоплені у близький ліс, де між деревами край дороги білили каптани чоловіків.

— Не штовхайтесь, дурні! Не втечуть від вас чоловіки! — соромив ксьондз жінок, бо вони вже наступали йому на п'яти, штовхаючи одна одну.

Ганка, йдучи в перших рядах, навіть скрикнула, побачивши каптани. Хоч вона й знала, що Антека зараз не побачить, але вся тремтіла від радості, і п'янка надія сповнювала її серце. Вона відійшла вбік, стала в борозні й дивилася, дивилася...

А Ягуса, яка йшла поруч з матір'ю, теж зірвалася з місця, ладна бігти туди, де стояли чоловіки. Її то кидало в жар, то обсипало морозом, так що зуби стукотіли. Інші, не менше ніж вона, поривалися назустріч рідним, за якими вони так скучили. Кілька дівчат і підлітків не витримали: купою вихлюпнулися з натовпу, мов вода з перекинутого відра, і, не слухаючи окриків, помчали навпростець до лісу, тільки п'яти замигтіли.

Процесія швидко дійшла до хреста, від якого було вже зовсім близько до останнього пагорка, який відмежовував ліпещькі землі від панського лісу.

Там, у затінку величезних беріз, які стерегли розп'яття, стояв гурт чоловіків. Побачивши здалека процесію, вони поскидали шапки, і перед очима жінок з'явилися любі обличчя чоловіків, батьків, братів і синів — схудлі, змарнілі, але радісні, осяяні усміхом щастя.

— Плошки! Сікори! Матеуш! Клемб! Гульбас! І старий Гжеля! І Філіп! Рідні ви наші! Бідолашнії Господи, мати божа найсвятіша! — вигукували й палко шепотіли в юрбі, і всі очі сяяли щастям, руки простягалися назустріч, у грудях зростав нестримний крик. Чути було приглушений плач, але ксьондз одним голосним словом стримав та примусив замовкнути всіх і, дійшовши до хреста, спокійно прочитав молитву "від вогню". Правда, читав він неуважно, бо мимохіть весь час позирав убік і кидав зворушені погляди на змарнілі обличчя чоловіків.

Всі повклякали, читаючи палку, сповнену вдячності молитву. Сльози текли з очей, втоплених у сина божого, розп'ятого на хресті.

Тільки скінчивши молитву й побризкавши свяченою водою схилені голови, ксьондз скинув свою рогату шапочку й весело гукнув на весь голос:

— Слава Йсу! Як ся маєте, люди добрі?

Вони відповіли хором, тиснучись до нього, як вівці до вівчаря, цілували руки, кланялися в ноги, а він кожного пригортав до грудей, цілував у голову, гладив по схудлому обличчю, турботливо питав про здоров'я і відпускав з добрим словом. Нарешті стомлений, сів під хрестом, втираючи піт і сльози радості.

Навколо кипіло, наче в казані Гомін, сміх, дзвінки поцілунки, радісний плач, вереск дітвори, палкий шепіт, вигуки, що, наче пісня, вихоплювалися із щасливих сердець, які одразу забули про довгу тугу... Кожна жінка відводила свого чоловіка вбік, кожен прибулий, як висока ялина серед кущів, стояв, оточений жінками й дітьми. Це тривало довго і не скінчилося б до ночі, якби ксьондз не схаменувся й не дав знак продовжувати процесію.

Похід рушив до останнього межового насипу. Дорога йшла лісом, поміж невисокими заростями ялівцю й молодими соснами.

Ксьондз заспівав: "Милостива матір..." і всі, як один, підхопили слова молитви могутнім хором, аж застогнав бір, повнячись луною. Щастя переповнювало серця, вибухало з такою силою, що спів гримів, як весняна буря, і лунав у височині гімном вогненного захвату.

Людей побільшало, і процесія зайняла всю дорогу, та ще й багато хто йшов лісом і полями. Все узлісся кишіло людьми, і спів злітав до самого неба. Та швидко він упав, мов хмара, коли відгримить грім,— тільки ті, що йшли попереду, підспівували ксьондзу, а іншим не терпілося поговорити зі своїми. Ряди вже розладналися, юрба розсипалася на усі боки, кожна сім'я йшла окремо, чоловіки взяли на руки менших дітей, молоді йшли парами, тихо розмовляючи, а деякі вже ховалися в хащу, далі від людських очей. Дівчата, червоні як вишні, горнулися до своїх хлопців, вже не соромлячись нікого. Час від часу вони, від надмірного щастя, заспівували так голосно, що злякані ворони тікали з гнізд у поле, і від руху повітря гаснули свічки, а ліс озивався повільним протяглим гудінням.

Потім знов наставала тиша, в якій лунав тільки тупіт ніг, щасливий сміх і приглушений шепіт у кущах та сумне бурмотіння бабусь, які повторювали слова молитви. Надходив захід, небо здіймалося, як позолочена скляна баня і лише кілька хмарок палало червінню в його синій височині. Сонце вже скотилося до обрію і висіло над лісом. Поміж могутніми стовбурами, в зелених заростях бігали золоті відблиски, а самотні дерева на галявині спалахували живим вогнем; зблискували іскрами сховані в хащах струмки; і весь ліс був начебто у вогні і в червоному диму. Місцями, там, де суцільною стіною, пліч-о-пліч, мов дужі велетні, стояли високі ялини, морок загусав, і лише де-не-де пронизував його сонячний дощ

Бір хилився над дорогою і наче дивився на поля, гріючи в останньому" промінні свої пишні верхів'я. Було так тихо, що здалека чулось, як стукотять дзьобами дятли. Десь дзвінко кувала зозуля, а з полів долинали щебетання пташок.

Дорога подекуди звивалася край самого поля, і чоловіки часто, урвавши розмову, товпилися біля придорожньої канави, нахилилися і йшли, не зводячи очей з зелених врун, над якими пломеніли оповиті загравою квітучі дерева. Довгі смуги наче лягали їм

до ніг, а поля озимини коливались, як вода, з радісним шелестом вклоняючись своїм господарям. А ті йшли, втопивши очі в свою матір годувальницю, не один скидав шапку, хрестився й шептав молитву, і в усіх тремтіли серця в німому і щирому схилянні перед цими священними просторами.

Звісно, після перших привітань розмови іще пожвавішали, радість переповнювала груди, не одному хотілося гукати на весь ліс чи припасти до цього поля й заплакати.

Тільки Ганка почувала себе самотньою. От і поперед неї, і позаду, і збоку з гомоном ідуть чоловіки, до них ніжно горнуться жінки й діти, про щось говорять, заглядають в очі, лише їй слова сказати нікому. Вся юрба так і кипить нестримною радістю, а вона, хоч і йде серед неї, відчуває себе нещасною, покинутою, самотньою, мов дерево, що засихає в гаю, на якому навіть ворона гнізда не зів'є, не сяде жоден птах. З нею мало хто й вітався — кожен поспішав до своїх, — що вона їм? Скільки людей повернулось! Навіть Козел тут — знову доведеться стерегти від нього комори та зачиняти хліви... Відпустили найзавзятіших бунтівників: війтового брата Гжелю, Матеуша. Тільки Антека немає... Може, вона його вже ніколи й не побачить.

Ці думки каменем лягали на серце, позбавляли сил, і Ганка вже ледве ступала, але йшла з високо піднесеною головою, на вигляд сувора й горда, як завжди. Заспівували — вона співала разом з усіма, ксьондз починав молитися — і вона перша побілілими губами проказувала за ним молитву. Тільки коли западала мовчанка і поруч раптом лунав схвильований, гарячий шепіт, вона втоплювала суворі очі у хрест, що поблискував попереду, і намагалася стримати зрадливі сльози, що раз у раз злодійкувато вибивалися з-під почервонілих повік... Вона навіть не зважувалася спитати в кого-небудь про Антека — адже цим зрадила б свою муку! Ні, ні, стільки вже перестраждала, то й це витерпить, і навіть більше... знесе... переможе!.. Наказувала так собі, але водночас почувала, як ридання перехоплюють горло, чимраз дужче налягає туга, очі застигає морок і як мука її щомить зростає.

Не тільки Ганці було так тяжко — не ліпше почувала себе і Ягуся. Вона йшла осторонь, насторожена, як полохлива лань. В перші хвилини й вона, в радісному піднесенні, помчала назустріч чоловікам і мало не перша добігла до них. Але ніхто не вибіг з юрби їй назустріч, ніхто не обняв, ніхто не поцілував. Ще здалека побачила вона вищу від усіх голову Матеуша, і її блискучі очі звернулися до нього, ожило раптом давно забуте почуття, і Ягна з радісним криком стала протискуватись до нього. Але він наче не бачив її. Мати повисла в нього на шиї, Настуся обіймала його, менші діти чіплялися за одяг, а солдатка Тереза, розчервоніла й заплакана, тримала його за руку, не ховаючись уже від чужих очей.

Ягусю наче хто холодною водою облив, вона вибралася з юрби й побігла в ліс, сама не знаючи, що з нею діється: ще якусь хвилину тому їй так хотілось радіти разом з усіма, бути в юрбі, серед веселого гомону привітань; у неї таке саме живе серце, сповнене вогню, відкрите до поривів захвату й щасливих сліз, а доводиться іти самій, осторонь від людей, мов шолудивому собаці.

Вона вся тремтіла від болю, ледве стримувала сльози й стогін, ішла похмура, як

дощова хмара, що от-от рине зливою.

Ягна кілька разів поривалася бігти додому, та не могла: шкода було піти з такого свята, і вона вешталась серед людей, мов Лапа, що шукав у юрбі хазяїв. Її не вабило ні до матері, ні до брата, який навмисне чкурнув у ліс і не бачив нікого, крім своєї Настусі. Іншим також було байдуже до неї. Нарешті її охопила така злість, що вона залюбки жбурнула б каменем у юрбу, в ці веселі, усміхнені обличчя.

На щастя, процесія вже виходила з лісу.

Останній пагорок стояв на роздоріжжі, звідки одна з доріг звертала просто до млина.

Сонце вже сідало, з улоговини віяло холодом. Ксьондз поспішав, Валек, сидячи на козлах, чекав на нього з бричкою.

Люди ще співали, але вже поспіхом, абияк, бо всі вже потюпались. Чоловіки, побачивши неподалік обгорілі руїни, тихо розпитували про пожежу на фільварку. Та й на поміщицьких полях відбувалося щось незрозуміле, що викликало загальне зацікавлення.

Поміщик на буланому коні їхав по полю слідом за якимись людьми, що довгими тичками міряли землю. А на роздоріжжі, біля згорілих стіжків, стояли яскраво-жовтого кольору брички.

— Що то може бути? — запитав хтось.

— Бачиш, поле міряють, а проте це не землеміри.

— Купці, певне, бо на селян не схожі.

— На вигляд наче німці.

— Оце правда! Каптани сині, у зубах люльки, а штани навипуск!

— Достоту як голландці з Грюнбаха.

Так перемовлялися ліпечки, зацікавлено спостерігаючи прибулих, і якийсь глухий неспокій поволі охоплював усіх. Ніхто навіть не помітив, як коваль тихцем вибрався з юрби і мало не навкарачки став борознами пробиратися до поміщика.

— Фільварок у пана хочуть відкупити, чи що?

— Ще на Великдень казали, що пан шукає покупців.

— Хай вас бог боронить від сусідів-німців!

Розмови змовкли, бо процесія скінчилась, і ксьондз уже сідав у бричку разом з органістовою сім'єю.

Юрба, розбившись на купки, поволі потяглась до села. Ішли й дорогою, і межами — кому як ближче додому.

Сонце зайшло, і на землі посутеніло, а на зеленкуватому небі розгорялася вечірня зоря. З лук за млином здіймалися білі випари і, мов прядиво, снувалися по низинах. В тиші, яка оповивала все, долинали звідкілясь тільки клекотіння лелеки. А голоси людей затихали, і процесія потроху танула в полях, тільки де-не-де ще червоніла чиясь спідниця або білий каптан мигтів у синявому смерку.

Незабаром вулиці села сповнилися людьми й гомоном, з усіх боків сунув люд. Кожен господар хрестився, вітаючи давно не бачену рідну оселю, і не один падав перед

образами ниць, ридаючи вголос від щастя. В хатах чути було привітання, вигуки, жіночий і дитячий вереск, палкі поцілунки та вибухи сміху.

Нарешті жінки, збуджені і наче очманілі від усього щойно пережитого, почали садовити своїх бідолах до полумисків і, припрошуючи їсти, підкладали їм найсмачніші шматки.

Забуто було всі жалі та кривди, довгих місяців розлуки наче й не бувало. Кожен від щирого серця радів тому, що повернувся додому, раз у раз обіймав своїх, пригортав до грудей та про все розпитував.

Наївшись, пішли оглядати господарство. Хоча уже зовсім смеркло, чоловіки обходили подвір'я, сад, гладили корів і коней, навіть торкали пальцями осипані цвітом віти, так пестливо, наче гладили дитячі голівки.

І не сказати, яка радість панувала в Ліпцях.

Тільки в Борин було не так, як в інших.

Дім майже спорожнів: Ягустинка побігла до своїх, Юзя з Вітеком помчали туди, де було людно й весело, і Ганка самотньо ходила по темній хаті, заколисуючи на руках заплакану дитину, і дала волю горю та гірким, пекучим сльозам.

Не тільки вона страждала того вечора: по темному подвір'ю ходила Ягуся; її терзав той самий біль, і вона так само кидалася, мов птах, що б'ється об ґрати клітки.

Вони на диво були схожі в цю мить одна на одну.

Ягуся повернулася раніше від усіх і, сердита, похмура, як ніч, накинулася на роботу: хапалася за все, що тільки наверталось на очі, працювала за інших: видоїла корів, напоїла теля, навіть свиням віднесла корм. Ганка не вірила власним очам. А Ягуся, нікого не помічаючи, працювала, наче хотіла втомою вгамувати таємну гіркоту, забути смуток і кривди.

Але, хоч руки її терпили від роботи й поперек ломило, сльози не висихали, і раз у раз гарячі краплини текли по щоках, а в серці зростав лютий біль.

Заплакані очі нічого не бачили, не помічали навіть Петрека, який, відколи вона повернулась, ні на крок не відходив від неї, допомагав у роботі, стиха заговорював і, жадібно дивлячись на неї, частенько присувався так близько, що вона мимоволі відсторонялась. Дійшло до того, що, коли Ягуся набирала в клуні січку, він обняв її за стан, притиснув до стіни і, щось бурмочучи, потягнувся до її уст.

Вона не опиралась, не догадуючись, до чого йдеться, і навіть начебто рада була скоритися чужій волі. Та коли Петрек штовхнув її на соломі і вона відчула на обличчі його вогкі губи, Ягуся шарпнулася, мов вихор, віджбурнула його, мов ганчірку, з такою силою, що він упав на землю.

Вона навіть затіпалася від шаленого гніву.

— Опудало паскудне! Свинопас! Спробуй-но тільки ще раз мене торкнути, я тобі ноги й руки поперебиваю! Матимеш від мене пестощі — кров'ю вмиєшся! — кричала вона, хапаючись за граблі Але відразу забула про нього і, покінчивши з роботою, пішла до хати.

На порозі вона зіткнулася з Ганкою: заглянули одна одній у сповнені сліз,

потьмарені болем очі і поспіхом розійшлися.

Двері в сіни були відчинені, в кімнатах горіли лампи, і обидві жінки, охоплені якимсь незрозумілим почуттям, щоразу поглядали здалека одна на одну.

Потім почали удвох готувати вечерю, поратися поруч, але жодна й рота не розтулила, й слова не вимовила — обидві тільки крадькома спостерігали одна за одною.

Звісно, кожна добре розуміла, яку муку терпить сьогодні інша, і часто їхні зловтішні, мстиві погляди стиналися, мов гострі ножі, а стиснуті губи наче промовляли.

"Добре! Так тобі й треба!"

Бували хвилини, коли вони жаліли одна одну й навіть ладні були приязно заговорити. Кожна тільки й чекала зачіпки, щоб відповісти лагідним словом. Вони навіть підходили ближче, вичікуючи, поглядали одна на одну; згасали завзяття й лють, однакова доля й самотність зближували їх... Але кожного разу щось заважало їм заговорити: то плач немовляти, то невиразне почуття сорому, то давні кривди, що раптом оживали в пам'яті. І злість знову закипала в серцях, знову відштовхувала їх, а очі люто блискали ненавистю.

— Так тобі й треба! — сичали обидві крізь зуби, міряючи очима одна одну, знову ладні посваритися, навіть побитись, щоб зігнати злість.

Але, на щастя, до цього не дійшло, бо Ягуся одразу ж після вечері пішла до матері.

Вечір був темний, але тихий і теплий, зірки тільки де-не-де поблискували у глибині сірого неба, на болотах товстим білим кожухом лежав туман, голосно кумкали жаби та часом квилили чайки. Земля була запнута мороком, на світлому фоні неба вимальовувались обриси дерев. У садках, наче оббризканих вапном, повівали пахощами квітучі вишні та ледь-ледь розквітлий бузок, пахло молодого травичкою і вологою землею; кожен запах чути було сам по собі, і все разом так напоювало повітря, що паморочилась голова.

На селі ще не спали, тихо гомоніли на порогах і на не видних у темряві призьбах. На вулицях, затінених деревами і тільки де-не-де посмугованих променями світла з вікон, було людно.

Ягуся збиралася навідати матір, але, не дійшовши до неї, пішла блукати навколо ставу, щоразу зупиняючись, бо мало не на кожному кроці натрапляла на якихось двоє закоханих, злитих у міцних обіймах.

Зустрілися їй і брат з Настусею. Вони йшли обнявшись і шалено цілувались.

Потім вона ненароком сполохала Марисю Бальцеркову з Вавжоном: стояли біля тину, в густій тіні, пригорнувшись одне до одного і забувши про все на світі.

Вона впізнавала з голосу й інших. З кожного затінку на березі, з-під тинів, звідусюди лунав шепіт, слова, тихі, як подих, палкі зітхання й шелести. Все село сьогодні кипіло коханням і насолодою: навіть дівчата-підлітки гуляли з хлоп'ятами, бігали наввипередки й пустували.

Від усього цього Ягусю занудило, і вона, обминаючи всіх, пішла просто до матері, але біля самої хати зіткнулась віч-на-віч з Матеушем. Він навіть не глянув на неї, обминув, як дерево. З ним ішла Тереза, він обіймав її і щось говорив. Вони пройшли, а

Ягуся ще чула їхні голоси й стримуваний сміх.

Вона раптом повернула назад і стрімголов, наче за нею гналися собаки з усього села, побігла додому.

А вечір, тихий, запашний, просякнений радістю зустрічей, оповитий святою тишею щастя, минав і його ніяк було втримати.

Десь у пільмі, в садку чи в полі, сумно заспівала сопілка, наче вторуючи палкому шепоту, звукам поцілунків, розлитій скрізь млосній радості.

А на болотах виспівував гучний жаб'ячий хор, часто уриваючись. Від ставу, затуманеного, як сонне око, у відповідь йому лунало протягле, чимраз тихше кумкання. Діти, що бігали по вулицях, вирішили позмагатися з ними і, передражняючи, затягли:

Ох, ох, ох!

Наш лелека здох!

Я рада, ти рада,

Я і ти раді,

Раді, раді, раді!

VIII

День прокидався розкішний, веселий і свіжий, мов людина, яка, добре виспавшись, одразу ж схоплюється на ноги і, шепочучи молитву, протираючи очі та ще позіхаючи, хапається до роботи. Віщуючи добру погоду, червоне сонце поволі підіймалось на високе небо, мов на неозоре поле, де в синій імлі лежали незліченні зграї білих хмар.

А вітер уже гуляв по світу, мов господар, що будить усіх вдосвіта, перебігав по заціпенілому від нічного холоду колоссю, дмухав на туман, розганяючи його на всі боки, шарпав обважніле гілля дерев, гудів на перехрестях і, підкравшись тихенько до поринулих у сон садків, з такою силою вривався в хащу дерев, що з вишень сипався останній цвіт, снігом укривав землю і, як сльози, падав на поверхню ставка.

Земля прокидалась. Заспівали птахи, зашепотіли дерева, квіти розкривали назустріч сонцю ще важкі, вологі вії, іскриста роса сипалася перлистим градом.

Довгий щасливий трепет пройняв усе, що прокидалося до життя, і звідкілясь з глибини землі, з надр буття гримнув німий крик і блискавкою полинув над світом.

Так людина, коли її мучить уві сні кошмар, кидається, завмирає від жаху, розплющує очі і, побачивши сяйво сонця, криком невимовного щастя вітає день, радіючи, що вона ще серед живих, та забуваючи, що новий день — це ще один день праці й страждань, такий, який був учора, який прийде завтра, який буде завжди.

Прокидалися й Ліпці. З дверей раз у раз виглядали розпатлані голови, поглядаючи навколо заспаними очима. Дехто вже вмивався біля ґанку, напіводягнені жінки бігли по воду. Хтось рубав дрова, на дорогу виїжджали вози, над коминами розквітали в повітрі звої диму; чути було, як у хатах гримають на ледачих, що не хотіли вставати.

Було ще рано, сонце ледве на два людські зрости звелось над східним краєм неба і збоку пронизувало червоним промінням темні садки, а на селі вже стояв кипучий рух.

Вітер угамувався, і все пило живлющу свіжість запашного ранку. Сонце купалося у воді, з дахів збігали перлисті струмочки, ластівки кружляли у прозорому повітрі,

лелеки линули з гнізд на луки шукати їжі, на тинах виспівували півні, весело б'ючи крилами, а гуси з гелготінням вели своїх гусенят до порожєвілого ставка. На всіх подвір'я лунало протягле мукання, господині поспіхом доїли корів. З усіх воріт виганяли на дорогу худобу. Корови йшли, похитуючи боками і терлися об тини й дерева, а вівці, задерши голови та мекаючи, бігли посеред дороги, здіймаючи хмари куряви. Усіх їх гнали на майдан біля косяолу, де двоє підлітків верхи, хльоскаючи батогами й голосно лаючись, зганяли докупі череду, що весь час розбігалась, та гримали на запізнілих.

Вся череда рушила на тополеву дорогу, прямуючи до лісу, біля якого лежали громадські пасовиська, і незабаром її вкрила хмара червоної від ранкового сонця куряви. Тільки мекання овець та гавкання собак у цьому густому тумані позначали її рух.

Скоро й пастушки погнали табуни білих крикливих гусей. Часом хтось вів на налігачі тільки корову попастися на межі, хлопчиська вели за гриви сплутаних коней на перелоги.

Скінчилась ранкова метушня, але на селі не стало тихше, бо всі збирались на ярмарок.

Минув уже тиждень, відколи чоловіки повернулися з острогу, і в Ліпцях все входило у звичну колію. Мов після великої бурі, що наробила чимало шкоди, люди, отямившись від тривоги, нарікаючи та скаржачись на долю, знову брались до виснажливої праці. Правда, не все ще йшло як слід. Чоловіки, хоч і взяли знову господарство у свої тверді руки, лінувались, проте, рано вставати, допізна вигрівались під перинами; не один частенько забігав до корчми, наче щоб почути новини про свою судову справу; дехто до полудня вештався по селу та базікав з кумами, дехто порав найневідкладнішу роботу, аби тільки зіпхнути її з плечей. Нелегко було після довгої перерви братися до діла. Та минав день за днем, і всі чимраз більше звикали до роботи, чимраз рідше з'являлися в корчмі й на вулицях, з кожним днем злидні все міцніше хапали людей за карк і хилили до землі, запрягаючи їх у ярмо тяжкої повсякденної праці.

Але сьогодні майже ніхто не вийшов на роботу — всі збирались в Тимов на ярмарок.

Цього року переднівок почався задовго до нового врожаю, і настав такий скрутний час, що в хатах стояв стогін. Ось чому кожен, в кого було що продати, поспішав на ярмарок. А дехто їхав просто для того, щоб зустрітися із знайомими з сусідніх сіл, дещо побачити й перехилити чарочку. Адже в кожного був свій клопіт, а де людям розважитись, де почути новини, як не на ярмарку чи на храмовому святі? Там і душу вилити можна і підбадьоритись.

І от тільки-но вигнали худобу на пасовиська, всі почали збиратися, запрягати коней, а ті, хто мав іти пішки, виходили з дому вдосвіта.

Першими рушили бідняки. Філіпка з плачем погнала продавати шість старих гусей, розлучивши їх з гусенятами, що тільки-но вбилися в колодочки: чоловік її вийшов з тюрми й одразу ж захворів, а вдома нічого було їсти.

Дехто вів за роги телицю. А через те що в нужди, як то кажуть, ноги довгі, а пазури гострі, то навіть криворотий Гжеля, в якого землі було цілих вісім моргів, повів на ярмарок дійну корову, а сусіда його, Юзеф Вахнік — льоху з поросятами.

Рятувалися бідняки, як могли. Не одного вже так притиснуло, що він вів на продаж останню конячину, от як Гульбас, приміром, Бальцеркова подала на нього в суд, правлячи п'ятнадцять карбованців, які він колись позичив у неї на корову, і тепер погрожувала судовим вироком. Хоч-не-хоч сів бідолаха на гнідого й поїхав його продавати, супроводжуваний плачем та зойканням усієї родини.

Вози поволі виїжджали один за одним — заможні господарі теж везли продавати, хто що мав, бо віт нагадував про податки і погрожував всякими карами. Господині їхали кожна із своїм добром: з-під хусток кудкудакали кури, сичав на возі жирний гусак, а ті що йшли пішки, несли яйця у вузликах, масло, зібране крадькома від дітей, а дехто й святкову спідницю або шматок полотна. Всіх нужда притисла, а до жнив, до нового врожаю було ще далеко.

Всі так поспішали, що навіть обідню в костьолі сьогодні ксьондз відправив раніше, ніж звичайно. Лише кілька жінок стояли навколішки біля вівтаря, не встигаючи вимовляти слова молитви, бо ледве продзвонили на піднесення чаші, як уже Амброжій став гасити свічки і брязкати ключами. Солдатка Тереза, що мала до ксьондза якусь справу, прийшла саме в ту хвилину, коли він уже йшов додому снідати. Вона не зважилась його зупинити і стала чекати біля огорожі. Нарешті ксьондз вийшов, але раніше ніж вона встигла підійти до нього, сів у бричку і наказав швидше везти себе в Тимов.

Терезка, гірко зітхаючи, довго ще дивилася на тополеву дорогу, де здійснювалася курява і сірою хмарою лягала на поля. Вози чимраз тихше торохтіли в далечині, і тільки червоні хустки жінок, які йшли одна за одною обабіч дороги, мигтіли іноді між деревами.

Незабаром у Ліпцях все затихло, навіть млин не гуркотів, і кузня була замкнена, а вулиці зовсім збезлюдніли. Ті, хто не поїхав на ярмарок, поралися на подвір'ях та на городах.

Терезка, чимось дуже стурбована, пішла додому.

Вона жила за костьолом, поряд з Голубами, в хатинці на одну кімнату з половиною сіней. Другу половину хати брат, коли ділилися, відрізав і переніс на свою ділянку, і тепер перепиляні стіни та покрівля стирчали, як зламані ребра.

Настка, що стояла на порозі, побачила Терезу — їхні хати відділяв тільки невеличкий садок.

— Ну, що він тобі прочитав? — гукнула вона, підбігаючи.

Терезка, зупинившись біля перелазу, розповіла про свою невдачу.

— А може, органіст прочитає? Він, мабуть, уміє читати по-писаному.

— Звісно, вміє, та як з порожніми руками до нього піду?

— Візьми кілька яєць.

— Мати все понесла в місто, тільки качині залишилися.

— Не турбуйся, він і качині візьме.

— Пішла б, та боюсь чогось! Якби знаття, що тут написаної — Вона дістала з-за пазухи лист від чоловіка, якого війт привіз їй учора ввечері з волосної канцелярії.— Що там може бути?

Настка взяла в неї з рук списаний аркушик, присіла під тиним навпочіпки і, розправивши листа на колінах, знову почала з великими зусиллями розбирати його. А Терезка сіла на перелазі і, підпираючи руками підборіддя, з острахом дивилася на незрозумілі рядки, з яких Настка тільки й змогла прочитати по складах: "Слава Йсу".

— Ні, далі не розберу, марно й старатися! От Матеуш напевно прочитав би!

— Ні, ні! — Терезка страшенно почервоніла й тихо попросила:

— Не кажи йому про листа, Настусю, не кажи нічого!

— По-друкованому я з кожної книжки прочитаю, літери я добре пам'ятаю, а тут нічого не можу зрозуміти: якісь закарлючки, викрутаси, наче муху хто вмочив у чорнило й пустив на папір.

— Не скажеш йому, Настусю, ні?

— Вже я тобі вчора казала, що мені до вас байдуже. Повернеться твій, все й так неодмінно виявиться! — сказала Настка, підводячись.

Терезка раптом захлинулася плачем і не могла вимовити й слова.

Настка чогось розсердилася і пішла, скликаючи дорогою курей, а Терезка, зав'язавши в хустку п'ять качиних яєць, попленталася до органіста.

Але, видно, нелегко їй було — вона раз у раз зупинялася і, ховаючись за деревами, з тривогою вдивлялася у нерозбірливі літери листа.

"А може, його вже відпускають?"

Страх стискав їй горло, ноги підгинались, а серце калатало так розпачливо, що вона прихилилася до дерев і заплаканими очима дивилася навколо, наче шукаючи порятунку.

"А може, він тільки про гроші пише!"

Вона йшла дедалі повільніше, чоловіків лист наче пік її, і вона раз у раз виймала його з-за пазухи та нарешті зав'язала у ріжок хустинки.

В органіста ніби не було нікого вдома: двері стояли відчинені навстіж, але в кімнатах було безлюдно, тільки в одній, де вікно було завішане спідницею, хтось голосно хropів під периною.

Терезка несміливо пройшла сіньми й кинула погляд на подвір'я. В кухні на порозі сиділа наймичка і, поставивши між колінами маслoбійку, збивала масло, відганяючи гілкою мух.

— А де ж хазяйка?

— На городі, зараз її почуєте!

Терезка стала збоку, бгаючи листа в руці, і нижче насунула хустку на очі, бо сонце підбилося вже височенько і визирало з-за будівель.

На ксьондзовому подвір'ї, по той бік огорожі, чути було крик свійської птиці. Качки хлюпалися в калюжах, молоді індички джерготіли десь під тиним, а старі індики,

розчепірівши крила, завзято наскакували на поросят, що брьохалися у грязюці. З клуні злітали голуби, кружляли в повітрі і білою хмарою сідали на червоний дах плебанії. З полів тягло вологим теплом, розквітлі садки купалися в сонячному світлі, і осипані цвітом яблуні виглядали з зелені, мов сніжно-білі хмарки, оббризкані червонястим промінням. Тихенько дзиготячи, бджоли летіли на роботу; то тут, то там, мов пелюстки, мигтіли у повітрі метелики; часом зграя горобців з галасом падала з дерев на тин.

У Терезки раптом полилися з очей сльози.

— Органіст удома? — спитала вона, відвернувшись.

— Де ж йому бути? Ксьондз поїхав, от він і вилежується, мов кабан!

— А ксьондз, певно, на ярмарок поїхав?

— Авжеж, бика хоче купити.

— Бика? Мало хіба в нього худоби?

— Хто багато має, тому ще більше хочеться,— буркнула наймичка.

Терезка помовчала. Гірко їй стало від думки, що от у людей усього вдосталь, а вона ледве животіє і не раз голодує.

— Хазяйка йде! — гукнула наймичка і так завзято заколотила кописткою в маслобійці, що аж сметана розбризкалась навколо.

— Це твої штучки, ледацюго! Ти навмисне пустив кобилу в конюшину! — залунав у саду верескливий голос органістихи.— Не хотів на переліг вигнати! Господи милостивий, ні на кого покластися не можна! Не менш як два сажні конюшини пропало! Стривай, скажу дядькові, то він тобі, дармоїдові, такого лупня дасть — довго пам'ятатимеш!

— Я її вигнав на переліг і власними руками спутав та прив'язав до кілочка.

— Не бреш! От дядько зараз з тобою поговорить!

— Кажу вам, тітонько, я її в конюшину не пускав.

— А хто ж? Може, ксьондз? — ущипливо спитала тітка.

— Вгадали: ксьондз своїх коней випаса у нашій конюшині,— сказав Міхал голосніше.

— Здурів хлопець! Заткни пельку, бо ще хтось почує!

— Не буду мовчати, у вічі йому скажу, бо сам бачив! От ви мене лаєте, а ксьондз конюшину кіньми столочив. Прийшов я вдосвіта за нашими кіньми, гнідий лежав, а кобила паслась. Вони там і були, де я їх залишив на ніч. Слідів там багато, можете перевірити — ще свіжі.

Розпутав я їх, сів на гнідого — аж дивлюсь; у нашій конюшині чийсь коні пасуться. Ще тільки-тільки розвиднялось, я стежкою підібрався до ксьондзового городу, щоб їх перейняти. Виходжу на стежку біля Клембів, а там ксьондз стоїть з молитовником, оглядається навкруги та раз у раз батогом заганняє коней ще далі в конюшину...

— Тихо, Міхале! Чувана це річ, щоб сам ксьондз... Давно я казала, що сіно наше торік... тихо, там якась молодиця стоїть!

Вона поспіхом пройшла вперед, а тут якраз і органіст прокинувся і став кликати Міхала.

Терезка подала хазяйці вузлик з яйцями і, уклонившись низенько, боязко попросила прочитати їй листа від чоловіка.

Та наказала їй почекати. Минуло чимало часу, поки її покликали в кімнату. Органіст, зовсім розкислий, у самій білизні, попиваючи каву, став читати вголос листа.

Терезка слухала з завмерлим серцем. Чоловік писав, що в жнива повернеться додому разом з Кубою Ярчиком з Вольки та Гжелею Бориною. Лист був ласкавий, чоловік запитував про її здоров'я, про все, що діється вдома, посилав вітання знайомим і, видно, дуже радий був, що швидко повернеться. Наприкінці кілька слів приписав Гжеля — просив повідомити батька, що незабаром приїде. Бідолаха не знав, що сталося з Мацеєм.

Але Терезку теплі, ласкаві чоловікові слова шмагали, наче батогом, пригинали до землі. Вона стримувалась, щоб не помітили інші, намагалася спокійно прийняти страшну звістку, але зрадливі сльози гарячими струмочками текли по щоках.

— Ач як радіє, що чоловік повернеться! — глузливо пробурмотіла органістиха.

У Терезки сльози сипнули градом. Втекла, сердешна, щоб не заридати вголос, і довго ховалася під чийось тином.

— Що мені, сироті, тепер робити? Що? — шепотіла вона, охоплена безнадійним розпачем.

Ясна річ, повернеться чоловік і про все довідається!

Жах лютим вихором охопив Терезку. "Ясек добрий, хороший, але завзятий, як усі Плошки: образи не подарує, ще, може, уб'є Матеуша! Господи спаси, помилуй!" Про себе вона не думала.

Ридаючи і терзаючись цими думками, вона якось непомітно опинилася в Борини. Ганки вдома не було, вона ще раненько поїхала до міста. Ягна робила щось у матері, і вдома були тільки Юзя і Ягустинка, — вони відбілювали на сонці полотно, розстеляючи його мокрим у садку.

Терезка розказала про Гжеля і хотіла одразу ж піти, але Ягустинка відвела її вбік і сказала неголосно їй на диво лагідно:

— Опам'ятайся, Терезко! Май розум, адже злих язиків не відріжеш!.. Повернеться Ясек — хоч би що, а дізнається. Ти про те подумай, що любчик — на місяць, а чоловік — на все життя! Я тобі добра бажаю.

— Що ви таке кажете? — белькотіла Терезка, наче не розуміючи, про що йдеться.

— Не вдавай дурненьку! Про вас усі знають. Прожени ти Матеуша, поки є час, — тоді Ясек людям не повірить: він за тобою скучив; ти йому, що схочеш, утовкмачиш. Матеуш звик до твоєї перини — але ж не приріс він до неї, прожени його, поки не пізно! Не бійся, і Ясек теж неабихто. А кохання мине, як учорашній день, не втримаєш його, хоч би й життям за це заплатила. Кохання — однаково що жирна приправа до святкового обіду; їстимеш її щодня, вона тобі швидко надокучить і відригатися буде. От люди кажуть: "Кохання — сльози, а шлюб — домовина!" Може, воно й правда, та домовина ця з чоловіком і дітьми краща, ніж вільне життя на самоті. Ти не рюмсай, а рятуйся, поки не пізно! Якщо чоловік тебе через це кохання покине та з хати вижене,

куди підеш? По чужих людях, на посміховисько, на погибель! Еге, проміняв дядько сокиру на паличку! Впадеш з воза, то біжи потім за розворою, висолопивши язика! Проти вітру швидко дух перехопить, з сил виб'єшся, а не доженеш! Дурненька ти, дурненька! Кожен чоловік штани має, байдуже — Матеушем його звуть чи Кубою! Кожен присягається, поки свого не доб'ється, кожен — як мед, поки ти йому люба. Ти поміркуй та гарненько це запам'ятай. Я ж тобі дячина і добра бажаю!

Але Терезка вже не могла втриматися — втекла в поле і, заховавшись у житі, дала нарешті волю сльозам і горю.

Даремно силкувалася вона подумати над тим, що казала їй Ягустинка, — щохвилини її проймала така туга за Матеушем, що вона з риданнями качалась по землі, мов поранений звір.

Тільки лемент, який почувся поблизу, примусив її схопитися десь — начебто біля війтової хати — чути було люту сварку. І справді, це сварилася війтиха з Козловою, лаючи її на всі заставки.

Кожна біля свого тину — по обидва боки вулиці — в напнутих поверх сорочок самих спідницях, вони стояли і, задихаючись від люті, лаялись, як тільки могли, погрожуючи кулаками.

Війт запрягав коней у бричку, зрідка перемовляючись якимсь словом з чоловіком із Модліци. А той, сидючи на ґанку, аж ногами тупотів від задоволення, вигуками під'юджуючи жінок їхнє верещання розлягалось далеко, аж люди почали збігатися, мов на видовище. Чимало глядачів стояли вже на вулиці; біля всіх сусідніх тинів, з-за кожного рогу визирали голови.

Ох, і лаялися ж вони! Війтова жінка, завжди тиха й миролюбна, сьогодні наче сказала і шаленіла чимраз більше. Козлова навмисне давала їй накричатись, а тоді слово за слово, спокійно дошкуляла їй глузливими зауваженнями.

— Репетуйте собі, пані війтова, репетуйте, вас жоден пес не перегавкає!

— Хіба це вперше чи, може, вдруге? Тижня не минає, щоб у мене з хати що-небудь не пропало! То курка, то курчата, то качка, навіть стара гуска! А з городу, з садка скільки поцуплено — і не злічити! Щоб ти вдавилася моїм добром! Щоб тебе скрутило! Щоб ти під тином здохла!

— Каркайте, вороно! Кричіть! Може, вам від цього полегшає, пані війтова!

— А сьогодні, — звернулася війтиха до Терезки, що саме проходила дорогою, — винесла я вранці білити п'ять шматків полотна. Приходжу після сніданку мочити їх — аж одного не вистачає! Шукаю — ніде нема, мов крізь землю провалився! А я ж полотно камінням пригнітила, і вітру немає! Полотно тонке, ляне, не згірш купованого — і пропало!

— Очі салом запливли, наче у свині, от і недогледіла!

— Це ти моє полотно вкрала! — заверещала війтова жінка.

— Я вкрала?! Ану скажіть-но це ще раз, скажіть!

— Злодійка! Перед усім світом скажу! Поженуть тебе в кайданах у тюрму, тоді, небійсь, признаєшся!

— Злодійкою мене називає! Чуєте, люди добрі?! Богом свідчусь, подам до суду! Всі чули? Я вкрала? А свідки в тебе є? Ти, торбо з салом!

Війтиха, схопивши якогось кілка, вибігла на вулицю. Наскакуючи на Козлову, мов оскаженіла собака, вона репетувала:

— Я тобі палкою доведу! Я тобі засвідчу! От як дам...

— Ану підійди, пані війтова! Торкни тільки мене, свиняча кумо! Торкни, опудало собаче! — звереснула й Козлова.

Вона відштовхнула чоловіка, коли той хотів був її втримати, і, взявшись у боки, підступила ще ближче, насмішкувато вигукуючи:

— Вдар мене, вдар! Тоді й сама не минеш криміналу, пані війтова!

— Заткни пельку, бо я тебе раніше до буцегарні запакую! — гримнув війт.

— Скажених собак замикай, це твоя справа! А жінку свою краще тримай на прив'язі, щоб на людей не кидалась! — репетувала Козлова, геть знавіснівши.

— Опам'ятайся, жінко, з тобою начальство говорить! — грізно сказав війт.

— Знаєш, де в мене таке начальство! Бачили його, ще страхати мене буде! Сам, може, полотно забрав — якісь своїй хвойді на сорочку! Видно, громадських грошей уже не вистачило, пропив ти їх, п'янице! Знаємо, що ти виробляєш! Посидиш і ти, пане начальнику, ой, посидиш!

Тут уже і війтові, і його жінці урвався терпець, і вони напали на Козлову, як вовки. Жінка перша стукнула її кілком по голові і з диким вереском вчепилася в волосся а війт почав молотити кулаками, куди попало.

Бартек кинувся на допомогу жінці. Всі четверо збилися в клубок, і не розібрати було, чиї кулаки молотять, наче ціпами, чиї голови мотаються, хто кричить. Вони перекотилися від тину на вулицю, мов підхоплений вітром сніп, і кінець кінцем попадали на землю, здіймаючи куряву, і стали качатися по вулиці, лупцюючи одне одного та безтямно репетуючи.

Часом хтось виривався з купи або всі підхоплювалися на ноги й, хапаючи що попало, періщили одне одного, шарпали за волосся, за одержу.

Лемент розлягався на все село, перелякані кури кудкудакали по садках, собаки гавкали, а сусідки, голосячи, безпорадно тупцяли навколо, аж поки прибігли чоловіки й розборонили всіх.

Скільки було прокльонів, плачу, погроз — і словом не сказати! Сусіди поспіхом розбіглись, щоб не потрапити в свідки, і розповідали всім потай, як війт та війтиха побили Козлову.

Незабаром війт з опухлим обличчям, взявши з собою дружину, яка була чисто вся побита й подряпана, перший поїхав подавати позов. А через годину рушили Козлови: старший Плошка залюбки запропонував без грошей відвезти їх у місто, щоб зробити "дружню послугу" війтові.

Вони поїхали в такому вигляді, як були після бійки, не змивши з себе навіть грязюки, і навмисне їхали через усе село помаленьку, щоб дорогою можна було всім розказати, як їх побили, показати рани кожному, хто тільки хотів дивитися.

У Козла голова була розтята до кістки, і кров заливала обличчя, шию і груди, які визирали з-під роздертої сорочки. Не так уже йому боліло, але він щохвилини обмацував себе і несамовито репетував:

— Ох, боже мій! Не витримаю! Всі ребра мені переламав! Рятуйте, люди, рятуйте, бо вмираю!

А Магда жалібно вторувала йому, голосячи:

— Кілком його лупцював! Цить, бідненький мій, цить! Побив він тебе, як собаку, але є ще суд і кара на розбишак, є! Цить, кажу, дорого він за це заплатить! Хотів на смерть його вбити — люди бачили! Ледве відборонили! Всі це на суді чесно засвідчать.

Магда й сама була так побита, що її ледве можна було впізнати, їхала вона без хустки, і видно було, що коси в багатьох місцях повисмикувані разом із шкірою, вуха надірвані, очі залиті кров'ю, і все обличчя так подряпане нігтями, наче по ньому борона проїхала. І хоча всі знали, яке зілля ця баба, не один щиро жалів її.

— Так людей покалічити — ну-ну!

— Гріх і ганьба! Адже ледве живі обоє! І різник так не зуміє! Панові вїту все можна — хіба він не начальство, не урядова особа! — ехидно говорив Плошка, звертаючись до людей.

І так він цим усіх сколошків, що довго ще після від'їзду Козлових село не могло заспокоїтись.

Терезка, яка з остраху десь заховалася під час бійки, вилізла зі своєї схованки тільки тоді, коли обидві сторони вже поїхали подавати до суду.

Вона одразу ж зайшла до Козлів, бо Бартек був її двоюрідний брат. В хаті не було нікого, тільки на подвір'ї під стіною хати сиділо троє дітей-підкидьків, яких Магда привезла з Варшави.

Діти, притулившись одне до одного, жадібно гризли напівсиру картоплю, галасливо відбиваючись від поросят. Вони були такі худенькі, нещасні і брудні, що в Терезки серце стислося від жалю. Вона перенесла дітей у сіни і, замкнувши двері, помчала додому з новинами.

У Голубів вона застала лише Настку.

Матеуш ще до сніданку пішов до Стаха, зятя Билиці, вони удвох оглядали зруйновану хату й радились, як її відбудувати. Билиця ходив за ними і час від часу додавав своє слово.

А пан Яцек, своїм звичаєм, сидів на порозі, кутив і підсвистував голубам, що кружляли над черешнями.

Наближався полудень, було дуже тепло, нагріте повітря мерехтіло над полями й переливалося, як вода. Лани й сади задивилися на сонце, часом з черешні сипався цвіт, пурхаючи по траві, як біло-рожеві метелики.

Матеуш скінчив огляд і, постукуючи сокирою по стінах, сказав рішуче:

— Все струхлявіло, сама порохня, нічого з цього не вийде! Шкода праці.

— Може, докупити трохи деревини, і тоді... — благально сказав Стах.

— Докупіть на цілу хату, а з цієї трухлявини не вибереш жодної цілої балки.

— Бійтеся бога!

— Адже деякі балки ще витримають, тільки наріжні треба дати нові. І стіни підпорами підперти та клямрами стягти...— бурмотів старий Билиця.

— Якщо ви такий майстер, будуйте собі самі, а я з порохні не вмію! — сердито сказав Матеуш, одягаючи куртку.

Підійшла Веронка з дитиною на руках і заголосила:

— Що ж ми тепер робитимем, що?

— Зо дві тисячі злотих на нову хату потрібно, не менше! — заклопотано зітхнув Стах.

— А якщо тільки одну кімнату з сінцями?

— Трохи деревини можна було б привезти з нашого лісу... а решту докупимо. Тоді вистачило б. Попросити хіба у волості?

— Як же, дадуть вам зараз, коли за ліс судяться! Навіть сушняк збирати заборонили. Почекайте, поки справа скінчиться,— радив Матеуш.

— Еге, чекай хтозна-чого! А де ж ми взимку подінемося, де? — гукнула Веронка і гірко заплакала.

Всі мовчали. Матеуш збирав свій теслярський інструмент. Стах чухав потилицю. Билиця, сховавшись за ріг, витирав очі, і в похмурій тиші чути було тільки схлипування Веронки.

Раптом пан Яцек підвівся і голосно сказав:

— Не плачте, Веронко, дерево на хату знайдеться. Всі, пороззявлявши роти, приголомшено дивилися на нього. Матеуш перший отямився і зареготав:

— Розумний обіцяє, а дурень радіє! Самому приткнутись ніде, а іншим хати роздає! — гостро сказав він, спідлоба дивлячись на пана Яцека.

Але той, не відповівши нічого, знову сів на порозі, закупив цигарку і, поскубуючи борідку, втопив погляд у небо.

— Почекайте трохи, він вам незабаром і цілий фільварок пообіцяє,— засміявся Матеуш, здвигнувши плечима, і одразу ж пішов, звернувши на стежку за клунями.

Сьогодні на городах працювало мало людей. Тільки де-не-де здалека мигтіла червона спідниця та кілька чоловіків поралися по господарству: один лагодив покрівлю, другий щось майстрував у воротах клуні, які виходили в поле.

Матеуш не поспішав. Він залюбки зупинявся поговорити із стрічними про бійку вїйта з Козлом, весело шкірив зуби до дівчат та загравав із ними, а молодиць розважав жартами, такими масними, що на городах не вгавав сміх.

Не одна молодиця, зітхаючи, дивилася йому вслід, бо хлопець він був гарний, високий, як дуб, і над усіма ліпецькими хлопцями король: перший після Антека силач, танцюрист не згірше Стаха Плошки, і розумник. А до того ж майстер на всі руки: міг і воза змайструвати, і піч змурувати, і хату поставити, і на флейті грав добре. Хоча землі в нього майже не було і гроші не трималися,— надто вже він був щедрий,— не одна мати охоче пропила б із ним хоч ціле теля, аби тільки віддати за нього дочку. І не одна дівчина не відмовляла йому багато в чому, сподіваючись, що він після цього швидше

одружитися з нею.

Але всі їх намагання були марні. Він пив з молодицями, гуляв з дівчатами, а від одруження відкручувався, як в'юн.

— Обрати одну нелегко, всі гарні, а підростають іще кращі... то я вже почекаю! — говорив він свахам, коли вони радили йому то одну, то другу дівчину.

А цієї зими він злигався з Терезкою і жив з нею мало не на очах у всього села, не звертаючи уваги на плітки й погрози.

— Приїде Ясек, я її йому поверну, він іще мені пляшку горілки поставить за те, що я його жінку глядів,— кепкував він у гурті приятелів скоро після того, як вийшов з тюрми. Терезка йому вже надокучила, і він чимраз більше уникав її.

От і зараз він пішов додому довшою дорогою, щоб пожартувати з дівчатами, а як пощастить, то й ущипнути котрусь. І зовсім несподівано здибав Ягусю: вона полола материн город.

— Ягусю! — скрикнув він радісно.

Ягуся випросталась — наче струнка рожа виросла над грядкою.

— Оце тільки тепер мене побачив? Бач, який швидкий; цілий тиждень вже на селі і тільки тепер...

— Та ти ще краща стала,— захоплено шепнув він.

Спідниця в неї була підтикана до колін, з-під червоної хусточки, зав'язаної під підборіддям, синіли величезні променисті очі, білі зуби блищали між вишневими устами, а зарум'яніле, мов яблучко, чарівне личко так і просило поцілунків. Гордо взявшись у боки, вона так пильно дивилась на Матеуша, що того пройняв дрож, він глянув навколо і підійшов ближче.

— Цілий тиждень тебе шукаю, виглядаю скрізь — і все даремно!

— Бреши собаці, може, повірить! Кожен вечір шкирить зуби біля перелазів, кожен вечір до іншої залицяється, а тепер буде мене морочити!

— Оце так ти зустрічаєш мене, Ягусь!

— А як же тебе зустрічати? Може, в ноги тобі вклонитися та дякувати за те, що згадав про мене?

— Не так ти мене торік зустрічала!

— Це було торік — тепер інакше! — Вона відвернулась, ховаючи обличчя, а Матеуш раптом ступнув до неї і жадібно обняв.

Вона сердито випручалась.

— Не чіпай! Терезка мені за тебе очі видряпає!

— Ягусь! — стогоном вихопилося в Матеуша.

— Іди з ніжностями до своєї солдатки! Догоджай їй, поки чоловік не повернеться. Годувала тебе в острозі, витрачалась, то відробляй тепер!

Вона шмагала його цими словами, як батогом, і стільки в них було презирства, що в Матеуша відібрало мову.

Від сорому він почервонів, як буряк, знітився і втік.

А Ягна, хоч і сказала те, що думала та що подумки говорила Матеушеві цілий

тиждень, але одразу ж пожалкувала: не сподівалась вона, що він розсердиться і піде.

"Дурний! Адже я це тільки так собі сказала, без усякої злоби! — думала вона, з жалем дивлячись йому вслід.— І чого він так образився?"

— Матеуш!

Але Матеуш не чув, він біг садом, наче його нацькували собаками.

— Зла оса! Стерво! — бурмотів він. Але гнів його поступово змінювався подивом. Адже Ягна завжди була ляклива, мов трусик, рота розтулити не сміла. А тепер прогнала його, як собаку! Сором пік його; він навіть подивився круг себе — чи не чув хто, як вона його паплюжила!

"Терезкою дорікає... дурна! Що мені ця солдатка? Забава, та й годі! А як вона очима блиснула! Як гарно взялася в боки! Яким жаром віяло від неї! О господи, від такої і по пиці дістати не сором, тільки б дістатися до меду..." Такі думки розпалили в ньому жадання, і Матеуш, підходячи до хати, мимоволі уповільнив ходу.

"Сердиться за те, що я її забув... Правда, я винен... І за Терезку...— він зморщився, наче оцту сьорбнув.— Надокучила ця плакса, остогидло їй постійне скиглення. Не вінчавсь я з нею, то й не повинен вік за неї триматися, мов за коров'ячий хвіст! Адже в неї чоловік є! Ще дочекаюся, що ксьондз почне вчитувати з амвона! З такою і сам розкиснеш! Ну їх під три чорти, цих жінок!"

Вдома він нагримав на Настку за те, що обід іще не готовий, і зайшов до Терезки. Вона саме доїла корову в саду і, почувши його кроки, підняла на нього сумні очі, ще вогкі від сліз.

— Чого ревла?

Вона тихо виправдувалась, не зводячи з нього закоханих очей.

— Ти б краще на вим'я дивилась,— цвіркаєш молоком на спідницю!

Він був сьогодні суворий і такий недобрий, що Терезка сушила голову, гадаючи, що з ним. Вона вся знітилась, мов зляканий трусик, і замовкла зовсім, помітивши, що від кожного її слова Матеуш дратується та блискає очима.

Матеуш удавав, що шукає чогось у садку й біля хати, а сам крадькома придивлявся до неї, дивуючись чимраз більше:

"Та де ж у мене очі були? Таке захляле, шкіра та кістки! Ні риба, ні м'ясо! Приворожила мене, мабуть, чи що? Але вже того не буде, ні".

Очі в неї, правда, були гарні, не гірші, ніж у Ягусі, величезні, блакитні, як небо, відтінені чорними бровами.

Але, зустрічаючись з ними, Матеуш мимоволі відвертався і лаявся:

"Ач витріщає баньки, як теля, коли хвіст задер! От на злість не гляну на тебе! Не привабиш мене, ні!" Її пильні погляди дратували його, викликаючи ще більший гнів.

Обідали вкупі, але він ні разу не заговорив до Терезки, не глянув навіть у її бік, і тільки весь час бурчав на сестру:

— Пес не став би їсти такої каші, як вугіль!

— Ну, що ти, Матеуше! Трішечки тільки підгоріла та наче в зуби коле!

— Ти зі мною не сперечайся! Мухами її затовкла, їх тут більше, ніж сала!

— Вже й мухи йому заважають! Вередливий який! Не отруїйся! А коли Настка подала капусту, він став вимовляти, що сало старе:

— Щмаровидлом засмажити, і то, мабуть, гірше не буде!

— Полижи вісь, то побачиш, а я не хочу! — відрубала Настка. Він прискіпувався до всякої дрібниці і продовжував злоститись.

Терезка весь час мовчала, але після обіду він взявся і до неї. Побачив, що її корова третєся об рїг хати.

— От, обросла гноєм, мов корою! Не можеш її обтерти, чи що?

— Мокро в хліві, от вона й брудниться.

— Мокро! В лїсі підстилки скільки хоч. А ви собі чекаєте, щоб її хто-небудь позгрібав та додому привіз. Адже в корови боки прїють від гною! Стільки жінок у хаті, а порядку немає! — гримав Матеуш, а Терезка лагідно мовчала, не сміючи навіть боронитися, і тільки очима благала пожаліти її.

Тиха, поступлива й працювита, мов мурашка, вона навіть рада була, що Матеуш забрав над нею владу і так суворо порядкує. А Матеуша ця покїрність злостила чимраз більше, дратували її закохані, боязкі погляди, безшумні рухи, покїрний вигляд, сердило, що вона завжди крутиться біля нього. Йому хотїлося крикнути, щоб вона пішла геть!

— Ех, щоб ви всі повиздыхали, пся крев! — вихопилося в нього нарешті, і, навіть не перепочивши, він зібрав свій інструмент і пішов до Клембів, де була якась робота.

У Клембів ще обїдали, сидячи на подвір'ї. Матеуш закурив і сїв на призьбі.

Говорили про Гжелю Борину, який от-от мав повернутися з війська.

— А він уже відслужив строк? — байдуже спитав Матеуш.

— А ти хїба не знаєш? Повертається разом з Терезчиним Ясеком та Ярчиком з Волі.

— Пише, що в жнива приїде. Терезка бігала сьогодні з листом до органіста, щоб прочитав їй. Він мені казав...

— От так новина! Ясек повертається! — мимоволі вихопилося в Матеуша.

Клемби замовкли і переглянулись, а жінки аж зашарїлися, ледве стримуючи сміх. Матеуш, нічого не помічаючи та ніби дуже зрадївши, сказав спокійно:

— Це добре, що приїде. Може, перестануть брехати про Терезку. Всі так здивувалися, що навіть їсти покинули, і ложки наче повисли в повітрі. А він, зухвало поблизкуючи очима, провадив далі:

— Знаєте, як її паплюжать! Мені до неї діла немає, хоч вона нам і рідня по батькові, але, якби на мене, я зумів би пліткунам роти позатикати, пам'ятали б вони мене! А вже жінки, то найгірші, жодної не проминуть. Хоч би вона була біла, як сніг, однаково грязюкою обїллють!

— Певно, що так! Певно! — підтакували йому, не підводячи очей від мисок.

— А що, були ви вже в Борини? — спокійно спитав Матеуш у Клемба.

— Все збираюсь, та щодня щось та перешкодить...

— Він за всіх постраждав, а ніхто про нього й не згадає!

— А ти сам до нього заходив, га?

— Еге, піду, скажуть, що до Ягни...

— Ач який обережний — наче дівка після гріха, як із нею лихо скоїться! — зауважила стара Агата, сидючи біля тину з мисочкою на колінах.

— Надокучило мені це гавкання!

— І вовк угамується, як зуби зогниють! — засміявся Клемб.

— Або коли він барліг собі підшукає,— підказав Матеуш.

— Еге, значить, ти от-от кого-небудь посватаєш! — пожартував Клембів син.

— Аякже! Весь час ходжу й міркую, до кого б старостів з горілкою засилати.

— Швидше вибирай, а мене в дружки клич, Матеуше! — пискнула найстарша дочка, Кася.

— Еге, легко сказати — вибери, коли всі дівки в нас мов одна, всі хороші! Магдуся — найбагатша, але в неї вже зубів немає і з очей тече. Уліся — мов квіточка, та одне стегно в неї товще від другого, а посагу тільки бочка капусти. Франка — з приплодом. Марися надто вже до парубків добра. А Євка, хоч і має цілих сто злотих, і все мідяками, та, проте, ледача, любить під периною вилежуватись. І всі хочуть смачно їсти, солодко пити й нічого не робити. Не дівчата — чисте золото. А ще інші є — то в тих перини занадто для мене короткі!

Гримнув такий дружний сміх, що аж наполохані голуби злетіли з даху.

— Правду кажу! Я вже не в одній приміряв: перини мені й до колін не доходять, як же я взимку спатиму? У чоботях, чи що? Клембова вчитала йому за те, що він говорить таке при дівчатах.

— Та я для сміху тільки сказав... Адже добрі жарти не шкодять і під периною.

Дівчата понадувалися, мов індички.

— Скажіть, який перебірливий! Ще буде всіх ганити! Якщо тобі в Ліпцях дівок мало, то шукай по інших селах! — напалися вони на нього.

— Є вони і в Ліпцях, є: у нас стару дівку легше знайти, ніж злотий. Продаються по дидеку [6], та ще й могорич з батька на додачу. Тільки б покупці знайшлися! Добра цього стільки, що на селі від дівочого вереску сховатися ніде. І як тільки настає субота — у кожній хаті вже з самого ранку чепуряться, миються, стрічки в коси вплітають та по садах курей ловлять, щоб обміняти їх у Янкеля на горілку. А з самого полудня з-за хат на всі боки виглядають, чи не йдуть звідкілясь старости! Чув я, нібито деякі навіть з дахів хустками вимахують та верещать: "До мене, Мацюсь, до мене!" А матері їм допомагають: "До Касі іди, Мацюсь, до Касі! Додам до посагу сир і десяток яєць! До Касі!"

Матеуш розповідав так кумедно, що Клембові сини аж лягали від сміху, але дівчата зняли такий обурений вереск, що старий навіть гримнув на них:

— Ану цитуйте! Скрекочуть, мов сороки на дощ

Але вони не відразу заспокоїлись, і Клемб, щоб припинити цей галас, спитав у Матеуша:

— А ти бачив, як вийт сьогодні воював?

— Ні. Кажуть, Козлам здорово попало.

— Так, відчухрав він їх — далі нікуди! На них дивитися страшно! Розходився наш вїйт, ну-ну!

— Від громадського хліба його розпирає — от і брикає.

— А головне, що він нікого не боїться. Хто йому відсіч дасть? Інший за таку штуку добре б заплатив, а в нього й волосинка з голови не впаде. З начальством кумається, от і робить у волості, що схоче.

— Бо ви, як вівці,— дозволяєте такому над собою командувати! На всіх плює, чваниться, з вони ладні йому чоботи цілувати!

— Якщо ми самі його обрали, значить і шанувати повинні!

— Хто його посадив, той і скинути може.

— Годі тобі, Матеуше, не кричи: ще дійде до нього!

— Ну то й що! Донесуть йому, то й знатиме! Нехай тільки мене зачепить!

— Мацей хворий, от і нікому вїйта приборкати. А посади цієї ніхто не хоче, бо кожен ледве із своєю роботою може впоратися,— тихо сказав Клемб, підводячись з лави.

За ним повставали інші й порозходились — хто ліг відпочити, хто, розпустивши пояс, вийшов на вулицю розім'яти кістки, дівчата пішли на став мити горщики та заразом посидіти там у холодочку й погомоніти. Матеуш почав обтісувати підпірки для хати, а старий Клемб закурив люльку й присів на порозі.

— Хто про інших тільки дбає, того нужда перемагає! — буркнув він, з насолодою попихкуючи люлькою.

Сонце стояло вже над хатою, після полудня почало припікати; нерухомо застигли садки, між стовбурами грало сонячне проміння, безшумно опадав на траву цвіт, на яблунях дзижчали бджоли, крізь гілки поблискував став. Навіть птахи примовкли і післяполуднева тиша, сонна, солодка, оповила все навколо.

Клемб, щоб не задрімати, почвалав до ями з картоплею.

Повертаючись звідти, він чомусь завзято попихкував пригаслою люлькою і спльовував, рухом голови відкидаючи волосся, що падало на лоб.

— Ну що, дивився? — спитала жінка, виглянувши з сіней.

— Дивився... Якщо тільки раз на день варити, вистачить до нової.

— Та ти що! Раз на день! Всі молоді, здорові, їм їсти треба!

— Ну, то не дотягнемо. Стільки душ — десять ротів! І всі їдці непогані. Треба щось придумати.

— Може, теличку продати хочеш? То щоб знав — я цього не допущу! Що хочеш роби, а телиці не дам! Затям це собі!

Клемб замахав на неї руками, наче відганяючи надокучливу осу, і, коли вона пішла, став розпалювати люльку.

— Чортове насіння! Як злидні прикрутять, то й теличка твоя — не ікона!

Сонце сліпило очі, а заховатися від нього було ніде — тінь була надто коротка. Клемб тільки повернувся до нього спиною і, розпустивши пояс, попихкував чимраз рідше й лівніше. Під стріхою вуркотали голуби, а тихий шелест листя так заколисував,

що старий почав клювати носом.

— Томаше! Томаше!

Він розплющив очі. Біля нього сиділа Агата й тривожно дивилась йому в обличчя.

— Тяжкий буде у вас переднівок,— почала вона тихо.— Якщо хочете... в мене є трохи грошей, виручу я вас. Збирала їх на похорон, але, якщо вже так треба, позичу вам, а теличку шкода. При мені її торік улітку корова привела... і молочної породи. Може, бог дасть, доживу, то ви мені з нового врожаю віддасте. У свого й господареві взяти не соромно! От візьміть,— вона всипала йому в пригорщу злотих, всього карбованців на три.

— Не треба, сховайте. Як-небудь обійдусь.

— Беріть, беріть, я ще з півкарбованця добавлю,— тихо просила Агата.

— Бог вам відплатить. Ач яка ви добра!

— Беріть вже для рівного рахунку всі тридцять злотих! — вона діставала з хусточки по п'ятаку і давала йому в руки.— Беріть! — просила жалібно, стримуючи сльози: у неї душа щеміла, наче вона кожен злотий віддирала від серця.

Монети спокусливо поблискували на сонці. Томаш навіть очі примружив, з насолодою перебираючи їх, такі вони були новенькі й чисті, і важко зітхав, борючися зі спокусою. Але кінець кінцем відвернувся і пробурмотів:

— Захуйте їх гарненько, бо ще підгледить хтось і вкраде. Агата ще просила його тихенько, але більше для годиться; він не відповідав нічого, і вона поспіхом стала зав'язувати у хусточку свій скарб.

— Чого це ви не живете у нас? — запитав Клемб трохи згодом.

— Як же, робити я не можу, навіть гусей доглядати не здужаю... Навіщо ж я дурно ваш хліб їстиму? Слаба я стала, з дня на день кінця чекаю. Звісно, хотілося б у рідних померти... Хоча б навіть у тій загорожі, де телиця стояла... та де там... вам такий клопіт і турбота! А на похорон у мене є цілих сорок злотих! І на панахиду вистачить... щоб усе, як у людей... І перину б я вам віддала. Не бійтесь, я тихенько засну, ви й незчуєтесь... Швидко вже, швидко...— несміливо бурмотіла Агата, з тремтячим серцем чекаючи, що він згодиться і скаже: "Залишайтеся".

Але Томаш не обізвався й словом, наче не розумів, до чого вона хилить. Потягався, позіхав, потім тихцем став пробиратися повз хату до клуні — полежати на сіні.

— Такий господар... звісно... А я жебрачка...— тихо й скорботно шепотіла Агата, заплаканими очима дивлячись йому вслід.

Поволі почапала вона з двору, часто кашляючи і сідаючи перепочити на березі ставу. Знову, як щодня, пішла по селу питатися, де б можна було вмерти, де її поховать "по-хазяйськи", без обману.

Блукала, шукаючи таких добрих людей, снувала між хатами, як легке осіннє павутиння, що летить і не знає, де зачепиться.

Людей це тішило, і вони для розваги переконували бідну старчиху, що вона повинна залишитися в родичів, а Клембам, нібито по-дружньому, говорили:

— Адже рідня вона вам... Та й гроші на похорон у неї є, і довго вона у вас не

прогостює. Де ж їй іще притулитися?

Всі ці міркування спали на думку Клембовій, коли чоловік розповідав їй про сьогоднішню Агатину пропозицію. Вони вже лежали в ліжку. Коли діти заснули, вона пошепки стала умовляти Томаша:

— Місце знайдеться. Вона в сінцях може полежати, а гусей під повітку виженемо... Скільки там вона з'їсть! Довго не протягне... На похорон у неї є... І люди не будуть судити. Та й перину не треба буде віддавати... Така на дорозі не валяється!..

Але Клемб тільки захропів у відповідь. І тільки вранці сказав:

— Якби в Агати не було ні копійки, я б її прийняв до хати — нічого не вдієш, на те воля божя! Ну, а так люди скажуть, що ми на оті її кількоро злотих знадились... І так уже пащекують, що вона для нас жебрати ходить... Не можна!

Клембова звикла в усьому слухатися чоловіка. Вона тільки з жалем зітхнула, згадавши про перину, і пішла квапити дочок, щоб ішли садити капусту.

День, так само, як і вчора, був гарний, сонячний — справжній травневий день. Тільки вітер свавільно пустував на полях, та колосся хвилювалося, мов розколихані води. В садках шуміли дерева, рясно посипаючи землю білими пелюстками, віяли пахощами пишні, важкі грона бузку й черемхи. Повітря було настояне на запахах землі й квітів. З пасовиськ біля самого лісу вітер доносив пісні, в кузні дзвеніли молоти. На дорогах було людно й гамірно: жінки йшли на капустяні поля, несучи розсаду в кошиках і решетах, вони голосно розповідали одна одній про вчорашній ярмарок та війтову справу.

Швидко, раніше ніж висохла роса, на чорних, покраяних борознами, смужках, в яких виблискувала на сонці вода, зачервоніли жіночі спідниці, зарябіли хустки.

Клембова з дочками теж пішла туди, а Клемб, разом з Матеушем і хлопцями, заходилися ставити підпори під хату.

Та коли сонце почало припикати, старий покинув роботу на синів, покликав Бальцерка і вони вдвох пішли провідати Борину.

— Гарна година, куме! — промовив Клемб, беручи понюшку тютюну.

— Та непогана. Тільки б спеки не було!

— Навкруги скрізь дощі, то вони й нас не минуть.

— Вже треба, бо осельні на деревах повно — видно, посуха буде.

— А ярина запізніла, коли б не згоріла.

— Та, може, господь не попустить... Ну, а що там на ярмарку, куме? Дізналися хоча б щось про коня?

— Де там!.. Дав я уряднику три карбованці, обіцяв пошукати.

— Ніякого захисту немає! Живеш завжди під страхом, як заєць, і ніхто не допоможе!

— А вїт у нас... сидить, як цяця,— обережно шепнув Бальцерк.

— Треба буде про нового подумати,— озвався Клемб. Бальцерк глянув на нього, але старий палко провадив далі:

— Через нього ганьба на все село! Чули про вчорашнє?

— Та це з кожним може трапитись, бійка — річ звичайна. Я про інше думаю: коли б ми за його урядування дорого не заплатили!

— Та хіба він сам над грішми господар! Адже є і касир, і писар, і управа...

— Еге, собаки м'ясо стережуть! Пильнують, а потім ви, хлопи, платіть, бо недогледіли!

— Так воно, так... А ви іще щось новеньке чули?

Бальцерк тільки сплюнув і рукою махнув — не хотів говорити. Чоловік він був похмурий, та й жінкою затурканий, отже, тримав язика за зубами.

Вони дійшли до Борининої хати. На ганку Юзья чистила картоплю.

— Заходьте, тато в хаті самі лежать. Гануся в полі капусту саджає, а Ягна в матері щось робить.

Кімната була порожня, у відчинене вікно заглядали китиці бузку, і сонячне проміння сіялось крізь листя.

Мацей сидів на ліжку. Він дуже схуд, сива борода щіткою стирчала на жовтому обличчі, голова ще була обв'язана, сині губи весь час ворухились.

Прибулі привіталися з ним, але він не відповів, навіть не ворухнувся.

— Що, не впізнали нас? — спитав Клемб, беручи його за руку. Але Мацей, здавалося, не бачив їх і наче дослухався чи то до щебетання ластівок, які ліпили гнізда під стріхою, чи то до шурхоту гілок об стіни, що заглядали у вікно.

— Мацею! — Клемб обережно поторсав його за плечі.

Старий здригнувся, в очах його щось блиснуло, він огледівся.

— Чуєте, це я, Клемб, а це Бальцерк, кум ваш. Пізнаєте? Вони чекали, дивлячись йому в очі.

— Один я тут, люди! До мене! Бий їх, сучих синів, бий! — крикнув раптом Мацей страшним голосом, підняв руки, наче захищаючись, і впав навznak.

На крик прибігла Юзя і поклала йому на голову мокру ганчірку, але він уже лежав спокійно, тільки в широко розплющених очах відбивався жах.

Гості незабаром пішли, дуже схвильовані.

— Труп це лежить, а не жива людина! — сказав Клемб, озираючись на хату.

Юзя знову почала чистити на ганку картоплю, діти бавились на призьбі, а по саду походжав Вітеків лелека. Вітер заслоняв гіллям відчинене вікно в кімнаті Борини.

Деякий час Клемб і Бальцерк мовчали, мов люди, які щойно вийшли з могильного склепу.

— Кожного чекає це, кожного! — тремтячим голосом шепнув Клемб.

— Еге... Воля божя, нічого не вдієш. Але він міг би ще пожити, якби не цей ліс...

— Певно, загинула людина, а інші поживляться з того, за що він бився.

— Що ж, раз буває смерть... Мало хіба він попрацював на своєму віку...

— І нам з вами, може, незабаром доведеться за ним піти. Вони в суворому мовчанні дивилися на поля, що хвилювали під вітром, на видний, мов на долоні, ліс, на весь цей ясний, теплий весняний день, і серця їхні кам'яніли в німій покорі волі божій.

— Така доля людська, і не змінити її, ні! — З цими словами вони розійшлися.

Того дня і в наступні хворого Мацея відвідували й інші сусіди, але він так само нікого не впізнавав, і кінець кінцем до нього перестали ходити.

— Тепер тільки треба молитися, щоб господь швидше забрав його до себе,— сказав ксьондз.

А що в усіх було досить своїх турбот і клопотів, то не дивно, що про Мацея швидко забули, а якщо хтось коли й згадував, то як про покійника.

А бідолаха лежав сам-один, всіма покинутий, наче вже й справді був мерцем у могилі, порослій травною. Хто мав пам'ятати про нього?

Траплялося, що він цілими днями лежав, що йому ніхто й капелиночки води не подав, і, може, й умер би просто з голоду, коли б не добре серце Вітека, який хапав усе, що тільки можна було, і ніс хазяїну, навіть часто крадькома доїв корів і напував його молоком.

Хворий викликав у нього дивну тривогу, і нарешті він якось зважився спитати в Петрека:

— Петреку, правда, що як хто вмирає без сповіді, то попадає просто в пекло?

— Правда. Ксьондз це завжди каже в костьолі.

— Значить, і хазяїн наш може потрапити до пекла? — Вітек злякано перехрестився.

— А що таке хазяїн? Така ж людина, як інші.

— Оце сказав! Хазяїн — такий же, як інші!

— Дурний ти, як качан капустяний! — розсердився Петрек. Він ще довго утовкмачував щось Вітекові, але той не хотів вірити. Хлопець знав своє.

Так минали дні в хаті у Борини.

А на селі тим часом клекотіло, наче в горщику.

Причиною була війтова бійка з Козлом. І той, і той тепер шукали свідків; кожен намагався перетягти людей на свій бік.

Хоча війт і не боявся Козла, а проте, він не спав, а діяв, як міг. Перевага відразу виявилась на його боці, більше половини села було за нього. Всі знали його, як фальшиву копійку, але ж він був війт, міг і допомогти, міг і залити сала за шкуру. І, діючи умовляннями, обіцянками, горілкою, він зумів забезпечити собі потрібних свідків.

Козел лежав тяжко хворий, до нього навіть привозили ксьондза. Про хворобу цю говорили різне, потихеньку навіть натякали, що він удає хворого, щоб війту гірше було на суді. Один бог знав, так воно було справді чи ні. У всякому разі Козлова з ранку й до вечора скаржилась і проклинала війта. Вона говорила, що їм довелося продати свиню з поросятами на лікування, і майже щодня, навмисно зупиняючись перед війтовою хатою, горлала, що Бартек помирає, закликаючи бога й людей рятувати його.

На її боці були чулі жінки, вся біднота та ще Кобусь, один з небагатих господарів, людина неспокійна й запальна. Інші й слухати її не хотіли, брехали просто в очі, ніби нічого не бачили. Багато хто радив їй дати війтові спокій, бо з цього, мовляв, нічого не вийде.

Через це раз у раз виникали нові сварки, бо Кобусь, коли що, відразу кидався з

кулаками, а жінки теж давали волю язикам, але мало що могли вдіяти, бо де ж бідноті воювати з війтом та господарями.

Навіть Янкель кепкував з них і не хотів давати у борг.

Не минуло й тижня, а вже ця історія всім так надокучила, що ніхто й слухати Магду не хотів. Та раптом Козел дістав несподівану підмогу, і знову закипіло!

Плошка умовив мельника, і обидва стали на бік Козла.

Звісно, він їм був, як торішній сніг,— у них були свої заміри, розрахунки.

Плошка був чоловік пихатий, потайний, чванився своїм розумом і багатством, а про мельника всі знали, що він жмикрут, скнара, за грош дав би себе повісити.

І от почалась боротьба, таємна і вперта. Вони прикидалися приятелями, зустрічались, як досі, і навіть частенько ходили разом, обнявшись, до корчми.

Розумніші відразу зімрували, що не за справедливість стоять Плошка й мельник, не про Козла дбають, а про щось інше, може, про війтову посаду.

— Один поживився, тепер інші поживитися хочуть! — говорили, похитуючи головами старі люди.

Минав час, а колотнеча в Ліпцях дедалі зростала. А тут раптом по хатах полинула звістка:

— В корчмі зупинилися німці!

— Певно, на Підлісся їдуть,— казав один.

— Ну й нехай собі їдуть з богом! Вам що до них? — озивався хтось другий.

Але якась тривожна цікавість охопила людей. Переказували цю новину один одному, перегукуючись через садки, стояли біля тинів, обговорюючи її. Дехто вирушив до корчми на розвідку.

Справді, перед корчмою стояло п'ять фургонів, всі на залізних осях, пофарбовані жовтою і блакитною фарбою, з полотняними будами, з яких виглядали жінки й видно було всяке господарське начиння. А в корчмі біля прилавка пили чоловіка з десять німців.

Всі були здоровенні, дебели, бородаті, в довгих синіх сюртуках, із срібними ланцюжками на товстих животах, а пики аж лисніли від доброї їжі. Вони розмовляли про щось з євреєм своєю мовою.

Хлопи ввійшли юрбою, зупинилися поруч, гукнули Янкелеві, щоб подав горілки, а тим часом дивилися на німців та уважно дослухалися, але не могли зрозуміти жодного слова. Нарешті Матеуш, який умів розмовляти з євреями їхньою мовою, так жваво загомонів до німців, що навіть Янкель обернувся і здивовано глянув на нього. Але німці тільки презирались і нічого не відповідали. Потім і Гжеля, війтів брат, сказав їм якесь німецьке слово. А вони повернулись спиною до селян і зарохкали щось по-своєму, як свині над коритом.

— Дати б їм по пиці! — сказав обурений Матеуш.

— Помацати палкою боки, то миттю б заговорили! А Клембів Адам, найзапальніший з-між усіх, шепнув:

— От я зараз штурхону в пузо того, що скраю, а як він мене повалить, біжіть на

допомогу.

Але його стримали, та й німці, наче відчувши недобре, взяли бочку пива і швидко забралися з корчми.

— Гей, ви, шароварники, не так швидко, бо штани загубите!

— Кодло свиняче! — гукали їм услід ліпецькі.

Коли німці нарешті поїхали, Янкель розповів, що вони вже майже купили в пана Підлісся і їдуть туди розміряти землю під колонію, бо на фільварку оселиться п'ятнадцять родин.

— Ми тут задихаємось на смужках, а німці порозсідаються на тридцяти моргах кожен!

— То ти заплати дорожче, та й купи сам фільварок! Пометикуй, коли розумником себе вважаєш! — гукнув Гжелі Стах Плошка.

— Кепська справа! — Матеуш стукнув кулаком по прилавку.— Якщо вони засядуть на Підліссі, погано нам буде в Ліпцях! — запевняв він, як людина бувала, що добре знає німців.

Йому не дуже вірили, а проте, село захвилювалось. Всі міркували й думали, чим таке сусідство може зашкодити Ліпцям.

А тут пастухи і всякі перехожі щодня розповідали, що на Підліссі вже розміряють землю, звозять камінь і копають колодязі.

Але як насправді стоїть справа з купівлею Підлісся довідатись ніяк не щастило. Питали в коваля, який устиг знюхатися з німцями і кував їм коней, але коваль крутив і не говорив нічого певного.

Нарешті вїтів брат Гжеля вирушив на розвідку і, повернувшись, розказав усе достеменно.

Було так. Поміщик заборгував одному німцеві п'ятнадцять тисяч карбованців, а повернути не міг. Німець хотів за борг взяти Підлісся, а різницю заплатити готівкою. Поміщик начебто згодився, але все-таки шукав інших покупців, бо німець пропонував тільки по шістдесят карбованців за морг. Отож пан зволікав, як міг.

— Але, видно, доведеться йому німцям продати! В маєтку повно євреїв, яким пан заборгував, і кожен своє вимагає! Казав мені лісник, що вже й корів описали за несплату податків. Звідки ж йому взяти, коли в нього й хліб на пні проданий? Ліс рубати не дозволять, поки він з нами судиться. Ніяк йому не викрутитись,— продасть Підлісся, хоч би й за безцінь! — стверджував Гжеля.

— За таку землю й по сто карбованців за морг недорого!

— Що ж, купи! Він продасть, та ще й ручку в тебе поцілує.

— Еге, дорога й копійка, коли її нема!

— Німці поживляться, а ти тільки облизуйся!

Так говорили ліпецькі, важко зітхаючи. Жаль їх брав, шкода було впускати таку землю — і родюча, і лежить поряд з їхніми полями. Кожному придалися б кілька моргів! Тісно їм було на своїх смужках, працювали з ранку до вечора, як мурашки, а ледве перебивалися від жнив до жнив. Такий шматочок чудової землі був би дуже до

речі — можна було б виділити синів і зятів. Збудували б Підліссі нове село,— там і луки добрі, і вода поруч... Але нічого не вийде. Німці землю загарбають, будуть на ній панувати, а ви, селяни, здихайте!

— І де ми їх усіх подінемо? — зітхали старі люди, дивлячись на молодь, яка гуляла вечорами на вулицях. А було її багато, так багато, що вже і в хатах місця не вистачало. Та як тут землю купувати, коли на життя ледве вистачає?

Журилися хлопці, навіть до ксьондза ходили за порадою. Але й він нічого не міг придумати: з порожнього не наллеш!

— Хто не має гроша, не вмочить носа! Біднякові завжди вітер в очі!

Та наріканнями й ремствуваннями нічому не зарадиш.

А тут іще почалася спека. Був тільки кінець травня, а пекло, наче в липні. Дні прокидалися тихі й задушливі, розпечене сонце сходило в чистому небі й припікало так, що на високих місцях і пісках ярина вже пожовкла й прив'яла, на перелогах трава геть вигоріла, струмки пересихали, а картопля, що спочатку сходила добре, тепер тільки ледь-ледь вкривала землю кволенькими пагінцями.

Тільки озимині не дуже завадило — колосиста, висока, вона ще добре підіймалася, так що навіть заслоняла хати, які, здавалося, припали до землі. Тільки стріхи виднілися над лісом колосся.

Ночі теж були задушливі. Всі ночували в садках, бо в кімнатах нічим було дихати.

Ця спека, клопоти, нещастя, таємна боротьба Плошки з війтом, тяжкий, як ніколи, переднівок — усе разом зробило людей у Ліпцях на диво дразливими й неспокійними.

Всі ходили сердиті, тільки й пантруючи, кого б шмагонути гострим словом або й побитися, кожен радий був зачепити іншого, і село стало пеклом: щодня з самого світанку аж гуло від сварок і лайок. Раз у раз траплялося щось нове: то Кобусь з жінкою побився, і довелося ксьондзу їх мирити й присоромлювати, то Бальцеркова зчепилася з Гульбасом за порося, яке підрило моркву, то Плошкова погризлася з солтисом за підмінених гусенят. Причіпкою для колотнечі були діти, спаш, будь-які сусідські шкоди. Чіплялися до всякої дрібниці, аби тільки покричати та полаятись. Наче пошесть охопила село — стільки було сварок, бійок та судових позовів.

Навіть Амброжій у розмовах з чужими жартував:

— Непогану весну послав мені господь! Ніхто не помирає, ніхто не народжується, не одружується, а мене щодня хтось горілочкою частує та у свідки запрошує. Якби вони ще так років зо два сварились, я зовсім би розпиячився.

Так, негаразд було в Ліпцях. А найгірше, мабуть, було в хаті Домінікової.

Шимек разом з іншими повернувся з тюрми, Єнджик одужав, нужда Пачесям не дошкуляла, як іншим, і все, здавалося, мусило б іти по-давньому. Але хлопці зовсім забули про послух, грубіянили матері, сперечалися з нею, бити себе не давали і ніякої домашньої жіночої роботи не хотіли робити.

— Наймичку візьміть або самі все робіть! — сказали вони їй рішуче.

Домінікова мала залізні руки й тверду, непохитну вдачу. Ще б пак! Стільки років вона всім керувала, стільки років ніхто не зважувався перечити її волі! А тепер хто

проти неї повставав? Хто насмілювався суперечити їй? Власні діти!

— Господи! — волила вона в нестямі, раз у раз хапаючи палицю та кидаючись на синів, хотіла їх приборкати, примусити слухатись. Але вони затялись не менше, ніж мати, і не хотіли поступатися. І мало не щодня можна було бачити, як Домінікова з ціпком ганяється за синами навколо хати та репетує не своїм голосом, так що сусіди збігалися.

Навіть ксьондз, якого, мабуть, підмовила Домінікова, покликав Шимека й Єнджика до себе й умовляв слухатися матері та жити з нею у згоді. Хлопці терпляче його вислухали, поцілували йому руку і в ноги вклонились, як годиться, але поведінки своєї не змінили.

— Ми — не діти, знаємо, що нам робити. Нехай мати поступиться! — виправдувались вони перед людьми.— Бо з нас же все село сміється!

Домінікова навіть пожовкла від злості й досади. Замість сидіти щодня в костьолі чи в гостях у кумась, вона мусила тепер робити всю хатню роботу. Вона раз у раз кликала Ягусю допомагати, але й дочка завдавала їй чимало турбот і сорому. Домінікова була на боці вїйта і навіть згодилася виступити свідком проти Козла,— вона бачила, як вони бились, і потім перев'язувала рани вїйту та його дружині. Пйотр часто вечорами заходив до неї, начебто порадитись про позов, але передусім для того, щоб викликати потім Ягусю й піти з нею десь у город.

На селі від людських очей нічого не приховаєш, всі добре знають, що в кого діється. Ягусина поведінка викликала загальне обурення, і добрі люди вже не раз застерігали стару.

Але як вона могла запобігти цьому, коли Ягна, незважаючи на її докори й благання, робила все, наче на злість? Найтяжчий гріх та людська обмова лякали її менше, ніж перебування в остогидлій чоловічій хаті. Якийсь злий вихор підхопив Ягну й ніс, і ніхто не мав сили, щоб стримати її.

А Ганці це було навіть на руку, вона часто казала іншим:

— Нехай собі бавляться, поки вїйтові не заборонять марнувати громадські гроші. Адже він нічого для неї не шкодує, що тільки не привозить їй з міста — в золото ладен би її вбрати! Нехай собі тішаться, поки цьому не прийде кінець. Що мені до них?

Їй і справді було не до них. Хіба мало гризло її власних турбот? Вона не шкодувала грошей на адвоката, але й досі невідомо було, коли розглядатимуть Антекову справу та що його чекає. А він, бідний, нидів у тюрмі та чекав божого милосердя. Господарство теж починало занепадати. Хіба могла вона сама всього доглянути? Наймита теж, мабуть, під'юджував коваль — хлопець зовсім знахабнів, робив усе, що йому заманеться, і частенько, коли вона їхала в місто, цілими днями вештався по селу. Ганка якось пригрозила йому, що коли повернеться Антек, він з ним розрахується.

— Повернеться, як же! Ще цього не бувало, щоб розбійників випускали! — зухвало гукнув він їй у відповідь.

Ганка зааніміла від гніву. Вдарити б по цій нахабній пиці, та хіба вона здужає? Ще поб'є її, і хто її захистить, хто підтримає? Ні, треба терпіти, ховати в собі образу до

слухної пори, бо ще піде, і все господарство звалиться на її руки. Вона вже й так ледве може впоратися з роботою, здоров'я дедалі гіршає. Адже й залізо кінець кінцем роз'їдає іржа, і камінь може витримати до часу,— а що вже говорити про немічну жінку!

Якось в один з останніх днів травня ксьондз з органістом поїхали на храмове свято, а Амброжій так напився з німцями,— ті частенько навідувалися до корчми,— що нікому було дзвонити до вечірньої й відімкнути костьол. І от люди пішли молитися в капличку біля цвинтаря, де стояла статуя діви Марії. Щороку в травні дівчата прикрашали цю статую паперовими стрічками, сухозліткою та польовими квітами. Капличка була дуже стара, вже вся потріскалась і обсипалась, навіть птахи не звивали у ній гнізд, і тільки під час осінньої сльоти пастух іноді ховався тут від дощу. Старі липи, стрункі берези і похилі хрести трохи захищали її від зимових завірюх.

Людей зібралось чимало, нашвидку прикрасили капличку клечанням і квітами, повимітали сміття, посипали долівку жовтим піском, а лампади й свічки примостили біля ніг статуї.

Люди повклякали долі, попереду, біля порога, засипаного тюльпанами й рожевими квітами шипшини, став на коліна коваль і перший заспівав молитву.

Сонце давно зайшло. Смеркало, але небо на заході ще палало, ніжно-зелене, залляте золотом. У безвітряній тиші коси беріз важко звисали до землі, а колосся, здавалося, заслухалось дзвінкого белькотіння річки й тихого стрекотання польових коників.

Вже останні череди поверталися з пасовиська. Від села, з полів, уже не видних у присмерку, долинали пронизливі співи пастухів і довге протягле мукання. А люди в каплиці співали, задивившись у ясне обличчя богоматері, яка наче простягала, благословляючи, руки над усім світом.

На добраніч, цвіт-леліє.

На добраніч!..

З цвинтаря віяло пахощами молодих беріз, і солов'ї вже починали випробовувати голоси: вони, наче набираючи сил, брали окремі уривчасті ноти, і нарешті полинули, мов золоті, піністі струмки, ніжні трелі, тьохкання, ніжний, манливий свист. А в полі неподалік озвалася скрипка пана Яцека, вторуючи молитві так солодко, тихо й ніжно, ніби це дзвеніло жовте колосся жита, стикаючись стеблинами чи стукаючись об золоте небо, або суха від спеки земля славила піснею травень.

І вже всі співали гуртом — люди, птахи й скрипка. А коли на мить завмирили солов'їні співи і струни скрипки наче переводили подих, чути було монотонне і протягле кумкання безлічі жаб.

Так вони співали, вторуючи одне одному.

Відправа тривала довго. Коваль нарешті заквапився і, обертаючись, погукував на тих, хто відставав:

— Ану, швидше, люди!

А раз навіть гримнув на Мацюса Клемба:

— Не дери горлянку, паскудо, не за коровами йдеш!

І голоси людей, кружляючи, мов голуби, поволі линули в потемніле небо:

На добраніч, цвіт-леліє,

На добраніч!

Непорочная Маріє,

На добраніч!

Морок густішав, тепла, тиха ніч уже обіймала світ і на небі іскристою росою сяяли зорі, коли всі почали розходитися з краплиці. Дівчата йшли, обнявшись, і співали.

Ганка з дитиною на руках ішла сама, глибоко замислившись, її наздогнав коваль і пішов поруч.

Вона всю дорогу мовчала. І тільки біля самої хати, побачивши, що він не відстає, спитала:

— Зайдеш до нас, Міхале?

— Сядьмо на призьбі, я тобі щось скажу,— мовив він пошепки. Ганка аж затерпла вся, гадаючи, що почує зараз про якесь нове лихо.

— Ти, здається, була в Антека? — почав він.

— Їздила, але мене до нього не пустили.

— Саме цього я й боявся.

— Кажи, що знаєш! — мороз пробіг по спині Ганки.

— Що я можу знати? Тільки те, що пощастило в стражника випитати.

— Що ж?

Вона прихилилась до стовпа і міцніше притулила до себе дитину.

— Він каже, що Антека до суду не випустять.

— Чому? — вся тремтячи, насилу вимовила Ганка.— Таж адвокат казав, що можуть випустити.

— Еге, щоб він утік! Так просто не випустять. Слухай, Ганко! Прийшов я до тебе сьогодні, як друг. Що там між нами було, те було. Колись сама зрозумієш, що я мав рацію... Ти мені не вірила — твоє діло... Але зараз послухай, а я, мов ксьондзу на сповіді, всю правду тобі скажу... З Антеком погано. Його, напевне, посадять надовго, може, на десять років. Чуєш?

— Чую, але не вірю! — Ганка раптом заспокоїлась

— Кожен не вірить, поки не пересвідчиться; а я тобі щирю правду сказав.

— Ти завжди таку правду кажеш,— зневажливо всміхнулася Ганка.

Ковалю аж пересмикнуло, але він став її гаряче запевняти, що цього разу прийшов, як щирий друг, допомогти їй порадою. Ганка слухала, блукаючи очима по подвір'ю, і вже кілька разів нетерпляче підводилась. Корови, не видоєні, ревли в хліву, гусей досі не загнали на ніч, лоша бігало по подвір'ю наввипередки з Лапою, а Петрек і Вітек сиділи в клуні й базікали.

Вона не вірила жодному слову з того, що казав коваль. "Нехай собі говорить може, і викаже, навіщо прийшов",— думала вона, дослухаючись до його слів.

— Що ж робити? Що? — спитала вона, аби тільки щось сказати.

— Засіб є,— відповів коваль тихо. Вона повернулася до нього.

— Якщо внести заставу, його випустять до суду, а потім вже він сам що-небудь надумає... Хоч і в Америку втече... Не спіймають його...

— Пресвята діво Маріє! В Америку! — мимохіть скрикнула Ганка.

— Цить! Бог мені свідок, що так пан радив. "Нехай тікає, каже, бо найменше — десять років! Загине чоловік!" Вчора він мені це сказав.

— Втікати з села... від землі... від дітей... Господи! — Ганка збагнула тільки це.

— Ти внеси заставу, а решту Антек сам зміркує.

— Звідки ж я візьму?.. Боже мій, втекти так далеко... від усього...

— Вони правлять п'ятсот карбованців! У тебе ж є ті... батькові гроші... Віддай їх у заставу... Потім будемо рахуватися, тут аби тільки його врятувати...

Ганка схопилася.

— Ти, як пес, завжди одне гавкаєш! — відрубала вона.

— Чого кидаєшся, як дурна? — розсердився коваль.— Це я так тільки сказав... Ще буде тут прискіпуватися до кожного слова, а чоловік у тюрмі гниє. От я йому розкажу, як ти хочеш його визволити!

Ганка знову сіла, не знаючи, що й думати.

А коваль почав розповідати про Америку, про знайомих людей, які туди поїхали й пишуть листи, навіть гроші присилають рідним. Як там добре, як вільно, як багатіють люди. Антек міг би відразу й поїхати: він сам знає людину, яка багатьох уже туди переправила. Мало хіба таких, як Антек, втекло туди! А вона, Ганка, може поїхати згодом, щоб людям очі замилити. Гжеля повернеться з військової служби і виплатить їм їхню частину спадщини, а як не схоче, то покупця знайти недовго.

— Порадсья з ксьондзом. Побачиш, він тобі те ж саме скаже. Тоді ти зрозумієш, що моя правда і що я від щирого серця раджу тобі, а не для своєї користі. Тільки дивись мені — ні пари з уст, щоб ніхто з начальства не довідався, бо тоді ні за які тисячі його не випустять, та ще й у кайдани закують! — закінчив він поважно.

— Звідки ж мені взяти на заставу? Такі гроші! — простогнала Ганка.

— Знаю я одного чоловіка в Модліці... Він дав би під добрі проценти... знаю й інших... Гроші знайдуться. Це вже мій клопіт... я допоможу...

Довго він ще радив їй та переконував.

— То ти поміркуй, треба вирішувати швидко.

Коваль тихенько пішов, Ганка й не помітила, як він зник у темряві.

Було вже пізно, в хаті всі спали, тільки Вітек сидів під стіною, наче стеріг хазяйку. На селі теж усі полягали, навіть собаки не гавкали, лише вода плескотіла в ставку та заливалися пташки в садках. Зійшов місяць і срібним серпом поплив у темній моторошній безодні неба; білий туман низько стелився по луках, а над ланами жита хмарою висів квітковий пилок; між деревами, мов крижина, поблискував став. Аж у вухах дзвеніло від тиші та від солов'їного тьохкання.

Ганка, мов прикута, сиділа все на тому самому місці. Одна думка снувалася в неї в голові:

"Господи, втекти з села, від землі, від усього!"

Жах охопив її і зростав щохвилини, невимовний смуток гнітив серце.

Раптом солов'ї змовкли, пролинув, сумно завиваючи, вітер, на стіні заколивалися якісь тіні, й одразу жалібно заскавучав Лапа.

— Виє! Це він Кубину душу почув! — прошепотів Вітек і злякано перехрестився.

— Дурню! Спати йди!

— Адже він приходить, до коней заглядає, корму їм підкладає... Хіба це вперше?

Ганка його не слухала. Тиша знову залягла навколо, співали солов'ї, а вона сиділа, мов заціпеніла, повторюючи іноді з мукою й жахом:

— Поїхати на край світу! Назавжди! Господи милосердний! Назавжди!..

IX

Ще не зовсім зів'яло клечання, яким прибрані були хати на зелені свята, коли одного дня вранці несподівано з'явився Рох.

На село він пішов тільки після обідні та довгої розмови з ксьондзом. По хатах було мало людей, бо в ці дні саме підгортали картоплю, але тільки-но пролинула звістка, що приїхав Рох, всі вибігли на дорогу зустрічати його. А він ішов, як завжди, поволі, спираючись на ціпок, усе в тому ж сірому каптані, з чотками на шії; вітер розвівав сиве волосся, худе обличчя сяло лагідністю й тихим щастям.

Піднявши обличчя, він обводив поглядом хати й сади, весело усміхався всьому, вітався з кожним окремо, гладив по голові дитинчат, які тулились до нього, перший заговорював з жінками, задоволений, що тут все по-давньому.

— Я в Ченстохов ходив на богомілья,— відповідав він цікавим, які розпитували його, де це він так довго був.

Всі щиро раділи його поверненню і тут-таки на дорозі поспішали розповісти йому ліпещькі новини. Дехто вже й поради питав або, відвівши його вбік, скаржився і викладав перед ним всі свої турботи, наче приховані про чорний день гроші.

— Змучився я зовсім, відпочину днів зо два,— казав Рох, намагаючись їх позбутись.

Всі наперебій запрошували його до себе.

— Поки що поживу в Мацея,— я вже обіцяв Ганці. А там, якщо мене хто прийме, у того оселюся надовго.

І він хутко пішов до Борин.

Ганка теж йому зраділа й стала частувати від щирого серця. Але він, тільки-но скинув з плечей торбу і віддихався, спитав про старого.

— Ідіть подивіться на нього, він у садку лежить, у хаті задуха. А я вам тим часом молока зварю. А може б, і яєчню з'їли, га?

Але Рох був уже в саду й тихо пробирався попід гілками до недужого, що лежав у знятому з брички кузові, на перині, укритий кожухом. Лапа, згорнувшись клубком, примостився у нього в ногах, а поміж деревами з кумедною поважністю походжав, наче вартовий, Вітеків лелека.

Сад був старий, тінистий, високі гіллясті дерева зовсім заслоняли небо, і внизу, на траві, тільки де-не-де золотими павучками бігали сонячні плями.

Мацей лежав горілиць. З тихим шелестом гойдалися над ним дерева, вкриваючи

його тінню, і тільки коли вітер розсував суцільне гілля, відкривався клаптик блакитного неба, сонце било йому просто в очі.

Рох присів біля нього.

Шелестіло листя, часом Лапа клацав зубами на муху чи ластівки з голосним щебетанням шугали поміж чорними стовбурами й линули на зелені поля.

Хворий раптом повернув голову до Роха.

— Пізнаєте мене, Мацею? Пізнаєте?

Слабенький усміх пробіг по обличчю Борини, очі закліпали. Він заворушив синіми губами, але не міг вимовити ні слова.

— Як бог дасть, ще, може, одужаєте!

Борина, мабуть, зрозумів,— він похитав головою і невдоволено відвернувся від нього. Знову задивився на гілки, що похитувалися над головою, на сонячні бризки, що просочувалися крізь листя.

Рох тільки зітхнув, перехрестив його й пішов.

— Батькові начебто краще, правда? — спитала в нього Ганка. Він довго міркував, потім сказав тихо й поважно:

— Отак лампа, перш ніж згаснути, спалахує наостанку яскравим полум'ям. Здається мені, що Мацей доживає останні дні. Навіть дивно, що він ще живий,— висох, як тріска.

— Адже він нічого не їсть, навіть молоко не завжди п'є.

— Ти мусиш бути готова до того, що він кожної хвилини може вмерти.

— Господи, я й сама бачу, що це так. Те ж саме учора казав і Амброжій; радив навіть не чекати, а вже тепер замовляти труну.

— А таки замовляй, довго вона не стоятиме, ні... Коли душі час піти зо світу, нічим її не втримаєш, навіть сльозами... А коли б не це, дехто навіки залишався б жити у світі,— сумно сказав Рох.

Він не поспішаючи пив молоко, яке подала йому Ганка, і розпитував про все, що діється в селі.

Вона переказала те, що він уже чув дорогою від інших, а потім почала квапливо й докладно розповідати про свої турботи.

— Де ж це Юзька? — нетерпляче перебив він.

— На полі, картоплю підгортає разом з Ягустинкою й халупницями. А Петрек возить для Стаха дерево з лісу.

— То Стах хату будує?

— Будує. Адже пан Яцек дав йому десять сосон.

— Справді? Мені щось про це казали, та я не вірив.

— Бо важко повірити. Ніхто спочатку не хотів цьому йняти віри. Він обіцяв, правда, та обіцянка — цяцянка, а дурневі радість, як то кажуть. Але пан Яцек дав Стахові листа і наказав іти з ним до нашого пана. Веронка навіть пускати Стаха не хотіла. Каже: "Нащо дурно підметки збивати? Ще глузуватимуть з тебе, що повірив недоумкуватому..." Але Стах затявся і пішов. Розказував потім, що не довелося йому

чекати й десяти хвилин після того, як віддав листа. Пан відразу ж до кімнати його покликав, почастував горілкою і сказав: "Приїжджай з возами, лісник тобі вибере десять штук будівельних сосон". Дав йому Клемб своїх коней, дав і солтис, а я відпустила з ним Петрека. Пан уже чекав їх на порубі, зараз же сам вибрав найкращі дерева з тих, що взимку рубали для купців. Тепер возять їх з лісу,— разом з гіллям возів з тридцять буде! Добру хату Стах собі поставить! Нічого й казати, як він пану Яцеку дякував та як його перепрошував. Правду сказати, всі його за жебрака вважали, за дурника, бо він не знати з чого живе і все по полях блукає та під хрестами грає на скрипці... Часом, бува, таке щось недолadne верзе, наче він не сповна розуму... А виявилось: він такий пан, що його сам поміщик слухає! Хто б міг подумати!

— Не дивися на людину, а на її вчинки.

— Стільки лісу віддати! Матеуш вважає, що буде на тисячу злотих — і все дурнісінько, за спасибі! Такого ще не чувано!

— Казали мені, що він за це бере собі стару Стахову хату у довічне володіння.

— Ціна їй така, як оцьому стоптаному черевіку! Вже ми, правду кажучи, думали, чи немає тут якого підступу. Веронка навіть до ксьондза ходила радитись, то він її дурною обізвав.

— Правда! Дають — бери і богові за ласку дякуй!

— Не звикли ми задурно одержувати, та ще й від панів! Коли це хто давав селякові що-небудь дурно? Хоч би за якою дрібничкою прийшов — всі тобі одразу ж в руки зазирають. До волосної канцелярії без грошей і не потикайся, скажуть — приходь завтра або й за тиждень. Через цю Антекову справу я добре знала, які порядки в світі. Скільки я грошей перевела...

— Добре, що ти мені нагадала про Антека. Я був у місті...

— Бачили його?

— Ні, часу не було.

— А я недавно їздила, та мене до нього не пустили. Тільки бог святий знає, коли я його побачу!

— Може, раніше, ніж думаєш,— сказав Рох, усміхаючись.

— Та ви що! Господи!

— Правду кажу. В головному управлінні мені сказали, що Антека можуть і до суду випустити, якщо його візьмуть на поруки або внесуть у суд заставу — п'ятсот карбованців.

— Те ж саме й коваль сказав!

І Ганка слово в слово переповіла Роху всі ковалеві поради.

— Поради добрі, та Міхал людина небезпечна, є в нього тут якісь свої розрахунки. Землю продавати не поспішай! Від неї дехто їде баскими кінями, а повертається навкарачки... Треба щось інше придумати. Може, хтось за нього поручиться? Поспитай-но в людей... Звісно, якби були гроші...

— Гроші, може, і знайдуться,— пошепки сказала Ганка.— У мене є трохи, тільки полічити не вмію... Може, й вистачить...

— Ану покажи, разом полічимо.

Ганка зникла десь у глибині подвір'я і, повернувшись за кілька хвилин, взяла двері на засув і поклала Рохові на коліна вузлик з грішми.

Були в ньому й паперові гроші, і срібні, навіть кілька золотих монет і шість разків коралів.

— Це покійної свекрухи корали, він їх спершу віддав був Ягні, та, видно, потім забрав! — сказала вона стиха, присівши навпочіпки перед лавою, на якій Рох лічив гроші.

— Чотириста тридцять два карбованці і п'ять злотих. Це від Мацея?

— Так... Він мені після свят дав...— пробурмотіла Ганка, червоніючи.

— На заставу не вистачить... Але можна що-небудь продати.

— Я можу продати свиню... та й ялівку теж... обійдемося без неї. Янкель вже запитував... І ще кілька корців зерна...

— От бачиш, так зернятко до зернятка й збереться мірка. І викупимо Антека без чужої допомоги. Знає хто про ці гроші?

— Мені їх батько дали, щоб я Антека врятувала, і наказали про це нікому не казати й слова. Я вам першому призналась. Якби Міхал...

— Не розкажу нікому, не бійся! Коли повідомлять тебе, що можна, поїдемо разом за Антеком. Все вийде на добре, от побачиш, голубко! — сказав Рох, цілуючи її в голову, коли вона з вдячністю обняла його коліна.

— Рідний батько не зробив би для нас стільки! — плачучи, скрикнула вона.

— Повернеться чоловік, тоді подякуєш богам. А де ж Ягуся?

— Вона ще затемна поїхала з матір'ю і війтом до міста. Кажуть, Що до нотаріуса — стара хоче всю землю на дочку записати.

— Все Ягні? А хлопці?

— Та це вона їм на злість — за те, що поділу вимагають. У них там справжнє пекло, дня не минає без бійки. А війт за Домінікову стоїть. Він ще після смерті Домініка опікуном був над сиротами.

— А я думав — тут щось інше, мені різне говорили...

— Говорили вам чистісіньку правду. Він опікується тільки Ягною, але так, що й розповісти сором. Бо ж Мацей ще дихає, а вона, як сука... Я б не стала чужі плітки переказувати, якби сама не заскочила їх у садку...

— Покажи мені, де можна відпочити,— перебив її Рох, підводячись.

Вона хотіла постелити йому на Юзиному ліжку, але він сказав, що піде в клуню.

— Гроші заховай добре! — застеріг він її ще раз, виходячи. Рох знову зайшов до хати тільки після полудня, пообідав і хотів був піти на село, але Ганка несміливо попросила:

— Може, ви допоможете мені вівтар прикрасити?

— Правда, завтра ж свято тіла господнього. А де ж ти вівтар поставиш?

— Там, де щороку — біля ґанку. Петрек зараз привезе з лісу глицю, а Ягустинку з Юзею я після обіду вирядила, щоб назбирали квітів для вінків.

— Ну, а свічки й свічники в тебе є?

— Амброжій обіцяв принести рано-вранці з костюлу.

— А в кого ще будуть ставити вівтарі?

— На нашому кутку — ще у вїйта, а на тому — в мельника й у Плошків.

— Гаразд, я тобі допоможу, піду тільки спочатку до пана Яцека і ще завидна повернусь.

— Скажіть там Веронці, щоб прийшла вранці допомагати! Рох кивнув головою і пішов до зруйнованої Стахової хати.

Пан Яцек, як завжди, сидів на порозі, кутив і поскубував борідку та, блукаючи поглядом по нивах, спостерігав птахів, що летіли в далеч.

Біля хати, під черешнями, вже лежало кілька могутніх сосон і купа зрізаних гілок. Навколо них блукав старий Билиця, вимірював топорощем, обрубав іноді якийсь сук і бурмотів собі під ніс:

— І ти прийшла на наше подвір'я. Ну, да... Бачу, що хороша. Спасибі! Зараз тебе Матеуш обтеше... на сволок підеш... Сухо тобі буде, не бійся.

— Наче з живою людиною говорить! — здивувався Рох.

— Сідайте. Це в нього від радощів розум помутився. Цілі дні отак розмовляє з деревами. Ось послушайте...

— І ти, бідолахо, настоялася в лісі, зате тепер відпочинеш. Ніхто вже тебе не займе! — говорив старий, ласкаво погладжуючи жовту облуплену кору сосни.

Потім підійшов до найгрубшої, що лежала на стежці, присів навпочіпки перед розрізом і, дивлячись з любов'ю на жовті, наляті живицею кільця, бурмотів:

— Ось яка ти здоровезна, а подужали й тебе, га? Були б тебе євреї повезли в місто, аж ні: господь бог інакше розсудив — залишишся у своїх, у господарів, образи на тебе повісимо, свяченою водою тебе ксьондз покропить... Он як!..

Пан Яцек слухав і ледь помітно усміхався. Поговоривши з Рохом, він узяв скрипку під пахву і пішов межею до лісу. А Рох посидів ще трохи у Веронки і послухав новини.

Наближався вечір, і спека поменшала, з лук навіть війнуло прохолодою. Після полудня розгулявся вітер, і молоде, вже трохи побуріле жито на полях колиалося, мов хвилі на воді. Здавалось, воно, це бурхливе море колосся, от-от завирує і рине на дороги й межі, затопить їх, як повінь, але воно тільки хльоскало жовтими гривами об землю і відступало назад, мов табун здіблених жеребців. Вітер налітав з усіх боків, шарпав, наче для забави, і знову хвилював ниви, з їхніми жовтими пагорками, зеленими затоками, іржавими смугами, сповнені шелесту й тремтіння.

А над ними у височині відзвонювали жайворонки, часом пролітала згряя ворон, то кружляючи в повітрі, то сідаючи відпочити на розколихані дерева. Сонце вже червоніло, опускаючись чимраз нижче, і по всьому світу — і по схвильованих нивах, і по садах, що шарпалися під вітром, мов худоба на прив'язі, поволі розливалось багряне світло пригаслого дня.

Був переддень свята, і люди раніше поверталися з поля. Жінки на ґанках плели вінки для вівтарів, діти приносили оберемки клечання. Перед будинками Плошки й

мельника лежали молоді берізки і ялинки, їх укопували в землю там, де мали ставити вівтарі. Де-не-де дівчата вже прибирали клечанням хати, вирівнювали дорогу, засипаючи вибоїни. Біля ставу кілька жінок ще прало, лунав стукіт праників і гелґотіння сполоханих гусей.

Рох мав уже йти від Веронки, аж тут на тополеву дорогу в хмарі куряви вилетів хтось верхи на коні. Дорогу йому перепинили вози з деревом для Стаха, і він звернув, збираючись об'їхати полем.

— Гей, ти! Коня заженеш, куди так поспішаєш? — гукали йому возії.

Але він якось обминув їх і щодуху помчав до села, аж у коня кевкала селезінка.

— Гей, Адаме, почекай-но! — гукнув йому Рох. Клембів син зупинився на мить і закричав:

— А ви й не знаєте — в лісі якісь убиті лежать! Господи, аж дух перехопило!.. Пас я коня на межі, і ми з Єндреком Гульбасовим їхали вже додому, аж тут біля Борининого хреста кінь як шарпнувся вбік, я аж на землю беркицьнувся! Дивлюсь, який це чорт коня наполохав! А там у ялівці якісь люди лежать... Ми гукаємо, а вони мовчать, лежать, як мертві.

— Дурню, чого ти людей морочиш! — загукали на нього з усіх боків.

— Ідіть, самі подивіться! І Єндрек теж бачив, тільки він від страху в ліс помчав, туди, де халупниці сушняк збирають... Кажу вам, неживі лежать!

— В ім'я отця й сина! То мчи швидше, скажи війтові!

— Війт ще з міста не повернувся,— сказав хтось.

— Тоді солтису треба сказати! Він біля кузні дорогу з хлопцями рівняє,— гукали вслід Адаму, який шаленим галопом помчав далі.

Звичайно, звістка про вбитих у лісі вмить облетіла все село. Знявся зляканий галас і біганина, люди хрестилися від жаху. Ще не зайшло сонце, як півсела висипало на дорогу. Хтось сповістив ксьондза, і він вийшов з плебанії, щоб розпитати людей. Біля костьола зібралася ціла юрба. Молодь побігла вперед, на тополеву дорогу, а інші нетерпляче дожидалися солтиса, який поїхав у ліс возом, взявши з собою Клемба й хлопців.

Чекали довго, бо солтис повернувся тільки смерком і, на загальний подив, війтовою бричкою. Він був чогось страшенно сердитий, раз у раз лаявся й шмагав коней, і навіть не подумав зупинитися біля юрби, що зустрічала його. Але хтось схопив коней за вуздечки, і Шимону хоч-не-хоч довелося зупинитись.

— Паскудники ці хлопці, вигадали все для забави! Ніяких вбитих у лісі не було,— просто хтось там спав під кущами. Спіймаю я цього Адама — покажу йому, як людей лякати! А війта я зустрів дорогою і пересів до нього в бричку... От вам і все! Вйо, малята!

— Що ж це, війт, може, захворів? Чому лежить, як лантух? — спитав хтось, заглянувши в бричку.

— Сон його зморив, і все! — солтис шмагнув коней, і вони побігли риссю.

— От шибеники поганії Вигадати таке!

— Це Гульбасові штуки, він на всякі витівки мастак!

— Відшмагати б їх ременем, щоб не тривожили людей задарма! — обурювались усі, поволі розходячись по хатах.

Біля почервонілого в призахідному сонці ставу ще стояли невеличкі купки людей, коли на дорозі з'явилися халупниці з в'язками хмизу на спинах. Попереду йшла Козлова, зігнувшись мало не до землі під своєю ношею. Побачивши людей, вона зупинилась і сперлась в'язкою на дерево.

— Добре вас солтис обдурив! — сказала вона, ледве дихаючи від втоми.— Вбитих у лісі не було, це правда, зате було дещо гірше!

І коли, почувши її голос, навколо зібралось багато цікавих, Козлова розпустила язика: — Поверталися ми дорогою мимо лісу, до хреста, аж тут мчить на нас Гульбасів хлопчисько і гукає злякано: "Під ялівцем убиті лежать!" — "Вбиті чи ні,— думаю собі,— а подивитися варто". Пішли ми туди... Вже здалека бачимо: і справді лежать якісь люди, мов неживі... Тільки ноги стирчать з-під кущів. Філіпка мене тягне — тікай, мовляв! Гжелиха вже молитву бурмоче, підходжу ближче, дивлюсь — а це наш пан вїт лежить без каптана, а біля нього Ягуся Боринина і сплять собі міцно! Нажлуктилися в місті, жарко їм стало, от вони й надумали відпочити в холодочку та побавитись. А горілкою від них так і тхне! Ми їх будити не стали: нехай свідки прийдуть, нехай все село побачить, що в нас діється! Сором сказати, як вона була роздягнена; вже Філіпка її пожаліла та хусткою прикрила. Чистий содом! Я до старості дожила, а про такий страм не чула! Солтис зараз же приїхав і розбудив їх. Ягна втекла в поле, а пана вїта ледве в бричку втягли — п'яний, як свиня!

— Господи милостивий, такого в Ліпцях ще не бувало,— простогнала одна з жінок.

— Коли б то хлопець з дівчиною, а то господар, жонатий чоловік, вїт!

— Борина на смертному ложі, йому води нікому подати, а ця...

— Я б її з села геть вигнала! Я б таке стерво батогами на майдані відшмагала! — знов зняла крик Козлова.

— Гріх сам за себе кричить, що вже тут додавати! — заспокоювали її жінки.

— А Домінікова де?

— Вони її навмисне в місті залишили, щоб не заважала.

— Боже мій, подумати страшно, що в світі діється!

— Такий гріх, таке паскудство — адже ганьба на все село ляже!

— Ягна слави не боїться, завтра знов те ж саме робитиме.

Так гомоніли в хатах, а деякі жінки навіть плакали і ламали руки від обурення й жаху, побоюючись суворої кари божої на все село. Ліпці аж гули від розмов і галасу.

Тільки хлопці, зібравшись на мосту, розпитували Гульбаса про подробиці й реготали, аж лягали з реготу.

— От так півень наш вїт! Ну й хват! — сміявся Адам Вахнік.

— Він ще заплатить за цю гульню: жінка йому голову відірве!

— І з півроку до себе не підпускатиме!

— Ну, після Ягусі він не дуже буде до неї квапитись.

— Бісова душа! Для Ягни кожен на все зважиться.

— Ще б пак! Молодиця — як лань! Такої красуні і серед панночок не знайдеш: тільки гляне на чоловіка — так його до неї й потягне!

— Не жінка — мед! Не диво, що й Антек Борина...

— Годі вам! Єндрек бреше одне, Козлова — інше, а жінки із заздрості ще й своє додають, а якщо правду сказати, то ми не знаємо, як воно було. У нас ладні знеславити й найчеснішу жінку...— мовив Матеуш якимсь смутним і схвильованим голосом, але не докінчив, бо до них підійшов вїтїв брат Гжеля.

— Ну що, Петро ще спить? — запитали в нього цікаві.

— Хоч він мені рідний брат, та зараз для мене гірший, ніж пес! Але винна в усьому ця хвойда!

— Неправда! — крикнув раптом Боринин наймит Петрек, підступаючи до Гжелі з кулаками.— Хто так каже, сам бреше, як пес!

Всіх здивував цей несподіваний захист, а Петрек кричав, розмахуючи кулаками:

— Вїт в усьому винен! Хіба це вона йому корали привозила? Вона його до корчми тягала? Вона його цілими ночами в саду підстерігала? Я добре знаю, як він її силував та спокушав! А може, їй і крапель якихось підлив, щоб вона йому не опиралась!

— Ач заступник який! Не стрибай так, штани загубиш!

— От довідається, що ти її захищав, то платню тобі збільшить.

— Або старі Мацееві штани подарує! Глузували, аж за боки хапалися від реготу.

— Ні чоловік, ні хто інший за неї не заступиться, то хоч я її боронитиму. Не дам її кривдити! А коли ще почую погане слово, кулаків не пошкодую... Сучі ви сини, пліткуни паскудні! Коли б це з котроюсь із ваших сестер або жінок трапилось, то, либонь, язика не розпускали б!

— І ти язика прикуси, наймите! Не твоє це діло, гляди свої кінські хвости! — гримнув на нього Стах Плошка.

— Та дивись, щоб тобі самому раніше не попало,— додав Вахнік.

— А до господарів тобі зась, кудлатий! — кинув хтось, повертаючись, щоб іти.

— Подумаєш, господарі! Поміщики які! Я роблю та потай до Янкеля мішків не тягаю, не краду з батькової комори! Я вам покажу! Ви ще мене не знаєте! — кричав Петрек їм услід, бо вони поспіхом стали мовчки розходитися — їм раптом стало ніяково.

Був уже вечір — вітряний і на диво ясний. Захід давно догорів, але на небі ще виблискували затоки багряної заграви, схожі на розриті мурашники, і поволі напливали великі хмари. Якась тривога розливалась над світом, вітер віяв високо і тільки найвищі дерева хитали верхів'ями. З гомоном пролітали десь птахи, не знати чого тривожно гел'готіли на подвір'ях гуси, собаки гавкали, мов скажені, забігаючи навіть на поля. Така ж невиразна тривога мучила й людей. Після вечері ніхто не сидів удома, не відпочивав на порозі, як звичайно. Всі йшли до сусідів і, збираючись біля тинів, стиха гомоніли.

Село наче завмерло — не чути було ні сміху, ні співу, як звичайно теплими

вечорами. Всі перешіптувалися, щоб не чули діти й дівчата, про те, що трапилося в лісі, і всіх поймав однаковий жах і обурення.

У Ганки на подвір'ї теж зібралося кілька кумась — прибігли висловити їй співчуття та довідатись щось нове про Ягну. Вони так і сяк починали розмову, але Ганка тільки сказала сумно:

— Ганьба це і гріх, але й велике нещастя.

— Ну, ще б пак! Завтра вся парафія про це знатиме.

— Говоритимуть, що таке тільки в Ліпцях може трапитись.

— І на всіх ліпецьких жінок ганьба впаде!

— А молодиці в нас такі вже святі та божі!.. Кожна, якби до неї хто-небудь так в'язнув, зробила б те ж саме, що й Ягна,— насмішувато кинула Ягустинка.

— Покиньте, зараз не до жартів! — суворо перебила її Ганка і більше вже ні словом не згадувала про це.

Її ще палив сором, але гнів проти Ягни вже зник. Коли кумасі порозходились, вона заглянула на другу половину, нібито до Мацея, і, побачивши, що Ягна спить одягнена, зачинила двері, й навромацки дбайливо роздягла її.

"Нехай бог боронить від такої долі!" — думала вона з незбагненим жалем і того вечора ще кілька разів заглянула до неї.

Ягустинка, мабуть, щось зміркувала і, ніби нехотючи, сказала:

— Ягна, звісно, не без гріха, але найбільше винен вїйт.

— Правда, він і повинен за все відплатити! — погодилася Ганка так гаряче, що Петрек з вдячністю глянув на неї.

Не тільки вона так думала. До пізньої ночі старий Плошка і Козел з жінкою бігали по селу, підбурюючи людей проти вїйта. Плошка заходив у хати й починав начебто жартома:

— Оце так вїйт у нас, в усьому повіті другого такого хвата не знайти!

Йому щось не дуже охоче підспівували, і він вирішив піти до корчми. Там сиділо кілька небагатих господарів. Він почастував їх горілкою раз і другий, і коли вони вже трохи захмеліли, знову почав своє:

— Вїйт наш що виробляє, чули?

— Хіба це йому первина! — ухильно зауважив Кобусь.

— Я про нього свою думку маю, та при собі тримаю,— бурчав захмелілий Сікора, важко навалюючись грудьми на прилавок.

— Ну й тримай хоч би і у зубах: ніхто в тебе не видере! — розсердився Плошка і вже обережніше заходився підбурювати їх проти вїйта: що от, мовляв, який він поганий приклад подає людям, яка ганьба через нього на все село, і таке інше.

— Я й про тебе своє думаю, та не скажу,— торочив своє Сікора.

— Одне тільки — скинути його з посади, тоді він одразу вгамується,— говорив Плошка, поставивши їм ще одну пляшку.— Ми його на вїйта обрали, ми й скинути можемо. Те, що він сьогодні зробив,— ганьба для всього села, але за ним є й гірші справи: він завжди з паном заодно, на шкоду громаді. Ось тепер хоче російську школу в

Ліпцях будувати! Та й німців на Підліссі посадити, кажуть, теж він панові нараяв. І все п'є, гуляє, клуню онде собі нову збудував, коня прикупив, щотижня м'ясо їдять і чай п'ють, а на чиї це гроші, га? Ясна річ, не на свої, а на громадські.

— Я так думаю, що вийт — свиня, але й ти не від того, щоб сунути свій писок у громадське корито! — перебиваючи його, бурмотів Сікора.

— Ач налигався і меле хтозна-що!

— Я своє кажу: не оберемо тебе на вийта!

Мужики відсунулись від п'яного і довго ще радилися про щось.

А на другий день на селі ще голосніше заговорили про вийтові подвиги, бо ксьондз заборонив ставити вівтар біля його хати, як це бувало щороку. Вийт, звісно, зараз же про це довідався і вдосвіта послав по Домінікову, яка майже опівночі повернулась додому, і був такий лихий, вилаяв органіста, а Амброжія навіть ударив чубуком.

В день свята тіла господнього погода була така ж гарна, як і перед тим, але на диво задушлива й тиха, найменший повів не линув з полів, сонце з самого ранку припікало немилосердно і в сухому, розпеченому повітрі в'яло листя, знесилено хилилося колосся. Пісок пік ноги, а на стінах виступала краплями розтоплена живиця.

Господь бог дав сьогодні сонцю волю, і воно пекло, як вогонь, але на нього ніхто не звертав уваги: вже з самого світанку знялась на селі метушня, біганина. Всі збиралися до костьолу. Дівчата, які мали нести ікони в процесії та посипати квітами дорогу ксьондзу, бігали одна до одної приміряти убрання, зачісуватись та базікати про всякі дрібниці, а старші поспіхом ставили вівтарі. Один — біля мельникової хати, другий — біля плебанії, третій — біля хати Борини. Тут Ганка з самого ранку працювала усією сім'єю, а Рох їм допомагав.

Вони скінчили майже перші і так гарно прибрали свій вівтар, що всі дивувались і запевняли, що він кращий, ніж у мельника.

І це була правда: біля ґанку стояла сплетена з березового гілля та всякої іншої зелені, наче справжня, капличка, прибрана клаптями вовняної тканини, такими яскравими, що аж очі вбирало, а посередині, на помості, височів вівтар, прикритий тонким білим полотном, заставлений свічками й квітами у горщиках, які Юзька обгорнула золотим папером.

Над вівтарем повісили великий образ божої матері, а поряд — менші, стільки, скільки вмістилось.

І нарешті, як найбільшу прикрасу, над самим вівтарем підвісили клітку з дроздом, яку принесла Настуся. Дрозд виспівував на все подвір'я, а Вітек тихенько йому підсвистував.

Все подвір'я від ґанку до воріт було обсажене ялинками й берізками й густо посиране жовтим піском та аїром.

Юзя принесла оберемки волошок, сокирок, польового горошку й прикрашала ними стіни каплички, образи, свічники, все, що тільки можна було, навіть землю перед вівтарем посипала квітами. Не забула вона й хати: стін і вікон не видно вже було під клечанням, а стріха була обтикана високими стеблами аїру.

Працювали всі, крім Ягусі, яка раненько втекла з дому і досі не поверталась.

Хоча в Борин і впоралися раніше від інших, але сонце стояло вже високо над селом, коли вони скінчили. Чимраз більше возів торохтіло на дорозі — це їхали до костьолю люди з сусідніх сіл.

Всі стали поспіхом одягатись.

Вітека залишили стерегти двір, бо дітлахи збігалися юрбою дивитися на вівтар і підсвистувати дрозду. Вітек відганяв їх гіллякою, а коли це не допомагало, випускав на них свого лелеку... Лелека, видно, привчений, підкрадався до них, націляючись гострим дзьобом у босі ноги, і пустуни з криком розбігались.

Вдарили у маленький дзвін, коли всі вийшли з двору. Юзька бігла попереду, в білій суkenці й черевичках, зашнурованих червоною тасьмою, з молитовником у руці.

— Вітеку, як я тобі подобаюсь, га? — спитала вона, крутячись перед ним на підборах.

— Гарненька! Достоту біле гусенятко! — відповів він із захватом.

— Розумієш ти стільки, скільки й твій лелека! Ганка каже, що ні в кого з дівчат немає такої суkenки! — цокотіла Юзя, обсмикуючи надто коротку спідницю.

— Еге, а колінця в тебе червоніють з-під спідниці, мов гусячі лапи!

— Дурню! Лапі заглянь під хвіст! Та краще лелеку свого заховай! Ксьондз прийде з процесією, ще побачить його і впізнає! — застерігала Юзя, виходячи.

— А й правда, гарненька вона і чепурна така! Та й хазяйка сьогодні теж вичепурилась — достоту індик,— пробурмотів Вітек, дивлячись їм услід. Але тут-таки, згадавши Юзину пересторогу, схопив лелеку й заховав його в порожню картопляну яму. Він залишив Лапу біля вівтаря, щоб стеріг його від дітей, а сам побіг до Мацея, що, як завжди, лежав у саду. У селі було вже зовсім тихо, всі проїхали і пройшли, вулиці збезлюдніли, тільки на подвір'ях де-не-де бавилися діти та вигрівались на сонці собаки. Над ставом у розпеченому повітрі шугали ластівки. В костьолі почалась відправа, ксьондз вийшов до служби й загравав орган, а тільки-но він закінчив казання, задзвонили в усі дзвони й залунав такий спів, що голуби позлітали з дахів, люд посунув з костьолю. Над головами маяли короги, мерехтіли свічки, вбрані в біле дівчата несли образи, останнім вплив з дверей пурпурний балдахін, під ним ксьондз із золотою дароносицею в руках поволі сховався по приступках.

Коли всі поставали рядами, утворивши ніби довгу вулицю, облямовану палаючими свічками, ксьондз знову заспівав:

Перед твоєю брамою стою, господи!..

А весь люд відповів йому могутнім хором:

Уповаю на твоє милосердя...

Процесія рушила із співом, товплячись у цвинтарній брамі, бо людей з усієї парафії з'їхалося безліч. Прибули пани з усіх маєтків. Двоє з них вели ксьондза під руки, а балдахін над ним несли господарі, тільки, мов на злість, не ліпечькі, а з інших сіл.

З тінистого цвинтаря процесія вийшла на майдан, здавалося, аж білий і блискучий від спеки; сонце било в очі, пекло вогнем, і люди йшли повільно під калатання дзвонів і

спів, оповиті димом кадильниць та хмарами куряви. Горіли свічки, під ноги ксьондзу сипалися квіти.

Дійшли до першого вівтаря праворуч, на подвір'ї Борини. На вулиці одразу зчинилася така тиснява, що тріщали тини й дехто попадав у став з високого берега. Від натиску людей тремтіли на узбіччях дерева. Юрба, що голосно співала гімн, нагадувала ріку, що виграє всіма барвами, а посеред цієї ріки, мов човен на хвилях, плив пурпурний балдахін, маяли корогви, похитувалися ікони й статуї святих, прибрані тюлем і квітами.

Люди сунули плече в плече, ледве дихаючи від спеки й тисняви, але співали від щирого серця, на повні груди. Здавалося — весь світ разом з людом співає хвалу богові — і гіллясті липи, і чорні вільхи, і стрункі берізки, і води, що іскрилися на сонці, і тінисті сади, і зелені поля, і неозора далечінь — все радісно вторує гімну, що лине в бліде небо, до самого сонця.

Аж листя тремтіло на гілках і останній цвіт з дерев осипався на землю.

Біля вівтаря Борин ксьондз прочитав перше Євангеліє і, трохи перепочивши, повів усіх до мельникового вівтаря.

Спека дужчала, люди знемагали, курява забивалася в горло. По блідому небу простяглися довгі білясті смуги, а розпечене повітря мерехтіло й переливалось: збиралася гроза.

Вже десь із годину тривала процесія, всі змучились, ксьондз, червоний, як буряк, раз у раз витирав піт, але обходив вівтарі не поспішаючи, біля кожного читав Євангеліє і співав щоразу нові молитви.

А часом, коли втомлений хор на мить змовкав і чути було тільки тупіт ніг, у раптовій тиші дзвеніли пісні жайворонків на полях; десь невтомно кувала зозуля.

А дзвони все гули без упину, протяжно й голосно. І хоча хор виспівував щосили — чоловіки не шкодували горлянок, жінки виводили тонесенькими голосами, й навіть дітвора пищала щось по-своєму, а від важкого тупоту стугоніла висохла земля, — над усім здіймалися голоси дзвонів — чисті й високі, пройняті радістю, і такі дзвінкі, наче хто бив молотом у сонце і весь світ тремтів і видзвонював луною.

Коли обійшли всі вівтарі, довелося ще відстояти довгу відправу в костьолі. І тільки-но люди стали виходити на майдан, щоб трохи постояти в холодку, подати милостиню старцям та погомоніти із знайомими, як раптом потемніло, прокотився далекий гуркіт, сухий гарячий вітер загойдав дерева і звихрив на дорогах пилюгу.

Люди з найближчих сіл стали покvapно роз'їжджатися.

Спочатку пішов тільки дрібний дощик, теплий і ріденький; стало іще задушливіше, сонце палило немилосердно, жаби кумкали сонно, чимраз тихше. Та от далечінь потемніла знову, загримотів грім, і на чорно-синьому небі замигтіли бліді блискавки.

Гроза йшла із східного боку. Звідти серпом тяглися важкі сині хмари, напоєні дощем або градом, а поривчастий шумливий вітер, випереджаючи їх, свистів у кронах дерев, шарпав колосся; птахи з криком ховалися під стріхи, собаки — в хатах, а худоба тікала з поля. На дорогах кружляли стовпи куряви, грім лунав дедалі ближче.

Не минуло й кількох хвилин, як сонце стало потопати в рудій скаламученій імлі і світило, мов крізь закурене скло. Гримотіло вже над селом. Налетів такий вихор, що мало не виривав з корінням дерева. Він ламав гілля, зривав соломку зі стріх і ніс її хтозна-куди. Грім ударив десь над лісом, і небо вмить потемніло; сонце померхло від громових ударів, що лунали один за одним, двигтіла земля, тремтіли хати, і вогні блискавок розтинали захмарене небо. Все живе причаїлося, охоплене жахом.

На щастя, гроза пройшла стороною. Гуркотіло уже десь удалині, вихор промчав, не накоївши лиха, небо світлішало. Але перед вечірнею линула злива, яка відразу поклала хліба, ріка розлилася, а з усіх ярів, ровів, з кожної борозни помчали спінені потоки.

Злива вщухла тільки назаході; з-за хмар вогненною кулею викотилося сонце.

Ліпці знов ожили, люди відчиняли двері й виглядали на світ божий, з насолодою вдихаючи прохолодне повітря. Після дощу все віяло пахощами, особливо молоді берізки і м'ята в садках. Мокра земля наче танула на сонці, іскрилися калюжі на вулицях, блищало листя, трава й потоки води, що з веселим дзюрчанням збігали в ставок.

Легкий вітерець перебирав прибите дощем колосся, і чудова живлюща свіжість линула від полів і лісів; діти, щось весело викрикуючи, бродили по канавах і калюжах, птахи щебетали в густому гіллі, цесарки, сидючи на тину в плебанії, зняли крик на всю вулицю. На подвір'ях, дорогах, у хатах лунали голоси, а десь біля млина якась дівчина виводила пісню:

Дощик ллє, і мокну, мокну я,

Ой пусти ж мене, Марисенько моя!

А з поля, разом з муканням корів, чути було верескливу пісню пастушків:

Ти казав, що зараз старостів зашлєш,

Тільки жито та пшеницю ти зберєш.

А тепер скосив ти вже й овес —

Значить, брєшєш ти, як пєс!

Ой дана, да-дана!

Люди, які перечікували грозу, почали роз'їжджатися, але багато хто з близьких сіл залишився погостювати в Ліпцях — це були ті, що свого часу так охоче приїхали допомагати жінкам у польових роботах. Багатші господарі щедро частували їх, не шкодуючи ні наїдків, ні горілки, а бідніші повели своїх благодійників до корчми, бо в гурті і гуляти, й пити веселіше.

Хлопці привели сюди музикантів, і від самої вечірні лунали по селу звуки скрипки, гудіння басів та гупання бубна.

Багато людей зійшлося сьогодні до корчми повеселитись: адже від самісіньких масниць не було жодної вечірки! В корчмі не вистачало місця для всіх, і дехто мусив примоститися на колодах, що лежали біля корчми. Правда, погода була чудова, на небі сяяла золота затока вечірньої заграви, і люди залюбки сиділи на свіжому повітрі, частенько погукуючи на Янкеля, щоб він приніс їм горілки.

У корчмі було повно майже самої тільки молоді, вона з місця пустилася танцювати обєрек, аж задвигтіли стіни й підлога. У першій парі, на загальний подив, танцювали

Шимек Пачесь з Насткою. Марно менший брат Єнджик тихо умовляв його і пробував вивести,— Шимек так розходився, що й слухати нічого не хотів; весь час пив і силував пити Настку та своїх друзів. Він кидав п'ятаки музикантам і, обнявши Настку, горлав щосили:

— Ану, грайте дужче, хлопці, дужче, по-нашому!

І мчав по корчмі, мов застояний жеребець, хвацько погукуючи та клацаючи закаблуками.

— Устілки, бісова душа, з чобіт повитрушує! — бурчав Амброжій, заздрісно поглядаючи на хлопів, що випивали поруч.— Ач ножищами, як ціпом, молотить, от-от повідлітають! — додав він голосніше, присуваючись до гурту.

— Глядіть, щоб самі чого не загубили! — кинув Матеуш, що стояв з приятелями неподалік.

— Давай зап'ємо з тобою згоду! — сказав, посміхаючись, Амброжій.

— На, пий, тільки чарку не проковтни, п'янице! — Матеуш простяг йому повну чарку й одвернувся, бо саме Гжеля почав щось тихо говорити приятелям. Ті, спершись спинами на прилавок, слухали його уважно, забувши про танці та про горілку, яка стояла перед ними. Було їх шестеро, все хазяйські сини, найперші в селі парубки. Вони про щось гаряче розмовляли, і тим що навколо здійсмався чимраз більший галас і ставало дедалі тісніше, швидко перейшли в кімнату до корчмаря, бо за перегородкою сиділи із своїми гостями старі люди.

Комірка в Янкеля була тісна, заставлена ліжками, на яких спали діти. Хлопці насилу вмістились за столом. Одна лойова свічка чаділа в прилаштованому на стіні мідному свічнику. Гжеля пустив кружка пляшку, випили раз і другий, але ніхто не заговорював про те, для чого вони зібрались. Нарешті Матеуш сказав глузливо:

— Починай, Гжелю, чого ви сидите, як ворони на дощі?

Але Гжеля не встиг почати — увійшов коваль і, привітавшись, став шукати, де б йому сісти.

— Ач смола! Завжди там зійде, де його не сіяли! — вилаявся Матеуш. Але відразу ж додав, стримуючи роздратування: — За твоє здоров'я, Міхал!

Коваль випив і сказав удавано жартівливо:

— На чужі таємниці я не ласий. А тут я, видно, зайвий.

— Правда! Тобі з німцями весело щоп'ятниці каву пити, а сьогодні неділя — то буде ще веселіше!

— Мелеш ти, Плошко, хтозна-що, так наче перебрав...— огризнувся коваль.

— Кажу те, що всі знають.— Ти з ними щодня кумаєшся.

— Хто мені роботу дає, на того й роблю, я не перебірливий.

— Роботу! Ні, ти з ними якісь гешефти крутиш,— сказав Вахнік.

— Так само, як з паном, коли ти йому допомагав наш ліс продавати,— грізно додав Причек.

— Та я, здається, на суд потрапив! І все ви знаєте!

— Дайте йому спокій, він без нас своє робить, то й ми без нього обійдемося,— мовив

Гжеля, пильно дивлячись у брехливі очі коваля.

— Якби стражник подивився у вікно й побачив вас, то подумав би, що ви змовляєтесь проти когось! — коваль ніби жартував, але губи в нього тремтіли від люті.

— Може, і змовляємось, але не проти тебе, Міхале, не таке вже ти цабе!

Коваль нацупив шапку і вийшов, хряпнувши дверима.

— Пронюхав щось і прибіг на розвідку!

— Тепер підслуховуватиме під вікном.

— То почує про себе таке, що не схоче й підслуховувати.

— Тихше, хлопці! — почав Гжеля поважно. — Я вже вам казав, що Підлісся німцям ще не продане, але вони щодня з паном можуть купчу підписати. Я чув навіть, що мають це зробити наступного четверга

— Знаємо! Треба цьому запобігти! — нетерпляче перебив Матеуш.

— Порадь, Гжелю, ти грамотний, газети читаєш, тобі легше придумати.

— Бо якщо німці куплять фільварок і за межею від нас житимуть, буде так, як у Гірках: нічим буде дихати в Ліпцях, всі з торбами підемо чи в Америку доведеться тікати.

— Батьки наші тільки потилиці чухають та зітхають, а придумати нічого не можуть.

— А господарство нам не відступають! — хвилювалися хлопці.

— Велике цабе — німці! От жили вони в Липках, і наші у них все відкупили. А в Гірках самі селяни винні — пили, завжди судилися, от і досудилися до торбів.

— А ми можемо відкупити в них Підлісся й витурити їх! — вигукнув Єнджик Боруна, Антеків двоюрідний брат.

— Легко сказати! Нам і тепер купити ні за що, хоч пан поклав тільки по шістдесят карбованців за морг, а потім доведеться, може, з тисячу злотих віддати, — а де їх візьмеш?

— Якби батьки виділили кожному його частину, нам легше було б обернутися.

— Звісно! Тоді кожен знав би що робити! — загукали всі гуртом.

— Дурні ви, дурні! У батьків зараз в руках уся земля, та й то вони ледве животіють, а ви думаєте на своїх смужках гроші складати! — перебив їх Гжеля.

Вони замовкли, Гжеля мав рацію, і його слова наче вдарили всіх обухом по голові.

— Не в тому лихо, що батьки не хочуть вас виділити, — провадив він далі, — а в тому, що надто вже мало землі в Ліпцях, а людей дедалі прибуває. Що за дідів наших вистачало на трьох, тепер доводиться ділити на десятих.

— Свята правда! Все так, як кажеш! — стурбовано шепотіли хлопці.

— То купимо Підлісся й поділимо! — вигукнув хтось.

— Купив би й село, якби грошей прибуло! — буркнув Матеуш.

— Майте терпіння, може й придумаємо щось... Матеуш схопився, грюкнув кулаком по столу і закричав:

— Ну й майте собі терпіння і робіть що хочете, а з мене вже досить. От урветься мені терпець, кину зовсім село й піду в місто, там люди краще живуть.

— Як хочеш. Але інші мусять тут залишитися і якимось жити.

— А мені вже терпцю не стає, злість бере дивитися: тіснота скрізь — як тільки хати всіх уміщають та не порозвалюються! Злидні аж гавкають, а тут поруч земля гуляє і сама проситься в руки... А не візьмеш, ні, хоч би й здихав з голоду. І купити її ні на що, і позичити грошей ніде. Трясця його матері з такими порядками!

Гжеля став розповідати, як живуть люди в інших країнах. Хлопці слухали, голосно зітхали, а Матеуш перебив його:

— Що нам з того, що інші добре живуть! Покажи голодному повну миску, а тоді сховай — чи наїсться він самими очима? В інших країнах добре жити, бо про людей дбають; не так, як у нас, де кожен хлоп, як та дичка в чистому полі: чи виросте, чи загине — нікому діла немає. Аби тільки податки платив, у солдати йшов та проти влади не бунтував. Надокучило мені таке життя, аж верне від нього!

Гжеля терпляче його вислухав і знову провадив своє:

— Є тільки один спосіб добитися, щоб Підлісся було наше.

Всі присунулись ближче, щоб не проминути жодного слова. Але тут у корчмі знявся такий галас, що навіть шибки задеренчали, і музиканти покинули грати. Один з парубків вийшов глянути, що трапилось, і, повернувшись, із сміхом розповів, що це Домінікова наробила такого переполоху; прибігла з палкою за синами, хотіла їх бити й примусом вести додому! Але вони не злякалися і витурили матір з корчми. Тепер Шимек п'є напропале, а Єнджик, п'яний, як чіп, реве біля печі.

Хлопці не розпитували далі, бо Гжеля почав викладати свій план: треба помиритися з поміщиком і запропонувати йому віддати замість лісу землю на Підліссі, по чотири морги орної землі за морг лісу!

Всі страшенно здивувались і зраділи такій можливості. А до того ж Гжеля додав, що таку угоду уклало одне село біля Плоцька,— він читав про це в газеті.

— Земля буде наша, хлопці! Гей, Янкелю, горілки! — гукнув Плошка в двері.

— За три морги лісу припало б нам рівно дванадцять моргів поля!

— А нам десять — ціле господарство!

— Хай би дав ще трохи кущів на паливо.

— А за пасовисько міг би дати хоч по моргу луки!

— І будівельного лісу на хати! — говорили хлопці, перебиваючи один одного.

— Ще трохи, і вам захочеться, щоб він накинув іще по коневі з возом та по корові кожному! — глузував Матеуш.

— Тихше! Тепер треба умовити найстарших, щоб пішли до поміщика і пояснили йому, чого ми хочемо; може, й згодиться.

— Якщо його не прикрутить, то не згодиться! — втрутився Матеуш.— Йому гроші сьогодні потрібні, а німці хоч завтра дадуть, аби тільки він захотів. А поки наші потилиці чухатимуть, поки порадяться й домовляться між собою та жінок на свій бік перетягнуть, мине місяць, пан німцям землю продасть — та й по всьому! А маючи гроші, він може чекати, поки скінчиться судова справа з лісом. Гжелин спосіб розумний, але, на мою думку, треба з іншого кінця починати.

— Як це? Кажи, Матеуше, порадь нам!

— Не радитись та міркувати треба, а зробити так, як тоді, коли ліс відстоювали!

— Інколи так можна, а інколи — ні! — невдоволено сказав Гжеля.

— А я тобі кажу, що можна, тільки трохи інакше, а вийде те ж саме. До німців треба йти всією громадою і спокійненько їм сказати, щоб не думали купувати Підлісся...

— Ще б пак, такі вони дурні, що відразу ж злякаються й відступлять!

— А ми їм скажемо, що коли вони куплять, ми не дамо їм ні сіяти, ні будуватися, кроку не дозволимо ступити за межу! Побачите, злякаються чи ні! Викуримо, як лиса з нори!

— Не думай, вони знають, що робити! Ось побачиш, посадять нас знову до острогу за такі погрози! — крикнув Гжеля.

— Посадять і випустять, не вік же нам там сидіти! А коли нас випустять, німцям іще гірше буде... Вони не дурні і спочатку добре розміркують, чи їм варто воювати з нами. Та й пан іншої заспіває, коли ми його покупців порозганяємо... А якщо ні...

Але тут вже й Гжеля не витримав, схопився з місця і почав із запалом відраджувати їх від таких зухвалих намірів, пояснював, які через це почнуться судові справи, які збитки для всіх, який занепад... Говорив, що їх за постійні бунти можуть посадити на кілька років, що краще, коли вони залагодять все тихо й мирно з самим паном.

Він богом закликав і благав хлопців не накликати на село нового лиха, навіть цілував кожного, благаючи отямитись. Говорив з півгодини, аж почервонів увесь, але марна річ, слова відскакували від них, мов горох від стіни. Нарешті Матеуш перебив його:

— Що ти нам казання читаєш, мов ксьондз? Нам інше щось потрібне!

Тут усі заговорили разом, посхоплювалися з місць і, грюкаючи кулаками по столу, весело загукали:

— На наше вийде! Ходімо на німців, розженемо шароварників! Матеуш добре радить, треба його слухати, а хто полохливий, нехай під перину сховається.

Вони були такі збуджені, що марна річ була говорити з ними. Тим часом Янкель приніс їм пляшку. Послухав-послухав і, витираючи зі столу розливу горілку, несміливо сказав:

— Матеуш — голова! Розумно радить.

— Дивіться-но, і Янкель проти німців! — здивовано загомоніли хлопці.

— Я завжди за своїх! Бідую, як і всі, але якось із божою допомогою жити можна! А де тільки оселяться німці, там не те що бідному єврею пожититися буде нічим, — а й собаці нічого їсти! Щоб вони повиздыхали, щоб їх... тьху! холера вхопила!

— Єврей — а за хлопів стоїть! Чули, га? — дедалі більше дивувалися хлопці.

— Я — єврей, але мене не в лісі знайшли; я тут народився, так само, як ви, мій дід і мій батько тут народилися... За кого ж мені стояти? Хіба я вам не свій? Адже як вам буде ліпше, то й мені буде ліпше! Коли станете господарями, я буду з вами торгувати, як мій дід торгував з вашими дідами, хіба не так? А за те, що ви так розумно з німцями придумали, я вам цілу пляшку рисової ставлю! За ваше здоров'я, господарі підліські! — гукнув Янкель, цокаючись з Гзелею.

Ліпецькі пили чарку за чаркою, і така радість їх охопила, що вони мало не цілували Янкеля в бороду; посадовили його з собою за стіл, стали розповідати все з самого початку і радитися з ним. Навіть Гжеля перестав хмуритись і приєднався до них, щоб про нього, бува, не подумали злого.

Але нарада тривала недовго, Матеуш устав і гукнув:

— Досить на сьогодні! До корчми, хлопці, треба ноги розім'яти! Всі гуртом перейшли до корчми. Матеуш одразу ж відбив у когось Терезку і пустився в танець, а за ним й інші витягали дівчат з кутків, погукували на музикантів і кружляли, як вихор.

Музика заграла шпаркіш, музиканти знали, що з Матеушем жартувати ніяк, він платить щедро, але може й побити.

Розтанцювалася корчма! Не один уже був добре напідпитку, гамір, тупіт, музика, задерикуваті вигуки аж кипіли й линули з розчинених навстіж дверей і вікон. А біля корчми, на колодках та на призьбі, теж непогано розважались: дзвеніли чарки, чоловіки раз у раз цокались і говорили дедалі голосніше, заплітаючи язиками.

Був пізній вечір, зірки сяяли, тихо шуміли дерева, з боліт долинали кумкання жаб, часом кричав бугай, у садках заливалися співом солов'ї. Люди втішались відпочинком у вечірній прохолоді. З корчми час від часу виходила, обнявшись, якась пара і зникала в тіні... А надворі ставало дедалі гамірніше, говорили всі разом і важко було хоча б щось розібрати.

— Тільки-но я порося випустила, не встигло воно писок у картоплю стромити, а вона як заверещить!

— Вигнати її з села! Вигнати!

— Пам'ятаю, коли я ще молода була, зробили так з одною... Відшмагали біля косяолу до крові, відвезли коровами за околицю, і спокійніше стало...

— Гей, Янкелю, кварту міцної!

— Зурочила вона мою Сивулю, пропало в неї молоко...

— Оберемо нового, кожен не згірш від нього впорається...

— Зло треба корчувати, поки воно глибше коренів не пустило!..

— Полоти поле, поки бур'яном не заросло...

— Вип'ємо, куме, я вам щось скажу...

— Бери бика за роги й не відпускай, поки не звалиш!

— Два морги та один — три морги. Три морги й один — буде чотири.

— Пий, куме! І рідний брат для тебе стільки не зробить! Лунали в мороці уривки розмов, і не можна було зрозуміти, хто і з ким говорить. Тільки грубий голос Амброжія вирізнявся серед інших і лунав то тут, то там, бо Амброжій переходив від гурту до гурту, зазиравав і до корчми й скрізь канючив по чарочці. Він був уже такий п'яний, що ледве тримався на ногах. Біля прилавка схопив когось за комір і став плаксиво благати:

— Я ж тебе хрестив, Войтеку, і по жінці твоєї так дзвонив, аж руки в мене розпухли. Почастуй чарочкою, голубе. А поставиш півкварти, то я їй ще подзвоню на вічний спочинок, а тобі іншу посватаю. Молоду, кріпку, як ріпа! Постав, голубе, півкварти...

Молодь завзято танцювала. Корчма повнилась вигуками, маяли спідниці, каптани, танцюристи підспівували музикантам і кружляли чимраз швидше, мов охоплені шаленством. Навіть немолоді жінки верескливо погукували, поводили плечима й притупували, а Ягустинка, протиснувшись до середини кола, взялася в боки і, притупуючи, хрипко заспівала:

Що мені ті звірі!

Хоч би й вовки сірі!

Що мені ті хлопці,

Хоч би й цілі копи!

Х

Ці дні — від свята тіла господнього до неділі — нелегко минули для Матеуша, Гжелі та їх товаришів. Матеуш покинув будувати Стахові хату, інші теж занехаяли свою роботу і з ранку до вечора ходили з хати до хати, підбурюючи людей проти німців та підмовляючи вигнати їх з Підлісся.

Корчмар зі свого боку теж не шкодував слів, а для впертих і горілки — кого просто так частуючи, а кому даючи в борг, — але справа посувалася мляво. Старі люди тільки тяжко зітхали і, не висловлюючись ні за, ні проти, оглядалися на інших, а головне на жінок, які всі, мов одна, і слухати не хотіли про похід на німців.

— Ще чого! Що це їм у голову вдарило! Мало хіба горя через той ліс? Ще за те не відсиділи, а вже нове лихо на село накликають! — репетували вони, а солтисова жінка, завжди така тиха, навіть мітлою замахнулася на Гжелю.

— Як будеш людей до нового бунту підбурювати, я тебе стражникам викажу! Ледацюги прокляті, працювати не хочуть, тільки б їм гуляти! — репетувала вона на всю вулицю.

А Бальцеркова наскочила на Матеуша.

— Собаками вас нацькую, нероби! Окропом ошпарю!

Всі вони стіною стали проти умовлянь, глухі до всіх пояснень і прохань, і не було ніякої змоги втовкмачити хоча б щось їм. Жінки верещали, як несамовиті, а дехто починав голосити:

— Не пущу свого! Вчеплюся за каптан, і нехай хоч руки мені відрубає — не пущу! Досить уже ми набідувалися!

— Щоб вас грім побив, дурепи безмозкі! — лаявся Матеуш. — Кричать і кричать, мов сороки на дощ! Теля швидше зрозуміє людську мову, ніж жінка розумне слово! — додавав він з глибоким презирством. — Облиш, Гжелю, їх розуму навчиш хіба що тільки кулаками! Якби вона твоя була, тоді ще, може, і послухала б, — сумно казав він Гжелі.

— Що вдієш, такі вже вони є, їх силою не переробиш. З ними треба інакше — не сперечатись, а підтакувати, і потроху перетягати на свій бік, — пояснював йому Гжелю.

Щоправда, і він з самого початку був проти походу на німців, та коли зважив, що іншого способу немає, став обстоювати це від щирого серця.

Хлопець він був упертий і непоступливий: коли вже за щось брався, то неодмінно доводив до кінця, хоч би йому не знати що на заваді стояло. І тепер він ні на що не

зважав. Зачиняли в нього перед носом двері, він говорив у вікно. Жінки йому погрожували, лаяли,— він не сердився, навіть погоджувався з ними; де треба — підспівував, заговорював про дітей, хвалив порядок в їхньому господарстві, а під кінець знову звертав на своє. Не щастило — ішов далі. Цілих два дні його можна було бачити скрізь — в хатах, на городах, навіть у полі; спочатку він говорив з людьми про те, про се, потім переходив до справи. Тим, хто не міг зрозуміти, креслив паличкою на землі план підліських полів, показував ділянки і терпляче пояснював, яка кожному буде користь від цього. Проте, даремні були б усі заходи й намагання, якби не допоміг Рох.

Якось у суботу після обіду хлопці, зрозумівши, що їм села не підняти, викликали Роха за Боринину клуню й призналися йому в усьому.

Вони боялися, що він буде проти. Але Рох поміркував трохи й сказав:

— Спосіб, правда, розбійницький, але придумати щось інше — часу нема; я радо допоможу вам.

Він одразу ж пішов до ксьондза,— той сидів на городі і наглядав за наймитом, що косив конюшину. Наймит потім розповідав, що спочатку ксьондз розсердився на Роха, кричав, затикав вуха, не хотів навіть слухати, а потім обидва, сидячи на межі, довго про щось говорили. Видно, Рох переконав ксьондза: смерком, коли люди почали повертатися з поля, він пішов на село, наче прогулятися на свіжому повітрі, і, заходячи на подвір'я, розпитував хазяїв про всяку всячину, а більше розмовляв з жінками і наостанку тихо казав кожній:

— Хлопці добре надумали. З цим треба поспішати, поки не пізно. Ви своє зробіть, а потім я до пана поїду і буду його умовляти.

Він добився того, що жінки вже не перечили Матеушовому плану, а чоловіки розмірковували, що коли сам ксьондз радить, то, мабуть, варто так зробити.

Цілий вечір радились, а раптом, у неділю, дійшли згоди й вирішили діяти.

Іти на Підлісся збиралися після вечірні, на чолі з Рохом, який умів говорити з німцями по-їхньому.

Заручившись Роховою обіцянкою, хлопці пішли задоволені, радісно перемовляючись, а він усе сидів на ґанку Борининої хати, перебирав намистини чоток та про щось міркував.

Було ще рано, щойно прибрали зі стола після сніданку, і запах затірки з салом лоскотав ніздрі. Петрек, розпустивши пасок, потягався на ґанку. Ранок був теплий, але свіжий, ластівки кулями розтинали повітря. Сонце щойно підвелось з-за хати, в затінку ще поблискували росю важкі трави, прохолодний вітерець приносив з полів запах жита.

В хаті було тихо, як завжди в неділю, жінки прибирали, діти сиділи на призьбі навколо миски і їли собі помаленьку, з писком захищаючись ложками від Лапи, який уперто ліз до миски. Попід стіною розляглась на сонці свиня й рохкала, бо поросята тикалися в неї головами, добираючись до молока. Лелека розганяв курей і бігав за лошам, яке вибрикувало на дворі. В саду час від часу шелестіли дерева, а з поля долинали тільки дзижчання бджіл, що летіли за медом, та дзвінкий спів жайворонків.

Така ж святкова тиша стояла в усьому селі. Часом тільки завокче курка, скликаючи курчат, долине від ставу дитячий сміх та плескіт води або закричать качки.

Вулиці були безлюдні, залиті сонцем. Ніде нікого не видно було, лише подекуди дівчата заплітали на порогах коси та хтось тихо награвав на сопілці.

Рох перебирав чотки, ловив вухом усі звуки, а думки його щоразу поверталися до Ягусі. Він чув, як вона ходила по хаті, іноді виходила на ґанок і стояла за його спиною або йшла на подвір'я і, проходячи мимо, опускала очі, а кривавий рум'янець заливав її схудле обличчя. Роху стало шкода її.

— Ягусь! — покликав він, лагідно глянувши на неї.

Вона зупинилась і, затаївши подих, чекала, що він скаже, але Рох, не знаходячи слів, тільки пробурмотів щось і замовк.

Ягуся знову пішла до себе в кімнату, сіла біля відчиненого вікна і, спершись на підвіконня, сумно задивилась на залите сонцем село, на хмарки, які, мов білі гуси, блукали по небу. Важкі зітхання рвалися з її грудей, а часом і сльози капотіли з почервонілих очей і поволі текли по змарнілому обличчю. Хіба мало вона пережила за ці дні? Все село цькувало її, мов шолудивого пса. Жінки поверталися до неї спиною, а деякі плювали вслід, подружки не помічали її, чоловіки зневажливо всміхались, а вчора наймолодший Гульбасів хлопчик жбурнув у неї грудкою і крикнув:

— Війтова полюбовниця!

Наче ножем різонули її по серцю! Ще й досі від самого спогаду її душив сором.

"Господи, та хіба вона винна? Війт напоїв її так, що вона нічого не тямила. Хіба могла вона опиратися? А тепер усі на неї, все село відвертається, мов від зачумленої, і ніхто й слова не скаже на її захист.

Куди їй піти? Всі зачиняють перед нею двері та ще, мабуть, і собаками нацькують! Навіть до матері йти нема чого: вона її майже вигнала з дому, незважаючи на сльози й благання... Якби не Ганка, вона б смерть собі заподіяла. Так, одна тільки Антекова дружина не відвернулася, жаліла її та ще й захищала від людей!

Я не винна, ні! Війт винен, він мене спокусив і присилював до гріха... А найбільше винен оцей старий шкарбан! — подумала вона раптом про чоловіка. — Це він світ мені зав'язав! Була б я дівчиною, не дали б мене скривдити... І яка радість мені з ним була! Ні життя не бачила, ні світу!"

Такі думки гарячково снували у Ягни в голові. На зміну смутку і каяття прийшов страшний гнів, і вона збуджено забігала по кімнаті. "Все через нього! І з Антеком не вийшло б так... і війт не зважився б... — скаржилася вона сама собі. — Жила б я спокійно, як колись, як усі живуть. Нечистий поставив його в мене на дорозі і матір спокусив його моргами, а тепер я повинна мучитись... О, щоб тебе черви сточили!"

Її охопила така злість, що вона навіть кулаки стиснула. Побачивши у вікно Мацея, який лежав під деревом у кузові старої брички, вона кинулась туди, нахилилась над ним і просичала з ненавистю:

— Хоч би ти здох швидше, пес старий!

Недужий витріщив на неї очі й щось пробурмотів, але вона вже побігла. Їй

полегшало — було на кому помститися за свою кривду.

Коли вона поверталась до хати, на ґанку стояв коваль, удаючи, що не помічає її, він голосніше заговорив з Рохом:

— Чув я від Матеуша, що ви поведете їх на німців...

— Авжеж, просять мене, щоб я пішов з ними до сусідів,— сказав Рох з притиском.

— Нові кайдани собі готують! Зовсім подуріли хлопи, думають, що коли знову підуть юрбою з кілками та криком, то німці перелякаються і не куплять Підлісся! — Він ледве стримував злість.

— А може, й відмовляться від купівлі, хто знає?

— Як же, чекайте! Вони вже й землю розміряли і родини перевезли, копають колодязі, возять камінь на фундамент.

— Мені добре відомо, що вони ще не підписали в нотаріуса купчої.

— А мені вони божились, що все зроблено!

— Кажу те, що знаю. І якщо панові трапляться кращі покупці...

— Адже ліпечькі не куплять, ні в кого й копійки за душею нема.

— Гжеля щось надумав, і здається мені...

— Гжеля! — нетерпляче перебив коваль.— Гжеля завжди наперед пхається, а сам дурень неприторий, тільки людей баламутить та на всяке зло штовхає...

— Побачимо, що вийде, побачимо,— мовив Рох, з легким усміхом спостерігаючи коваля, який з люті так смикав вуса, наче хотів їх вискубти зовсім.— Яцек іде! — гукнув він раптом, побачивши сторожа, який заходив на подвір'я.

— Повідомлення з канцелярії Ганні Матвіївні Борині,— об'явив Яцек, діставши з сумки конверт.

Ганка, що вибігла надвір, стурбовано крутила в руках папірець, не знаючи, що з ним робити.

— Дай-но я прочитаю,— сказав Рох.

Коваль спробував заглянути йому через плече, але Рох швидко згорнув листа і спокійно сказав:

— Суд повідомляє, Ганко, що тобі раз на тиждень дозволяють побачення з Антеком.

Ганка, давши сторожеві на горілку, повернулася до хати, а Рох тільки після того, як пішов коваль, зазирнув до неї і радісно сказав:

— Тут зовсім не те написано, я не хотів говорити при ковалеві! Суд повідомляє, що Антека випустять, якщо ти привезеш заставу — п'ятсот карбованців або коли хтось поручиться за нього... Що з тобою?

Ганка не відповідала — їй відібрало голос. Вона стояла, наче остовпіла, обличчя її спалахнуло рум'янцем, потім зблідло, мов крейда, на очі набігли сльози. Раптом вона сплеснула руками і з важким зітханням впала ниць перед іконами.

Рох тихо вийшов і, сівши на ґанку, ще раз перечитав повідомлення, радісно усміхаючись. Трохи згодом він знову зайшов до хати.

Ганка ще стояла на колінах і молилася; їй здавалося — серце в неї розірветься від радості та вдячності. Уривчасті зітхання й гарячий шепіт наповнювали хату,

блискавками линули до ніг богоматері, стікаючи живою кров'ю. Вона майже вмирала від щастя; сльози текли струмками, змиваючи спогади про давній біль та кривди.

Нарешті вона підвелась і, втираючи сльози, сказала Роху:

— Тепер я готова до нового горя. Яке б воно не було, а гірше від пережитого не буде!

Рох навіть здивувався, як вона змінилась: очі її сяяли, на блідому обличчі загравав рум'янець, вона випросталась, наче десять років з плечей скинула.

— Продай швидше все, що хотіла, збери гроші й поїдемо з тобою за Антеком — завтра чи у вівторок.

— Антек повернеться! Антек повернеться! — безтямно повторювала вона.

— Не кажи поки що нікому! Повернеться — однаково всі довідаються. Та й тут треба буде всім казати, що його випустили без застави — тоді коваль не буде до тебе прискіпуватись,— півголосом радив їй Рох.

Ганка урочисто обіцяла мовчати і довірила таємницю тільки Юзі. Вона ледве стримувала величезну радість, ходила, мов п'яна, раз у раз цілувала дітей, розмовляла з лошам, із свинею, дражнила лелеку, а Лапі, який, скиглячи, ходив за нею і заглядав у вічі, ніби розуміючи щось, шепнула в саме вухо:

— Тихо, дурний, хазяїн повернеться!

Сміючись і плачучи, вона довго розповідала про це Мацееві, а він злякано витріщав на неї очі і щось белькотів. Ганка забула про все на світі, і Юзька мусила нагадати їй, що час іти до костюлу. Щастя наче підіймало її на крилах: їй хотілося співати, летіти кудись, кричати колоскам, які з шелестом вклонялися їй в ноги, деревам, усій землі:

— Хазяїн повернеться! Антек повернеться!

Вона з радощів навіть запропонувала Ягні піти разом до костюлу, але та не схотіла і залишилася вдома.

Ягні ніхто не сказав, що Антек швидко повертається, але вона легко догадалася про це з натяків та Ганчиної поведінки. Ця новина і її схвилювала, збудила в серці якусь несміливу тиху надію. Забувши про все, вона побігла до матері.

І прийшла невчасно, натрапивши якраз на люту сварку.

Було ось як: Шимек після сніданку сидів біля вікна з цигаркою, цвіркав на підлогу, довго міркував, збирався з силами, поглядав на брата і нарешті сказав:

— Мамо, дайте мені грошей, треба в костюлі за оклик платити. Ксьондз сказав, щоб я прийшов перед вечірнею.

— З ким же ти надумав одружитися? — глузливо запитала мати.

— З Настусею Голуб.

Домінікова більш нічого не сказала і далі поралася собі біля печі. Зляканий Єнджик підкинув дров у піч і, хоча вогонь аж гудів у комині, став його роздмухувати. Почекавши кілька хвилин, Шимек обізався знову, вже рішучіше:

— Цілих п'ять карбованців мені дайте — треба й заручини справити.

— А ти вже й старостів засилав? — спитала вона тим самим тоном.

— Так, ходили Клемб і Плошка.

— І вона згодна? — У Домінікової аж підборіддя сіпалось від сміху.

— Аякже! Ясна річ, згодна.

— Ще б пак, така затіпанка та не згодилася б! Трапилося сліпій курці зерно!

Шимек насупився, але чекав, що вона скаже далі.

— Принеси води із ставу, а ти, Єнджику, випусти порося — чуєш, кувікає.

Хлопці майже машинально виконали її накази, коли Шимек знову сів біля вікна, а менший брат став щось майструвати біля печі, стара суворо скомандувала:

— Шимеку, неси пійло телиці!

— Самі несіть, а я вам не наймичка! — відповів він зухвало, ще дужче вивернувшись на лаві.

— Чув? Не доводь мене до гніву — сьогодні свята неділя!

— Ви теж чули, що я сказав: давайте гроші, швидше!

— Не дам. І женитися, не дозволю!

— А я й без вашого дозволу обійдусь.

— Шимеку, отямся і мене не дратуй.

Він раптом покірно вклонився їй в ноги, обняв за коліна.

— От я вас прошу, мамо, скавчу, як пес! Сльози підступили в нього до горла.

Єнджик теж заплакав і почав цілувати в матері руки, обіймати коліна, благаючи разом з братом. Вона сердито відіпхнула обох.

— Не смій мені суперечити — вижену під усі чотири вітри! — гукнула вона, погрожуючи кулаком.

Але Шимек не злякався — материні слова його наче батогом шмагнули. Він скипів: природжена впертість Пачесів заговорила в ньому. Ступнувши до матері, він сказав із зловісним спокоєм, свердлячи її очима:

— Давайте гроші, швидко! Більше я ні просити, ні чекати не стану.

— Не дам! — заверещала Домінікова, шаленіючи від люті, і стала шукати палку.

— То я й сам знайду!

Мов рись, підскаочив він до скрині, одним рухом зірвав віко й почав викидати на підлогу одягу. Домінікова з лементом кинулася обороняти скриню. Спочатку вона намагалась тільки відтягти Шимека, але його не можна було зрушити з місця. Тоді вона однією рукою вчепилась йому в волосся, а другою почала бити по голові, по обличчю, репетуючи не своїм голосом. Шимек ще тільки відмахувався від неї, мов від надокучливої мухи, і рився в скрині, шукаючи грошей. Та коли вона боляче вдарила його в груди, він відштовхнув стару з такою силою, що вона простяглася на підлозі. Миттю схопившись, вона намацала біля печі кочергу і кинулася з нею на сина. Шимекові не хотілось битися з матір'ю, він тільки захищався, як міг, силкуючись видерти в неї кочергу. В кімнаті знявся гамір і крик. Єнджик з голосним плачем бігав навколо них і жалібно благав:

— Матусю, ради бога! Матусю!

Ягна, яка увійшла саме в цю хвилину, кинулася їх розбороняти, але марні були всі її зусилля. Тільки-но Шимек ухилився й відскакував убік, як стара знов налітала на нього,

мов скажений собака, і лупцювала, куди попало. Розлютившись від болю, він почав уже відповідати їй на стусани. Вони зчепилися і, качаючись по підлозі, билися об стіни й меблі, Здіймаючи страшний галас.

З усіх боків стали збігатися сусіди, пробували розборонити їх, але Домінікова вчепилася в сина, мов п'явка, і, не тямлячи себе, біла його щосили.

Нарешті Шимек тицьнув її кулаком межи очі й одним рухом віджбурнув від себе, мов оберемок соломи. Вона відлетіла до розжареної печі, впала на горщики з окропом, і все разом з нею загуркотіло додолу. Стару одразу ж витягли з-під уламків, але вона, хоча й була дуже попечена, не звертаючи уваги на біль і на те, що на ній тліли спідниці, сіпалася до сина.

— Геть з моєї хати, виродку клятий! Забирайся! — лементувала вона несамовито.

Довелося силоміць тримати її, поки гасили на ній вогонь та обкладали мокрим ганчір'ям обпечене обличчя, а вона все видиралась.

— Щоб очі мої більше тебе не бачили! Щоб тебе...

А Шимек, задихаючись, побитий і закривавлений, тільки дивився на матір витріщеними очима. Жах раптом стиснув йому горло, він увесь тремтів, нічого не розумів і не міг вимовити й слова.

Тільки-но все трохи втихомирилось, аж раптом стара видерлася з рук сусідок, підбігла до жердки за піччю і, зриваючи з неї Шимекову одержу, почала викидати все у вікно.

— Геть з моїх очей! Нічого тут немає твого, все моє! Ні смужки землі тобі не дам, ні ложки страви, хоч би ти й здихав з голоду! — лементувала вона з останніх сил, але нарешті лютий біль здолав її, і вона впала, пронизливо зойкнувши. Її віднесли на ліжко.

В кімнаті набилося стільки людей, що повернутися було ніде; товпилися в сінях, зазирали у вікна.

Ягна зовсім розгубилася, не знаючи, що робити, бо мати просто вила від болю... Все обличчя й шия в неї були обварені окропом, руки обпечені, волосся спалене, і вона майже осліпла.

Шимек сидів у садку під вікном, мов закам'янілий, підперши голову руками, й слухав материні стогони. Він був весь у синцях, на обличчі запеклася кров.

Примчав Матеуш і, сіпнувши його за рукав, сказав:

— Ходімо до нас. Тут тобі вже нічого робити.

— Не підю! Земля моя, з діда-прадіда, я не відступлюсь! На своїй землі залишусь! — сказав Шимек з похмурою впертістю, знетямлено хапаючись за ріг хати.

Не вплинули ні прохання, ні умовляння — він не рушив з місця й нічого більше не відповідав.

Матеуш сидів з ним поруч, не знаючи, що робити, а Єнджик позбирав викинуті матір'ю каптани, сорочки й штани, зав'язав у ряднину й несміливо поклав перед братом.

— Я з тобою підю, Шимеку, з тобою! — шепнув він із слізьми.

— Бісова душа! Сказав, що не підю звідси, значить не підю! — гримнув Шимек і так

стукнув кулаком у стіну, що Єнджик аж присів з переляку.

Вони замовкли, бо з хати знов долинули жахливі стогони: там Амброжій оглядав хвору: він поклав на обпечені місця свіже, не солоне масло, прикрив якимсь листям, а зверху налляв іще кислого молока й обгорнув усе тіло мокрим полотном. Наказавши Ягусі, щоб вона якомога частіше поливала полотно холодною водою, Амброжій поспіхом пішов до костюлу, бо почув дзеленькання малого дзвону.

Настав час обідні, і люди юрбою рушили до костюлу. Дорогою чимало знайомих заходило до хворої, Ягні довелося навіть замкнути двері від цікавих, і з нею залишилась тільки одна Сікора.

Трохи згодом все вгамувалося. Домінікова перестала стогнати, на вулиці залягла тиша. Тільки від костюлу долинали звуки органа й співи; ніжні, ридаючі голоси хору наче тремтіли в повітрі.

Сонце вже припікало добре, в полуденній тиші дерева стояли нерухомо,— зрідка хіба затріпоче якась гілочка, заворушаться тіні. Птахи замовкли, і тільки колоски шаруділи тихенько, метляючи жовтими гривами.

Хлопці ще й досі сиділи біля хати: Матеуш тихо говорив щось, Шимек слухав і тільки головою кивав, а Єнджик, лежачи біля них на землі, задивився на димок від Матеушевої цигарки, що блакитним павутинням здіймався аж до стріхи.

Вийшла з відром Ягна і пішла до ставу по воду.

Матеуш підвівся і, пообіцявши знову прийти після обіду, подався був до костюлу, але, побачивши, що Ягна сидить на березі, підійшов до неї.

Вона сиділа, опустивши ноги у воду. Наповнене відро стояло поруч.

— Ягусь! — шепнув Матеуш, зупиняючись поблизу, біля вільхи. Вона швидко смикнула на коліна спідницю і глянула на нього такими повними жалю й смутку заплаканими очима, що в нього защеміло серце.

— Що з тобою, Ягусь? Хвора?

Дерева безшумно похитувались, осипаючи її біляву голову миготливими відблисками й тінями, наче зелено-золотим дощем...

— Ні... Тільки несолодко мені живеться...— вона відвела очі.

— Може, я хоча б чимось тобі допоміг,— приязно сказав він.

— Правда? А тоді на городах втік від мене і більше не з'являвся...

— Через те, що ти мене скривдила. Як же я міг... Ягусь! — голос у нього був покірливий і ніжний.

— Та я кликала тебе потім, гукала вслід, а ти не повернувся.

— Кликала? Ягусь! Правда?

— Ну я ж тобі кажу! Хоч розірвись від крику — ніхто не прибіжить! Кому там потрібна сирота? А скривдити і зганьбити — будь-хто може!

Обличчя її спалахнуло, вона опустила голову й стала бовтати ногами у воді. Матеуш теж мовчав, замислившись.

Тиша снувала свою пряжу, звуки органа линули тихою, заколисуючою мелодією... На блискучій поверхні ставу від Ягусиних ніг розходились кола, схожі на смугастих

змій, край берега на воду лягали тіні. А Матеуш і Ягна вже крадькома поглядали одне на одного, і погляди їх зустрічались.

Матеуша чимраз дужче вабило до неї. В ньому зростала несподівана ніжність. Хотілося взяти її на руки, як дитину, приголубити, заспокоїти.

— А я думала — і ти мене зневажаєш,— ледь чутно сказала Ягна.

— Ні. Ти мені завжди була люба... Не пам'ятаєш хіба?

— Е, це, може, давно, торік. А тепер і ти так само, як інші...— не подумавши, мовила вона.

Матеуш здригнувся від раптового спогаду; прокинулися гнів і ревності.

— Бо ти... ти...

Ні, не міг він вимовити вголос те, що його душило. Він ледве стримався й кинув коротко, рішуче:

— Ну, залишайся з богом...

Він мусив тікати від неї, щоб не згадати їй війта.

— Ідеш. Чим же я тепер тебе скривдила? На обличчі в Ягни був жаль і переляк.

— Нічим... тільки...— він заговорив швидко, зазираючи в її голубі заплакані очі, і гіркота, ніжність, гнів змішалися в його душі.— Тільки прожени ти від себе це опудало, прожени, Ягусь!

— Та хіба я його кликала? Хіба я його тримаю? — сердито гукнула вона.

Матеуш стояв нерішучий, зніяковілий.

Сльози горохом сипнули по зашарілих Ягусиних щоках.

— Таку кривду мені заподіяв... напоїв, а потім... І ніхто за мене не заступиться, ніхто не пожаліє, а всі ладні вбити! Чим же я винна? Чим? — скаржилася вона.

— Я йому, падлюці, відплачу! — сказав Матеуш, стискаючи кулаки.

— Відплати, Матеуше, відплати! А вже я тобі...— мовила вона гаряче.

Матеуш, нічого не сказавши більше, швидко рушив до костьолю. А Ягна ще довго сиділа над ставом, думаючи про Матеуша. "А може, і Антек?" — спало їй раптом на думку.

Вона повернулась додому, сповнена невиразних радісних передчуттів.

Знову заспівали дзвони; люди йшли з костьолю. Ожили вулиці, залунало торохтіння возів, розмови, сміх. Люди йшли гурточками, зупинялись тут і там біля тинів, тільки біля хати Домінікової всі змовкали, презирались і проходили мимо з похмурими обличчями. Ніхто не зайшов до хворої.

Розгомонилося село. Всі хати, сіни, ґанки аж гули від розмов, у садах теж було гамірно й людно — тут обідали під деревами, в холодку. Куди не глянь, сиділи люди й їли. Стукіт ложок, брязкіт посуду, скавуління собак порушували спекотну тишу полудня. Тільки в Домінікової було тихо й безлюдно, стара лежала в гарячці й стогнала, а Ягуся вже не могла всидіти на місці, вона виходила на поріг, на вулицю, поверталась і знов з тугою дивилась у вікно. Шимек все так само сидів у садку, і тільки один Єнджик не розгубився й почав варити обід на другій половині хати.

Трохи згодом, після обіду, до них прийшла Ганка. Вона поводитись якось дивно: про

все розпитувала, дуже жаліла хвору, але весь час крадькома поглядала на Ягну і заклопотано зітхала.

Забіг до Шимека й Матеуш.

— Підеш з нами до німців?

— Земля моя, з діда-прадіда, з місця не зйду! — твердив своє Шимек.

— Настуся тебе чекає,— адже вам треба віднести ксьондзу гроші на оклик.

— Не піду нікуди... Земля моя...

— От дурний осел! Ніхто тебе за хвіст не тягне... Сиди хоч і до завтра! — розсердився Матеуш і, побачивши, що Ганка виходить з хати, пішов з нею, навіть не глянувши на Ягусю, яка її проводжала. Вони пішли берегом.

— Рох повернувся з костьолу? — спитав Матеуш.

— Повернувся. У нас уже багато хлопів дожидає...

Матеуш оглянувся: Ягна дивилася їм услід. Він швидко відвернувся й запитав тихо, не дивлячись Ганці в очі:

— Правда, що ксьондз сьогодні з амвона комусь вичитував?

— Ти ж сам чув, навіщо ж мене за язика тягнеш?

— Я прийшов уже після казання, мені розповідали, та я не повірив, думав, що брехня, кажуть так — заради сміху.

— І не одну згадував... навіть кулаками махав... Ганьбити на людях і каменем кидати в інших — це кожен зуміє!.. А от перешкодити гріху ніхто не поспішає! — Ганка була дуже схвильована і зла.— Війта, бачте, ні словом не зачепив, а він тут найбільш винен,— додала вона тихше.

Матеуш голосно вилаявся і хотів іще щось запитати, але не вистачило сміливості. Вони йшли мовчки. Ганку вся ця історія глибоко вразила.

"Звісно, Ягна грішила, і її треба б покарати, але дорікати їй з амвона, привселюдно, мало не називаючи ім'я,— це вже занадто! Адже вона Боринина жінка, а не якась там хвойда,— думала вона з досадою.— Що там між ними було — то їхнє діло, а іншим втручатися зась!"

— Ні Магди, ні мельникових наймичок він не згадував, а всі знають, що вони виробляють! І двірським з Волі теж не погрожує з амвона кулаками... Про глухівську поміщицю весь світ знає, що вона з наймитами гуляє, а проти неї ксьондз голосу не піднесе! — говорила вона з глибоким обуренням.

— А правда, що він і Терезку згадував? — ледь чутно спитав Матеуш.

— Двох згадував, і всі одразу здогадалися, про кого він каже.

— Хтось його, певно, підмовив! — Матеуш ледве стримував хвилювання.

— Кажуть, це Домінікової робота, а може, і Бальцеркової. Одна мститься тобі за Шимека з Насткою, друга хоче перетягти тебе до своєї Марисі.

— Так от воно що! А мені навіть на думку не спало!

— Чоловіки тільки те й бачать, що в них під носом.

— Даремно Бальцеркова старається, даремно! Коли б ще їй не попало від Терезки... А Домініковій на злість, Шимек неодмінно одружиться з Насткою,— вже я за цим

простежу! Підле кодро!

— Їм ідеться про свої обурудки, а черев них невинуваті страждають! — сумно мовила Ганка.

— Так уже одні одних цькують, що не сила далі витримати в Ліпцях.

— Коли Мацей був здоровий, він все залагоджував, люди його слухалися...

— Так, а війт цей — базікало, йому не те в голові. Як можуть його люди шанувати, коли він таке витіває! Коли б хоч Антек швидше повернувся!

— Повернеться він, швидко повернеться! Але хто його стане слухатись? — очі в Ганки заблищали.

— А ми з Гжелею й хлопцями вже про це говорили. Тільки-но він повернеться, ми разом дамо лад на селі. Ось побачите!

— Так, уже час, бо усе розпадається, мов колесо без люшні. Вони пішли разом до Борининої хати; на ганку вже зібралася ціла юрба.

Вирішили, що піде кілька господарів та найбільш метких хлопців, хоча несподівано все село захотіло піти, як тоді в ліс. Ті, хто зібрався, з нетерпінням чекали інших.

— Війт теж повинен піти з нами! — сказав один з парубків, обстругуючи ціпок.

— Його у повіт викликали, до начальства; писар каже, наче Наказали скликати збори й ухвалити будувати школу в Ліпцях і в Модліці.

— Нехай скликають — однаково не ухвалимо! — засміявся Клемб.

— Тоді відразу накладуть новий податок з морга, як у Долах.

— Неодмінно накладуть. Але ж як начальник накаже, мусимо послухатись,— сказав солтис.

— А з якої речі він буде нам наказувати? Нехай краще своїм стражникам наказує, щоб разом із злодіями не крали!..

— Надто ти вже зухвалий, Гжелю! — перебив його солтис.— Вже не одного язик завів далі, ніж йому хотілося!

— А я говоритиму, бо закони знаю і не боюсь начальства! Це тільки у вас, темних, жижки тремтять від страху перед усяким лахмітником! — гукнув Гжеля, і всі аж злякалися такої сміливості; у багатьох навіть мороз побіг по спині. А Клемб сказав:

— По правді кажучи, ця школа нам ні до чого. Мій Адам аж два роки ходив у Волю, возив я вчителю картоплю корцями, жінка йому до свята масла та яєць давала, а що з того? Вчився хлопець, вчився, а досі молитов по книжці прочитати не вміє і по-російському теж нічого не тямить! Менші тільки одну зиму провчилися в Роха — і вже навіть писане розбирають і панські книжки прочитати вміють!

— То треба з Рохом домовитись, нехай усіх навчає, а школа дітворі потрібніша, ніж черевики,— втрутився Гжеля.

Солтис зайшов у юрбу і сказав півголосом:

— Кращого, ніж Рох, звісно, не знайти, він і моїх навчав... але не можна! Начальство, видно, вже щось пронюхало і має його на оці... Урядник зустрів мене в канцелярії і довго розпитував про нього. Я там не дуже йому розказував — то він навіть на мене розгнівався і став говорити, що йому, мовляв, добре відомо, що Рох у нас дітей

навчає і дає людям польські книжки й газети... Треба буде Роху сказати, щоб був обережніший.

— Кепське діло! Чоловік він добрий, побожний, але через нього лихо може впасти на все село... Треба щось придумати... І швидше,— сказав старий Плошка.

— А ви від страху вже й виказати його ладні, га? — ущипливо буркнув Гжеля.

— Якби він бунтував народ проти влади, на шкоду всім, кожен зробив би це. Ти ще молодий, а я добре пам'ятаю, що діялось, коли пани воювали: вони воювали, а хлопів за кожну дрібницю батогами шмагали! Не наше діло.

— Війтом хочете бути, а голова у вас, мов дірявий чобіт! — спалахнув Гжеля.

Розмова припинилась, бо з хати вийшов Рох, оббіг усіх поглядом і, перехрестившись, гукнув:

— Пора! Ходімо з богом!

Він пішов попереду, за ним висипали на дорогу чоловіки, а похід замикали кілька жінок і дітей.

Спека вже спадала, саме дзвонили до вечірньої. Сонце перекотилося до лісу, небо було таке ясне і обрій такий прозорий, що навіть найдальші села видно було, як на долоні, і серед зелених лісових хащ око розрізняло жовті стовбури сосон, білі сорочки берізок і сірі могутні дуби.

За млином жінки відстали, а чоловіки, не поспішаючи, простували далі. За ними здіймалася хмара куряви, в якій тільки коли-не-коли білів чий-небудь каптан.

Йшли мовчки. Обличчя суворі, в очах — вираз виклику й непохитної рішучості.

Часом, підбадьорюючи себе, дехто стукотів об землю дубовою палицею, а інші поплювували в долоні й випростувались, наче готуючись до стрибка.

Ішли статечно, урочисто, наче це була процесія, і якщо в когось вихоплювалося слово, він відразу ж замовкав під докірливими поглядами інших: не час було розмовляти, кожен зосереджувався і, заглибившись у себе, збирався з силами.

На межових пагорках під хрестом посідали, Щоб трохи відпочити, але й тут ніхто не вимовив і слова, всі мовчки поглядали навкруги. Вже ліпецькі хати ледь виднілися з-за садків, золота баня костюлу виблискувала на сонці, скрізь, куди не глянь, зеленіли вруна, а на вигонах під лісом паслася худоба. З розпаленого на узліссі вогнища блакитною стрічкою здіймався в небо дим, дзвінкі пісні дітей і звуки сопілки линули в далеч: на землі панувала весна, радість, дивний спокій. І не в одного з них серце стискалося від невиразної туги й побоювань, не один тяжко зітхав і з тривогою поглядав у бік Підлісся.

— Ну, ходімо, це ж неабияка справа! — квапив їх Рох, добре розуміючи, що вони вже починають вагатися.

Звернули просто до підліських будівель і пішли старою, зарослою бур'яном дорогою, яка, мов барвиста стрічка, звивалася серед зелених ланів.

Злиденне жито рясно синіло волошками, запізнілий овес жовтів од свиріпи, у спаленій сонцем пшениці червоніли маки, а картопля тільки-но почала сходити. На кожному кроці тут впадали в око занедбаність і недбальство.

- Оце так господарство! Дивитися боляче! — буркнув хтось з чоловіків.
- Найледачіший наймит краще обробить!
- Оце так пан! Навіть землі святої не шанує.
- Доїть і доїть її, мов голодну корову,— не диво, що вона перестала родити.

Вийшли на переліг. Обгорілі й позавалювані зруби виднілися вже неподалік: навколо двірських будівель з попровалюваними дахами та закіптюженими коминами стояв, волаючи чорними гілками до неба, мертвий сад, а під стінами руїн, у затінку, купками сиділи люди. То були німці. Бочка пива стояла перед ними на камені, на ґанку хтось грав на флейті, а вони сиділи, порозлягавшись на лавах і траві, в самих сорочках, з люльками в зубах і пили з глиняних кухлів. Біля будинку бавилися діти, а неподалік паслися відгодовані корови й коні.

Німці, певно, побачили селян — вони посхоплювалися і, приклавши долоні до очей, придивлялися, щось гукаючи. Але один з них, найстарший, сердито забелькотів щось, і всі знову спокійно посідали й узялися за свої кухлі. Флейта засвистіла ще ніжніше, жайворонки дзвеніли мало не над головами, з поля лунало безугавне сюрчання коників, а часом і крик перепелиці.

Незважаючи на те, що суха земля стугоніла під ногами в селян, а підбиті залізні підбори брязкали об каміння чимраз ближче, німці не поворухнулися, ніби нічого не чули. Сиділи, як і до того, смакуючи пиво та розкошуючи надвечірньою прохолодою. А селяни вже підходили, ступаючи дедалі повільніше й важче, стримуючи подих і стискаючи в руках палиці. Серця в усіх стукотіли, гарячий дріждж окропом пробігав по спині, горлянки пересохли, але вони трималися прямо, блискучими очима дивилися на німців з виразом суворого завзяття і впертої сили.

— Доброго здоров'я! — по-німецьки сказав Рох і зупинився, а за ним півколом стали всі, тісно, плече до плеча.

Німці гуртом відповіли на привітання, але не рушили з місць. Підвівся тільки сивобородий дід, і, пополотнівши, обвів поглядом юрбу.

— Прийшли ми до вас у справі,— почав Рох.

— Що ж, сідайте, господарі! Ви, я бачу, з Ліпців. Поговоримо по-сусідськи. Йоганн, Фріц, принесіть лави для сусідів.

— Дякуємо, справа недовга, постоїмо.

— Хіба може вона бути недовга, коли вас он скільки прийшло! — сказав старий уже по-польському.

— Бо всіх однаково стосується.

— Ще вдома втрое більше люду залишилося,— з притиском сказав Гжеля.

— Раді вам від щирого серця. Вже якщо прийшли до нас перші, то, може, пива з нами вип'єте?.. За сусідську згоду... Налийте-но, хлопці!

— Сам пий! Ач який щедрий! Не на пиво ми прийшли! — загукали найзапальніші.

Рох поглядом зупинив їх, а старий німець сказав сухо:

— Ну, то ми слухаємо!

В тиші чути було сопіння, важке уривчасте дихання, ліпечки ще тісніше збилися до

гурту, німці теж підвелися, всі, як один, і стали навпроти них щільними рядами. Вони втопили люті очі в селян і, нетерпляче поскубуючи борода, щось бурмотіли.

З вікон виглядали стривожені жінки, діти поховалися в сінях, величезні руді собаки гарчали біля стін, а німці хвилин з десять стояли проти ліпецьких мовчки, мов отара баранів, що, повитріщавши налиті кров'ю очі, уже б'є землю ратицями і, напруживши спини, нахиливши голови, ладна щохвилини кинутись на супротивників. Нарешті Рох порушив мовчання.

— Ми прийшли від усього села,— сказав він по-польському, голосно й виразно,— просити вас добром, щоб ви не купували Підлісся.

— Так, так! За цим! Правда! — підхопили ліпецькі, стукаючи палками об землю.

Німці в першу мить остовпіли.

— Що він каже? Чого їм треба? Не розуміємо! — повторювали вони, не вірячи власним вухам.

Рох сказав те саме ще раз, цього разу по-німецькому. Не встиг він скінчити, як Матеуш із запалом гукнув:

— Та щоб ви, галанці, забиралися звідси під три чорти!

Німці відсахнулися, мов обпечені, загомоніли, зацокотіли по-своєму, погрозово розмахуючи руками, тупаючи від злості ногами. Деякі вже підступали до ліпецьких з кулаками, але ті стояли нерухомо, як мур, свердлили німців суворими поглядами і тільки міцно зціплювали зуби.

— З глузду ви всі з'їхали, чи що? — скрикнув старий німець, підіймаючи руки до неба.— Забороняєте нам купувати землю! Чому? З якого права?

Знову Рох виклав йому все спокійно, докладно. Але німець, почервонівши від гніву, крикнув:

— Земля належить тому, хто за неї заплатить!

— Це по-вашому так, а по-нашому інакше. Вона повинна належати тому, хто має в ній потребу,— сказав Рох урочисто.

— А як же це? Дурно, чи що, візьмуть її, по-розбійницькому? — глузливо спитав німець.

— От добра плата за неї — десять пальців! — тим самим тоном відповів Рох.

— Дурниці! Чого це ми будемо марнувати час на жарти! Підлісся ми купили — воно наше і нашим залишиться. А кому це не до вподоби, нехай іде собі з богом і надалі обминає нас. Ну, чого ви ще чекаєте?

— Чого? А щоб сказати вам: геть з нашої землі! — випалив Гжеля.

— Самі забирайтесь, поки ми вас не витурили!

— Гей, дивіться! Ми поки що просимо по-сусідськи! — заговорили селяни.

— Погрожуєте? А ми на вас у суд подамо. Знайдемо на вас спосіб. Ви ще не відсиділи за ліс, то вам ще набавлять, і вже заодно відсидите,— глузував старий німець, проте, і він уже тремтів від злості, й інші ледве стримувались.

— Розбійники! Бунтівники вошиві!

— Пси смердючі! — гукали німці по-своєму, аж звиваючись від люті, наче

розтоптані гадюки.

— Цитьте, німчаї, коли люди з вами говорять! — гримнув Матеуш, але вони кричали чимраз гучніше й натискали всією юрбою.

Рох, побоюючись, щоб не вийшло бійки, відтискав селян і заспокоював їх, але вони його не слухали. Лунали вигуки:

— Дай-но в пику першому скраю!

— Пустити їм юшку!

— Невже піддамося, хлопці? Адже вони з усього народу знущаються!

— Що ж, виходить, не доб'ємося свого? — гукали ліпецькі, підбадьорюючи один одного чимраз грізніше. Відсторонивши Роха, Матеуш вийшов наперед, по-вовчому вишкірив зуби.

— Слухайте, німці! Говорили ми з вами добром, по-людськи, а ви погрожуєте нам тюрмою, глузуєте з нас! Гаразд, тоді заспіваємо вам іншої! Ми прийшли до вас з миром, а ви хочете війни? Що ж, війна, то й війна! Не хочете згоди, то присягаємось вам перед богом і людьми, що на Підліссі вам життя не буде! За вас суд, за вас начальство, і гроші у вас є, а у нас тільки ось ці голі кулаки. Але ми ще подивимось, хто переможе! А ще вам скажу — а ви собі зятяте: від вогню горить не тільки солома, він може пожерти і муровані стіни, і весь хліб на пні... Буває теж, що худоба падає на пасовиську... і з кожною людиною може лихо трапитись... Отож пам'ятайте, що я сказав: війна — і вдень і вночі, на кожному кроці...

— Війна! Війна! Помагай нам боже! — гуртом гримнули ліпецькі. Похапавши в руки дрючки, що лежали біля стіни, німці стали проти хлопів, кілька чоловіка повиносили рушниці, інші піднімали з землі каміння. Жінки зняли крик.

— Хай хоч один вистрілить — усі села сюди позбігаються!

— Одного застрелиш, німчаю, а інші тебе дрючками заб'ють на смерть, як пса паршивого!

— Гей, шваби, краще не зачіпайте нас, бо вам хлопів не подужати!

— А вашого м'яса і пес голодний не схоче торкнути!

— Ану, торкни, німчаю, торкни! — погрожували ліпецькі з викликом.

Вони близько підступили до німців, блискаючи очима. Камені й палки так і літали в повітрі, не один аж тремтів, пориваючись до бійки, але Рох вгамував своїх і примусив їх відійти. Селяни відступали неохоче, оглядалися й глузували:

— Залишайтеся з богом, свиняче поріддя!

— Чекайте, швидко вам червоний півень заспіває!

— Заскочимо до вас, потанцювати з вашими дівчатами! Насилу Рох їх утихомирив.

Сонце зайшло, і на землю лягали сутінки... Холодний вітер гуляв по полях, і вони хвилювались, шелестіли колоссям, трава сивіла від роси, з села долинали дитячі голоси й звуки сопілки, кумкали жаби на болотах. Над світом простував тихий, запашний вечір.

Додому ліпецькі йшли повільно, розстебнуті каптани маяли за ними, як білі крила; ішли з гамором, щохвилини зупиняючись; деякі заспівували пісню, і ліс вторував їй,

інші весело насвистували, і всі жадібно поглядали на землі Підлісся.

— Тут землю поділити легко! — сказав старий Клемб.

— Ще б пак, можна нарізати ділянки рівнесенько, мов стільники. І в кожного буде і лука, і пасовисько.

— Якби тільки німці відступилися! — зітхнув солтис.

— Ось побачите, що підуть! — запевняв Матеуш.

— Я взяв би он ту землю, що скраю, біля дороги,— сказав Адам Причек.

— А мені сподобалася та, де хрест, посередині,— сказав інший.

— А мені та, що біля Волі.

— Ех, одержати б ділянку на панських городах!

— Дивіться, який розумний, найкращу землю забрати хоче!

— Усім вистачить, усім,— заспокоював їх Гжеля, бо вони вже починали сваритися.

— Якщо пан згодиться віддати вам Підлісся, багато буде роботи! — зауважив Рох.

— Упораємось! З усім упораємось! — радісно загомоніли всі.

— Овва! На своїй землі робота не страшна!

— Ми б і з усіма поміщицькими землями впорались!

— Нехай тільки дадуть — тоді побачите.

— Вріс би чоловік у землю, як дерево, і спробуй його звідти висмикнути!

Так вони розмовляли між собою, чимраз прискорюючи ходу, бо попереду вже маячила юрба жінок, які бігли з села їм назустріч.

XI

Вже так розвиднілось, що все навколо синіло, мов стигла слива, коли Ганка під'їхала до дому. Всі ще спали, але гучне торохтіння брички збудило дітей, і вони вибігли з криком їй назустріч. Лапа радісно гавкав, вистрибуючи перед кіньми.

— А де ж Антек? — гукнула з порога Юзька, натягаючи спідницю через голову.

— Його тільки через три дні випустять, але тепер вже напевно,— відповіла Ганка спокійно, цілуючи малюків та пригощаючи їх бубликами.

Вибіг і Вітек із стайні, а за ним і лоша, яке одразу ж стало підбиратися до матері. Петрек витягав з брички покупки.

— Вже косять у нас? — спитала Ганка, сідаючи на приступці, щоб погодувати груддю немовля.

— Так, учора опівдні почали вп'ятьох: Філіп, Рафал і Кобусь — за відробіток, а Клембів Адам і Матеуш — за гроші.

— Матеуш? Голуб? Та невже?

— Еге. Я теж здивувалась, але він сам схотів; каже: боюся від теслярського верстата горб нажити, хочу спину випростати за косою.

Відчинила на своїй половині вікна й виглянула Ягна.

— Що, Мацей ще спить? — спитала в неї Ганка.

— Він у саду, ми не вносили його на ніч — в хаті страшенна задуха.

— А як там мати?

— Все так само, а може, трохи легше. Амброжій її лікує, а вчора приходив вівчар з

Волі, окутив її і якусь мазь дав. Казав, що тижнів через дев'ять одужає, тільки щоб на світло не дивилася.

— Це, кажуть, найпевніший засіб від опіків,— сказала Ганка і, переклавши дитину до другої груді, стала жваво розпитувати про вчорашній похід до німців. Тим часом уже зовсім розвиднілось, ранкове проміння зарум'янило небо, заграло відблисками в повітрі, з дерев капотіла роса, в гніздах щебетали птахи. На селі лунало мекання овець, рев великої худоби, яку гнали на пасовисько. Хтось клепає косу, і її тонкий, пронизливий дзвін тремтів у повітрі.

Ганка, переодягнувшись з дороги, зараз же побігла до Борини. Він лежав під деревами, вкритий периною, і спав.

— Тату,— зашепотіла Ганка, смикаючи його за руку,— Антек приїде через три дні! Його перевели до губернії, а Рох поїхав туди з грішми — внесе заставу, і вже разом повернуться.

Старий раптом сів, протер очі і, здавалося, слухав її, але знову впав на ліжко, заховавши голову під перину, і начебто заснув.

Марно було з ним говорити. Та й ніколи було, косарі вже були на подвір'ї.

— Вчора викосили луку біля капустиного поля,— сказав Філіп.

— А сьогодні ідіть за річку до пагорків, Юзька вам покаже.

— Це на Качиній ямі? Лука велика!

— І трава до пояса, густа, як ліс. Не така, як там, де вчора косили.

— А там погана?

— Так, майже зовсім висохла,— наче щетину косиш.

— Роса обсохне, то можна хоч і зараз громадити.

Вони незабаром пішли, тільки Матеуш чогось довго закурював цигарку у Ягусі в кімнаті, а коли виходив, все оглядався, мов кіт, якого відігнали від молока.

З інших хат теж багато людей ішло косити.

Сонце встало величезне, червоне, і дихало жаром, віщуючи спеку.

Косарі йшли один за одним, попереду — Юзя з тичкою. Хто бурмотів молитву, хто потягався й протирав заспані очі, лише зрідка озиваючись словом до товаришів. Вийшли за млин. На луках іще лежав ріденький туман, але купи вільх були наче охоплені полум'ям. Крізь синю імлу поблискувала річка. Похилі трави іскрилися росою, десь уже квилили чайки, а в просоченому ранковим промінням повітрі линули пахощі квітів.

Юзя довела косарів до насипу, відміряла батькову луку і, встромивши на межі тичку, побігла додому. А вони поскидали каптани, попідкочували до колін штани і, вишикувавшись у ряд, почали мантачити коси.

— Трава, як баранячий кожух, біля неї нагрієш чуба! — сказав Матеуш, виходячи наперед і розмахнувшись для спроби косою.

— Так, висока, густа, багато вони зберуть сіна! — обізвався другий, стаючи з ним поряд.

— Аби тільки вчасно скосили, щоб дощу не було,— додав третій, глянувши на небо.

— Поки чоловік луку викосить, кожна жінка дощу випросить,— засміявся четвертий.

— Е ні, цього року дощу не буде! Починай, Матеуше!

Всі разом перехрестились, Матеуш затягнув пояс, ширше поставив ноги, нахилився, поплював на долоні, зітхнув на повні груди і, широко розмахнувшись, почав косити. За ним і інші врізались у сповиту туманом луку і рівними, спокійними помахами кіс без упину шмагали траву, пильнуючи, щоб не зачепити ноги сусідові. Здіймалися з посвистом холодні блискучі леза, і важко лягали трави, ронячи росу, ніби сльози.

Вітер злегка ворухив їх, чайки чимраз жалібніше квилили над ними, зрідка з-під ніг косарів пурхали куріпки. А вони, похитуючись з боку на бік, невтомно косили й косили, крок за кроком посуваючись уперед. Тільки зрідка хтось із них зупинявся нагострити косу або випростати втомлену спину і знову завзято косив, залишаючи за собою чимраз довші покоси й глибокі сліди ніг.

Сонце не підвелось ще над селом, а луки вже всі стогнали під косами; скрізь косили, скрізь поблискували в повітрі сині леза, скреготали мантачки й віяло гострими пахощами прив'ялої трави.

Погода була саме для косовиці, бо хоч старе прислів'я й каже: "Задзвенить коса — заплачуть небеса", але цього року сталося інакше — замість дощів настала посуха.

Дні прокидалися залиті росою і гарячі, мов людина в пропасниці, та переходили у вечори, що дихали спекою. Висихали колодязі й річки, жовкли хліба, в'яла городина. На деревах з'явилась гусінь, падали недостиглі плоди, у корів пропадало молоко, бо голодні поверталися із спалених сонцем пасовищ,— пасти худобу на порубах поміщик дозволив тільки тим, що платив йому по п'ять карбованців від голови, звісно, не всі могли викласти таку силу грошей.

Через це переднівок ставав дедалі важчим, а найгірше було халупникам та іншій бідноті.

Вся надія була на те, що після Івана Купала почнуться дощі — й на полях усе оживе. Для цього навіть заплатили ксьондзу, щоб відправив молебень, але й молебень не допоміг — посуха тривала.

Багатьом нічого було їсти, не вщухали скарги, колотнеча, всякі сутички.

Найстарші люди не пам'ятали, щоб у Ліпцях була така сила всяких чвар: то судова справа з поміщиком хвилювала село, то війтові неподобства, через які мало не всі люди пересварились, то сварка Домінікової з синами, то похід до німців, не кажучи вже про дрібніші сусідські сварки. Стільки всього було, що дехто навіть забував про нужду, бо жили наче в кип'ячому казані. І не диво, що відколи почалась косовиця, всі зітхнули вільніше. Бідняки розійшлися по маєтках на заробітки, а господарі, глухі до всяких новин, з радістю взяли за коси.

Проте про німців вони не забули,— мало не щодня хто-небудь бігав у Підлісся підглядати, що вони там роблять.

Німці в Підліссі сиділи, але перестали рити колодязі й возити камінь. І якось коваль

розповів, що вони подали на поміщика позов за борг, а на ліпецьких селян — скаргу, звинувачуючи їх у насильстві.

Селяни доскочу посміялися з цього, і на луках косарі під час обіду тільки й говорили про це.

Полудень був гарячий; розжеврене, аж біле, сонце стояло високо над головою, небо нависло білястим від спеки туманом. З поля віяло жаром, наче з величезної страхітної печі, навіть вітерець не прохолоджував повітря. Знесилено звисало листя, замовкли птахи, тіні лежали ріденькі й короткі, не дуже заступаючи від сонця, з Покосів линули гострі пахощі розігрітої трави. І все навколо — поля, садки, хати — було охоплене білим жаром, все наче тануло у розпеченому повітрі, яке тремтіло, мов окріп на повільному вогні. Навіть річка текла повільніше, без плескоту, а вода в ній виблискувала, мов розтоплене скло, і була така прозора, що видно було кожного пічкура, кожний камінчик на піщаному дні, кожного рака, що вовтузився край берега в прозорій тіні. Сонна тиша снувалась над світом, мов сонячна пряжа, і тільки мухи дзижчали навколо людей.

Косарі обідали на березі, біля самої води, під високими вільхами. Матеушу обід принесла Настка, а тим, хто відробляв борг, — Ганка з Ягустинкою. Жінки сиділи на траві і, прикрившись від сонця хустками, з цікавістю дослухалися до розмови.

— Я з самого початку вам казав, що німці не сьогодні-завтра заберуться звідси, — говорив Матеуш, вишкрябуючи ложкою дно горщика.

— І ксьондз те ж саме говорить, — підтвердила Ганка.

— Буде все так, як схоче поміщик, — буркнув Кобусь, простягаючись на землі під деревом.

— Чого ж це німці не злякалися вашого крику і досі не втекли? — ущипливо зауважила Ягустинка, але її перебив хтось:

— Коваль казав учора, нібито поміщик хоче з нами миритися.

— Мені дивно тільки, що Міхал тепер з селом заодно!

— Винюхав, певне, тут якусь вигоду для себе, — сказала Ягустинка.

— І мельник теж, кажуть, клопотався перед паном за село.

— Всі тепер за нас! Благодійники, сучі сини! — відгукнувся Матеуш. — Я вам скажу, чого вони на нашому боці: ковалеві пан обіцяв доброго хабара за те, щоб він його помилив з Ліпцями, а мельник злякався, що німці можуть збудувати вітряка на пагорку біля хреста. Навіть корчмар допомагає нам від страху за себе, він добре знає, що там, де оселяться німці, поживи вже нікому не буде.

— І пан, видно, мужиків побоюється, якщо запобігає згоди.

— Вгадали ви, тітко, саме він найбільше нас боїться! Зараз я вам поясню, чому...

Матеуш не докінчив, бо в цю мить від села щодуху примчав Вітек.

— Хазяйко, ідіть швидше! — гукав він іще здалека.

— Що сталося? Горить, чи що? — схопилася злякано Ганка.

— Ой, там хазяїн чогось так кричать...

Вона побігла чимдуж, не розуміючи, що трапилось.

А трапилось от що: Мацей уже з самого ранку був сьогодні якийсь чудний, неспокійний. Він увесь час бурмотів щось, зривався з ліжка й наче шукав чогось навколо себе.

Ганка, йдучи вранці на луку, наказала Юзі пильно його доглядати. Дівчинка підходила до батька, але він весь час лежав спокійно і тільки в обід почав раптом кричати не своїм голосом.

Коли прибігла Ганка, він сидів на краю ліжка і кричав:

— Де ви мої чоботи поділи? Давайте швидше!

— Зараз принесуть з комори, зараз! — заспокоювала його перелякана Ганка.

Борина, здавалося, був цілком притомний і грізно поводив очима.

— Проспав, трясця його матері! — він широко позіхнув. — Вже білий день надворі, а ви спите! Нехай Куба борону ладнає, сіяти поїдемо!

Всі стояли біля нього, не знаючи, що робити. Раптом він зігнувся і важко впав на землю.

— Не бійся, Ганусь... в очах чогось потемніло... Антек у полі? У полі, га? — допитувався він, коли його знову поклали на постіль.

— В полі... з самого світанку... — белькотіла Ганка, не зважаючи йому суперечити.

Він неспокійно оглядався навколо і говорив без упину, але одне слово до речі, а десять — безтямних. Знову поривався кудись іти, хотів одягатися, казав, щоб йому принесли чоботи. Часом хапався за голову і так пронизливо стогнав, що аж на вулиці було чути. Ганка, розуміючи, що наближається кінець, наказала перенести його в хату і надвечір послала по ксьондза.

Він незабаром прийшов із святими дарами, але тільки соборував хворого і сказав:

— Більше йому вже нічого не треба, кожної години він може вмерти.

Смерком у хаті зібралося повно людей. Всім здавалося, що старий вмирає. Ганка вже вклала йому в руку свічку-гримницю, але він раптом заспокоївся і заснув.

На другий день — те ж саме. Він то впізнавав людей і розмовляв цілком свідомо, то цілими годинами лежав, як труп. При ньому невідступно сиділа Магда. Ягустинка хотіла була його окурити, але він несподівано пробурчав:

— Не треба, іскри розлетяться, ще пожежі наробите.

А коли опівдні прибіг коваль і все зазірав йому в напівзаплющені очі, Мацей сказав раптом з дивною усмішкою:

— Не турбуйся, Міхале... тепер уже я умру... умру неодмінно... Відвернувся до стіни й більше вже нічого не казав; Борина помітно слабшав і опритомнював чимраз рідше. Біля нього тепер увесь час сиділи, а найбільше від усіх Ягуся, з якою діялося щось незрозуміле.

Вона раптом покинула доглядати хвору матір, залишивши її цілком на Єнджика, і невідступно сиділа біля чоловіка.

— Я сама його догляну, це мій обов'язок, — сказала вона Ганці й Магді так твердо, що вони не стали суперечити, тим більше, що в кожній було досить своїх клопотів.

І Ягуся не виходила вже з хати, не тікала від хворого, як раніш: якийсь

незрозумілий страх тримав її наче на прив'язі.

Все село було на луках, косовиця тривала без відпочинку; на світанку, тільки-но перші промені рум'янили небо, всі йшли косити: чоловіки в білих сорочках, мов зграї лелек, укривали луки і, поблискуючи косами, цілий день завзято косили. Тільки й чути було брязкіт кіс та пісні дівчат, що громадили сіно.

Зелена пухнаста рівнина кипіла людьми, повнилась брязкотом і гомоном. Мигтіли смугасті штани, червоні спідниці, як маки, горіли на сонці; дзвеніли коси, лунали пісні, скрізь кипіла радісна робота. А надвечір, коли зчервоніле сонце хилилось до лісу і повітря аж гуло від пташиних голосів, коли колосся й трави тремтіли від музики цвіркунів, з боліт долинав жаб'ячий хор, а з землі здіймалися такі пахощі, наче вся вона була величезною кадильніцею,— по дорогах котилися важкі вози з горами сіна, поверталися з піснями косарі. На пожовклих викошених луках, видні здалека, порозсідалися стіжки й копиці, наче кумасі, що прийшли погомоніти, а між ними блукали лелеки; навколо з сумним квилінням кружляли чайки, і білий туман виповзав з боліт.

В хату до Борини через відчинені вікна линули голоси людей із ланів, веселий гамір життя й праці разом з пахощами хлібів і квітів, нагрітих сонцем, але Ягуся була глуха до всього.

В хаті стояла мертва тиша. Крізь кущі, що заслоняли сонце, сіявся у вікно зеленкуватий сонний присмерк. Дзижчали мухи та часом Лапа, який стеріг господаря, позіхав і підходив полащитись до Ягни, яка цілими годинами сиділа без думок і без руху, наче остовпіла. Мацей вже не говорив нічого, не стогнав, лежав спокійно і тільки поводив очима; ці очі, ясні й блискучі, мов скляні кульки, блукали по кімнаті за Ягнуою, не відриваючись від неї ні на мить, пронизуючи наскрізь, мов холодні ножі.

Марно вона відверталась, марно силкувалась про них забути,— вони дивилися з кожного кутка, пливли в повітрі і горіли так страшно і водночас приваблювали її так владно, що вона скорялась і дивилася в них, наче в бездонну прірву. А іноді, наче борючись із страшним сном, жалібно благала:

— Та не дивіться ж так, душу ви мені краєте, не дивіться!

Мабуть, старий чув, бо здригався, обличчя в нього кривилося, наче від німого крику, а очі дивилися ще страшніше, і по синіх щоках важкими краплями котилися сльози.

Тоді Ягуся, гнана страхом, бігла на вулицю.

Дивилася з-за дерев на луки, де було повно людей і веселого гамору, і поверталася з плачем.

Ішла до матері, але, заглянувши в темну кімнату, де пахло ліками, квапливо втікала й звідти.

І знов плакала.

Іноді виходила за хату, і тужний погляд її линув у далекий світ. Тоді вона плакала ще жалібніше, ще болючіше, скаржилась, мов пташка із зламаним крилом, покинута зграєю.

Так без змін минали дні за днями. Ганка, як і всі на селі, була зайнята косовицею і тільки на третій день зранку залишилася вдома.

— Субота, сьогодні вже Антек напевно повернеться! — говорила вона радісно, прибираючи хату до чоловікового повернення.

Минув полудень, а його все не було. Ганка виходила за косяол, аж на тополеву дорогу, але там було безлюдно й тихо.

Люди поспішали звести сіно з поля, бо за всіма ознаками погода от-от мала змінитися: кричали півні, сонце припікало ще дужче, на обрії висіли важкі градові хмари, здіймався й кружляв по дорозі вихор.

Чекали грози й зливи, але пішов лише короткий, хоча й рясний дощ. Вмить випила його пересохла земля — тільки й радості, що відсвіжив повітря.

Проте увечері було вже трохи прохолодніше, пахло сіном і мокрою землею, на дорогах стелився густий морок, бо місяць ще не зійшов і темне небо було тільки де-не-де поцятковане зорями. Крізь зелень садів мигтіли вогні і, мов світлячки, виблискували в ставку; всі вечеряли біля хат, лунав сміх, десь виспівувала сопілка. Незабаром і пташки заспівали в садках, і поля загомоніли тихим стрекотанням коників, голосами перепілок та деркачів.

У Борин теж вечеряли надворі; під вікном було гамірно й людно, бо, коли скінчили косити, Ганка запросила всіх косарів на ситну вечерю: смачно пахтіла яєчня з зеленою цибулею, щохвилини щось вигукувала Ягустинка, і жарти її викликали вибухи сміху. Ганка раз у раз підкладала усім страви та припрошувала їсти, а сама тим часом напружено ловила кожен звук на дорозі й щоразу вибігала подивитись, чи не їде чоловік.

Але Антека не було, наткнулася тільки на Терезку, що, видно, дожидала когось біля тину.

Матеуш і слова не міг добитися від Ягусі, вона була сьогодні похмура й дратлива. Спересердя він заперечався про щось із Петреком, аж тут прибіг по сестру Єнджик, сказав, що мати її кличе.

Після вечері всі порозходились, тільки Матеуш чогось довго барився і пішов після інших.

Слідом за ним вийшла й Ганка, марно вдивляючись у темряву, коли це з-над ставу до неї долинув Матеушів сердитий голос:

— Чого за мною бігаєш, як собака? Не втечу! Мало про нас пащекують! — він додав щось іще прикріше, і у відповідь почулися слова, переривані схлипуваннями, й жалібний плач.

Ганку це не зворушило, чекала Антека, байдуже їй було до чужих кривд!

Полишивши всю вечірню роботу на Ягустинку, вона взяла на руки дитину, яка чогось плакала, і, заколисуючи її, зайшла до хворого.

— Антек зараз приїде! — гукнула вона йому з порога.

Борина лежав, задивившись на лампу, що блимала на припічку.

— Сьогодні його випустили, і Рох його чекає,— казала вона в нього над вухом,

щасливими очима ловлячи його погляд, щоб упевнитися, чи він зрозумів. Але, видно, й ця новина не здатна була пробудити мозку хворого, він навіть не поворухнувся, не глянув на неї.

"Може, Антек уже заходить у село... Може, зараз..." — думала Ганка, щохвилини вибігаючи за ворота. Вона була впевнена, що він приїде, і від хвилювання ніби стеряла глузд, сміялась, розмовляла сама з собою, похитувалась, мов п'яна, звиряла темряві свої надії, навіть коровам, коли доїла їх, розповіла, що хазяїн повернеться.

І чекала, чекала з хвилини на хвилину, збираючи рештки сил і терпіння.

Насувалася ніч, на селі вже полягали спати, Ягуся, прийшовши від матері, одразу лягла, та й весь дім швидко заснув. Ганка ще довго чекала біля хати, але нарешті й вона, знесилившись і наплакавшись, погасила світло й уклалася в ліжко.

Весь світ поринув у глибоку тишу; згасали один за одним на селі вогні, мов очі, зімкнуті сном. На високе темно-синє небо, забризкане миготливим сяйвом зір, вийшов місяць і здіймався чимраз вище, линув мов птах, розкинувши срібні крила. Згорнувшись пухнатими білими клубками, де-не-де спали хмарки.

А долі на землі все живе, змучене спекою, поринуло в тихий сон. Тільки якісь пташки ще виспівували свою пісню, води шепотіли щось крізь сон, та дерева, купаючись у місячному сяйві, інколи здригалися, наче їм снівся день. Часом гавкав собака чи кажан, пролітаючи, лопотів крильми, і знову наставала тиша. А низький туман повільно й турботливо вкривав землю, наче заснулу, зморену матір.

Біля стін, ледве видних у мороці, та в садках чути було тихе дихання — люди спали просто неба, спокійно довіряючись ночі.

І в Мацеевій кімнаті панувала сонна тиша, тільки цвіркун сюркотів під грубкою та Ягусині зітхання тріпотіли в повітрі, мов крила метелика.

Було, мабуть, уже дуже пізно, заспівали перші півні, коли Борина раптом заворушився на ліжку, прокидаючись. В цю хвилину місяць ударив у вікно і хлюпнув йому в обличчя струмком срібного світла.

Він сів на ліжку і, хитаючи головою, силкувався щось вимовити, але замість слів чулося лише якесь булькання.

Сидів досить довго, водячи по кімнаті безтямним поглядом, часом перебираючи пальцями в повітрі, наче хотів зібрати в пригорщу мерехтливу хвилю місячного сяйва, що била йому в очі.

— Розвидняється... Пора! — пробурмотів нарешті старий, спускаючи ноги долі.

Подивився у вікно, наче прокидаючись від важкого сну. Йому здавалось, що надворі давно вже ранок, що він заспав і його чекає якась негайна робота.

— Пора вставати, пора! — повторював він, часто хрестячись і починаючи шепотіти молитву, водночас він шукав одержу, сягнув за чобітьми на те місце, де вони завжди стояли, але, не знайшовши нічого, забув, що хотів одягнутись, і безпорадно мацав руками навколо себе. Він ніяк не міг скінчити молитву, шепочучи уривчасті слова самим подихом.

В голові в нього плуталися спогади про якісь роботи, давні справи, відгомони того,

що діялось навкруги за весь час його хвороби й проникало у його свідомість невиразними уривками, блідими образами, стертими, мов грудки землі на стерні. Зараз усе це раптом збудилося, клубочило в мозку, рвалося назовні, і він щохвилини гнався за якимсь новим привидом думки, але раніше ніж устигав його спіймати, той розповзався в пам'яті, мов гнила пряжа, і хвора свідомість тремтіла, мов полум'я, якому немає поживку.

Так ранньої весни сниться, може, всохлому дереву, що прийшла пора прокинутись від зимового заціпеніння, пора випустити соковиті пагінці, зашуміти з вітром і заспівати радісну пісню життя. Але не знає воно, що мрії його марні й даремні всі зусилля.

Все, що Мацей робив цієї ночі, він виконував підсвідомо, за звичкою,— так кінь, який багато років ходив у коловороті, опинившись на волі, ще довго кружляє на одному місці.

Старий відчинив вікно і подивився в сад. Потім зазирнув до комори, подумавши, пошукав у печі і, як був, босоніж, у самій білизні, вийшов з хати.

Двері на ґанок були розчинені навстіж, стіни залиті місячним сяйвом, за порогом, згорнувшись клубком, спав Лапа. Шарудіння кроків збудило його, він загарчав, але, впізнавши хазяїна, пішов за ним.

Мацей зупинився на ґанку і, чухаючи за вухом, силкувався пригадати, які ж це негайні роботи його чекають.

Собака радісно стрибав йому на груди, він звично погладив його і стурбовано оглядався навкруги.

Було видно наче вдень, місяць стояв уже над самою хатою, з білих стін сприснули блакитні тіні; виблискував, мов дзеркало, став, глибоке безгоміння оповило село, тільки птахи заливалися на гілках.

Щось пригадавши, Мацей раптом поспіхом вийшов у двір. Всі двері були відчинені навстіж, біля клуні хропли Петрек з Вітеком. Борина заглянув до стайні, поплескав коней по шиях, і вони, впізнавши його, заіржали. Потім мимохідь зазирнув у хлів — до корів. Вони лежали долі, тільки важкі рогаті голови чорніли проти світла. Спробував витягти з-під повітки воза, взявся вже був за дишель, але побачив плуг, що блищав за хлівом, хутко пішов до нього і, не дійшовши, забув про свій намір.

Стояв посеред двору, повертаючись на всі боки, бо йому вчувалося, що його кличуть.

Просто перед ним, відкидаючи довгу тінь, здіймався колодязний журавель.

— Ну, чого треба? — спитав Мацей і прислухався, чекаючи відповіді.

Йому заступив дорогу сад, покрайний смугами світла, про щось тихенько шепотілось посріблене місяцем листя.

"Хто мене кличе?" — думав він, торкаючи рукою стовбури.

Лапа, що невідступно ходив за ним, раптом заскавучав. Мацей зупинився, глибоко зітхнув і сказав весело:

— Правда твоя, песику, сіяти час!

Але в ту ж мить забув про це. Все розсипалося в пам'яті, мов сухий пісок крізь пальці, але зринали чимраз нові спогади і штовхали його кудись уперед. Уривчасті думки намотувалися в мозку, мов нитка на веретено: вона наче тікає, а тим часом залишається на одному місці.

— Авжеж, авжеж... пора сіяти...— промовив він знову і швидко рушив повз повітку, стежкою, яка вела в поле. Дорогою наткнувся на злощасний сінник, спалений взимку і вже заново відбудований. Хотів був його обминати і раптом відсахнувся — на мить прояснилася свідомість, блискавкою повернулася назад у минуле. Він висмикнув з тину кілок і, тримаючи його обіруч, як вила, з перекривленим люттю обличчям кинувся до стовпів сінника, ладен битися на смерть; але перш ніж устиг вдарити, безсило впустив кілок.

За сінником, біля картоплища, від дороги тяглася довга смуга зораного поля. Мацей, дійшовши до нього, зупинився і довго озирає усе навкруги здивованим поглядом.

Місяць плив уже посеред неба. Земля, залита його блідим сяйвом, вся в перлинах роси, здавалося, заслухалась чогось у мовчанні.

В імлістій далечині зливалися небо й земля, з лук повзли білі тумани, тяглися над нивами, обмотуючи їх теплим вологим хутом.

Високою стіною стояло жито, хиличись над межею під тягарем колосся, схожого на жовті дзьобики пташенят.

Пшениця вже достигла, стояла горда, поблискуючи темними вусами, а овес і ячмінь ледве починали кущитися й зеленіли, мов луки у жовтій імлі туману й місячного сяйва.

Співали вже другі півні, була пізня ніч, поля, оповиті глибоким сном, наче дихали — тихий шелест звучав луною денного клопоту й праці. Так дихає мати, відпочиваючи серед дітей, які довірливо припали їй на груди.

Борина раптом став на коліна і почав набирати землю в пелену сорочки, наче з мішка зерно для посіву. Набрав стільки, що ледве підвівся, і, перехрестившись, розмахнувся й почав сіяти.

Зігнувшись під тягарем, він ходив поволі, нога за ногою, і благословляючим округлим рухом руки сіяв землю на поле. Лапа бігав за ним, коли якийсь птах, випурхнувши з-під ніг Мацея, летів геть, пес гнався за ним з хвилину, потім знову повертався до господаря.

А Борина, дивлячись перед себе в зачарований світ весняної ночі, ходив полем безшелесно, мов привид, який благословляє кожну грудку землі, кожну стеблину, і сіяв, сіяв без утоми.

Він спотикався об скиби, застрягав у вибоїнах, інколи навіть падав, але нічого не помічав, нічого не відчував, крім невиразної, але нездоланної потреби сіяти.

Він дійшов до самого краю поля. Коли не вистачало землі, набрав нової і сіяв, а коли дорогу йому заступали купи каміння й колючі кущі, він повертався назад.

Він заходив далеко, туди, де вже й не чути було пташиних голосів, у тумані зникало

з очей село, а навколо стелилося неозоре жовте море колосся. Він губився серед цих просторів, мов заблуканий птах, мов душа, що відлітає з землі, потім знову, виринувши ближче до села, повертався в коло пташиного щебетання і замовклого на деякий час гамору людської праці, винесений на берег живого світу шелесливими хвилями нив.

— Пускай борону, Кубо, та легше! — гукав часом старий на уявлюваного наймита.

Так минала ніч, а він усе сіяв, не знаючи втоми. Зрідка зупинявся, щоб перепочити і розім'яти кістки, й знову брався до своєї марної, нікому не потрібної роботи.

А коли скаламутилась ніч, зблідли зорі й, віщуючи світанок, заспівали півні, Мацееві рухи стали повільніші, він дедалі частіше зупинявся і, забуваючи набрати землі, сіяв з порожньої жмені — наче вже самого себе розсівав до останку на ці дідівські поля; сіяв усі прожиті дні, все життя своє, яке дістав колись і тепер повертав цим священним нивам й одвічному богу.

І в ці останні хвилини його життя дивне щось діялось навкруги: небо посіріло, мов цупке полотно, місяць зайшов, і весь навколишній світ наче раптом осліп, потонув у каламутній безодні. Здавалося, щось невідоме звелось десь і важкою ходою йшло в мороці, з тупотом, від якого двигтіла земля.

Протяжний, зловісний шум долинув з лісу.

Затремтіли на межах самотні дерева, дощ сухого листя з шелестом сипнув на колоски. Заколивалися хліба й трави, і з схвильованого поля під ногами Мацея знявся тривожний жалібний шепіт:

— Господарю! Господарю!

Зелені вуса ячменю тремтіли, наче від ридань, і гарячими поцілунками припадали до натруджених ніг старого.

— Господарю! — здавалося, благали жита, заступаючи йому дорогу й ронячи рясні сльози-росинки.

Сумно заквилили якісь птахи, вітер заридав над головою, туман оповив його мокрою пряжею, а голоси дедалі гучнішали, звучали з усіх боків жалібно, не вгаваючи:

— Господарю! Господарю!

Він почув нарешті і, оглядаючись навкруги, тихо мовив:

— Та тут я! Чого вам? Чого?

Все одразу ж змовкло, і аж коли тільки він знову рушив уперед, все так само сіючи обважнілою порожньою рукою, вся земля загомоніла одним могутнім хором:

— Зостанься! Зостанься з нами! Зостанься!

Він завмер на місці, вражений. Йому здавалося, що все рушило йому назустріч: повзли трави, пливли розколихані ниви, змикалися навколо нього поля, весь світ підводився і сунув на нього. Страх охопив Мацея, він хотів крикнути, але із стиснутого горла не вихопилося жодного звуку; хотів тікати, але не стало сил; земля хапала за ноги, колосся обплутувало його, борозни затримували, скиби не пускали далі, дерева, заступивши дорогу, погрожували, шматували тіло колючки, ранило каміння, лютий вітер гнав його, лякала ніч і ці голоси, що лунали навколо:

— Зостанься! Зостанься!

Він раптом помертвів, і все замовкло й застигло на місці. Блискавка розітнула перед його очима смертну імлу: небо розкрилося, і в сліпучому сяйві він побачив на троні із снопів бога-отця, який простягав до нього руки і лагідно промовив:

— Іди до мене, душе людська! Іди, натовлений трударю! Захитався Борина і здійняв до неба руки, наче підносячи дароносицю:

— Хвала тобі, господи! — відповів і впав ниць перед тією божественною величчю.

Упав і вмер у цю хвилину божого милосердя...

Над ним займався світанок, а Лапа вив довго й жалібно.

Літо.

I

Так судилося вмерти Мацєєві Борині.

Була неділя, і в домі всі трохи заспали. Розбудив усіх Лапа — він так вив, дряпався в двері, а коли його впустили, так смикав за одержу то того, то іншого, вибігаючи, оглядався, чи йдуть за ним, що Ганку вкололо недобре передчуття.

— Вийди-но, Юзько, подивись, чого собака хоче.

Юзька побігла за Лапою, весело пустуючи дорогою.

Лапа привів її до батькового трупа.

На її страшний крик всі збіглися в поле, задубілий уже Мацей лежав ницьма, як упав у хвилину смерті,— розкинувши руки, наче в останній гарячій молитві.

Його принесли до хати, силкувалися привести до пам'яті.

Але всі намагання були марні — це був труп, холодний труп.

В хаті знялося розпачливе голосіння, несамовито ридала Ганка, Юзька з плачем билася головою об стіну. Вітек ревів так само голосно, як Ганчині малюки, і навіть Лапа вив і гавкав у дворі. Тільки Петрек покрутився сюди-туди, глянув на сонце і пішов до стайні спати.

А Мацей лежав на своєму ліжку, нерухомий і випростаний, з розкритим ротом, схожий на купу засохлої на сонці землі чи спорохнілий стовбур старого дерева. У заклєклій руці стискав він пригорщу піску, в широко розплющених очах застиг вираз захвату, і вони дивилися кудись далеко, наче в небо, що розкрилося перед ними.

Жахом смерті, крижаним холодом віяло від нього, і тіло поквапилися прикрити рядом.

Звістка вмиць рознеслася по селу, і тільки-но з-за дахів виглянуло сонце, як до хати стали збігатися люди. Раз у раз заходив хто-небудь, підіймав край рядна, заглядав небіжчикові в очі, потім, уклєкнувши долі, проказував молитву. Дехто, ламаючи в розпачі руки, стояв біля ліжка в сумному мовчанні, пригнічений думкою про владу божу над людським існуванням.

І тільки жалібне голосіння осиротілої сім'ї не змовкало ні на хвилину, линучи по всьому селу.

Прийшов Амброжій, вигнав усіх з хати, замкнув двері і разом з Ягустинкою й Агатою, що припленталась помолитися над небіжчиком, почав його обряджати. Робив

це завжди залюбки і сипав при цьому примовками, але сьогодні в нього чомусь було тяжко на серці.

— От вона, доля людська! — бурмотів він, роздягаючи вмерлого.— Схопить тебе костомаха за горло, коли їй схочеться, потягне на кладовище — спробуй-но їй опиратися.

Навіть Ягустинка засмутилася і сказала тужно:

— Мучився тільки, бідолаха, на цьому світі — може, й краще, що вмер.

— Отакої! Погано йому жилося, чи що?

— Ну, і добра він теж небагато бачив.

— А в кого ж саме добро в житті буває! Хоч би це був найбільший пан, навіть і сам король, то й у нього буде свій клопіт, турботи і страждання.

— Тільки й того, що голоду та холоду він не знав.

— Ех, тітонько, що там голод! Турбота гризе людину найбільше.

— Правда, хіба я цього не знаю? А небіжчикові Ягуся дуже допікала, та й діти не жаліли.

— Діти в нього добрі, ніякої кривди йому від них не було! — урвавши молитву, втрутилась Агата.

— Ви б краще молилися! Ач молитву проказує, а сама вуха наставляє, щоб новини почути! — пробурчала Ягустинка.

— Погані діти не побивалися б так! Чуєте, як плачуть?

— Якби вам хтось стільки залишив, то й ви б до сьомого поту голосили, не шкодуючи горлянки!

— Тихо ви, Ягуся біжить! — зацитькав їх Амброжій.

Ягуся вбігла в кімнату й зупинилась наче вкопана, не можучи й слова вимовити. Мацея в цю мить обрядили в чисту сорочку.

— Помер! — зойкнула вона, нарешті втопивши в нього безтямні злякані очі. Страх схопив її за горло, заледенив серце, вона ледве переводила подих.

— А ви не знали? — лагідно спитав Амброжій.

— Ні. Я в матері була, а Вітек тільки зараз прибіг сказати... Справді, він мертвий? — спитала вона раптом, підходячи ближче.

— Та вже ж не до шлюбу його вбираємо, а в могилу.

Але Ягуся начебто нічого не тямила й тулилася до стіни; почувала себе, мов людина, яку душить тяжкий кошмар, а вона ніяк не може прокинутись і з жаху вся обливається потом. Вона щохвилини виходила з кімнати й поверталась, не маючи сили відірвати очей від мерця, раз у раз поривалася кудись бігти, але залишалася на місці; виходила за хату до перелазу і, нічого не бачачи, дивилась на поля або сідала на призьбу поруч з Юзею, яка, плачучи, рвала на собі волосся й жалібно голосила:

— Ой татусю мій єдиний! Ой татусю!

На дворі і в хаті чути було схлипування, ридання, жалібне голосіння, тільки Ягуся не пролила жодної сльози, не могла голосити, хоча кожна кісточка в ній тремтіла і тяжкий біль стискав груди; ходила наче в нестямі, в очах застиг вираз жаху.

Добре, що Ганка опанувала себе, і хоча й плакала ще, але вже порядкувала й пильно слідкувала за всім. Коли прибїгли коваль з жінкою, вона була вже зовсім спокійна.

Магда розридалась, а коваль став розпитувати про подробиці.

Ганка розповіла, як усе трапилось.

— Добре, що господь послав йому легку смерть! — прошепотів коваль.

— Чимало в житті стерпів, то й заслужив її!

— Бідолаха! Навіть у поле втік від костомахи!

— Я вчора ввечері до нього заходила — він лежав так, як завжди.

— І нічого не говорив? — спитав коваль, втираючи сухі очі.

— Ні словечка. Я йому перину поправила, дала попити й пішла.

— І він сам устав! Може б, він ще й не вмер, якби біля нього хтось був! — плачучи, простогнала Магда.

— Ягуся була в матері, бо старій погіршало.

— Так уже йому судилося! Адже скільки хворів — понад три місяці! А якщо вже людина не одужає, то найкраще для неї — швидка смерть. Треба богу дякувати, що він уже не мучиться,— сказав коваль.

— Сам знаєш, скільки грошей коштували лікарі та ліки, а все ні до чого!

— Такий господар, такий розумний, господи милосердний! — плакала Магда.

— А мені найбільше шкода, що Антек його живим не застане.

— Антек — не дитина, плакати не буде... Треба про похорон подумати.

— Авжеж, а тут, мов на злість, Роха немає!

— Без нього впораємося. Не турбуйтеся, я все влаштую,— коваль робив сумне обличчя, зітхав і наче втирав сльози, але таїв у собі зовсім інше й не дивився Ганці у вічі. Він почав допомагати Амброжію і, вибираючи одягу для Мацея, довго порпався в коморі серед прядива й усякого мотлоху, шукав чогось по кутках і навіть на горище лазив — наче за чобітьми, які там висіли. Зітхав, паскудник, мов ковальський міх, молитви бурмотів голосніше від Агати, вихваляв небіжчикову добрість, а очі весь час нишпорили по хаті, руки самі лізли під подушки, жадібно мацали в соломі, під периною. Кінець кінцем Ягустинка не стрималася і сказала глузливо:

— Глядіть, щоб ви не знайшли там чогось засохлого! А знайдете, тримайте міцніш, щоб не вислизнуло!

— Кого не пече, від того нічого не втече! — буркнув коваль і став шукати вже одверто, де тільки міг, не соромлячись навіть органістового небожа Міхала, який, задихавшись, прибїг за Амброжієм.

— Ідіть до костьолу, там чотирьох немовлят привезли хрестити.

— Почекають. Не покину я небіжчика необрядженим.

— Я сам зроблю все за вас, ідіть, Амброжію! — умовляв коваль, видно, хочучи його позбутись.

— Ні, я взявся, то сам упораюсь. Не швидко доведеться мені на смерть такого господаря обряджати. Зроби там, що потрібно, Міхале, виручи мене! Нехай хрещені

батько й мати обійдуть навколо вітваря із запаленими свічками... І тобі від них дещо капне.

— На органіста вчиться, а на звичайних хрестинах прислужувати не вміє! — зневажливо кинув він навздогін Міхалові.

Ганка привела Матеуша, щоб зняв мірку для труни.

— Гляди, дерева йому не шкодуй, нехай хоч після смерті бідоласі просторо буде,— смутно сказав Амброжій.

— Боже ти мій, за життя тісно йому було і на влуках, а тепер у чотирьох дошках вміститься! — пошепки промовила Ягустинка, а Агата перестала молитися й заскиглила:

— От господар був, то й поховать його як слід, по-хазяйськи, а бідна людина не знає навіть, під яким тиним конатиме...

Матеуш тільки головою кивнув, обміряв тіло, проказав молитву і вийшов. Хоч була неділя, він одразу ж узявся до роботи.

В домі знайшовся весь потрібний столярний інструмент, а сухі дубові дошки давно вже лежали на горищі. Матеуш спорудив собі верстат у саду й почав робити домовину, суворо підганяючи Петрека, що його прислали йому на допомогу.

День настав давно, сяяло веселе, гаряче сонце. Від самісінького ранку дуже припікало, і сади, й поля, здавалося, поволі поринали в білястий булькотливий окріп розпеченого повітря.

Розімлілі дерева зрідка ворушили листям, як ворухить крилами птах, ширяючи в гарячому повітрі. На селі було по-святковому тихо, тільки ластівки завзято щебетали й кружляли над ставом, мов шалені, а дорогами, в сірій хмарі куряви вже торохтіли вози — це їхали до костьолу люди з найближчих сіл. Раз у раз хто-небудь притримував коней або зупиняв їх перед ґанком Борини, на якому голосила небіжчикова сім'я, вітався і, співчутливо зітхаючи, заглядав у відчинені двері й вікна.

Амброжій так метушився і поспішав, що з нього градом лив піт. Коли вже й ліжко Мацееве винесли в садок, і постіль розвісили на тину, він гукнув Ганці, щоб та принесла ялівцевих ягід — обкурити в хаті.

Але Ганка не чула. Втираючи сльози, що самі лилися з очей, вона не відривала погляду від дороги, якою щохвилини міг приїхати Антек.

Проте минали години, а його все ще не було. Вона хотіла вже була послати Петрека в місто довідатися, що трапилось.

— Він тільки коня дурно ганятиме, а довідатися — нічого не довідається,— умовляв її Билиця, який щойно прийшов з Веронкою.

— Але ж у канцелярії мусять щось знати!

— Звісно, знають... та, по-перше, сьогодні неділя, все зачинено, по-друге — не підмазавши, нікуди не дістанешся!

— Я вже змучилась чекати, сил моїх нема! — скаржилася Ганка сестрі.

— Встигнеш ще натішитися, він ще тобі покаже! — просичав коваль, поглядаючи на Ягусю, що сиділа на призьбі.

— Хай би тобі язик відсох! — пробурмотіла Ганка.

— Від колодок, мабуть, ноги затерпли, не легко поспішати! — ущипливо додав коваль, розлючений марними розшуками грошей.

Ганка не відповіла — дивилася на дорогу.

Задзвонили на обідню, і Амброжій зібрався йти, наказавши Вітеку, щоб він змастив смальцем Мацееві чоботи, бо вони так зсохлися, що ніяк було натягти їх на ноги небіжчикові.

Коваль і Матеуш пішли разом; трохи згодом пішли Билиця і Веронка, забравши з собою Ганчиних дітей, і в хаті залишилися самі жінки та Вітек, який ліниво мазав чоботи, нагріваючи їх біля пічки, та щохвилини бігав глянути на хазяїна і на Юзьку, яка схлипувала дедалі тихше.

Вулиці збезлюділи, всі вже пройшли до костюлу. Тихо стало і в хаті в Борини, з відчинених вікон і дверей лунав тільки схожий на пташине щебетання голос Агати, яка проказувала заупокійну молитву, і разом з ним линули на подвір'я клубки запашного диму — це Ягустинка обкурювала ялівцем хату і сіни.

Мабуть, почалась відправа, бо з костюлу чути було спів і далекі, ніжні, тремтячі звуки органа.

Ганка не могла знайти собі місця й вийшла з чотками молитися аж до перелазу.

"От і помер! Помер!" — думала вона сумно, перебираючи чотки, але молитва весь час уривалась, бо в голові, мов сплутаний клубок, крутилися найрізноманітніші думки й побоювання.

"Тридцять два морги, та пасовиська, та ліс, та будівлі, та худоба — таке господарство!" — вона зітхнула, з любов'ю дивлячись на поле, що простяглося ген-ген у далечінь.

"Якби виплатити іншим їхню частку і залишитись господарювати на цій землі — от як батько господарювали!"

Її раптом охопила пиха, вона гордо глянула на сонце, багатозначно всміхнулась і з серцем, сповненим солодких надій, зашепотіла слова молитви.

— Менш як піввлуки не візьму! Половина хати теж моя, і молочних корів з рук не випущу! — провадила далі вона вже вголос з деякою досадою.

Знов почала молитися й молилася довго, обводячи заплаканими очима поля, оповиті сонячним промінням, наче золотим укривалом. Шаруділо рудими кучерями буйне жито, темний ячмінь мигтів, мов глибока вода, ясно-зелений овес, рясно поцяткований жовтими квітами свиріпи, купався в тихому гарячому повітрі. Якийсь великий птах ширяв над квітучою конюшиною, яка закривавленою хусткою лежала на схилі пагорба. Де-не-де боби тисячами білих очей стерегли картоплю, а в низинах голубіли, мов примружені від яскравого світла дитячі очі, бліді квіти льону.

Так гарно було навкруги: сонце пригрівало дедалі дужче, і тепле повітря, напоєне пахощами квітів, які пломеніли скрізь між колоссям, віяло з полів такою солодкою, живлющою силою, що серце сповнювалося радістю, і сльози мимоволі набігали на очі.

— Свята, рідна! — прошепотіла Ганка, схиливши голову. Пташкою защебетав у

повітрі маленький дзвін.

— Твоє це творіння господи Ісусе! Твоє! — гаряче шепнула Ганка, знов беручись до молитви.

Неподалік щось хруснуло, і вона оглянулась: під вишнями, спершись на пліт, стояла й сумно зітхала Ягуся.

"Ні хвилини спокою немає!" — з досадою подумала Ганка, і спогади вжалили її, мов кропива.

"А в неї ж є запис! Цілих шість моргів! Грабіжниця!" — у Ганки аж під грудьми засмоктало від люті. Вона повернулась до Ягусі спиною, але не могла вже молитися — старі кривди й ревності гризли її, мов злі собаки.

Було вже за полудень, від хат і дерев поповзли короткі тіні, а в хащі схилого у бік сонця колосся тихо стрекотіли коники, зрідка гули джмелі та кричали перепілки.

Спека дедалі дужчала, ставала вже нестерпною.

Відправа в костьолі скінчилась, і жінки, повертаючись додому, раз у раз сідали на березі ставка, щоб скинути черевики. На вулицях зароїлися люди, заторохтіли вози, і Ганка поспіхом пішла до хати.

Борина вже був обряджений в останню путь.

Лежав посеред кімнати на широкій, накритій полотном лаві, навколо нього горіли свічки. Він був вимитий, зачесаний, гладенько поголений: тільки на одній щоці знати було слід Амброжієвої бритви, заліплений папірцем. Небіжчик був у святковому одязі — білий каптан, який він справив собі на весілля, коли брав шлюб з Ягусею, смугасті штани і майже нові чоботи. В натруджені висохлі руки йому вклали образок матері божої Ченстоховської.

Під лавою стояло корито з водою, щоб зволожувати повітря, а на глиняних покришках курилися ягоди ялівцю, сповнюючи кімнату блакитним туманом, в якому ще дужче відчувалася моторошна велич смерті.

Так лежав у мертвій тиші Мацей Борина — чоловік справедливий і мудрий, щирий християнин, господар з діда-прадіда і перший багач на селі. Востаннє прихилив він втомлену голову під батьківською стріхою, наче птах, перше ніж злетіти в піднебесся і полинути туди, куди споконвіку відлітають усі.

Він був готовий до прощання з рідними і знайомими, готовий у свою далеку путь.

Вже душа його покійно чекала суду божого, а покинута нею тлінна людська оболонка, цей жалюгідний труп, лежав із застиглою на обличчі легкою усмішкою, оточений сяйвом свічок і хмарами диму, а над ним безупинно лунали слова молитов.

Люди йшли і йшли нескінченною валкою. Хто зітхав, хто бив себе в груди і палко молився, а хто стояв, замислившись, сумно похитуючи головою й витираючи важку сльозу скорботи. Шепіт молитов, приглушені ридання, тихий, мов зітхання, гомін, лунали навколо небіжчика, нагадуючи тужливий плескіт осінніх дощів. Люди без упину заходили і виходили — ішли господарі й халупники, жінки й дівчата, старі й молоді. Все село юрмилося в хаті й сінях, а до вікон тиснулося стільки дітвори і зняла вона такий гамір, що Вітек, якому не щастило розігнати цікавих, навіть став цькувати на них Лапу.

Але пес не послухався, він сьогодні не відходив від Юзі, а часом бігав навколо хати й вив.

Над усім селом тяжіла Боринина смерть. День був чудовий, сонячний, запашний, а тим часом смуток огорнув хати, дивна тиша стояла на всіх вулицях. Люди ходили мляві, сумні, глибоко пригнічені, тужно зітхали, розводили руками й замислювались над тяжкою людською долею.

Багато небіжчикових друзів сиділо біля хати; жінки втішали Ганку, Магду і Юзьку, плакали разом з ними і голосно вболівали над осиротілими.

Тільки до Ягусі ніхто не підходив з ласкавим словом розради. Хоч вона й не любила, коли її жаліли, але від цього загального презирства їй стало так боляче, що вона втекла в сад і, заховавшись у хашу, сиділа там цілими годинами, дослухаючись, як стукотить молоток та шурхає Матеушева пилка.

— Вона ще сміє з'являтися людям на очі! — просичала їй вслід війтова жінка.

— Покиньте, не час тепер дорікати! — сказала інша молодиця.

— Хай її бог судить! — лагідно додала Ганка.

— За ваші докори війт її винагородить! — засміявся коваль.

На щастя, за ним саме прислали від мельника, — війтиха вже надулась, мов індишка, і ладна була почати сварку.

Коваль пішов, посміюючись, а жінки розмовляли ще про всяку всячину, але дедалі лінивіше і тихше, втомлені чи то хвилюваннями цього дня, чи то спекою, яка ставала вже геть нестерпною. Стояла задуха, не чути було найменшого подиху вітерця, жоден листок, жодна стеблинка не ворушились, і хоча давно вже звернуло за полудень, сонце пекло вогнем, стіни плакали живицею, і блякли прив'ялі квіти й трави.

Раптом залунав протяжний, тужний рев; якийсь чоловік вів корову по той бік ставу.

— Напевно, до ксьондзового бугая, — обізвалась Плошкова, проводячи очима корову, яка шарпала налігач.

— Мельник, мабуть, зараз ще дужче реве від злості, — не втрималась Ягустинка, але їй ніхто не відповів.

Жінки сиділи нашорошені, мов квочки на піску, ледве дихаючи від спеки. Їх зморила задуха, тиша і плаксивий голос Агати, яка без упину читала над небіжчиком.

Тільки коли задзвонили на вечірню і всі порозходилися, Ганка послала по коваля — він мав іти з нею до ксьондза домовлятися про похорон.

Вітек повернувся дуже швидко, але сам, без коваля.

— Я й підступитись побоявся, бо Міхал сидить з паном у мельника — чай п'ють! — сповістив він задихавшись.

— З паном?

— Еге, я ж його знаю! Чай п'ють з пирогом, я добре бачив. А коні стоять у холодку і тільки ногами перебирають.

Здивована Ганка не стала чекати коваля; після вечірні вона одяглась і пішла в плебанію з Магдою.

Ксьондза вдома не було, хоча всі вікна й двері були повідчинювані навстіж,

довелося чекати. Через деякий час служниця сповістила, що ксьондз на подвір'ї і наказав їх покликати.

Ксьондз сидів у холодку біля тину, а посеред двору, навколо великої корови, яку хазяїн тримав на короткому налігачі, з ревом крутився здоровезний рябий бугай. Ксьондзів наймит ледве втримував його на ланцюгу.

— Валеку! Зажди трохи, нехай він ще більше набереться охоти! — гукнув ксьондз і, витираючи спітнілу лисину, підкликав до себе Ганку й Магду. Докладно розпитував їх про Мацеєву смерть, ласкаво втішав і підбадьорював, а коли жінки заговорили про похорон і спитали, скільки це коштуватиме, він гостро й нетерпляче перебив їх:

— Про це потім. Я з людей шкури не деру! Мацей був перший господар на селі, значить, і похорон повинен бути неабиякий. Кажу, неабиякий! — мовив іще раз, з притиском.

Жінки, не сміючи нічого сказати, тільки вклонилися йому в ноги.

— От я вам дам! Бачили ви їх, безсоромники! — гримнув раптом ксьондз на органістових дітей, які підглядали з-за тину, і знов повернувся до Магди й Ганки.— Ну, як вам подобається мій бичок? Га?

— Красень! Кращий від мельникового! — підтакнула Ганка.

— Так той на мого схожий, як віл на карету. Подивіться-но на нього! — він підвів їх ближче і поплескав по спині бугая, що рвався до корови, мов шалений.— Шия яка! А спина! А груди! Диявол — не бик! — вихваляв він, а сам аж кректав від задоволення.

— Правда, я такого ще не бачила!

— То ж то! Чистокровний голландець, триста карбованців коштує!

— Стільки грошей! — дивувалися жінки.

— Копійка в копійку! Пускай його, Валеку!.. Та обережніш, корова не дуже міцна... З одного разу покриє... Звісно, заплатив я за нього дорого, але беру лише по карбованцю і двадцять грошів з корови — хочу, щоб у Ліпцях були хороші телята! Мельник на мене гнівається, та мені вже обридло дивитися на тих кошенят, що народжуються від його бугая. Тримай корову біля самої морди, гаво, бо вирветься! — гримнув він на дядька. Потім, побачивши, що жінки соромливо відвернулися, сказав: — Ну, йдіть собі з богом!.. А завтра — винос до костьолу! — гукнув він уже вслід і почав допомагати дядькові, який не міг один втримати корову.

— Подякуєш мені за теля — таких ти ще ніколи не бачив! Валеку, проведи-но бугая, нехай прохолоне... Хоча, що такому дияволу одна корова? Як муха! — хвастив ксьондз.

Ганка й Магда пішли від нього до органіста — з ним треба було окремо домовитися про похорон. Органістова жінка почастиувала їх кавою, а за столом вони трохи заговорились і повернулися додому, коли сонце вже хилилося до заходу і худобу гнали з пасовиська.

Біля ганку, попихкуючи люлькою, стояв пан Яцек і розмовляв з Матеушем,— вони домовлялися, що Матеуш розпиляє дерево для Стахової хати.

Матеуш відповідав ухильно, наче й не радий був цій роботі.

— Дерево я розпиляю, невелика річ, а от чи ставитиму хату — того ще не скажу

напевно. Може, піду куди-небудь... Остогидло мені село! Ще не знаю, як буде,— говорив він, поглядаючи на Ягусю, яка доїла біля хліва корову.— От скінчу вранці труну, тоді поговоримо,— швидко додав він і пішов.

А пан Яцек зайшов попрощатися з небіжчиком і проказав довгу щиру молитву, витираючи сльози.

— Хоч би сини в нього вдалися! — сказав він потім Ганці.— Хороший був чоловік і справжній поляк! Під час повстання добровільно вступив до нашого загону і життя не шкодував — бачив я його в бою. Та й загинув він через нас... Прокляття тяжіє над нами!..— докінчив він, наче сам до себе. А Ганка, хоч і не все зрозуміла, була вдячна йому за добрі слова про небіжчика і вклонилася в ноги.

— Облиште! Я така ж людина, як і ви! — гукнув він гнівно.— Дурненька! Пан — не святий!

Він ще раз глянув на Мацея, запалив від свічки свою люльку і вийшов, не відповівши на привітання коваля, з яким здибався в сінях.

— Ач який гордий став! Лахмітник чортів! — ущипливо кинув йому вслід коваль. Але він був чимось дуже вдоволений і, відразу ж сівши біля дружини, зашепотів їй на вухо:

— Наше зверху, Магдусю! Знаєш, пан хоче миритися з селянами. Просить, щоб я йому допоміг. Звісно, мені тут перепаде чимало! Тільки гляди, жінко — ні пари з уст! Справа ця неабияка!

Він заглянув до небіжчика, покрутився й пішов у село скликати людей на нараду.

Смеркало, вечірня зоря згасла, і небо нагадувало іржаву, присипану попелом бляху — лише де-не-де, пронизані золотистим сяйвом заходу, ще горіли хмарки.

А коли настав вечір, і скінчені були всі господарські роботи, рідня знову зібралась навколо Мацея. Ясно горіли свічки, Амброжій раз у раз підрізавав гноти, не перестаючи проказувати молитви, які слідом за ним повторювали інші, перериваючи їх плачем і голосінням.

В кімнаті набилось повно людей, була задуха, і через те сусіди стояли навколішки у дворі під вікнами і теж тягли сумну мелодію заупокійної молитви. Здавалось, що співає весь сад. А ніч уже поволі оповила весь світ, у селі лягали спати, в садах білили постелі, згасали один за одним вогні. Порухуючи вогку й задушливу тишу, яка буває перед зміною погоди, неспокійно кукурікали півні.

До пізньої ночі співали над Бориною, а коли всі порозходились, біля нього залишились тільки Амброжій і Агата, щоб до ранку проказувати молитви.

Обоє співали спочатку голосно, потім, коли змовк найменший рух і над селом запала глибока тиша, їх стало хилити на сон, спів перейшов у невиразне бурмотіння, і вони задрімали і не прокинулися навіть тоді, коли приходив Лапа і, тихо скавулячи, лизав змащені смальцем чоботи небіжчика.

Опівночі густий морок укритв землю, згасли зірки, небо запнулося хмарами, і стало наче ще тихше, лише іноді здригалось якесь дерево, і сипався тихий, полохливий шелест або зривався звідкілясь дивний звук — чи то крик, чи то далекий поклик — і

зникав невідомо де.

Поринувши у глибокий сон, село наче лежало на дні темного колодязя, тільки Боринина хата блідо світилася в мороці, а у відчинене вікно видно було Мацея серед жовтих вогників свічок та блакитної хмари диму. Амброжій і Агата, припавши до нього головами, хропли на всю кімнату.

А коротка літня ніч минала швидко, наче їй треба було до перших півнів кудись устигнути. Догорали свічки, згасали одна за одною, мов очі, що втомилися дивитись на небіжчика, і до світанку залишилась тільки одна, найгрубша, яка золотим вістрям мигтіла в темряві.

Та от сірий, імлистий світанок ліниво посунув з полів і зазирнув у вікно, просто в обличчя Борині, і обличчя це наче трохи ожило,— здавалося, мрець прокинувся від важкого сну і, слухаючи перше щебетання птахів у гніздах, дивився крізь почорнілі повіки на далеке ще сяйво ранкової зорі.

Світало, ранок розгулявся, наче снігова завірюха. Небо яснішало, мов пригріте сонцем полотно, яке простелили вибілювати на луці. З полів потягло прохолодою, сонно зітхнув став, з-під темної завіси ночі виринули, мов чорні хмари, обриси лісів, а самотні дерева розкинули в світлі ранку свої крони, мов пучки чорного пір'я. Вже й перший вітер пролинув, захитав сади, війнув у обличчя людям, що спали під призьбами.

Але мало хто прокинувся і розплющив очі. Всі ще ніжилися в солодкій лінійній дрімоті, як завжди буває після свята чи ярмарку.

Швидко настав і день, але якийсь імлистий і похмурий. Сонця ще не було, та жайворонки вже виспівували свої молитви, голосніше дзюрчали струмки, захвилювали, зашелестіли ниви, хльоскаючи колоссям об межі й дороги. З кошар чути було сумне мекання овець, десь сердито гелготіли гуси, горлали півні. Де-не-де лунали голоси, рипіли ворота, іржали коні, починався рух і гамір, як завжди буває ранком. Село прокидалось і потроху бралось до щоденної праці.

Тільки в Борин було ще тихо. Після пережитої туги й хвилювань всі спали так міцно, що хропіння чути було аж надворі.

Вітер залітав у відчинені вікна й двері, з протяжним посвистом кружляв по кімнатах, гойдав полум'я останньої свічки. Але даремно шарпав він волосся небіжчика — не ворухнувся Борина, не прокинувся, не схопився, щоб узятися до роботи, не підганяв інших. Лежав мертвий, тихий, холодний, мов камінь, глухий до всього.

Вітер війнув з раптовою силою, кинувся в сад — і все загойдалося, зашелестіло, зашуміло. Все наче намагалося заглянути в посиніле обличчя Борини: дивився на нього імлистий день, дивилися розпатлані вітром дерева, а струнки, гнучкі троянди за вікном, мов дівчата, низько вклонялися йому. Знадвору раз у раз залітала бджола, метелик летів просто на вогонь свічки чи із зляканим криком ненароком влітала заблукана ластівка, кружляли мухи, заповзали жуки і всякі інші божі створіння, і з ними линуло до кімнати тихе дзижчання, дзенькіт, шелест крил і щебетання, зливаючись в один голос щирого смутку:

"Умер! Умер! Умер!"

Все живе тремтіло і ридало, захлинаючись плачем, та раптом запала тривожна тиша — вітер ушух, все наче затаїло подих і впало ниць, бо в сірих сутінках підводилося величезне червоне сонце, стало над світом, окинуло його владним, живлющим поглядом і зникло в переплутаних хмарах.

Посутеніло, і не минуло й п'яти хвилин, як рясно полив теплий дощик, і одразу ж усі поля й сади залопотіли невпинним плескотом і шелестом.

Помітно похолодало, на дорогах запахло мокрою землею, голосніше заспівали птахи, а в сірій хисткій дощовій куряві, що запнула далечінь, жадібно пили хліба, пило прив'яле листя, пили дерева, і висохлі русла струмків, і опалена земля — пили довго, з насолодою, вдячно зітхаючи:

"Спасибі, брате дощику! Спасибі, сестрице хмаро! Спасибі!"

Плескіт дощу збудив Ганку, яка спала біля самого вікна. Вона перша схопилася з ліжка і помчала до стайні.

— Петреку! Вставай, дощ іде! Біжи швидше конюшину громадити, поки вся не промочла! Вітеку, неробо! Випускай корів! На селі вже всіх повиганяли! — гукала вона сердито, випускаючи з хліва гусей, й вони з радісним гел'готінням побігли плескатися в калюжах.

Ганка заглянула ще до корів, і, коли виганяла на подвір'я свиней, прийшов коваль. Вони домовились, що треба купити на завтрашні поминки, коваль узяв гроші, щоб зараз же їхати в містечко, але вже сидячи в бричці, підкликав Ганку і сказав тихо:

— Ганко, дай мені половину, тоді я нікому не скажу, що ти старого обікрала. Покінчимо цю справу добром!

Вона почервоніла, як буряк, і поривчасто закричала:

— А бреши собі, хоч і на весь світ! Бачили ви його, сам на будь-яку підлоту здатний, то думає, що й інші такі, як він!

Коваль тільки очима блиснув, посмикав вуса й, хльоснувши коней, поїхав.

А Ганка взялася до роботи, бо ж таке величезне господарство чекало на неї! Треба було добре попрацювати й руками, і головою, щоб з усім упоратись. І незабаром її владний голос, як завжди, лунав в усіх кутках подвір'я.

Біля Борини засвітили дві нові свічки й накрили його простиралом. Агата все бурмотіла над ним молитви та раз у раз підсипала на жарини ялівцевих ягід.

Ягуся прийшла від матері тільки після сніданку. Їй було моторошно в кімнаті, де лежав небіжчик, і вона розгублено блукала по подвір'ю, частенько поглядаючи на Матеуша, який перейшов працювати до клуні. Він уже збив труну й малював на віку білий хрест, коли Ягуся зупинилася біля входу.

Вона мовчала, з жахом дивлячись на чорне віко труни.

— Вдова ти тепер, значить, Ягусь! — сказав Матеуш співчутливо.

— Так, удова, — озвалася вона тихо, із слізьми в голосі. Матеуш глянув на неї лагідно: вона змарніла, була бліда як полотно, і дивилася жалібно, мов скривджена дитина.

— Еге, така вже доля людська,— сказав він поважно.

— Вдова, вдова! — мовила за ним Ягуся, і її блакитні очі набігли сльозами, важкі зітхання розривали груди; вона втекла за хату і, стоячи під дощем, плакала так довго і гірко, що навіть Ганка пожаліла її, забрала до хати й намагалась заспокоїти та втішити.

— Сльозами горю не зарадиш... Нам нелегко, а вже тобі, сиротино, найгірше! — говорила вона лагідно.

— Сльози сльозами, а й року не мине, як заспіваю їй на весіллі такого "Хмеля", що очманіє! — своїм звичаєм пожартувала Ягустинка.

— Не час тепер жартувати,— перебила її Ганка.

— Щиру правду кажу. Хіба вона не молода, не вродлива, не багата? Та їй палкою доведеться женихів розганяти!

Ягна нічого не відповіла, а Ганка вийшла на подвір'я віднести поросяткам заминку і знову втупилася поглядом у дорогу.

"Що трапилося? — думала вона з тугою.— Його ще в суботу мали випустити, а сьогодні понеділок — і ні слуху ні духу!"

Але ніколи було журитися — треба допомогти згромадити решту сіна і всю конюшину, бо дощ дедалі дужчав і періщив без упину.

А опівдні прийшли ксьондз з органістом, прийшли костьольні служки із свічками, знову поприходив дехто із знайомих. Мацея поклали в труну, Матеуш забив кілочки, ксьондз проказав молитви, і під тихий спів небіжчика повезли до костьолу, де Амброжій уже дзвонив за упокій.

Коли сім'я Борини повернулася з костьолу, всім здалося — в кімнатах так порожньо й моторошно тихо, що Юзька розридалась, а Ганка сказала Ягустинці, яка прибирала хату:

— От же скільки часу лежав, як труп, а все-таки в домі знати було господаря!

— От повернеться Антек, і знову буде в домі господар,— підлесливо мовила стара.

— Хоч би вже швидше повернувся! — зітхнула Ганка.

Але, глянувши на сіру дощову завісу, яка обгортала всю землю, вона ще раз-другий зітхнула, витерла сльози й почала підганяти всіх.

— Швидше, швидше, люди! Хоч би й хтось умер найголовніший — однаково впаде, мов камінь у глибоке море, і ніхто вже його не поверне. А земля не чекає, треба коло неї працювати.

І повела всіх підгортати картоплю, тільки Юзя залишилася вдома доглядати дітей. Вона до того ж нездужала і ніяк не могла заспокоїтись. Лапа не відходив від неї, а Вітеків лелека, мов вартовий, стояв на ганку на одній нозі.

Дощ, теплий, дрібний і рясний, не вщухав ні на мить, і птахи замовкли, все прицаїлося, затихло і, здавалося, заслухалось цього капотіння, безугавного, дзвінкого. Тільки зрідка, хлюпаючись у спіnenих синіх калюжах, гелґотіли гуси.

Аж перед заходом виглянуло вогнисте сонце й запалило в росинках і калюжах червоні відсвіти.

— Завтра вже напевне буде добра година,— казали, повертаючись з поля, селяни.

- Нехай би ще йшов! Чисте золото — не дощ!
- Картопля мало не пропала зовсім!
- А овес як спалило!
- Всьому дощик на користь піде!
- Ех, якби так хоч три дні лило! — зітхнув хтось.

Дощ ішов все так само рівно, рясно й тихо до самої ночі, і люди розкошували, стоячи біля хат у прохолодному, запашному повітрі. Гульбасові сини скликали дівчат і парубків за село, на стерню — палити вогнища, бо сьогодні був переддень Івана Купала. Але через дощ і темінь охочих знайшлося мало. Біля лісу тільки де-не-де спалахнули бліді вогні.

Вітек з самого смерку умовляв Юзьку іти з ним до вогнищ, але вона жалібно відповідала:

- Не піду, нащо мені забави: нічого мені не хочеться...
- Та ми тільки запалимо, перестрибнемо через вогонь і побіжимо додому! — благав Вітек.

— Сиди вдома, бо Ганці скажу! — пригрозила йому Юзя.

Але він все-таки побіг і повернувся тільки після вечері, голодний, весь у грязюці.

Дощ не вщухав ні на хвилину і аж до ранку, коли вже зовсім розвиднілось і люди йшли в костьол на заупокійну месу.

Сонця, проте, не було, все було повите сірою імлою, в якій ще яскравіше зеленіли поля і садки, а струмки тяглися срібними пасмами. Повітря було прохолодне й запашне, з дерев від найменшого подуву рясно сипались краплини, птахи заливалися, мов знавіснілі, весело гавкали собаки, гасаючи по вулицях з дітворою, всі голоси линули високо й звучали якось особливо радісно. Навіть земля, напившись досхочу, здавалось, кипіла в нестримному пориві зростання.

У костьолі ксьондз відправив заупокійну месу, і вони із слупським ксьондзом та органістом, сидючи на лавах перед головним вівтарем, співали по-латині молитви.

Борина лежав високо на катафалку, оточений лісом запалених свічок, а навколо нього стояли на колінах всі його односельці і, поринувши в молитву, слухали протяжний жалобний спів, який звучав іноді таким несамовитим криком, що волосся наїжувалось на голові й нестримний жаль стискав серце, а часом розсипався тихими жалісними стогонами, від яких сльози самі текли з очей. І раптом злинав він, цей тужний спів, до самого неба, мов голос ангелів, що моляться про вічне щастя, і люди тяжко зітхали, витираючи очі, а дехто не міг стримати щирих ридань. Тривало це принаймні годину, а коли скінчилося, зчинився рух. Всі підводилися з колін, Амброжій знімав свічки з катафалка й роздавав їх парафіянам, а ксьондз іще щось проспівав біля труни, обкурив її кадилом так, що навколо все заголубіло, і рушив до дверей слідом за хрестом.

В костьолі розляглися крики, плач, ридання. Найперші ліпецькі господарі винесли труну й поставили її на встеленого соломою воза. Ягустинка потай, щоб не побачили ксьондзи, сунула під солому хлібину, загорнуту в чисту полотняну шматинку. Петрек

натягнув віжки і, хльоскаючи батоном, нетерпляче оглядався на ксьондзів.

Загули дзвони, з костьолу винесли чорні корогви, блимнули вогники свічок. Стах підняв і поніс хрест, а ксьондзи заспівали:

— "Miserere mei Deus"[7].

Моторошний спів, спів смерті, заривав над головами безмежною скорботою і жахом.

Тополевою дорогою рушили поволі на кладовище.

Чорна корогва з намальованим на ній черепом затріпотіла на вітрі, мов страшний птах, і полинула попереду, а за нею блищав срібний хрест, ішли ксьондзи в чорних ризах і тяглися довгі ряди парафіян, що несли в руках запалені свічки.

Посередині посувалася труна, високо поставлена на возі, щоб усім було видно, за нею йшли рідні небіжчика, ридали та голосили на все село, а обабіч у скорботному мовчанні сунуло все село. Навіть немічні й каліки не схотіли залишитися вдома.

Низько нависало млисте, сіре небо, наче спираючись на могутні тополі, що посхилялися над дорогою. Все стояло нерухомо, заслухавшись жалобного співу. А коли порив вітру заворушив трави й дерева, з них, мов тихі, гіркі сльози, посипалися роси, і схвильовані ниви захитали важким колоссям, схиляючись чимраз нижче, наче припадаючи до ніг господаря в останньому земному уклоні.

Спів ксьондзів розчинявся у повітрі, і сувора тиша оповила серця, тільки дзвони усе так само стогнали, понуро гули, про щось волаючи до імлистого неба, до лісів і огорнутої туманом далечини. Над полями виспівували жайворонки, часом рипів віз, шелестіли корогви, хлюпала під ногами грязюка і лунав гіркий сирітський плач.

"Miserere mei Deus",— знову заспівав ксьондз, і йому вторували слупський панотець, органіст і коваль, що тримав парасольку над обома ксьондзами, бо знову став накрапати дощ.

Від моторошного, розпачливого співу сльози набігали на очі, завмирало серце, і всі тривожно й безпорадно зводили погляди в захмарене небо, наче благаючи його про милосердя.

Обличчя блідли, душі терзав біль, всі зітхали дедалі тяжче, дехто, витираючи гіркі сльози, шепотів молитву посинілими губами та бив себе в груди. Усіх охопив тяжкий, безнадійний смуток. У кожного, мов їдкий дим, снувалися гіркі розпачливі думки.

"Господи, будь милосердний до нас, грішних!

О, доле людська, доле невблаганна!

Що вся наша важка праця? Що життя людини? Мов сніг, безслідно розтане воно, і рідні діти про нього не пам'ятатимуть. Все — лише горе, сльози й муки!

Що таке щастя людське, радощі й надії? Лише дим, порошок, оманливі привиди, ніщо...

І що таке ти сама, людино, хоч ти й пишаєшся і зухвало вважаєш себе вищою від усіх земних створінь?

Ти — лише вітер, що невідомо звідки приходить, невідомо навіщо кружляє по землі і невідомо куди зникає.

І ти, людино, вважаєш себе володарем світу?

Але хоча б тобі обіцяли тут рай — ти муситимеш його покинути!

Хоча б тебе обдарували великою могутністю — смерть її в тебе видере.

Хоча б тебе визнали за найбільшого мудреця — ти станеш порохом!

І не подолаєш ти долі, бідолахо, не подолаєш смерті, ні! Бо ти беззахисна, квола, і вік твій короткий, мов у листка, гнаного вітром.

Бо ти в пазурах смерті, мов пташеня, взяте з гніздечка: щебече воно радісно, співає, тріпоче крильцями, а того не знає, що його зараз схопить за горло підступна рука й відбере любе життя.

О, душе, навіщо ж ти живеш у тлінному тілі, що має вмерти? Навіщо?"

От що почували й думали люди, йдучи та труною. Сумно оглядали вони зелені поля, блукали очима в неозорих просторах і важко зітхали від невимовного болю, а обличчя їм кам'яніли, серця тремтіли. Та водночас відчували вони, що єдина надія людини — в божому милосерді, єдина втіха — його свята ласка.

— "Secundum magnam nisericordiam tuam..."[8]

Важкі латинські слова падали, мов грудки мерзлої землі, і люди мимоволі схиляли голови, наче під невблаганною косою смерті, але йшли вперед нестримно, йшли сповнені розпачу, але вперті, сірі й міцні, мов каміння на межах, готові до всього і безстрашні, схожі на безживні перелogi і водночас на буйно квітучі поля, силою й неміччю своєю рівні деревам: у них щохвилини може вдарити блискавка і віддати їх в руки смерті, а вони гордо тягнуться до сонця і співають радісну пісню життя.

Сунули всім селом, тиснучись і штовхаючись, але кожен так заглибився в сумні думки, що йшов наче один в неозорій пустелі, всіма покинутий, і кожен, вдивляючись у далеч очима, повними сліз, бачив батьків, дідів і прадідів, яких віднесли туди, на кладовище, що вже маячило між товстими стовбурами тополь.

А дзвони все гули; похмурий спів їх повнився чимраз більшою тугою. Кладовище було вже зовсім близько. Воно виростало за полями купами дерев, хрестами, могильними пагорками і, здавалось, розкривалося, мов страшна бездонна яма, в яку повільно, але неухильно сходить усе живе. Вже не одному ввижалося, що крізь дощ з усіх боків гудуть дзвони, палають свічки, чорніють розмаяні корогви, пливуть погребні співи, з кожної хати виносять домовину, всіма шляхами тягнуться жалобні процесії, і кожна людина плаче над кимось, ридає так, що небо й земля сповнюються стогонами і линуть безупинні потоки гірких, мов полин, сліз.

Процесія звернула вже на стежку до кладовища, коли її наздогнав поміщик. Він вийшов з брички і рушив поруч з труною, в страшній тісноті, бо стежка була вузька, густо обсаджена берізками, і обабіч її тяглися ниви.

Коли ксьондзи скінчили співати, згорблена і напівсліпа Домінікова, що трималася за Ягну, завела тремтячим голосом: "Під твою опіку..." І всі поспіхом, палко підхопили цей спів, ніби чіпляючись за нього сповненими довір'я серцями.

Найперші ліпецькі господарі підняли труну,— навіть сам пан підтримував її посередині,— і понесли жовтими стежками, серед укритих квітами могил, трав і

хрестів, за каплицю, де в хащі бузку і ліщини вже чекала свіжовирита могила.

Залунали навколо ридання й голосіння.

Корогви й вогники свічок оточили глибоку могилу, люд тиснувся до неї, з жахом заглядаючи в її жовту порожнечу.

Коли скінчили співати молитву, ксьондз став на купу викинутого з ями піску, повернувся обличчям до юрби й почав громовим голосом:

— Люде! Люде християнський!

Всі одразу змовкли, тільки вдалині стогнали дзвони та Юзька, обхопивши руками батькову труну, розпачливо голосила, ні на що не звертаючи уваги.

Ксьондз узяв понюшку тютюну з табакерки, чхнув раз-другий і, дивлячись на юрбу крізь сльози, що виступили на очах, провадив далі:

— Брати, кого ж ви сьогодні ховаєте? Кого? Мацея Борину — скажете ви мені! А я вам скажу: першого господаря в Ліпцях, чесну людину й щирого католика. Знав я його багато років і свідчу: був він зразком для всіх, бога шанував, сповідався й причащався, і біднякам допомагав. Кажу вам — допомагав! — з притиском мовив, важко дихаючи.

Знову залунали навколо ридання, а ксьондз, набравши повітря в груди, провадив далі зворушено:

— І вмер, бідолаха, вмер! Смерть схопила його, як хапає вовк в отарі найжирнішого барана, серед білого дня, в усіх на очах, і ніхто цьому перешкодити не може: Як падає від блискавки високе дерево, так і він упав під жорстокою косою смерті.

Але помер він не весь, як каже вам святе письмо. І от підійшов цей мандрівник до брами раю, стукає і жалібно просить впустити його, а святий Петро запитує:

— Хто ти і чого тобі треба?

— Я Борина з Ліпців і благаю божого милосердя.

— Що ж це, так тобі брати твої допекли, що ти схотів життя позбутися, га?

— Все я вам скажу,— мовить Мацей,— тільки відчиніть браму, святий Петре, щоб мене зогріла божя ласка.

А святий Петро, хоч і прочинив трохи браму, ще не пускає його й говорить:

— Тільки не бреш, бо тут нікого не обдуриш. Кажи сміливо, душе людська, чому втекла з землі?

Мацей упав на коліна, бо вже почув дзвони в раю й ангельські співи, та й каже з плачем:

— Всю правду скажу, мов на сповіді! Не міг я більше витримати на землі, бо там люди, як вовки, гризуться між собою, навколо самі чвари, колотнеча, і таке діється зараз у світі, що й сказати не можна.

Немає послуху, немає чесності й милосердя, брат повстає на брата, діти на батьків, жінки на чоловіків, слуги на пана. Не шанують нікого — ні старих людей, ні начальства, ні навіть ксьондза. Нечистий панує в серцях людей, а під його проводом чимраз дужче бувають злоба, розпуста, пияцтво. І скрізь негідник на негідникові їде й негідником поганяє. Скрізь хитрість, шахрайство і злодійство. Що маєш, тримай міцно, бо видеруть з рук!

Хоч би це була найкраща лука — худобу пустять і витопчуть.

Хоч би й найменший клаптик чужого поля — силкуються заорати.

Курку випустиш з двору — миттю схоплять, як вовки. Шматка заліза, вірьовки не можна залишити — хай хоч і ксьондзові — неодмінно вкрадуть!

Одне знають — горілку пити. В розпусті живуть, службу божу зневажають... Поганці вони, христовбивці, навіть нехристі в сто разів чесніші від них.

— І це в ліпецькій парафії таке діється? — перебив його святий Петро.

— І в інших теж, але в ліпецькій найгірше!

Святий Петро клацнув пальцями, повів очима, нахмурих брови і сказав, погрозивши землі кулаком:

— Так от ви які, ліпецькі! Розбійники мерзенні, нехристі, гірші від німців! Живете добре, земля у вас родюча, і вигони є, і луки, і лісу ділянка, а ви от що робите! Знічев'я казяться, поганці. От розповім господа богу, він вас до рук прибере!

Мацей став своїх боронити, але святий Петро ще дужче розгнівався, та як тупне ногою, як закричить:

— Нічого за цих сучих синів заступатися! От я тобі що скажу: нехай ці іуди покаються та виправляться — даю їм три тижні строку. А як не послухаються — так притисну їх голодом, пожежами та хворобами, що пам'ятатимуть мене, негідники такі!

Ксьондз говорив від щирого серця і так махав кулаками, так грозив гнівом божим, що люди плакали, били себе в груди й каялись.

Перевівши подих, він знову заговорив про небіжчика, про те, що він загинув за всіх. І закликав до згоди й миру, закликав отямитись і покаятись у гріхах, бо невідомо, для кого проб'є завтра остання година і кому доведеться стати перед страшним судом божим.

Навіть пан, і той витирив кулаком очі.

Незабаром ксьондзи, закінчивши відправу, пішли разом з поміщиком. Труну опустили в могилу, стали засипати піском, і тут залунали такі плачі, таке голосіння, що здригнулося б найжорстокіше серце.

Ревла Юзька, ревли Магда й Ганка, голосили родичі, близькі й далекі, і зовсім чужі. А найбільше за всіх плакала-розливалась Ягуся. Щось так стисло їй серце, що вона кричала, наче в нестямі.

— Тепер скиглить, а що витівала, як небіжчик був живий? — буркнула якась молодиця, а Плошкова, витираючи очі, підхопила:

— Це вона ласки запобігає, щоб діти Мацейові з хати її не вигнали.

— Думає, що хтось дурний повірить! — голосно сказала органістиха.

Але Ягна не бачила й не чула нічого в світі, вона впала на землю й плакала так розпачливо, наче це на неї важко сипався пісок, над нею звучали похмурі голоси дзвонів, її оплакували.

А дзвони все гули, наче скаржилися небесам, і всі ці плачі та голосіння над свіжою могилою звучали скаргою на невблаганну долю, на одвічну несправедливість до людини.

Люди стали потроху розходитись. Одні опускались на коліна біля могил і проказували молитви за вмерлих, інші, сумно замислившись, ходили по кладовищу. Дехто поволі рушив додому, весь час оглядаючись, бо Ганка й коваль запрошували на поминки.

Коли насипали могилу й поставили на ній чорний хрест, люди юрбою оточили осиротілу сім'ю і, стиха розмовляючи та вболіваючи, повернулися додому.

В домі Борини все вже було приготовлено: вздовж стін стояли столи й довгі лави, і тільки-но всі посідали, одразу ж подали горілку й хліб.

Випили статечно, мовчки закусили, і органіст почав проказувати молитви, а потім заспівав літанію, і всі охоче вторували йому, змовкаючи тільки тоді, коли коваль пускав круг столу нову пляшку, а Ягустинка розносила хліб.

Жінки зібрались на другій половині, в Ганки. Пили чай, заїдали солодкими пирогами й співали під проводом органістики — та так сумно й пронизливо, що навіть кури в саду розкудкудакались.

Так, поминаючи душу небіжчика, кожен їв, пив і співав побожні пісні, як і належить на похороні такого господаря.

Їжі й питва було вдосталь. Ганка частувала від щирого серця, нічого не шкодуючи. Опівдні, коли дехто вже став братися за шапки, подали ще галушки з молоком, потім смажене м'ясо з капустою і горох, щедро политий маслом.

— Інші й весілля так не справляють! — шепнула Болеславова.

— Та хіба мало небіжчик їм залишив!

— Є в них чим втішатися.

— Мабуть, і грошей теж чимало є.

— Коваль скаржиться, що гроші були, та десь пропали.

— Скаржиться, а сам, мабуть, добре їх приховав.

Так шепотілися між собою жінки, дочиста вишкрябуючи миски й поглядаючи, чи не чує їх Ганка, яка весь час клопоталася, щоб гості мали перед собою закуску.

На чоловічій половині органіст, вже трохи захмелілий, підвівся за столом і з чаркою в руці став вихваляти небіжчика. Говорив він так піднесено і сипав при цьому такими латинськими прислів'ями, що багатьом хотілося плакати, наче від казання в костьолі.

А тим часом гамір дужчав, обличчя червоніли, бо пляшка раз у раз обходила круг столу, і чарки брязкали чимраз частіше; не один уже навромацки шукав чарку, другою рукою обіймаючи кума за шию та мелючи щось неслухняним язиком.

Дехто ще пробував заспівувати жалобні пісні та згадувати небіжчика, але ніхто вже не вторував і не слухав.

Ті, кому обмаль було горілки, крадькома тікали з-за стола й прямували до корчми. Тільки один Амброжій був сьогодні зовсім не схожий на себе. Хоч він пив стільки ж, як інші, а може й більше, бо щоразу сам допоминався горілки, але сидів у кутку, мов прибитий, часто витирив очі й важко зітхав.

Дехто навіть намагався його розворушити, викликати на жарти.

— Не чіпай, бо я сьогодні журюсь,— буркнув Амброжій.— Помру я скоро, помру... Тільки пси по мені завиють та жінка задзвонить у розбитий горщик,— бурмотів він плаксиво.— Як же, адже я на хрестинах Мацея був... на весіллі його танцював! Батьків його ховав! Добре пам'ятаю... Господи милостивий, скільки я людей до могили провів, скільком за упокій віддзвонив... А тепер пора й мені!

Він раптом устав і швидко пішов у сад. Вітек потім розповідав, що старий допізна сидів за хатою і плакав.

Ніхто й не помітив його відсутності. Вже зовсім смерком несподівано прийшов ксьондз разом з паном.

Ксьондз ласкаво говорив з рідними Мацея, втішав їх, попестив дітей і, розмовляючи з жінками, залюбки попивав чай, який йому подала Юзька, а пан, поговоривши де з ким, узяв з рук коваля чарку, цокнувся з усіма й сказав Ганці:

— Якщо кому шкода Мацея, то мені, мабуть, найбільше. Був би він живий, я помирився б з селянами. Може б, навіть, віддав те, чого вони з самого початку хотіли! — Він заговорив голосніше, обводячи всіх очима.— Але з ким же мені про це говорити? Через комісара не хочу, а з села ніхто перший до мене не звернувся!

Селяни слухали мовчки, зосереджено, зважуючи кожне його слово.

Пан промовляв ще, заговорював так і сяк, але все, мов до стіни,— ні в кого язик не розв'язався, ніхто рота не розтулив, тільки підтакували, чухали потилиці та багатозначно презирились. Нарешті пан, бачачи, що йому не зламати цієї чуйної настороженості, викликав з другої половини ксьондза, і вони пішли разом, супроводжувані юрбою до самих воріт.

Аж тільки коли вони пішли, люди стали дивуватися та міркувати вголос:

— Ну-ну! Щоб сам пан прийшов на хлопський похорон!

— Потрібні ми йому, от він і підлещується! — сказав Плошка.

— А хіба він не міг прийти просто, від щирого серця? — заступився Клемб.

— Років тобі чимало, а розуму нема! Коли ж це бувало, щоб пани приходили до хлопів по дружбі, коли?

— Тут щось є! Недурно він хоче миритися!

— Бо йому це потрібно більше, ніж нам!

— А ми можемо ще почекати! — сказав п'яний Сікора.

— Ви можете, але інші не можуть! — з серцем гукнув Гжеля, вийтів брат.

Вже починалися сварки, один говорив одне, другий — теж своє доводив, третій сперечався з обома, а інші просто галасували.

— Нехай віддасть нам землю й ліс, тоді помирилось!

— Не треба миритися, от нові наділи почнуть давати — і так все наше буде! Нехай він, сучий син, з торбою старцювати піде за нашу кривду!

— Борги його душать, от він і прийшов до селян по допомогу.

— А раніше одно знав: "З дороги, хаме, якщо не хочеш батога!"

— Кажу вам, не вірте панам, бо кожен з них ладен продати хлопів! — вигукував хтось, захмелілий дужче від інших.

— Послухайте-но, господарі,— раптом гукнув коваль,— скажу вам розумне слово! Якщо пан хоче миритися, то згоджуйтесь і беріть, що дають, нічого чекати з верби груш!

Тут устав вийтів брат, Гжеля.

— Свята правда! Ходім до корчми, там і порадимося!

— А я частую все товариство! — весело додав коваль і вони юрбою вийшли на вулицю.

Вже починало смеркати, худоба поверталася з пасовиська, і по всьому селу линуло мукання, гелготіння гусей, пискливі трелі сопілок, пісні й крики дітей.

А чоловіки, не слухаючи вереску й лайки жінок, пішли юрбою до корчми. Один Сікора трохи відстав — плентався, хапаючись за тини, і все щось бурмотів.

Їх ще довго було чути, бо не один завзято заводив пісню або гукав щось на всю вулицю.

У Борин, коли прибрали після гостей і настав темний вечір, стало на диво тихо, сумно й безлюдно.

Ягуся метушилась у своїй кімнаті, мов птах у клітці, і часто бігала на Ганчину половину, але, бачачи, що всі втомлені й наче очманілі, тікала назад, не сказавши й слова.

В кімнаті було тихо, як у могилі, і, коли впоралися з хатньою роботою та повечеряли, ніхто не поспішав піти з кімнати, хоча сон морив кожного. Сиділи біля печі, дивилися у вогонь і тривожно дослухалися до кожного шереху.

Вечір був спокійний, тільки часом здіймався вітер, і тоді шуміли дерева, тріщали тини, деренчали шибки; час від часу, грізно наїжившись, гарчав Лапа, і потім знову наставляла нескінченна могильна тиша. А вони сиділи й тремтіли дедалі дужче, і так проймав їх страх, що раз у раз хто-небудь хрестився й тремтячими губами шепотів молитву. Всім вчувалося, що хтось ходить на горищі, аж риплять балки, підслухує під дверима, заглядає у вікна і треться об стіни, смикає засув дверей і, швидко ступаючи, ходить навколо хати.

Всі дослухалися, бліднучи, ледве переводячи подих.

Раптом у стайні заіржав кінь, Лапа голосно загавкав і кинувся до дверей, а Юзька, не витримавши, скрикнула:

— Тато! Ой господи, тато! — І заплакала від страху.

На це Ягустинка тричі клацнула пальцями і сказала поважно:

— Не реви! Не заважай душі відлетіти в спокої! Сльози тримають її на землі. Відчиніть двері, нехай мандрівниця полине на христові поля і знайде вічний спокій.

Відчинили двері, в кімнаті було тихо, всі боялися поворухнутись і тільки палаючими очима позирали навкруги. Лапа обнюхував кутки, скавулів іноді й махав хвостом, наче лащачись до когось, і всі відчували, що серед них блукає небіжчикова душа.

Нарешті Ганка заспівала тремтячим, здушеним голосом:

"Всі клопоти денні наші..."

Інші палко підхопили і стали вторувати їй.

II

Був розкішний, по-справжньому літній день. Минала вже, мабуть, десята година, сонце було напівдорозі від сходу до полудня й добре припікало, коли ліпецькі дзвони всі, скільки їх було, вдарили що було сили.

Той, якого називали "Петром", гудів найголосніше, виспівував на всю горлянку. Так чоловік, підпивши, іде собі дорогою, похитується з боку на бік і горлає собі, сповіщаючи всьому світові, що йому весело.

Другий дзвін, трохи менший, якого, за словами Амброжія, охрестили "Павлом", теж видзвонював щосили, але він більше вторував першому, брав високі ноти, заливався чистим голосом, мов дівчина, коли її палить кохання чи поймає радість у весняний день, і вона біжить на поля, ховається поміж колоссям і співає вітрам, людям, ясному небу й своєму щасливому сердцю.

А третій — "сигнатурка" — щебетав, мов пташка, марно силкуючись переспівати тих двох,— цього він не міг, хоч як цокотів уривчастим, швидким голосом, наче вередлива дитина. Так і дзвонили цілим оркестром — тут і бас гудів, і скрипка виспівувала, і весело брязкотів бубон — усі зливали свої голоси в радісну, дзвінку музику.

Це вони скликали людей на храмове свято; був день Петра й Павла, який у Ліпцях завжди справляли дуже урочисто.

І погода була на диво — тиха, сонячна, все віщувало спеку, але, незважаючи на це, вже з самого ранку на майдані перед костюлом крамарі порозставляли свої рундуки, ятки, столи із полотняними дашками.

Тільки-но загули дзвони і їхні веселі, радісні голоси полинули по всьому світу, на дорогах, у хмарах куряви, заторохтіли вози, вервечкою йшли люди. Скрізь, скільки оком кинь, на дорогах, стежках і межах червоніли жіночі спідниці й білили розмаяні каптани чоловіків.

Йшли один за одним, вирізняючись серед зелені яскравими барвами вбрань.

А сонце підіймалося дедалі вище і, линучи, мов золотий птах у чистому небі, так щедро розливало гаряче проміння, що повітря вже мерехтіло над полями. Часом повівав з лук прохолодний вітерець,— і тоді хвилювало жито, тихенько шелестів овес, тремтіло молоде колосся пшениці, а розквітлий льон розливався блакитним струмком, мов вода, в якій відбивається небо. І знову все завмирало в сонячній тиші.

Ех, і веселий це був день, справді святковий! Дзвони гули довго, і такі гучні були їхні голоси, що коливалися стебла трав і полохливо злітали птахи, а бронзові серця все калатали дзвінко й рівно, до самого сонця підносячи свій зворушливий спів і благання:

"Помилуй! Помилуй! Помилуй! Найсвятіша матір божа! Матір божа! Матір божа!"

"І я прошу! І я! І я!" — виспівували всі хором, провіщаючи урочисте свято.

І скрізь знати було це свято — в прибраних клечанням хатах, в далечині, що наче сяяла вогниками свічок, в радісних голосах.

І щось, чого не розповісти словами, линуло в повітрі над полями, сповнюючи серця мирною тишею й веселістю.

На свято звідусюди сунув народ. Хмари куряви стояли над шляхами, торохтіли вози, іржали коні, лунав голосний гомін. Часом хто-небудь з проїжджих висувався з брички й гукав до піших, сумно співаючи, поспішав до костьолу якийсь жебрак. Люди шепотіли молитви, оглядалися навкруги з німим захватом, бо земля стояла пишно вбрана, як молода на весіллі, вся в квітках і зелені, в пташиних піснях, шелесті колосся і дзижчанні бджіл, така чудова, неосяжна, щаслива і свята у своїй животворній силі, що аж подих перехоплювало в грудях.

На межах, як вартові, стояли дерева, задивившись на сонце, а внизу, куди не глянь, розкинулись поля, зелені, шумливі, як розбурхані води, і, як води, хвилювали вони, билися часом об дороги, об межі й канави, що рябіли, мов різнобарвні стрічки, рясно вишиті жовтим, білим і фіалковим. Цвіли вже сокирки, визирала з жита ясними оченятами запашна повитиця, а місцями, де земля була пухкіша, голубіли так рясно волошки, наче туди впав клаптик неба. Цілими купами цвіли гвоздики, куросліп, молочай і червоніли будяки, жовта свиріпа й конюшина, стокротки й ромен, і тисячі інших квітів, назви яких пам'ятає хіба що господь бог, бо вони лише для нього буяли й пахли так, що солодкий чад здійсмався з полів, наче в костьолі, коли ксьондз обкурював святі дари.

Не один господар, їдучи, з насолодою вдихав запашне повітря, але зараз же шмагав коні батогами, бо сонце припікало чимраз дужче, і від тепла та пахощів паморочилась голова й хилило на сон.

Незабаром у Ліпцях було повно-повнісінько людей, а вони все їхали й їхали без упину. На вулицях, на березі ставу, під тинами, на подвір'ях — скрізь, де тільки можна було знайти хоча б якийсь затінок, стояли вози і випряжені коні, бо на майдані біля костьолу вони тулилися щільно один біля одного, і була така тиснява, що ледве можна було протовпитись.

Та навала людей, возів, коней просто заповонила Ліпці. Штовханина дедалі дужчала, гамір і крики лунали по всьому селу. Люд шумів, як ліс під вітром. Жінки сиділи на березі ставу, мили ноги й узувалися, чепурилися, перш ніж піти до костьолу. Чоловіки стояли гурточками, розмовляючи із знайомими, дівчата й парубки тиснулись до рундуків і наметів, а найбільше юрмились навколо катеринки, що вигравала на весь майдан, а на ньому якесь заморське звірятко в червоному платтячку, схоже на старого німця, так кумедно стрибало й гримасувало, що, дивлячись на нього, всі аж за боки бралися від сміху.

Катеринка награвала веселу танцювальну мелодію, від якої дівчат аж поривало до танцю. Старці, сидячи двома рядами, від паперті до майдану, виводили жалібну пісню, а у воротах цвинтаря сидів сліпий дід з собакою-поводирем і співав завзятіше від усіх.

Задзвонили на обідню, люд бурхливим потоком ринув у костьол, й одразу там зчинилася така тиснява, що не в одного аж ребра тріщали. Підходили щораз нові богомольці, штовхалися, навіть сварилися, і все-таки більшості довелося залишитись надворі, біля мурів і під деревами.

Кілька ксьондзів приїхало з інших парафій. Вони посідали в сповідальнях під

деревами й почали сповідати, незважаючи на штовханину і на спеку.

Вітер зовсім ущух, задуха стояла нестерпна, наче вогонь лився на голову, але люди терпляче дожидали своєї черги біля сповідалень чи блукали по цвинтарю, марно шукаючи затінку або хоч якогось захисту від сонця.

Ксьондз уже вийшов правити обідню, коли прийшли Ганка з Юзькою. Але нічого було й думати протиснутись навіть до дверей костьолу, і вони залишилися на осонні під парканом, розглядаючи юрбу та раз у раз вітаючись із знайомими.

Заграв орган, почалась обідня, всі поставали на коліна й палко зашепотіли молитви.

Настав полудень. Сонце стояло вже просто над головами, заливаючи землю жаром, і все живе завмерло в знеможі. Не зворухнувся жоден листочок, жоден птах не ширяв у повітрі, жоден голос не долинав з полів. Схоже на розтоплене скло, небо застигло нерухоме, розпечене повітря ятрило очі. Обпікала земля, пекли гарячі мури, а люди стояли навколішки, не ворущачись, ледве дихаючи, і наче варилися у цьому сонячному окропі.

Всі молилися в глибокій тиші, хто по молитовнику, хто по чотках, а хто складав хвалу богові щирим словом та глибоким зітханням. Урочисті звуки органа линули, мов голосна, глибока молитва; часом від вівтаря долинав спів, побрязкування дзвоників чи бас органіста, і знову тяглися нескінченні, наче заанімілі від спеки хвилини, і дим з кадилиць линув крізь відчинені двері костьолу, вкриваючи блакитною, запашною імлою схилені голови.

Шепіт молитов тихо, безупинно шелестів у розпеченій тиші полудня. Мінилися на сонці барвисті хустки, каптани й спідниці — і весь цвинтар, здавалось, був усіяний квітами, які покійно схилялися в ці святі хвилини перед господом, що ховався у вогненному сонці і в незмірній тиші, що оповивала землю.

Тільки часом хтось випростував спину, складав руки і глибоко зітхав, або лунав десь дитячий плач чи далеке кінське іржання.

Навіть старці змовкли, лише інколи хтось голосніше виспівував молитви й просив милостині.

А залиті сонячною пожежею поля й сади, здавалося, жевріли, як вогонь, і зблискували білястим полум'ям.

Людей хилило на сон, і не один уже хропів, стоячи навколішки, або клював носом. Дехто виходив прохолодитися, і знадвору раз у раз чути було рипіння колодязних журавлів.

Лише коли почалася процесія, костьол задвигтів від хору гучних голосів, і на майдан винесли корогви, а за ними під червоним балдахіном з дароносицею у руках ішов ксьондз, якого вели під руки поміщики,— люд на майдані наче прокинувся і рушив слідом за процесією.

Задзвонили дзвони, з усіх грудей вихопився спів, злітаючи до самого сонця, а процесія повільно, мов ріка у повінь, обтікала білі мури костьолу. Попереду плив червоний балдахін, весь оповитий блакитним кадильним димом, блищала в руках у

ксьондза золота чаша, мигтіли вогники свічок. Розгорнуті корогви, мов птахи, лопотіли крильми над людським мурашником, погойдувалися прибрані тюлем і стрічками образи, гримів орган, весело гули дзвони, а люди співали злагоджено, піднесено, линули душею кудись у небо, до святого сонця.

Після процесії в костьолі знову почалась відправа, а на цвинтарі стало тихо, але ніхто вже не дрімав від спеки; лунав шепіт молитов, голосніше звучали зітхання, старці побрязкували своїми мисочками, то тут, то там чути було тиху розмову.

З костьолу вийшли пани, марно шукаючи, де б можна було присісти в холодочку. Нарешті Амброжій прогнав з-під якогось дерева людей, що посідали там у затінку, виніс ослінчики, і пани посідали, розмовляючи між собою.

Був серед них і пан з Волі, але цей не міг всидіти на місці: він усе походжав по цвинтарю і, побачивши когось з Ліпців, одразу підходив, заводив дружню розмову, навіть до Ганки протовпився і спитав:

— Ну що, повернувся ваш?

— Де там! Досі нема його.

— Здається, ви за ним їздили?

— Як же, їздила відразу після того, як поховали батька. Але в канцелярії сказали, що його випустять лише через тиждень, в середу, значить.

— Ну, а як же застава? Внесете?

— Про це вже Рох клопочеться,— відповіла Ганка ухильно.

— Якщо у вас немає грошей, я поручусь за Антека.

— Спасибі вам! — Ганка низько вклонилась.— Може, Рох якось залагодить справу, а якщо ні, доведеться шукати іншого способу.

— То пам'ятайте: якщо буде треба, я поручусь.

І відійшов до Ягусі, що сиділа з матір'ю неподалік, біля муру, поринувши в молитву. Але, не придумавши, що сказати, тільки всміхнувся їй і повернувся до своїх.

Ягуса провела його очима і стала пильно роздивлятися панночок — вони були так гарно одягнені і такі біленькі, такі тонкі станом! Пахло від них, наче від кадила! Вони повівали на себе чимось, схожим на розчепірений індичий хвіст. Кілька молодих паничів упали біля них, заглядали їм у вічі, і всі вони чомусь так весело сміялись, що людям аж ніяково було.

Раптом на другому кінці села, здається, на мосту біля млина, голосно заторохтіли колеса, і курява злетіла над деревами.

— Якись запізнілі! — шепнув Петрек Ганці.

— Приїхали, дурні, свічки гасити,— додав хтось.

Дехто, перехилившись через мур, з цікавістю дивився на дорогу понад ставом.

Незабаром, супроводжувана знавіснілим гавкотом собак, з'явилася вервечка великих фургонів під білими верхами.

— Це німці! Німці з Підлісся! — гукнув хтось.

Це справді були німці: їхало більше як десять фургонів, запряжених дужими кіньми. Під полотняними верхами видно було всяке хатне начиння, сиділи жінки й діти,

а руді, дебели чоловіки з люльками в зубах, ішли пішки. Поруч бігли величезні пси і, шкірячи зуби, гарчали у відповідь на завзятий гавкіт ліпецьких собак.

Люд збігся подивитися на німців, дехто навіть переліз через огорожу, щоб побачити їх зблизька.

Німці їхали поволі, ледве протискуючись у гущі возів і коней, ніхто з них навіть перед костьолом не скинув шапки, не привітався з людьми. Очі в усіх горіли, бороди тремтіли,— напевно, від злості. Вони поглядали на селян зухвало, мов розбійники.

— Шваби погані!

— Кобиляче поріддя!

— Свинячі хвости!

— Сучі діти!

— А що, німчаю, чиє зверху? — гукнув Матеуш. Лайки посипались, мов каміння.

— Хто кого подолав?

— Що, злякалися селянського кулака?

— Куди квапитеся, в нас сьогодні свято, погуляємо в корчмі! Німці не відповідали, поганяючи коней.

— Не поспішайте так, штани загубите! — гукали їм услід. Якийсь хлопчисько жбурнув у них каменем, інші почали вже виколупувати цеглини, щоб зробити так само, але їх вчасно втримали.

— Не чіпайте їх, нехай проїде ця зараза!

— Щоб вас хвороба не минула, нехристі!

А якась із ліпецьких жінок, стиснувши кулаки, гукнула, надриваючись:

— Щоб вас повбивали всіх до одного, мов вовків скажених! Німці нарешті проїхали і зникли на тополевій дорозі, тільки з куряви чимраз слабкіше долинав собачий гавкіт і торохтіння возів.

А ліпецькі так зраділи, що ніхто вже не міг молитися, всі чимраз тісніше юрилися навколо пана, а він, дуже цим задоволений, весело розмовляв з усіма, частував тютюном і наостанку запобігливо сказав:

— Добре ви їх викурили, весь рій вигнали.

— Бо їм наші кожухи смердять,— із сміхом зауважив хтось, а Гжеля, вїттів брат, сказав з удаваним жалем:

— Надто вже делікатний народ, як на селянських сусідів: тільки стукнеш когось по макітрі, одразу ж на землю — беркиць!

— А хіба з ними хтось бився? — спитав пан.

— Ні, навіщо битися! Матеуш там ткнув одного за те, що той не відповів йому на привітання, то німець юшкою вмився і мало богу душу не віддав.

— Зовсім кволий народ, на вигляд хлопи, як дуби, а ткнеш кулаком — наче в перину влучиш,— півголосом пояснив Матеуш.

— Не щастило їм на Підліссі. Корови у них, кажуть, поздыхали.

— Правда, вони жодної корови з собою не гнали.

— Про це Кобусь міг би дещо розповісти,— вихопився хтось із хлопців, але Клемб

гостро grimнув на нього:

— Дурний ти, як чобіт! Корови від волосу поздихали, це всі знають...

Ліпецьких аж корчило від стримуваного сміху, але ніхто більше ні слова не мовив. І тільки коваль, підійшовши ближче, сказав:

— За те, що німці поїхали, пану поміщикові дякувати треба!

— Бо я краще своїм продам, хоча б за півціни! — гаряче запевняв поміщик. Він став просторікувати про те, що його діди й прадіди завжди стояли за селян.

Старий Сікора всміхнувся й сказав тихо:

— Мені це саме старий пан наказав списати на спині батогами, та так добре, що я й досі пам'ятаю...

Поміщик, ніби недочувши, почав розповідати, скільки клопоту він мав, поки не позбувся німців. Селяни, звісно, його слухали, чемно підтакували, а потай думали своє про його любов до простого люду.

— Благодійники! І оком не змигне, як тебе продасть і купить! — бурчав Сікора, аж Клемб штовхав його, щоб він замовк.

Вони ще розмовляли по-дружньому, коли якийсь молоденький ксьондз у білому стихарі й з підносом у руках протиснувся до них крізь юрбу.

— Е, та це, здається, органістів Ясь! — гукнув хтось.

Це справді був Ясь,— вже одягнений ксьондзом,— він збирав пожертви на костьол, чемно вітався з усіма, простягав піднос, і йому давали чимало — адже Яся всі знали й відмовити було ніяк; кожен діставав з вузлика грош або кілька, а частенько й злотий брязкав об мідяки. Пан кинув на піднос цілого карбованця, його дочки насипали срібла, а Ясь, спітнілий і радісний, невтомно збирав, ходячи по всьому цвинтарю, нікого не проминаючи і нікому не шкодуючи доброго слова. Здибавшись з Ганкою, він привітався так шанобливо, що вона поклала цілих сорок грошів. Потім він зупинився перед Ягусею і брязнув підносом, вона звела на нього очі й остовпіла від подиву, та й Ясь трохи зніяковів, сказав щось невлад і поспіхом пішов далі.

Ягуся навіть забула покласти на піднос гроші й довго дивилася йому вслід. Він був достоту як святий, намальований у бічному вітварі,— такий молоденький, стрункий і гарний!

Ясь наче зачарував її,— даремно вона протирає очі і раз у раз хрестилась; нічого не допомагало.

— Органістів син, а бач куди сягнув!

— То ж то мати й дметься, як індичка.

— Він від самого великодня на ксьондза навчається!

— Наш ксьондз викликав його на свято для допомоги.

— Батько — скнара, жмикрут, а на нього грошей не шкодує.

— Ще б пак, хіба це не честь йому, що син ксьондзом буде?

— Та й прибуток матиме від цього.

Так шепотілись навколо, але Ягуся нічого не чула, ловлячи поглядом Яся, де тільки він з'являвся.

Тим часом скінчилась обідня, ксьондз робив ще оклики з амвона та картав грішників, але парафіяни потроху розходились, і старці затягли свої жебрацькі пісні, просячи милостиню.

Ганка теж пішла до виходу, до неї протовпилась Бальцерківна, щоб розповісти новину:

— Знаєте,— заокотіла вона, ледве переводячи подих.— Зараз був оклик про шлюб Шимека Домінікової з Настусею!

— Та невже? А що ж Домінікова на це скаже?

— Відомо що — битися з сином полізе!

— Нічого вона цим не вдіє. Шимек повнолітній і всі права має.

— Знову пекло у них там почнеться, ось побачите,— додала Ягустинка.

— Хіба мало й так сварок та гріха! — зітхнула Ганка.

— А про вїта вже чули? — спитала Плошкова, обертаючись до неї своїм товстим животом і червоним товстощоким обличчям.

— Ні, стільки клопоту було з похороном, та й нових турбот, що я й не знаю, що на селі діється.

— Урядник сказав моєму, що в касі багато грошей не вистачає. Вїт уже бігає по людях, жебрає, щоб позичити,— аби хоч трохи зібрати, бо не сьогодні-завтра почнеться слідство...

— Ще тато говорили, що цим скінчиться!

— Чванився, пишався, верховодив усіма — тепер буде розплачуватись за своє панування!

— В нього ж і господарство описати можуть?

— Звісно, можуть. А не вистачить, то за решту відсидить в острозі,— сказала Ягустинка.— Порозкошував, паскудник, тепер нехай кається!

— Мені аж дивно було, що він на похорон не прийшов!

— Що йому Бороина, коли він з удовою його приятелює?

Вони замовкли, побачивши, що попереду йде Ягуся, ведучи за руку матір. Стара йшла згорбившись, ще з пов'язкою на очах. Ягустинка й тут не проминула нагоди:

— А коли ж це Шимекове весілля? От не сподівався ніхто, що сьогодні оклик буде! Важко втримати хлопця — надто вже йому надокучило жіночу роботу порати, тепер його Настуся виручить!

Домінікова раптом випросталась і сказала суворо:

— Веди мене, Ягусю, веди швидше, бо ця сука ще мене вкусить! І хутко пішла вперед, наче тікаючи, а Плошкова тихо пирснула:

— Ніби й сліпа, а побачила!

— Сліпа, а до Шимекового чуба ще добереться!

— Дай боже, щоб інших не чіпала!

Ягустинка вже нічого не відповіла, бо біля воріт почалась штовханина. Ганка, загубивши своїх, залишилась далеко позаду. А втім, вона навіть була цьому рада,— їй надокучила колотнеча. Тепер вона спокійно стала роздавати старцям по два гроша,

жодного не проминаючи, а сліпому з собакою дала цілих десять грошів і сказала:

— Приходьте до нас обідати, дідусю,— до Борин! Жебрак підняв голову і витріщив сліпі очі.

— Це Антекова жінка, здається? Спасибі! Прийду, звісно, прийду. За ворітьми цвинтаря стало вже просторіше, але й там двома рядами сиділи старці, утворюючи ніби широку вулицю. Вони кричали на всі голоси, просячи милостині, а в кінці ряду стояв на колінах молодий хлопець з зеленим дашком над очима і, пригравши собі на скрипці, співав пісні про королів та стародавні часи. Його оточила ціла юрба, мідяки так і сипалися в шапку.

Ганка зупинилася біля цвинтаря, виглядаючи в юрбі Юзьку, і несподівано побачила свого батька. Він сидів серед старців і, простягаючи руку до всіх прохожих, жалібно просив милостині.

Ганку наче хто ножем вдарив, спершу вона подумала, що це їй примарилось, протерла очі раз, другий,— ні, він, батько!

— Батько серед жебраків! Господи! — Вона мало не згоріла від сорому.

Насунула хустку на очі й пробралася до нього ззаду, поміж возами, біля яких сидів старий.

— Що ж це ви робите, га? — зойкнула вона, присівши за ним навпочіпки, щоб заховатися від людських очей.

— Ганусь!.. Та я... я...

— Зараз же мені йдїть додому! Ганьба яка, господи! Ходім!

— Не піду... Я давно це надумав. Замість вам тягарем бути, краще я в добрих людей проситиму... Піду разом з іншими старцювати... святі місця побачу, щось нове почую... Ще й вам грошенят принесу... На тобі злотий, купи малому якусь цяцьку... На!

Ганка міцно ухопила його за комір і майже силоміць потягла поміж возами.

— Зараз же додому йдїть! Сорому у вас нема!

— Пустити, бо розгніваюсь!

— Киньте торби, швидше, поки не побачив хто!

— Пустити! Робитиму, що мені сподобається, так і знай! Чого мені соромитись? Кому голод — кума, тому торба — мати рідна!

Він раптом видерся, шмигнув поміж возами й кіньми і зник. Марно було шукати його в юрбі, що кипіла на площі перед костьолом.

Сонце пекло так, що лущилася шкіра, пил набивався в горло і не давав дихати, але люд, хоч і стомлений та спітнілий, весело штовхався на майдані, наче варився в окропі.

На все село заливалася катеринка, тягли свої пісні жебраки, дітлахи свистіли в глиняні пищалки, гавкали собаки, іржали й кусалися коні, яким сьогодні особливо докучали гедзі. Люди гукали знайомим, збиралися купками й тиснулися до рундуків, біля яких гуло, наче у вулику, та дзвеніли веселі дівочі голоси.

Рундуки, де продавались образи, аж хиталися від натиску жінок. Не менша юрба була й біля рундуків, де висіли товсті, мов линви, ковбаси. Тут же, поруч, торгували хлібом і бубликами, з сусіднього рундука крамар закликав купувати цукерки, а в наметі

поруч майорили різноколірні стрічки та разки намиста. І скрізь була страшна штовханина й гармидер.

Минуло чимало часу, перш ніж юрба трохи вгамувалась. Одні пішли до корчми, інші збирались додому, а деякі, змучені спекою і втомою, розташувалися в затінку під возами, біля ставу, в садах і подвір'ях, щоб попоїсти й відпочити.

Сонце пекло так, що нічим було дихати, нікому вже не хотілося ні рухатись, ні говорити, люди, так само, як і дерева, розімліли від спеки. До того ж на селі всі сіли обідати, і настала цілковита тиша — часом тільки лунав дитячий вереск та полохалися коні біля возів.

А в плебанії ксьондз частував обідом приїжджих ксьондзів та поміщиків. У відчинені вікна видно було голови, лунав гомін розмов, сміх, брязкіт посуду й чути було такі смачні пахощі, що не один з тих, що стояли під вікнами, ковтав слину.

Амброжій, одягнений по-святковому, з медалями на грудях, крутився в сінях і раз у раз вибігав на ґанок з криком:

— Та чи підеш ти звідси, чортеня, чи ні? Зараз як дам тобі ціпком, пам'ятатимеш!

Але не так легко було відігнати шибеників — вони, мов зграя горобців, обліпили паркан, а сміливіші підбиралися навіть під самі вікна, і Амброжій часто грозив їм ксьондзовим чубуком та лаявся.

Підійшла Ганка і зупинилася біля хвіртки.

— Шукаєте когось? — спитав Амброжій, шкандибаючи до неї.

— Не бачили мого батька?

— Билицю? Спека така, що хай бог боронить,— певно, спить десь у холодочку... Що ти робиш, паскуднику! — гукнув він знову й погнався за якимось хлопчиком.

А Ганка, дуже схвильована, пішла просто додому і все розповіла сестрі, яка прийшла на обід.

Веронка тільки плечима здвигнула.

— Корона в нього з голови не звалиться через те, що він до старців пристав, а нам буде легше — це вже напевно! І не такі, як він, під кінець життя йшли під костюл з простягнутою рукою.

— Господи, яка ганьба! Щоб рідний батько милостиню просив! Що Антек на це скаже? Почнуть тепер люди славити, що це ми його послали з торбами.

— Нехай собі брешуть, що їм заманеться! Пащекувати про інших кожен радий, а от допомогти ніхто не квапиться.

— Я не дозволю, щоб батько старцювати ходив.

— То візьми його до себе й годуй, якщо ти така гоноровита!

— І візьму! Ти йому вже й ложки страви шкодуєш! Тепер я зрозуміла: ти сама його до цього примусила...

— А в мене що, через край переливається? У дітей шматок з рота вирву, а йому дам?

— Таж ти повинна його утримувати, хіба забула?

— Якщо в мене немає, то де я візьму: з-під нігтя виколупаю?

— Де хоч візьми, а батькові першому дай! Він не раз мені скаржився, що ти його голодом мориш, про свиню більше дбаєш, ніж про нього.

— Еге, батька голодом морю, а сама розкошую, як поміщиця! Так дорозкошувалась, що в мене вже спідниця із стегон сповзає, ледве ноги переставляю. Тільки в борг і живемо.

— Не бреши, бо хтось іще подумає, що правда!

— Правда і є! Якби не Янкель, то й картоплі з сіллю в нас не було б. Звісно, ситий голодному не вірить,— говорила Веронка, мало не плачучи. У цю хвилину на подвір'я зайшов сліпий жебрак з собакою-поводирем.

— Сідайте на призьбі,— сказала йому Ганка і стала подавати обід.

Сліпий сів на призьбі, костури поставив збоку, а з собаки скинув вірьовку. Сидів і нюхав повітря, вгадуючи — чи їдять уже та з якого боку.

Всі саме сідали обідати під деревами. Ганка виклала в полумиски різні наїдки, і навколо полинули смачні пахощі.

— Каша з салом. Гарна штука! Їжте на здоров'я! — бурмотів жебрак, ласо облизуючись.

Їли, не поспішаючи, дмухаючи на кожну ложку. Лапа крутився біля них і тихо скавулів, а жебраків пес сидів біля стіни, висолопивши язика і важко дихаючи, бо задуха була страшна, навіть тінь не рятувала від неї. В розпеченій сонній тиші тільки постукували ложки та іноді під стріхою щебетала ластівка.

— От якби мені мисочку кислого молока — прохолодитися,— зітхнув сліпий.

— Зараз принесу! — заспокоїла його Юзька.

— Багато сьогодні нажебрали? — спитав Петрек, ліниво підносячи ложку до рота.

— Господи, змилуйся над грішниками і пробач тому, хто старців кривдить! Де там багато! Хто тільки жебрака побачить, одразу ж у небо дивиться або обминає за верству, а інший подасть грош, а здачі радий би взяти з десяти! Доведеться з голоду здихати!

— Цього року у всіх тяжкий переднівок,— тихо мовила Веронка.

— Авжеж, а на горілку в усіх вистачає.

Юзька принесла йому кисляк, і він хутко почав їсти.

— На цвинтарі казали, наче Ліпці сьогодні з паном будуть миритися,— почав він знову.— Правда це?

— Якщо віддасть, що хлопам належить, то, може, й помиряться,— сказала Ганка.

— А німці вже поїхали, знаєте? — втрутився Вітек.

— Погибелі на них немає! — вилаявся сліпий і насварився кулаком.

— А вони й вас кривдили?

— Зайшов я до них учора ввечері, а вони мене собаками нацькували. Нехристі прокляті, собаче поріддя! Кажуть, ліпецькі так їм допекли, що довелося тікати,— говорив дід, вигрібаючи кашу з миски. Наївшись, він погодував собаку і встав.

— Сьогодні у вас жнива, то поспішаєте на роботу? — засміявся Петрек.

— Ще б пак, не поспішати! Торік у цей день нас було шестеро, а сьогодні — чоловіка сорок. Аж вуха пухнуть!

— Приходьте ночувати,— запросила його Юзька.

— Дай тобі боже здоров'я, що не забуваєш про сироту.

— Ач сирота, а пузо ледве носить! — пирснув Петрек, дивлячись услід жебракові, що важкий, мов колода, здавалося, котився посеред вулиці і палицею намацував дорогу.

Незабаром усі розійшлися: хто ліг у холодочку відпочити, хто вже хропів, а хто пішов знову на майдан.

Задзвонили на вечірню. Сонце вже хилилося до заходу, спека наче трохи спала, і хоча багато хто відпочивав, чимраз більше людей сходилося на майдан біля костюлу.

Юзька помчала з подругами купувати образи, а головне — надивитися досхочу на стрічки, на намиста та на інші чудесні речі.

Знову грала катеринка, співали, побрязкуючи мисочками, старці, а гамір поволі дужчав, сповнюючи все село. Скрізь гуло, наче у вулику перед роїнням.

Всі відпочили, підживилися й раді були порозважатися разом із друзями. Хто розмовляв, хто просто дивився на всі ярмаркові розкоші, хто йшов перехилити чарочку з кумом, а хто й сидів у холодку, розмовляючи про всяку всячину. Всіх однаково проймала радість свята, і не диво: назітхалися, намолилися досхочу, кожен виплакався, наслухався музики й співу, наче душу скупав у святі, і тепер хотів надивитися на людей, набратися вражень і хоч на один день позбутися звичайного клопоту. І заможні господарі, і біднота-халупники — всі сьогодні веселилися від щирого серця. Коло крамниць була така тиснява, що й пропхатися було ніяк. Звісно, найбільше гомоніли баби, одна поперед одною протискуючись до рундуків, щоб хоч подивитися на всякі чудові речі, хоч поторкати їх руками.

Шимек купив Настусі янтарне намисто, стрічки й червону хустинку, вона одразу ж наділа обнови, і вони удвох ходили від крамниці до крамниці, обнявшись, веселі, захмелілі від свого щастя.

Юзька ходила з ними, але тільки торгувалася та розглядала розкладені на столах товари і, раз у раз сумно зітхаючи, перелічувала свої мізерні копійки.

Неподалік від них, вдаючи, що не помічає брата, самотньо ходила сумна, пригнічена Ягуся. Не тішили її сьогодні ні стрічки, що маяли над прилавками, ні катеринка, ні вся ця штовханина й веселий гамір. Вона йшла разом з усіма, підхоплена юрбою, зупинялася, коли зупинялися всі, не знаючи, навіщо сюди прийшла і куди йде. До неї підійшов Матеуш і сказав покірно:

— Не жени ти мене!

— Та коли ж я тебе гнала?

— Скільки разів! Ще й вилаяла, не пам'ятаєш хіба?

— Недобре ти тоді говорив зі мною, от і довелося виляти. Хто ж мене...

Вона раптом замовкла. Крізь юрбу до них поволі протискувався Ясь.

— І він на свято приїхав! — пошепки сказав Матеуш, показуючи на молоденького ксьондза, який, сміючись, відмахувався від жінок, що поривалися цілувати йому руки.

— Справжній панич! Ач який став! А недавно ж за коровами бігав, добре пам'ятаю!

— Скажеш отаке! Стане він корів пасти! — невдоволено заперечила Ягна.

— Я тобі кажу! Пам'ятаю, як органіст відлупцював його, бо пустив корів у Причеків овес, а сам спав собі під грушею.

Ягуся відійшла від Матеуша і нерішуче стала пробиратися до Яся. Він усміхнувся їй, але через те, що всі дивилися на нього, відвернувся і, накупивши у рундуку образків, став роздавати їх дівчатам і всім, хто хотів.

Ягуся стояла наче вкопана, задивившись на нього. Очі її сяяли, червоні губи всміхалися тихою і ясною, солодкою, як мед, усмішкою.

— Ось вам, Ягусь, ваша покровителька,— сказав він, подаючи їй образок. Їхні руки зустрілись — і відсахнулися, мов опечені.

Ягуся здригнулась, не зважуючись вимовити й слова, Ясь ще щось сказав, але вона наче потонула в його очах, і нічого не чула, не тямала.

Юрба розділила їх. Ягна заховала образок за пазуху і довго ще шукала поглядом Яся. Його не було, пішов до костьолу, бо вже дзвонили на вечірню. Але він весь час стояв у неї перед очима.

— Мов святий на образі! — шепнула вона мимохідь.

— То ж то дівки очі витріщають на нього! Дурні! Не для пса ковбаса!

Ягуся швидко обернулась: біля неї стояв Матеуш.

Вона щось пробурмотіла, щоб швидше його позбутись, але він невідступно йшов за нею, довго щось обмірковуючи, і нарешті спитав:

— Ягусь, а що мати сказала, коли ксьондз робив оклик про Шимека?

— Що ж, як хоче, нехай жениться,— його діло! Матеуш скривився і занепокоєно спитав:

— А вона ж віддасть його землю, га?

— Хіба я знаю? Вона нічого не каже. Нехай сам у неї питає. До них підійшли Шимек з Насткою, звідкілясь вигулькнув і Єнджик, і всі стали тісною купкою. Шимек почав перший:

— Ягусь, невже ти стоятимеш за матір, коли мені заподіяно таку кривду?

— Ясна річ, я за тебе стою... Але ж і змінився ти за цей час! Зовсім іншою людиною став! — дивувалася Ягна, не зводячи очей з брата.

Він стояв перед нею, гордо випроставшись, чепурний, гладенько поголений, у капелюсі набакир і білому, як молоко, каптані.

— Змінився, бо вирвався з матеріної неволі.

— І краще тобі зараз на волі? — спитала Ягна, посміюючись з його гордого вигляду.

— Випусти пташку з клітки, тоді побачиш? Чула оклик?

— А весілля коли ж?

Настуся ніжно пригорнулася до Шимека й обняла його.

— Через три тижні, ще до жнив,— шепнула вона, зашарівшись.

— Хоч у корчмі весілля відгуляю, а матері просити не буду!

— А є тобі куди жінку привести?

— Є. До матері переїду на другу половину. У чужих людей кутка шукати не стану!

Нехай тільки віддасть мені мою землю, то я вже дам собі раду! — сердито казав Шимек.

— І я йому допоможу, Ягусь, в усьому буду допомагати,— підхопив Єнджик.

— Адже й Настусю ми не голу віддаєм! Дамо тисячу злотих готівкою,— сказав Матеуш.

Його відкликав убік коваль, щось шепнув і побіг далі.

Поговорили ще про те, про се. Найбільше говорив Шимек, вихвалявся, як він стане господарем, як прикупить землі та працюватиме на ній і всі незабаром побачать, що він за людина. Настуся дивилась на нього з захопленням подивом, Єнджик підтакував, і тільки Ягуся неухважно блукала очима навкруги і майже не слухала. Їй до всього було байдуже.

— Ягусь, приходь до корчми, сьогодні музика буде,— попросив Матеуш.

— Корчма вже мене не розважить,— відповіла вона сумно.

Він зазирнув у її затуманені очі, насунув шапку і, розштовхуючи людей, швидко пішов геть. Біля плебанії він здибав Терезку.

— Куди це ти мчиш? — спитала несміливо вона.

— До корчми. Коваль скликає всіх на нараду.

— Мо', й я б пішла з тобою...

— Я тебе не жену, місця вистачить. Зваж тільки, що люди знов пащекуватимуть. І так уже кажуть, що ти за мною бігаєш.

— Однаково вже рвуть мене на шматки, мов пси здохлу вівцю.

— А чого ти дозволяєш? — нетерпляче мовив Матеуш. Його вже знову брала злість.

— Чого! Хіба ти не знаєш, чого? — сказала Терезка з лагідним докором.

Матеуш відсахнувся й пішов так швидко, що вона ледве за ним устигала.

— Знову ревеш, як теля! — кинув він їй, обертаючись.

— Ні, ні... Це порошинка в око влетіла.

— Коли я бачу сльози — мене наче хто ножем штрикає!

Він почекав, поки Терезка наздогнала його, і сказав несподівано ласкаво:

— На ось тобі трохи грошей, купи що-небудь на ярмарку, а потім приходь до корчми, потанцюємо!

Терезка глянула такими очима, наче до ніг йому впала.

— Що мені гроші!.. Ти такий добрий... такий...— прошепотіла вона, зашарівшись.

— Тільки ти ввечері приходь, раніше в мене часу не буде.

Він іще раз озирнувся на неї з порога корчми, усміхнувся і зайшов у сіни.

В корчмі вже було повно людей і стояла страшенна задуха. В першій кімнаті товклася сила народу — пили, розмовляли; за перегородкою зібралася ліпечка молодь на чолі з ковалем і Гжелею; прийшли й літні господарі — Плошка, солтис, Клемб і двоюрідний Антеків брат, Адам Борина. Вплішився сюди й Кобусь, хоч ніхто його не кликав.

Коли увійшов Матеуш, Гжеля щось палко говорив і креслив крейдою на столі.

Йшлося про примирення з поміщиком, який обіцяв дати селянам за кожен морг лісу по чотири морги поля на Підліссі і ще стільки ж продати на виплат. Він приставав

навіть на те, щоб дати їм у борг будівельного лісу на хати.

Все це Гжеля пояснював докладно і малював крейдою на столі, показуючи, як можна було б поділити землю та яка ділянка припадає кожному.

— Ви гарненько розміркуйте, що я кажу,— наполягав він.— Діло чисте, як золото!

— Обіцянка — цяцянка, а дурному радість! — буркнув Плошка.

— Це щира правда, а не обіцянки. Він усе в нотаріуса підпише. Поміркуйте над цим: стільки землі село матиме! Адже так кожному припадає ціле нове господарство! Самі подумайте...

Коваль ще раз переповів те, що йому доручив сказати поміщик.

Його вислухали уважно, але ніхто не зронив і слова. Дивилися на біле креслення на столі й зважували.

— Правда, діло золоте, але чи дозволить комісар? — першим спромігся на слово солтис, заклопотано чухаючи голову.

— Повинен дозволити! Якщо громада ухвалить, у начальства питати не будемо! Захочемо — то й він мусить згодитися! — гримнув Гжеля.

— Мусить чи не мусить, а ти не горлай! Ану, гляньте хто-небудь, чи не підслухує там під дверима урядник?

— Я його щойно бачив біля прилавка,— сказав Матеуш.

— А коли ж пан обіцяв переписати на нас землю? — спитав хтось.

— Каже, хоч і завтра! Тільки-но ми між собою домовимосся, він одразу ж акт напише, а там землемір відміряє, що кому.

— Значить, після жнив можна буде вже й землю одержувати?

— А восени обробити її як слід!

— Господи, от піде робота!

Усі гомоніли голосно, весело, перебиваючи один одного. Їх охопила радість, в очах спалахнула сила, гордість випростала їм спину, руки самі собою тяглися, щоб узяти швидше цю жадану землю.

Дехто на radoщах уже співав, дехто гукав Янкелю, щоб подав горілки, а ще інші хтозна-що верзли про наділи, і кожному ввижалося нове господарство, достаток. Базікали, як п'яні, реготали, грюкали кулаками об стіл і хвацько притупували закаблуками.

— От коли настане в Ліпцях свято!

— Які музики будуть! Яка гульня!

— А скільки весіль справимо на масниці!

— Дівчат не вистачить на селі!

— То міських прикупимо!

— Трясця йому, на баских конях їздити будемо!

— Цитьте-но, ви! — гукнув старий Плошка, грюкнувши кулаком по столу.— Зняли гармидер, як євреї в шабаш! Я от що хочу вам сказати: чи немає у панових обіцянках якогось підступу? Як думаєте, га?

Всі одразу ж змовкли, наче їх хто холодною водою облив, і тільки за якусь хвилю

солтис сказав:

— Я теж ніяк не зрозумію, з якого це дива він так роздобрався?

— Так мені теж здається, що тут має бути якийсь підступ! Стільки землі віддати мало не задурно! — завагався хтось із старіших людей.

Але Гжеля схопився з місця і закричав:

— Йолопи ви, та й годі!

І почав запально доводити все з самого початку — аж упрів, як миша. Коваль теж ретельно працював язиком і говорив з кожним окремо, але старий Плошка тільки хитав головою та всміхався так ущипливо, що Гжеля, ледве стримуючись, підскочив до нього з кулаками.

— То скажіть своє, якщо наше вам здається дурисвітством!

— І скажу! Я добре знаю їхнє собаче поріддя, знаю, і кажу вам: не вірте панові, поки не буде все чорним по білому написано. Завжди вони жили з нашої кривди, то й цей хоче з нас поживитися.

— Якщо ти так думаєш, то й не мириься, а іншим не заважай! — крикнув Клемб.

— Ти, Томаше, ходив з ними в ліс воювати, через те й тепер за них стоїш!

— Ходив, а коли треба буде, то й ще піду! Стою я не за пана, а за мир і за справедливість, за все село. Тільки дурень не бачить у цьому вигоди для Ліпців, тільки дурень не бере, коли йому дають.

— Ні, це ви всі дурні — ладні за пасок штани віддати! Якщо поміщик сам пропонує стільки, значить, може дати й більше.

Сперечалися чимраз запальніше, а через те, що багато хто підтримував Клемба, знявся такий галас, що прибіг Янкель і одразу ж поставив на стіл сулію горілки.

— Ша, ша, господарі! Нехай буде згода! Дай бог, щоб Підлісся стало новими Ліпцями! Щоб кожен з вас жив, як пан! — вигукував він, пускаючи чарку кружка.

Випили й заговорили ще голосніше. Всі, крім старого Плошки, схилилися до згоди з поміщиком.

Коваль, мабуть, сподівався мати з цього велику вигоду для себе — він говорив найголосніше, вихваляв панову добрість і, знай, частував усю компанію то горілкою, то пивом, то навіть рисовою із спиртом.

Пили так завзято, що не один уже лупав очима і ледве язиком володів, а Кобусь, що досі й рота не розтуляв, тепер почав хапати то того, то іншого за каптан і кричати:

— А хіба безземельники собаки? І нам теж належить земля! Не дамо миритися! Все має бути по справедливості. А то так — один ледве своє гладке черево носить, а другий хоч з голоду здохай. Нарівно треба землю ділити! Бач, як запаніли! Не один голим задом світить, а кирпу гне, наче от-от чхатиме! Лахмітники вошиві! — кричав він чимраз голосніше і так непристойно лаявся, що його кінець кінцем випхали за двері, але він ще довго вигукував біля корчми прокльони й погрози.

Компанія незабаром розійшлась, і тільки ті, хто хотів повеселитися, залишилися в корчмі, де вже грала музика.

Вечоріло, сонце зайшло за ліс, і все небо було залите загравою, а ниви й сади

купалися в багрянці й золоті. Повіяв прохолодний ласкавий вітерець, кумкали жаби, в полях підпадьомкали перепілки, стрекотіння коників нагадувало шелест колосся. Люди вже роз'їжджалися із свята, на дорогах торохтіли брички, і часом котрийсь із п'яних голосно заводив пісню.

Затихли Ліпці, збезлюдів майдан перед костьолом, і тільки біля хат іще сиділи люди, втішаючись прохолодою й відпочинком.

Смеркало, потемніли поля, далечінь зливалася з небом, все змовкало, зморювала землю дрімота, обливали теплі роси, а з садів, мов вечірня молитва, линули пташині голоси.

Поверталася з пасовиськ худоба, розлягалось тужне мукання, і рогаті голови наче пливли понад берегом ставу, а у воді кривавими жаринами відбивалася вечірня заграва. Біля млина верещали, купаючись, хлоп'ята, а з дворів долинали пісні дівчат, мекання овець, гелготіння гусей.

Тільки в Борин було безлюдно й тихо. Ганка з дітьми пішла в гості. Петрек теж кудись зник, Ягуса не повернулася додому ще з вечірньої, і в хаті поралася сама Юзька.

Сліпий старець сидів на ґанку, підставляючи обличчя прохолодному вітру, і бурмотів молитву, сторожко дослухаючись до рухів лелеки, бо той крутився біля нього, націляючись дзьобом старому в ноги.

— Щоб ти скис, розбійнику! Ач як довбонув! — бурчав старий, підібгавши під себе ноги і розмахуючи довгими чотками. Лелека відбігав на кілька кроків і знову, витягнувши дзьоб, спритно заходив збоку.

— Чую, чую тебе добре! Не підпущу! Бач, яка хитра шельма! — шепотів сліпий.

Знадвору чути було музику, і він, машинально відганяючи чотками лелеку, з насолодою слухав її.

— Юзю, а хто це так гарно грає?

— Це Вітек. Вивчився в Петрека і тепер завжди терликає, аж вуха пухнуть! Вітеку, годі тобі! Піди до лошат і поклади їм конюшини! — гукнула вона.

Скрипка змовкла. Але сліпий, видно, щось надумав, і коли Вітек прибіг на ґанок, він сказав йому дуже ласкаво:

— На ось тобі десять грошів! Гарно ти граєш! Хлопчик дуже зрадів.

— А щось божественне міг би заграти?

— Що почую, все заграю!

— Еге, кожна лисиця свого хвоста хвалить, а такої ось утнеш, га? — і він верескливо й сумно заспівав щось.

Вітек, навіть не дослухавши, приніс скрипку, сів поруч і загравав дуже точно те, що наспівував жебрак, а тоді став грати підряд усе, що чув у костьолі, та так добре, що той навіть здивувався.

— Ого, та ти й органістом міг би бути!

— Я все можу заграти, все, навіть панські пісні, і те, що співають у корчмах,— хвастив зраділий Вітек, не перестаючи грати. Але прийшла Ганка й одразу ж прогнала

його допомагати Юзі.

Надворі вже зовсім стемніло, згасали останні червонясті відблиски, високе темне небо мерехтіло зорями, наче росою. Село вкладалося спати, і тільки від корчми долинали вигуки й звуки музики.

Ганка біля хати годувала дитину й розмовляла із сліпим. Дід брехав, що йому на думку спадало, але вона йому не суперечила, думала про своє і з тугою вдивлялася в темряву.

Ягна ще не поверталася додому. Не було її і в матері.

Ще надвечір вона пішла на село до дівчат, але ніде не могла всидіти, щось не давало їй спокою, наче хтось за волосся тягнув. Кінець кінцем вона самотою стала тинятися по селу, довго дивилась на став, на змерхлу, що коливалася під подувами вітру, воду, на хисткі тіні, на світло, що падало з вікон і вмирало невідомо де. Ягна зайшла за млин, аж на луки, де вже лежав теплий кожух білого туману й над ним з квилінням літали чайки.

Вона слухала, як вода падає з греблі в чорну пашеку річки, під заснулі стрункі вільхи. Але в плескоті води вчувався їй чийсь тужний поклик і болісна скарга, і вона втекла звідти.

Постояла під освітленими вікнами мельника, з яких чути було гомін і брязкіт тарілок.

Кидалася з одного кінця села на інший — так прибутна вода, не знаходячи виходу, марно б'ється в берегах.

Мучило її щось, чого ніяк було висловити — чи то жаль, чи туга, чи кохання, в сухі очі наче хто жару насипав, у грудях закипали тяжкі ридання.

Вона й не помітила, як опинилась біля плебанії, чиїсь коні нетерпляче били копитами біля ґанку, світло горіло тільки в одній кімнаті; там грали в карти.

Надивившись досхочу, Ягна пішла провулком поміж Клембовим двором і ксьондзовим городом. Боязко пробиралась вона вздовж живоплоту. Обважнілі гілки вишень пестили її обличчя вологими від роси листочками. Вона йшла, бездумно, не знаючи куди, аж поки органістів будинок заступив їй дорогу.

Всі чотири вікна були освітлені й розчинені навстіж.

Ягна зупинилася в тіні біля тину й заглянула всередину.

Вся органістова сім'я сиділа під висячою лампою, пили чай, а Ясь ходив по кімнаті і щось розповідав.

Ягуся чула кожне його слово, кожне порипування підлоги, невпинне цокання годинника і навіть органістове сопіння.

Але Ясь розповідав щось таке мудре, що вона нічогосінько не розуміла. Дивилася тільки на нього, мов на образ, пила кожен звук його голосу, мов найсолодший мед. Він усе ходив, то зникаючи у глибині кімнати, то з'являючися знову в світляному колі. Іноді підходив до вікна, і тоді Ягна злякано притулялась до тину, щоб він не побачив її. Але Ясь дивився на всіяне зірками небо, часом говорив щось кумедне, всі сміялися, і радість, як сонце, осявала обличчя. Нарешті Ясь сів біля матері, меншенькі сестрички

позалазили до нього на коліна, обняли за шию, а він ніжно пригортав їх до себе, лоскотав і гойдав. В кімнаті задзвенів дитячий сміх.

Та от почав бити годинник, і органістова жінка, підводячись, мовила:

— Ну, ми тут теревенимо, а тобі спати час! Адже вдосвіта треба виїжджати.

— Треба, треба, мамусю! Боже, який короткий був день,— жалібно зітхнув Ясь.

У Ягусі серце стислося так боляче, що сльози самі ринули з очей.

— Але скоро канікули,— провадив далі Ясь.— І ксьондз-регент обіцяє мене відпустити на якийсь час, якщо наш ксьондз йому напише.

— Напише, не турбуйся, вже я його вблагаю! — сказала мати, починаючи стелити йому постіль на канапі проти вікна. Всі допомагали їй, і навіть сам органіст зі сміхом приніс якусь посудину й поставив під канапу.

Сім'я довго прощалася з Ясем, а найдовше мати — вона з плачем пригортала його до грудей і цілувала.

— Спи солодко, синку, спи, моя дитино!

— Ось тільки покажу молитву і одразу ж ляжу, матусю. Нарешті всі розійшлися.

Ягуся бачила, як у сусідній кімнаті ходили навшпиньки, тихо, щоб не грюкнути, зачиняли вікна. Незабаром весь дім онімів, щоб не тривожити Яся.

Вона теж хотіла була йти додому, вже навіть ступнула крок, але щось наче тримало її за ноги, і вона не могла рушити з місця. Ще міцніше притулилася спиною до тину, ще більше зіщулилась і стояла, мов заворожена, не зводячи очей з цього освітленого відчиненого вікна.

Ясь трохи почитав якусь грубу книжку, потім уклякнув біля вікна, перехрестився, склав руки і, піднявши очі до неба, став пошепки молитися.

Була вже глупа ніч, незглибинна тиша обіймала світ, у височині мигтіли зорі, запашний подув линув з полів, шепотілося часом листя й співав якийсь птах.

У Ягусі серце калатало, мов шалене, горіли очі, горіли уста, руки самі тяглися до Яся, і, хоч вона вся скулилась, її проймав дивний, непереможний трепет. Вона несвідомо так притиснулася до тину, що затріщали жердини.

Ясь вистромив з вікна голову, подивився навколо й знову почав молитися.

А з Ягусею діялось щось незрозуміле: такий вогонь пробігав по тілу, що хотілося кричати від цієї солодкої муки. Вона забула, де вона, вона задихалась. Шалений крик спалахував у ній блискавкою, її підхоплював дивний жагучий вихор, буйне жадання напружувало все тіло... Вона вже збиралася наблизитись до його білих рук, стати перед ним на коліна, бачити зблизька його любе обличчя, молитися на нього, мов на чудотворний образ, але, охоплена незрозумілим жахом, не рушила з місця.

— Господи! Господи милосердний! — вихопилося у неї з грудей тихе воання.

Ясь устав, визирнув у вікно і, здавалось, дивлячись просто на неї, гукнув:

— Хто там?

Ягуся на мить завмерла, затаїла подих, серце перестало битися, а потім затьохкало швидко-швидко у щасливому чеканні.

Але Ясь тільки окинув поглядом вулицю і, нічого не побачивши, зачинив вікно,

швидко роздягнувся й погасив світло.

Темрява оповила Ягусю, та вона довго ще сиділа, дивлячись на чорне, німе вікно. Холод пронизав її і наче окропив душу срібною росою. Кипіння крові вгамувалося, по тілу розлилося почуття невимовного блаженства. Зійшла на неї урочиста тиша, схожа на задуму квітів перед сходом сонця, і вона стала молитися. В цій молитві не було слів — тільки дивна солодкість захвату, святий порив душі, незбагненна радість пробудженого весняного дня, блаженні сльози вдячності.

III

— Я піду, Ганусь! — просила Юзька, припавши головою до передньої лави.

— Ну, біжи, задерши хвіст, мов теля! Біжи! — сердито відгукнулася Ганка, піднімаючи очі від чоток.

— Та мене чогось так млоїть усередині, і так голова паморочиться...

— Не заважай, зараз скінчиться...

Ксьондз і справді вже закінчував заупокійну месу по Борині, яку сім'я замовила на восьмий день після його смерті.

Всі найближчі родичі сиділи на бічних лавах, тільки Ягуся з матір'ю стояли на колінах біля самого вівтаря. Чужих не було нікого, крім Агати, вона, стоячи під хорами, вголос проказувала молитву.

В костьолі було тихо, прохолодно й сутінно, лише посеред храму тремтіла велика смуга яскравого світла — це било крізь відчинені двері сонце й осявало навіть амвон.

Органістів племінник Міхал прислужував за обіднею. Він, як завжди, так калатав дзвоником, що у вухах лящало, і, вигукуючи відповіді ксьондзу, водив очима за ластівками, які часом залітали в костьол і з тривожним криком кружляли вгорі.

Від ставу долинали ляскання праників, за вікнами цвірінькали горобці, а з цвинтаря раз у раз то одна, то друга квочка, голосно квокчучи, приводила в притвор цілий виводок пискливих курчат, і Амброжію доводилося їх виганяти.

Ксьондз скінчив, і всі пішли на цвинтар.

Вони були вже біля дзвіниці, коли Амброжій гукнув:

— Почекайте-но! Його велебність хоче вам щось сказати. Ксьондз прибіг задиханий, з требником під пахвою, ласкаво мовив, витираючи лисину:

— Хотів вам сказати, любі мої, що ви вчинили по-християнському, замовивши святу месу по небіжчикові! Це дасть полегкість його душі й допоможе їй здобути вічне спасіння. Допоможе, кажу вам!

Він понюхав тютюн, дзвінко чхнув і, витираючи носа, запитав:

— Що, будете сьогодні про поділ говорити?

— Та так уже годиться, щоб на восьмий день... — підтвердили всі.

— Ото ж то! Саме про це я й хотів з вами поговорити. Діліться, але пам'ятайте: щоб усе було мирно й по совісті! Щоб мені не було ніяких сварок і колотнечі, бо картатиму з амвона! Небіжчик у труні перевернеться, якщо ви його кривавицю почнете шматувати, як вовки вівцю. І боронь боже кривдити сиріт! Гжеля далеко, а Юзька ще дурне дитя! Що кому належить, віддати свято все, до копійки! Вже як там він своїм майном не

розпорядився, а треба виконати його волю. Може, він, бідолаха, в цю хвилину дивиться на нас і думає: "Людьми їх зробив, господарство їм залишив чимале, то, може, під час поділу не перегризуться, як собаки!" Я завжди тверджу з амвона: все на світі тримається тільки миром та згодою, а колотнечею ніхто ще нічого не добився. Нічого, кажу, крім гріха та страху. І про костюл не забувайте! Покійник був щедрий,— чи на свічки, чи на обідню, чи на інші потреби грошей не шкодував, і через те бог його благословив...

Він довго ще повчав їх; жінки навіть заплакали та з вдячністю обняли його коліна, а Юзька з голосним плачем кинулася цілувати йому руки. Він пригорнув її до себе, і, поцілувавши в голову, сказав ласкаво:

— Не реви, дурненька, господь бог про сиріт дбає.

— І рідний батько не сказав би щиріше! — шепнула розчулена Ганка.

Він, видно, теж був зворушений, бо крадькома витер очі, похастував коваля тютюном і зараз же заговорив про інше:

— Ну як, будуть з паном миритися?

— Будуть. Сьогодні поїхало до нього п'ятеро господарів.

— Ну, хвалити бога! Вже я безкоштовно обідню відправлю з такої нагоди!

— А мені думається, що село повинне вскладку молебень з процесією замовити! Адже це буде, наче нові наділи,— і зовсім задурно!

— В тебе, Міхале, є розум, є! Я вже говорив про тебе з паном. Ну, йдіть з богом і пам'ятайте: щоб мирно все було і по совісті. Та от що, Міхале! — гукнув він уже навздогін ковалеві.— Зайди-но пізніше, оглянь мою бричку, права ресора чогось черкає об вісь.

— Це вона під лазновським ксьондзом так осіла. Ксьондз вже нічого не відповів, і вони пішли просто додому. Ягуся йшла позаду всіх і вела матір, яка ледве пленталась, відпочиваючи на кожному кроці.

День був буденний, робочий, і вулиці навколо ставу безлюдні, тільки дітлахи гралися в піску та кури порпалися в розкиданому гної. Було ще рано, але сонце добре припікало — щастя, що вітер прохолоджував повітря. Під його буйним подихом похитувалися сади, рясно всипані почервонілими вишнями, та жито, мов бурхливі хвилі, билось в тини.

Хати стояли порозчинювані навстіж, на тинах провітрювались постелі. Всі, хто тільки міг рухатись, працювали в полі. Дехто ще звозив останнє сіно, і пахощі його солодко лоскотали ніздрі, а на гілках, навислих над дорогою, мов чийсь висмикнуті борода, погойдувалися жмутки сіна.

Сім'я йшла мовчки, кожен думав про своє.

Звідкілясь, мабуть, з полів, де підгортали картоплю, долинала пісенька і мчала далі з вітром, невідомо куди. А біля млина вода з плескотом падала на колеса, і якась жінка так біла білизну праником, аж луна розлягалася навколо.

— Млин тепер працює не зупиняючись! — зауважила Магда.

— Коли на селі переднівок, у мельника — жнива!

— Цього літа всім важче, ніж будь-коли! Скрізь нужда аж кричить, а в халупників — справжній голод! — зітхнула Ганка.

— Козел з жінкою так і нишпорять по селу. Пильнуйте, а то знову може бути велика крадіжка,— кинув коваль.

— Не мели казна-що! Перебиваються, бідолахи, як можуть! Вчора Козлиха продала каченят органістові, от їм трохи й полегшало.

— Одразу ж проп'ють і це! Я нічого поганого про них не кажу, тільки дивно мені, що пір'я мого селезня, що зник того дня, коли ми батька ховали, Мацюсь знайшов біля їхнього хліва! — сказала Магда.

— А хто тоді поцупив наші постелі? — встряла Юзька.

— Коли ж буде їхній з війтом суд?

— Невідомо ще. Плошка їх підтримає, вже він війту добре сала за шкуру залле, ось побачите!

— І чого це Плошка так любить носа стромляти в чужі справи!

— Ну, як же — друзів навколо себе гуртує, на війта мітить!

Їм заступив дорогу Янкель, він тягнув за гриву спутаного коня, що хвицав ногами й упивався з усіх сил.

— Насипте йому перцю під хвіст, то він і помчить, мов рисак!

— Смійтеся собі на здоров'я! Стільки мороки з тим конем!

— Набий його соломою, причепи нового хвоста та на ярмарок поведи, може, хто й купить замість корови, бо на коня він уже непридатний,— пожартував Міхал.

І раптом всі зареготали: кінь видерся, помчав до ставу і, не звертаючи уваги на Янкелеві благання й погрози, спокійнісінько зайшов собі у воду.

— От так штукар! Напевно, в циган куплений.

— Поставте йому відро горілки, може, й вийде на берег! — сміялася органістиха, яка доглядала каченят.

Схожі на жовтенькі кульки, каченята плавали у ставку, а на березі, настовбурчивши крила, стривожено квоктала квочка.

— Гарні каченятка, це, певно, ті що ви в Козлової купили? — спитала Ганка.

— Так. І все тікають до ставу. Тась, тась, тась! — кликала вона, кидаючи їм для приманки пшона. Але каченята попливли до того берега, і вона побігла за ними.

— Швидше йдіть, жіното! — квапив коваль.

Коли прийшли до хати, Ганка стала готувати сніданок, а він знову почав обшукувати й кімнати, і двір, не забув навіть картопляних ям, аж поки Ганка, не стримавшись, сказала:

— Оглядаєш, наче пропало щось... — Не хочу купувати kota в мішку!

— Та ти краще, ніж я, тут усе знаєш! — ущипливо мовила вона, наливаючи каву в кухлики.— Домінікова, Ягусь! Ідіть до нас! — гукнула вона на другу половину.

Посідали за стіл і стали пити каву з хлібом.

Всі мовчали. Кожен не зважувався першим почати розмову про поділ і вагався, оглядаючись на інших. Ганка теж була на диво стримана. Вона частувала всіх,

підливаючи кави, і водночас не зводила очей з коваля, а той совався на місці, нишпорив очима по кімнаті і все відкашлювався. Ягуся сиділа похмура і часто зітхала, очі в неї вогко блищали, наче від недавніх сліз. А Домінікова настовбурчилась, мов квочка, і все щось шепотіла доньці. Тільки Юзька, як завжди, цокотіла без упину, пораючись біля печі, де варилася в горщиках картопля.

Всім надокучила тривала мовчанка, і нарешті коваль почав перший:

— Ну, як же буде з поділом?

Ганка здригнулась і, випроставшись, сказала спокійно, видно, вже заздалегідь добре все обміркувавши:

— А як же має бути? Я тут тільки чоловікове добро стережу й нічого вирішувати не маю права. Повернеться Антек, тоді й діліться.

— Коли ще він повернеться! А так залишатися не може.

— І все-таки залишиться! Могло так бути, поки батько хворіли, значить, може бути і доки Антек не повернеться.

— Не він один спадкоємець!

— Але він найстарший, значить, йому й хазяїном бути після батька!

— Ще чого! У нього такі ж права, як і в інших дітей!

— Що ж, може, і до тебе господарство перейде, якщо так ви з Антеком домовитесь. Сваритися з тобою не буду, тут не мені вирішувати!

— Ягусь! — голосно сказала Домінікова. — Нагадай їм і про себе,

— Навіщо? Вони й самі добре пам'ятають

Ганка раптом густо почервоніла і, відштовхнувши Лапу, який ліз їй під ноги, процідила крізь зуби:

— Так, свою кривду добре пам'ятаємо!

— Це що за розмови! Тут ідеться про шість моргів, які небіжчик записав на Ягусю, а не про якісь дурні брехні!

— Якщо у вас є запис, ніхто його у вас не видере! — гнівно буркнула Магда, яка сиділа досі мовчки, з дитиною на руках.

— Запис є, у волості написаний, при свідках.

— Всі чекають, то й Ягуся може почекати.

— Звісно, доводиться чекати. А тільки те, що в неї тут своє, вона зараз забере: корову з телям, свиней, гусей...

— Все — спільне, все будемо ділити! — гостро заперечив коваль.

— Ділити! Ще чого! Що вона в посаг принесла, того ніхто в неї відібрати не може! Може б, ви її спідниці та перини теж поділили між собою, га?

— Я жартома сказав, а ви одразу ж в очі кидаєтесь!

— Авжеж! Я тебе наскрізь бачу!

— Ну, що так говорити! Ганка правду сказала, що треба почекати Антека. А зараз я мушу до пана поспішати, мене там чекають.

Коваль устав і, помітивши Мацеїв кожух, який висів у кутку на жердці, став його знімати.

— Він якраз на мене буде.

— Не чіпай, нехай сушиться,— зупинила його Ганка.

— Ну, то ці чоботи віддай. Самі халяви цілі, та й ті вже раз підшиті,— сказав коваль, спритно знімаючи їх з жердки.

— Нічого торкнути не дам! Візьмеш що-небудь, а потім говоритимуть, що я половину господарства розтринькала. Спершу опис треба зробити. Навіть кілка з тину не дозволю рушити, поки начальство на все опису не зробить!

— Опису ще не було, а батькова постіль уже десь поділася!

— Я ж тобі пояснювала, як це сталося. Відразу після його смерті повісили постіль на тину, а вночі хтось її вкрав. Хіба можна було тоді за всім встежити!

— Дивно, що злодій одразу не нагодився.

— То що ж?! Я сама взяла, а тепер брешу, так?!

— Цитьте-но, ви! Тільки без сварок! Залиш Магдусю! Хто украв, нехай йому те полотно на саван буде.

— Сама перина важила майже тридцять фунтів!

— Сказано тобі, заткни пельку! — гримнув коваль на жінку і викликав Ганку надвір, наче для того, щоб оглянути поросят. Вона пішла за ним, але весь час була на сторожі.

— Хочу тобі дещо порадити.

Вона зацікавлено слухала, догадуючись, до чого він хилить.

— Знаєш, треба щоб ти, перш ніж прийдуть опис робити, пригнала б увечері хоч двох корів до мене. Свиню можна дядькові довірити і все, що тільки можна, в людей приховати... Я тобі скажу, де... Про зерно скажеш, коли робитимуть опис, що воно давно Янкелю продане, він охоче підтвердить, якщо йому дати за це з корець. Кобилу мельник візьме, підгодується вона на його пасовиську. А добро різне можна заховати в ямах або в житі. Раджу тобі по щирості. Всі розумні люди так роблять. Ти робила, як віл, тобі по справедливості більше й належить. Ну, і мені з цього даси дещо, зовсім небагато! І нічого не бійся, я тобі в усьому допоможу. Вже я так влаштую, щоб земля за тобою залишилась. Тільки ти мене слухайся, на моїх порадах ще ніхто не програвав... Ну, що скажеш?

— А те скажу, що свого з рук не випущу, а на чуже не зазіхаю! — карбуючи кожне слово, відповіла Ганка, презирливо дивлячись йому в обличчя. Коваль закрутився, наче його дрючком по голові вдарили, зміряв її поглядом і просичав:

— Я б тобі навіть не згадав, як ти спритно батька обікрала...

— Чому ні, згадуй! От я Антекові розповім, він з тобою про твої поради поговорить.

Коваль ледве стримався від прокльонів, тільки плюнув і, швидко виходячи, гукнув у відчинене вікно жінці:

— Магдо, ти тут добре пильнуй, щоб знову злодії чогось не забрали!

Ганка дивилася на нього з глузливым усміхом. Він побіг, мов опечений, і, зіткнувшись біля воріт з війтихою, довго щось говорив їй, розмахуючи руками.

Війтова жінка принесла якесь казенне повідомлення.

— Це для вас, Ганко, сторож приніс із канцелярії.

— Може, про Антека? — шепнула вона занепокоєно, беручи папірця крізь фартух.

— Ні, здається, про Гжелю. Мого вдома немає, поїхав до повіту, а сторож казав, наче тут написано, що Гжеля ваш помер, чи що...

— Господи милосердний! Матір божо!— скрикнула Юзя, а Магда схопилася з місця. Всі дивилися на папірець з жахом і безпорадно крутили його в тремтячих руках.

— Може, ти, Ягусю, зумієш розібрати,— попросила Ганка.

Всі з жахом і тривогою оточили Ягусю, але вона після довгих спроб прочитати по складах написане, сказала з досадою:

— Коли не по-нашому написано... нічого не розумію.

— Не для неї написано. Зате дещо інше вона добре вміє...— з викликом просичала війтова жінка.

— Ідіть своєю дорогою і не чіпайте людей, коли вони вас обминають, мов той смердючий кізяк! — пробурчала Домінікова.

Але та, зрадівши нагоді, одразу ж відрубала:

— Інших спиняти вмієте, а чого ж ви донечці своїй не забороните чужих чоловіків приманювати!

— Годі вам, Пйотрова! — втрутилася Ганка, бачачи, до чого це хилиться, але та наче з цепу зірвалася:

— Хоч раз душу розважу! Стільки я через неї горя прийняла, стільки намучилась, що, поки жива, кривди своєї не подарую!

— Ну й гавкай! Ти всіх собак перебрешеш! — буркнула стара досить спокійно, але Ягуся почервоніла, як буряк. Вона палала від сорому і водночас якесь мстиве завзяття закипало у неї в серці. Чимраз вище підносила вона голову і навмисне свердлила війтиху презирливим поглядом, а на губах її блукала ущиплива посмішка.

Дошкулена до живого, війтиха дала собі волю і, навісніючи чимраз більше від зневажливих Ягусиних поглядів, несамовито лаялась, згадуючи всі її гріхи.

— Оскаженіла ти від люті й мелеш хтозна-що,— перебила Домінікова.— А твій чоловік тяжко відповість перед богом за Ягусине нещастя.

— Як же, відповість! Спокусив невинне дитятко! Це дитятко з кожним ладне в куші залізити.

— Заткни пельку, бо я хоч і сліпа, а знайду твої кудли! — пригрозила стара, стискаючи в руці ціпок.

— Ану, спробуй! Тільки торкни! — з викликом вереснула війтиха.

— Ач розжиріла з чужої кривди, та ще й в'язне до людей, мов реп'ях до собачого хвоста.

— Чим я тебе скривдила? Чим?

— Як посадять твого в тюрму, тоді довідаєшся.

Війтиха підскочила до неї з кулаками, та, на щастя, Ганка встигла її відтягти й гостро grimнула на обох:

— Бійтеся бога, жінки, що це ви розперезалися, наче в корчмі?!

Обидві примовкли, важко дихаючи. У Домінікової навіть сльози ринули з-під

пов'язки на очах і струмками потекли по змарнілому обличчю. Але вона перша отямилася, сіла й зітхнула, розводячи руками:

— Господи, будь милостивий до мене, грішної!

Війтиха вискочила з хати, мов опечена, але повернулася з дороги, стромила голову в вікно й закричала Ганці:

— Кажу тобі, вижени з хати цю хвойду! Вижени її, поки не пізно, щоб потім не шкодувати! Ні на годину не залишай її під своєю стріхою, бо інакше ця відьма сама вижене тебе звідси. Послухайся моєї ради, Ганко, не май до неї ні жалю, ні милосердя! Вона тільки й чекає, коли твій чоловік приїде! Ось побачиш, що вона тобі втне!

Вона ще більше перекинулась через підвіконня і, погрожуючи Ягні кулаками, верещала, не тямлячи себе від люті:

— Стривай, чортице, стривай! Не вмру спокійно, до святої сповіді не піду, поки тебе з села кілками не виженуть! До солдатів іди, суко! Там тобі місце, паскудо, там!

Війтиха втекла. У кімнаті стало тихо, наче в могилі.

Домінікова вся тремтіла від стримуваних ридань, Магда колисала дитину, Ганка, глибоко замислившись, дивилася у вогонь.

А Ягусь, хоч на обличчі її ще був зухвалий, лютий вираз і лиха усмішка кривила губи, зблідла, наче полотно. Останні слова поцілили її в самісіньке серце. В неї було таке відчуття, наче сто ножів одразу встромилися в неї, і вся кров ринула з ран. Всі сили її покинули, залишилася тільки невимовна гіркота, такий страшний нелюдський біль, що хотілося битися головою об стіну й кричати не своїм голосом. Але вона перемогла себе і, шарпаючи матір за рукав, гарячково прошепотіла:

— Ходімо звідси, мамо! Ходімо швидше! Тікаймо!

— Авжеж, ходімо. Зовсім я ослабла. Але ти мусиш повернутися сюди й до кінця стерегти своє добро.

— Не залишусь я тут. Так мені все остогидло, що більше не стерпіти! Краще я була б ноги собі поламала, перш ніж увійшла до цієї хати!

— Так погано тобі було з нами? — тихо спитала Ганка.

— Гірше, ніж собаці не цепу! Мабуть, і в пеклі краще!

— Дивно, що ти так довго терпіла. Адже ніг тобі ніхто не зв'язував, могла піти! Не сподівайся — не кланятимуся тобі й не проситиму, щоб залишилась!

— Піду, піду! Згиньте, коли ви такі!

— Мовчи, поки я тобі своєї кривди не кинула у вічі!

— Всі проти мене, все село!

— Живи чесно, ніхто тобі й слова лихого не скаже!

— Годі, Ягусь, адже Ганка тобі не ворог. Годі!

— Нехай і вона пащекує, нехай! Плювати мені на цю брехню! Що я такого зробила? Вкрала? Вбила кого?

— І ти ще смієш запитувати? — здивовано спитала Ганка, зупиняючись перед нею. — Краще не тягни мене за язика, поки я тобі чогось не сказала!

— Кажи, бреш! Мені однаково! — гукала Ягна, чимраз запальніше.

Гнів у ній буяв, як пожежа, вона вже ладна була на все, навіть на найгірше.

У Ганки на очі набігли сльози, спогад про Антекову зраду так боляче шпигонув у серце, що вона ледве спромоглася вимовити:

— А що в тебе з моїм було, га? Ще тебе господь за мене покарає, ось побачиш! Ти Антекові спокою не давала... Бігала за ним, як та сука, як... як...

Ягуся наїжилася, наче вовк, захоплений зненацька й готовий шматувати іклами всіх, хто стане йому на дорозі. Не тямлячи себе від ненависті й жадоби помсти, вона вискочила на середину кімнати і здушеним від люті голосом почала вигукувати слова, що, мов нагаями, шмагали Ганку:

— Це я за ним бігала? Я? Брешеш! Всі знають, що я його гнала від себе! Це він, мов пуценья, скавулів біля моїх дверей, щоб я йому хоч черевик свій показала! Це він мене присилював, обплутав, робив зі мною, дурною, що хотів. А тепер скажу тобі правду,— тільки гляди, щоб ти потім не пошкодувала! Він так мене любив, що й сказати не можна! А ти йому набридла, як старе, смердюче лахміття, по самісіньке горло він був ситий, бідолаха, твоїм коханням, аж відригалося воно йому, мов смердюче сало, він аж плювався, згадуючи про тебе! Ладен був віку собі вкоротити, аби тільки тебе не бачити більше... Ось тобі правда, якщо ти її хотіла! А тепер запам'ятай, що я ще скажу: схочу — то, хоч ти ноги йому цілуватимеш, а віджбурне тебе, мов ганчірку, і за мною побіжить хоч на край світу! Ти це собі затям і зі мною не рівняйся, зрозуміла?

Вона гукала це, вже опанувавши себе, люто й безбоязно, і ніколи ще вона не була така гарна, як у цю хвилину. Навіть мати слухала її з подивом і страхом. Вона здавалася в цю мить зовсім іншою, чужою,— грізна і невблаганна, мов хмара, що сіє грім.

А Ганку її слова приголомшили, вони шмагали її до крові, немилосердно й безжалісно, розтоптали її, мов жалюгідного черв'яка, звалили, мов вражене блискавкою дерево, позбавили сил і пам'яті. Впавши на лаву, вона хапала повітря побілілими губами. Від болю все в ній наче розсипалося в порошок, і навіть сльози застигли на попелястому від муки обличчі. Тяжкі стримувані ридання розривали груди. Вона з жахом дивилася кудись у простір, наче в прірву, що раптово розчахнулася перед нею, і тремтіла, мов билинка, яку вітер жене на погибель.

Ягна вже давно виговорилася й пішла з матір'ю на свою половину. Магда теж пішла, не добившись від Ганки ні слова, навіть Юзя побігла до ставу заганяти каченят, а Ганка все сиділа на одному місці, змертва, мов пташка, в якій віднімають пташенят,— ні кричати, ні боронити їх, ні відлетіти вона вже не може і тільки часом затріпоче крильцями й жалібно пискне.

Та от бог зглянувся над нею, дав полегкість змученій душі, і, отямившись, Ганка впала ниць перед образами, вибухнула риданнями й дала обітницю піти на богомілья в Ченстохов, якщо те, що вона почула, виявиться неправдою.

В неї не було ненависті до Ягусі,— лише страх, і, почувши її голос, хрестилась, ніби відганяючи нечистого.

Нарешті вона почала поратися по хазяйству. Руки майже машинально порали

роботу, а думки були далеко... Вона й не пам'ятала, як випровадила дітей у сад, як прибрала в хаті і, понасипавши страви в горщики, наказала Юзі швиденько віднести їх у поле.

Залишившись сама й трохи заспокоївшись, Ганка стала пригадувати й обмірковувати кожне Ягнине слово. Вона була жінка розумна й добра і легко забувала образи. Але цього разу самолюбство її було вражене надто сильно, щоб можна було забути. Її раз у раз обсипало приском, серце стискалося від болю, в голові роїлися плани помсти. Але кінець кінцем вона і це перемогла в собі й прошепотіла:

— Звісно, де мені зрівнятися до неї вродою! Але я йому шлюбна дружина й матір його дітей! — До неї повернулися гордість і впевненість у собі.— Якщо й побіжить до неї, то однаково повернеться! Не одружиться ж він з нею! — гірко втішала вона сама себе.

Наближався полудень, сонце стояло над ставом, і спека була така, що земля пекла ноги, а жарке повітря наче з печі віяло. Люди вже йшли з поля, з тополевої дороги разом із хмарою куряви линув рев худоби.

Ганка раптом прийняла рішення. Вона постояла ще, прихилившись до стіни, подумала і, витерши очі, пройшла через сіни, розчинила двері до Ягусиної кімнати й сказала твердо і зовсім спокійно:

— Зараз же забирайся геть!

Ягна схопилася з лави. Довго стояли вони так, міряючи одна одну очима. Нарешті Ганка відступила за поріг і ще раз сказала охриплим голосом:

— Миттю забирайся, бо накажу наймитові тебе викинути. В цю ж мить! — додала вона невблаганно.

Стара кинулась була до неї умовляти, пояснювати, але Ягуса тільки плечима знизала:

— Не говоріть з цим помелом! Відомо, чого їй треба! Вона дістала зі скрині якийсь папірець.

— Про запис тут ідеться, про ті морги нещасні! На, бери їх, їж! — сказала вона презирливо, жбурляючи папірець Ганці в обличчя.— Щоб ти ними вдавилася!

І, не слухаючи материних заперечень, стала швидко зв'язувати вузли й виносити їх надвір.

У Ганки аж голова запаморочилась, наче хто вдарив її кулаком межи очі, але запис вона підняла й сказала з погрозою:

— Швидше, бо собаками тебе нацькую!

Вона задихалась від подиву: у неї в голові не вкладалось, що це правда. "Цілих шість моргів землі кинула, мов розбитий горщик! Як же це? Може, з глузду з'їхала?"— думала вона, прикипівши очима до Ягни.

А Ягна, не звертаючи на неї уваги, вже знімала із стіни свої образи. Раптом до кімнати влетіла Юзья.

— Корали мені віддайте, вони мої, від матусі залишилися! Ягна почала була знімати корали з шиї, але раптом передумала.

— Ні, не віддам! Мацей мені їх подарував, значить, вони мої. Юзя зняла такий крик, що Ганці довелося її зацитькувати. А Ягна, глуха до всього, винесла з кімнати свої речі й побігла до Єнджика.

Домінікова вже не суперечила їй, але не відповідала ні Ганці, що заговорювала до неї, ні Юзі, яка все верещала й ніяк не могла вгамуватися. Тільки коли речі поклали на воза, вона підвелася і сказала, погрозивши кулаком:

— Будь проклята! Щоб тебе найгірше лихо не минуло!

Ганка аж похолола, але, пропускаючи ці слова повз вуха, гукнула їм услід:

— Прижене Вітек худобу, то відведе до тебе твою корову. А по решту пришліть кого-небудь увечері.

Ягна з матір'ю вийшли мовчки, звернули на дорогу й пішли понад ставом. Постаті їх відбивалися у воді.

Ганка довго дивилася їм услід. Щось її муляло, але ніколи було міркувати над цим,— наймити вже поверталися з поля. Вона заховала запис у скриню, замкнула її і двері до батькової кімнати й почала готувати обід. Але до самого вечора вона була схвильована й мовчазна, навіть якось неохоче слухала підлесливі слова Ягустинки.

— Добре ви зробили, давно вже треба було її вигнати! Зовсім розбестилась, та хто ж їй що зробить, коли стара із ксьондзом за пані-брата! Іншу він давно прокляв би з амвона.

— А певне, певне,— згоджувалась Ганка, але йшла собі, щоб не слухати далі. Коли всі, попоївши, знову взялися до роботи, вона покликала Юзьку, і обидві пішли полоти льон, який подекуди так густо заріс свиріпою, що поле здалека здавалося жовтим.

Ганка одразу ж узялася до роботи, але все не могла заспокоїтись — її мучили й жахали погрози Домінікової, а головне — вона боялася, що скаже на все це Антек.

"Нічого, покажу йому запис, одразу повеселішає! От дурна! Шість моргів — це ж майже ціле господарство!" — думала вона, озираючи поля.

— Ганусь, а ми ж зовсім забули за той папірець про Гжелю!

— Правда! Ти поли, Юзю, а я побіжу до ксьондза, щоб прочитав. Вона навіть рада була піти між люди, почути, що вони говорять про її вчинок.

Прийшовши додому, вона переодяглася, дістала з-за образа папірця і пішла до плебанії. Але ксьондза не застала — він був у полі, де наймити проривали моркву. Ганка побачила його ще здалека: стояв напівроздягнений, у самих штанях і солом'яному брилі. Вона не зважилася підійти ближче, побоюючись, що він, може, про все вже знає і ще нагрімає на неї прилюдно, тож повернула до млина, де мельник разом з Матеушем пускав для спроби тартак.

— Мені жінка щойно розказала, як ви мачуху викурили! Ого, на вигляд плисочка, а кігті яструбині! — із сміхом сказав мельник, беручи в Ганки папірця, щоб прочитати. Але, тільки-но глянувши на нього, скрикнув:— Погані вісті! Гжеля ваш утонув! Ще перед Великоднем! Пишуть, що речі його ви можете одержати в повітовій канцелярії у воїнського начальника.

— Гжеля помер! Господи помилуй! Такий молодий, здоровий! Адже йому тільки

двадцять шостий рік пішов! У жнива мав додому повернутися! Втонув! Господи милосердний! — заголосила Ганка, ламаючи руки. Ця новина її тяжко засмутила.

— Щастить вам! — сказав Матеуш ущипливо.— Тепер іще Юзьку виженить, і все достанеться вам і ковалеві.

— Ти що? Терезку прогнав, то вже до Ягни мостишся? — огризнулася Ганка, мельник аж вибухнув реготом, а Матеуш став щось пильно майструвати біля пилки.

— Ця не дасть собі в кашу наплювати, не молодиця — вогонь! — сказав мельник їй услід.

Ганка дорогою зайшла до Магди. Та, почувши новину, розплакалась і сказала крізь сльози:

— Воля божа, мої дорогі. Хлопець був, як дуб, таких мало в Ліпцях... Ох, доле людська, доле невблаганна! Сьогодні живий, завтра в землі гниєш! Треба, щоб Міхал поїхав та речі його забрав, навіщо їм пропадати! Як він, бідолаха, додому хотів!

— Все в божій руці! Пам'ятаєш, він раз тонув у ставку, ледве його Клемб урятував? Значить, судилося йому від води загинути.

Потужили, поплакали і розійшлися — кожна мала досить своїх щоденних клопотів, особливо Ганка.

Обидві новини миттю поширилися по селу і, повертаючись смерком з поля, всі тільки про них і говорили. Гжелю, звісно, всі дуже жаліли, а щодо Ягусі — думки розділились: всі жінки, до того ж літні, були на Ганчиному боці і люто нападали на Ягусю, а чоловіки, хоча й несміливо, заступалися за неї, і вже де-не-де доходило до сварок.

Вечір щойно починався, а на селі вже гуло, наче у вулику, кумасі бігали одна до одної погомоніти, перегукувались через тини і садки або, доячи корів на подвір'ї, зачинили розмови з тими, що йшли повз двір. Був чудовий, прохолодний вечір, небо — ніби у тьмяній позолоті, з полів луною стрекотіння коників, перепілок, а в канавах і болотах сонно кумкали жаби; пісні, вереск дітей, ревище худоби, мекання й іржання, торохтіння возів стояли над селом. І на вулицях, біля ставу — всюди, де зустрічалися люди,— обговорювали те, що трапилося в Борин, та сперечалися про те, з чим повернуться чоловіки від пана.

Матеуш, ідучи з тартака додому, прислухався до того, що говорять, але тільки спльовував, стиха лаявся та обминав балакучих кумась. Проте молодиці, які пащекували біля хати Плошки, так його обурили, що він не витримав і сказав гостро:

— Ганка не мала права її виганяти, Ягна в себе жила. Антекова жінка може за це і в тюрмі відсидіти та ще й заплатити!

Товста, розчервоніла Плошкова загорлала на нього:

— Ганка землі в неї не відбирала! Вона чогось іншого побоюється — адже Антек не сьогодні-завтра має повернутися! Спробуй допильнуй хатнього злодія! Чи, може, потвоєму, їй треба дивитися на це крізь пальці?

— Е! Знаєте прислів'я: "Грався, а сам за траву тримався!" Мелете, що слина на язик принесе, і не по справедливості, а через заздрість.

Матеуш наче ткнув палкою в осине кубло — так налетіли на нього жінки.

— Чому ж то нам заздрити, га? Чому? Тому, що вона хвойда, розпусниця, що ви бігаєте за нею, наче пси, що всім вам хочеться до неї під перину? Що через неї ганьба на все село?

— Може, через те ви й заздрите їй, чорт вас розбере! Відьми чортові, сонця боїтесь! Була б така, як Магда з корчми, гуляла б іще гірше, то ви б їй усе пробачили, а тим, що вона найкраща від вас усіх, кожна ладна її в ложці води втопити!

Жінки зняли такий вереск, що Матеуш мусив тікати.

— Щоб вам язика повідсихали, відьми чортові! — вилаявся він і, проходячи повз хату Домінікової, зазирнув у відчинене вікно. В хаті горіло світло, але Ягусі він не побачив, а зайти не зважився і, зітхнувши, звернув до своєї хати. Дорогою здибався з Веронкою, що йшла до сестри.

— А я до тебе заходила, Стах уже дерево обтесав і яму викопав, можна пиляти! Коли прийдеш?

— Коли? А може, й зовсім не прийду! Так мені остогидло наше село, що кину все під три чорти й піду світ за очі! — гнівно крикнув Матеуш і, не зупиняючись, пішов далі.

"Видно, щось дуже йому допекло, коли так казиться!" — подумала Веронка, заходячи на подвір'я до Борин.

Ганка прибирала зі стола після вечері, але одразу ж покинула поратись, відвела сестру в куток і стала розповідати все, як було. Веронка ухилилася від розмови про Ягусю, а про Гжелю сказала тільки:

— Якщо він помер, значить, ви його частку поділите між собою.

— Правда. Але я ще про це не думала.

— А коли пан дасть вам землю в обмін за ліс, на кожного припаде уже з піввлуки — адже вас тільки троє! Господи, багатий і з чужої смерті користь має! — гірко зітхнула Веронка.

— Що мені багатство! — заперечила Ганка. Проте, коли всі полягали спати, вона довго ще лічила, зважувала і потай раділа. Ставши потім на коліна, щоб помолитися, вона прошепотіла покірно:

— Якщо він помер — значить, така воля божа! — І щиро помолилася за упокій його душі.

На другий день опівдні до них зайшов Амброжій.

— Куди це ви ходили? — спитала Ганка, розпалюючи вогонь у печі.

— У Козла був. Козлова мене покликала — дитина в них на смерть обварилась, але її вже тільки в труну треба покласти та поховати.

— Котра ж це?

— А та, найменша, яку Козлова навесні привезла з Варшави. Впала в казан з окропом і майже зварилась.

— Щось не щастить у Козлової цим підкидькам!

— Так, не щастить! Вона на цьому не втрачає, їй дадуть грошей на похорон... Але я

не з тим до вас прийшов.

Ганка занепокоєно глянула на нього.

— Знаєте, Домінікова поїхала з Ягусею в суд — кажуть, скаргу подавати на вас за те, що дочку вигнали...

— Нехай подає! Що вони мені зроблять?

— Ранком сповідалися, а потім довго говорили з його велебністю. Я, звісно, не підслухував, а дещо чув — п'яте через десяте. Вони на вас скаржились, а ксьондз так розсердився, що аж кулаком махав.

— Ксьондз, а стромляє носа не в своє діло! — гукнула Ганка, проте була така пригнічена цією звісткою, що цілий день ходила розгублена, сповнена тривоги й найгірших передчуттів.

Пізно ввечері біля воріт зупинилася чиясь бричка. Ганка вибігла на вулицю, перелякана й тремтяча. У бричці сидів вїт.

— Про Гжелю ви вже знаєте! — почав він. — Що говорити — нещастя, та й годі. Але є в мене для вас і добра новина: сьогодні або найпізніше завтра, повернеться Антек.

— А ви правду кажете, — перепитала, не сміючи вірити, Ганка.

— Вїт вам каже, значить, вірте! Мені у волості сказали.

— От і добре, що повернеться, давно час! — мовила вона холодно, наче зовсім не радіючи. Вїт помовчав і приязно провадив далі.

— Недобре ви вчинили з Ягусею! Вона вже на вас скаргу подала, вас можуть засудити за насильство, бо не мали права її виганяти, вона у своїй хаті жила! Гарно буде, як Антек повернеться, а вас посадять. Я, звісно, зроблю все, щоб забрати скаргу з суду, але вам по-дружньому раджу: перепросіть Ягну.

Ганка випросталась і сказала гостро:

— Ви за кого ж заступаєтесь: за скривджену чи за свою любовницю?

Вїт так шмагнув коней батоном, що вони з місця помчали чвалом.

IV

Через усю ту гризоту Ганка цілу ніч очей не склепила. До того ж їй увесь час вчувалися чийсь кроки то на вулиці, то на подвір'ї, то біля хати. Вона дослухалася, згнітивши серце, але в домі всі міцно спали, навіть діти не плакали. Ніч була глуха, хоч і ясна, зорі зазирали у вікна, час від часу під подувами вітру, що знявся десь опівночі, шелестіли крона дерев.

В хаті було душно, смерділо від каченят, які ночували під ліжком, але Ганці не хотілося вставати й відчиняти вікно. Сон не приходив, перина й подушки пекли, наче розпечене залізо, і вона крутилася з боку на бік. Неспокій чимраз зростав, різні думки, наче мурашки, роїлися в голові. Вона то обливалася гарячим потом, то вся тремтіла і нарешті не маючи сил, щоб подолати страх, схопилася з ліжка і босоніж, у самій сорочці, з сокирою, яка наче сама потрапила під руку, вийшла на подвір'я.

Всі двері були розчинені навстіж, скрізь панувало глибоке мовчання сну. Чути було тільки, як хропів Петрек, простягшись біля стайні, та хрупали й побрязкували вуздечками коні, жуючи сіно. Не прив'язані на ніч корови розбрелися по подвір'ю.

Вони лежали, ремигаючи, і, підводячи важкі рогаті голови, втоплювали в Ганку великі чорні таємничі зіниці.

Ганка повернулася до хати, знову лежала з розплющеними очима й тривожно дослухалась. Часом вона ладна була заприсягтися, що чує якісь голоси, віддалені кроки.

"Може, це в когось не сплять і розмовляють",— силкувалася вона переконати себе. Але тільки-но почали сіріти вікна, встала і, накинувши на плечі Антеків кожух, вийшла.

На ганку, стоячи на одній нозі і заховавши голову під крило, дрімав лелека. На подвір'ї білили гуси.

Вже виринали з мороку вершини дерев, з них рясно капотіла, шелестіла об листя й трави роса. Повівало свіжою прохолодою.

Поля заснував низький, синявий туман, в ньому де-не-де прозирали найвищі дерева, здіймаючись, мов стовпи чорного диму.

Тьмяно поблискував став, наче величезне око, запнуте більмом. Вільхи шепотілись над ним тихо й тривожно, і все навколо ще спало, оповите сірою непроникною імлою і тишею.

Ганка сіла на призьбі і, прихилившись до стіни, несподівано задрімала. Отямилась вона лише через деякий час, коли все навколо добіліло й далеко на сході розгорялась червона заграва.

"Якщо вони з Рохом вийшли вночі, то от-от мають бути",— думала вона, поглядаючи на дорогу. Недовгий сон так покріпив її, що вона вже більше не лягала і, щоб не марудитися до сходу сонця, позбирала дитячу білизну й пішла на став прати.

Розвиднялося, незабаром закричав перший півень, а за ним уже й інші залопотіли крильми й почали перегукуватись на все село; тоді заспівали жайворонки, із сутінок, що стелились ще низько над землею, поволі виринали білі стіни, тини й безлюдні, потемнілі від роси дороги.

Ганка прала, не розгинаючись. Раптом неподалік почувлися тихі кроки. Вона застигла на місці, причаїлась, мов зляканий трусик, пильно придивляючись навкруги. Якась тінь майнула з подвір'я Бальцерків і, скрадаючись, шугнула попід деревами.

"Напевно, від Марисі, але хто? — міркувала Ганка, не встигнувши роздивитися, бо тінь зникла, мов крізь землю провалилась.— Така красуня, так пишається своєю вродою, а пускає до себе на ніч парубків! Хто б таке міг подумати!"

Аж тут вона помітила ще одну постать — це мельників наймит пробирався кудись з того кінця села.

"Мабуть, з корчми, від Магди! Як вовки, блукають ночами! Що діється, господи!"— зітхнула Ганка, але і її несподівано охопила якась млюсть. Вона кілька разів блаженно потяглась, але холодна вода швидко протверезила її, і вона заспівала тихим, сумним голосом:

Ой зійде, зійде зоря ранкова...

Пісня линула низько по росі, танучи у рожевому сьйві ранку.

На селі вже з брязкотом відчинялися вікна, гупали дерев'яні черевики, лунали

голоси.

Ганка порозвішувала на плоті випрану білизну й побігла будити своїх. Але вони так розіспалися, що тільки-но підводилася чиясь голова, то одразу ж знову падала назад на подушку.

Ганка страшенно розсердилась, коли Петрек гукнув їй:

— Бісова душа! Рано ще! До сонця спатиму! — і не рушив з місця. Діти пхінькали, а Юзька жалібно просила:

— Ще трішечки, Ганусь! Я ж зовсім недавно лягла.

Ганка зацитькала дітей, повиганяла з хліва курей, качок та гусей і, почекавши ще трохи, вже перед самим сходом сонця, коли небо запалало й заграва залила багрянцем став, зняла такий галас, що довелося всім посхоплюватися з постелей. Вона одразу ж напала на заспаного Вітека, що вештався по подвір'ю, тулячись до кожного рогу, щоб почухатися.

— От як дам тобі чимось твердим, бовдуре, то зараз же мені прокинешся! Ти чого не прив'язав корів до ясел! Хочеш, щоб вони вночі одна одній черева попротикали рогами?

Вітек огризнувся, і вона кинулась до нього, але він, на своє щастя, встиг утекти. Тоді Ганка зайшла в стайню й причепилась до Петрека.

— Коні гризуть зубами порожні ясла, а ти вилежуєшся до сонця!

— Репетуєте, мов сорока на дощ! На все село чути!

— І нехай чують! Нехай знають усі, який ти нероба й лежень! Почекай, повернеться хазяїн, він тобі роги виправить, ось побачиш!

— Юзько! — кричала вона за хвилину вже на другому кінці подвір'я.— У Красулі вим'я тверде, то ти дужче тягни, бо знов половину молока у вим'ї залишиш! Та поспішай, на селі онде вже виганяють корів! Вітеку! Бери сніданок і виганяй худобу! Та гляди — розгубиш овець, як учора, я тобі покажу!

Так порядкувала вона і сама крутилась, мов дзига: кинула курям пригорщу зерна, свиням, що кувікали під хатою, винесла цебро з кормом, теляті, яке відлучили від корови, приготувала пійло, насипала каші каченятам і вигнала їх на став. Вітек дістав штурхана в спину і сніданок у торбу. Вона не забула навіть лелеку, поставила йому на ганку казанок з учорашньою картоплею, і той, обережно підкравшись, встромляв туди дзьоб і ковтав. Ганка була скрізь, про все пам'ятала, всьому давала раду. Тільки-но Вітек погнав корів і овець на пасовисько, вона насіла на Петрека, бо не могла бачити, як він вештається без роботи.

— Вичисти хлів! Коровам уночі жарко від гною, та й брудняться вони, як свині!

Тільки-но сонце виринуло на обрії й глянуло на світ своїм червоним оком, почали сходитись халупниці, що відробляли Ганці за землю, яку вона дала їм під льон і картоплю.

Ганка наказала Юзі чистити картоплю, погодувала груддю немовля і, запнувшись хусткою, сказала:

— Ну, доглядай тут за всім! А якщо повернеться Антек, прибіжи на капустаєне поле.

Ходімо, молодиці, поки роса й холодок, треба підгорнути капусту, а після сніданку візьмемося за вчорашню роботу.

Вона повела їх за млин, на ще сиві від роси й туману заплавні луки й торфовища. Торфовий ґрунт угинався під ногами, наче мокрий ремінь, а місцями було так грузько, що доводилося іти манівцями.

У глибоких, мов канави, борознах, стояла запліснявіла, вкрита зеленою ряскою вода.

На капустяних полях не було ще нікого, тільки чайки кружляли над грядками та, полюючи на жаб, походжали лелеки. Пахло болотом і аїром, який рясно ріс по краях старих торф'яних ям.

— Гарний ранок, та, здається мені, знову спека буде,— сказала одна з жінок.

— Добре, що хоча б вітерець повіває.

— Це зранку, а пізніше він незгріш від сонця сушить.

— Давно не бувало такого посушливого літа! — говорили жінки, підгортаючи капусту на високих грядках.

— Диви, як виросла, вже й качани де-не-де зав'язуються!

— Тільки б черви її не поточили! В посуху вони можуть напасти.

— Можуть. У Волі вже всю поточили!

— А в Модліці капуста вся посохла, довелося наново саджати!

Так вони перемовлялися, розпушуючи землю сапами. Капуста піднялася вже високо, але рясно поросла бур'яном. Молочай сягав до колін, кульбабки й навіть будяки розрослися густо, як ліс.

— От, ніхто його не сіє, нікому воно не потрібне, а родить скрізь! Чому це? — зауважила одна з жінок, обтрушуючи землю з вирваного кущика бур'яну.

— Так само, як і зло. Гріха теж ніхто не сіє, а його на світі повно.

— Бо родючий. Любі ви мої, гріх з людиною живе! Недаремно кажуть: "Де гріх, там і сміх". А ще так: "Якби не гріх, то смерть давно б забрала всіх". Видно, і гріх, і бур'ян на щось та потрібні, якщо їх господь створив! — як завжди, просторікувала Ягустинка.

— Отакої, став би господь зло створювати! Це людина, як свиня, все писком своїм неодмінно спаскудить! — суворо сказала Ганка, і всі замовкли.

Сонце підбилося вже досить високо, і туман помітно порідшав, коли з села почали сходитися на роботу інші жінки.

— Добрі мені полільники! Чекають, поки роса висохне, щоб ніжки не промочити,— глузувала Ганка.

— Не всі такі працюватимуть, як ви!

— Бо не в усякого стільки роботи, скільки в мене! — зітхнула Ганка.

— Ось повернеться чоловік, тоді відпочинете.

— Ні, я обітницю дала: тільки-но він повернеться, у Ченстохов піду, на богомілья. Війт каже, наче він сьогодні додому прийде.

— Війт у волості про все дізнається,— мабуть, це правда. А цього року багато люду збирається до Ченстохова! Навіть органістиха йде. Вона каже, ніби сам ксьондз піде з

прочанами.

— А хто ж йому його черево нестиме? — засміялась Ягустинка.— Сам не дотягне — дорога далека! Це він тільки обіцяє, як завжди.

— Я вже двічі була там з прочанами, і щороку ходила б! — зітхнула Філіпка.

— Байдикувати кожен охочий!

— Господи! — із захватом провадила Філіпка, не звертаючи уваги на глузування.— Наче на небо йдеш, так легко й весело в дорозі. А чого тільки не побачиш, чого не наслухаєшся, скільки намолишся! Проходиш якісь там два тижні, а здається, мов на роки позбулася горя і всяких турбот, ніби знову на світ народжуєшся!

Від села, стежкою понад річкою, поміж очеретами і густим молодим вільшняком, бігла до них якась дівчинка. Ганка дивилась, приставивши до очей долоню, але не могла розгледіти, хто це. Тільки зблизька вона впізнала Юзю. Та мчала щодуху і вже здалека гукала, розмахуючи руками:

— Ганусь! Антек повернувся! Ганусь!

Ганка кинула сапу і шарпнулася, мов птах до льоту, але ту ж мить отямилась, опустила підтикану спідницю і, хоча й поривало бігти додому, а серце калатало так, що важко було дихати й говорити, сказала спокійно, мов нічого не сталося:

— Ну, ви працюйте тут самі, а снідати приходьте до хати.

І пішла повагом, не поспішаючи, дорогою розпитуючи про все Юзю.

Жінки презирились, глибоко обурені такою байдужістю.

— Це вона тільки на людях така спокійна, щоб не сміялися з неї, що, мовляв, за чоловіком зголодніла. А я б не стерпіла,— сказала Ягустинка.

— І я теж.

— Аби тільки Антекові не закортіло знову в гречку скочити...

— Ягусі більше не буде, то, може, в нього й пропаде охота.

— Що ти, люба моя! Коли чоловікові спідниця запахне, він за нею на край світу побіжить!

— Ох, правда! Худоба не така охоча до шкоди, як хлоп до гріха... Вони перемовлялися, сяк-так працюючи, а Ганка тим часом ішла так само неквапливо, навмисне заговорюючи з усіма стрічними, хоча й не відчувала, що каже, не чула, що їй відповідають. В голові була одна думка: "Антек повернувся, чекає на мене!"

— Він з Рохом прийшов? — допитувалася весь час вона.

— З Рохом. Адже я вже вам казала!

— А який він? Який?

— Хіба я знаю? Прийшов і одразу з порога запитує: "А де ж Ганка?" Я сказала й одразу ж помчала по вас. От і все.

— Запитував про мене! Дай тобі боже... Дай тобі! — Ганка задихнулась від радості.

Вона побачила Антека ще здалека — він сидів з Рохом біля хати і, помітивши її, пішов назустріч.

Вона йшла чимраз повільніше, хапаючись по дорозі за тин, бо підгиналися ноги. В неї перехоплювало подих, ридання душили її, в голові стояв якийсь туман, і вона ледве

могла вимовити:

— Ти! Ти!..

Сльози затопили решту слів, тремтячих, напоених радістю.

— Я, Ганусь, я! — Антек міцно, зі щирою ніжністю пригорнув її. А Ганка, припала до нього, не тямлячи себе, і щасливі сльози струмками текли по зблідлому обличчю, губи тремтіли, вона ховалась в його обіймах, мов змучена тугою дитина.

Довго не могла вона вимовити й слова, та й що можна було сказати, як висловити те, що було на серці. Вона ладна була стати перед ним на коліна, змитати пил з його ніг. І тільки зрідка вихоплювалося з серця яке-небудь слово, падаючи, мов важке дорідне зерно, мов запашна квітка щастя, зрошена кров'ю серця. А очі, віддані, повні безмежної любові, лягали до його ніг, як вірні собаки, віддаючись на його волю, на його ласку.

— Схудла ти, Ганусь! — шепнув він, ласкаво погладивши її по щоці.

— Ну, ще б пак... стільки натерпілась, так довго чекала...

— Змучилася жінка на роботі! — докинув Рох.

— Ой, та й ви ж тут! Зовсім про вас забула.— Вона кинулася цілувати йому руки, а Рох сказав жартівливо:

— І не диво, що забула!.. Ну що, обіцяв я тобі його привезти?

— І от маю! Маю! — повторила за ним Ганка і здивовано глянула на чоловіка: його не можна було впізнати. Обличчя побіліло, стало тоншим, і такий він був гарний, дужий, мов якийсь пан.

— Хіба я змінився, що ти так до мене придивляєшся?

— Начебто й не змінився, а все-таки зовсім інший...

— Почекай, ось попрацюю в полі, швидко стану такий, як досі був. Ганка раптом побігла в кімнату по найменшенького.

— Ти ж його ще не бачив! — гукнула вона, виносячи малого, що аж заходився плачем.— Глянь: схожий на тебе, мов викапаний.

— Гарний парубок! — Антек загорнув його в полу свого каптана і став колисати.

— Рохом його назвали. Пйотрась, ходи й ти до тата! — Вона підсадила старшого, і він, щось лепечучи, став вилазити на батькові коліна. Антек обняв обох з незвичною для нього ніжністю.

— Кровиночки ви мої дорогі, крихітки рідні! Пйотрась он як виріс і вже щось лепече по-своєму.

— Там такий упертий, такий тямущий... Допадеться до батого і давай ляскати ним та гусей заганяти! — Ганка присіла навпочіпки біля них.— Пйотрасю, скажи "тато". Скажи!

Пйотрась сказав і хутко забелькотів щось по-своєму, смикаючи батька за чуба.

— Юзько, а ти чого на мене скося поглядаєш? Ходи-но сюди!

— Боюся...— соромливо пискнула Юзя.

— Іди ж, дурненька, йди! — Антек ласкаво пригорнув її до себе.— Тепер уже ти мене слухайся в усьому, як тата. Не бійся, кривдити тебе не стану.

Гірко розплакалась Юзя, згадавши батька й брата.

— Як сказав мені вїт про Гжелину смерть, то мене ніби хто ломакою по голові полоснув, аж у очах потемніло. Такий був хлопець гарний, такий любий! Хто б міг сподіватися? А я вже прикидав, як ми з ним землю поділимо, і навіть думав, кого йому за жінку візьмемо,— тихо, з таким глибоким боєм сказав Антек, що Рох, аби відвернути всіх від сумних думок, гукнув, підводячись:

— Добре вам говорити, а в мене з голоду вже кишки марш грають!

— Господи, зовсім забула! Юзько, спіймай-но тих рудих півників! Ціп, ціп, ціп! А може, спочатку яечок? Хліба? Свіжий і масло вчорашнє. Повідрубуй їм голови й ошпар окропом. Я миттю їх вам зготую... Ач, яка гава! Зовсім забула.

— Півників, Ганусь, залиш на потім, а зготуй щось наше! Мені так міські страви приїлися, що я залюбки з'їм миску борщу з картоплею,— весело сказав Антек,— а для Роха зготуй щось інше.

— Спасибі, мені так само картопля й борщ найсмачніші. Ганка метнулася до печі, там уже кипіла в горщику картопля. Вона принесла з комори ковбасу для борщу.

— Я для тебе залишила, Антеку, це з того кабанця, що ти наказав заколоти до великодня.

— Ну, ну, кільце чимале, але, дасть бог, упораємось... Роху, а де ж наші гостинці?

Старий передав йому чималий клунок, і Антек почав діставати з нього й роздавати всім подарунки.

— Це тобі, Ганусь! Здасться в дорогу запинатися.— Він подав їй вовняну хустку, точнісінько таку, як в органістової жінки — по чорному червоні і зелені гратки.

— Мені! Не забув, Антеку!— йойкнула вона з незмірною вдячністю.

— Забув би зовсім, якби не Рох, він мені нагадав. І ми з ним удвох усе вибирали й купували.

Накупив він багато: жінці подарував ще черевики й шовкову хустку, блакитну в жовті квіточки. Юзьці — таку ж саму хустку, але зелену, і ще комірець та кілька разків наміста з довгою стрічкою, щоб зав'язувати ззаду, а дітям привіз пряників і глиняних півників. Навіть для Магди відклав набік щось загорнуте в папір, не забув і Вітека та Петрека.

Всі криками захвату зустрічали появу кожного подарунка, роздивлялися їх і так радісно приміряли, що в Ганки сльози побігли по зашарілих щоках, а Юзька раз у раз хитала головою.

Рох усміхався, потираючи руки, а Антек тільки посвистував.

— Ви ці гостинці заробили! Рох розповів мені, як ви тут добре упоралися з господарством. Та ну вас, відчепіться, я не для подяки привіз,— боронився він від жінок, що кинулися обіймати і цілувати його.

— Мені й не снилися такі чудові речі,— крізь сльози бурмотіла Ганка, приміряючи черевики.— Трохи тісні, ноги понабрякали, бо все боса ходжу, та взимку будуть саме враз.

Рох став розпитувати про все, що діється на селі, але Ганка відповідала йому неухважно, готуючи сніданок. Незабаром вона поставила перед ними велику миску

картоплі, щедро присмаченої смаженим салом, і не меншу миску борщу, в якому плавало велике кільце ковбаси.

Всі накинулися на сніданок.

— Оце так їжа! — весело погукував Антек.— Ковбаса яка запашна! Після неї почуватимеш, що наївся! Бо мене в острозі годували так... матері їхній трясця!

— Ти таки схуднув, заморили тебе голодом.

— Звісно, останні дні я вже зовсім їсти не міг.

— Казали нам дядьки, як там годують — і пес голодний їсти б не став. Правда це?

— Правда, але найгірше те, що доводилося сидіти під замком. Поки холодно було — ще сьак-так. А як стало пригрівати сонечко та запахло землею,— думав, що збожеволію. Воля мені пахла дужче, ніж ця ковбаса. Вже я грати пробував ламати, та перешкодили.

— Правда, що там б'ють? — боязко спитала Ганка.

— Б'ють! Там є такі розбійники, що декого, може, й варто. Але мене й пальцем торкнути не зважувались, нехай би спробував хто — я б йому, падлюці, показав!

— Хто ж тебе, такого моцара, поборе? — радісно підтакувала Ганка, милуючись ним і водючи поглядом за кожним його рухом.

Із сніданком швидко покінчили, Антек і Рох пішли спати до клуні — Ганка вже понаносила їм туди перин і подушок.

— Бійся бога, ми ж тут спаримося зовсім,— засміявся Рох. Ганка не відповіла нічого, зачинила за ними двері й пішла на город полоти петрушку. Вона раптом відчула дивну слабкість. Якусь хвилю оглядалася навкруги і раптом розридалася. Плакала з радощів, плакала, бо сонце пригрівало їй спину, а зелені дерева погойдували гілками у неї над головою, що птахи співали і все навколо квітло й віяло пахощами. На серці в неї було так добре, так тихо і ясно, мов після сповіді, або й ще краще.

— На все воля твоя, господи! — зітхнула вона, підводячи заплакані очі до неба, з невимовною вдячністю за подароване їй щастя.

— Як раптом усе змінилося! — зворушено говорила вона, відчуваючи себе так, наче її живою взяли на небо. І весь час, поки Антек і Рох спали, вона ходила навколо клуні й стерегла їхній сон, мов квочка курчат. Дітей віднесла далі в садок, щоб вони часом не збудили батька криком, з подвір'я повиганяла свиней, качок, курей. Їй було байдуже, що свині риються в молодій картоплі, а кури дзьобають огірки. Забула про все на світі і раз у раз заглядала до клуні.

Нестерпно довго тягнувся день. Ганка місця собі не знаходила. Минув час сніданку, минув обід, а вони все спали! Ганка всіх вирядила в поле, навіть не думаючи, як там без неї упораються з роботою, а сама ходила між клунею і хатою та вартувала.

Сто разів виймала вона подарунки, приміряла їх і обдивлялася, вигукуючи:

— Ну, в кого ще такий добрий і турботливий чоловік? В кого? Кінець кінцем вона побігла в село і всім, кого зустрічала, вже здалека гукала:

— Знаєте, а мій повернувся! Спить оце зараз у клуні.

І сміялись її очі, сміялося обличчя, вона вся сяяла щастям. Жінки аж дивувалися:

— Зачарував її той розбишака, чи що? Зовсім здуріла!

— Тепер знову почне чванитись та кирпу гнути, ось побачите!

— Дарма, як тільки Антек візьметься за колишне, з неї одразу ж пиха злетить! — шепотілися молодіці.

Ганка, звісно, не чула тих розмов. Повернувшись додому, вона стала поспіхом готувати смачний обід, але, почувши гелґотіння гусей на ставку, вибігла й стала жбурляти в них каменями, щоб угамувати, і через це мало не посварилася з мельничихою.

Щойно Ганка послала людям, що працювали в полі, обід, як і Антек з Рохом вийшли з клуні. Вона подала їм обід біля хати, в холодильник, поставила навіть горілку й пиво, а після обіду — піврешета стиглих вишень, які взяла у ксьондзової економки.

— Обід — просто як на весіллі! — жартував Рох.

— Хазяїн повернувся, хіба ж це не свято? — відповіла Ганка. Вона весь час прислужувала їм, а сама їла дуже мало.

Одразу після обіду Рох пішов у село, пообіцявши, що прийде ввечері, а вона несміливо запитала чоловіка:

— Хочеш оглянути господарство?

— Хочу. Свято скінчилося, треба братися до роботи! Боже мій, мені й на думку не спадало, що я так швидко господарюватиму на батьковій землі!

Він зітхнув і пішов за Ганкою. Передусім вона повела його до стайні, де форкало трое коней, а в загорожі вибрикувало лоша, потім у порожній корівник, потім у клуню й до сінника, де лежало свіже сіно. Він зайшов навіть у хліви й під повітку, де зберігався всякий реманент.

— Бричку треба буде в клуню закотити, тут вона зовсім розсохнеться.

— Скільки разів я наказувала Петрекові! Та що вдієш, як він не слухає!

Вона стала скликати поросят і птицю, щоб похвалитися перед Антеком великим приплодом, а потім докладно розповіла про польові роботи, де що посіяно й скільки. При цьому вона допитливо зазірала йому в очі, а Антек слухав і все запам'ятовував, лише інколи запитуючи про щось, і під кінець сказав:

— Ніяк не віриться, що ти сама з усім упоралась!

— Для тебе я й більше могла б зробити! — шепнула вона палко, страшенно зрадівши його похвалі.

— Молодець ти в мене, Ганусь, молодець! Я й не сподівався, що ти така!

— Треба було, то я рук не жаліла.

Антек обійшов навіть сад, де рясніли напівдостиглі вишні, і грядки цибулі, петрушки, капустаної розсади.

Коли вони поверталися до хати, Антек, проходячи повз батькову половину, зазирнув у відчинене вікно.

— А де ж Ягна? — Він здивовано оглядав порожню кімнату.

— Та де ж? У матері. Вигнала я її! — твердо відповіла Ганка, підводячи на нього очі.

Антек зморщив брови, трохи подумав і, закурюючи цигарку, сказав спокійно, наче знехотя:

— Домінікова — люта собака, вона нам цього не попустить без суду.

— Кажуть, вона вже вчора їздила позов подавати.

— Від позову до вироку ще далеко. Але треба буде гарненько все обміркувати, щоб вона нам чогось не витворила.

Ганка розповіла, через що все сталося, звісно, багато чого замовчуючи, Антек не перебивав її, не запитував ні про що, тільки слухав, хмурячи брови й блискаючи очима, а коли вона подала йому запис, глузливо мовив:

— Він тільки того й вартий, щоб за клуню з ним сходити.

— Таж це той самий, який батько їй дали!

— Ціна йому грош ламаний! Якби вона в нотаріуса підписала, що від землі відмовляється, тоді інша річ. А цей папірець вона для сміху кинула!

Він знизав плечима, взяв на руки Пйотрася і пішов до перелазу.

— Піду гляну на поля й повернуся! — кинув він через плече Ганці, і вона залишилася вдома, хоч їй дуже хотілося піти з ним. Проходячи повз оборіг, нещодавно поставлений і повний сіна, Антек спідлоба глянув на нього.

— Матеуш його поставив, самої соломи на покрівлю три копиці пішло! — гукнула йому вслід Ганка, стоячи за перелазом.

— Добре, добре,— буркнув Антек без особливого зацікавлення. Минувши картопляне поле, він пішов межею.

Цього року ближні поля були майже всі під озиминою, і тому Антек дорогою зустрічав небагато людей, а зустрічаючи когось, швидко вітався і йшов далі. Проте чим далі, тим повільніше він ступав — важко було нести Пйотрася та й розімлів він якось від гарячого, без жодного навіть повіву вітерця, повітря. Він то зупинявся, то сідав, весь час придивляючись мало не до кожної смужки землі.

— Йой-йой! Свиріпа льон глушить! — вигукнув він, зупинившись біля поля, блакитного від квітучого льону, але рясно порослого жовтою свиріпою.— Купила засмічене насіння і не провіяла!

Постояв він біля ячменю — ріденький, припалений сонцем, він ледь пробивався з осоту, ромашки й кінського щавлю.

— В мокру землю посіяли! Ріллю, наче свиня порила! Щоб того поганця скрючило за таку роботу! А заборонував як! Скрізь пирій...

Він аж плюнув спересердя і вийшов на величезне поле жита, що, виблискуючи на сонці, як море, хвилювало біля його ніг, схилялося шелестливим важким колоссям. Тут Антек зрадив від щирого серця: жито виросло чудове, стебло було міцне, колосся — мов батоги.

— Росте, як ліс! Це тато сіяли! І в пана кращого жита не побачиш!

Він вилушив колосок. Зерно було дорідне, важке, але ще м'яке. "Тиждень за два вже й косити можна, тільки б градом не побило!"

Але найдовше милувався Антек пшеницею. Хоч вона й росла нерівно, де рідше, де густіше, але на темних, лискучих стеблах уже пишалися кошлаті, великі колоски.

— Місцями загуста, та росте добре. Хоч і на пагорку, а нітрохи її не спалило!

Золото, не пшениця!

Він ішов далі, неквапливо підіймаючись схилом пагорка, на якому височіла чорна стіна лісу. Село залишилось позаду, потонувши в садах на дні улоговини, тільки став іскрився у просвітах між хатами та де-не-де зблискували на сонці шибки вікон. Десь біля кладовища косили конюшину, мов сині блискавиці, поблискували в повітрі коси. В інших місцях рябіли спідниці жінок, на вузьких перелогах паслися табуни білих гусей. За селом, на зелених картопляних полях, мов мурашки, снували люди, а ще вище, в неосяжній далечині, маячили інші села, поодинокі хати, дерева, схилені над шляхами, широкі поля, і все це наче потопало у збуреній блакитній воді.

Глибока тиша стояла над полями, розпечене повітря сліпило очі і дихало жаром; в його білястому тремтячому полум'ї тільки коли-не-коли пролітав лелека, важко змахуючи ослабленими крильми, чи, пороззявлявши дзьоби, летіли змучені спекою ворони.

Невидимі жайворонки співали у високому мерехтливому чистому небі, де-не-де, мов заблукана вівця, посувалася біла хмарка.

А в полях, перекидаючись, як п'яний, кружляв сухий, гарячий вітер. Часом зривався з посвистом, полохаючи птахів, або, причаївшись, раптово налітав на ниви, баламутив їх, шарпав і знову кудись мчав, а розхвильовані ниви ще довго шепотілися, наче скаржились на шибеника.

Антек зупинився на перелозі під лісом і знову спалахнув гнівом.

— Досі не орано! Коні стоять без роботи, гній пріє на купі, а йому хоч би що! Бісова душа! — вилаявся він, прямуючи попід лісом до хреста на тополевій дорозі!

Він стомився, у голові гупало, в горло набилося куряви. Присів під хрестом, у затінку беріз, поклав сплячого Пйотрася на свій каптан і, витираючи піт, замислено задивився у далечінь.

Сонце вже хилилося до лісу, і перші несміливі тіні поповзли з-під дерев на ниви. Ліс щось тихо бурмотів, похитуючи верхівками дерев, що пломеніли на сонці, а густі зарості ліщини й осик тремтіли, мов у пропасниці. Завзято стукотіли дятли, десь далеко скрекотіли сороки, часом поміж замшілими дубами, мов згорнута у клубок веселка, шмигляла бджолоїдка.

Раптом над лісом злетів яструб, покружляв над полями, якусь хвилю ширяв у повітрі, а тоді блискавкою упав униз, в жито.

Антек кинувся на допомогу, та було вже пізно: хмарою полетіло пір'я, розбійник зник, жалібно закричали куріпки, і якесь перелякане зайчєня помчало наосліп, тільки хвостом біліло здалека.

— Ач підстеріг, грабіжник проклятий! — пробурчав Антек, знову сідаючи в затінку.

Він прикрив дитині личко, бо над ним надокучливо дзижчали бджоли і без упину гудів волохатий джміль.

— Що ж, колись і яструбу треба пожитися. Такий уже порядок у світі.

Згадалося йому, як ще недавно він поривався на волю, на ці поля, як серце його краялось у невимовній тузі.

— Змучили вони мене, підлі! — пробурчав він і враз занімів, бо зовсім поруч нього перепілки боязко висунули голівки з жита, перегукуючись по-своєму. Але вони зараз же злякано заховались, бо ціла зграя горобців впала на берези, з беріз злетіла на землю, несамовито цвірінькаючи, штовхаючись, заводячи бійки і сварки. Раптом і горобці принишкли, поприпадали до землі: яструб знову кружляв над полем, та так низько, що тінь його бігла по землі.

"Ага, налякав він вас, крикуни! Точнісінько так буває з людьми: страхом більше зробиш, ніж упрохуванням", — міркував Антек. На стежці поряд з'явилися плисочки, стріпуючи хвостиками, вони стрибали зовсім близько, та коли Антек поворухнув рукою, перелетіли за канаву.

— От дурні! Мало не спіймав одну для Пйотрася! Повиходили з лісу ворони і, походжаючи по борознах, клювали, що натраплять, але, відчувши людину, стали, перехилиючи голівки й поглядаючи на нього, обережно кружляли навколо, підскакуючи чимраз ближче і роззявляючи розбійницькі хижі дзьоби.

— Мною не поживитесь! — Антек жбурнув у них грудкою, і вони зникли тихо, мов злодії.

Та через те, що він сидів, мов заціпенілий, задивившись на навколишній світ і всім еством своїм услухаючись в його голоси, всякі живі створіння почали нахабно лізти на нього: мурашки повзали по спині, метелики раз у раз сідали на голову, сонечка шукали чогось на обличчі, а зелені жирні осельні поспіхом вилазили на чоботи. Лісові пташки щось щебетали в нього над головою, вискочивши з лісу, вивірка задерла рудий хвіст, замислившись на мить, чи не стрибнути на Антека. А він нічого не помічав, увесь поринувши душею в щось, що віяло з цих неосяжних земних просторів і сповнювало його п'янкою, невимовною радістю.

Здавалося йому, наче він разом із вітром кружляє по полях, поблискує з м'яким, вологим руном трави, біжить із струмком по гарячих пісках серед просякнутих пахощами сіна лук. З птахами високо над землею летів він і, сповнений незбагнених сил, гукав до сонця; потім знову ставав шелестом, полів, колиханням лісів, навальною силою всякого зростання й могуттям святої землі, що родить у radoщах і веселості.

Він осягав не тільки те, що можна бачити й чути, відчувати на дотик і розуміти, але й те, недосяжне для людського розуму, що деякі серця прозирають лише в хвилину смерті, що терзає людину все життя і вабить у невідоме, викликає блаженні сльози або навалюється на неї кам'яною брилою невситимої туги.

Все це промчало повз нього, мов хмари, — не встигав він усвідомити одне, як уже приходило інше, ще більш невлиме.

Він не спав, але сон сипав йому маком в очі і вів за собою кудись над землею, в країну чудес, і душа його линула в казкові сади, у сповнені щастя райські простори.

Чоловік він був жорсткий, не схильний до чутливості, але в ці чудові хвилини ладен був припасти до землі, торкнутися до неї гарячими устами, обняти весь улюблений світ.

"Видно, мене так від повітря розбирає!" — боронився він, протираючи очі кулаком і

хмураючи брови. Та хіба міг він здолати себе, задушити радість життя, що розгорілась яскравим полум'ям?

Адже він був знову на землі батьків і дідів, серед своїх — отож не диво, що радість сповнювала його, і кожне биття серця могутньо і переможно лунало на весь світ: "Я знову тут! І тут залишусь!" Він увесь напружився, готовий вступити у це нове життя, яке пройшов уже його батько, пройшли діди й прадіди, він так само, як вони, підставляв плечі, щоб узяти на себе тягар щоденної праці й нести його невтомно і безстрашно, аж поки Пйотрась у свою чергу не заступить його.

"Так уже воно має бути! Молодий за старим, син за батьком, завжди, поки на це твоя воля, господи милосердний", — думав він суворо.

Підпер руками обважнілу голову, але вона хилилася чимраз нижче під тягарем усяких думок і спогадів, і голос, суворий і караючий, голос сумління, говорив йому гірку, болючу правду, а він покірно схилявся, визнаючи всі свої гріхи й провини. Тяжка була йому ця сповідь, нелегко було каятись, але він поборов гордість, поборов у собі самолюбство й пиху, безжально й тверезо зважив усе своє життя. Кожен свій вчинок зрозумів він тепер до кінця, розбирав його, судив сам себе і виносив суворий вирок.

"Дурний я був — от що! На світі все має йти своїм порядком. Так, мудро говорив батько: "Коли всі їдуть в один бік, лихо тому, хто з воза впаде, — потрапить під колеса! Коня пішки не доженеш". Так, видно, кожній людині доводиться до всього доходити своїм розумом! І багатьом це дорого коштує!" — сумно міркував Антек, і гірка усмішка блукала у нього на губах.

Від лісу долинув стук калатал і рев худоби, що поверталася додому.

Антек підняв Пйотрася й пішов узбіччям тополевої дороги, пропускаючи череду, що верталась з лісових пасовиськ.

Курява здіймалася з-під копит і хмарою линула вище тополь. У цьому почервонілому від вечірнього проміння тумані похитувались великі рогаті голови, вівці час від часу збивалися до купи — їх зганяли собаки, не даючи звернути в придорожнє жито. Рохкали під ударами батогів свині, телята з муканням шукали загублених матерів. Кілька пастухів їхали верхи, інші йшли пішки, ляскаючи батогами, перемовляючись та погукуючи. Іноді хтось заспівував пісню так голосно, що озивалася луна.

Всі вони вже обігнали Антека, коли його побачив Вітек і підбіг привітатися й поцілувати руку.

— А ти он як виріс! — ласкаво сказав йому Антек.

— Виріс, правда: ті штани, що мені дали восени, вже до колін!

— Не журись, господиня дасть тобі нові. А що, коровам на вигоні трави вистачає?

— Де там! Уся вигоріла! Якби господиня не давала їм удома сіна, в них молоко зовсім пропало б... Дайте-но мені Пйотрася, я його трохи покатаю на коні!

— Не можна, може не втриматися і впасти!

— Та хіба мало я його катав! Я ж буду його тримати, не бійтеся! Дайте, малому аж кортить на коня сісти!

Він узяв Пйотрася й посадив на стару шкапу, яка чвалала, похнюпивши голову. Хлопчик вчепився рученятами в гриву і, молотячи коня голими п'ятами по боках, радісно погукував.

— Ач, який молодець! Синок ти мій любий! — прошепотів Антек, він звернув у поле і межами пішов до шляху, який тягнувся за клунями.

Сонце щойно зайшло, і небо було золоте, а місцями блідо-зелене. Вітер ущух, колосся важко хилилося до землі, в поле по вечірній росі долинав із села гамір і віддалений спів.

Антек пішов поволі, наче схиляючись під тягарем спогадів — думав про Ягусю, бачив перед собою її блакитні очі й блискучі зуби між пухкими червоними губами, які дихали, здавалося, так близько, що він навіть здригався і зупинявся. Вона стояла перед ним, мов жива, і він протирав очі, гнав її з пам'яті, але вона, мов на злість, ішла поруч, пригорнувшись, як бувало, і так само, як тоді, віяло від неї палкою пристрастю, від якої кров шугала йому в голову.

"А може й добре, що Ганка вигнала її з дому! Мов скабка, сидить вона в мені, мов болюча скабка... Ну, що було, того не повернеш!" — Він зітхнув, дивуючись, чому так боляче стискається серце.

"Ні, не можна! — гостро сказав він собі, випростуючись. — Минулося собаче весілля!"

Він увійшов уже на своє подвір'я — там було людно й гамірно, всі докінчували звичайні вечірні роботи. Юзька доїла біля хліва корів і пискливо виспівувала, а Ганка біля хати місила тісто на галушки.

Антек поговорив з Петреком, коли той напував коней, і зайшов на батькову половину. За ним одразу ж прибігла туди Ганка.

— Треба буде все поприбирати, і перейдемо сюди. Вапно у нас є?

— Є, я на ярмарку купила. Завтра ж покличу Стаха, він побілить. Звісно, тут нам вигідніше буде!

Антек зазирає у всі кутки, про щось міркуючи.

— У полі був? — спитала Ганка несміливо.

— Був. Усе добре, Ганусь, я й сам би краще не розпорядився. Вона густо зашарілася від радості.

— Тільки Петрек оцей — йому свині пасти, а не поле обробляти! Паскудник!

— Хіба я не бачу? Я навіть розпитувала вже про нового наймита.

— Дарма, я його швидко до рук приберу, а як не слухатиметься — вижену під усі чотири вітри!

Ганка хотіла ще щось сказати, але, почувши крик дітей, побігла до них, а Антек вийшов на подвір'я. Він пильно оглядав усе, і обличчя в нього було таке суворе, що хоч він лише коли-не-коли кидав якесь слово, Петрек аж терпнув від страху. А Вітек блукав десь за хлівом, щоб не наvertатися господареві на очі.

Юзька доїла вже третю корову і співала дедалі голосніше:

Стій, Сивулю, не брикай!

Молочка мені давай!

— Горлаєш, наче з тебе шкуру деруть,— нагримав на неї Антек. Юзька замовкла. Але вона була дівчинка горда і вперта і зараз же заспівала знову, тільки вже тихше і наче боязко:

Вже тебе і мати просить

Молочка нам дати досить.

Стій, Сивулю, стій!

— Ти б перестала горлати — хазяїн удома! — суворо сказала їй Ганка, яка принесла пійло для останньої корови.— Хутко, хутко він усіх вас примусить слухатись!

Антек узяв у неї з рук цебро і, підставляючи його корові, сказав із сміхом:

— Горлай, Юзю, горлай! Пацюки з хати швидше повтікають.

— Що схочу, те й робитиму! — зухвало відповіла Юзька, та коли вони відійшли, відразу принишкла і тільки поглядала скося на брата та шморгала носом.

Ганка поралася біля свиней, тягаючи їм важкі цебра з кормом, але Антек пожалів її й сказав:

— Нехай хлопці носять, тобі, я бачу, не під силу. От почекай, візьму тобі наймичку, бо Ягустинка допоможе стільки, як кіт наплаче. Де це вона сьогодні?

— До дітей побігла, хоче з ними миритися. Авжеж, наймичка була б потрібна, та витрати великі! Я й сама, звісно, можу впоратись, але, як хочеш, твоя воля! — Вона мало не цілувала йому руки від надмірної вдячності, але тільки сказала весело:

— А тоді можна було б і гусей більше розвести та ще одного кабанця відгодувати на продаж!

— Господарі ми тепер, то треба робити все як годиться в господарів, як за батька й діда! — помовчавши, сказав Антек.

Після вечері вийшов посидіти біля хати. Стали сходитися знайомі й друзі, віталися, раділи його поверненню. Прийшли Матеуш і Гжеля, Стах Плошка, Клемб із сином, двоюрідний Антеків брат Адам та інші.

— Чекали ми тебе, мов каня дощу,— мовив Гжеля.

— Що вдієш, тримали мене й тримали! Ніяк видертися було від цих вовків.

Всі посідали на призьбі, у темряві, тільки Рох сидів під вікном, у широкій смузі світла, що падала з кімнати в садок.

Вечір був теплий, тихий і зоряний, між деревами поблискували світлячки. Часом плескотів став, наче зітхав, і скрізь біля хат сиділи люди, розкошуючи прохолодою.

Антек став розпитувати про всяку всячину, але Рох перебив його:

— А знаєте, начальство наказало не пізніше як за два тижні скликати збори й затвердити школу.

— Нам що до цього, нехай батьки вирішують! — вихопився був Стах Плошка, але Гжеля Напався на нього:

— Це найлегше — звалювати все на батьків, а самому вилежуватись догори черева! У нас на селі через те таке й діється, що молодим до всього байдуже.

— Нехай віддадуть мені господарство, тоді я буду всім клопотатися.

Спалахнула завзята суперечка, але втрутився Антек:

— Нічого й казати — школа в Ліпцях потрібна! Але не така, яку начальство нам нав'язує. На цю не можна давати ні гроша.

Його підтримав Рох і став підмовляти селян не давати грошей на школу.

— Ви ухвалите платити по злотому, а потім вам по карбованцю накажуть доплатити... Пам'ятаєте, як тоді було, коли будинок для суду будували? Там дехто добре поживився вашими грішми, чимале черево відростив.

— Вже я подбаю, щоб громада грошей не дала! — шепнув Гжеля Рохові, підсівши до нього. А Рох відвів його вбік, передав якісь книжки й листки і тихо, серйозно пояснював йому щось.

Інші поговорили ще про те, про се, але якось мляво. Навіть Матеуш був сьогодні невеселий, говорив мало й уважно придивлявся до Антека.

Збиралися вже розходитись,— адже завтра треба було вдосвіта ставати до роботи — аж тут прибіг коваль. Він щойно повернувся з маєтку і лаяв селян на всі заставки.

— Що це тебе знову вкусило? — визирнувши з вікна, спитала Ганка.

— Соромно казати, які бовдури наші хлопці! Пан з ними, як з людьми, говорить, як з господарями, а вони, мов ті хлопчиська, що гусей пасуть. Вже домовилися з паном, і всі, здавалося, згодні були, а як довелося підписувати — то один чухає голову і бурмоче: "А я знаю...", другий каже: "Я в своїй жінки спитаю", третій починає канючити, щоб йому ще сусідню луку дали. Що з таким людом удієш? Пан так розсердився, що й слухати не хоче про те, щоб миритися. Наказав навіть не пускати ліпецької худоби в ліс пастися, а хто пожене її туди, того штрафувати.

Несподівана звістка стривожила всіх. Лаяли винних, сперечалися між собою дедалі дужче. Нарешті Матеуш сказав сумно:

— А все через те, що люди в нас темні, дурні, мов барани, і нікому їх напоумити.

— Хіба мало Міхал розтлумачував кожному?

— Що Міхал! Він своїй вигоди пантрує і з паном завжди заодно — от люд йому й не вірить. Слухати слухають, а йти за ним не хочуть.

Коваль схопився і став запально доводити, що він дбає тільки про село і ладен навіть своїм поступитися, аби тільки допомогти селянам помиритися з поміщиком.

— Хоч у костьолі присягай — і тоді тобі не повірять! — буркнув Матеуш.

— Ну, то нехай хтось інший спробує, побачимо, чи зуміє! — гукнув коваль.

— Ясна річ, за це має взятися хтось інший.

— Але хто? Може, ксьондз? Або мельник?.. — залунали насмішкуваті голоси.

— Хто? Антек Боруна! А якщо й він не напоумить наших старих, то треба тоді плюнути на всю цю затію.

— Та ви що? Хто мене послухає? — зніяковіло пробурмотів Антек.

— Розуму тобі не позичати, на селі ти тепер перший господар — всі тебе послухають.

— Правда! Правильно! Тільки ти! Підемо за тобою! — загомоніли навколо. Ковалеві, видно, це не сподобалось, він занепокоєно крутився, смикав вуса і глумливо

усміхнувся, коли Антек сказав:

— Ну, гаразд, не святі горщики ліплять, можу і я спробувати. Днями поговоримо про це.

Стали розходитись, але кожен окремо відкликав Антека вбік, умовляв, обіцяв іти за ним, а Клемб сказав йому:

— Над людом завжди хтось повинен верховодити, у кого і розум є, і сила, і чесність.

— І хто, коли потрібно буде, зуміє палицею ребра полічити! — із сміхом підхопив Матеуш.

Незабаром усі розійшлись, і на призьбі біля вікна залишилися тільки коваль і Антек. Рох, стоячи навколішки, молився на ґанку.

Обидва довго сиділи мовчки, заглибившись у свої думки, чути було тільки, як у кімнаті ходить Ганка. Вона витріпала постіль, наділа чисті пошивки, довго, наче перед великим святом, милася, потім розчісувала біля вікна коси і дедалі нетерплячіше позирала на чоловіка й на коваля. Вона наставила вуха, коли коваль почав тихо умовляти Антека не братися за це діло, запевняючи, що селяни його слухатися не будуть, а пан проти нього.

— Неправда! Він за нього поручився в суді! — гукнула Ганка у вікно.

— Якщо ти краще знаєш, тоді давайте говорити про щось інше! — коваль був лихий, як чорт.

Антек устав, сонно потягуючись.

— Одне скажу тобі наостанку: випустили тебе до суду, хіба не так? А ти встряєш у чуже діло, ще не знаючи, що про тебе вирішать.

Ганка крутилася біля вікна й раз у раз поглядала на чоловіка, але він не помічав її. Нарешті вона сказала несміливо і благально:

— Ходім, Антосю, спати час... Ти ж сьогодні дуже втомився...

— Іду, Ганусь, іду.— Він важко підвівся.

Ганка почала швидко роздягатись, шепочучи молитву тремтячими губами.

"А що, коли мене в Сибір зашлють?"— думав Антек, заходячи до хати.

V

— Петреку, принеси-но дров! — гукнула Ганка з порога. Вона була розпатлана і вся в борошні — місила хліб.

В печі вже буяв вогонь. Ганка то розгортала жар, то виробляла хлібини й виносила їх на дощі на ґанок, щоб швидше сходили. Вона поспішала, бо тісто вже вилазило з великої діжі, прикритої периною.

— Юзько, підкинь дров у піч, черінь ще зовсім не нагрівся! Але Юзьки не було в хаті, а Петрек не квапився виконати наказ,— він надворі накладав гній на воза, прибивав вилами і спокійнісінько розмовляв із сліпим жебраком, що сидів під клунею й крутив із соломи перевесла.

Був полудень, і сонце припікало так, що на стінах виступала живиця. Земля пекла ноги, навіть рухатися було важко. Ґедзі з голосним дзижчанням кружляли над возом, а коні шарпалися, аж рвалися посторонки, боронячись від їхніх укусів.

Подвір'я ніби сповите було сонною гнітючою спекою, пронизаною гострим запахом гною. Навіть птахи замовкли в саду, кури лежали під тином, як мертві, а поросята, кувікаючи, порозлягалися в грязюці біля колодязя. Дід раз у раз чхав від різкого смороду.

— На здоров'я, дідусю!

— Еге! Це тобі не ладан! Хоч я й звик, а засвербіло в носі, гірше, ніж від тютюну.

— До чого звикнеш, те тобі й до смаку! Так сказав мій унтер, коли на муштрі вперше набив мені пику.

— Ну, і що, звик ти? Хи-хи-хи!

— Ні, де там! Мені швидко набридла така наука! Запопав я це стерво десь у кутку та так причепурих йому пику, що спухла, наче горщик. Він мене більше не чіпав.

— І довго ти служив?

— Цілих п'ять років. Нічим було відкупитися, от і довелося рушницю носити. Спочатку, поки був дурний, попихав мною, хто тільки хотів, набідувався я... Але потім товариші навчили. Всяко бувало — і вкрадеш, як голодний. А то ще дівка одна — служниця — підгодовувала, бо я обіцяв з нею одружитись. А як дражнили мене, як сміялися з моєї мови та з моєї молитви... Та я кожному ребра полічив — і дали спокій!

— Ач, який богатир!

— Богатир не богатир, а трьох подужаю! — похвастав Петрек з усмішкою.

— І на війні був?

— Як же, з турками воював. Дали ми їм чосу!

— Петреку, де ж дрова? — гукнула знову Ганка.

— А там, де й були! — буркнув Петрек собі під ніс.

— Тебе господиня кличе, — нагадав йому сліпий.

— Ну й нехай кличе. Бачили! Може, ще й посуд мити примусить?

— Глухий ти, чи що? — вибігаючи з хати, зняла крик Ганка. — Піч топити я до вас не наймався! — гукнув Петрек у відповідь. Ганка зарепетувала, як несамовита, але хлопець огризався на кожне слово, а дров так і не приніс. Коли ж вона надто вже допекла йому лайкою, він встромив вила у гній і люто гукнув:

— Я вам не Ягуся, мене криком не виженете!

— Побачиш, що я тобі зроблю! Пам'ятатимеш мене! — погрожувала дійнята до живого Ганка, і від роздратування почала так завзято місити тісто, що в хаті знялася хмара борошна й аж з вікон летіла.

А Ганка все сварила зухвальця, то підкидаючи дров у піч, то вибігаючи, щоб глянути на дітей. Вона втопилась від роботи й спеки: в кімнаті нічим було дихати, в сінях теж було не краще — там топилася піч. До того ж мухи, що пообліплювали стіни, страшенно надокучали їй, і вона мало не з плачем відмахувалася від них гілкою. Вся спітніла, роздратована, вона працювала чимраз повільніше.

Вона місила останній заміс, коли Петрек виїжджав з двору.

— Почекай, дам поїсти!

— Тпрррр! Давайте! У мене вже від голоду в животі бурчить.

— Хіба ти мало їв за обідом?

— Е... Пісна їжа проходить крізь живіт, як крізь сито.

— Пісна, бачили ви його! Я що, м'ясо тобі маю давати? Я сама по кутках ковбасою не запихаюсь. В інших у переднівок і такого немає. Подивись, як живуть халупники!

Вона винесла йому на ґанок глечик кисляку і хлібину.

Петрек жадібно взявся до їжі, але їв не поспішаючи, кидаючи шматочки хліба лелеці, який пришкандибав із саду й стояв біля нього, як пес.

— Кисляк рідкий, сама сироватка,— пробурчав Петрек, трохи вже вгамувавши голод.

— А тобі сметани захотілося? Обійдешся!

Коли він поїв і взяв уже в руки віжки, вона додала ущипливо:

— Наймися до Ягусі, вона тебе салом годуватиме!

— Це вже напевно. Поки вона тут господинею була, ніхто не ходив голодний!

Він шмагнув коней і пішов з двору, підпираючи плечем воза.

Слова його боляче вкололи Ганку, але перш ніж вона встигла відповісти, Петрек був уже за ворітьми.

Ластівки щебетали під стріхою. Зграя голубів, воркочучи, злетіла на ґанок. Ганка зігнала їх і раптом почула з саду рохкання і злякалась, чи не риють свині цибулю, але виявилось, що це сусідська свиня підриває пліт.

— Сунь тільки писок в город, я тобі дам!

Тільки-но вона взялась до роботи, як лелека скочив на ґанок і нишком, поглядаючи на неї то одним, то другим оком, став дзьобати сирі хлібини й великими шматками ковтати тісто.

Ганка з криком кинулась до нього. Він тікав, витягнувши шию й поспіхом ковтаючи, а коли вона вже от-от майже догнала його і замахнулась полінякою, він злетів на клуню і довго стояв там і курликав, чистячи дзьоб об солом'яну стріху.

— Стривай, злодюго, я ще тобі ноги попереламую! — сварилася вона, зарівнюючи подзьобані хлібини.

Примчала Юзька, і Ганка зігнала злість на ній. — Де тебе носить? Вічно гасаєш по селу, мов кіт по стрісі! От скажу Антекові, яка ти роботяща! Вигрібай з печі, швидше!

— Я в Касі Плошкової була. Всі в полі, а їй, бідолашній, навіть води подати нікому.

— А що з нею? Хвора?

— Еге. Мабуть, віспа, бо вона вся червона і вогнем горить.

— От занеси тільки хворобу в хату, я тебе одразу ж у лікарню відвезу!

— Не заражуся, хіба мало я біля хворих сиділа! Хіба забули, як вас доглядала після пологів?

Юзя все цокотіла, відганяючи мух від тіста, й стала вигрібати жар з печі.

— Треба попоїсти людям в поле віднести,— перебила її Ганка.

— Зараз підю. Антекові яєчню засмажити?

— Засмаж. Тільки сала багато не криши.

— І йому сала шкодуєте?

— Чого це шкодую! Але як буде надто жирно, йому може завадити. Дівчинці хотілося іти на поле, вона миттю впоралася з роботою, і не встигла ще Ганка затулити заслонкою піч, взяла три глечики молока, хліба у фартушок і побігла.

— Подивися там, може, полотно висохло, а коли назад бігтимеш, намочи його знову, воно до вечора ще висохне! — гукнула Ганка у вікно, але Юзя була вже за перелазом, і тільки пісенька лунала за нею слідом та в житі мигтіла русява голівка.

На ділянці під лісом халупниці розкидали гній, що його возив Петрек, а Антек заорював.

Глиняста земля, хоч її недавно боронували, вже пересохла й була тверда, скиби репались, наче камені, і коні тягли плуг з такою натугою, що посторонки рвалися.

Антек, що наче приріс до чепіг, орав, забувши про все на світі. Іноді шмагав коней, але частіше поганяв їх тільки прицмокуванням, бо вони зовсім змучилися від важкої роботи і спеки. Твердо і обережно вів він плуг і краяв скибу за скибою, проводячи широкі, прямі борозни. Поле орали під пшеницю.

По борознах походжали ворони, видзьобуючи черв'яків, а гніде лоша, що скубло траву на межі, раз у раз підбігало до матері, добираючись до молока.

— Ач що згадав, сисун! — буркнув Антек, шмагнувши його по ногах. Лоша задерло хвіст і відскочило вбік, а він орав не розгинаючись, часом тільки погукуючи на жінок. Він так втомився, що, коли під'їхав Петрек, люто гукнув на нього:

— Люди чекають, а ти тягнешся, як сміттяр!

— Дорога важка, кінь ледве ноги переставляє.

— А чого ти стільки часу стояв під лісом? Думаєш, я не бачив?

— Можете, якщо хочете, подивитися. Піском, як кіт, за собою не загібаю.

— От язикате стерво! Вйо, стара, вйо!

Але коні були геть зморені, з них шматками падала піна, та і йому, хоч він був у самих полотняних штанах та сорочці, піт заливав очі, руки терпли від напруження. Побачивши Юзьку, він радісно гукнув:

— Саме вчасно прийшла! Ми вже тут ледве дихаємо.

Він доорав смугу до лісу, випряг коней і пустив їх на порослу травною дорогою попід узліссям, а сам приліг у затінку й жадібно став пити молоко просто з горщика. Юзька сиділа поруч і цокотіла, не вгаваючи.

— Відчепися, не потрібні мені твої новини! — пробурчав Антек. Юзька ображено огризнулась і побігла в ліс по ягоди.

Тихо стояв розігрітий, сповнений пахощів, оповитий млою сонячної зливи, ліс. Тільки часом ворушилися зелені зарості, і тоді з хащі віяло пахощами нагрітої живиці, долинали далекі голоси й спів птахів.

Простягшись на траві, Антек курих, неясно, мов крізь туман, бачив він пана, що їхав верхи по полю, і якихось людей з тичками.

Над ним, наче вилиті з міді, височіли сосни-велетні, їхня хистка тінь перебігала по очах, наганяючи дрімоту. Він зовсім уже був задрімав, аж тут на дорозі загуркотів чийсь віз.

"Це органістів наймит на тартак ліс возить",— подумав Антек, піднявши обважнілу голову, і знову впав на траву, та не заснув, бо поруч хтось гукнув: "Слава Йсу!"

Це халупниці одна за одною виходили з лісу з в'язками хмизу на спинах, а позаду всіх пленталась Ягустинка, зігнувшись під тягарем мало не до землі.

— Відпочиньте, у вас очі вже мало на лоба не лізуть!

Вона сіла поряд, спершись в'язкою об дерево й важко дихаючи.

— Не під силу вам така робота! — сказав Антек співчутливо.

— Авжеж, геть з сил вибилася.

— Петреку, раз коло разу клади гній, раз коло разу! — гукнув Антек наймитові.— А чого ж вам ніхто не допоможе?

Ягустинка тільки скривилась і відвела хворі, почервонілі очі.

— Змарніли ви чогось. І не впізнати вас!

— І кремінь під молотом кришиться,— зітхнула Ягустинка, опустивши голову.— Нужда точить людину швидше, ніж іржа залізо.

— Цього року й господарям тяжко у переднівок.

— Хто саму лободу з висівками їсть, тому ви про те, як бідують господарі, не розповідайте!

— Бійтеся бога, чого ж ви мовчали? Заскочте ввечері, знайдеться ще для вас якийсь корець картоплі. У жнива відробите.

Ягустинка заплакала й не могла вимовити навіть слова подяки.

— А може, Ганка для вас ще щось знайде,— додав Антек ласкаво.

— Якби не Ганка, ми б давно поздохали,— зашепотіла Ягустинка крізь сльози.— Звісно, відроблю, коли тільки скажете, спасибі вам! Що я? Старе сміття, до голоду мені не звикати... А от як малюки мої рідні запищать: "Бабулю, їсти!"— і нічим їм голодні роти заткнути, то, кажу вам, я б руки собі відрубала або вівтар пограбувала та до корчмаря віднесла б, аби тільки їх нагодувати!

— То ви знову з дітьми живете?

— Таж я їхня мати... Як покинути їх у такій біді? Цього літа на них всяке лихо валиться. Корова здохла, картопля погнила, навіть на садіння довелося купувати... А тоді ще й вітер клуню завалив, а невістка після останніх пологів тяжко хворіє, і господарство залишене напризволяще.

— Ще б пак, коли Войтек ваш тільки й винюхує, де горілкою пахне, та до корчми квапиться.

— Випивав він часом з горя, тільки з горя, а відколи одержав у лісі роботу, він до Янкеля й не зазирає,— це вам кожен скаже! — із запалом заступилась за сина Ягустинка.— Біднякові кожну чарочку лічать! Надто вже господь бог розходився!.. І чого так нападатися на одного дурного хлопа! За що? Що він поганого зробив? — бурмотіла вона, запитливо підіймаючи до неба грізні докірливі

— А ви самі хіба мало їх проклинали? — сказав Антек суворо.

— Стане господь бог слухати дурне пащекування! Та якби й став...— у голосі її забриніла тривога.— Адже коли матір навіть і проклинає дітей, в серці вона їм зла не

бажає, ні! Чого зопалу не скажеш!

— А що, Войтек віддав уже луку в оренду?

— Мельник поклав був за неї цілу тисячу злотих, та я заборонила здавати. Що тому вовчиську потрапить у пазури, сам чорт у нього не видере! Може, ще хто інший трапиться, у кого гроші є...

— Лука добра, не менш як два укуси на рік! Ех, якби в мене були зайві гроші! — зітхнув Антек, облизуючись, мов кіт на молоко.

— Її ще Мацей хотів купити, бо вона якраз поряд з Ягусиним полем.

Антек здригнувся, почувши це ім'я, й лише за кілька хвилин запитав, ніби знехотя, блукаючи поглядом по далеких полях:

— А що там у Домінікової чути?

Але Ягустинка бачила його наскрізь. Усміх пробіг по її зів'ялих губах, очі заіскрилися, і, присунувшись ближче, вона з жалем сказала:

— А що? Пекло, та й годі! В хаті, мов після похорону, аж серце мліє від туги. Нізвідки ні допомоги, ні розради. Вони очі виплакали, чекаючи, поки бог зглянеться над ними. А вже найбільше Ягуся...

І мов пряжу стала розмотувати, розповідаючи про Ягусю, про її нещастя, смутки й самотність. Говорила гаряче, підлещуючись до Антека і силкуючись бодай щось випитати в нього, але він уперто мовчав: його раптом охопила нестерпна туга.

На щастя, повернулася Юзька з повним фартухом чорниць, насипала йому ягід у шапку і, зібравши горщики, чимдуж побігла додому.

А Ягустинка, не дочекавшись від Антека й слова, стала підводитись, стогнучи.

— Почекайте! Петреку, підвези її! — коротко кинув Антек і знову взявся за плуг. Деякий час він терпляче краяв тверду, наче запечену, землю, хилився, як віл у ярмі, весь поринувши в роботу, але туги згнітити не міг. День здавався йому надто довгим, він частенько позирав на сонце і нетерплячим поглядом міряв поле — залишалося ще зорати чималий шмат. І він дедалі більше злостився та, невідомо чому, шмагав коней і гостро погукував на жінок, щоб вони швидше рухались. Щось його так мучило, що не сила вже було стерпіти, а в голові снувалися думки, від яких очі застеляло туманом і плуг чимраз частіше вислизав з рук, зачіпаючи за камені, а під лісом так глибоко угризся під якийсь корінь, що відірвався леміш.

Орати далі було ніяк. Антек поставив плуг на полозки і, запрягши коня, поїхав додому взяти новий плуг.

В хаті нікого не було, все валялося розкидане, запорошене борошном, а Ганка лаялася з кимось у садку.

— Нечупара! Пащекувати — на це в неї є час! — буркнув Антек, виходячи надвір. Там він ще більше розлютився, бо виявилось, що й другий плуг, який він витяг з-під повітки, теж нікуди не годиться. Довго він марудився біля нього та з чимраз більшим роздратуванням дослухався до сварки. Розлючена Ганка гукала:

— Заплати за шкоду, тоді випущу твою свиню, а ні — в суді подам! Заплати за полотно, яке вона навесні подерла, коли білилось на лузі, за пориту картоплю! У мене

свідки є! Ач яка хитра, буде свиней на моїм городі випасати! Брешеш! Свого не подарую! А іншим разом і твоїй свині й тобі ноги попереламую!

Ганка верещала, мов несамовита, сусідка теж не мовчала: вони лаялися скільки сили, вимахуючи одна на одну через тин кулаками.

— Ганко! — гукнув Антек, підіймаючи плуг на спину. Вона прибігла, збуджена, настовбурчена, мов квочка.

— Чого ти верещиш на все село?

— Свое захищаю! Хіба маю дозволити, щоб чужі свині на моєму городі рилися? Стільки шкоди роблять, а мені що — мовчати? Не дочекаються вони цього! — репетувала Ганка, але він гостро перебив її:

— Одягнися! Ходиш, мов якесь опудало.

— Ще чого! Стану я на роботу чепуритися, наче до костюлу. Він глянув на неї з огидою, — справді мала такий вигляд, наче її щойно витягли з-під ліжка, — і, здвигнувши плечима, пішов до кузні лагодити плуга.

Коваль працював: вже здалека лунали дзвінки й дужі удари молота, а в кузні гудів вогонь і було гаряче, наче в пеклі. Коли Антек увійшов, Міхал зі своїм помічником кував товсті залізні штаби. Піт заливав його закурене обличчя, але він кував без утоми з якимсь завзяттям.

— Для кого це такі міцні осі?

— Площі для воза. Він возитиме ліс на тартак. Антек присів на порозі й став крутити цигарку.

Молоти били без упину: раз-два, раз-два; червоне залізо м'якшало під їхніми ударами, ставало, мов тісто, і вони гнули його, як хотіли. Кузня аж двигтіла від гуркоту.

— А ти не хочеш возити? — спитав Міхал, стримивши залізяку у вогонь і надимаючи міхи.

— Та хіба мельник допустить? Він, кажуть, возитиме разом з органістом... і з євреями теж запанібрата.

— Коні в тебе є, наймит однаково байдикує... а платять добре! — спокушав його коваль.

— Звісно, гроші придалися б у жнива, але мельника просити не буду!

— А ти б з купцями поговорив...

— Та я ж їх не знаю... От якби ти за мене поклопотався!

— Якщо просиш, поговорю, ще сьогодні побіжу до них. Антек швидко відступив за поріг, бо знову загриміли молоти і вогненным дощем сипнули іскри.

— Я зараз прийду, подивлюся тільки, яке дерево возять.

На тартаку кипіла робота. Пилки з глухим дзижчанням розтинали довгі колоди, вирувала, падаючи з коліс у річку, вода, і, клеочучи, мчала в тісних берегах. З возів звалювали важкі, тільки-но пообтісувані сосни — аж земля гула, і шестеро чоловіків обтісували стовбури, а інші складали готові дошки.

Усім керував Матеуш, який устигав скрізь. Він вправно порядкував і пильно стежив за роботою.

Обидва дружньо привіталися.

— А де ж Бартек? — спитав Антек, шукаючи очима серед робітників.

— Надокучили йому Ліпці. Пішов світ за очі.

— І чого це декого носить по світу?.. А роботи в тебе, я бачу, надовго вистачить,— стільки дерева.

— Так, вистачить на рік, а може й більше. Якщо пан з хлопами домовиться, то половину лісу вирубає і продасть.

— А знаєш, на Підліссі сьогодні знову землю розміряли!

— Бо з паном щодня хтось окремо домовляється! Йолопи, не схотіли нас послухати і всією громадою з ним торгуватися — він тоді б дав більше. А тепер все тихцем, поодинці, аби тільки інших випередити.

— Дехто з людей, наче той віслюк: якщо хочеш, щоб уперед ішов, тягни його за хвіст! Тепер пан у кожного хоч трохи та вирве, бо домовляються кожен сам по собі.

— А ти свою землю одержав?

— Ні, ще не минув строк після батькової смерті, ділитися не можна. Але я собі вже нагледів поле.

На тому березі річки, поміж вільхами, майнуло чиєсь обличчя, і Антекові здалося, що то Ягуся. Розмовляючи з Матеушем, він дедалі схвилюваніше вдивлявся у прибережні зарості.

— Спека яка... Треба піти скупатися,— сказав він нарешті і рушив униз берегом, наче шукаючи зручного місця, але, тільки-но його вкрили дерева, кинувся бігцем.

Так, це була вона, ішла з сапою на капустяне поле.

— Ягусю! — покликав Антек, порівнявшись з нею.

Вона швидко озирнулась, упізнавши голос, і, побачивши його серед очерету, зупинилась, не знаючи, що робити, злякана і безпорадна.

— Не впізнала? — палким шепотом мовив Антек і хотів був перейти до неї на той берег, але річка в цьому місці була глибока, хоч завширшки якихось кілька кроків.

— Як же не впізнати? — вона полохливо зиркала на капустяне поле, де червоніли спідниці жінок.

— Де це ти ховаєшся, що тебе ніяк побачити?

— Де? Вигнала мене твоя з хати, то живу в матері.

— От про це я й хотів би поговорити з тобою. Виходь, Ягно, ввечері за цвинтар, скажу тобі щось. Приходь! — просив Антек.

— Еге! Щоб побачив хто! Ні, досить з мене й того, що було заперечила вона твердо. Але він так благав, так упрохував, що вона полагіднішала, їй стало шкода його.

— Та що ж ти мені скажеш нового? Навіщо мене кличеш?

— Невже я тобі зовсім чужий став, Ягусь?

— Не чужий, та й не свій! Не в голові мені зараз такі речі...!

— Тільки приходь, не пошкодуєш! Боїшся за цвинтар, то приходь за ксьондзів сад. На те місце... пам'ятаєш, Ягусь?

Ягна навіть відвернулась — так спалахнуло її обличчя.

— Не згадуй, соромно!..— Вона геть знітилась.

— Приходь, Ягусь, я хоч і до півночі чекатиму.

— Чекай...— Вона раптом повернулась до нього спиною і побігла в поле.

Антек жадібно дивився їй услід, і така жага спалахнула в ньому, таким вогнем збурилась кров, що він ладен був бігти й оволодіти нею на очах у всіх... Ледве опанував себе.

"Ні, це мене від спеки так розібрало!"— подумав Антек, швидко роздягаючись, щоб скупатися в річці.

Трохи прохолодившись, він став міркувати:

"Людина безсила! Її, як вітер кострицю, бозна-куди занести може!"

Йому стало соромно, він озирнувся навкруги, чи не бачив його хто з Ягною, і став згадувати все, що йому про неї розповідали.

"Ось яка ти, ягідко, ось яка!"— думав він із зневагою і ніби з жахом, але одразу ж зупинився під якимсь деревом, заплющивши очі, бо перед ним, як жива, стояла Ягна в усій своїй чарівній вроді.

— Іншої такої в усьому світі немає! — зойкнув він, і йому страшенно захотілося ще раз побачити її, ще раз обняти, пригорнути до грудей і пити щастя з цих червоних уст, упитися тим солодким медом на смерть...

— Востаннє, Ягусю! Тільки один-єдиний раз іще! — благав він пошепки, наче вона була поруч. Довго потім протирав він очі й оглядався навколо, поки прийшов до тями.

Пішов знову до кузні. Міхал був сам і вже узявся лагодити його плуг.

— А витримає твій віз таку вагу? — спитав він.

— Аби було що класти!

— Якщо я обіцяв, то так і буде!

Антек почав писати на дверях крейдою та обчислювати.

— Я ще до жнив зароблю триста злотих! — мовив він радісно.

— Якраз вистачило б на твою справу в суді! — недбало кинув коваль.

Антек одразу ж насупився, очі в нього похмуро блиснули.

— Та мені ще справа! Як згадаю, все з рук падає, і навіть жити не хочеться.

— Воно й не диво... Одного я зрозуміти не можу: чому ти ніякого порятунку не шукаєш?

— Що ж я можу зробити?

— А зробити щось треба! Невже під ніж іти, мов теля до різника?

— Головою муру не проб'єш! — Антек сумно зітхнув.

Міхал завзято кував, а Антека обсіли тривожні, болючі думки. Він навіть змінювався на обличчі, часом схоплювався з місця і безпорадно оглядався на всі боки. А коваль дав йому вдосталь намучитись, нишком стежачи за ним хитрими очима, і нарешті сказав тихо:

— От Казимеж з Модліци зумів урятуватися...

— Це той, що втік до Америки?

— Той самий. Розумний, шельма, пронюхав, що на нього чекає...

— Та хіба довели, що він убив стражника?

— Він не чекав, поки доведуть! Хіба він дурний, щоб у тюрмі гнити.

— Йому легко було втекти — нежонатий!

— Кому рятуватися треба, той ні на що не зважає. Я тебе не умовлятиму, щоб ти не подумав, наче маю в цьому свій розрахунок. Я тільки пояснюю тобі, як робили інші. А ти роби як знаєш. От повернувся ж на свята з тюрми Войтек Гайда. Десять років — ще не все життя, можна витримати.

— Десять років! Господи! — простогнав Антек, хапаючись за голову.

— Так, саме стільки він відбув на каторзі. Чималий час!

— Я ладен все стерпіти, тільки не тюрму. Господи, тільки кілька місяців просидів, а мало не збожеволів!

— А за якихось три тижні був би ти вже за морем — от нехай Янкель скаже.

— Так далеко їхати... Все покинути, залишити дім, дітей... землю, село, і в таку далеч... назавжди! — з жахом белькотів Антек.

— Стільки людей поїхало туди з власної волі, і нікому на думку не спадає повертатися в тутешній рай.

— Мені навіть подумати про це страшно!

— А ти подивися на Войтека та послухай, що він розповідає про каторгу, тобі ще страшніше стане. Чоловікові несповна сорок років, а він увесь посивів, згорбився, кров'ю кашляє і ледве ноги волочить. От-от богові душу віддасть... Але що там говорити — у тебе свій розум є, сам розміркуєш.

Коваль вчасно замовк, розуміючи, що посіяв тривогу в Антековому серці, а решту зробить час. Він уже заздалегідь радів наслідкам і, полагодивши плуг, сказав весело:

— Ну, тепер побіжу до купців, а ти рихтуй на завтра воза — возитимеш ліс. Не суши голови тим судом! Що буде, те буде, а буде те, що бог дасть! Увечері зайду до тебе.

Але Антекові не так легко було забути цю розмову. Він проковтнув дружні поради коваля, мов риба гачок з приманкою, і тепер цей гачок розривав йому нутроші, не давав дихати. Тягар болючих думок наліг на нього, він ледве ступав, ніби його спутали.

— Десять років! Десять років, — бурмотів він, ціпеніючи від жаху. Смеркало, люди поверталися з поля, на подвір'ї знялася метушня.

Вітек пригнав череду, і жінки готувалися доїти, поралися біля худоби, в селі чути було вечірній гомін і верещання дітей, що купалися в ставку.

Антек викотив воза за клуню, щоб оглянути й приготувати на ранок, але після розмови з ковалем йому нічого не хотілося робити, і він гукнув Петрекові, що напував біля криниці коней:

— Нашмаруй воза та подивись, щоб був справний, від завтра возитимеш дерево на тартак.

Петрек сердито вилаявся — йому не до смаку була така робота.

— Заткни пельку й роби, що тобі наказують! Ганусь, дай коням три мірки вівса, а ти, Петреку, принеси їм конюшини з поля, нехай підгодуються.

Ганка спробувала його розпитати, але він буркнув у відповідь щось незрозуміле і,

покрутившись на подвір'ї, пішов до Матеуша, з яким вони тепер були великі приятелі.

Матеуш щойно повернувся з роботи і, сидючи на призьбі, їв кисляк, щоб трохи прохолодитися.

Звідкілясь, здається з саду, долинав тихий, жалібний плач.

— Це хто там реве?

— Настуся. Ніяк не втямлю, що з ними робити. Оклик був, весілля призначене на неділю, а Домінікова вчора переказала солтисом, що господарство все на неї записане, і вона Шимекові не дасть смужки землі і в хату його не пустить. І зробить так неодмінно — знаю я те собаче поріддя!

— А Шимек що на це?

— Шимек? Як сів уранці в саду, так і досі сидить, мов пень, і навіть Настусі ні слова не відповідає. Я вже боюся, щоб не збожеволів.

— Шимеку! — гукнув він у сад.— Іди-но сюди! Боруна прийшов, може, він щонебудь порадить.

Шимек з'явився за хвилину і сів на призьбі, ні з ким не вітаючись. І Він за цей час схуд, висох, мов осикова дошка. Але очі його горіли, і на змарнілім обличчі був вираз твердої рішучості.

— Ну, що ж ти надумав? — лагідно спитав Матеуш.

— А те, що візьму сокиру й зарубаю її, як собаку.

— Ну, ці дурниці залиш для корчми!

— Богом клянусь, уб'ю! А що ж мені робити, що? Землю батькову вона мені не віддає, з хати жене і грішми мою частку сплатити не хоче. Що ж мені робити? Де я, сирота, подінусь, де? Щоб рідна мати так сина кривдила! — простогнав Шимек, витираючи рукавом сльози, але відразу ж схопився і гукнув:— Не відступлюся від свого, грім тебе побий! У тюрмі згнию, а їй не подарую!

Його заспокоїли, та він сидів похмурий і такий лихий, що навіть не відповідав на плаксивий шепіт Настусі. Матеуш і Антек стали радитися, як би йому допомогти, але нічого не могли надумати — хіба Домінікову приборкаєш? Нарешті Настуся відвела брата вбік і стала щось йому говорити.

— Диви-но! Жінка, а як мудро розмірковувала! — радісно скрикнув Матеуш, повертаючись на місце.— Вона каже, що треба купити в пана на Підліссі моргів шість землі на виплат. Що, добре надумала? А матері можна дулю показати, нехай казиться...

— Звісно, порада добра, не гірша всякої іншої, а тільки гроші де?

— У Настки є тисяча злотих, на завдаток вистачить.

— Ну, а де ж хата, худоба, реманент, зерно для посіву?

— Де? А ось тут! Тут! — несподівано гукнув Шимек, схопившись і простягаючи вперед стиснуті кулаки.

— Гм... Сказати легко, та чи подужаєш? — недовіжливо буркнув Антек.

— Дайте тільки землю, тоді побачите! — сказав Шимек твердо.

— Ну, тоді нічого й міркувати. Іди до пана й купуй.

— Почекай, Антеку, треба з думками зібратись.

— Побачите, як я дам собі раду! — швидко заговорив Шимек.— Хто в матері орав? Хто сів? Хто жав? Тільки я! Погано, чи що, поля обробляв? Хіба я нероба якийсь? Нехай усе село скаже, нехай мати посвідчить! Дайте тільки землю, допоможіть, брати рідні, а я за це до самої смерті вам вдячний буду. Допоможіть тільки, люди добрі! Підтримайте! — казав він, то сміючись, то плачучи, наче сп'янілий від радісної надії.

Коли він трохи заспокоївся, всі гуртом почали обмірковувати цей задум.

— Тільки б пан згодився дати на виплат,— зітхнула Настка.

— Ми з Матеушем поручимося за Шимека, тоді, думаю, дасть. Настуся була так зворушена Антековою добрiстю, що мало не кинулась цілувати йому руки.

— Я сам чимало горя зазнав, тож розумію, як воно іншим! — промовив Антек тихо й підвівся, збираючись іти. Вже зовсім стемніло, тільки небо ще ясніло та на заході догоряла вечiрня заграва.

Антек постояв біля ставу, вагаючись, куди йти,— і за хвилину рушив додому.

Але йшов він поволі, наче з примусу, й весь час зупинявся поговорити із знайомими. На вулиці було повно людей, бігали діти. З-за тинів дзвеніли пісні, деś гел'готіли злякані гуси, біля млина верещали, купаючись, хлоп'ята, на тому березі ставу лаялись якісь жінки, деś пронизливо вищала сопілка.

Хоч Антек і не поспішав, і залюбки зупинявся дорогою, кінець кінцем він опинився біля своєї хати. Крізь відчинені вікна з хати падало світло, на призьбі плакала дитина, а надворі лунав верескливий Ганчин голос і час від часу чути було, як сердито огризалася Юзька.

Антек знову зупинився, вагаючись, а коли Лапа радісно заскавчав і став кидатись йому на груди, він з несподіваним роздратуванням штурхнув його ногою і повернув назад. Дійшов до стежки, що вела до плебанії, прошмигнув повз будинок органіста так тихо, що навіть собаки його не почули, і вийшов за ксьондзів сад, на широку межу між ксьондзовими та Клембовими полями.

Його вкрила густа тінь рясно порослих тут дерев.

Місячний серп уже повис на потемнілому небі, і зорі мерехтіли чимраз яскравіше. Наставав вечiр, росяний, дуже теплий, справжній літній вечiр. В житі підпадьомкали перепілки, на далеких луках кричав, наче в бочку, бугай, а над полями стояла запашна тиша.

Ягуся все не йшла. Неподалік від Антека межею походжав у білій сутані, з непокритою головою ксьондз. Він поринув у молитву й наче не помічав, що його коні, які паслися на голім, витоптанім перелозі, перейшли за межу й жадібно скубуть Клембову густу, як ліс, конюшину, що була вже вкрита цвітом.

Ксьондз походжав, бурмотів молитви, позирав на зорі і, час від часу зупиняючись, насторожено дослухався: як тільки з села долинав який-небудь рух, він поспіхом повертав назад і удавано сердито гукав на коней:

— Куди поліз, Сивко? У Клембову конюшину, га? Бачили ви їх, негідників! Сподобалося чуже? А батогом по ногах не хочете? Ну, кажу, батогом?! — суворо гримав він.

Але коні так смачно хрупали конюшину, що в ксьондза не вистачало духу гнати їх з чужого поля. Він тільки озирався навкруги і стиха бурмотів:

— Ну, вже підживіться трохи, підживіться... Я за це помолюся за Клемба або чимось іншим відплачу йому за шкоду. Ач негідники, як уминають свіжу конюшину!

І знову ходив туди й сюди, бурмотів молитви та вартував, і гадки не маючи, що Антек дивиться на нього, слухає та щодалі схвильованіше чекає на Ягусю.

Минуло чимало часу, і Антекові несподівано спало на думку підійти до ксьондза і порадитися з ним про свої справи.

"Людина він учена, то, може, швидше щось надумає",— міркував він відходячи в темряві за клуню. Обминувши її, він вже сміливо вийшов на межу і голосно відкашлявся.

Ксьондз, почувши, що хтось іде, закричав на коней:

— Ах ви, шкідники паскудні! Ні на хвилину з очей спускати не можна — зараз у чуже поле залізуть, як свині! Сюди, Каштан! — і, підібравши сутану, побіг виганяти коней.

— Борина, ти? Ну, як справи? — гукнув він, упізнавши Антека.

— А я шукаю вас, ваша велебність, до плебанії заходив...

— От вийшов помолитися й водночас коней доглянути, бо Валек побіг у маєток. Такі вони в мене норовисті, так у шкоду лізуть, що хай бог боронить! Дивись, як у Клемба рясно конюшина зійшла! Це з мого насіння... А в мене вимерзла вся, лише ромен та осот ростуть! — жалібно зітхаючи, говорив ксьондз.

Він сів на камінь.

— Ну, сідай, поговоримо. Гарна година! Десь тижнів за три задзвенять коси!

Антек сів поруч і став, не поспішаючи, розповідати, навіщо прийшов. Ксьондз слухав його уважно, нюхав тютюн, дзвінко чхав і раз у раз погукував на коней:

— А куди? Осліп хіба, не бачиш, що чуже? Ах ти, паскудник! Антек розповідав щось незв'язно, заникувався і плував.

— Бачу, в тебе щось на серці. Признайся щиро — полегшає! Кому ж і вилити душу, як не ксьондзові!

Він погладив Антека по голові, почаствував тютюном. Той, набравшись сміливості, розповів йому про свої побоювання.

Ксьондз довго міркував над його словами, зітхав і нарешті сказав:

— Я б на тебе за лісника тільки покуту наклав: ти батька захищав, а лісник був негідник і лютеранин,— невелика шкода! Але суд тебе не виправдає. Відсидиш найменше чотири роки. Що тут порадити? Боже мій, і в Америці люди живуть, і з тюрми додому повертаються. Але й одне погане, і друге теж не краще.

Він то наполягав, щоб Антек тікав уже завтра, то радив залишитись і відбути покарання, а кінець кінцем сказав:

— Найпевніше — це покластися на бога й сподіватися його милосердя.

— А мене тим часом закують у кайдани та й поженуть у Сибір.

— З Сибіру багато повертається, я сам знаю не одного...

— А що я після стількох років застану вдома? Хіба жінка сама впорається з господарством? Все пропаде! — безпорадно бурмотів Антек.

— Від широкого серця радий би тобі допомогти, та що я можу... Ось постривай, відправлю святу месо, щоб господь зглянувся над тобою. Зажени-но мені коней до стайні, пізно вже. Чуєш, пізно, кажу, спати час!

Анте́к був такий заклопотаний, що, тільки пішовши від ксьондза, згадав про Ягусю й побіг на умовлене місце. Вона чекала його, причаївшись за клунею.

— Чекаю, чекаю, а тебе нема.

Голос у неї наче трохи охрип від роси.

— Хіба ж я міг одразу піти від ксьондза.— Він хотів її обняти, але вона його відштовхнула.

— Облиш! Не ніжності мені зараз у голові, не милування.

— Я тебе зовсім не впізнаю! — сказав прикро вражений Антек.

— Яка була, така і є!

— Ні, ти не схожа на себе.— Він присунувся ближче.

— Стільки часу ти про мене навіть не згадав, а тепер дивишся.

— Вже більше й думати не можна, ніж я про тебе думав, та не міг же я втекти до тебе!

— А я з живим трупом залишилась та з бідой! — Ягна здригнулася, наче від холоду.

— І ні разу тобі на думку не спало відвідати мене — щось інше було у тебе в голові!

— А ти чекав мене, Антосу? Правда, чекав? — прошепотіла вона недовірливо.

— Ще й як чекав! Мов дурень, цілими днями стовбичив біля ґрат, очі видивляв, щодня чекав тебе.— Він навіть затремтів.

— Господи! А тоді ти мене так вилаяв, отам, за сінником! Та й раніше такий бував сердитий! А коли тебе забирали, ти й не глянув на мене, слівця мені не сказав! Добре пам'ятаю — для всіх ти знайшов лагідне слово, навіть для пса, тільки не для мене! Я вже думала, що збожеволію!

— Я тоді не мав серця на тебе, Ягусь, ні! Але часом так горить душа від муки, що весь світ, здається, знищив би...

Обоє змовкли, стоячи поряд. Місяць світив їм просто в обличчя. Вони важко дихали, охоплені лютим болем спогадів, в очах стигли сльози невимовної туги, гіркого жалю.

— Не так ти мене вітала колись! — сумно сказав Антек. Ягна раптом розплакалась, голосно й жалібно, мов дитина.

— Як же мені тебе вітати? Як? Мало ти кривдив мене? Зганьбив знеславив,— люди цькують мене, як собаку...

— Я тебе знеславив? То це через мене? — Антек раптом скипів.

— Ти! Через тебе вигнала мене з дому ця нечупара, це свинське помело! Через тебе я стала посміховиськом для всього села...

— А про війта забула? А про інших? — грізно мовив Антек.

— Все через тебе! Все! — шепотіла Ягна болісно.— Навіщо ти мене присилював?

Адже в тебе є жінка! Дурна я була, а ти мене так обплутав, що я світу божого за тобою не бачила! І навіщо ж ти потім покинув мене саму, людям на посміх?

Тут уже й Антек, охоплений гіркотою, засичав крізь стиснуті зуби:

— То це я тобі звелів стати моєю мачухою? Я тебе присилював тягатися з усякими, хто тільки хотів?

— А навіщо ти мені не заборонив? Якби любив, то не давав би мені волі, не покинув би саму, зумів би вберегти від лиха, як роблять інші! — скаржилась Ягна з глибоким, болючим жалем, який остаточно обеззброїв Антека. Злість його раптом зникла, серце затремтіло від ніжності.

— Тихо, Ягусь, тихо, маленька! — шепотів він.

— Я така нещасна, всі мене кривдять, та й ти теж проти мене, як усі! І ти, і ти! — схлипувала вона, припавши головою до стіни.

Він посадив її біля себе і, пригорнувши, став гладити по волоссю, витирати заплакане обличчя, цілувати тремтячі губи й повні сліз очі, ці кохані очі, такі сумні зараз. Він пестив її, голубив, заспокоював, як умів, і вона плакала чимраз тихіше, довірливо пригорнувшись до нього, припавши головою до його грудей, мов до грудей матері, на яких так солодко виплакувати всі смутки й болі.

Але кров уже шугнула Антекові в голову від тепла, яким віяло від неї. Він чимраз палкіше цілував її, чимраз дужче пригортав до себе.

Ягна спочатку не відчувала, до чого йдеться та що з нею діється. Тільки коли вона відчула себе вже зовсім у його владі, коли він став душити її шаленими поцілунками, вона стала вириватися й просити злякано, мало не плачучи:

— Пустити мене, Антеку! Пустити, бога ради! Я закричу!

Та хіба могла вона боротися з ним? Він стискав її так, що подих перехоплювало... Її обсипало жаром і тремтінням.

— В останній раз дозволи! В останній! — благав Антек, задихаючись.

Світ закружляв перед нею, вона наче впала в якусь прірву, а він узяв її, як раніше, в могутньому пориві кохання, і вона віддавалась йому теж, як бувало, в солодкій знеможі, на щастя без міри, на саму смерть...

Як колись! Ісусе! Як колись!

Ніч стояла вся в зорях, місяць був уже на середині неба. Заснули в бездонній тиші поля, світ не дихав, поринувши в непам'ять, у п'янке забуття.

І вони вже нічого не тямили, все зникло у вогні кохання, вічно спраглого й вічно невситимого. Як висохле дерево, вінчаючись із блискавкою, спалахує полум'ям, і вони гинуть разом, а грім співає їм пісню загибелі, так Антека і Ягну спалював якийсь ненаситний вогонь.

Ожило в них давнє кохання, і вони злилися в одне, спалахнувши буйним, веселим полум'ям на одну мить забуття, на єдину хвилину останнього щастя.

Та коли вони знову сіли поруч, щось затьмарило їм душі, і вони вже поглядали одне на одного тривожно, нишком і швидко, з почуттям сорому і каяття відводили очі.

Даремно Антек шукав її уст, які раніше так жадали поцілунків,— Ягуся неприязно

відверталась.

Даремно шепотів він їй найніжніші слова, ласкаві прізвиська — вона не відповідала, нерухомо вдивляючись у місяць. І Антек злостився й холонув, охоплений жалем і незрозумілою тугою.

Вони вже не знаходили про що говорити, нудились, і кожне з нетерпінням чекало, щоб інший устав і пішов геть.

В Ягусиному серці все наче вигоріло й розсипалося попелом.

Вона раптом сказала з прихованою злістю:

— Знову мене присилював, як розбійник!

— Та хіба ти не моя, Ягусь, не моя? — він хотів обняти її, але вона з силою відштовхнула його.

— Не твоя і нічия, розумієш? Нічия! — вона знову розплакалась, але Антек більше не втішав і не обіймав її. Помовчавши, він спитав серйозно:

— Ягусь, ти пішла б зі мною на чужину?

— Куди ж це? — Вона підвела на нього заплакані очі.

— А хоч би в Америку! Поїдеш зі мною, Ягусь?

— А що ж ти з жінкою зробиш?

Він схопився, наче його шмагнули батоном.

— Правду питаю. Отрути їй підсиплеш, чи що?

Антек схопив її, пригорнув і, осипаючи жагучими цілунками її обличчя, став просити, умовляти, щоб вона поїхала з ним у далекі краї, де вони залишаться назавжди. Він довго говорив їй про свої задуми, надії, бо схопився раптом за думку втекти з нею, як п'яний хапається за тин, і, як п'яний, швидко говорив щось, охоплений гарячковим збудженням. Ягна вислухала все до кінця і сказала глумливо:

— Присилював ти мене до гріха, то думаєш, що я вже зовсім здуріла і повірю твоїм брехням?

Він клявся їй, що це не брехні, а щира правда, але вона не хотіла навіть слухати і, вирвавшись з його обіймів, сказала ущипливо:

— І не подумаю з тобою їхати. Навіщо? Хіба мені погано самій? — Вона накинула хустку на голову й пильно подивилася навколо. — Пізно, вже треба бігти!

— Куди ти поспішаєш? Ніхто ж тепер удома за тобою не стежить.

— Але тобі вже час... Там Ганка вже перину провітрює й зітхає... Розлючений її словами, Антек просичав:

— Я ж тобі не згадую, хто там тебе у корчмі дожидає.

— А щоб ти знав — не один буде мене дожидати, хоч би й до ранку, щоб ти знав! Надто вже ти високо несешся! Хіба ти один на світі! — сказала Ягна з глузливым посміхом.

— Та біжи, хоч і до Янкеля! — прохрипів Антек.

Але Ягна не йшла. Вони стояли поряд, важко дихаючи й вороже дивлячись одне на одного, і ніби шукали слів, які ранили б найбільчіше.

— Ти кликав мене, хотів щось сказати, то кажи, бо я вже до тебе не вийду!

— Не турбуйся, не покличу...

— Та хоч би й на колінах просив — не вийду!

— Звісно, часу не вистачить — до стількох доводиться тобі щоночі виходити!

— Щоб ти здох, як собака! Вона побігла полем навпростець.

Антек не кинувся її доганяти, навіть не покликав і тільки дивився, як вона тінню летіла по полю. Коли вона зникла в садках, він протер очі, наче щойно прокинувся, і гірко зітхнув.

— Геть здурів! Господи, куди жінка може завести чоловіка! Вертався додому, а його пік сором. Він не міг подарувати собі того, що сталося, суворо картав себе й мучився.

Постіль йому постелили в саду, бо в хаті через задуху й мух спати було неможливо.

Але він не міг заснути. Лежав, втопивши очі в далеке мигтіння зірок, дослухаючись до тихої ходи ночі, і все думав про Ягусю.

— Ні з нею, ні без неї! От, лиха година! — вилаявся він тихо. Сумно зітхав, повертався з боку на бік і, скидаючи перину, охолоджував ноги в росяній траві, та сон не йшов і думки про Ягусю не залишали його ні на мить.

В хаті заплакала дитина, і почулося бурмотіння Ганки. Антек підняв голову, але за хвилину все стихло — і знову охопили його ті ж самі думки. Вони проймали його наскрізь, наче запашний весняний подув, хвилювали душу солодкими спогадами. Але він уже не віддавався їм у неволю, ні, він тверезо зважував усе і кінець кінцем урочисто, мов на сповіді, сказав самому собі:

"Цьому треба покласти край! Сором і гріх! Що люди знову скажуть? Я ж батько дітям, господар. Цьому треба покласти край!"

Він так вирішив, але розлучатися з Ягусею було страх як шкода, невимовно шкода!

"Тільки раз дай собі волю, — і так зі злом заприятелюєш, що й смерть не розділить!" — гірко міркував він.

Розвиднялося, небо запиналося сірим саваном, а Антек усе ще не міг заснути. Нарешті білий день зазирнув йому в очі, і Ганка прибігла будити його. Обличчя в Антека було похмуре, але сьогодні він на диво ласкаво повівся з жінкою і, коли вона розповіла, чого вчора пізно ввечері приходив коваль, провів рукою по її розпатланих косах.

— Ну, коли вже так пощастило, і я возитиму дерево, куплю тобі щось на ярмарку.

Ганка зраділа й стала просити, щоб він купив засклену шафу для посуду, таку, як в органіста.

— А тоді ти скажеш, щоб я купив тобі канапу, таку, як у панів у маєтку! — засміявся Антек, проте обіцяв купити все, що вона просила, і став поспіхом одягатися — робота чекала. Треба було стромляти шию в ярмо, нести тягар щоденної праці.

Він ще раз поговорив з ковалем і одразу ж після сніданку вирудив Петрака возити гній, а сам поїхав парою коней до лісу.

В лісі на порубі кипіла робота. Безліч людей обтісували дерева, зрубані ще взимку. Удари сокир і вищання пилок здалека нагадували невпинне стукотіння дятлів. У високій траві паслася ліпечька худоба й диміли вогнища.

Антек згадав, що діялося тут недавно, і тільки головою похитав, побачивши, як дружно працюють разом ліпецькі селяни й ріпецькі шляхтичі.

— Лихо напоумило їх! І потрібно було все це, га? — сказав він Ягустинчиному синові Войтеку, який обрубував гілки з сосон.

— А хто ж у цьому був винен, як не пан та багаті господарі! — похмуро буркнув Войтек, не полишаючи роботи.

— А найбільше, мабуть, злоба та дурне під'юджування.

Він зупинився на тому місці, де вбив лісника, і злість так здушила йому горло, що він аж вилаявся вголос:

— Стерво, через нього все моє лихо! Якби міг, я б йому ще додав! Плюнув і взявся до роботи.

Відтоді Антек цілими днями возив дерево на тартак, працював несамовито, наче хотів замордувати себе до смерті, а проте не міг вгамувати думок про Ягусю і про свою злощасну справу в суді.

Якось Матеуш розказав йому, що Шимек купив землю на Підліссі,— пан згодився дати на виплат та ще обіцяв дати соломи й дранки. Весілля відклали, поки Шимек не заведе хоч сяке-таке господарство.

Та що було тепер Антекові до чужих турбот — мало хіба в нього було своїх? До того ж коваль мало не щодня всіляко страхав його судом і обережно, дуже хитро, натякав, що коли буде негайно потрібно, дехто може позичити йому гроші.

Антек уже сто разів ладен був кинути все й тікати, але варт було йому глянути на село, подумати, що він покине все це назавжди, і його поймав жах. Він згоден був на тюрму, на все, що завгодно, аби тільки не це. Проте і про тюрму думав з розпачем.

Від цієї внутрішньої гризоти він змарнів, став похмурий, з усіма поводився суворо й прискіпливо. Ганка просто божеволіла, марно намагаючись вивідати, що з ним. Спочатку вона запідозрила, що він знову злигався з Ягусею, але очі в неї були пильні, та й Ягустинка, яку вона підгодовувала, стежила за цією парою, й інші підтверджували, що Антек і Ягуся уникають одне одного й ніколи не зустрічаються, отож щодо цього Ганка могла бути спокійна.

Та хоч як вона догоджала чоловікові — і годувала смачно і вчасно, і стежила за чистотою й порядком у хаті, та й у господарстві все йшло так, що краще й бути не може,— Антек був завжди дразливий, похмурий, сварився за кожну дрібницю, і вона ніколи не чула від нього доброго слова.

Найважче почувала себе Ганка тоді, коли він ходив мовчазний, похмурий, мов осіння ніч, і не гнівався, не сварився, а тільки гірко зітхав і йшов на цілий вечір до корчми пити з друзями.

Спитати в нього вона на зважувалась, а Рох присягався, що теж нічого не знає,— старий приходив до них тепер тільки ночувати, а цілими днями блукав по навколишніх селах із своїми книжками і вчив людей молитися серцю Ісусовому,— цю службу божу начальство забороняло правити в костьолах.

Якось увечері вони вечеряли не на ганку, а в хаті, бо після заходу знявся вітер.

Раптом на березі загавкала ціла зграя собак. Рох поклав ложку й уважно прислухався.

— Хтось чужий на селі! Треба подивитися.

Він вийшов, але одразу ж повернувся блідий і швидко сказав:

— На дорозі шаблі бряжчать. Якщо питатимуть — я пішов до села. Вискочив у сад і зник.

Антек пополотнів, як смерть, і схопився з-за стола. Собаки заливалися гавкотом уже на подвір'ї, на ґанку загупали важкі кроки.

— Може, це за мною?— стривожено пробурмотів Антек. Всі помертвіли, побачивши на порозі стражників.

Антек не міг з місця зрушитися і тільки поглядав на відчинені вікна й двері. На щастя, Ганка не розгубилась і спокійно, підсунувши лаву, запросила стражників до столу.

Вони чемно привіталися і одразу напросились на вечерю. Ганка пішла смажити їм яєчню.

— Куди це ви так пізно? — спитав нарешті Антек.

— У службовій справі, і дуже важливій,— відповів урядник, обводячи очима всіх присутніх.

— Певно, злодіїв шукаєте? — провадив Антек далі уже сміливіше й виніс із комори пляшку горілки.

— І злодіїв, і в іншій справі. Випий з нами, господарю!

Він випив. Стражники накинулися на яєчню, тільки ложки стукотіли.

Всі сиділи тихо, мов злякані трусики. Стражники вишкребли миску дочиста, випили ще, і урядник, обтерши вуса, поважно мовив:

— І давно тебе з тюрми випустили, га? Антек здригнувся.

— Наче ви, пане уряднику, не знаєте?

— А де ж Рох? — несподівано спитав урядник.

— Який Рох? — Антек миттю зрозумів, що не він їм потрібний, і заспокоївся.

— Кажуть, у вас живе якийсь Рох?

— Пан урядник, мабуть, питають про того дідка, що ходить по селу? Справді, його ж Рохом звуть.

Урядник зробив нетерплячий рух і сказав грізно:

— Ти зі мною не жартуй, нам відомо, що він у вас живе!

— А так, він не раз жив у нас, але і в інших теж. Старцює, то де доведеться, там і заночує. Сьогодні в хаті, завтра в хліву, а часом і просто під тином. А навіщо пан урядник про нього питають?

— Так, просто цікавлюсь.

— Хороша людина, води не скаламутить,— втрутилася Ганка.

— Знаємо, хто він такий, знаємо! — багатозначно кинув урядник. Він всіляко намагався випитати в них що-небудь, і тютюном навіть частував, але всі казали одне і те ж. Так нічого й не рознюхавши, урядник підвівся з лави:

— А я кажу, що він живе у вас!

— Може, я в кишеню його заховав? — огризнувся Антек.

— Я тут у службовій справі, це розуміти треба, Борино! — грізно наступав на нього урядник, але одразу ж полагіднішав, одержавши на дорогу півтора десятка яєць і чималу грудку свіжого масла.

Вітек ходив за стражниками назирці і потім розповідав, що вони й до солтиса зайшли, і навіть пробували зазирнути в освітлені вікна інших хат, але собаки так гавкали, що ніяк було щось вистежити, і вони пішли ні з чим.

Ця подія так приголомшила Антека, що, залишившись на самоті з дружиною, він признався їй у тому, що його мучило.

Ганка слухала з тремтячим серцем, не проминувши жодного слова, і тільки наостанку, коли Антек сказав, що їм нічого іншого не залишається, як продати все й тікати звідси, хоч би й до Америки, вона стала перед ним бліда, мов крейда.

— Не поїду й дітей занапастити не дам! А якщо присилуєш, візьму сокиру, дітей зарубаю, а сама — хоч у колодязь! Правду тобі кажу, бог мені свідок! Запам'ятай це собі! — кричала вона, впавши на коліна перед образом, наче присягаючись у храмі божому.

— Цить! То я так тільки сказав.

Вона полегшено зітхнула і мовила вже спокійніше, стримуючи сльози:

— Відбудеш строк і повернешся! Не бійся, з господарством я упораюсь... Ти ще мене не знаєш... Ні смужки землі не пропаде, з рук не випущу. Господь допоможе, то й це знесу.— Вона тихо заплакала.

Антек довго міркував і нарешті сказав:

— Хай буде, що бог дасть! Почекаємо суду.

Так нічого й не вийшло з хитрих ковалевих підступів.

VI

— Лягай, нарешті, й не заважай спати! — сердито гримнув Матеуш, повертаючись на другий бік.

Шимек приліг на хвилинку, та тільки-но Матеуш знову захропів, він став тихенько вибиратися з засіка; йому здалося, що в клуню, де вони спали, вже пробивається тьмянний світанок.

Навпомацки зібрав він свій інструмент, приготований ще напередодні, і так поспішав, що в нього раз у раз з гуркотом падало щось з рук, і Матеуш крізь сон лаявся.

Надворі було ще темно, але зорі вже зблідли, небо на сході ледь помітно проясніло, і, б'ючи крилами, хрипко кричали перші півні.

Шимек навантажив на тачку все своє добро і, тихенько скрадаючись попід хатою, вийшов до ставка.

Село спало, мов убите, не гавкнув навіть жоден собака, і в тиші, чути було тільки лопотіння води, що просочувалась крізь млинові опусты.

На затінених садами вулицях було ще зовсім темно, лише де-не-де біліла стіна хати та в мороці ледь яснів віддзеркаленням зірок став.

Підходячи до матеріної хати, Шимек ступав повільніше й насторожено прислухався,— за тином наче хтось ходив: чути було безупинне глухе бурмотіння.

— Хто там? — почувся раптом материн голос. Шимек завмер, не дихаючи, не сміючи поворухнутися. Стара, не дочекавшись відповіді, знову стала ходити туди-сюди.

Шимек бачив її: мов тінь, посувалася вона під деревами, намацуючи дорогу ціпком і півголосом бурмочучи молитву.

"Товчеться уночі, як Марко по пеклу,— подумав Шимек, з жалем зітхнув і тихенько, боязко прослизнув мимо.— А таки гризе її сумління за те, що мене скривдила. Гризе!" — подумки ще раз мовив він з глибоким задоволенням, виходячи на широку, вибоїсту дорогу за млином. Тут він помчав, наче його щось гнало, не звертаючи уваги на ями й каміння.

Зупинився він аж біля хреста, на роздоріжжі, де одна з доріг вела до Підлісся. Було ще надто темно, щоб братися до роботи, і він присів під розп'яттям трохи перепочити й почекати ранку.

— Де поле, де ліс — не побачиш! Саме злодійська година,— бурмотів він, блукаючи поглядом навколо. Земля ще потопала в тьмяній імлі, але на небі дедалі яскравіше розгорялися золотисті смуги світання.

Щоб згаяти час, Шимек почав проказувати молитву, але щоразу, як тільки він торкався рукою заросеної землі, слова молитви вилітали в нього з голови, і він з насолодою думав про те, що от іде працювати на своїй землі, на своєму господарстві.

"Тепер ти моя, не випущу тебе!" — думав він гордо й радісно. Наче закоханий, у нестямі вдивлявся він палаючими очима в тьмяні сутінки попід лісом, де вже чекали на нього куплені в пана шість моргів.

— Догляну вас, сироти мої дорогі, і вже не залишу, поки живий! — бурмотів Шимек, застібаючи на грудях кожух, бо його проймало холодом. Спершися спиною на хрест, він дивився в прояснілу далечінь, але несподівано його зморив сон, і він захропів.

Вже, мов широко розлиті води, сіріли поля, а сиве від роси жито хвилювало і хльоскало Шимека колоссям, коли він прокинувся і схопився на ноги.

— Білий день, час до роботи! — прошепотів, розминаючи кістки, і вклякнув перед розп'яттям, щоб помолитися. Сьогодні він не бурмотів молитву нашвидку, аби тільки відбутися та позітхати, б'ючи себе в груди. Ні, сьогодні він від щирого серця просив бога допомогти йому, і сльози текли в нього по обличчю.

— Допоможи, господи милосердний! — благав він, обіймаючи Христові ноги та вдивляючись у змучене обличчя на розп'ятті.— Рідна мати мене скривдила, на тебе тільки уповаю, господи! Бо ж тепер я останній бідняк і беруся за тяжку роботу! Грішний я, що й казати, але ти мені допоможи, то я віднесу в костьол гроші на обідню або й на дві! Свічок накуплю, а як розживуся, навіть і балдахін справлю! — просив він, припадаючи губами до хреста. Потім на колінах проповз навколо, покірно поцілував землю і встав, зміцнілий і сповнений снаги.

Він відчував такий приплив сили й бадьорості, що, схопившись за важку тачку, став пхати її, мов пір'ячко, з викликом поглядаючи на Ліпці, які лежали внизу, ще оповиті

сутінками, з яких підносилися тільки вежі костьолу, поблискуючи у ранковому промінні золоченим хрестом.

— Побачите! Ого! Побачите! — весело погукував Шимек, ступаючи на свою землю. Вона лежала попід лісом, з одного боку прилягаючи до ліпечьких полів. Але, боже милий, що то була за земля! Клаптик дикого поля, весь у ямах, що залишилися тут після цегельні, у купинах та горах каміння, порослих терном. Коров'як, дикий ромен, кінський щавель буйно порозросталися на пагорках, і тільки де-не-де стирчала крива сосонка, купи вільх та кущі ялівцю, а в балочках і ямах, мов ліс, буяли осока й очерет. Словом, земля була така, що пес би над нею заплакав, і навіть сам пан відраджував Шимека її купувати, але хлопець затявся:

— В самий раз для мене. Я і з такою упораюсь! Відраджував його й Матеуш, з жахом поглядаючи на цей дикий пустир, де тільки собаки з фільварку справляли свої весілля, але Шимек сказав уперто й рішуче:

— Не відступлюся! Всяка земля добра, коли рук до неї докласти! І купив її, бо пан продав дешево — по шістдесят карбованців за морг, та ще й обіцяв дати дерева й іншого матеріалу для хати.

— Еге, чого б то я з нею не впорався! — вигукнув Шимек, обводячи свою ділянку жадібним поглядом, і, покинувши тачку, став обходити межі, позначені встромленими в землю гілками.

Ходив поволі, і від великої радості серце било в груди, наче молотком. Він подумки відзначив, що спершу робити, з чого почати, бо ж мав працювати для себе, для Настусі, для майбутнього роду Пачесів, і вже лаштувався, щоб напружити всі сили, накинутися на роботу, як голодний вовк, котрий допався до живого м'яса.

Обійшовши все поле, він став вибирати місце для хати.

"Отут буде найкраще: і село навпроти, і ліс під боком, легше буде з дровами й затишніше взимку".— міркував він і, позначивши каменями місце для чотирьох рогів, скинув кожуха, перехрестився, і, поплювавши в долоні, почав корчувати пні й вирівнювати землю.

День підводився весь золотий, з села долинали мукання корів, що їх гнали на пасовисько, рипіли колодязні журавлі, люди йшли на роботу, й на дорогах торохтіли вози. До Шимека долинали різні голоси, разом з вітерцем, який пустував на нивах. Все було, як щодня. Але Шимек нічого не бачив, не помічав, захоплений працею. Часом він випростував втомлену спину, переводив подих, протирав залиті потом очі і знову припадав до землі, мов ненаситна п'явка, і, своїм звичаєм, розмовляв з усім, що потрапляло йому під руку, наче з чимось живим.

Вивертаючи з землі величезний камінь, він приказував:

— Ну, належався ти тут, відпочив, а тепер маєш мою хату підперти. А вирубуючи терновий кущ, казав, посміхаючись:

— Не впирайся, дурню! Думає, що я його не подужаю! Еге, залишу тебе, щоб ти тут людям штани шматував...

Замшілим каменям сказав:

— І вас зрушу з місця, тісно тут! Вимощу вами подвір'я біля хліва, як у Борин.
Перепочиваючи, він закоханим поглядом обіймав свою землю і палко шепотів:
— Моя ти, моя! Ніхто тебе в мене не вирве!

І, жаліючи цю бідну, зарослу бур'яном і занехаяну неродючу землю, казав їй ласкаво, наче дитині:

— Зажди трошки, сирітко, оброблю тебе, підживлю, зорю й родитимеш, як інші. Не бійся, догоджу тобі!

Сонце встало над полем і світило йому просто в очі.

— Хвалити бога! — мовив він, мружачись. — Знову, видно, спека буде й посуха, ач яке ти червоне сьогодні!

Незабаром у костьолі задзвенів найменший дзвін, над ліпечькими хатами поволі здіймалися голубі стовпчики диму.

— Добре було б попоїсти зараз, господарю, га? — Він тугіше затягнув пасок. — Та не принесе вже тобі матуся горщик у поле, не принесе!

Він сумно зітхнув.

На полях Підлісся зароїлися люди. Вони, так само, як і Шимек, виходили працювати на щойно придбаній у пана землі. Шимек побачив Стаха Плошку, який орав парою дужих коней.

"Господи, коли ж ти мені хоч одну конячку пошлеш!" — подумав він.

Юзеф Вахнік возив камінь на фундамент для нової хати, Клемб з синами обкопував свою ділянку канавою, а Гжеля, вїттів брат, біля самої дороги на перехресті довго щось вимірював тичкою.

"Місце якраз для корчми", — зауважив Шимек.

Гжеля, позначивши виміряне місце кілками, підійшов до Шимека привітатися.

— Ого! Працюєш ти, бачу, за десятьох! — дивився на нього з подивом Гжеля.

— Доводиться! Що в мене є? Одні штани та пара рук! — буркнув той, не кидаючи роботи. Гжеля надавав йому всяких порад і повернувся на свою ділянку, а після нього підходили й інші, хто — підбадьорити добрим словом, хто — просто викурити цигарку й погомоніти. Шимек відповідав їм чимраз нетерплячіше й кінець кінцем гостро гримнув на Причека:

— Робив би своє діло та й іншим би не заважав! Свято собі влаштували, бісові діти!

І йому вже не заважали.

Сонце здіймалося дедалі вище — було вже над костьолом і котилося нестримно, заливаючи світ сліпучим сяйвом і жаром. Вітер ущух, і ніщо не заважало спеці вкутувати землю хисткою заслоною, у якій хліба купалися, наче у клеkotливому окропі.

— Ну, мене не швидко проженеш! — сказав Шимек, звертаючись до сонця, і, побачивши Настусю, яка несла йому сніданок, пішов назустріч.

Він жадібно їв, а Настуся сумно позирала на поле.

— Та хіба на таких каменях і болоті щось уродить?

— Все вродить, от побачиш, і пшениця в тебе буде на пироги.

— Поки сонце зійде, роса очі виїсть!

— Не виїсть, Настусю! Земля у нас є, тепер перечекати легше. Адже цілих шість моргів! — потішав її Шимек, похапцем вишкрібаючи горщик.

— Що ж, землю гризти будемо? А зимувати де?

— Це вже мій клопіт, ти не журись! Я все обміркував і все влаштую.— Він відсунув порожні горнятка, потягнувся, розминаючи кістки, і повів Настусю дивитися ділянку.

— Ось тут стоятиме хата,— пояснював він весело.

— Стоятиме! З болота її зліпиш, як ластівки!

— Ні, з дерева, з гілок, глини й піску — з чого трапиться, аби тільки нам у ній продержатись хоч якийсь там рік, поки на ноги міцніше зіпнемося.

— Гарний маєток ти, я бачу, надумав будувати! — невдоволено пробурчала Настка.

— Краще жити в халупі, аніж у чужій хаті.

— Казала Плошкова, щоб ми в неї зимували. Сама від щирого серця запропонувала нам кімнату.

— Від щирого серця, як же! Це вона хоче матері на злість зробити. Адже вони гризуться, як собаки. Товстуха чортова, не потрібна мені її добрість! Не бійся, Настусю, таку хату тобі збудую, що і вікно буде, і піч, і все, що треба. Богом клянусь, що через три тижні хата буде готова! Руки до кісток зітру, а хата буде!

— Та як же ти її сам поставиш?

— Матеуш обіцяв допомогти.

— А може, й мати твоя хоча б чимось нам допоможе? — несміливо спитала Настуся.

— Здохну, а в неї не проситиму! — гукнув Шимек, але, побачивши, що Настка ще більше засмутилась, і сам похмурнів і, коли вони посідали в житі, став жалібно виправдовуватись:

— Та як же це можна, Настусю? Вона ж мене вигнала і тебе лає.

— Боже ти мій, хоч би корівку дала, бо в нас, наче в останніх жебраків, нічого немає, аж страх подумати!

— Буде й корова, Настусь, буде! Я вже одну нагледів.

— Ні хати, ні худоби, нічого! — заплакала Настка, тулячись до нього. Шимек витирав їй очі, гладив по голові, але і йому стало так важко, що він мало не розплакався. Він скочив на ноги, схопив лопату і з удаваним гнівом гримнув на Настку:

— Бійся бога, дівко! Скільки роботи, а ти все скиглиш! Настуся підвелася, дуже заклопотана й пригнічена.

— Якщо не повмираємо з голоду, то вовки нас з'їдять на цьому пустирі!

Тут уже Шимек розсердився по-справжньому і, беручись до роботи, суворо сказав:

— Якщо будеш ревти та молоти всякі дурниці, залишайся краще у себе вдома.

Настка пригорнулась до нього, намагаючись його задобрити, але він відштовхнув її:

— От знайшла час на пестоці!

Та хоч він іще сердився на неї за бабські розмови, та не встояв проти ласки, і Настуся пішла заспокоєна й навіть весела.

— Господи, і жінка теж людина, а кажеш їй по-людському — не розуміє! Одне знає — ревти та скиглити! Адже з неба ніщо не впаде, як своїми руками не попрацюєш! А

вони, мов діти малі: то сміх, то плач, то злоба, то докори! — бурмотів Шимек, беручись до роботи, й одразу ж забув про все на світі.

Так працював він день у День, приходив удосвіта, повертався додому пізно ввечері і часто цілий день не озивався ні до кого й словом. Їсти йому приносила Терезка або ще. хтось, бо Настуся відробляла борг ксьондзу на його картопляному полі.

Спочатку до нього ще дехто заглядав, але він так неохоче підтримував розмову, що люди перестали приходити, тільки здалека дивувалися його невтомній праці.

— Ач упертий який! Хто б сподівався? — буркнув якимсь Клемб.

— Не диво — Домінікової породи! — відгукнувся хтось із сміхом. А Гжеля, який з перших днів уважно спостерігав за Шимеком, промовив:

— Працює він, як віл, це прада... А все-таки важко йому самому, треба б трохи допомогти!

— Звісно, один не здужає. Треба, треба допомогти, він цього вартий,— згоджувались чоловіки, та ніхто не квапився перший запропонувати Шимекові допомогу: чекали, поки він сам попросить.

А Шимек не просив,— йому це й на думку не спадало,— і дуже здивувався, коли одного разу побачив, що до його ділянки під'їжджає віз.

На возі сидів Єнджик і вже здалека весело гукав братові:

— Ну, показуй, де орати! Це я! Шимек не хотів вірити власним очам.

— І як це ти зважився? Ох і відлупцює ж вона тебе, бідолаху, ох і відлупцює ж!

— Ну й нехай! Поб'є — то вже назовсім до тебе втечу.

— Це ти сам надумав мені помагати?

— Сам! Я давно хотів, але боявся, стежила вона за мною, та й Ягуся відраджувала,— розповідав Єнджик, беручись до роботи. Вони орали вдвох цілий день, і, повертаючись додому, Єнджик обіцяв приїхати ще й завтра.

І справді, приїхав, ледве зійшло сонце. Шимек одразу побачив синці в нього на обличчі, але тільки надвечір спитав:

— Що, дуже тобі попало?

— Е... сліпа вона, то не легко їй мене намацати, а сам я в пазури їй не полізу,— відповів Єнджик похмуро.

— Це Ягна тебе видала?

— Ні, Ягуся нас видавати не стане.

— Поки їй що-небудь у голову не стрельне! Хто їх розбере, цих жінок! — важко зітхнув Шимек і заборонив братові приїжджати.

— Я вже сам якимсь упораюсь, а ти мені допоможеш потім, коли сіятиму.

І Шимек знову залишився сам, працював, мов кінь, запряжений у коловорот, не звертаючи уваги ні на втому, ні на спеку. А тим часом дні настали такі гарячі, такі задущливі, що земля репалась, пересихали струмки, пожухла трава, а хліба стояли ледь живі у цьому пеклі. Безлюдно й тихо було на полях, бо ніяк було працювати — живий вогонь лився з неба, а сонце ятрило очі. Тьмяно-біле небо нависало, мов розпечена плахта, не повівав і найменший вітерець, не ворухились дерева, мовчали птахи, ніде не

чути було людського голосу, а невблаганне сонце щодня мандрувало із сходу на захід, сіючи на землю вогонь і посуху.

А Шимек виходив на роботу щодня, незважаючи на спеку, і навіть ночував у полі, щоб не марнувати часу. Матеуш пробував угамувати його запал, але Шимек відповідав коротко:

— У неділю відпочину.

І от, якоїсь суботи ввечері прийшов він до хати, але такий зморений, що заснув за столом, другого дня спав майже до вечора, а прокинувшись, зліз з печі, причепурився по-святковому і сів біля повної миски. Жінки упали коло нього, мов коло поважної особи, часто підсипаючи йому страви і стежачи за найменшим його рухом. А він, наївшись досхочу, розпустив пояс, потягнувся й весело гукнув:

— Спасибі, стара! А тепер ходімо трохи погуляємо.

І пішов з Настусею до корчми, а за ними — й Матеуш з Терезкою.

Корчмар кланявся тепер Шимекові в пояс, горілку подавав, не чекаючи, поки накажуть, називав господарем, з чого Шимек дуже пишався. Добре підпивши, він ліз до найперших господарів і встрявав у розмови, вставляючи скрізь своє слово.

У корчмі було людно, грала музика, але ніхто ще не танцював — тільки пили та розмовляли, нарікаючи на переднівок, на спеку.

Прийшли навіть Борини й коваль із жінкою, але ці пішли за перегородку і, мабуть, добре частувалися, — корчмар раз у раз носив їм туди горілку й пиво.

— Антек сьогодні задивляється на свою жінку, мов ворона на кістку, і нікого іншого не помічає! — нарікав Амброжій, який марно зазірав за перегородку, звідки долинав принадний дзенькіт чарок.

— Бо йому свій дерев'яний черевик дорожчий, ніж чоботи, які на всяку ногу лізуть, — сказала Ягустинка з усміхом.

— Зате у таких чоботях ніг не намуляєш! — відгукнувся хтось, і в корчмі вибухнув дружний регіт, бо всі зрозуміли, що йдеться про Ягусю.

Не сміявся тільки Шимек. Обнявши брата за шию, він цілував його і говорив уже зовсім п'яним голосом:

— Ти повинен мене слухатись, міркуй, хто з тобою говорить!

— Та знаю, знаю... Тільки матуся мені наказали... — жалібно бурмотів Єнджик.

— Що матуся! Мене треба слухатись — я господар!

Музики заграли, залунала пісня, заклацали закаблуки, задвигтіла підлога й закружляли пари.

Шимек обняв Настусю, розстебнув каптан, зсунув шапку набакир і пішов у танець. Він найголосніше від усіх вигукував "да-дана", найдужче бив підборами в підлогу й кружляв буйно, весело, мов потік, повний весняної сили.

Пройшовши в танці кілька разів, Шимек дав себе вивести з корчми.

Вже майже протверезившись, сидів він з жінками на призьбі, біля хати. Припленталась і Ягустинка, і вони розмовляли до пізньої ночі. Шимек збирався іти до себе на ділянку, але все чогось барився, горнувся до Настки й так зітхав, що її матір

зрештою сказала:

— Залишайся ночувати в клуні, куди тобі поночі йти!

— Я йому на возі постелю,— мовила Настуся.

— А ти пусти його до себе під перину, Настусю,— озвалася раптом Ягустинка.

— Ще чого! І що тільки вам у голову лізе! — буркнула, засоромившись, Настка.

— Таж він майже твій чоловік. Якщо й трохи раніше, ніж ксьондз вас звінчає, то це не гріх. Хлопець працює, як віл, треба ж його винагородити.

— Свята правда! Настусь, Настусь! — Шимек, як вовк, кинувся за дівчиною, спіймав її десь у саду і, не випускаючи з обіймів, став цілувати й просити: — Невже ти мене проженеш, Настусь? Проженеш, кохана, в таку пізню годину?

Матір знайшла якусь роботу в сінях, а Ягустинка, виходячи, сказала:

— Не супереч йому, Настусю! На світі мало щастя, то коли вже воно трапилося вам, мов сліпій курці зерно, не випускайте його!

Вона розминулася на подвір'ї з Матеушем, який, побачивши у вікно Шимека, гукнув йому:

— На твоєму місці я давно уже б так зробив. І, посвистуючи, пішов на село шукати розваг.

Удосвіта Шимек, як завжди, пішов на роботу і працював не знаючи втоми, а коли Настка принесла йому снідати, він жадібніше тягнувся до її червоних вуст, ніж до миски.

— Обдури лишень, окропом обілля! — погрожувала вона, не зводячи з нього очей.

— Моя ти тепер, Настусь... Сама мені віддалась, і вже я тебе не випущу! — жагуче шепотів Шимек і, зазираючи їй у вічі, додав тихше: — Гляди, перший має бути хлопчик.

— Безсоромнику! Бач, які дурниці у нього в голові! — Вся спалахнувши, вона відштовхнула його і втекла, бо неподалік з'явився пан Яцек. З люлькою у зубах і, як завжди, із скрипкою під пахвою, він підійшов до Шимека, привітався й став розпитувати про роботу. Шимек вихвалявся своїми успіхами і враз зацікавився, витріщивши очі, бо пан Яцек відклав скрипку, скинув куртку й почав місити глину.

Шимек аж лопату з рук упустив і рота роззявив.

— Чого це ти так дивуєшся, га?

— Як же! Невже це пан Яцек працюватиме зі мною?

— Працюватиму. Допоможу тобі хату збудувати. Думаєш, не зумію? Ось побачиш!

І з цього дня вони працювали вдвох. Правда, сили в старого було небагато і до селянської роботи він не звик, але робив усе до ладу і був такий винахідливий, що робота пішла значно швидше і вправніше. Шимек, звісно, слухався його в усьому і тільки час від часу бурмотів собі під ніс:

— Господи боже мій... Такого ніколи ще в світі не бувало, щоб пан...

Пан Яцек тільки усміхався. Він розповідав Шимекові про всяку всячину й говорив такі дивовижні речі, що Шимек мало в ноги йому не кланявся, хоч і не зважувався висловити все, що думав. Ввечері він побіг переказати все Настці.

— От казали — придуркуватий, а він не дурніший, ніж сам ксьондз.

— Дехто говорить розумно, а робить дурниці. Якби він був при своєму розумі, хіба став би тобі допомагати або Верончиних корів пасти?

— Правда, цього ніяк не зрозуміти.

— З головою в нього щось не гаразд — от і все.

— Зате кращої від нього людини не знайти в світі!

Шимек був безмежно вдячний пану Яцеку, та, хоч вони працювали разом, їли з одного горщика й спали під одним кожухом, все одно не міг заприятелювати з ним попростому, як із кимось іншим.

"Що не кажи, панська порода!"

Він думав про пана Яцека з глибокою повагою і вдячністю, бо з його допомогою хата підводилася, мов на дріжджах. А коли ще й Матеуш прийшов допомагати, і Адам Клемб привіз з лісу все, що було потрібно, хата вийшла така гарна, що її навіть з Ліпців було видно. Матеуш працював у Шимека майже цілий тиждень та ще й інших підганяв, а в суботу опівдні, коли хата була готова, він заткнув за комин зелену гілку й побіг до своєї роботи.

Шимек ще білив стіни й вимітав стружки й сміття, а пан Яцек одягнувся, взяв скрипку під пахву і сказав з усміхом:

— Ну, гніздечко готове, саджай тепер квочку.

— Завтра після вечірні весілля,— сказав Шимек і став йому дякувати.

— А я недурно працював! От як мене з села виженуть, прийду до тебе жити.

Він закурив люльку й поплентався в ліс.

А Шимек, хоча робота була скінчена, все тинявся навколо хати й дивився на неї страх який радий.

— Моя! Ну, звісно, моя! — казав він і, наче не вірячи власним очам, торкався стіни, обходив навколо, зазірав у вікно, з насолодою вдихаючи кислуватий запах вапна й вогкої глини... Тільки смерком пішов він у село готуватися до завтрашнього дня.

На селі вже всі знали про весілля, і одна з сусідок сказала про це Домініковій, але стара вдала, ніби не розуміє, про що йдеться.

На другий день, у неділю, Ягуся з самого ранку раз у раз потай тікала з хати й городами бігла до Настусі, носячи їй з дому величезні клунки, а стара, хоч і добре чула, що діється, не суперечила, але ходила по хаті мовчазна й така похмура, що Єнджик тільки після обідні зважився до неї підступитися,

— То я вже піду, мамо! — сказав він пошепки, з обережності тримаючись віддалік.

— Ти б краще коні вигнав на конюшину!

— Та сьогодні ж Шимекове весілля, хіба не знаєте...

— Хвалити бога, що не твоє! — вона глузливо посміхнулась.— От напийся тільки, побачиш, що я з тобою зроблю! — пригрозила вона сердито і, коли хлопець став одягатися, попленталась кудись на село.

— А от нап'юсь, на злість вам, нап'юсь,— бурмотів Єнджик, поспішаючи до Матеушевої хати.

Пішли в костьол, але тихо, без співів, без гомону й музики. Вінчання було бідне,

лише при двох свічках, і Настуся гірко плакала, а Шимек чомусь хмурився і гордо, з викликом, дивився на всіх та обводив очима порожній костюл.

Лише коли вони виходили, органіст заграв таку веселу мелодію, що ноги самі затанцювали й веселіше стало на серці.

Ягуся одразу ж після вінчання пішла до матері, але протягом дня кілька разів забігала подивитися, як гуляють на весіллі. Матеуш грав на флейті, Петрек на скрипці, і всі танцювали у тісній хаті, а дехто навіть біля хати, поміж столами, за якими сиділи гості. Пили, їли й розмовляли тихо, бо серед білого дня тверезим горлати було якось ніяково.

А Шимек усе ходив слідом за своєю молодогою і, затягнувши її в куток, цілував так жагуче, що з нього вже глузували. Амброжій похмуро промовляв:

— Радій сьогодні, чоловіче, бо завтра заплющиш очі,— і блукав очима по столу, додивляючись повної чарки.

Ні в кого не було охоти до великої гульні, і багато гостей, закусивши і з чемності посидівши трохи, стали збиратися додому, тільки-но зайшло сонце. Один Матеуш розгулявся: грав, приспівував, тягнув дівчат танцювати, частував горілкою, а коли з'являлася Ягуся, не відходив від неї, зазірав їй у вічі і щось палко нашіптував, не звертаючи уваги на Терезку, що блискучими від сліз очима невідступно стежила за ним.

Ягуся не сторонилась його, слухала терпляче, але цілком байдуже і все поглядала, чи не йдуть Антек з дружиною, бо не хотіла з ними зустрітися. Вони, на щастя, не прийшли. Та й нікого з багатих господарів не було на весіллі, хоча запрошення всі прийняли і, як годилось за звичаєм, прислали подарунки. Коли хтось згадав про це, Ягустинка гукнула:

— Наготували б усяких страв та поставили б барильце горілки, то й палицею не розігнав би найперших господарів, вони не люблять дурно черевом трусити та сухими язиками молоти.

Вона була вже напідпитку і, побачивши Ясека Незграбу, який жалібно зітхав у кутку, шморгав носом й отетеріло дивився на Настусю, для сміху штовхнула його до неї:

— Потанцюй з нею та, якщо вже мати заборонила тобі женитися, попроси гарненько; може, вона з ласки своєї щось і тобі подарує, адже в неї чоловік уже є, то хіба не однаково, один чи більше.

І почала сипати такими масними жартами, що аж вуха пухли, а коли ще й Амброжій допався до чарки та розпустив язика — сміх уже не змовкав. Всі й не помітили, як минула ця коротка літня ніч. Нарешті з чужих залишився один Амброжій, який вихиляв усі недопиті пляшки. Молоді вирішили одразу ж перебратися до своєї нової хати. Матеуш умовляв їх пожити тут іще якийсь час, але Шимек затявся. Позичив у Клемба коня, поклав на воза скриню, постіль і всяке манаття, урочисто посадив Настусю. Потім, упавши тещі в ноги, розцілувавшись з Матеушем, низько вклонився всій рідні, перехрестився, шмагнув коня і вирушив до свого дому, а поруч ішли ті, що їх

випроводжали.

Зійшло сонце, заіскрилися вкриті росою поля, заспівали птахи, захвилювало важке колосся. Весь світ святкував народження нового дня, кожне стебельце, кожна травинка дихали радістю, і радість ця, наче молитва, линула в ясне небо.

Ішли мовчки. Тільки за млином, коли високо над возом закружляли два лелеки, Настусина мати сказала, клацнувши пальцями:

— Тьху, тьху, коли б не зурочити! Добра прикмета — будуть у вас діти плодитися.

Настуся зашарілася, а Шимек, підпираючи плечем воза на вибоїнах, задержувано свиснув і гордо повів очима.

Коли вони залишилися самі в хаті, Настуся, оглянувши своє нове господарство, гірко розплакалась, а Шимек гримнув:

— Не реви, дурна! Інші й цього не мають. Ще будуть тобі люди заздрити!

Дуже втомлений і трохи захмелілий, він як повалився в кутку на соломі, так одразу й захропів, а Настуся ще довго сиділа на призьбі й плакала, дивлячись на ліпечькі хати, які білили з-поміж дерев.

Ще не раз після цієї ночі тужила вона, що вони такі бідні, але плакала чимраз рідше, бо на селі наче змовилися допомагати їм. Перша прийшла Клембова з куркою під пахвою і цілим виводком курчат у кошику, а з її легкої руки мало не щодня стали заходити інші господині — і не з порожніми руками.

— Людоньки добрі, чим же я вам віддячу,— шепотіла зворушена Настуся.

— А хоч би й добрим словом,— відповіла Сікора, подаючи їй цілий сувій полотна.

— Розживешся — віддаси тим, хто бідніший від тебе,— додала, сопучи, товста Плошкова, дістаючи з-під фартуха чималий шматок сала.

Вони нанесли їй стільки, що цього могло вистачити надовго, а якось смерком Ясек Незграба привів свого пса Кручека і, прив'язавши його біля ґанку, втік, мов опечений.

Настуся й Шимек весело сміялися, розповідаючи про це Ягустинці, яка йшла повз їхню хату з лісу. Стара, поблажливо скривившись, сказала:

— Він сьогодні вранці збирав для тебе ягоди, Настусю, але мати їх у нього забрала.

VII

Ягустинка йшла до Борин, щоб віднести набрані в лісі ягоди хворій Юзьці. Біля хати Ганка доїла корову. Ягустинка присіла поруч на призьбі й стала докладно розповідати, скільки подарунків одержала Настуся.

— Це жінки на злість Домініковій їй дарують,— сказала вона наприкінці.

— Ну, Настці це однаково! Але треба було б і мені щось їй віднести,— пробурмотіла Ганка.

— Зберіть, то я віднесу,— залюбки запропонувала Ягустинка. З вікна долинув кволенький Юзчин голосок:

— Ганусь, віддайте їй моє поросля! Я, напевне, помру, то Настуся за мене молитву прокаже.

Ганка пристала на це й одразу ж наказала Вітеку відвести поросля до Настусі — йти сама вона чогось не зважувалась.

— Вітеку, тільки ти скажи їй, що поросся від мене! І нехай вона прийде швидше, бо я вже не встану! — жалібно мовила Юзя. Бідолаха от уже цілий тиждень хворіла на віспу і лежала на другій половині хати в гарячці, вся розпухла і вкрита болячками. Спочатку, поступаючись її благанням, виносили її на цілий день у сад, під дерева, та їй так погіршало, що Ягустинка заборонила виносити її на повітря.

— Тобі треба лежати в темряві, бо на сонці весь сип на нутрощі кинеться!

І Юзя лежала сама у затемненій кімнаті, стогнала й тихенько скаржилась на те, що до неї не пускають ні дітей, ні подруг,— Ягустинка, яка доглядала її, палицею гнала геть кожного.

Наговорившись з Ганкою, стара віднесла хворій ягоди й почала замішувати мазь із чистого гречаного борошна, щедро заправленого свіжим, несоленим маслом та яєчними жовтками. Вона добре намастила нею обличчя й шию Юзі, а зверху приклала мокрим ганчір'ям. Дівчинка терпляче зносила все і тільки з тривогою допитувалась:

— А що, не буде ряботиння на обличчі?

— Не здряпуй, тоді слідів не буде,— от як у Настусі.

— Коли ж так свербить, господи! Краще ви мені зв'яжіть руки, бо не витримаю,— із сльозами просила Юзя. Ягустинка пробурмотіла над нею якусь молитву, окурила її сухим молодилом і, зв'язавши їй руки, пішла до роботи.

Юзька лежала нерухомо, слухаючи дзижчання мух і той дивовижний шум, який завжди тепер гудів у неї в голові. Чула, мов крізь сон, що до неї час від часу заглядав хто-небудь і мовчки виходив.

То їй ввижалося, наче гілки яблуні, обважнілі від рум'яних яблук, низько нависли над нею, а вона даремно тягнеться і не може до них дотягнутись; то вчувалося їй, наче навколо тиснуться вівці й жалібно мекають. Та коли до кімнати тихо зайшов Вітек, вона одразу вгадала, хто це.

— Ну, відвів поросся? Що Настуся сказала?

— Так зраділа, що мало в хвіст його не поцілувала!

— Бачили ви його, буде ще з Настусі сміятися!

— Правду кажу! Сказала, що завтра до тебе прибіжить. Раптом Юзька стала кидатись на ліжку і злякано закричала:

— Віджени овець, бо вони мене затопчуть! Бась! Бась!

Потім затихла й начебто заснула. Вітек пішов, але заглядав до неї щохвилини. Раз вона занепокоєно спитала:

— Що, вже полудень?

— Скоро вже, мабуть, північ, усі сплять.

— Правда, темно. Забери горобців з-під стріхи, розкричалися, мов навіжені.

Вітек почав розповідати їй щось про гнізда, але вона скрикнула, силкуючись підвестись:

— А де Сивуля? Вітеку, не пускай її в шкоду, бо тебе тато битимуть!

Трохи згодом вона наказала йому сісти ближче й стала пошепки розповідати:

— Ганка мене не пускає на весілля до Настусі, а я, на злість їй, піду! Одягну

блакитну корсетку і ту спідницю, яку надівала на храмове свято. Всі мною милуватимуться, ось побачиш!.. Вітеку, нарви мені яблук, тільки гляди, щоб Ганка не побачила!.. Танцюватиму тільки з парубками!

Вона замовкла й несподівано заснула.

Вітек тепер цілими годинами сидів біля її ліжка, відганяв гілкою мух, напував її, стеріг, мов квочка курча. Ганка залишала його вдома для того, щоб він доглядав хвору, а худобу, разом із своєю, пас за нього Мацюсь Клемб.

Хлопчик нудився за лісом і волею, але йому так шкода було хворої Юзьки, що він ладен був для неї зорі з неба знімати, і все вигадував, чим би її розважити й розсмішити.

Раз він приніс їй цілий виводок молодих куріпок.

— Юзю, погладь їх, то вони запищать. Погладь!

— Чим же я їх погладжу? — застогнала Юзька, підіймаючи голову з подушки.

Вітек розв'язав їй руки, вона взяла тремтячих пташок у свої за терплі долоні й стала тулити до обличчя й очей.

— Як у них серденька стукотять! Бояться, бідненькі! Випусти їх.

— Я їх вистежив і спіймав, а тепер випускати? — не згоджувався Вітек, але все-таки випустив.

Іншим разом він приніс їй молоде зайчатко і, тримаючи його за вуха, посадив до неї на постіль.

— Заїнько, любий заїнько, від матері тебе забрали, сирітку, від матері! — пошепки приказувала Юзя, тулячи його до грудей, мов дитину, і ніжно пестячи. Але заєць скрикнув, наче його різали, видерся в неї з рук, скочив у сіни, влучив у цілий табун курей, які розлетілися з кудкудаканням, з сіней стрибнув на ґанок і через Лапу, який дрімав там,— метнувся просто в сад. Лапа погнався за ним, за Лапою — із страшенним криком Вітек, і знявся такий гармидер, що аж Ганка прибігла знадвору, а Юзя реготала до сліз.

— А може, собака його спіймав, га? — стурбовано запитувала вона потім у Вітека.

— Як же! Він тільки хвостик його бачив! Заєць пірнув у жито, мов камінь у воду. Здорово бігає! Не журися, Юзю, я тобі ще щось принесу.

І він тягав їй, що тільки міг: перепілок, наче оббризканих золотом, їжака, приручену білку, яка дуже кумедно стрибала по кімнаті, ластовенят, які так жалібно пищали, що їхні батьки з криком влітали до кімнати, і Юзька наказала Вітеку віддати їм пташенят, і ще всяку всячину, не кажучи вже про груші і яблука — їх він приносив стільки, скільки вони удвох з Юзькою могли з'їсти потай від старших. Але Юзю ніщо не тішило, вона часто дивилася, ніби нічого не розуміла, і відверталася, стомлена й невдоволена.

— Не хочу, принеси щось нове! — вередувала вона, не хотіла дивитися навіть на лелеку, який шкутильгав по кімнаті, встромляючи дзьоб у всі горщики, і даремно ховався за дверима, підстерігаючи Лапу. Розважила її трохи тільки жива жовна, яку одного разу приніс їй Вітек.

- Господи, от чудо! Наче її розфарбував хтось.
- Вона лиха, як чорт, гляди, щоб у ніс тебе не дзьобнула.
- Та вона й не рветься з рук. Ручна, чи що?
- Я їй ноги й крила зв'язав, а очі залив смолою.

Вони деякий час бавилися з птахом, але жовна нерухомо сиділа на одному місці, була смутна, не хотіла їсти й швидко здохла, на превеликий жаль усім у домі.

Так минали дні за днями. А сонце пекло дедалі дужче, і чим ближче до жнив, тим нестерпнішою ставала спека. Вдень уже ніяк було вийти в поле, та й ночі не приносили прохолоди: були такі задушливі, що навіть у саду люди не могли заснути. Тяжка напасть звалилася на село. Трава в полі вигоріла, і худоба, повертаючись з пасовиська голодна, ревла у хлівах, картопля зав'язалася завбільшки з горішок, та така й залишилась, спалений овес ледве піднявся, ячмінь пожовк, а жито сохло дочасно й біліло порожнім колоссям. Все це страшенно пригнічувало людей, і вони з тугою й надією позирали на захід, чи не віщує він зміну погоди. Але небо було таке ж безхмарне, наче скляне, і палало білою пожежею, сонце заходило чисте, без жодної хмаринки.

Не один палко молився перед образами, але цене допомагало. Гинули хліба, падали з дерев недостиглі плоди, мілішали колодязі, і навіть у ставку води поменшало, так що й тартак не міг працювати, і млин став. Люди в розпачі вирішили скластися й гуртом попросити ксьондза відправити молебень, і на нього зібралося все село. Молилися так, що міг би пом'якшати й камінь.

І, видно, господь бог змилосердився над своїми дітьми. На другий день зранку стояла така задуха й спека, що, знесилившись, птахи падали, корови жалібно ревли на пасовиськах, коні не хотіли виходити із стаєнь, а геть змучені люди ховалися у спалених сонцем садах, не зважаючи вийти навіть на город. Але близько полудня, коли все, здавалося, задихаючись, вмирало в цьому білому, сліпучому окропі, сонце враз померхло, потьмяніло, наче в нього жбурнули пригорщу попелу, і незабаром десь у височині загуло, мов зграя птахів залопотіла величезними крилами, і набубнявілі синявою хмари звідусіль стали насуватися, чимраз грізніше нависаючи над землею.

Війнуло жахом, і все принишкло, причаїлося, охоплене тремтінням.

Загуркотів далекий грім, зметнувши на вулиці куряву, зірвався вітер, сонце розлилося, мов жовток у піску, і раптом потемніло — на небі замигтіли рої блискавок, наче хто стріпував вогненними віжками. Перша блискавка вдарила так близько, що з хат повибігали люди.

Все раптом завихрилось, сонце згасло, і в скаламученій імлі мигтіли лише струмені сліпучого світла, грім гуркотів, шуміла злива, і стогнали під вітром дерева.

Блискавки спалахували одна за одною, аж очі сліпило, за зливою нічого не було видно, місцями навіть випав град.

Гроза тривала з годину. Вилягли хліба в полях, по дорогах бігли спінені потоки. Тільки-но вщухало й починало прояснюватись, як знову гуркотів грім, наче тисячі возів мчали по мерзлих грудках, і знов починав наче з відра лити дощ.

Всі з тривогою виглядали з хат, де-не-де вже засвічували лампади, співали молитви чи навіть виносили на призьби образи, щоб захиститися від блискавки. Але, хвалити бога, гроза минула, не вчинивши великої шкоди. Лише коли все майже заспокоїлось і дощ уже тільки мжичив, з якоїсь останньої хмари, що повисла над селом, блискавка вдарила у вйтову клуню.

Спалахнув вогонь, знявся стовп диму, і клуню вмить охопило полум'я. На селі знялася страшенна метушня. Всі, хто тільки міг, бігли на пожежу, але про те, щоб урятувати клуню, й мови не могло бути — вона палала, мов купа трісок. Антек, Матеуш та інші чоловіки, не шкодуючи сил, робили все, щоб захистити хату Козла та інші найближчі будівлі. На щастя, води на вулицях було досить, але небезпека була велика — деякі стріхи починали вже димитися, іскри порскали на сусіднє подвір'я.

Війта вдома не було, він ще вранці поїхав до волості, а жінка його розпачливо голосила, бігаючи навколо пожарища, мов квочка. Коли небезпека минула і всі стали розходитись, до неї підійшла Козлова і, взявшись у боки, закричала:

— От бачиш, пані вйтова, покарав тебе господь! Покарав за мою кривду!

Вйтова жінка кинулась до неї, розчепірівши пазури, і дійшло б до бійки, якби їх не розборонив Антек. Він так нагрімав на Козлову, що та, як побита собака, попленталась до себе в хату, репетуючи:

— Чекай, пані вйтова, чекай! Дістанеш своє з процентами!

Але її ніхто не слухав. Тим часом клуня згоріла дотла, люди закидали димуче згарище грязюкою й порозходилися. Залишилась тільки вйтиха, що виливала свої жалі перед Антеком, — він терпляче слухав її, аж поки нарешті не витримав, плюнув, махнув рукою і пішов додому.

Гроза пішла за ліси, вигулькнуло сонце, по чистій блакиті бігли табуни білих хмар. Защебетали птахи, повітря було свіже й прохолодне, люди почали спускати воду й зарівнювати вирви.

Антек майже біля самої хати несподівано здивався з Ягусею, що йшла кудись з кошиком і сапою. Він поспіхом привітався, але вона вороже глянула на нього й пройшла мимо, не мовивши й слова.

— Ач, яка горда! — буркнув розгніваний Антек і, зустрівши на подвір'ї Юзьку, суворо нагрімав на неї за те, що вона вийшла з хати після дощу.

Юзя вже настільки одужала, що їй можна було цілими днями лежати в садку. Всі гноячки добре зажили й підсохли, не залишивши слідів, але Ягустинка ще й досі мастила їх своєю маззю, крадькома від Ганки, бо та невдоволена була, що марнується стільки масла і яєць.

Потроху одужуючи, Юзя лежала майже завжди сама, бо Вітек знову вже пас корів. Часом забігала на хвилинку погомоніти та чи інша подружка, приходив посидіти біля неї Рох або стара Агата, яка говорила завжди про одне й те ж: що вона, певно, вмере у жнива і в Клембів у хаті, не як жебрачка, а як господиня. Але найчастіше Юзя лежала сама, у товаристві Лапи, який не відходив від неї ні на крок, лелеки, який біг на кожен її поклик, та птахів, які зліталися, коли кинути їм крихти хліба.

Одного разу, коли вдома нікого не було, заскочила до неї Ягуся і принесла цілу пригорщу цукерок, але Юзя не встигла навіть їй подякувати: звідкілясь долинув Ганчин голос, і Ягна злякано втекла.

— Їж на здоров'я! — гукнула вона їй з-за тину і зникла. Вона йшла до брата, несучи йому щось за пазухою.

Настуся сиділа біля корови, яка хлебтала з цебра пійло, а Шимек, весело насвистуючи, закінчував прибудову до хати.

— У вас уже й корова є? — здивувалась Ягна.

— Є. Що, добра? — з гордістю спитала Настка.

— Корова добра. Мабуть, з маєтку? Коли це ви купили?

— Купувати ми її не купували, а корова наша! От розповім тобі все, то ти за голову схопишся й не повіриш! Учора вдосвіта чую: щось чухається об ріг хати, аж уся хата двигтить. Це, думаю собі, худобу мимо женуть, і котрась свиня підійшла грязюку з себе стерти. Лягла знову, та не встигла задрімати, чую — щось наче стиха мукає. Виходжу, дивлюся — стоїть корова, до дверей прив'язана, біля неї оберемок конюшини, а вим'я повне молока, і вона мордою до мене тягнеться. Я очі протерла, бо мені здалося, наче я сплю. Та ні, стоїть жива корова, мукає і пальці мені лиже. Я думала, що вона від череди відбилась, а Шимек теж каже: "Зараз по неї хтось прибіжить!" Одне мені дивно було, що вона прив'язана. Не сама ж вона себе прив'язала! Але полудень минув, а ніхто по неї не прийшов! Я її видоїла, бо молоко вже капотіло з дійок. Минув вечір, минула й ніч, я на селі всіх розпитувала, питала навіть у пастуха з маєтку, — ніхто не чув, щоб у когось корова пропала, а старий Клемб сказав, що вона, може, крадена і краще її відвести до канцелярії. Мені, звісно, шкода її було, та що робити! Коли це приходить Рох і каже:

— Ти жінка добра й бідна, от господь бог і послав тобі корову.

— Еге, — кажу, — вже корови стали з неба падати. Навіть дурень цьому не повірить!

А він засміявся на це і, коли йшов з хати, каже:

— Корова ваша, не бійтесь ніхто її у вас не забере.

Тут я подумала, що це від нього, впала йому в ноги і стала дякувати, а він і слухати не хоче.

— Як зустрінеш пана Яцека, — каже і сміється, — не думай тільки йому за корову дякувати, бо він тебе палицею поб'є — не любить, щоб йому дякували.

— То це пан Яцек подарував нам корову?

— А хто ж ще такий добрий до бідних людей?

— Правда, він і Стахові дав дерева на хату й так багато їм допомагає, — підтвердила Ягна.

— Це просто святий чоловік, я за нього тепер щодня молитву читаю.

— Щоб її тільки у вас не вкрали!

— Що? У мене корову вкрадуть? Господи, та я б за неї очі видряпала, на край світу пішла б, а її відшукала б! Бог не допустить такої напасті! На ніч, поки Шимек не збудує хліва, будемо брати її до хати. Та й Яськова собака постереже її. Радість ти моя,

любенька моя! — Вона обняла корову за шию і стала цілувати в морду. Корова заревла, пес радісно загавкав, розкудкудакались сполохані кури, а Шимек насвистував дедалі голосніше.

— З усього видно, що на вас благословення боже! — з легким смутком мовила Ягна і зітхнула, уважніше придивляючись до обох. Вони, здавалося їй, змінилися так, що їй не впізнати, особливо Шимек. Адже вона завжди вважала, що він — недотепа, полічити їй до трьох не зуміє, в хаті завжди був за попихача, і штурхали його всі, кому не лінь, а тепер раптом виявилося, що він зовсім інший — робив усе до ладу, поводився з гідністю і говорив розумно.

— А де ж ваше поле? — спитала вона після довгого мовчання. Настуся повела її показувати поле й пояснювала, де вони що посіють.

— А насіння звідки візьмете?

— Шимек каже, що буде, значить, буде! Він дурно нічого не каже.

— Брат він мені, а я слухаю й дивуюсь, наче зовсім інша людина.

— А який він добрий, і розумний, і роботящий! Мабуть, іншого такого і в світі немає! — гаряче сказала Настуся.

— Мабуть, так,— сумно згодилася Ягна.— А чиє ж це поле насипом обгороджене?

— Антека Борини. На ньому не працюють,— певно, чекають поділу.

— З піввлуки тут буде. Так, непогано їм живеться!

— Дай їм бог у десять разів більше. Бо ж Антек поручився за нас панові і ще багато чим допоміг.

— Антек клопотався за Шимека? Ягна навіть зупинилася від подиву.

— Та й Ганка теж добра,— подарувала мені поросля! Воно ще молоденьке, але гарна буде свиня, породиста.

— Чудеса! Ганка тобі свиню подарувала? Просто не віриться! Вони повернулися до хати, і Ягуся, діставши з-за пазухи зав'язані в хусточку десять карбованців, тицьнула їх у руку Настусі.

— Візьми от трохи грошей! Раніше я не могла вам дати, бо Янкель за гусей довго мені не платив.

Шимек і Настка від щирого серця подякували їй, а вона на прощання сказала:

— Потерпіть трохи, мати пересердиться і теж щось дасть вам.

— Не треба мені нічого, нехай мою частку в труну з собою забере! — вигукнув Шимек так несподівано і з такою ненавистю, що Ягуся одразу ж замовкла і попрощалася.

Ішла додому в глибокій задумі. Її мучила якась невиразна туга

— А що я? Сухий, нікому не потрібний бур'ян! — скорботно зітхнула вона.

Напівдорозі зустрівся їй Матеуш. Він ішов до сестри, але повернув і пішов проводити Ягусю, уважно слухаючи те, що вона розповідала про молоде подружжя.

— Не всім так добре,— сказав він похмуро.

Розмова не клеїлась, Матеуш хтозна-чого зітхав, заклопотано чухав потилицю, а Ягуся задивилась на охоплені призахідною загравою Ліпці.

— Ех, душно на цьому світі й тісно! — мовив він, наче сам до себе. Ягуся запитливо глянула на нього.

— Що це з тобою? Скривився, наче оцту сьорбнув!

Матеуш став нарікати, що йому остогидло і село, і життя, і все на світі, та що він неодмінно піде звідси світ за очі.

— А ти одружись — одразу все зміниться,— пожартувала Ягуся.

— Коли б мене захотіла та, що в мене на думці,— він пильно зазирнув Ягусі в очі, але вона невдоволено відвернулася і раптом зникла.

— То ти спитай у неї. За тебе кожна піде, і в Ліпцях не одна виглядає старостів.

— А коли відмовить — що тоді? Сором буде й досада!

— Відмовить — іншу посватаєш.

— Ні, я не такий. Нагледів собі одну — і до іншої мене не тягне.

— Е, для парубка всі дівчата однакові, він з усякою радий злигатися.

Матеуш не заперечив нічого і спробував під'їхати з іншого боку:

— Знаєш, Ягусь, хлопці тільки й чекають, коли можна буде до тебе старостів засилати з горілкою.

— Нехай самі цю горілку хлищать, не піду ні за кого! — відповіла Ягна так твердо, що Матеуш навіть сторопів.

Вона сказала це щиро: ніхто з хлопців не був їй до вподоби... Звісно крім Яся, але Ясь...

Вона важко зітхнула, з насолодою віддаючись спогадам про нього. Матеуш, так нічого й не добившись, повернув назад — до сестри.

А Ягна, лякливо оглядаючись, думала про Яся.

"Що він там поробляє, любий мій, як йому зараз?"

Раптом хтось міцно обняв її ззаду. Вона затремтіла і стала вириватись.

— Тепер не втечеш від мене, ні! — пристрасно шепотів в'їт. Вона оскаженіло вирвалася з його рук і гукнула:

— Якщо ти хоч раз мене зачепиш, я тобі очі видряпаю і такого галасу нароблю, що все село збіжиться.

— Тихо, Ягусь, я тобі гостинця привіз. Він намагався всунути їй у руки корали.

— Сунь їх собаці під хвіст, потрібні мені твої подарунки, як оця зламана тріска!

— Ягусь, та ти що? — розгубився в'їт.

— А те, що кнуряка ти — і більш нічого! І не смій більше до мене в'язнути!

Вона, спалахнувши гнівом, утекла від нього і, мов буря, влетіла до хати. Домінікова чистила картоплю, а Єнджик на подвір'ї доїв корів. Ягуся одразу ж почала поратися по хазяйству, але вся аж тремтіла від люті, ніяк не могла заспокоїтись і, тільки-но стемніло, знову зібралась кудись.

— Зайду до органіста,— сказала вона матері.

Вона тепер часто туди ходила і всіляко догоджала Ясевим батькам, аби хоч зрідка почути про нього слово.

От і зараз бігла туди, сповнена туги, жадібно сподіваючись почути щось нове.

Скоро побачила в темряві освітлені вікна Ясевої кімнати, де Міхал щось писав за столом під висячою лампою. Органіст з жінкою сиділи біля хати.

— Завтра опівдні Ясь приїжджає! — зустріла її органістиха. Від цієї звістки Ягуся мало не зомліла, ноги в неї підломилися, серце закалатало так, що важко стало дихати.

Посидівши трохи для годиться, вона пішла. Побігла, наче за нею гналися, на тополеву дорогу до лісу...

— Господи милосердний! — шепотіла вона, сповнена вдячності. Сльози текли з очей, а в серці співала радість. Хотілося сміятись, кричати, летіти кудись, цілувати ці дерева, припасти до цих полів, що спали в місячному сяйві.

— Ясь приїде, Ясь приїде! — зрідка шепотіла Ягуся і, зриваючись, мов птах, летіла далі, гнана чеканням і тугою, наче назустріч своїй долі й невимовному щастю.

Був уже пізній вечір, коли вона повернулася до села. В усіх хатах було темно, світло горіло тільки в Борин, де зібралося багато людей. Ягна пішла додому — чекати завтрашнього дня та мріяти про Яся.

Даремно переверталась вона з боку на бік — сон не йшов. Коли заснула мати, вона тихенько встала і, накинувши хустку, сіла на призьбі чекати сну або світанку.

У Борин, за ставом, в одній половині хати ще горіло світло, і звідти долинав невиразний гомін.

Задивившись на відблиски світла, що тремтіли на воді, Ягна забула про все, поринула в туманні й невловимі мрії, що, мов павутиння, сповнили душу й понесли її в якесь тихе надвечір'я, залите рожевою загравою, у світ невоситимої туги.

Місяць уже зайшов, білясті сутінки вкрили поля, у височині горіли зорі, і часом одна з них падала з такою страшною швидкістю і так далеко, що мороз пробігав по тілу. Теплий легенький вітерець торкався обличчя ніжно, мов кохані руки, часом приносив з собою гарячий і запашний подих полів і проймав серце такою знемогою, що Ягна потягалась, закинувши руки за голову.

Так сиділа вона, поринувши у свої мрії, в передчутті невимовного щастя, мов молода брость, яка росте й наливається соком. А ніч ступала тихо і обережно, наче боялася сполохати людське щастя.

У Борин ще горіло світло, і на вулиці чатував Вітек, пильнуючи, щоб хтось непроханий не став підслухувати, а в хаті таємно радились селяни перед завтрашніми зборами у волості, куди вїйт викликав усіх ліпецьких господарів.

В кімнаті стояла півтемрява, блимав на припічку недогарок і розрізнити можна було лише деякі обличчя. Тут зібралося чоловіка двадцять — всі, хто був заодно з Антеком і Гжелею.

Рох, — в темряві його не видно було, — докладно пояснював, що буде, коли вони згодяться на відкриття російської школи в Ліпцях. Потім Гжеля навчав кожного окремо, що треба сказати начальству та як голосувати.

Вони радились до пізньої ночі, не обійшлося без колотнечі й сварок, але кінець кінцем домовились і ще до світанку поспіхом розійшлися, бо на завтра треба було виїхати вдосвіта.

А Ягуся все сиділа на призьбі, сліпа й глуха до всього, і тільки іноді, мов нескінченну молитву, шепотіла: "Приїде! Приїде!" І мимоволі хилилася вперед, наче вдивляючись у завтрашній день, наче бажаючи побачити, що несе їй світанок, який сірів над землею, із страхом і радістю віддаючись тому, що мало статися.

VIII

Було вже близько полудня, спека дедалі дужчала, і всі ліпецькі вже зібралися біля волосної канцелярії, а начальника ще не було. Раз у раз на поріг виходив писар і, заслонивши долонею очі, дивився на обсажену кривими вербами широку вулицю, але на ній тільки після вчорашньої зливи поблискували калюжі, часом поволі котився запізнілий віз та між деревами білів інколи селянський каптан.

Народ дожидав терпляче, лише віт бігав, мов опечений, виглядав на дорогу і чимраз голосніше підганяв чоловіків, що засипали вибоїни та ями на площі біля канцелярії.

— Швидше, хлопці, ради бога! Треба встигнути скінчити, поки він приїде!

— Глядіть, щоб з вами від страху чого не скоїлось! — почувся голос з юрби.

— Поспішайте, люди! Я зараз на роботі, не час жартувати.

— Ви, війте, тільки бога бійтеся! — із сміхом сказав хтось із ліпецьких.

— Нехай тільки ще хто рота роззявить — у холодну звелю засадити! — суворо гукнув віт і побіг дивитися на дорогу з кладовища на пагорку за будинком, в якому містилася канцелярія.

Величезні старі дерева обступали дім, крізь їхнє гілля сіріла вежа костюлу, а з-за кам'яної кладовищенської огорожі хрести простягали чорні руки над дахами й дорогою.

Так нічого й не побачивши, віт доручив одному із солтисів доглядати за тими, що лагодили дорогу, а сам пішов до канцелярії. Туди весь час заходили люди, — писар щохвилини викликав когось із селян, щоб нагадати про давню недоїмку, несплачені судові витрати або й іще щось гірше. Звісно, ці нагадування нікому не були до вподоби; люди слухали й зітхали — що вдієш у такий скрутний час перед жнивами? Де тут платити, коли в багатьох і на сіль не вистачало! І вони тільки кланялися писареві в пояс, а деякі й руку в нього цілували.

Були й такі, що клали йому в підставлену руку останній злотий, і всі просили почекаати до жнив або до найближчого ярмарку.

Писар цей був хитра шельма і жмикрут, обдирав людей так, що вони аж стогнали. Кому давав обіцянки, кого лякав стражником, кому забивав баки, з деякими був запанібрата, і в кожного вмів щось вициганити: то в нього овес увесь вийшов, то гусята потрібні були для начальника, то солома для перевесел, і селяни хоч-не-хоч обіцяли все, що йому було потрібне. Сьогодні він на прощання відводив убік тих, з ким був знайомий ближче, і начебто по-дружньому давав поради:

— Ви гроші на школу дайте, бо як будете суперечити, начальник може розгніватися і ще перешкодить вам дійти згоди з паном щодо лісу, — застерігав він ліпецьких селян.

— Як же так? Адже ми миримось з доброї волі! — дивувався Плошка.

— Мало що. Не знаєте хіба, що пан з паном завжди заодно, а хлопіві до них зась.

Плошка пішов дуже схвилюваний, а писар і далі викликав людей з різних сіл і, страхаючи кожного чимось, вимагав, щоб вони затвердили видатки на школу. Це миттю поширилося в юрбі, яка чекала біля канцелярії.

А людей зібралося чимало — понад двісті чоловіка. Спочатку селяни стояли сусід біля сусіда, і легко було впізнати, хто з Ліпців, хто з Модліци, а хто з Пшиленка або з Ріпок, бо в кожному селі одягалися по-своєму. Та коли поширилася чутка, що доведеться голосувати за школу, бо цього хоче сам начальник, все змішалось, люди переходили від одного гурту до іншого, жваво розмовляючи, і тільки ріпецька шляхта трималась окремо, пихато позираючи на селян, які у відповідь тільки сміялися, бо ці шляхтичі, як то кажуть, трималися втрюх за один коров'ячий хвіст.

Найбільше люду збилося біля корчми, що стояла навпроти канцелярії, серед дерев. Хоча ще часом повівав прохолодний вітерець, але спека ставала нестерпною, і не один, ледве дихаючи, ішов відсвіжитися пивом. Корчма була напхот напхана, а надворі під деревами стояли селяни, обговорюючи щойно почуті новини та стежачи звідси за канцелярією і за приміщенням писаря у другій половині будинку, звідки долинав дедалі більший гамір і біганина.

Час від часу у вікні з'являлася гладка пика писарихи й лунав крик:

— Швидше, Магдо! Щоб ти ноги собі поламала, недотепо така! Наймичка, мов вихор, гасала по кімнаті, так, що аж двигтіла підлога й деренчали шибки. Десь голосно кричала дитина, за будинком кудкудакали сполохані кури, і сторож, задихавшись, ганявся за курчатами, що порозбігалися по дорозі й полю.

— З усього видно, що начальника частуватимуть,— зауважив хтось.

— Кажуть, вчора писар привіз цілу бричку пляшок.

— Чого їм не пиячити — мало хіба вони з людей податків збирають, а на руки їм ніхто не дивиться — чи не прилипло до них щось,— зауважив Матеуш. Раптом хтось гукнув:

— Тихо ти, стражники вже прийшли!

— Підкрадаються, як вовки, і не помітиш, коли й звідки!

Всі стривожено притихли, бо стражники посідали біля канцелярії, оточені купкою людей, серед яких були війт і мельник, а трохи далі вештався коваль, пильно дослухаючись до всього, що говорили навколо.

— Ач мельник лащить до них, мов голодний собака!

— Якщо стражники тут, значить, і начальник зараз буде! — вигукнув Гжеля і підійшов туди, де стояли Антек, Матеуш, Клемб і Стах Плошка.

Порадившись, вони розбрелися поміж людей, пояснюючи їм щось, мабуть, дуже важливе, бо слухали їх зосереджено і ніхто нічого й не говорив, часом тільки хтось зітхав, стурбовано чухав потилицю й поглядав на стражників. Юрба дедалі щільніше збивалась до купи.

Антек, прихилившись до рогу корчми, говорив коротко, значущо й владно, а в другому гурті, під деревами, промовляв Матеуш, пересипаючи свою мову жартами, від яких серед людей раз у раз вибухав сміх. У третьому гурті, біля кладовища, Гжеля

говорив так хитромудро, наче по книжці читав,— навіть важко було зрозуміти.

Всі троє умовляли селян, щоб не слухали начальника й тих, хто завжди з начальством заодно, і грошей на школу не давали.

Їх слухали уважно, юрба навколо хвилювала, мов ліс під завірюхою. Нічого не казали, тільки кивали головами,— адже кожен розумів, що з нової школи пуття не буде, тільки й того, що накладуть новий податок, а це нікому не було до смаку.

Громада занепокоїлася, ліпечькі переступали з ноги на ногу, покашлювали, і ніхто не знав, що робити.

Гжеля, звісно, говорив розумно, Антекові слова сягали до самого серця, але, з другого боку, страшно було йти проти начальства

Зиркали один на одного, міркували, та все озиралися на багатіїв, але мельник і найбагатші господарі з інших сіл трималися осторонь, стоячи, наче навмисно, перед очима у стражників і писаря.

Антек підійшов до цього гурту, почав умовляти, але мельник буркнув:

— У кого розум є, той сам знає, за що йому голос подавати,— і відвернувся до коваля, а той усім підтакував та занепокоєно шастав у юрбі, винюхуючи, до чого все хилиться. Він то заходив до писаря, то заговорював з мельником, то частував Гжелю тютюном, а намірів своїх не виказував, і до самого кінця невідомо було, на чиєму він боці.

Більшість схилилася до того, щоб голосувати проти школи. Люди розбрелися по площі і, незважаючи на полуденну спеку, гомоніли дедалі жвавіше й сміливіше. Раптом писар гукнув з вікна:

— Гей, ідіть-но хто сюди!

Ніхто не рушив з місця, ніби й не чули.

— Нехай хтось скочить у маєток по рибу, ще вранці мали прислати, а досі не присилають. Тільки швидше! — наказував писар.

— Ми не для того прийшли сюди, щоб тобі прислужувати! — сміливо гукнув хтось.

— Нехай сам біжить! Боїться пузо розтрусити! — засміявся інший.

Писар тільки вилаявся, а за хвилину задніми дверима вийшов в'їт, шугнув за корчму і побіг городами до маєтку.

— Він дітей у писарихи вже покупав, посповивав, тепер нехай трохи провітриться.

— Звісно, пані писариха не люблять такого духу в кімнатах.

— Скоро він у них нічну посудину виноситиме,— глузували селяни.

— А чого це нашого пана тут не видно? — дивувалися деякі, а коваль з хитрим усміхом зауважив на це:

— Хіба він дурний, щоб сюди з'являтися? На нього глянули запитливо.

— Навіщо йому сваритися з начальником? Бо ж за школу він голосувати не буде — знаєте, скільки йому довелося б тоді платити! Хитрий!

— А ти, Міхале, з нами чи проти нас? — притиснув його до стінки Матеуш.

Коваль закрутився, мов під подошвою черв'як і, буркнувши щось незрозуміле, став протовплюватись до мельника, який підійшов до селян, і голосно, щоб чули інші,

говорив старому Площі:

— А я вам раджу: голосуйте так, як начальство хоче. Школа, хоча б і найгірша, все ж таки краще, ніж нічого. А таку, якої ви хочете, вам не дозволять. Що робити — головою муру не проб'єш! Не проголосуєте, байдуже — і без вашої згоди школу збудують.

— Якщо ми грошей не дамо, то на які кошти її збудують? — запитав хтось з юрби.

— Дурню! Не даси добровільно, вони й самі візьмуть — заберуть твою останню корову, та ще й у тюрму підеш за бунт! Авжеж... Це вам не з паном воювати! — звернувся він до ліпецьких.— З начальством кепські жарти! Кажу вам: робіть, що наказано, та дякуйте богу, що гірше не сталося.

Мельникові підтакували ті, хто думав так само, як він. Старий Плошка після довгих міркувань сказав несподівано:

— Ви правильно кажете, а Рох тільки людей баламутить та до згуби штовхає.

Тут вийшов наперед якийсь селянин з Пшиленка і сказав голосно:

— Рох заодно з панами, через те й підбурює людей проти влади. На нього закричали з усіх боків, але він не злякався і, коли селяни трохи заспокоїлися, провадив далі:

— А дурні йому допомагають. Так, так! — він обвів юрбу бистрими, розумними очима.— Кому мої слова не до смаку, нехай вийде сюди, я йому в очі скажу, що він дурень. Не знаєте хіба, що завжди так було: пани бунтують і простий люд підбурюють... спровадять його до нещастя, а як доведеться за це розплачуватись — хто відповідатиме? Селяни! Як поставлять нам козаків по селах, кого нагаями шмагатимуть? Хто страждатиме? Кого в тюрму потягнуть? Нас, селян! Пани за нас тоді не заступляться, ні: вони від усього відречуться, мов іуди, і будуть начальство у себе в маєтках частувати.

— Звісно, що їм люд? Тільки на те й потрібний, щоб спини на них гнути!

— Коли б їхня воля, вони хоч би й завтра панщину повернули! — залунали голоси.

— Гжеля каже,— почав знову той самий чоловік: — "Нехай навчають по-нашому, а не схочуть — не погодимось на школу, не дамо на неї ні гроша!" Це ж тільки наймит може гукнути господареві: "Не хочу робити, наплювати мені на тебе!", втече й нічого йому за це не буде. А люд нікуди не втече, і за бунт йому ж перепаде, бо ніхто за нього спину не підставить... Кажу вам, дешевше збудувати школу, ніж перечити начальству. Правда, навчають у цих школах не по-нашому, та однаково на росіян нас не перероблять, бо кожен і говорити, і молитися буде тільки так, як мати його навчила... А наостанку я вам ось іще що скажу: давайте, людоньки, стояти тільки за себе! Пани поміж себе гризуться,— то не наш клопіт, нехай хоч і позагризають одне одного! Такі вони нам брати, хай би їх чума не минула!

Люди оточили його тісною юрбою і почали гримати на нього, як на скаженого собаку. Даремно мельник та інші намагалися його захищати. Гжеліні прибічники вже й з кулаками на нього кидались, і дійшло б, певне, до чогось гіршого, якби старий Причек не закричав:

— Стражники слухають!

Всі враз мовби поніміли, а Причек вийшов наперед і почав сердито:

— Він святу правду сказав: за себе стійте!.. Ану цить! Ти своє слово сказав, дай ще й іншому сказати! Горлають і думають, що вже розумніших за них немає. Якби від крику розуму прибувало, то в кожного крикуна розуму було б більше, ніж у самого ксьондза. От ви смієтеся, бісові діти, а я вам розкажу, як було в ті роки, коли пани бунтували. Добре пам'ятаю, як вони нас морочили й присягалися, що коли знову буде Польща, то й волю нам дадуть, і землю, і ліс, і все. Говорили, обіцяли, а те, що в нас тепер є, нам не вони, а хтось інший дав, та ще й покарав їх за те, що не хотіли допомагати людям. Слухайте панів, якщо ви такі дурні, а я старий, мене не одуриш. Знаю я, що таке панська Польща. Знову нагай на нашій спині, знову панщина та утиск! Ще мене...

— Дайте-но йому хтось по пиці, щоб не пашекував! — гукнув чийсь голос з юрби.

— А тепер,— провадив далі старий,— я такий самий пан, як і інші, у мене свої права є, і ніхто мене пальцем торкнути не сміє! Для мене там Польща, де мені добре, де я маю...

Його перебили глузливі зауваження, що градом посипалися звідусюди.

— Свиня теж рохкає та свій хлів і повне корито вихваляє!

— А її відгодують, і потім — дубиною по голові й ніж у горло!

— На ярмарку стражник його відлупцював — ось він тепер і знає, що його ніхто пальцем торкнути не сміє!

— Меле, а розуму стільки має, як кінський хвіст!

— Вельможний пан, і волю має, що й казати! Воші його, куди схоче, туди й понесуть!

— Курки помацати не зуміє, а буде тут людей вчити! Бовдур! Отак би й чобіт міг навчати!

Старий скипів, але сказав тільки:

— Паскудники! Вже навіть до сивої голови поваги не мають!

— А хіба до кожної сивої кобили треба з повагою ставитися, бо вона сива?

Розлігся регіт. Але раптом усі відвернулися від старого і стали дивитися на сторожа, який видерся на дах канцелярії і, тримаючись за димар, вдивлявся в далечінь.

— Юзеку, рота закрій, бо ще влетить щось! — гукали сторожеві, побачивши, що над ним кружляє зграя голубів. Але сторож раптом загорлав:

— Їде! Їде! Вже на повороті з Пшиленка!

Юрба зібралася біля канцелярії і терпляче дивилася на дорогу, на якій ще ніхто не з'являвся.

На той час сонце пересунулося вже за покрівлю будинку, і тінь від даху чимраз довшала. В затінку поставили накритий зеленим сукном стіл, а посередині стола — розп'яття. Рудий, товстопикий помічник писаря, який весь час колупав у носі, виніс і поклав на стіл якісь папери.

Писар поспіхом став переодягатись у святкове, по всьому дому знову залунав

вереск його дружини, брязкіт посуду, гуркіт меблів, які пересували з кімнати в кімнату, та біганина. За кілька хвилин з'явився і вїйт. Він зупинився на порозі, червоний, як буряк, спітнілий, захеканий, але вже з ланцюгом на грудях, і, обводячи очима громаду, суворо гукнув:

— Тихо, люди, тут вам не корчма!

— Гей, Пйотре, ходи-но сюди, я тобі щось скажу! — гукнув до нього Клемб.

— Тут я тобі не Пйотр, а начальство,— поважно відрубав вїйт. Люди розреготалися і стали голосно глузувати з нього, та вїйт раптом урочисто проголосив:

— Розступіться, люди! Начальник!

На дорозі з'явилась бричка і, підскакуючи на вибоїнах, під'їхала до канцелярії. Начальник підніс руку до козирка, селяни поскидали шапки, настала тиша. Вїйт і писар кинулися допомагати начальникові вийти з брички, а стражники, виструнчившись, застигли біля дверей.

Начальник дозволив скинути з себе білий плащ і, обернувшись, окинув поглядом юрбу, погладив біляву борідку, похмуро кивнув головою і зайшов у хату до писаря, куди той запрошував його, зігнувшись у три погібелі.

Бричка від'їхала, селяни знову з'юрмились навколо стола, думаючи, що зараз почнуться збори, але минуло чверть години, минуло півгодини, а начальник все не виходив. З кімнат долинав брязкіт чарок, сміх і смачні пахощі, від яких лоскотало в носі. Людям уже надокучило чекати, та й сонце пригрівало дедалі дужче, і дехто вже став крадькома пробиратися до корчми, але вїйт закричав:

— Не розходьтєся! Кого не буде — запишу й оштрафую!

І люди, звісно, зупинялись, але лаялися на всі заставки і нетерпляче позирали на вікна, що їх хтось причинив ізсередини й завісив фіранками.

— Ач соромно їм горілку цмулити в усіх на очах.

— І краще, що не бачимо, бо довелося б тільки дурно слинку ковтати! — говорили в юрбі.

З холодної, що була поряд з канцелярією, почулося протяжне сумне мукання, і за хвилину звідти вийшов сторож, ведучи на налигачі велике теля. Теля опиралося щосили й раптом буцнуло сторожа головою, та так, що звалило з ніг, і помчало дорогою, задерши хвоста, аж курява за ним знялася.

— Тримай розбишаку! Лови!

— Насип йому солі на хвіст, тоді повернеться!

— Ну й нахабисько! Втік з-під арешту та ще й панові вїйту хвіст показав! — сміялися всі, дивлячись, як сторож женеться за телям.

Нарешті вони загнали теля у двір. Не встигли сторож і солтис віддихатись, як вїйт наказав підмести в холодній і сам за ними пильнував, побоюючись, що начальникові захочеться туди заглянути.

— Вїйте, ви там покуріть трохи, а то ще начальник рознюхає, який тут сидів арештант.

— Нічого, горілка в нього нюх відіб'є!

Слухаючи всі ці ущипливі зауваження, вїт тільки очима поблискував та зціплював зуби. Але кінець кінцем селянам це надокучило, їм так допекли чекання, сонце й голод, що вони, не слухаючи вїтових наказів, цілою юрбою рушили під дерева, а Гжеля сказав йому:

— Люди — не собаки, не прибіжать до тебе, хоч до вечора горлай. І, скориставшись з того, що стражники їх не бачать, знову став ходити між людьми, нагадуючи, як треба голосувати.

— Тільки нічого не бійтесь,— говорив він,— закон на нашому боці. Як ухвалимо, так і буде! Якщо громада не схоче, ніхто її присилувати не може.

Не встигли ще люди посідати в затінку й закусити, як солтиси почали їх скликати, а вїт прибіг, гукаючи:

— Начальник виходить! Швидше! Починаємо!

— Наївся смачних страв та й квапиться, а нам не спішно, почекав! — сердито бурчали селяни, неквапливо сходячись до канцелярії.

Солтиси поставали кожен на чолі свого села, а вїт і помічник писаря сіли за стіл. Помічник підсвистував голубам, які, злякавшись галасу, злетіли з даху і тріпотливою білою хмарою кружляли в повітрі.

— Тихо! — гукнув раптом один із стражників, виструнчившись біля порога.

Всі прикипіли очима до дверей, але з них вийшов тільки писар і з якимсь папірцем у руках сів до столу.

Вїт закалатав у дзвоник і сказав урочисто:

— Ну, люди добрі, починаємо! Тихо там, модліцькі! Пан секретар прочитає вам зараз про школу. Слухайте уважно, щоб кожен зрозумів, про що йдеться.

Писар надів окуляри й почав повільно й виразно читати. Він уже хвилин десять читав серед цілковитої тиші, коли раптом хтось гукнув:

— Та ми не розуміємо!

— Читайте по-нашому! Не розуміємо! — підхопило багато голосів. Стражники стали пильно вдивлятися в юрбу.

Писар скривився, але, читаючи далі, став одразу ж перекладати польською мовою.

Знову настала тиша, всі зосереджено слухали, зважуючи кожне слово і не зводячи очей з писаря, а він тягнув:

— Через те, що наказано відкрити в Ліпцях школу, яка буде обслуговувати й Модліцу, і Пшиленк, і Ріпки й інші села, то...

Він довго пояснював, яка користь буде зі школи, якою благодійною є освіта, та як уряд день і ніч тільки про те й думає, щоб прийти на допомогу людові, підтримати його й захистити від усякого зла. Потім став підраховувати, скільки коштуватиме ділянка, будівництво й утримання школи та вчителя. Виявилось, що на все це треба затвердити додатковий податок по двадцять копійок з морга.

Нарешті писар скінчив, протер окуляри й сказав, ні до кого не звертаючись:

— Пан начальник каже, що, коли сьогодні затвердимо, він дозволить почати будівництво ще цього року, а наступної осені діти вже підуть до школи.

Він чекав, але ніхто не вимовив і слова. Кожен зважував і обмірковував почуте, наперед уже схиляючись під тягарем нового податку.

Нарешті війт сказав:

— Всі добре чули, що прочитав пан секретар?

— Чули! Не глухі! — озвалися голоси з натовпу.

— Хто проти, нехай виступить наперед і скаже!

Селяни підштовхували один одного ліктями, чухались, презирились, але ніхто не зважувався виступити першим.

— Ну, коли так, тоді затвердимо податок — і по хатах! — запропонував війт.

— Отже, одноголосно схвалюєте? — урочисто спитав писар.

— Ні! Не схвалюємо! Ні! — гукнув Гжеля, а за ним іще кілька десятків чоловіків:

— Не треба нам такої школи! Не хочемо! Досить і так податків платимо! Ні! — вигукували вже звідусюди, чимраз сміливіше й голосніше.

На галас вийшов начальник і зупинився на порозі. Побачивши його, всі притихли, а він, поскубуючи борідку, сказав дуже ласкаво:

— Як ся маєте, господарі?

— Спасибі! — відповіли ті, хто стояв ближче, ледве витримуючи натиск юрби, яка ринула наперед, аби почути, що говоритиме начальник. Прихилившись до одвірка, він заговорив по-російськи.

Стражники кинулися в юрбу, вигукуючи:

— Шапки скидайте, шапки!

— Гетьте звідси, стерво, не плутайтесь під ногами! — вилаяв їх хтось.

Начальник довго говорив щось солоденьким голосом, а скінчив по-польськи і як наказ:

— Затверджуйте зараз же податок, бо мені ніколи!

І суворо глянув на селян. Дехто злякався, юрба захвилювалась, пробіг тривожний, глухий шепіт.

— Ну що, будемо голосувати за школу? Кажі, Плошко, що робити? Де Гжеля? Чуєте, начальник наказує голосувати! То голосуйте, людоньки, голосуйте!

Галас зростав. Нарешті наперед вийшов Гжеля і сказав сміливо:

— На таку школу не дамо ні гроша.

— Не дамо! Не згодні! — підтримали його десь сотня голосів. Начальник грізно нахмурился.

Війт обімлів, у писаря навіть окуляри звалилися з носа, тільки Гжеля не злякався і сміливо дивився на начальника. Він хотів іще щось додати, але виступив старий Плошка і, низько вклонившись, почав покірним голосом:

— Дозвольте, ясновельможний пане начальнику, сказати, як я по-своєму міркую: школу ми, звісно, ухвалимо, та нам думається, що по двадцять копійок з морга багатенько буде. Часи тепер скрутні, і з грішми у нас погано! Оце тільки я й хотів сказати.

Начальник, поринувши у свої думки, не відповідав і тільки час від часу кивав

головою, наче згоджуючись. Підбадьорений цим війт, а за ним і його приятелі стали гаряче обстоювати школу; найбільше галасував мельник, не зважаючи на глузування Гжелиних прибічників. Нарешті розлючений Гжеля гукнув:

— Ми тільки з пустого в порожнє переливаємо! — Обравши слушну хвилину, він підійшов до начальника і сміливо запитав: — А яка ж має бути ця нова школа?

— Така, як і всі! — відповів той, розплющивши очі.

— Такої нам не потрібно!

— На свою, польську, школу дамо хоч і по півкарбованця з морга, а на іншу — ні шеляга!

— Нащо нам така школа! Мої діти три роки вчилися, а нічого не тямлять!

— Тихше, люди, тихше!

— Розбрикалися вівці, а вовк собі зиркає, як йому на отару скочити!

— Крикуни прокляті, нове лихо на всіх накликають! Здіймаючи страшенний галас, селяни гукали один поперед одного.

Кожен доводив своє і переконував інших. Натовп розбився на купки, і скрізь кипіли суперечки. Найбільше проти того, щоб ухвалити будівництво школи, галасувала Гжелина компанія.

Марно війт, мельник, господарі з інших сіл умовляли, просили й навіть страхали їх бозна-чим, — більшість селян наче очманіли і гукали, що на думку спаде.

А начальник сидів, ніби нічого не чуючи, і шепотівся з писарем. Давши людям накричатися досхочу, він наказав віттові подзвонити дзвоником.

— Тихо ви! Тихо! Слухайте! — заспокоювали солтиси громаду.

— І тільки-но змовкла громада, як владно залунав начальників голос:

— Школа повинна бути, розумієте? Слухайте й робіть, що вам наказано!

Проте селяни не злякались, а Клемб сказав, наче відрубав:

— Ми нікого не силуємо на голові ходити, то нехай же й нам дозволять ходити на тих ногах, які в нас є.

— Заткни пельку! Цить, пся крев! — лаявся війт, щосили калатаючи дзвоником.

— Я сказав і ще раз скажу: в нашій, польській, школі і вчити повинні по-нашому!

— Карпенко! Іванов! — загукав начальник до стражників, що стояли в натовпі, але селяни вмить оточили й стиснули їх, і хтось шепнув:

— Спробуйте-но тільки зачепити когось! Нас тут чоловіка триста, затямили?

Юрба розступилася, пропускаючи стражників, і, зімкнувшись знову, ринула за ними вслід, ближче до начальника, з глухим лютим гомоном, з якого раз у раз вихоплювалися окремі вигуки:

— Кожне створіння має свій голос, тільки нам наказують мати чужий!

— Скрізь накази й накази, а ти, хлопе, слухайся, плати та шапкою землю замітай!

— Скоро вже без дозволу не можна буде й за клуню піти!

— Коли вони таку владу мають, нехай накажуть, щоб свині заспівали жайворонками!.. — гукнув Антек і під загальний сміх провадив далі: — Або гусям замукати, тоді ухвалимо будувати оту школу.

— Податки понакладали — платимо. Рекрутів вимагають — даємо! А щодо цього — зась!

— Тихо, Клемб!.. Сам цар видав такий наказ, де чорним по білому написано, щоб школи й суди були польські. Його й будемо слухатись! — сказав Антек голосно.

— Тыі кто такой? — спитав начальник, пильно дивлячись на нього.

Антек здригнувся, але сказав сміливо, показуючи на папери, що лежали на столі:

— Там написано... Не сорока мене загубила! — зухвало додав він.

Начальник поговорив з писарем, і той оголосив, що Антоній Борина, як такий, що перебуває під слідством, не має права брати участі в зборах.

Антек почервонів від гніву, але перш ніж він устиг щось вимовити, начальник гримнув:

— Геть звідси! — і очима показав на нього стражникам.

— Не згоджуйтесь, хлопці! Закон за нас! Нічого не бійтеся! — гукнув Антек.

І поволі пішов убік села, озираючись на стражників, як вовк на собак, так що вони йшли далеко позаду.

А на площі біля канцелярії знову закипіло, наче в казані. Всі кричали, не слухаючи одне одного, тільки окремі слова погроз і лайок шугали над головами, мов каміння. Ніхто навіть не розумів, про що йдеться. Сперечались про школу, про Антека, про всякі дурниці. Хто дорікав сусідові за торішній спаш, хто просто зганяв злість, хто галасував, аби тільки галасувати, і знявся такий гамір, така метушня, що, здавалося, — от-от почнеться бійка. Гжеля пробував їх заспокоїти, інші теж — натовп нічого не слухав. Війт калатав дзвоником, закликаючи до порядку, так, що в нього рука затерпла, і теж нічого не домігся. Сліпі й глухі до всього, люди наскакували один на одного, мов роздратовані індики.

Аж тоді, коли один із солтисів почав стукати палицею в порожню бочку, що стояла під стріхою, і бочка загула, наче барабан, всі трохи отямилися і стали зацитькувати один одного.

Не дочекавшись тиші, начальник гнівно гримнув:

— Досить розмов! Тихо там! Мовчати й слухати, коли я кажу! Голосуйте за школу!

Одразу ж настала тиша, жах охопив усіх; люди стояли, мов закам'янілі, і тільки безпорадно презирались. Начальник так грізно вдивлявся в їхні злякані обличчя, що в них аж мороз біг по спині.

Він знову сів, а війт, мельник і ще дехто кинулися в натовп й стали умовляти та залякувати всіх.

— Голосуйте за школу! Інакше лихо буде, чули?

Тим часом писар перевіряв присутніх, і щохвилини хтось з натовпу гукав:

— Тут! Тут!

Після перевірки війт виліз на стілець і скомандував:

— Хто за школу, переходь праворуч і підіймай руку! Перейшло чимало, але багато більше залишилося на місці.

Начальник скривився й наказав опитувати всіх поіменно, об'явивши, що так буде

правильніше.

Це дуже засмутило Гжелю: він добре розумів, що, коли селяни голосуватимуть кожен окремо, ніхто не зважиться піти проти начальства.

Але нічого вже не можна було вдіяти. Помічник писаря почав викликати за списком, і кожен з присутніх підходив, а писар відзначав його прізвище рисою — якщо той був за школу, або хрестиком — якщо проти.

Тривало це довго, бо людей було багато. Нарешті оголосили наслідки:

— Двісті голосів за школу, вісімдесят — проти. Прибічники Гжелі зняли крик:

— Голосувати наново! Шахрують!

— Я сказав "ні", а він мені рисочку поставив! — вигукнув хтось, а за ним й інші свідчили те саме. Найзапальніші зняли крик:

— Не дозволимо! Подерти список, подерти!

До канцелярії в цю мить під'їхала поміщицька бричка, і людям мимохіть довелося відступити вбік.

А начальник, прочитавши листа, якого подав йому лакей, урочисто оголосив:

— Так, дуже добре, отже, школа в Ліпцях буде.

Ніхто, звісно, й рота не розтулив, — стояли стіною і остовпіло дивилися на нього.

Він підписав якісь папери й сів у бричку.

Йому покірно кланялись, але він не глянув ні на кого, навіть головою не кивнув і, віддавши якісь розпорядження стражникам, рушив путівцем до модліцького маєтку.

Хвилю люди мовчки дивилися йому вслід, потім хтось із Гжелиних прибічників сказав:

— Ач яким ягням прикинувся! М'який, хоч до рани його прикладай! А й незчуєшся, як це ягня вовком обернеться і тобі в горлянку ікла встромить.

— Чим же дурнів стримувати, як не погрозами? Гжелю тільки зітхнув, окинув поглядом натовп і шепнув:

— Так, програли ми сьогодні. Нічого не вдієш, люди ще не звикли до опору.

— Всього бояться, то нелегко їм буде навчитися.

— І що воно за людина — навіть закон за ніщо має!

— Адже закони вони для нас писали, а не для себе!

Якийсь чоловік з Пшиленка підійшов до Гжелі й жалібно поскаржився:

— Я хотів проти школи голосувати, та як просвердлив він мене очима, мені язика наче відібрало, а писар записав, що сам хотів.

— Та тут стільки шахрайства, що можна було б оскаржити ухвалу.

— Ходімо до корчми, грім би їх побив! — вилаявся Матеуш і, повернувшись обличчям до юрби, закричав:

— А знаєте, що вам начальник забув сказати? Що всі ви вівці й пси лякливі! Добре ви заплатите за свою покору!.. Ну і нехай з вас шкуру деруть. Так вам і треба!

Дехто почав був огризатися, та враз усі змовкли, бо в цю мить мимо проїхала бричка, в якій сидів органістів син Ясь.

Ліпецькі одразу оточили його, і Гжелю розповів про все. Ясь вислухав, поговорив з

ними й поїхав собі далі.

Всі пішли до корчми, і після другої чарки Матеуш вигукнув:

— А я вам кажу, що в усьому винні вїт і мельник!

— Правда, вони найбільше умовляли та залякували людей,— підтвердив Стах Плошка.

— А коли начальник погрожував, значить, він уже знає щось про Роха,— сказав хтось пошепки.

— Якщо досі не знає, то донесуть йому. Знайдуться такі!

— Де стражники? — занепокоєно спитав Гжеля.

— Пішли начебто у бік Ліпців.

Гжеля ще покрутився в корчмі й непомітно вийшов. Він простував до Ліпців полем, уважно роздивляючись навкруги.

ІХ

Антек, ідучи, все озирався на громаду, мов кіт, що його відігнали від миски, і міркував, чи не повернутися йому назад. Але, бачачи, що за ним ідуть стражники, вирішив інакше, дорогою виламав собі міцну гілку і, зупинившись біля тину, почав, обстругувати кийка, скоса поглядаючи на стражників, хоч як намагалися вони йти якомога повільніше, а проте наздогнали його.

— Куди це, пане старший? На розвідку? — глузливо спитав Антек.

— У службових справах, пане господарю! А може, нам з вами в один бік, га? Може, разом підем?

— Від щирого серця радий би, та, здається мені, що нам не по дорозі.

Він швидко огледівся: на дорозі нікогісінько, але канцелярія ще надто близько, і рушив поруч із стражниками, тримаючись ближче до тину та пильнуючи, щоб вони, бува, раптом не заступили йому дорогу.

Старший це помітив і заговорив до нього по-дружньому, гірко нарікаючи, що в нього з самого ранку ще рісочки в роті не було.

— Для начальника писар сьогодні нічого не пошкодував, то, напевно, й вам щось перепало. Ну, а на селі смачним не почастують: галушки та капуста — хіба то їжа для панів! — навмисне глузував Антек, аж молодший стражник, дужий хлопець із меткими очима, щось сердито забурмотів, але старший не сказав ні слова.

Антек, усе посміхаючись, пішов швидше, і стражники ледве встигали за ним, ступаючи просто по калюжах та вибоїнах. Село наче вимерло — сонце так припікало, що всі поховалися; тільки зрідка хто-небудь виходив подивитися на них та в затінку видно було русяві голівки дітей, і тільки собаки проводжали їх голосним гавканням.

Старший закурив цигарку і, цвіркнувши крізь зуби, почав скаржитись, що ні вдень ні вночі спокою немає, все служба та служба.

— Авжеж, нелегко тепер хоч би щось з хлопа здерти! Стражник матюкнувся, і Антек, якому вже набридло все, міцніше стиснув у руці кийка і сказав з викликом:

— Що, хіба не правда? З вашої служби тільки й користі, що по селах собак дратуєте та в хлопа останній грош цупите.

Старший стерпів і це, хоча позеленів від злості й став намацувати шаблю. Та коли дійшли до крайньої хати, він несподівано кинувся на Антека й гукнув товаришеві:

— Тримай його!

Проте вони погано розрахували: перш ніж вони встигли схопити його, Антек, мов пуццента, віджбурнув їх, відскочив до стіни і, вишкіривши зуби, як вовк, розмахуючи кийком, здушеним, уривчастим голосом загарчав:

— Ідіть краще своєю дорогою... зі мною не пограєтесь... І чотирьом не піддамся!.. Зуби вам повибиваю, як псам. Чого причепилися? Я ні в чому не винен. Бійки шукаєте? Гаразд, тільки найміть спершу підводу для своїх кісток. Ану, підійди та торкни, спробуй!

Він розмахував кийком і вже кричав на повний голос, ладен битися на смерть. Стражники зупинилися, як укопані. Перед ними стояв розлючений велетень, і кий так і свистів у нього в руках. Нарешті старший, бачачи, що нічого не виходить, спробував обернути все на жарт.

— Ха-ха! Здорово ми з тебе пошуткували! — гукнув він з удаваним сміхом і повернув назад. Але, відійшовши на кілька кроків, погрозив Антекові кулаком і вже зовсім іншим тоном крикнув: — Ми ще побачимось з тобою, пане господарю! Тоді поговоримо!

— Щоб тебе раніше чума не минула! — гукнув у відповідь Антек. — Ач злякався, то жартами відбутися хоче. Поговорю і я з тобою, аби тільки мені тебе десь запопасти! — бурчав він, уважно стежачи за ними, поки вони не зникли з очей.

"Той нацькував їх на мене — думав, дурний, що так вони мене; візьмуть, як собаки зайця! Це він за те розлютився, що я йому дав відкоша. Не до шмиги йому правда", — думав собі Антек. Вже далеченько за селом, дійшовши до панського саду, він сів відпочити в холодку, бо й досі тремтів увесь і був мокрий, як хлющ.

Через дерев'яну огорожу видно було серед високих смерек білий будинок. Відчинені вікна чорніли, наче ями, а на терасі з колонами сиділи пани й, мабуть, обідали, бо навколо них весь час метушилися слуги й чути було брязкіт посуду. Інколи до Антека долинали вибухи веселого сміху.

"Цим добре на світі жити! П'ють, їдять і до всього їм байдуже", — думав Антек, дістаючи хліб з сиром, який Ганка поклала йому в кишеню.

Він їв і дивився на величезні, всипані вже цвітом липи, що стояли на чатах понад дорогою. Від нагрітого сонцем цвіту линули солодкі, п'янкі пахощі; без упину дзижчали бджоли; десь на ставку крякала качка, сонно кумкали жаби, з лісу ледь чутно долинали голоси всякої дичини, а на полях то сюркотіла, то замовкала музика коників; аж ось, наче захлинувшись сонячним окропом, усе навколо примовкло, світ занімів, все живе заховалося в тіні, і тільки ластівки без упину шугали в повітрі.

Опівденна спека обливала жаром, очі ятрило від блиску, навіть у тіні була задуха, повисихали геть усі калюжі, а від майже дозрілих хлібів та спалених сонцем перелогів повівало, наче з печі, жаром.

Добре відпочивши, Антек рушив до вже недалекого лісу, та тільки-но вийшов з тіні на залиту сонцем дорогу, як його так опекло, наче він кинувся у клекотливий білий

вогонь. Він скинув каптан, але й це не допомогло — сорочка, прилипла до спітнілого тіла, пекла, мов розпечена бляха. Скинув чоботи, але босі ноги грузли в піску, наче в гарячому попелі.

Криві берізки понад дорогою не давали тіні, жито хилило додолу важке колосся, знеможено посихлялися збляклі від спеки квіти.

Все навкруги сповила гаряча тиша, ніде не видно було ні людини, ні птаха, жодного живого створіння, не тремтів жоден лист, жодна билинка, наче в цю годину на змучену землю налетіла полудниця і пошерхлими губами висмоктувала з неї останні сили.

Антек ішов чимраз повільніше, думаючи про зібрання, і його то охоплювала злість, то брав сміх, то гризла досада.

"Ну, що з такими вдієш! Всякого стражника бояться. Наказали б їм слухатись начальникового чобота, то і слухалися б! Вівці, та й годі! — думав він з глибоким жалем і водночас із гнівом.— Правда, тяжко їм усім, кожен б'ється мов риба об лід, кожен ледве дихає від злиднів, де вже їм думати про такі справи? Народ темний, убогий, не розуміє навіть, що йому потрібно... Авжеж, людина — як свиня, нелегко їй підняти писок до сонця..."

Так міркував Антек, зітхаючи, і всі ці думки й хвилювання про інших примусили його тільки гостріше відчувати, як погано йому самому, може, навіть гірше, ніж іншим.

— Тільки тим добре, хто ні про що не думає!

Махнув рукою і так поринув у задуму, що мало не наскочив на єврея-ганчірника, який сидів край дороги.

— Що, втомилися? Ще б пак, така спека! — заговорив він перший, зупиняючись біля старого.

— Кара божя! Віє, мов з печі! — вигукнув єврей і, підвівшись, накинув лямки на згорблену старечу спину, присмоктався, мов п'явка, до своєї тачки і став штовхати її поперед себе, напружуючись з усіх сил, бо вона була навантажена мішками з ганчіря дерев'яними ящиками, а нагорі стояв ще повний кошик яєць клітка з курчатами. Дорога була піщана, а спека стояла й не сказати яка, і хоч як старий напружував останні сили, йому доводилося щохвилини зупинятися й відпочивати.

— Нухіме, ти ж спізнився на шабес! — жалібно умовляв він сам себе.— Нухіме, штовхай, штовхай, ти ж дужий, мов кінь! Ну, раз, два, три! — І він з розпачем кидався на тачку, штовхав на кілька кроків уперед і знову зупинявся.

Антек кивнув йому головою і пішов далі, але Нухім став його благати:

— Допоможіть мені, пане господарю, я добре заплачу! Не можу більше, ніяк не можу...— Він упав на тачку, блідий, як мрець, ледве дихаючи.

Антек, ні слова не кажучи, повернувся назад, поклав на тачку свій каптан і чоботи, міцно вхопився за неї і став штовхати її поперед себе так швидко, що аж колесо зарипіло і знялася курява. А єврей дріботів поруч, хапаючи повітря пересохлими губами, й припрохував:

— Тільки до лісу, а там далі дорога добра і вже недалеко! Я вам заплачу цілий п'ятак.

— Заткни його собі в ніс! Дурню, дуже він мені потрібний! І як то євреї думають, що все на світі робиться заради грошей!

— Ну, ну, не гнівайтесь! Не хочете грошей, то я вам дам гарні пищалки для дітей. Ні? То, може, ниток, голок, стрічок якихось? Не потрібно? То, може, булок, цукерок, бубликів або ще чогось? У мене все є. А може, пан господар купить пачку тютюну? Чи, може, почастувати вас чарочкою доброї горілки? Я її залишив для себе, але вам уже по знайомству... По совісті кажу, тільки по знайомству!

Він закашлявся так, що очі в нього полізли на лоба, і коли Антек трохи уповільнив ходу, взявся за тачку й пішов поруч, жалібно поглядаючи на нього.

— Добрий буде врожай, вже ціна на жито впала,— почав він, перейшовши на інше.

— Хоч і не вродить, а купці однаково викручують, щоб менше заплатити. Хлопові завжди збиток.

— Гарну годину дав господь, зерно вже сухе.— Старий дорогою зривав колоски, вилущував зерна і жував їх.

— Еге, господь так добре розпорядився, що ячмінь геть-чисто весь пропав!

Вони знехотя перемовлялися про те, про се. Нарешті зайшла мова про зібрання, про яке єврей, видно, вже знав, бо сказав, тривожно озираючись навкруги:

— Знаєте, начальник іще взимку підписав контракт з одним підрядчиком на будівництво школи в Ліпцях. Мій зять у них за фактора був.

— Ще взимку, кажеш? Раніше, ніж громада ухвалила? Та хіба це можливо?

— А що він, дозволу питатиметься, чи що? Хіба він не хазяїн у своєму повіті?

Анте́к став його розпитувати. Єврей знав багато цікавого й відповідав охоче, а наприкінці поблажливо мовив:

— Так уже заведено. Селянина земля годує, купця — торгівля, поміщика — маєток, ксьондза — парафія, а начальника — всі. Кожному треба якось жити. Правду я кажу?

— А мені думається, що не повинно так бути, щоб один одного обдирав! Кожен повинен жити по правді, як бог звелів.

— Що вдієш! Кожен живе, як може.

— Знаю, що кожен собі ріпу скромадить, та через те й погано всім!

Єврей тільки головою покивав, але, видно, думав своє.

Вони дійшли тим часом до лісу й кращої дороги. Антек поставив тачку, купив дітям на цілого златого цукерок, а коли єврей став йому дякувати, буркнув:

— Облиш, допоміг, бо мені так схотілося.

Він швидко попростував до Ліпців. Його відразу охопила свіжа прохолода. Гіллясті лісові дерева так заслоняли дорогу, що тільки посередені синіла вузька смужка неба і на землі тремтів струмок хисткого світла. Бір був старий, могутні дуби, сосни й берези стояли всуміш тісною юрбою, а внизу до товстих стовбурів тулилась дрібнота — ліщина, осика, ялівець і граби. Подекуди височіли горді ялини, жадібно тягнучись до сонця.

На лісовій дорозі після вчорашньої бурі ще поблискували калюжі й валялися зламані гілки та крона, а де-не-де й видерте з корінням струнке деревце, мов труп, лежало впоперек дороги. Тихо було тут, все заснували прохолодні сутінки, пахло

грибами й пліснявою, дерева стояли нерухомо, наче задивившись у небо, і крізь їхні тісно переплетені крони місцями пробивалося сонце, повзаючи золотими павуками по мохові й червоних ягодах, що, мов застигли крапельки крові, були розсипані по бляклій траві.

Лісова прохолода й глибокий спокій розморили Антека і, примостившись під деревом, він мимохіть задрімав. Розбудив його кінський тупіт і пирхання. Побачивши пана, що їхав верхи, Антек підійшов до нього.

Привіталися, як годиться, по-сусідському.

— Ну й спека! — сказав пан, погладжуючи коня, що ніяк не хотів стояти.

— Так, пече страх як, а за якийсь там тиждень треба вже буде з косою виходити в поле.

— В Модлщі вже косять жито, аж гуде.

— Там піски. Та цього року скрізь жнива почнуться рано. Пан став розпитувати його про зібрання у волості і, почувши про те, що там відбувалось, від подиву широко розплющив очі.

— І ви так одверто, прилюдно вимагали польської школи?

— Ну, я ж вам сказав! Брехати не стану.

— І як це ви зважилися при начальникові! Ну-ну!

— В указі чорним по білому написано, тож маємо право.

— Але чого це ви надумали вимагати польської школи?

— Чого надумали? Адже ми поляки, а не німці або хто інший

— А хто ж це вас так навчив, га? — спитав пан тихше, нахилиючись до нього з сідла.

— Діти й без учителя доходять до розуму, — ухильно відповів Антек.

— Бачу, що недурно Рох вештається по селах! — тим самим тоном провадив пан далі.

— Так, вони удвох з дядечком вашим навчають люд грамоти як уміють! — пильно дивлячись йому в очі, з притиском сказав Антек.

Пан якось неспокійно засовався в сідлі і заговорив про щось інше, але Антек навмисне звернув розмову до того ж, говорив і про інші селянські болячки, нарікав на темряву й занедбаність у якій живе народ.

— Все через те, що нікого не слухають! Я знаю, як ксьондзи їх навчають та умовляють працювати, а все, мов горохом об стіну!

— Е, казанням тут допоможеш так, як мертвому — кадилом!

— То чим же вам допомогти? Порозумнішав ти, я бачу, в острозі! — ущипливо зауважив пан.

Антек почервонів, блиснув очима, але відповів спокійно:

— Порозумнішав, правда! Знаю тепер, що в усьому нашому горі пани винні.

— Казна-що верзеш! Що ж пани тобі такого зробили?

— А те, що за польських часів вони тільки й знали, що людей батогами шмагати та утискати, а самі бенкетували й гуляли, от і прогуляли весь люд, а тепер треба починати

спочатку.

Поміщик був запальний, отож розсердився і гукнув:

— Зась тобі, хаме, до того, що пани робили! Знай свій гній та вила і тримай язика за зубами, бо коли б тобі його не вкоротили!

Він свиснув нагаєм у повітрі і помчав так швидко, що в коня аж селезінка кевкала.

Антек, так само злий і роздратований, пішов своєю дорогою.

— Собаче поріддя! — бурмотів він люто.— Ач ясновельможний пан, трясця тобі! Коли в хлопа запобігає ласки, то з кожним братається, стерво! Сам гроша ламаного не вартий, а інших хамами обзиває! — З серця він чавив ногами мухомори, що траплялися на дорозі.

Він уже виходив з лісу на тополеву дорогу, аж тут почув начебто знайомі голоси й уважно огледівся: під хрестом у затінку беріз стояла чиясь загорошена бричка, а на узліссі він побачив органістового сина Яся і Ягусю.

Антек навіть очі протер, цілком впевнений, що це йому привиділося, але ні, вони стояли за кільканадцять кроків від нього й дивилися одне на одного, радісно усміхаючись.

Здивований Антек нашорошив вуха, але чув тільки голоси і не міг розібрати жодного слова.

"Вона з лісу йшла, а він їхав, от і здибалися",— подумав він, але в цю ж мить його щось наче вкололо, він нахмурився, глуха, болюча підозра заворушилася в ньому:

"Ні, це вони змовились!"

Проте, побачивши Ясєву сутану та його обличчя з виразом якоїсь святої чистоти, Антек заспокоївся і зітхнув з величезним полегшенням. Незрозуміло було йому тільки, навіщо Ягуся, ідучи в ліс, вбралася по-святковому? І чому так синіють її променисті очі, тремтять вишневі губи? Чому від неї так і віє радістю?

Антек обійняв її всю голодним вовчим поглядом, а вона в цю мить, нахилившись вперед високими грудьми, простягала Ясєві козубок. Ясь брав з нього ягоди, сам їв і їй клав у рота.

— Майже ксьондз уже, а бавиться, мов дитина! — поблажливо пробурмотів Антек і швидко пішов до села, побачивши по сонцю, що вже скоро вечір.

"Ця скалка в мені не болить, лише доки її не торкнеш! — думав він про Ягусю.— А як жадібно вона на нього дивилась! Ну й нехай і нехай!"

Але даремно він відмахувався від цих думок, скалка чимраз болючіше встромлялася йому в серце.

"А від мене тікає, наче від чуми! Видно, новеньке ситечко на кілочку! Щастя, що з Ясем у неї нічого не вийде...— Лють розгорялася в ньому дедалі дужче.— Як сука: хто їй свисне, за тим і біжить".

Він ішов швидко, але не міг втекти від гірких думок. Дорогою його обминали якісь люди,— він нікого не помічав. Тільки біля самого села раптом заспокоївся, побачивши органістиху, що сиділа біля канави і плела панчохи. Найменший синок грався біля неї в піску, а табун гусей скуб траву поміж тополями.

— Он куди ви примандрували з гусями! — сказав Антек зупиняючись біля неї і витираючи спітніле обличчя.

— Вийшла назустріч Ясеві! — він от-от під'їде.

— Так, я його щойно обминув біля лісу.

— Яся? То він уже їде! — скрикнула вона і схопилася на ноги.— Гусоньки, гуль-гуль-гуль! Куди ви, паскудні? Куди? закричала вона на гусей, що несподівано побігли в жито біля дороги і почали видзьобувати зерно з колосків.

— Так, бричка стояла біля хреста, а Ясь ваш розмовляв з якоюсь жінкою.

— Значить, він зараз буде тут! Певно, знайому якусь зустрів заговорився. Такий добрий хлопчик, він і чужого собаки не промине, не погладивши. А кого це він зустрів?

— Я не роздивився добре, але мені здалося, що то Ягуся. Побачивши, що стара невдоволено скривилася, він додав з багатозначною усмішкою:

— Я не роздивився, бо вони одразу в ліс зайшли... Від спеки, певно...

— Сили небесні! Що це вам на думку спало? Стане Ясь зв'язуватися з такою...

— Вона не гірша, ніж інші, а може, й краща! — несподівано спалахнув Антек.

Органістиха швидко заворушила дротиками, чомусь дуже уважно придивляючись до панчохи, яку плела. "Щоб тобі язик відсох, пліткар проклятий! — думала вона, глибоко вражена.— Став би Ясь з такою... він уже майже ксьондз..." Але тут їй згадалися різні історії по ксьондзів і, занепокоївшись, вона вирішила докладніше розпитати Антека, та він уже пішов. Зате на дорозі знялася хмара куряви й посувалася до неї чимраз ближче. Через кілька хвилин Ясь уже обіймав її, міцно, щосили, і ніжно приказував:

— Мамусю любя! Мамусю!

— Сили небесні! Та ти мене задушиш! Пусти, розбійнику, пусти зараз! — І, коли Ясь її випустив, вона й сама почала обіймати, цілувати й оглядати його повними любові очима.

— Ох, замучили тебе, синочку! Блідий ти який! І худий!

— Юшкою із свяченої води не дуже підживишся,— сміявся Ясь, підкидаючи на руках братика, а той аж верещав від захоплення.

— Нічого, я вже тебе відгодую! — сказала органістиха, ніжно гладячи його по щоці.

— Ну, їдьмо, мамусю, швидше вдома будемо.

— А гуси? Господи, знову вони в житі!

Ясь кинувся виганяти гусей, що жадібно вилущували колоски. Потім посадив брата в бричку й пішов дорогою, женучи гусей перед собою та розповідаючи про свою подорож.

— Гляди, як він замурзався! — трохи згодом зауважила мати, показуючи на малюка.

— До ягід моїх допався. Їж, Стасю, їж! Це я в лісі Ягусю зустрів, вона ходила по ягоди і мені трішки відсипала,— пояснив Ясь, ледь зашарівшись.

— Так, мені Борина хвилину тому казав, що він вас зустрів.

— А я його й не помітив! Мабуть, він десь бічною стежкою пройшов.

— Синку, на селі люди крізь стіни бачать, навіть і те, чого зовсім не було! — з притиском сказала органістиха, опустивши очі на дротики, які швидко миготіли в руках.

Ясь наче не зрозумів натяку, побачивши зграю голубів, що низько летіла над полем, він жбурнув у них камінцем і весело вигукнув: — Одразу видно, що ксьондзові, ач які вгодовані!

— Тихше, Ясю, ще почує хто! — ласкаво зупинила його мати. Вона замріялась про те, як він стане колись ксьондзом, а вона на старості оселиться в нього і доживатиме свої дні в щасті й спокої.

— А Фелек коли приїде на вакації?

— Хіба ви не знаєте, мамо, що його заарештували?

— Сили небесні! Заарештували! Що ж він такого зробив? Завжди я казала, завжди знала, що Фелек погано скінчить! Такому ледацюзі в писарчуки б іти, а мельникові закортіло лікаря з нього зробити! Адже вони так ним пишалися, так кирпу гнули, а тепер синок у тюрмі; от так втіх! — вона аж тремтіла від якоїсь мстивої радості.

— Та ні, тут зовсім інше — він у цитаделі сидить.

— В цитаделі! Значить, щось з політикою? — вона стишила голос.

Ясь не знав чи, може, не хотів відповісти, а вона тривожно зашепотіла:

— Синочку мій, тільки ти, бога ради, не встрявай у ці справи!

— У нас навіть говорити не можна про таке — одразу ж виженуть.

— От бачиш! Виженуть тебе, і ти не зможеш стати ксьондзом! Та я б умерла від сорому й горя! Господи, змилуйся над нами!

— Ви за мене не бійтеся, мамо!

— Ти ж сам бачиш, як тяжко ми працюємо, щоб вам жилося трохи краще. Сам бачиш, як нам скрутно — дітей купа, а доходи дедалі меншають. Якби не земля, ми б із нашим ксьондзом з голоду повмирали! Знаєш, він тепер сам домовляється з хлопами про платню за вінчання й похорон. Сам! Де це чувано таке? Каже, що батько з людей шкуру дере. Ач який благодійник з чужої кишені!

— Та ж і справді дере,— несміливо заперечив Ясь.

— Ти що? Проти батька йдеш? Проти рідного батька? А коли дере, то для кого? Не для себе ж, а для вас, дітей, для тебе, на твоє навчання,— ображено сказала органістиха.

Ясь став просити пробачення, але раптом замовк, почувши як брязкотливе дзеленькання, що долинало від ставу.

— Чуєте, мамо? Це ксьондз пішов до когось із святими дарами

— Ні, це, мабуть, на бджіл у плебанії дзвонять, щоб не втекли Вони повинні роїтися. Ксьондз наш більше пильнує свого бугая і пасіку, ніж костюл.

Вони вже підходили до цвинтаря, коли раптом почулося голосне дзижчання, і Ясь ледве встиг гукнути візників:

— Бджоли! Притримай коней, бо злякаються і помчать! Справді, над майданом біля костюлу гудів величезний бджолиний рій. Він то кружляв у повітрі гудючою хмарою,

шукаючи зручного місця, де б сісти, то спускався нижче й снував між деревами, а за ним біг задиханий ксьондз без капелюха, в самих штанях і сорочці, без упину розмахуючи кропилом. Амброжій був теж тут — він прокрадався осторонь, в тіні, несамовито калатав дзвоником і кричав. Так вони обидва кілька разів оббігли майдан, ні на хвилину не зупиняючись, бо бджоли спускалися дедалі нижче, наче намірялися сісти на дах якоїсь хати. Діти ховалися попід стінами, відмахувалися від них руками. Та враз рій знявся вище і полетів просто на Ясєву брчку. Органістиха заверещала і, задерши спідницю на голову, присіла в канаві. Гуси розлетілися, коні стали шарпатись, і візник зіскочив з брчки, щоб затулити їм очі. Тільки Ясь стояв спокійно, піднявши голову. Рій несподівано повернув і полетів просто на дзвіницю.

— Води! — гаркнув ксьондз і галопом помчав за бджолами. Підбігши близько, він став так ретельно кропити їх, що вони вже не могли ворухити промоклими крильцями і стали сідати на вікна дзвіниці.

— Амброжію! Драбину й решето! Швидше, бо втечуть! Та ворухися, ти, шкандибо! А, Ясю, здрастуй! Розпали-но вогонь у кадилі, треба їх підкурити, тоді вони заспокояться! — гукав розгарячкований ксьондз, не перестаючи кропити водою бджіл. Не минуло й п'яти хвилин, як драбина стояла вже під дзвіницею, Амброжій дзвонив, кадильниця у Ясєвих руках куріла, наче комин, а ксьондз ліз на дзвіницю. Добравшись до бджіл, він став мацати серед них, шукаючи матку.

— Є! Хвалити бога, тепер не втечуть! Підкури-но їх ще знизу,

Ясю, щоб не розповзалися! — командував він, збираючи бджіл голіруч. Вони сідали йому на лисину, повзали по обличчю, а він безбоязно щось говорив їм і все збирав та збирав їх у решето — рій був величезний.

— Обережно! Сердяться, можуть вжалити! — застерігав він інших, злазячи з драбини, весь у хмарі бджіл, що з голосним дзижчанням літали над ним. Спустившись долі, він пішов до плебанії, несучи у витягнутих руках решето так урочисто й поважно, наче це була чаша із святими дарами. Ясь окурював його, розмахуючи кадилом, Амброжій ревно дзвонив і час від часу кропив бджіл водою. Так вони простували до пасіки за плебанією, де стояло кілька десятків вуликів.

Коли ксьондз почав садовити бджіл у новий вулик, Ясь, геть зголоднілий і втомлений, нишком утік додому.

Тут йому, звичайно, дуже зраділи. Скільки було вереску, поцілунків і розпитувань — сказати не можна! А коли минула перша радість зустрічі, його посадили за стіл, понаносили йому різних смачних страв, припрошуючи, щоб він їв. Весь дім аж двигтів від галасу й біганини. Кожен хотів щось зробити для Яся поперед інших, всі тиснулися ближче до нього.

Саме під час цієї метушні прибіг задиханий Гжеля і став стурбовано розпитувати, чи не бачив хто Роха. Але того ніхто не зустрічав.

— Ніде не можна його знайти! — стривожено сказав Гжеля і, нічого не пояснивши, побіг далі шукати по хатах Роха, тільки-но він пішов, Яся покликали до плебанії. Хоч як йому не хотілось, а довелося іти.

Ксьондз дожидав його, вечеряючи на ґанку. Він по-батьківськи розцілював Яся і, посадивши біля себе, ласкаво мовив:

— Радий, що ти приїхав, буде з ким разом правити службу. А знаєш, скільки в мене нових роїв цього року? П'ятнадцять! І сильні такі, як старі рої; деякі вже понаносили меду десь із чверть вулика! Їх ще більше було б, та я наказав Амброжію наглядати за пасікою, а цей дурень заснув, і бджілки ф'ють! Втекли! А один рій у мене мельник украв. Правду тобі кажу: вкрав! Бджоли сіли на його грушу, а він забрав їх і не думає віддавати! Сердитий на мене за бугая, от і мститься як тільки може, грабіжник такий! Ти вже чув про Фелека? От підлі, кусаються, як оси! — закричав він раптом, відганяючи мух, які весь час сідали йому на лисину.

— Чув тільки, що він у цитаделі сидить.

— Хоч би цим скінчилося! Догрався, га? Казав я йому, умовляв, — не слухався, осел, от тепер і має! Старий — телепень і блазень, а Фелека шкода, здібний, шельма, полатині так швидко читає — і єпископ краще б не зумів! Ну, та що за користь від нього, коли в голові джмелі гудуть! Думають лобом мур пробити. Адже сказано...стривай, як же це? Ага, згадав: чого не можна — не чіпай, а що заборонено — те обминай здалека. Лагідне телятко дві матки ссе, так...— Ксьондз говорив дедалі тихше і слабшим голосом, відганяючи мух.— Затям це собі, Ясю! Затям, кажу!

Він звів голову на груди і весь потонув у глибокому кріслі, та коли Ясь підвівся, ксьондз розплющив очі і забурмотів:

— Замучили мене бджілки! То ти прихось увечері требник читати. Та гляди мені, з хлопами не приятелюй: хто в полову влізе, того свині з'їдять! З'їдять, кажу — і край! — Він прикрив лисину хусткою і захропів уже по-справжньому.

Мабуть, так само думав і органіст. Коли наймит погнав коні на пасовисько і Ясь скочив на одного з них, батько гукнув йому:

— Злазь мені зараз же! Не личить ксьондзові без сідла їздити та бути запанібрата з пастухами!

Ясеві дуже хотілося покататися, але він слухняно зліз з коня; вже смеркалося, і він пішов за город читати вечірні молитви.

Але як можна було зосередитись? Десь зовсім поблизу співали дівчата, у сусідньому саду гомоніли жінки, і кожне слово летіло низько по росі. Верещали, купаючись у ставку, діти, звідкілясь долинав сміх, мукали корови, пронизливо кричали ксьондзові цесарки, і все село гуло на різні голоси, мов розтривожений вулик. Ясь раз у раз збивався, а коли нарешті зосередився і, ставши навколішки в житі, побожно втопив очі в зоряне небо, з села долинув такий розпачливий лемент, прокльони й голосіння, що він схопився і побіг додому, дуже стривожений.

Мати саме вийшла, щоб кликати його вечеряти.

— Що там трапилось? Б'ються, чи що?

— Це Юзеф Вахнік повернувся з волості напідпитку і побився зі своєю жінкою. Її давно вже треба було відлупцювати! Не хвилюйся, нічого їй не станеться.

— Але ж вона кричить, наче з неї шкуру деруть.

— Жінки завжди так. Якби він її палицею бив, було б тихо. Нічого, завтра вона йому відплатить! Ходімо, синку, вечерея прохолоне.

Ясь майже нічого не їв і, дуже втомлений, одразу ж після вечері ліг спати. Але рано-вранці, тільки-но зійшло сонце, він уже був на ногах. Оббігав усе поле, приніс коням конюшини, подражнив ксьондзових індиків, що відразу ж ображено забелькотіли, привітався з собаками, які з радощів мало з цепу не позривалися, насипав зерна голубам, допоміг меншому брату вигнати корів, нарубував за Міхала дров, оглянув у саду розквітлі стокротки, погрався з лошам, побував скрізь, все попестив поглядом, мов дорогих друзів,— і мальви, осипані цвітом, і поросят, що грілися на сонці, навіть кропиву й бур'ян, що причаїлися під тинами. Мати стежила за ним закоханими очима й шепотіла, поблажливо всміхаючись:

— Навіжений! От навіжений! А Ясь усе ходив і оглядав та сяяв радістю, мов цей липневий день. Ясний, усміхнений, він наче випромінював сонячне світло й тепло, обіймаючи весь світ сповненою любові душею. Тільки задзвонив малий дзвін, він одразу ж усе кинув і побіг у костьол.

Коли вийшов правити обідню ксьондз, його супроводив Ясь у новому, оздобленому червоними стрічками стихарі. Мелодійно загравав орган, заgrimів, аж затремтіли вогники свічок, хор, люди опустили на коліна перед віттарем, і обідня почалася.

Хоч Ясь прислужував за обіднею, а в перервах палко молився, він одразу ж помітив Ягусю — вона стояла на колінах трохи осторонь,— і щоразу, підіймаючи голову, зустрічав її променисті сині очі, бачив затаєну усмішку на ледь розтулених губах.

Після обідні ксьондз повів його до плебанії і посадив писати, отже, він лише опівдні пішов до села, щоб відвідати знайомих.

Передусім він зайшов до Клембів, які жили найближче, проте не застав нікого в хаті, і тільки в розчинених навстіж сінях щось заворушилось у кутку і чийсь голос захрипів:

— Це я, Агата!

Вона підвелася і здивовано сплеснула руками:

— Господи! Пан Ясь!

— Лежіть, лежіть спокійно! Хворієте? — турботливо спитав Ясь і, присунувши собі чурбачок, сів біля Агати, ледве впізнавши її висохле, як земля, обличчя.

— Чекаю, коли вже господь покличе мене до себе,— урочисто мовила вона.

— А на що ви хворі?

— Ніякої хвороби в мене немає, це смерть моя надходить. От Клемби дали мені притулок, щоб я у них померла... Лежу, молитви проказую і дожидаю терпляче тієї години, коли постукає костомаха й скаже: "Ходімо зі мною, змучена душе людська".

— А чому ж вони вас до хати не перенесли?

— Поки ще не прийшов мій час, навіщо я буду місце в них займати? Вже й так довелося теля вивести з сіней. Але вони мені обіцяли, що в останню годину перенесуть до хати, покладуть на ліжку під образами... і свічки засвітять... і ксьондза покличуть. А як умру, одягнуть на мене святкову одежу й похорон справлять як слід... Я ж на все

гроші дала, і люди вони добрі, то, може, не скривдять сироту. Недовго я тут їм заважатиму, недовго... Вони мені при свідках обіцяли... при свідках...

— А не сумно вам самій лежати? — голос його тремтів від жалю і стримуваних сліз.

— Ні, мені дуже добре, паничу. Двері відчинені, то мені все видно. Хто вулицею пройде, хто заговорить десь, а хто й сюди загляне, іноді навіть добрим словом обізветься... Наче я по селу ходжу. А підуть усі в поле — кури на подвір'ї в смітті порпаються, свиня за стіною порохкає, собачка забіжить часом або горобці залетять у сіни... А назаході сонце трохи сюди посвітить, іноді шибеник якийсь камінчиком жбурне... Так непомітно день і минає... А ночами тяж... приходять до мене...

— Хто ж це? Хто приходить? — Ясь зблизька зазирнув у її розплющені, але наче невидючі очі.

— Свої... ті, що давно померли, і рідня, і знайомі. Правду кажу, паничику, приходять... А раз,— зашепотіла Агата з усміхом невимовного щастя,— раз прийшла до мене пресвята дівка і каже тихенько: "Лежи собі, Агато, Ісус тебе винагородить!" Саме Ченстоховська, я її одразу впізнала... в короні й плащі, вся в золоті й коралах. По голові мене погладила й каже: "Не бійся, сирота, будеш ти першою господинею на небесах, поміщицею будеш, панією..."

Стара бурмотіла, мов засинаюча пташка, а Ясь, нахилившись над нею, слухав, і здавалося йому, що він заглядає у якусь неосяжну глибочінь, де діється щось, зовсім не підвладне людському розуму. Йому стало страшно, але він не міг піти, не міг одірватися од цієї жалюгідної людської істоти, цієї зів'ялої билинки, котра, тремтячи, мовби згасаючий у мороці промінь мріє іще про якесь нове життя. Ясь вперше так зблизька зазирнув у вічі неблаганній людській долі, і не диво, що жах стиснув йому серце, очі набігли слізьми, глибоке співчуття тягарем своїм прихилило його до землі, і палка благальна молитва сама рвалася з тремтячих уст.

Агата отямилась і, піднявши голову, в захваті прошепотіла:

— Ангел найсвятіший! Панотчик ти мій сердечний! Вийшовши від неї, Ясь ще довго стояв під якоюсь стіною, гріючись на сонці і радіючи ясному прекрасному дню, життю, яке вирувало навколо.

Байдуже, що якась душа людська стогне в пазурах смерті.

Сонце так само світило, все так само хвилювали жита, білі хмари пропливали високо в блакиті, на вулицях бавилися діти, рум'яніли в садах яблука, в кузні лунко гупали молоти, хтось лагодив воза, а хтось, готуючись до жнив, клепає косу. Пахло свіжим хлібом, гомоніли жінки, на тинах сушилося полотно, на полях і подвір'ях кипів рух і, як завжди, як день у день, гомонів людський рій у праці й турботах, не думаючи про те, хто перший скотиться в прірву. Та й нащо про це думати?

Отож і Ясь швидко струсив з себе смуток і пішов далі.

Він посидів трохи біля Матеуша, який будував Стахові хату і вже підводив зруб під покрівлю. Постояв біля ставу з Плошковою, яка білила полотно, відвідав хвору Юзьку, вислухав усі скарги війтової дружини, подивився в кузні, як коваль гартує коси і гострі серпи, заскочив і на городи, де працювали дівчата й жінки, і скрізь йому були раді,

скрізь його приязно вітали й дивилися на нього з гордістю: адже він народився й виріс у Липцях, а отже, був для всіх рідний.

Тільки наостанку зайшов Ясь до Домінікової. Стара сиділа біля хати й пряла вовну. Яся це дуже здивувало, бо очі в неї були зав'язані.

— А я пальцями намагаю, яка нитка — затонка чи грубша, ніж треба,— пояснювала вона йому, дуже задоволена з того, що він її відвідав, і гукнула до Ягусі, яка поралась на подвір'ї.

Покинувши роботу, Ягуся одразу ж прибігла — не одягнена, в самій тільки спідниці й сорочці, і, побачивши Яся, почервоніла, як вишня, затулила груди руками і втекла до хати.

— Ягусь, принеси-но молока, може, пан Ясь вип'є холодненького.

Ягуся хутко принесла повний глечик молока і кухоль. Вона встигла переодягтися й запнутися хусткою, але чомусь так ніяковіла, що, коли наливала молоко в кухоль, руки в неї тремтіли, і вона то блідла, то червоніла, не зважаючи підвести очей.

Поки Ясь сидів у них, вона не сказала й слова, і коли він ішов — провела його на вулицю і дивилася йому вслід, поки він не зник з очей.

Її раптом охопило таке непереможне бажання бігти за ним, що, боячись піддатися спокусі, вона пішла в сад, обхопила обіруч стовбур яблуні і, притулившись до нього, стояла, майже не дихаючи, у блаженному тремтінні, вкрита, мов плащем, гілками, низько звислими під тягарем яблук. Стояла, опустивши повіки, з усміхом, що вгадувався у кутиках уст, сповнена щастя й страху, почувачи, що до горла піступають радісні сльози, мов тієї весняної ночі, коли вона дивилася на Яся у вікно.

Та й Яся, видно, вабило до неї, бо він часто заходив до Домінікової і, посидівши хвилину, йшов, охоплений дивною радістю. Він щодня бачив Ягусю в костьолі. Протягом усієї обідні вона стояла на колінах і так ревно молилась, що Ясь зворушено милувався нею і навіть вдома якось згадав про її побожність.

Його мати тільки знизала плечима.

— Має за що просити прощення в бога, має...

Ясь був надто чистий душею, щоб зрозуміти цей натяк. Ягуся була в них, її любили всі в домі, він бачив, яка вона побожна, і йому навіть на думку не могла спасти ніяка підозра. Якось він уголос висловив свій подив, що, відколи він приїхав, Ягуся ще ні разу не була в них.

— Я саме сьогодні послала по неї, щоб допомогла мені прасувати, дуже багато білизни набралось,— сказала його мати.

Незабаром прийшла Ягуся, так гарно вбрана, що навіть Ясь здивувався:

— Ви що, мабуть, на весілля йдете?

— А може, до тебе старости приходили, Ягусю? — тоненьким голоском спитала одна з Ясєвих сестер.

— Нехай тільки посміють, я їх під чотири вітри вижену! — засміялась Ягуся, зашарівшись, мов троянда, бо на неї всі дивилися.

Стара одразу ж погнала її прасувати, але дівчата і Ясь пішли за нею, і такі

почалися в них веселощі, вони так реготали через усякі дурниці й так верещали, що органістиха гримнула на них:

— Цитьте ви, сороки! Ясю, іди-но краще на город, не годиться тобі тут пустувати.

І Ясеві хоч-не-хоч довелося взяти книжку й піти, як завжди, в поле. Там, далеко за селом, під грушами або на межових пагорках, він часто сидів, читаючи або думаючи про що-небудь.

Ягуся добре вже знала всі його схованки, знала, де шукати його тужними очима, куди линути за ним хоча б тільки радісними думками. Вона блукала навколо нього, кружляла, наче метелик навколо вогню, не могла не кружляти, бо її нестримно вабило до нього. Вона вже бездумно віддавалася цій солодкій силі, на бурхливим хвилям, які несли її в омріяний світ щастя. Вона віддавалась своїй любові всім серцем і душею, навіть не думаючи про те, на який берег її винесе, яка її чекає доля.

І пізно вночі, коли вона лягала спати, і вранці, коли вставала, серце її промовляло завжди одне, як молитву:

"Побачу його! Знову побачу!"

Коли вона стояла навколішки перед віттарем, і ксьондз виходив правити обідню, і лунали ніжні звуки органа, і в хмарах кадильного диму чути було палкий шепіт молитов, а Ясь, весь у білому, стрункий, вродливий, склавши руки, поволі проходив у цьому диму й різноколірних променях, що падали з шибок, Ягусі іноді здавалося, що це ангел зійшов з образу і з ясним усміхом іде до неї. І тоді вона молитовно дивилась на нього, перед нею відкривався рай, вона падала ниць, припадаючи губами до тих місць, де ступала його нога, і, охоплена захватом, шепотіла з усією силою людського щастя:

— Святий! Святий! Святий!

Не раз бувало — обідня скінчиться, розійдуться всі, і в збезлюднілому костьолі Амброжій побрязкує ключами, а вона все ще стоїть на колінах, дивлячись на те місце, де стояв Ясь, поринувши у тишу, в радість, що мучить до болю, і, мов важке й чисте зерно, мимоволі котилися в неї з очей сльози.

Кожний день став для неї святом, бо в душі її відбувалась урочиста літургія вічної радості. І коли вона йшла в поле, їй про те ж саме шелестіло стигле колосся, дзвеніла спалена сонцем земля й сади, що схиляли обважніле від плодів гілля. Далекі ліси і мандрівниці хмари, і піднесена над землею свята чаша сонця — все співало разом із її душею молитву щастя й подяки.

Господи, який прекрасний світ, коли на нього дивляться очі закоханих!

І яка ж дужа людина, коли кохає! З самим богом, здається, стала б вона на двобій, смерті не піддалася б, змагалася б навіть із долею. Життя для закоханого — вічне свято, найнікчемніше створіння дороге йому, наче брат рідний. Він ладен на колінах дякувати кожному дневі, благословляти кожну ніч, щохвилини ладен роздарювати людям всього себе, і все-таки залишається багатцем; все прибуває в нього і сил, і любові, і чудових днів.

Душа закоханого ширяє над землею, вдивляється в зорі зблизька, зухвало сягає в небо, мріє про вічне щастя, бо здається їй, що немає ні меж, ні краю її силі і її любові.

Те саме відчувала й Ягуся.

Були звичайні дні тяжкої праці, дні приготувань до жнив, і вона працювала без втоми, виспівуючи, мов жайворонок, і вся променіла щастям. Розквітла, мов троянда в її садку, струнка, як рожа, завжди весела, вона приваблювала всі очі, чарувала людей, і навіть старі люди не могли відірвати від неї очей, а хлопці знову круtilись навколо, як бувало, зітхали й годинами простоювали біля її хати, але Ягна гнала всіх.

— Хоч би ти навіть у землю вріс — однаково нічого не вистоїш!— казала вона, глузуючи.

— З усіх кепкує! А гарна, як панянка,— скаржились хлопці Матеушу, а він тільки сумно зітхав, бо й сам добився небагато,— тільки того, що міг іноді зайти до них смерком, поговорити з Домініковою і дивитися на Ягусю, що поралася по хазяйству, та слухати, як вона наспівує.

І він дивився й слухав так жадібно, що виходив звідти щоразу похмуріший і дедалі частіше зазиравав до корчми, а потім бешкетував удома. І, звичайно, найбільше попадало Терезці. Вона чахла з горя, і раз, зустрівши Ягусю, повернулася до неї спиною й плюнула. Але замріяна Ягуся пройшла, навіть не помітивши її.

Терезка сердито сказала дівчатам, що прали в ставу:

— Бачили, яка пава! Пройде — і ні на кого не гляне.

— А причепурилася, мов на храмове свято!

— До обіду коси свої розчісує!

— І завжди купує собі стрічки та всякі обнови,— перемовлялися заздрісниці.

Останнім часом тільки-но Ягна з'являлася на вулиці, як знову її проводжали погляди, гострі, мов пазури, і отруйні, мов змії. При всякій слушній нагоді жінки судили її й паплюжили на чому світ стоїть,— не могли вони їй подарувати того, що вона одягалася краще за всіх, була вродливіша за всіх, що на неї задивлялися чоловіки й хлопці.

— Чваниться так, що просто стерпіти не можна!

— А одягається, мов пані! І звідки тільки гроші на це беруться?

— Еге, дурно вона, чи що, перед війтом стелеться?

— Кажуть, і Антек не скупує,— казали одна одній на вухо молодиці, збираючись у Плошкові на подвір'ї.

— Потрібна вона Антекові, як собаці п'ята нога,— встряла в розмову Ягустинка.— Ні, в неї вже хтось інший є на прикметі! І вона так багатозначно посміхнулася, що жінки стали її благати, щоб вона сказала — хто. Проте Ягустинка не пробовкнулася і тільки під кінець сказала:

— Я пліток не розношу. Є у вас очі — самі дивіться! І відтоді сто пар очей ще пильніше стали вистежувати кожен Ягусин крок, мов гончаки — зайця.

А Ягуся, хоч і помічала на собі ці косі, пильні погляди, про що не здогадувалася. Їй було до всього байдуже, коли вона могла завжди бачити Яся, тонути в його очах.

Мало не щодня вона заходила тепер до органіста, і завжди в ті години, коли Ясь бував вдома. Він сідав біля неї, і вона, відчуваючи на собі погляд, замирала від

насолоди, її обсіпало жаром, ноги тремтіли, а серце молотком стукотіло в грудях. А коли Ясь у другій кімнаті навчав сестер, вона, затаївши подих, слухала його голос, мов солодку музику. Навіть його матері це раз упало в око.

— Чого це ти так дослухаєшся?

— Бо пан Ясь говорить по-вченому, нічого не можна зрозуміти.

— Ще чого захотіла! — поблажливо усміхнулася органістича. Адже він не в абиякій школі вчиться! — І вона завела нескінченну розмову про сина. Стара ставилася до Ягни прихильно й охоче запрошувала її, бо Ягна завжди радо допомагала в усякій роботі і до того ж частенько приносила що-небудь: то грушки, то ягоди, іноді й грудку свіжого масла.

Ягуся слухала її розповіді про сина завжди з однаковим захватом, але тільки-но Ясь виходив з дому, вона теж квапливо йшла, кажучи, що поспішає до матері. Вона любила здалека стежити за Ясем і не раз, причаївшись у житі або за деревом, подовгу дивилася на нього, і серце її повнилось такою ніжністю, що вона не могла стримати сліз.

Але найдорожчі їй були ті короткі, теплі, ясні ночі, коли вона, тільки-но мати засне, виносила постіль у сад і, лежачи горілиць та дивлячись у небо, що синіло крізь гілля, поринала в бездонні, солодкі мрії.

Гарячий подих ночі пестив її обличчя, зорі зазирали у широко розплющені очі, голоси запашної, сповненої хвилюючої палкої жаги темряви, задиханий шепіт листя, сонне дзижчання якихось комах, шелести, схожі на придушене зітхання, поклики, які линули наче з самої землі, чийсь тривожний сміх — вливалися в неї дивною музикою, обсіпали жаром, тремтінням, стискували їй горло, обіймали такою млостю, що вона важко, мов достиглий плід, падала на холодні росяні трави... і лежала безвладно, сповнена святої, животворної сили, наче гілля, обважніле від плодів, наче лан стиглої пшениці, що от-от похилиться під серпом, наче ті птахи чи поривчастий вітер, що їм байдуже, яка чекає їх доля.

Так збувала Ягуся короткі теплі ночі і спекотливі задущливі липневі дні, і вони линули, мов солодкі, завжди жадані сни.

Вона ходила, наче уві сні, ледве відрізняючи день від ночі.

Домінікова почувала, що з дочкою діється щось незвичайне, але не розуміла нічого, і тільки раділа її несподіваній палкій побожності.

— Повір мені, Ягусь, хто з богом, з тим бог! — весь час казала вона їй ласкаво.

Ягуся тільки всміхалася, сповнена тихого щастя й покірного чекання.

Якось удень вона зовсім несподівано здибала Яся — сидів на межі з книжкою. Повертати назад було пізно, і вона зупинилася перед ним, зашарівшись і знітившись.

— Що ви тут робите? — прошепотіла, побоюючись, чи не догадується Ясь про її почуття.

— Сідайте. Ви, мабуть, стомилися.

Вона вагалася, але Ясь потягнув її за руку, і вона сіла поруч, поспіхом заховавши під спідницю босі ноги.

Ясь теж, здавалося, зників, і якийсь безпорадно позирав навкруги.

В полі було безлюдно, мов далекі острівці, здіймалися над нивами ліпечькі хати й сади. Вітер тихенько бавився колоссям, пахло нагрітим сонцем, житом і материнкою. Якийсь птах пролинув над їх головами.

— Страшенна спека сьогодні! — сказав Ясь, щоб якийсь почати розмову.

— Та й учора ще й як припікало!

Радість і страх так стиснули Ягусі горло, що вона ледве вимовила ці слова.

— Не сьогодні-завтра почнуться жнива.

— Авжеж...— підтвердила вона, піднявши на нього очі.

Ясь усміхався і намагався говорити невимушено, навіть жартівливо.

— А ви, Ягусю, що день, то гарнішаєте!

— Яка вже моя краса! — Вона зашарілась, очі її потемніли, по губах перебіг усміх стримуваної радості.

— Ви, Ягусю, справді не хочете заміж іти?

— І не думаю! Мені й самій добре.

— Невже вам ніхто не подобається? — допитувався, набравшись сміливості, Ясь.

— Ніхто, ніхто! — Вона заперечливо похитала головою, не зводячи з Яся замріяних очей. Ясь нахилився ближче, глибоко зазирнув у їхню блакитну безодню і прочитав у них святобливий захват, глибоке довір'я, палкий крик закоханого серця. Душа тріпотіла в ній, мов сонячні зблиски над полями, мов птах, що співає високо над землею.

Ясь відсунувся з якоюсь незрозумілою тривогою, потер очі й підвівся.

— Ну, мені вже пора додому! — Він кивнув Ягусі на прощання і пішов широкою межею до села, то читаючи на ходу свою книжку, то блукаючи поглядом навколо. Пройшовши трохи, Ясь озирнувся і, побачивши, що Ягуся йде позаду, за якихось кілька кроків од нього, зупинився.

— Мені теж так ближче,— пояснила вона злякано, ніби виправдуючись.

— То ходімо разом,— сказав Ясь не дуже радо, опустив очі на розгорнуту сторінку і, читаючи щось півголосом, поволі пішов далі.

— Про що тут написано? — заглядаючи в книжку, спитала Ягуся несміливо.

— Якщо хочете, я вам трохи прочитаю.

Неподалік стояло гіллясте дерево. Ясь сів у затінку й почав читати, а Ягуся присіла навпроти і, підперши руками підборіддя, слухала уважно, не зводячи з нього очей.

— Ну, як вам подобається? — спитав Ясь за хвилину, підіймаючи голову.

Вона почервоніла і, уникаючи його погляду, зніяковіло пробурмотіла:

— Не знаю... Це не про королів, ні?

Ясь тільки скривився і знову почав читати, але вже повільніше і якомога виразніше. Читав про поля й ниви, про якийсь маєток у березовому гаю, про панича, який повернувся додому, про панянку, яка сиділа з дітьми в саду... і все це було написано так гарно, віршами, достоту як ті молитви, що їх співають з амвона, і йшло просто до серця; не раз хотілося Ягусі зітхнути, перехреститися й заплакати.

В затишку, де сиділи вони з Ясем, було страшенно душно, навколо стояла щільна стіна жита, переплутана волошками, польовим горошком і запашною повитицею. Жоден подих вітерця не охолоджував повітря. У спекотній тиші лише часом шаруділо колосся, цвірінькали горобці в гілках, дзижчала, пролітаючи, бджола та дзвенів сповнений невимовної ніжності голос Яся. Ягна дивилася на нього, не відриваючись, мов на прекрасну картину, і чула кожне його слово, але від спеки її розморило й стало хилити на сон. На щастя, Ясь урвав читання й заглянув їй в очі.

— Краса яка, правда?

— Правда, що краса... наче казання в костьолі слухаєш.

У Яся навіть очі заблищали, і на щоках спалахнув рум'янець, він став захоплено перечитувати їй ті місця, де говорилося про поля й ліси, але Ягуся перебила його:

— Адже й мале дитя знає, що дерева ростуть у лісі, в річках тече вода, а на полях сіють збіжжя. Для чого ж друкувати про все це?

Ясь з подиву аж відсунувся.

— А я люблю тільки розповіді про королів та крилатих зміїв, і про всякі страхіття. Як слухаєш про це — наче мурашки по тілу бігають, ніби жарин тобі хто насипав на груди! Коли Рох розповідає такі історії, я б слухала його день і ніч. А в пана Яся таких книжок немає?

— Та хто ж стане читати такі дурниці? — зневажливо мовив глибоко обурений Ясь.

— Дурниці! Таж це надруковано в книжках, Рох нам читав.

— Дурниці він вам читав, все то брехня!

— Невже ж такі чудеса вигадали, аби тільки людей дурити?

— Авжеж, усе то казки й вигадки.

— І про полудниць неправда? І про зміїв? — дедалі сумніше допитувалась Ягна.

— Неправда, я ж вам кажу! — гостро відрубав Ясь.

— І те, що Ісус мандрував із святим Петром, теж неправда? Ясь не встиг відповісти — біля них раптом, наче з-під землі, виросла Козлова. Стояла і глузливо дивилася на них.

— Таж пана Яся по всьому селу шукають! — сказала вона солоденьким голоском.

— Що там трапилося?

— Аж три брички жандармів приїхали до плебанії! Ясь занепокоєно підхопився і щодуху побіг до села. Ягуся підвелася й пішла за ним, чомусь одразу похмурнівши.

— Певно, перебила я вам ваше моління? — просичала Козлова, ідучи поряд.

— Яке там моління! Він мені з книжки різні історії читав... у віршах.

— Ти бач... А я зовсім інше подумала!.. Органістиха послала мене його шукати... біжу в цей бік, роздивляюсь... ніде нема... аж тут наче осяяло мене щось — заглянула під грушу, а вони сидять та воркочуть, мов два голубки... Звісно, місце гарне — від людських очей далеко!

— Щоб тобі паскудний язик відсох! — спаленіла Ягуся й пішла швидше.

— І буде кому тобі розгрішення давати! — ущипливо гукнула їй вслід Козлова.

Х

Увійшовши в село, Ягуся одразу помітила, що діється щось незвичайне: собаки голосно гавкали на подвір'ях, діти ховалися в садах, обережно визираючи з-за дерев і тинів; люди поприходили з поля, хоча сонце було ще високо; жінки збиралися купками і про щось шепотілися, і на всіх обличчях знати було велику тривогу, в усіх очах — страх і чекання.

— Що тут трапилося? — спитала вона, здивавшись на розі з Бальцерківною.

— Не знаю, кажуть, від лісу солдати йдуть.

— Господи милосердний! Солдати! — У Ягни підломилися від страху ноги.

— А Клембів хлопчисько каже, що козаки їдуть з Волі! — гукнула їм, пробігаючи, Причекова дочка.

Ягуся заквапилася й прийшла додому дуже стривожена. Мати сиділа на порозі й пряла, а біля неї жваво цокотіло кілька жінок.

— Я їх бачила, оце як вас: сидять на ґанку, а старший — в покоях у ксьондза.

— І Міхала, органістового небожа, послали по війта.

— По війта! Ох, людоньки, значить, щось неабияке! І що воно тільки буде?

— А може, вони приїхали збирати недоїмки?

— Еге, нащо б для цього стільки людей приїжджало? Ні, тут щось інше.

— Що б то не було, але нічого доброго від цього не сподівайтесь! Згадаєте мої слова.

— А я вам скажу, навіщо вони приїхали,— почала Ягустинка, підходячи до них.

Жінки збилися в купку і, мов гуси, повитягали шиї, з жадібним зацікавленням готуючись слухати.

— Позабирають усіх вас у солдати! — Ягустинка залилася своїм рипучим сміхом, але ніхто їй не вторував, а Домінікова сказала ущипливо:

— У вас завжди дурні жарти на думці!

— А ви з голки робите вила! Усі зубами цокотять, а потай кожна радіє такій пригоді. Ото ще велике діло — жандарми!

На подвір'я вкотилася гладка Плошкова і почала розповідати, як вона побачила брички, і тут її наче щось штовхнуло... і як...

— Цитьте! Дивіться-но, Гжеля і війт біжать до плебанії.

Всі глянули на той берег, на дві постаті, які хутко посувалися понад ставом.

— Еге, і Гжелю кличуть!

Але вони не вгадали: Гжеля пропустив брата наперед, а сам глянув на брички, що стояли біля плебанії, розпитав візників, придивився здалека до жандармів на ґанку і, дуже стурбований, побіг до Матеуша, який працював у Стаха. Матеуш сидів верхи на стіні, вирубуючи пази для кроков.

— Ну що, не поїхали ще? — спитав він, не припиняючи роботи.

— Ні. Лихо в тому, що ніхто не знає — нащо вони приїхали.

— Має бути щось недобре! — прошамкав старий Билиця.

— А може, це через зібрання? Начальник погрожував чоловікам, а стражники вже скрізь рознюхували, хто бунтує в Ліпцях,— сказав Матеуш, злязачи долі.

— Тоді, значить, вони по мене,— пошепки мовив Гжеля, неспокійно поглядаючи навколо. Він зблід і важко дихав.

— Мені думается, швидше за Рохом,— зауважив Стах.

— Правда — вони ж про нього розпитували! І як це мені на думку не спало! — Гжеля полегшено зітхнув, але одразу ж знову занепокоївся і сказав сумно: — Авжеж, коли вже когось мають забрати, то тільки Роха.

— Як же ми можемо його виказати? Це ж однаково, що батька рідного! — гукнув Матеуш.

— Таж проти них не підеш, про це й мови бути не може.

— Нехай би десь заховався, треба його попередити,— сказав Билиця.

— А може, тут щось інше? Може, це через війтові штуки? — нерішуче втрутився Стах.

— Хоч би там що, а побіжу попереджу його! — гукнув Гжеля й пірнув у жито, щоб городами пробратися до Борин.

Антек сидів на ганку і на маленькому ковадлі клепавав серпи. Почувши, що сталося, він злякано схопився.

— Старий щойно прийшов. Роху, йдіть-но сюди! — гукнув він.

— Що таке? — спитав Рох, визирнувши з вікна. Але не встигли вони йому відповісти, як прибіг задиханий органістів небіж Міхал.

— Антонію, до вас жандарми йдуть! Вони вже біля ставу.

— Це по мене! — зітхнув Рох, сумно похиливши голову.

— Господи! Матір божя! — зайшовши знадвору до хати, скрикнула Ганка і голосно заплакала.

— Цить! Треба щось зробити! — задумавшись, прошепотів Антек.

— Скличемо все село, і не дамо вас, Роху! — гарячкував Міхал, виламуючи товсту палицю і грізно поводячи очима.

— Не дурій! Роху, біжіть за клуню — і в жито, це перш за все! Посидьте десь у борозні, поки я вас не покличу. Швидше, поки не надійшли!

Рох заметушився по хаті, тицьнув Юзі, що лежала в ліжку, якісь папери і шепнув:

— Сховай це під себе і не кажи нікому!

І, як був, без каптана й шапки, вискочив у сад і наче у воду впав — тільки десь за клунею зашелестіло жито.

— Іди звідси, Гжелю! Ганко, роби, що робила. А ти, Міхале, тікай і нікому ані шелесь! — командував Антек, сідаючи і беручися знову до роботи. Він клепавав серп так само спокійно, як досі клепавав, тільки щохвилини поглядав на лезо проти світла, і очі в нього зиркали на всі боки. Гавкання собак наближалось, і незабаром почулися голоси, важке гупання і брязкання шабель...

В Антека гучно закалатало серце, затремтіли руки, але він і далі клепавав рівно, акуратно, не підводячи очей, аж поки жандарми не зупинилися перед ним.

— Рох удома? — спитав війт, видно, дуже переляканий. Антек окинув поглядом увесь гурт і неквапливо відповів:

- На селі, мабуть, бо я його зранку ще не бачив.
- Відчиніть! — гаркнув хтось із жандармів, певне, старший.
- Таж відчинено! — буркнув Антек, підводячись.

Урядник і жандарми увійшли до хати, а стражники залишилися вартувати в саду й на дворі.

На вулиці зібралася мало не половина села. Всі мовчки дивилися, як жандарми перетрушують весь дім, мов копицю сіна. Антека примушували все показувати і відчиняти, а Ганка сиділа біля вікна з дитиною на руках.

Звісно, жандарми нічого не знайшли, хоч і шукали скрізь, не проминаючи жодного кутка, і один навіть поліз під ліжко.

— Еге, сидить він там й вас дожидається! — пробурчала Ганка. Урядник, побачивши на столі під розп'яттям якісь книжки, накинувся на них, як рись, і почав уважно їх гортати.

- Звідки це у вас?
- Мабуть, Рох поклав, от і лежать.
- Боринова неписьменна,— пояснив вїйт.
- Хто ж із вас уміє читати?

— Ніхто. Нас у школі так учили, що тепер ніхто навіть у молитовнику й слова не розбере,— відповів Антек.

Урядник передав книжки жандармові і пішов на другу половину хати.

- Вона що, хворіє? — Він підійшов до постелі, де лежала Юзька.
- От уже тижнів зо два лежить, віспа в неї.

Урядник поспіхом відступив у сіни.

- А Рох у цій кімнаті жив? — спитав він у вїйта.
- І в цій, і де попало, як усякий жебрак.

Обшукали всі закутки, навіть за образи заглянули. Юзя, тремтячи від страху, стежила за ними блискучими очима, а коли хтось із стражників підійшов ближче, вона заверещала не своїм голосом:

- Під себе я його заховала, чи що? Шукайте!

Коли обшук скінчився, Антек підійшов до урядника і, кланяючись йому в пояс, покірно спитав:

- А дозвольте спитати, цей Рох щось поцупив?

Урядник зблизька глянув йому в обличчя і сказав з притиском:

- Якщо виявиться, що ти його переховуєш, то удвох з ним підете, чуєш?
- Та чую, тільки ніяк не доберу, що до чого! — Антек заклопотано чухав потилицю.

Урядник ще раз пильно глянув на нього й нарешті пішов.

Вони ходили й по інших хатах, зазирали туди-сюди, опитували всіх, кого зустрічали, і тільки коли зайшло сонце і по всіх вулицях вже гнали худобу з пасовиська, поїхали, так нічого й не дізнавшись.

Село зітхнуло вільніше, почалися розмови, кожен поспішав розповісти, як робили обшук у Клембів, у Гжелі, у Матеуша, і кожен оповідач бачив усе найкраще за всіх,

найменше боявся і найбільше допікав жандармам.

Антек, коли вони з Ганкою залишилися самі, сказав їй тихо:

— Справа, бачу, обертається так, що не можна нам більше тримати його в себе.

— Як же так! Невже виженеш його? Таку святу людину, благодійника нашого?

— Ех, чорт би їх забрав! — вилаявся Антек, не знаючи, що робити. На щастя, зараз же прийшли Гжеля і Матеуш, і вони всі втрьох пішли радитися в клуню, бо до хати раз у раз хтось забігав розповідати, як усе було.

Вже зовсім стемніло, коли вони вийшли з клуні, Ганка подоїла корів, а Петрек приїхав з лісу. Антек негайно почав запрягати коней у бричку, а Гжеля і Матеуш, щоб замилити очі, пішли по селу, начебто шукати Роха.

Всіх це дивувало, — кожен ладен був присягнути, що Рох ховається в Борини.

— Ні, він одразу ж після обіду кудись зник і відтоді й не чути його! — казали всім обидва приятелі.

— Щастя його, бо він би вже в колодках мандрував! І, як цього і хотіли Гжеля і Матеуш, по селу вмить поширилася чутка, що Рох опівдні пішов з села.

— Пронюхав і накивав п'ятами! — раділи всі.

— І нехай би не приходив більше — нічого йому тут робити, — сказав старий Плошка.

— Заважав він вам? Чи, може, скривдив хоч чимось? — пробурчав Матеуш.

— А мало він тут баламутив? Мало вас бунтував? Ще через нього все село покарають.

— То спіймайте його і викажіть!

— Якби ви розумніші були, то вже давно б так зробили... Матеуш вилаяв його і навіть кинувся, щоб побити, ледве його втримали. Погрозивши кулаком Площі, він пішов, та й усі стали розходитися по хатах, бо було вже пізно.

Антек тільки того й чекав. Коли вулиці збезлюділи й на селі тільки-но посідали вечеряти, а з вікон полинули пахощі смаженого сала, брязкання посуду і тихий гомін, він привів Роха до хати, де лежала Юзька, не дозволивши запалити там світла.

Старий нашвидку попоїв, зібрав свої речі і став прощатися з жінками. Ганка впала йому в ноги, а Юзька гірко, жалібно розплакалась.

— Залишайтеся з богом, може, ще колись та побачимося! — шепотів Рох із слізьми на очах, обіймаючи їх і по-батьківськи цілуючи в голову.

Антек квапив його, і він, поблагословивши дітей, перехрестився і пішов за клуню до перелазу.

— Коні чекатимуть у Шимека на Підліссі, а повезе вас Матеуш.

— Мені ще треба забігти до декого на селі... Де ми зустрінемося?

— Біля хреста на узліссі, зараз туди підемо.

— Це добре, мені треба ще багато про що з Гзелею поговорити, — І він зник у темряві, навіть кроків не чути було.

Антек запряг коні, поклав у бричку чвертку жита і мішок картоплі, довго щось пояснював Вітеку, відвівши його вбік, потім сказав голосно:

— Вітеку, одведи коней до Шимека на Підлісся й повертайся. Зрозумів?

Хлопчик тільки очима блиснув, шмагнув коней і так помчав, що Антек гукнув йому вслід:

— Тихше, поганцю, коней мені заженеш!

Тим часом Рох непомітно пробрався до Домінікової, де лежали якісь його речі, і замкнувся там у спальні.

Єнджик вартував на вулиці, Ягуся раз у раз виглядала на подвір'я, а стара, ходячи по кімнаті, тривожно дослухалась.

Рох вийшов хвилин за десять, поговорив тихенько з Домініковою і, завдавши клунок на спину, зібрався іти, але Ягуся стала благати, щоб він дозволив їй донести клунок хоча б до лісу. Рох згодився, і вони пішли через сад у поле.

Ішли межею, повільно, обережно й мовчки.

Ніч була ясна, зоряна, земля спала в тиші, і тільки в селі валували собаки.

Коли вони вже підходили до лісу, Рох зупинився і взяв Ягну за руку.

— Ягусь,— шепнув він лагідно,— слухай уважно, що я тобі скажу.

Вона кивнула, затремтівши від поганого передчуття.

Рох заговорив, мов ксьондз на сповіді. Картав її за Антека, за вїйта, а найбільше за Яся. Просив і закликав усіма святими отямитись і жити інакше.

Ягуся відвернула засоромлене, почервоніле обличчя, серце в неї стискалося від муки, та коли Рох заговорив про Яся, вона сміливо підвела голову.

— А хіба я робила з ним щось погане?

Рох став лагідно пояснювати їй і доводити, якої спокуси вони обоє зазнають та до якого гріха й ганьби може довести їх нечистий.

Але вона вже не слухала його, тільки зітхала й линула думками до Яся. Її палкі уста жагуче шепотіли його ім'я, а променисті очі линули до нього і, мов птахи, кружляли над любою головою.

— Та я б пішла за ним світ за очі! — вихопилося в неї мимоволі, Рох здригнувся, зазирнув у її широко розплющені очі й замовк.

На лісовій галявині під хрестом замаячили каптани.

— Хто там? — Рох занепокоєно зупинився.

— Це ми! Свої!

— Відпочину трохи, ноги мене вже не тримають,— сказав Рох і сів на землю. Ягуся поклала клунок і сіла трохи осторонь під хрестом у густій тіні беріз.

— Хоч би у вас не було через мене нових неприємностей!

— Е, найгірше те, що ви від нас ідете! — сказав Антек.

— Може, ще повернусь коли-небудь... може.

— Прокляті! Цькують людину, мов пса скаженого! — гукнув Матеуш.

— І за що? Боже мій, за що? — зітхнув Гжеля.

— За те, що хочу правди й справедливості для людей,— урочисто відповів Рох.

— Всім важко жити в світі, а найгірше — справедливій людині.

— Не сумуй, Гжелю, ще все зміниться на краще.

— Тільки на це й сподіваємось, страшно було б думати, що всі зусилля марні.

— Поки сонце зійде, роса очі виїсть! — зітхнув Антек, дивлячись туди, де в темряві біліло Ягусине обличчя.

— А я вам кажу: хто викоплює бур'яни і сіє добірне зерно, той матиме у жнива добрий урожай.

— А якщо не вродить? Буває ж таке?

— Буває. Але кожен сіє з надією, що вродить удесятеро.

— Ну, ще б пак, кому охота дурно працювати!

Всі примовкли й глибоко замислились над тими словами.

Війнув вітер, зашелестіли над ними берези, глухо зашумів ліс, полинув нивами шелест колосся; місяць біг по небу, наче вулицею поміж рядами білих хмар; стелилися від дерев тіні, пронизані місячним сяйвом; безшумно кружляли над головами кажани. Дивний смуток стиснув усім серця.

Ягуся раптом тихо заплакала.

— Що з тобою? Що? — питав Рох лагідно, гладячи її по голові,

— Хіба я знаю... сумно мені чогось...

І всім було сумно — мов камінь лежав у всіх на серці, вони згаслими очима дивилися на Роха, який зараз здавався їм божим святим. А він сидів під розп'яттям, і Христос наче благословляв закривавленими руками його сиву, змучену голову. Старий заговорив, і в голосі його вчувалася глибока віра:

— За мене не журіться. Що я? Порошинка, мала билінка на широкій ниві. Нехай візьмуть мене, занапаستять — та що ж? Адже таких, як я, залишиться багато, і кожен ладен віддати життя за народне діло... А настане час — і будуть таких тисячі, прийдуть вони з міст, прийдуть із сільських хат, з маєтків і віддадуть життя, віддадуть кров свою, впадуть одні за одними, нагромадяться, мов камені, і на каменях тих піднесеться святий жаданий храм... Він буде, кажу вам, і стоятиме століття, ніякі лихі сили не зруйнують його, бо виросте він на жертівній крові й любові...

Рох говорив, що жодна краплина крові, жодна сльоза, жодне зусилля не пропаде марно, бо, мов хліб на угноєній землі, завжди народжуються нові борці, нові сили, і настане святий день, день воскресіння з мертвих, день правди й справедливості для всієї нації.

Він говорив палко, а іноді так піднесено, що не все можна було зрозуміти, але серця слухачів окрилювали захват, і віра, і жадоба подвигу. Антек скрикнув:

— Господи! Ведіть! Піду, хоча б на смерть!

— Всі підемо, а що стане нам на заваді — зруйнуємо!

— Хто нас подужає, хто нас зупинить? Нехай тільки спробує! Всі гукали з таким захватом і так голосно, що Рох змушений був їх стримувати. Присунувшись іще ближче, він став пояснювати, яким буде цей жаданий день, та що їм треба робити, щоб він настав швидше.

Рох говорив такі важливі й несподівані речі, що вони слухали, затаївши подих, стривожено й радісно водночас, серцем приймаючи кожне слово, мов найсвятішу

молитву. Бо ж він відкривав їм небо, показував рай, і очам їхнім увижалися вже надивовижніші чудеса, а душі живила солодка надія.

— Від вас залежить, щоб так сталося! — закінчив Рох, дуже стомлений. Місяць сховався за хмарку, небо посіріло, поля запнуло туманом. Тихо загомонів ліс, тривожно зашелестіло колосся, з навколишніх сіл долинали валування собак. А всі сиділи мовчки, незвичайно тихі, сп'янілі від почутого, такі урочисті, ніби щойно прийняли велику присягу.

— Мені вже пора йти! — сказав Рох, підводячись, і став прощатися з кожним окремо. Потім, ставши навколішки, проказав коротку молитву, впав долілиць на землю і заплакав, обіймаючи її руками, наче матір, з якою прощаються навіки.

Ягуся заридала, та й чоловіки крадькома витирали сльози. Й одразу ж порозходились.

До села поверталися лише Антек і Ягуся,— інші зникли десь біля лісу.

— Гляди, нікому не кажи про те, що чула,— сказав Антек після тривалої мовчанки.

— Я з новинами по сусідах не бігаю! — сердито огризнулася Ягуся.

— Та, боронь боже, щоб війт не дізнався! — суворо провадив він далі.

Ягна, нічого не сказавши, пішла швидше, але Антек наздогнав її і йшов поруч, раз у раз зазираючи у її сердите, заплакане обличчя.

Місяць уже знову засяяв просто над дорогою, і вони йшли наче срібною, облямованою химерними тінями дерев стежкою. В Антека раптом затремтіло серце, туга розкрила свої ненаситні обійми... Він підступив так близько, що, простягнувши руки, міг би обняти Ягусю, але не зробив цього: не вистачило сміливості й стримувало її гнівне, зневажливе мовчання. Він тільки сказав гостро:

— Ти так летиш, наче хочеш втекти від мене.

— Правда. Побачить нас хтось — і знову плітки підуть.

— А може, квапишся до когось іншого?

— А хто ж мені заборонить? Я тепер удова.

— Правду, видно, кажуть на селі, що ти хочеш стати економкою в одного ксьондза... молодого...

Ягна шарпнулася й побігла, як вихор, з її очей пекучими потоками бігли сльози.

XI

Вже подекуди на піщаних ґрунтах люди виходили з серпами, де-не-де на пагорках поблискували й коси. Але в тих селах, де поля лежали в низинах, до жнив ще тільки готувалися.

В Липцях через кілька днів після втечі Роха всі квапливо почали лагодити все потрібне для жнив — поспіхом тесали драбини, замочували у ставку розсохлі вози, прибирали в клунях, і вони скрізь стояли повідчинювані навстіж.

Де в кого вже крутили, сидячи в холодку, перевесла, й майже біля кожної хати господарі клепали коси. Жінки пекли хліб, готували їжу на жнива, і така стояла скрізь метушня та галас, як буває в селі тільки перед великим святом.

До того ж у Липці з'їхалося чимало люду з інших сіл, і на шляхах та біля млина

кипіло, мов на ярмарку. Селяни приїхали, щоб змолоти зерно, але, мов на злість, води було мало, на млині працювало тільки одне жорно, та й то ледь-ледь. Люди терпляче дожидали своєї черги, кожному хотілося змолоти до жнив.

Чимало люду юрмилося й біля мельникової хати — купували борошно, різні крупи, а дехто навіть і печений хліб.

Мельник лежав хворий, але все робилося за його наказом. Він гукав жінці, яка сиділа надворі, біля відчиненого вікна:

— Ріпецьким не давай у борг ні на грош — вони своїх корів водили до ксьондзового бугая, а не до нашого, то нехай тепер ксьондз їм і борошно дає!

І не могли зарадити ні прохання, ні скарги. Даремно мельничиха просила за найбільшніх — мельник затявся і жодному з тих, хто водив корову до плебанії, не дозволив відпустити в борг ні фунта борошна.

— Сподобався їм ксьондзів бугай, то нехай його доять! — гукав він.

Мельничиха, яка сьогодні теж нездужала, заплакана, з підв'язаною щокою, тільки плечима знижувала і крадькома від чоловіка не одному давала в борг, скільки могла.

Прийшла Клембова і попросила півчвертки ячних круп.

— Якщо заплатите зараз, то беріть, а в борг і крупинки не дам. Клембова дуже засмутилась: вона, звісно, прийшла без грошей.

— Томаш з ксьондзом заодно, то нехай у нього й крупи просить! Клембова образилась і сказала з викликом:

— Авжеж, він за ксьондза стояв і стоятиме, а у вас ноги його більше не буде!

— Невелика шкода, малий жаль! Спробуйте молоти в іншому місці.

Клембова пішла дуже заклопотана, бо в домі не було ні гроша, і, здивавши ковалиху, що сиділа біля замкненої кузні, стала їй скаржитися на мельника й навіть заплакала. Але Магда, усміхнувшись, сказала:

— Не журіться, недовго йому панувати!

— Та хто ж подужає такого багатія? Хто?

— Як збудують у нього під боком вітряк, то подужають. Клембова аж очі витріщила від подиву.

— Мій вітряк ставить. Зараз тільки пішов у ліс з Матеушем дерево вибирати. Будуватимуть на Підліссі, біля хреста.

— Ну-ну! Міхал вітряк будуватиме! От не сподівалася! А цьому жмикруту так і треба, тепер з нього пиху зіб'ють!

Повеселіла Клембова швидко йшла додому, але, побачивши Ганку, яка прала біля хати, підійшла до неї поділитися несподіваною новиною.

Антек, який щось майстрував біля воза, почув їхню розмову і сказав:

— Магда правду каже: коваль купив у пана двадцять моргів на Підліссі і поставить там вітряка. Мельник скажиться від люті, але так йому й треба, тепер полагіднішає! Він так уже всім допик, що його ніхто не пожаліє.

— А ви про Роха нічого не знаєте?

— Нічого.— Антек відвернувся.

- Навіть дивно — третій день, як зникла людина, і невідомо, що з нею.
- Таж не раз уже так бувало, що він ходив кудись, а потім знову повертався.
- А хто з ваших до Ченстохова йде? — спитала Ганка.
- Іде Євка моя з Мацюсем. Цього року з Ліпців небагато людей збирається.
- І я піду — от перу на дорогу легшу одежу.
- А з інших сіл, кажуть, багато піде.

— Слушний час вибрали — саме, коли найбільше роботи! — буркнув Антек, але жінці не перечив, знаючи, з якої нагоди дала вона обіцянку піти на богомілья.

Поговорили ще про те, про се, аж тут прибігла Ягустинка.

- Знаєте новину? — гукала вона.— Деся з годину тому повернувся з війська Ясек!
- Терезчин чоловік? А вона ж казала, наче він повернеться тільки восени.
- Я його щойно бачила. Такий хлоп! Каже, що дуже за своїми скучив.
- Добрий він чоловік, тільки запальний дуже. А Терезка вдома?
- Вона льон у ксьондза вибирає і ще не знає, що на неї чекає вдома.
- Знову в Ліпцях зчиниться колотнеча — бо ж йому одразу про все розкажуть!

Антек уважно слухав — новина була цікава,— але до розмови не втручався. Ганка і Клембова, щиро вболіваючи за Терезку, говори, про найгірше, що могло її спіткати, але Ягустинка перебила їх.

— Під три чорти таку справедливість! Піде такий бичок на кілька років світ за очі, жінку саму покине, а потім, якщо з нею, бідолахою, гріх трапиться, ладен убити її. І всі проти неї! Де ж тут справедливість? Чоловік може там гуляти, як схоче, і ніхто йому за лихого слова не скаже! Ну й дурні ж порядки на світі! Що жінка — не жива людина, з дерева вона зроблена, чи що? А вже якщо доведеться їй відповідати, то нехай і коханець розплачується — бо ж удвох грішили! Чого це — йому тільки втіха, а їй — сльози?

— Голубонько, так воно вже споконвіку заведено, так і залишиться,— мовила Клембова.

— Залишиться людям на погибель, дияволу на втіху! Ні, я б інакше ухвалила: коли вже взяв хтось чужу жінку, то нехай вона з ним і залишається назавжди, а не схоче він, бо йому вже інша до смаку припала,— киями таке стерво та до криміналу!

Антек розреготався — його дуже насмішив Ягустинчин запал. Вона підскочила до нього і зарепетувала:

— Для вас це тільки смішки, так? Розбійники ви клятї, вам кожна люба, доки ви свого не доб'єтесь! А потім ще й знущаєтесь!

— Розкричалися, мов сороки на дощ! — невдоволено мовив Антек. Ягустинка побігла в село і прийшла аж надвечір уся в сльозах.

— Що це з вами таке? — занепокоєно спитала Ганка.

— А те, що напилась я людського горя досхочу, аж мене знудило,— крізь сльози і схлипування вимовила Ягустинка.— Знаєте, Козлиха взяла Ясека під свою опіку і все йому вибовкала.

— Не вона, то хтось інший йому розповів би — такого не приховаєш.

— Кажу вам, там вони щось страшно замишляють! Побігла я до них — нікого в хаті не було. А оце щойно заходжу — сидять обоє і плачуть, а на столі розкладені подарунки, які він їй привіз. Господи, мене наче морозом обсипало, наче я в могилу заглянула. Нічого не говорять, тільки плачуть. Матеушева мати розповіла мені, як усе було,— в мене аж волосся дибом стало.

— Не знаєте, він про Матеуша щось згадував? — стурбовано спитав Антек.

— Проклинає його так, що хай бог боронить! Матеушу це так не минеться, ні!

— А Матеуш у нього ласки не проситиме! — сердито кинув Антек і, не слухаючи більше, пішов на Підлісся попередити друга.

Він застав його в Шимека — сиділи з Настусею на призьбі і про щось тихо радилися; Антек відкликав його вбік і розказав усе.

Матеуш спершу аж захлинувся, а отямившись, вилаявся:

— Щоб її грім розбив, таку новину!

Вони пішли до села, Матеуш кривився й болісно зітхав.

— Бачу, що тобі нелегко. Шкода розлучатися? — обережно спитав Антек.

— Де там шкода, вона вже мені давно мов кістка в горлі. Ні, мене інше тривожить...

Антек здивувався, але розпитувати не став.

— За кожною шкодувати — часу не вистачить. Потрапила вона мені до рук, я її взяв — і кожен на моєму місці зробив би так само! А втіхи мав, як той пес у колодязі! Скільки того плачу, скиглення та нарікань наслухався — на десятиох вистачило б! Втечу — то вона, мов тінь, за мною ходить. Нехай тепер Ясек нею тішиться! Ні, не любощі мені в голові, а щось зовсім інше!

— Звісно, тобі вже пора одружитися.

— От і Настка мені те саме говорила.

— Дівчат у селі, як маку, вибрати неважко.

— Я вже собі давно одну нагледів,— мимохіть вихопилося в Матеуша.

— То клич мене в старости та весілля справляй — хоч би й одразу ж після жнив.

Але Матеуш тільки нахмурився і знову перевів розмову на Ясека, а випитавши все, став розповідати про Шимекове господарство і, наче ненароком, згадав, що Єнджик під секретом говорив Настусі, ніби Домінікова хоче судом правити землю, яку Мацей записав Ягні.

— Що батько записали, того ніхто в неї не відбере, землі я, звісно, не віддам, але чесно заплачу, скільки вона коштує. Відьма стара, хочеться їй судитися!

— А правда, що Ягуся віддала запис Ганці? — обережно спитав Матеуш.

— Що з того, адже в нотаріуса вона відмови не підписувала. Матеуш чомусь раптом повеселішав, і вже не міг стриматись — раз у раз згадував про Ягусю і з захватом вихваляв її.

Антек, дотумкавши нарешті, що в нього на думці, сказав ущипливо:

— А ти чув, що про неї знову кажуть?

— Е, жінки завжди її паплюжать.

— За Ясем, органістовим синком, бігає, кажуть, як сука,— правив далі Антек з

притиском.

— А ти бачив? — Матеуш навіть почервонів від гніву.

— Я за нею не ходжу, бо мені від цього ні гаряче, ні холодно, але інші бачать щодня, як вони з Ясем зустрічаються то в лісі, то на межі.

— Дати б доброї прочуханки одній та другій — одразу б пліткувати покинули.

— А ти спробуй! Може, злякаються й покинуть! — поволі вимовляючи кожне слово, сказав Антек. Несподівані, болючі ревності збурилися в ньому, і думка, що Матеуш може побратися з Ягусею, гризла його, мов скажений собака.

Він не відповідав нічого на зачіпкові й часто неприязні зауваження Матеуша, боячись зрадити свою муку, але кінець кінцем не витримав і, прощаючись, сказав із злим усміхом:

— Хто з нею одружиться, свояків багато матиме. Приятелі розійшлися досить холодно. Пройшовши кілька кроків, Матеуш тихо засміявся.

"Мабуть, вона його до себе не підпускає, от він і казиться, і лає її! Ясь ще зовсім хлопчисько, нехай собі бігає за ним! Її вабить до нього більше через те, що він ксьондз".

Матеуш міркував так поблажливо, бо, випитавши в Антека, як стоїть справа з Мацеевим дарчим записом, він остаточно поклав собі, що одружиться з Ягнуєю. Ішов не поспішаючи, подумки обчислюючи, скільки йому доведеться сплатити Єнджику й Шимеку, щоб самому залишитися господарювати на цілих двадцяти моргах.

— Стара — справді відьма, але ж не вік вона житиме. Згадалися йому Ягусині грішки — і це його трохи засмутило.

— Ну, та це було та й загуло, а як схоче знову в гречку скочити, я з неї це швидко виб'ю!

Біля перелазу його чекала мати.

— Ясек повернувся! — стривожено зашепотіла вона. — Йому все розказали!

— Це й краще, не доведеться брехати!

— Терезка вже кілька разів прибігала... казала, що втопиться...

— А вона й справді може таке зробити! — з жахом вигукнув Матеуш. Це так його схвилювало, що, сівши на призьбі вечеряти, він зовсім не міг їсти та все дослухався, що діється в саду в Ясека, який був межа в межу з їхнім садом. Його проймала чимраз більша тривога й неспокій, він відсунув миску і, курячи одну цигарку за одною, марно намагався побороти внутрішній дріж. Проклинав себе, проклинав усіх жінок, пробував звести все на жарти, але страх за Терезку мучив його нестерпно. Він разів зо два поривався встати й піти кудись, але все сидів, чекаючи невідомо чого.

Було вже темно, коли він раптом почув чийсь кроки, і, перш ніж збагнув, з якого боку вони наближаються, Терезка повисла в нього на шиї.

— Рятуй мене, Матеуше! Господи, я так чекала тебе, так виглядала.

Він посадив її поруч, але вона знову впала йому на груди, мов дитина, і крізь сльози, що лилися струмками, зашепотіла з болем і розпачем:

— Йому вже все сказали! Я швидше смерті сподівалася, ніж його повернення... Саме робила в ксьондза — льон вибирала... Прибігає хтось і каже... Я мало мертва не

впала... йшла додому, мов на страту... а тебе вдома не було... Пішла тебе шукати... і в селі тебе не було. Ходила, ходила цілу годину, але ж треба йти додому... Заходжу... а він стоїть посеред хати білий, мов стіна... Підскочив до мене з кулаками: "Правду кажи! Правду!"

Матеуша навіть дрож пройняв, він витер з обличчя крижаний піт.

— Я йому призналася... Брехнею вже нічого не зарадиш... З сокирою на мене кинувся... Я думала — кінець... і перша йому кажу: "Вбий! Легше буде нам обом!" А він пальцем мене не торкнув. Тільки глянув в обличчя, сів біля вікна та як заплаче! Господи милосердний, хоч би він бив мене, ногами тупав, сварив — мені легше було б, легше... А він сидить і плаче! І що ж я, злощасна, тепер робитиму, що? Де мені дітися? Рятуй мене, Матеуше, бо я в криницю кинуся або іще щось з собою зро'блю. Рятуй! — заволатала вона, впавши йому в ноги.

— Чим же я тобі допоможу, сердешна, чим? — безпорадно бурмотів Матеуш.

Терезка раптом схопилася в дикому пориві божевільного гніву:

— То навіщо ж ти мене брав? Навіщо дунив? Навіщо до гріха призводив?

— Цить, бо все село збіжиться!

Вона знову кинулась йому на шию і, безтямно цілуючи, припавши до нього з усією силою жаху, любові й розпачу, заголосила:

— Ой мій однісінький, убий, а тільки не жени від себе! Кохаєш? Кохаєш? То обійми ж, пригорни до себе востаннє! Забери мене до себе, не віддавай на муку, на погибель! Один ти в мене в усьому світі, один... Залиш мене в себе, служитиму тобі, як пес вірний, як остання наймичка!

Так благала вона жагучими словами, що вихоплювалися з глибини її змученого серця.

А Матеуш знітився, наче його хто обценьками стиснув, і всіляко викручувався від рішучої відповіді. Силкуючись заспокоїти Терезку пестощами й поцілунками, він підтакував усьому, що вона говорила, і водночас позирав навкруги дедалі стривоженіше й нетерплячіше, бо здалося йому, що Ясек сидить на перелазі.

Терезка, збагнувши нарешті всю правду до краю, відштовхнула його і закричала, мов батогом, хльоскаючи його словами:

— Брешеш ти, як пес! Завжди мене дунив, а тепер уже не обдуриш! Боїшся Ясека, от і крутишся, наче хробак під чоботом. А я йому вірила найбільше в світі! Боже мій, боже! А Ясек такий добрий, подарунків мені понавозив, ніколи лихого слова не сказав,— і я так йому віддячила! Повірила такому дурисвіту, такому розбійнику, собаці такому!.. Іди за своєю Ягусею! — заверещала вона раптом, підскочивши до нього з кулаками.— Іди, нехай вас гицель оженить — ото буде пара: злодій і хвойда!

Вона впала на землю, захлинувшись страшним, божевільним плачем.

Матеуш стояв над нею, не знаючи, що йому робити, мати його схлипувала десь під хатою. Раптом з теміні саду виступив Ясек і, підійшовши до жінки, тремтячим від сліз голосом зашепотів їй ніжні, ласкаві слова:

— Ходімо додому, ходімо, горопахо моя! Не бійся, не скривджу тебе, досить ти за

свій гріх натерпілась. Ходімо, жінко...

Він узяв її на руки й поніс до перелазу, гукнувши Матеушеві:

— А тобі, поки живий, кривди її не подарую,— бог мені свідок! Матеуш мовчав. Його пік сором, заливав серце такою гіркотою, такою нестерпною мукою, що він побіг до корчми і пив цілу ніч.

Про все це миттю знало все село, здивовано і з повагою говорили люди про Ясеків учинок.

— Іншого такого із свічкою не знайдеш,— запевняли зворушені жінки й суворо ганили Терезку, яку палко захищала одна тільки Ягустинка.

— Терезка не винна! — репетувала вона скрізь, тільки-но почує, що нападають на Терезку.— Вона ще шмаркачка була, коли Ясека забрали в солдати, залишилась сама-самісінька, навіть без дитини, то й не диво, що за стільки років затужила без чоловіка. Жодна не витримала б такого довгого посту. А Матеуш пронюхав, як пес, і став їй баки забивати, ласкавими словами туманити, на музику водити — от і збив дурненьку з пуття!

— І суду на них немає, на дурисвітів! — зітхнула одна з жінок.

— У нього вже макітра линяє, а ще за молодицями гасає.

— Нежонатий він, бідолаха, то чим же йому пожитися, як не чужим,— жартували парубки.

— Матеуш теж не винен, хіба не знаєте, що, як сучка не схоче, пес не скочить,— засміявся Стах Плошка, та його за це мало не побили.

Проте балачки скоро ущухли — надходили жнива, дні стояли напрочуд сухі й гарячі, на пагорках жито вже просилося під косу, достигав і ячмінь. Щодня хтось з селян виходив подивитися на поля, а багатші хазяї вже шукали поденщиків.

Перший вийшов у поле органіст і поставив жати десятка півтора жінок. Навіть його дружина й дочки взялися за серпи, а він тільки пильно наглядав за всім. Примчав після обідні Ясь, але недовго тішився роботою,— тільки-но настала полуденна спека, мати прогнала його додому, побоюючись, щоб йому не напекло голову.

— Пошукає тіні в Ягусі, це йому на руку! — буркнула йому вслід Козлова.

Вдома теж було спекотно й нудно, і так кусалися мухи, що Ясь не витримав і пішов до села. Проходячи повз Клембів, він почув із навстіж розчинених дверей чийсь глухі стогони.

Агата лежала в сінях біля порога, а в хаті не було ні душі живої — вся сім'я пішла на жнива.

Ясь переніс Агату до хати, поклав на ліжко, дав їй води і приводив до пам'яті, аж поки вона не розплющила залиті сльозами очі.

— Вмираю вже я, паничу,— сказала вона, всміхаючись, мов розбуджена дитина.

Ясь хотів був побігти по ксьондза, але вона схопила його за сутану.

— Богородиця сказала мені сьогодні: "Готуйся на завтра, змучена душе!" Тож маємо ще час, паничику. Завтра!.. Дякую тобі, милосердний боже! — Вона стогнала дедалі тихіше, на її зів'ялих устах з'явився усміх, вона склала руки і, вдивляючись

кудись далеко-далеко, здавалося, вся поринула у палку молитву. Ясь, розуміючи, що почалась агонія, побіг кликати Клембів.

Він заглянув до неї знову вже пополудні. Агата лежала в ліжку цілком притомна, скринька її стояла біля неї на лаві. Вона холонучими руками витягала з неї все, приготовлене на смертну годину: чисте простирало й пошивки, пляшечку свяченої води, майже нове кропило і чималий шматок свічки-гримниці, образок матері божої Ченстоховської і нову сорочку, добру вовняну спідницю, плоєний чепець, хустку і зовсім нові черевики — весь цей посаг на смерть, що його вона, жебраючи, збирала ціле життя. Вона порозкладала все біля себе на ліжку, радіючи кожній речі та вихваляючись нею перед жінками, а чепець навіть приміряла, і, подивившись у дзеркальце, прошепотіла, променіючи від щастя:

— Я в ньому на багату господиню схожа.

Вона наказала, щоб завтра від самісінького ранку на неї наділи увесь той скарб.

Їй, звісно, не перечили, ходили навшпиньки, роблячи все, щоб якомога скрасити її останні хвилини.

Ясь просидів біля неї до смерку, вголос читаючи молитви, а вона проказувала їх за ним, але щохвилини засинала з легкою усмішкою на губах.

За вечерею вона попросила яєчні, та тільки колупнула ложкою раз-другий і відсунула її від себе, а після того цілий вечір уже лежала тихо.

Коли всі полягали спати, Агата підкликала Томаша.

— Не бійся, я недовго тут вам заважатиму,— сказала вона несміливо.

На другий ранок її вбрали, як вона наказувала, поклали на лішко Клембової, на її власній постелі. Вона сама пильнувала, щоб усе було, як годиться, сама тремтячими руками підбила ріденьку перину, налила в тарілку свяченої води, поклала на неї кропило і, впевнившись, що все зроблено як слід, попросила піти по ксьондза.

Ксьондз прийшов із святими дарами, приготував її в останню путь і доручив Ясеві залишитися з нею до кінця, бо сам кудись поспішав.

Ясь, сидячи біля ліжка, тихо читав требник. Клемби теж залишилися вдома, а незабаром прибїгла Ягуся і заховалася в куток тихенько, як заєць. У хаті тільки чути було, як дзижчать мухи, люди ходили безгучно, наче тіні, співчутливо поглядаючи на Агату. Вона лежала з чотками в руках, ще цілком притомна, і прощалася з кожним, хто заходив до хати, а дітям, що юрмилися в сінях і під вікном, роздала по кілька грошів.

— Натє, помолїться за Агату!

А потім уже замовкла і кілька годин не озивалася ні до кого й словом.

Лежала, як господиня, в ліжку, під образами, як мріяла все життя. Лежала, сповнена тихої гордості й нескazanного щастя, і радісні сльози сріблилися в неї на віях. Ворушила мовчки губами, щасливо усміхалася й дивилася з вікна на бездонне небо, на неозорі поля, де вже зблискували й подзвонювали коси і лягало стигле, важке жито, дивилася ще далі, на щось, видне тільки її вмираючій душі.

І от у годину, коли день уже хилився до заходу і хату залили червонясті відсвіти вечірньої заграви, вона раптом стрїпнулася, сіла на ліжку і, простягнувши вперед руки,

скрикнула якимсь чужим голосом: "Пора вже мені, пора!" — і впала горілиць.

В хаті війнуло жахом, залунали ридання, всі поставали навколішки біля ліжка, Ясь почав читати відхідну, Клембова засвітила грімницю, вмираюча промовляла за Ясем слова молитви, але дедалі тихше, дедалі слабше, язик у неї плутався, очі згасали, мов цей літній, змучений спекою день, обличчя вкривала імла вічної ночі, випустила з рук грімницю і вмерла.

Вмерла, наче найперша господиня, і Амброжій, що встиг прийти в останню хвилину, закрив їй очі. Ясь прочитав за неї палку молитву. Все село приходило помолитися і поплакати біля її тіла та заздрило такій легкій і щасливій смерті.

Тільки Ясь, зазирнувши в її мертві очі, в застигле й сіре, як земля, обличчя, позначене пазурами смерті, відчув такий жах, що побіг додому, кинувся на ліжку і, зарившись обличчям в подушки, розплакався.

Ягуся побігла за ним і, сама вражена жахом і жалем, стала його заспокоювати і витирати заплакане обличчя. А Ясь притулився до неї, мов до матері, поклав голову їй на груди і, обнявши за шию, захлинаючись риданнями, бурмотів:

— Боже мій, як це страшно, як страшно!

До кімнати зайшла органістиха і, побачивши їх, аж затіпалася з люті.

— А це що таке? — засичала вона, ледве стримуючись. — Ач яка ніжна опікунка! Шкода тільки, що Ясеві нянька вже не потрібна, сам може носа собі витерти!

Ягуся підняла на неї заплакані очі і, тремтячи від страху, почала розповідати про смерть Агати. Ясь теж поспіхом почав пояснювати матері, що з ним було, але органістиха, вже добре під'юджена кумасями, нагримала на нього:

— Дурний ти, мов теля! Мовчи краще, бо й тобі перепаде! Вона підскочила до дверей, розчинила їх навстіж і гукнула Ягусі:

— А ти забирайся геть і щоб ноги твоєї тут більше не було, бо собаками нацькую!

— Що я такого зробила? Що? — бурмотіла Ягуся, майже непритомна від сорому й горя.

— Іди геть зараз же мені! Я тобі не Ганка і не вїйтиха, що плакали через тебе! Ти в мене знатимеш, як Яся зводити, пам'ятатимеш ти мене, шлюхо! — репетувала органістиха на все горло.

Ягуся, вибухнувши плачем, вибігла на вулицю й помчала наосліп. А Ясь стояв, наче його грім вразив.

XII

В першу хвилину він хотів бігти за Ягусею.

— Куди! — грізно гукнула мати, заступаючи йому дорогу.

— Чому ви її вигнали, за віщо? За те, що вона така добра до мене? Це несправедливо, я такого не допущу! Що вона поганого зробила, що? — знавісніло викрикував Ясь, видираючись із міцних материних рук.

— Сядь мені спокійно, бо тата покличу! За що? А от я зараз тобі скажу: ти маєш стати ксьондзом, і я не хочу, щоб у моєму домі ти завів собі полюбовницю! Не хочу дожити до такого сорому й ганьби, бачити, як люди на тебе пальцями тицяють! От

через те я її й вигнала. Розумієш тепер?

— В ім'я отця й сина! І що це ви, мамо, кажете! — йойкнув глибоко обурений Ясь.

— Кажу те, що знаю! Думаєш, я не примічала, що ти з нею зустрічаєшся? Але бог мені свідок, я нічого поганого й на думці не мала, я завжди вважала, що як мій син одягнув сутану, він ніколи не зважиться її запламувати. Та я прокляла б тебе навіки й вирвала б зі свого серця, хоч би воно в мене кров'ю обливалося! — Очі її заблищали так грізно й невблаганно, що Ясь заціпенів від жаху.— Спасибі, Козлова мені очі розкрила, та я тепер і сама бачу, куди хотіла тебе припровадити ця сука!..

Ясь жалібно розплакався і крізь схлипування, скаржачись на ці жахливі обвинувачення, з такою щирістю розповів про всі свої зустрічі з Ягусею, що мати йому повірила і, пригорнувши до грудей, стала витирати йому очі й заспокоювати.

— Не дивуйся, що я за тебе злякалась,— бо ж це найперша в усьому селі хвойда!

— Ягуся! Найгірша за всіх на селі?! — Ясь не вірив власним вухам.

— Хоч мені й соромно, та заради тебе таки я мушу все розповісти. І вона почала розповідати йому все, що чула про Ягусю, зібравши докупи всі плітки та власні вигадки.

У Яся волосся дибом стало. Він схопився і крикнув:

— Неправда це, нізащо не повірю, що Ягуся така підла! Нізащо!

— Мати тобі це каже, розумієш? Не з пальця ж я це висмоктала!

— Все це вигадки і більш нічого! Бо то був би жах! — він розпачливо заломив руки.

— А чого це ти її так захищаєш, га?

— Я захищаю кожного, хто невинуватий!

— Дурний ти, як пень,— розсердилася мати, глибоко вражена його недовірою.

— Думайте як хочете. Але якщо Ягуся така погана, навіщо ви дозволяли їй приходити до нас? — затявся Ясь, настовбурчившись, як молодий півень.

— Я перед тобою виправдуватись не буду, коли ти такий дурний, що нічого не розумієш! Але попереджаю: тримайся від неї далі, бо якщо я заскочу десь вас удвох, то, хоч би й усе село збіглося,— дам їй такого прочухана, що вона довго мене пам'ятатиме! Та й тобі перепаде...

Вона вийшла, хряпнувши дверима.

А Ясь, навіть не усвідомлюючи ще, чого його так хвилюють плітки про Ягусю, довго переживував материні слова, давився ними, мов будяками, насичував душу їхньою полиною гіркотою.

— То ось яка ти, Ягусь! Ось яка! — повторював він з гірким докором. Якби вона з'явилась в цю мить, він відвернувся б від неї з гнівом і презирством. Чи міг він сподіватися чогось подібного? Навіть на думці йому не були такі страшні речі!

Він думав про них з дедалі більшою мукою і сто разів схоплювався, пориваючись бігти до Ягусі, стати перед нею, кинути їй у вічі весь цей довгий перелік гріхів. Нехай знає, що говорять про неї, нехай спростує, якщо може... нехай скаже голосно, що це неправда!

Так думав Ясь, наче в лихоманці, але чимдалі, тим більше вірив він у Ягусину

невинність, і в серці його зростав жаль і тиха туга. Зринали спогади про їхні зустрічі, і сонячне марево незбагненного щастя застеляло очі й пекло душу. Він раптом схопився й закричав, наче звертаючись до всього світу:

— Неправда це! Неправда! Неправда!

За вечерею він уперто дивився в тарілку, уникаючи материних очей, і, хоча говорили про смерть Агати, не втручався до розмови. Він вередував, не хотів їсти, сперечався із сестрами, скаржився на задуху в кімнаті і, тільки-но прибрали зі стола, побіг до плебанії. Ксьондз сидів на ґанку з люлькою в зубах і про щось розмовляв з Амброжієм. Ясь здалека обминув їх і, походжаючи під деревами, сумно міркував:

"А може, це й правда? Мама не стали б вигадувати!"

З вікон плебанії падали смуги світла на квітник де гралися собаки і весело гарчали один на одного. З ґанку озвався грубий голос:

— А ячмінь у Свинячій балці дивився?

— Дивився, солома ще зеленкувата, але зерно вже сухе, як перець.

— Треба б завтра ризи провітрити, вони зовсім запліснявіли. Стихар віднеси до Домінікової — нехай Ягуса його випере. А хто це приводив опівдні корову до нашого бугая?

— З Моддїци хтось. Мельник зустрів його на мосту і хотів до себе перетягти, обіцяв навіть грошей з нього не брати, але хлоп усе-таки пішов до нас!

— І розумно зробив — заплатить карбованця, а на все життя матиме добрі корови. Не знаєш, як там Клемби збираються Агату ховати?

— Таж вона на похорон цілих десять злотих залишила.

— Значить, поховаємо її з пошаною, як господиню. Та от що: скажи братству, що воску на свічки я їм продам, хай тільки трохи топленого докуплять. Завтра Міхал буде прислужувати в костьолі, а ти йди з поденщиками в поле і підганяй їх, бо барометр якийсь непевний: хоч би ще не було грози!.. Коли ж це наші богомольці йдуть до Ченстохова?

— Молебень замовили на четвер, то, певно, відразу після нього й вирушать.

Яся дратували ці розмови, він відійшов далі, до низенького тину між садом і пасікою, і став походжати по вузькій зарослій травною стежці, раз у раз зачіпаючи головою обвислі від яблук гілки.

Вечір був задушливий, пахло медом і скошеним десь за городами житом. У нерухомому гарячому повітрі важко було дихати. Обмазані вапном стовбури білили у присмерку, наче хто порозвішував савани. Десь біля ставу дзявкотіли собаки, а з хати Клембів долинав жалобний спів.

Втомлений пережитими хвилюваннями, Ясь пішов нарешті додому. Раптом звідкілясь, наче з пасіки, до нього долинув здушений жагучий шепіт.

Він нікого не бачив, але зупинився й слухав, затаївши подих.

— Щоб тобі! Пусти, бо кричатиму!

— Дурненька... чого вириваєшся? Скривдити я тебе хочу, чи що?

— Ще почує хто! Ой, бійся бога, ти ж мені ребра переламаєш! Пусти!

Боринин Петрек і Марина, ксьондзова наймичка! Ясь пізнав їх з голосу й, усміхнувшись, пішов був далі, але, ступнувши кілька кроків, повернувся і став підслухувати, відчуваючи, як шалено калатає в нього серце. Густі кущі й темрява приховували обох, але Ясь дедалі виразніше чув короткі, уривчасті, палкі слова, що вихоплювалися, мов язика полум'я. Часом після якоїсь німотної хвили чути було важке, часте дихання і борюкання.

— ...таку самісіньку, як у Ягусі, от побачиш! Тільки не відштовхуй мене, Марисю, любя!..

— Отак я тобі й повірила! Я не з тих... Ой, дай дихнути!.. Кущі раптом зашаруділи, щось важко впало на землю, але за хвилину знову залунав уривчастий, жагучий шепіт, приглушений сміх і звуки поцілунків.

— Вже й спати не можу, все про тебе, Марись... про тебе, кохана моя...

— Ти кожній те саме говориш! Чекала я тебе до півночі, а ти в іншій був...

Ясь наче оглух і тремтів, мов осиковий листок. Полинув садом вітер, заворушилися дерева, зашепотіли тихенько, мов крізь сон, а з пасіки так повіало пахощами меду, що дух захоплювало. Ясеві набігали на очі сльози, його кидало в жар, і тіло наливалось такою солодкою мукою, що він потягався й зітхав.

— Я про неї так тепер думаю, як про ці зорі... Вона Яся приворожила... Всі кажуть.

Ясь отямився, притулився до тину і слухав, охоплений дедалі дужчим трепетом.

— Правда... кожної ночі до нього виходить... Козлова їх у лісі заскочила...

Світ кружляв навколо Яся, в очах потемніло, і він ледве встояв на ногах. А там, у кущах, все лунали дразливі звуки поцілунків, сміх, шепіт:

— ... побачиш, ошпарю тебе окропом, як пса.

— ... тільки разик, кохана... Я ж тебе не скривджу... ось побачиш...

— Пйотрасю, бога ради, Пйотрасю!

Ясь відскочив і вихором помчав геть, чіпляючись сутанною за кущі. Прибіг додому, червоний, як буряк, весь мокрий від поту, збуджений. На щастя, ніхто не звернув на це уваги. Мати пряла біля печі, тихенько співаючи "Всі клопоти денні наші...", сестри вторували їй тоненькими голосами, підспівував і Міхал, начищаючи костюльні свічки. Батько вже спав.

Ясь замкнувся у своїй кімнаті і засів за требник, але, хоча він уперто повторював латинські слова, у вухах у нього досі лунав той шепіт, ті поцілунки. Кінець кінцем він припав головою до молитовника і мимохіть віддався на волю думок, що несли його, мов палючий вихор.

"Так от воно що! — думав з дедалі більшим жахом і солодким трепетом.— Так от воно що!"

Щоб позбутися цих надокучливих думок, він узяв требник під пахву й пішов до матері.

— Піду, помолюся над Агатою,— сказав він тихо й покірно.

— Іди, іди, синку, я пізніше прийду по тебе. Вона ласкаво глянула на нього.

В хаті у Клембів не було майже нікого. Один Амброжій бурмотів молитви над

Агатою, тіло якої було накрите полотном. Блимала прикріплена до бильця ліжка грімниця, у відчинені вікна зазирали обліплені яблуками гілки і ясна зоряна ніч, а іноді й здивоване обличчя якогось прохожого.

Ясь став навколішки під грімницею і так поринув у молитву, що й не зауважив, як пошкутильгав додому Амброжій. Клемби полягали спати в саду, а він залишився у хаті сам. Проспівали вже перші півні, а він усе молився. Добре, що мати не забула і прийшла по нього.

Проте і вдома Ясь не спав цієї ночі. Тільки-но він починав дрімати, перед ним, мов жива, вставала Ягуся, і він схоплювався з ліжка, протирав очі і злякано озирався навкруги. Але ніде не було нікого, весь дім поринув у глибокий сон, у сусідній кімнаті хропів батько.

"То, може, вона через те...— Ясь замислився, згадуючи її палкі поцілунки, блискучі очі, тремтячий голос.— А я думав!.."

Ним аж затіпало від сорому, він схопився з ліжка, відчинив вікно і, сівши на підвіконня, аж до світанку думав і каюся у своєму мимовільному гріхові.

Наступного ранку, під час обідні, він не смів підвести очі на людей, але тим палкіше молився за Ягусю, бо вже цілком упевнився в її тяжких провинах. А проте чомусь ніяк не міг викликати в собі до неї ні гніву, ні огиди.

— Що з тобою? Ти так зітхав під час обідні, що мало свічок не погасив,— запитав у нього ксьондз у ризниці.

— Дуже жарко в сутані! — поскаржився Ясь, квапливо відвернувшись.

— Призвичаїшся, то носитимеш її, наче другу шкіру.

Ясь поцілував у нього руку й пішов снідати. Пробираючись у затінку понад ставом, він здибався з Марисею, ксьондзовою наймичкою, що вела за гриву сліпого коня й верескливо виспівувала на все село. Прикрий спогад шпигонув Яся ніби шилом, і він з несподіваною злістю підступив до неї.

— Чого ж це ви, Марисю, так радієте?

— Бо мені весело! — засміялася вона, блиснувши білими зубами, шарпнула коня й заспівала ще голосніше.

— Це, мабуть, після вчорашнього! — кинув Ясь їй навздогін і поспіхом відвернувся, побачивши, як біліють з-під високо підтиканої спідниці її ноги.

Дорогою він заскочив до Клембів. Агата лежала вже посеред хати у святковій одежі — в чепці з плоєюю оборкою, з намистом на шії, у новій спідниці і у зашнурованих червоними шнурками черевиках. Обличчя її з виразом глибокої радості було наче вилите з воску, в застиглих руках вона тримала образок, дві свічки горіли у неї біля узголів'я. Ягустинка відганяла від небіжчиці мух зеленою гілкою, ялівцевий дим курився в печі й стелився по хаті. Весь час хтось заходив, щоб помолитися над небіжницею. Кілька дітей тулилося під стіною.

Ясь якимось стривожено оглянув похмуру хату.

— Клемби поїхали до міста,— шепнула йому Ягустинка.— Агата немало їм залишила, то вже мусять справити похорон як слід. Панахида буде ввечері, бо Матеуш

не встиг іще зробити труну...

В хаті була задуха, і такою тривогою сповнювало Яся жовте, застигле в усміху обличчя покійниці, що він перехрестився й зараз же вийшов... і на порозі зіткнувся вічна-віч з Ягусею. Вона йшла з матір'ю і, побачивши його, зупинилась, але він проминув її, не сказавши їй слова, навіть не привітавшись, і тільки вже на вулиці несамохіть озирнувся. Вона стояла на тому самому місці й сумно дивилася йому вслід.

Вдома він не схотів снідати, поскаржившись, що в нього дуже болить голова.

— А ти піди трохи погуляй. Може, голова перестане боліти,— порадила мати.

— Куди ж я піду? Ви одразу ж бозна-що подумаете.

— Ясю, що ти вигадуєш!

— Ви ж не даєте мені кроку ступити з дому, ви мені забороняєте навіть розмовляти з людьми! Ви...

Він зганяв на матері своє роздратування. Скінчилося тим, що вона зав'язала йому голову змоченою в оцті ганчіркою, поклала спати в темній кімнаті і, випровадивши всіх дітей на подвір'я, стерегла його, мов квочка, поки він добре не виспався і не поїв як слід.

— А тепер іди погуляй, іди на тополеву дорогу, там прохолодно. Ясь нічого не відповів, але, почувавши, що мати пильно стежить за ним, на злість їй, пішов зовсім в інший бік. Він блукав по селу: постояв у кузні, дивлячись, як коваль працює молотом, зайшов на млин, блукав по городах, виходив до поля, де брали льон, та й скрізь, де тільки червоніли спідниці жінок, посидів з паном Яцеком, який пас на межі Верончиних коней, напився молока в Шимека й Настусі на Підліссі і повернувся на село тільки смерком, так ніде й не зустрівши Ягусі.

Він побачив її другого дня, на похороні Агати. Весь час, поки правили панахиду, вона так дивилася на нього, що літери стрибали в нього перед очима і він плунав слова молитви, а коли проводжали труну на кладовище, Ягусю, не зважаючи на грізні погляди органістихи, ішла майже поруч з Ясем, і, чуючи її сумні зітхання, він танув, мов сніг під весняним сонцем.

Коли труну опускали в могилу й жінки заголосили, Ясь почув і її гіркий плач, але зрозумів, що не за Агатою вона так плаче, а від тяжкої муки наболілого, скривдженого серця.

"Я мушу з нею поговорити",— вирішив він, повертаючись з кладовища, але довго не міг звільнитися: з полудня почали з'їжджатися в Ліпці люди з далеких сіл і навіть з інших парафій, усі ті, хто хотів іти до Ченстохова. Прочани мали рушити в путь наступного ранку, одразу ж після урочистого молебня, і вже потроху збиралися, загативши своїми возами всі дороги понад ставом. Багато хто з них приходили до плебанії, і Ясеві довелося сидіти там і залагоджувати замість ксьондза всякі справи. Вже надвечір, коли випала слухна хвилина, він узяв книжку й непомітно вийшов на межу за клуню, під ту грушу, де вони не раз сиділи з Ягусею.

Звичайно, книжки він і не розгорнув, кинув її в траву і, огледівшись на всі боки, скочив у жито. Скрадаючись, мало не рачки, пробрався він на город Домінікової.

Ягуся підгортала картоплю. Не думаючи, що хтось на неї дивиться, вона раз у раз втомлено випростувалась і, спершись на лопату, сумними очима дивилась кудись у далечінь і важко зітхала.

— Ягусь! — несміливо покликав Ясь.

Ягуся зблідла, як полотно, і застигла на місці, не вірячи власним очам. Їй раптом забило дух, вона дивилася на Яся, мов на чудове видіння, щаслива усмішка заграла на враз почервонілих устах і, мов сонце, осяяла обличчя.

У Яся теж сяяли очі, а серце наче сповнилося меду. Він мовчав і, присівши на грядку, дивився на Ягусю з дивною ніжністю.

— А я боялася, що ніколи вже не побачу пана Яся.

Наче запашний вітер війнув з лук і хлюпнув Ясеві в обличчя. Він навіть голову похилив — таким невимовним щастям відлунював у його душі цей голос.

— А вчора біля Клембової хати пан Ясь і не глянув на мене...— Вона стояла перед ним, від хвилювання зашарівшись, мов квітучий кущ шипшини, ніжна, мов яблуневий цвіт, що знемагає від спеки, невимовно чарівна.— А в мене мало серце не розірвалось! Думала — збожеволію.

Сльози заблищали у неї на віях — ніби алмази набігли на блакить очей.

— Ягусь! — вихопилося в нього з самого серця.

Вона стала навколішки в борозні й, тулячись до його ніг, втопила в нього очі, глибокі, як безодня, і сині, як блакить, п'янке, мов цілунки, сповнені спокуси і водночас по-дитячому невинні.

Ясь затремтів і, ніби захищаючись від її чар, почав гостро дорікати їй, вичитувати всі її гріхи, про які він чув від матері. А Ягна, не зводячи з нього очей, вбирала в себе кожне його слово, але смисл тих слів не доходив до неї, вона відчувала тільки, що біля неї стоїть коханий, єдиний в усьому світі, і щось говорить, і очі в нього палають, а вона стоїть перед ним на колінах, мов перед святим, і молиться на нього з безмежною вірою і коханням.

— Скажи, Ягусю, що все це неправда! Скажи!— благав Ясь.

— Неправда! Неправда! — підтвердила вона так щиро, що він повірив їй одразу, не міг не повірити. А вона припала грудьми до його колін і, потонувши в глибині його очей, пошепки призналася у своєму коханні. Мов на сповіді, розкрила перед ним душу, кинула йому до ніг, мов заблукану пташку, вся віддалася в його владу, на його ласку й неласку.

Ясь затріпотів, мов листок під бурею, хотів відштовхнути Ягусю й тікати, але тільки шепотів млосним, ледь чутним голосом:

— Тихо, Ягусь, так не можна, гріх це! Мовчи! Нарешті вона замовкла, знеможена.

Не зважаючись зустрітися очима, вони сиділи мовчки, так близько, що кожен чув, як б'ється серце другого, відчував його тихий подих. І було їм на диво добре й радісно, по блідих обличчях текли сльози, а червоні уста сміялися. Душі їхні були оповиті найсвятішою тишею й глибокою таємницею і линули кудись у височінь, у зоряні світи.

Сонце зайшло, землю, оббризану золотою росою, затопила червона вечірня

заграва, все припинило, наче заслухалось вечірніх дзвонів, і шепотіло подячну молитву згаслому дню.

Ягуся і Ясь ішли полем, осипаним рожевим відсвітом, ішли якимись межами, рясно порослими квітами, ішли серед достиглого збіжжя, торкаючи руками колоски, ішли, дивлячись на розжеврений захід у золотій безодні неба, з небом у серці і небом в очах, з небесним сяйвом над головами...

Вони не промовили більше й слова, і тільки вряди-годи їхні осліплі від внутрішнього жару й невидючі погляди, зіткнувшись, металися, наче блискавки.

Не тямили навіть, що співають якоїсь пісні, що сама народжувалась у їхніх серцях і, мов птах, линула над захмареними полями у далекий світ. Не тямили навіть, де вони, куди йдуть і навіщо.

І раптом на голови їм упав рішучий сухий голос:

— Ясю, додому!

Ясь умить протверезився. Вони були на тополевій дорозі, а його мати стояла перед ними з грізним, невблаганним обличчям. Він щось забурмотів.

— Іди додому!

Вона взяла його за руку і сердито потягла за собою, а він ішов покійно, не думаючи опиратись.

Ягуся йшла за ними, мов заворожена. Раптом органістиха підняла з землі камінь і з страшною люттю жбурнула в неї.

— Іди геть! В конуру, ти, суко! — гукнула вона з презирством. Ягуся поглянула круг себе, не розуміючи, кому вона це каже, і, коли вони зникли з очей, довго ще блукала по дорозі.

Коли вдома всі заснули, вона вийшла і до ранку сиділа під хатою.

Збігали години, заспівали півні, почулося іржання коней біля возів над ставом, засірів ранок, село прокидалось — люди йшли до ставу по воду, виганяли худобу на пасовище, дехто вже йшов у поле, цокотіли жінки, плакали діти. А Ягуся все сиділа на одному місці і з широко розплющеними очима снила про Яся. Знову розмовляла з ним, і вони зблизька дивилися одне одному в очі, аж її поймав млосний вогонь, знову ішли кудись удвох і співали щось, чого вона не могла пригадати, і так увесь час одне й те ж, одне й те ж.

Від цих чудових марень розбудила її мати, а певніше — Ганка, яка прийшла, вже одягнена в дорогу, і несміливо простягла їй руку на знак примирення.

— Я йду до Ченстохова, то ви вже пробачте мені, в чому я перед вами зогрішила.

— На доброму слові спасибі, але кривда кривдою і залишиться! — пробурчала стара.

— Не будемо цього згадувати! Прошу я вас від щирого серця: пробачте мені.

— Я вже більше не маю до вас злості,— тяжко зітхнула Домінікова.

— І я теж ні, хоч немало я натерпілась! — поважно сказала Ягуся і, почувши дзеленькання малого дзвону, пішла одягатись, щоб іти до костьолу.

— А знаєте, з нами іде й органістів Ясь,— помовчавши, сказала Ганка.

Почувши цю новину, Ягуся вибігла на ґанок напіводягнена.

— Мені оце щойно органістиха сказала, що він неодмінно хоче йти до Ченстохова. Що ж, веселіше нам буде йти з молодим ксьондзом, та й почесніше! Ну, залишайтеся з богом.— Ганка приязно попрощалася з ними й пішла до костьолу, дорогою розповідаючи всім новину. Люди, звичайно, дивувалися, і тільки Ягустинка похитала головою й сказала тихо:

— Тут щось є! Не з доброї волі він іде, ні!

Але для розмов і здогадів не було часу, бо половина села зібралася вже в костьолі, і ксьондз почав правити молебень.

Ясь, як завжди, прислужував йому. Обличчя в нього було бліде, змучене, а очі, облямовані синіми тінями, ще блищали від сліз. Мов крізь туман, бачив він усе навколо: Терезку, що впродовж усієї відправи лежала, розкинувши руки, перед вівтарем, наполохані Ягусині очі, свою матір, яка сиділа на панській лаві, прочан, що підходили до причастя.

Все це, затуманене болем, невиразно маячіло перед ним крізь ледь стримувані сльози, краяло його серце глибоким, смертельним смутком.

Стоячи перед вівтарем, ксьондз прощався з прочанами, і вже на майдані покropив їх свяченою водою та благословив. Підняли корогву, заблищав попереду хрест, хтось заспівав — і прочани рушили в далеку дорогу.

З Ліпців ішли: Ганка, Марися Бальцерківна, Клембова з дочкою, криворотий Гжеля, Терезка з чоловіком — вони дали обітницю всю дорогу не їсти гарячої страви — і кілька халупниць. Разом з людьми з інших сіл усіх зібралося чоловіка сто.

Випроводжали їх усім селом, позаду їхали навантажені клунками підводи. Незважаючи на ранню годину, було вже жарко, сонце сліпило очі, і курява туманом здіймалася в повітрі, так що люди йшли, наче в сірій задушливій хмарі.

З усіма йшла і Ягуся з матір'ю. Вона за ці дні страшенно змарніла. Здригаючись від невимовного болю, ковтаючи гіркі сльози, вона дивилася на Яся, мов на сонце, здалека, бо органістиха з дітьми не відходила від нього ні на мить, і не було змоги поговорити з ним, чи принаймні підійти так близько, щоб він побачив її.

Їй щось говорив Матеуш, заговорювала мати й інші, але вона не відповідала й думала тільки про одне: Ясь іде від неї назавжди, вона його не побачить ніколи, ніколи.

Під хрестом біля лісу всі попрощалися з прочанами; вони попростували, віддаляючись із співом, аж поки не зникли з очей,— тільки в сонячній далечині над дорогою здіймалися клуби куряви.

— Чому? Чому? — стогнала Ягуся, мов нежива, повертаючися до села.

"Зараз упаду й умру!" — думала вона, ніби відчуваючи вже наближення смерті, і йшла дедалі повільніше, зморена спекою, втомою і страшною мукою.

"Що ж мені тепер робити, що?" — запитувала вона себе, вдивляючись у цей такий на диво пустий і боляче яскравий день.

Вона жадібно чекала ночі й тиші, але й ніч не принесла їй полегшення. До самого світанку тупцяла вона навколо хати, блукала вулицями, дійшла навіть аж до лісу, до

хреста, де вона востаннє бачила Яся, і застиглими від страждання очима шукала чогось на широкій піщаній дорозі — хоч слідів його, хоч тіні, хоч грудки землі, до якої він доторкнувся ногою.

Не було, не було ніде нічого, не було їй пощади й порятунку!

Під кінець уже й сліз не стало, і повні розпачу сухі очі зяяли, мов бездонні колодязі скорботи.

І тільки іноді під час молитви зривалася з пошерхлих уст гірка скарга:

— За що ж це все, боже мій, за що!

XIII

В Домінікової вже ніхто не міг втриматися в хаті. Ягуся блукала, мов причинна, нічого навкруги не помічаючи, Єнджик робив аби день до вечора, й дедалі частіше сидів у Шимека, і господарство Домінікової зовсім занепало. Траплялося, що корови йшли на пасовисько недоєні, кувікали голодні свині, коні іржали біля порожніх ясел. Стара не могла сама з усім упоратись — вона й досі ще ходила з пов'язкою на очах, спираючись на костур, — тож не дивно, що голова в неї йшла обертом від різних клопотів.

Ще б пак: у полі, призначеному під пшеницю, гній висох, і нікому було його заорати, льон аж просився, щоб його вибирали, треба було вдруге полоти й підгортати картоплю. Навіть палити в хаті не мала чим. Реманент псувався, а тим часом надходили жнива, і роботи вистачило б на десять рук, а тут усе — як мокро горить. Домінікова навіть наймичку найняла, і сама працювала з останніх сил, і дітей примушувала працювати, але Ягуся була глуха до всіх благань і умовлянь, а Єнджик у відповідь на погрози зухвало огризався.

— Ось покину все й піду світ за очі! Вигнали Шимека, то робіть тепер самі! Він за вами не плаче — хата в нього є, і гроші є, і корова, і жінка є — господар на всю губу! — дражнив він матір, про всяк випадок тримаючись від неї далі.

— І справді, розбійник цей зумів з усім упоратись! — Домінікова важко зітхнула.

— Ще й як зумів! Настуся аж дивується.

— Треба було б ще когось домовити чи, може, наймита взяти? — вголос міркувала стара.

Єнджик почухав потилицю й несміливо сказав:

— Нащо когось чужого шукати, коли Шимек міг би... вам би тільки йому слово сказати.

— Дурню! Не лізь, куди не просять! — нагримала стара. Її дуже пригнічувала свідомість, що хоч так, хоч сяк, а доведеться поступитися й помиритись із Шимеком.

Але найбільше непокоїла її Ягуся. Марно намагалася вона випитати в дочки, що з нею. Єнджик теж нічого не знав, а кумась вона розпитувати не зважувалась, боячись, щоб вони не набрехали хтозна-чого. Цілих три дні після того, як прочани пішли до Ченстохова, Домінікова мучилася різними здогадами. Тільки в суботу опівдні, доведена

до розпачу, вона взяла під пахву жирного гусака й пішла до ксьондза.

Повернулась вона вже надвечір, заплакана, похмура, як осіння ніч. Раз у раз зітхала, ні з ким не говорила, а після вечері, залишившись на самоті з Ягусею, зачинила двері й почала:

— Ти знаєш, що говорять про тебе і Яся?

— Мене плітки не цікавлять! — понуро мовила Ягуся, підводячи гарячкові, блискучі очі.

— Хоч цікавлять, хоч ні, а мусиш знати, що від людей нічого не приховаєш! Хто потай робить, про того голосно славлять! Про тебе таке вигадують, що хай бог боронить!

І вона докладно розповіла дочці те, що чула від ксьондза й органіста з жінкою.

— Тієї ж ночі вчинили над Ясем суд, органіст його відшмагав ремнем, а ксьондз від себе чубуком додав, і, щоб уберегти від тебе, спровадили його до Ченстохова. Розумієш? От що ти наробила! — сердито кричала стара.

— Пресвята богородице! Били його! Яся били! — Ягуся схопилася, ладна бігти до нього на допомогу, але отямилась і тільки простогнала крізь зціплені зуби:

— Щоб у них руки повідсихали, щоб на них чума напала!

З її почервонілих очей ринули гіркі сльози, наче всі рани серця відкрились і стікали живою кров'ю.

Але Домінікова, не звертаючи уваги на її розпач, нагадувала їй всі її гріхи й провини, жодного не забувши, дорікала всім тим, що з давніх-давен терзало материнське серце й мучило день і ніч.

— Цьому назавжди треба покласти край! Розумієш? Далі так тобі жити не можна! — гукала вона дедалі запальніше, хоч сльози текли з-під пов'язки на очах. — Це щоб тебе мали на селі за найгіршу, щоб на тебе пальцями тикали! Такий сором на мою старечу голову, такий сором, господи!

— І ви, кажуть, замолоду не кращі були! — люто огризнулася Ягна.

Мати аж захлинулася гнівом й ледве спромоглася вимовити:

— Хоч свята будь — і тоді тебе не минуть!

І більше вона вже не сміла дорікати дочці. Ягуся почала прасувати. Вечір був вітряний, за вікнами шуміли дерева, по небу між дрібними хмарками плив місяць. Десь на селі співали дівчата, і скрипка трепетно виводила сумну ноту.

За вікнами почувся голос війтової жінки, що йшла вулицею повз їхню хату:

— Як поїхав учора до канцелярії, так і досі нема...

— Вони з писарем ще вчора ввечері в місто поїхали. Солтис каже, що їх викликав до себе повітовий начальник, — відповів їй Матеушів голос.

Коли вони пройшли, стара озвалася знову, але вже лагідніше:

— А чого це ти прогнала Матеуша?

— Бо він мені набрид, і нічого йому тут стовбичити. Я чоловіка не шукаю!

— А пора б уже й пошукати, пора! Одразу б пашекувати про тебе перестали. Хоч би й Матеуш — чим не хлоп? Розумний, меткий.

Довго ще вона вихваляла Матеуша, але Ягуся не відповідала, зайнята роботою і своїми сумними думками, і мати нарешті дала їй спокій і стала перебирати чотки. На вулиці змовкли голоси, тільки дерева сперечалися з вітром та торохкотів млин. Була вже пізня ніч, місяць зовсім потонув у хмарах, і тільки подекуди вони світилися по краях та просочувались крізь них сріблясті промені.

— Ягусь, треба тобі завтра до сповіді піти. Тобі полегшає, як гріхів збудешся.

— Навіщо це мені? Не піду!

— Не хочеш піти до сповіді? — У Домінікової аж голос охрип від жаху.

— Ні. Ксьондз на покарання швидкий, а допомогти нікому не квапиться.

— Мовчи, щоб тебе Христос не покарав за такі грішні слова! А я тобі кажу: іди на сповідь, покайся та богу молись — тоді ще все може змінитися на краще.

— А в чому я грішна? В чому мені каятись? Хіба мало мені й так покути? Це за моє кохання, за всі муки така мені винагорода! Гіршої, ніж моя доля, і в світі немає! — жалібно сказала Ягуся.

Не передчувала, бідолаха, що впаде на неї щось іще страшніше, несподіваніше і ще несправедливіше.

На ранок, у неділю, до обідні, село раптом приголомшила зовсім неймовірна звістка — наче вийт заарештований за нестачу грошей у касі

Ніяк було цьому відразу Повірити, і, хоча мало не щогодини хтось повідомляв дедалі нові й гірші подробиці, люди ще не брали цього близько до серця.

— Вигадають, брехуни, щось таке й базікають для втіхи, — говорили статечніші.

Проте, коли повернувся з міста коваль і підтвердив усе до слова, довелося повірити, а опівдні Янкель сказав привселюдно:

— Все правда! В касі бракує п'яти тисяч, і в нього заберуть усе господарство, а коли й цього не вистачить, доведеться Ліпцям за нього доплатити.

Це страшенно обурило всіх. Ще б пак, людей злидні гризуть, їсти нічого, багато хто вже напозичався, де хто міг, щоб хоч якось дотягти до нового врожаю, а тут плати за злодія! Це вже було понад усяку міру! І не диво, що все село завирувало, і прокляття, погрози, лайки посипалися, мов каміння.

— Щоб ти, паскудо, здох, як собака!

— Я з ним разом не крав, то й платити за нього не буду!

— І я не буду! Він розкошував, гуляв, а ти тепер плати за чуже! — стривожено говорили селяни, мало не плачучи.

— Давно я за ним стежив і казав, до чого це йдеться; не слухали, ось тепер маєте!

— з притиском говорив старий Плошка, а жінка йому допомагала, розповідаючи всім, хто тільки хотів слухати:

— Знаєте, мій Антек уже підрахував, що за пана вийта доведеться платити по три карбованці з морга! Але за такого приятеля не шкода й по десять заплатити!

І так це всіх приголомшило, що мало хто пішов до костюлу. Люди, збираючись на подвір'ях, біля хат, а найбільше над ставом, радилися та скаржились одне одному. Всі марно сушили собі голову, силкуючись угадати, куди вийт подів таку силу грошей.

— Мабуть, обікрали його, не міг він один стільки процвиндрити!

— Він писареві довіряв, а той, відома річ, яке зілля.

— Шкода чоловіка! Нам він заподіяв кривду, а вже себе й зовсім занапастив! — говорив дехто, а товста Плошкова, почувши це, з удаваним співчуттям витирала сухі очі й зітхала:

— А мені так шкода війтової жінки! Бідолаха, вона ж перша на селі була, кирпу гнула, а тепер що? Хату заберуть, землю продадуть і доведеться їй, сердешній, халупницею стати та на роботу ходити. І хоч би вона порозкошувала досхочу на ці гроші!

— От ще! Мало вона хіба панувала? — заверещала Козлова. — Жили, паскуди, мов якісь поміщики. Щодня м'ясо їли! Вона півкухля цукру собі в каву сипала й чисту рисову склянками цмулили! Бачила я, як війт щоразу привозив з міста повну бричку всякої всячини. А з чого це в них черева порозносило? Напевно ж не від посту!

Її слухали уважно, але під кінець вона вже стала молоти всякі нісенітниці. Зате органістиха вразила всіх у саме серце. Вона, наче випадково, прийшла до села і, послуховавши розмови, сказала, мов знехотя:

— Як це, невже ви не знаєте, на що війт стільки грошей витратив?

Її зразу ж оточили і стали з усіх боків розпитувати.

— Ясна річ, на Ягусю!

Цього ніхто не сподівався, і люди здивовано презирнулись.

— Про це вже з весни вся парафія говорить! Я повторювати не хочу, а от спитайте в когось, хоч би й з Модліци, тоді дізнаєтеся правду.

І вона хотіла піти, наче боячись пробовкнутися. Але жінки її не відпустили, притисли до тину й так благали, що вона стала по секрету розповідати їм, як війт привозив Ягусі персні із щирого золота, шовкові хустки, найтонше полотно й корали та ще й скільки грошей давав! Все це, звісно, була чистісінька брехня, але їй усі свято повірили, і тільки одна Ягустинка сердито сказала:

— Язик без кісток — мели що хоч! А ви самі це бачили, пані?

— Бачила і можу навіть у костьолі присягнути, що він для неї вкрав, а може, вона його й намовила! Ого, вона на все здатна, для неї нема нічого святого, ні сорому в неї, ні совісті! Бігає по селу, як та скажена сука, і сіє тільки спокусу й горе! Навіть Яся мого звести хотіла! Хлопчик невинний, як немовля, він утік від неї і все мені розказав. Хіба це не жах — вона навіть ксьондзу спокою не дає! — швидко говорила органістиха, задихаючись від люті.

І, наче іскра впала в порох, раптом спалахнули одразу всі давні образи, вся заздрість, люті, ненависть до Ягусі. Стали викладати все, що в кого було в пам'яті, і знявся неймовірний галас. Жінки верещали, перебиваючи одна одну й дедалі більше скаженіючи:

— І як тільки таку земля носить!

— А через кого Мацей помер? Згадайте-но!

— Все село бог покарає за таку розпусницю!

— І ксьондза навіть до гріха призвести хотіла! Господи, помилуй нас!
— А скільки було через неї сварок, бійок та гріха!
— Вона ганьбить усе село! Через неї на Ліпці вже пальцями тикають!
— Поки така живе на селі, завжди буде гріх, розпуста і зло: сьогодні вїт украв для неї, завтра інший те ж саме зробить!
— Кілками її вбити і собакам падло кинути!
— Вигнати її з села, мов чуму, під чотири вітри!
— Вигнати! Один рятунок — вигнати! — галасували розлючені жінки, ладні вже на все, і, підмовлені органістихою, юрбою посунули до вїтової жінки.

Вона вийшла до них, запухла під плачу, така нещасна і змучена, що жінки стали її обіймати, плакати над нею і жаліти її від щирого серця.

Трохи перегодя органістиха нагадала їй про Ягусю.

— Щира правда! Це вона в усьому винна! — заголосила та розпачливо.— Вона, ця хвойда, ця чортиця! А щоб ти здохла під тином, щоб тебе черви сточили за моє нещастя, за мою ганьбу! — Вона впала на лаву, здригаючись від ридань.

Жінки наплакались над нею досхочу і розійшлися по хатах, бо сонце вже хилилось до заходу. Зосталася тільки органістиха. Замкнувшись удвох у хаті, вони довго радились і, видно, вирішили щось дуже важливе, бо ще до смерку побігли по хатах і почали якусь таємну, тиху роботу.

До них приєднались Плошки, підбили ще декого й пішли всі до ксьондза. Він вислухав їх, але тільки руками розвів і заволав:

— Я ні в що не втручаюся! Робіть що хочете, а я нічого не знаю і завтра рано-вранці їду на цілий день до Жарнова!

Настав вечір — неспокійний, сповнений таємних шепотів. Коли зовсім стемніло, зібралися в корчмі й знов почали гадати та міркувати, а органіст частував усіх горілкою. Тут були найперші господарі і майже всі заміжні жінки. Радились вже досить довго, коли Плошкова раптом закричала:

— А де ж Антек Борина? Все село тут, а він перший господар у Ліпцях, без нього не можна вирішувати.

— Правда! Послати по нього! Мусить прийти! Без нього не можна! — загаласували й інші.

— А може, він стане її захищати, хто його знає,— шепнула одна з жінок.

— Не зважиться проти всього села йти. Коли всі, то всі! Солтисові, який побіг по Антека, довелося стягти його з ліжка, бо він уже спав.

— Ти маєш сказати своє слово. Не підеш, то галасуватимуть, що ти її захищаєш і йдеш проти громади! Жінки не подарують тобі давніх гріхів. Ходімо, з цим треба раз назавжди покінчити.

І Антек, знітивши серце, пішов, бо не можна було не йти.

В корчмі ніде було пальцем ткнути. Органіст стояв на лаві і говорив, мов казання читав, а йому тихим гомоном вторувала юрба:

— Іншого засобу немає! Село мов хата: нехай один витягне з-під неї балку, другий

схоче сволок забрати, а третій — вирізати шматок стіни. Кінець кінцем хата завалиться і всіх задушить. Затямте це собі! Якщо кожному дозволити красти, ламати, шкодити людям, в розпусті жити, то що ж станеться з селом? Кажу вам: не село це тоді буде, а хлів диявольський, ганьба і страм для всіх чесних людей! Всі будуть його здалека обминати і хреститися на саму згадку про нього. Кажу вам: раніше чи пізніше кара божа мусить впасти на таке село, як впала на Содом і Гоморру! І всі загинуть, бо всі однаково винні — і ті, хто творить зло, і ті, хто потурає тому, щоб це зло розросталося. Святе писання вчить нас: якщо согрішить рука твоя, відрубай її, якщо спокушає тебе око твоє — вирви його й кинь собакам! Кажу вам, Ягуся гірша від чуми, бо сіє спокусу, грішить проти всіх заповідей і накликає на село гнів божий! Виженіть її, поки не пізно! Міра гріхів її вже переповнилась, і настав час покарати її! — ревів органіст, як бик, аж очі йому вилазили на лоба, а обличчя дедалі більше червоніло.

— Так, так! Пора! Люд має владу карати й нагороджувати! Вигнати її з села! Вигнати! — дедалі голосніше лементувала юрба.

Говорив ще ввійтів брат Гжеля, говорив старий Плошка, вигукував щось Гульбас, але їх не слухали, бо всі галасували разом. Органістиха без упину розповідала, як усе було з Ясем, ввійтиха теж виливала своє горе, і гармидер стояв, мов на ярмарку.

Тільки Антек мовчав. Похмурий, як ніч, стояв він біля прилавка, зціпивши зуби, блідий від муки. Бували хвилини, коли йому хотілося схопити лаву й бити нею по всіх цих роззявлених ротах, топтати всіх ногами, як мерзенних черв'яків. І так йому все остогидло, що він пив чарку за чаркою, раз у раз спльовував і тихо лаявся.

До нього підійшов Плошка і голосно, на всю корчму, спитав:

— Всі вже згодились, що Ягусю треба вигнати з села. Скажи й ти своє слово, Антонію.

В корчмі раптом запала тиша. Всі очі враз прикипіли до Антека. Люди були майже впевнені, що він буде суперечити, але Антек перевів подих, випростався і сказав голосно:

— Я в громаді живу, значить, з громадою повинен заодно бути. Хочете її вигнати — виганяйте. А хочете на вівтар поставити — ставте. Мені байдуже!

Він відсторонив рукою тих, що стояли в нього на дорозі, і вийшов, не дивлячись ні на кого.

Після того, як він пішов, в корчмі радилися ще довго, до самого світанку, і ранком уже всі знали, що ухвалено вигнати Ягусю з села.

За неї мало хто заступався, бо таким не давали слова сказати. Один лише Матеуш, не боячись нікого, лаяв усіх в очі, кляв усе село і нарешті, розлючений до краю, побіг шукати рятунку в Антека.

— Знаєш про Ягусю? — Матеуш був блідий, мов труп, і весь тремтів.

— Знаю. Вони мають право... — коротко відповів Антек, вмиваючись біля криниці.

— Щоб їх чума побила з таким правом! Це органістова робота! Невже ми допустимо таку несправедливість? В чому вона винна? Те, в чому її звинувачують, — неправда, чистісінька брехня! Господи, вигнати людину, мов скаженого собаку! Як же це можна!

— Що ж, підеш один проти всієї громади?

— Так говориш, наче ти з ними заодно! — гнівно дорікнув Матеуш.

— Я ні з ким не заодно, але мені до неї ніякого діла немає.

— Рятуй, Антеку, придумай що-небудь. Господи, в мене голова обертом іде! Ти подумай: що вона робитиме, де дінеться? Ех, грім їх побий, розбійники, вовки прокляті! Схоплю сокиру, рубатиму всіх, а цього не допущу, не допущу!

— Нічим я тобі допомогти не можу! Ухвалили всі, то що одна людина може вдіяти? Нічого.

— Ти лихий на неї! — несподівано гукнув Матеуш.

— Лихий чи ні, нікому до цього діла немає,— суворо відповів Антек.

Прихилившись до криниці, він дивився кудись у далечінь.

В один болючий клубок сплелися в ньому причаєне, але вічно живе кохання й ревності, і серце його кидалося й стогнало, наче дерево, шарпане бурею.

Антек обернувся. Матеуша вже не було, а село здалося йому раптом чужим, на диво гидким і галасливим.

Цей пам'ятний день був якийсь незвичайний. Бліде й наче набрякле, сонце повзло сьогодні дуже повільно, стояла задуха й нестерпна спека, небо низько нависло над землею, завалене брудними хмарами. Щохвилини зривався вітер і здіймав на вулицях куряву; насувалася гроза, десь над лісом уже мигтіли блискавки.

І серед людей уже з самого ранку знялася буря. Всі бігали по селу, мов очманілі, в усіх хатах аж кипіло, біля ставу побилися якісь жінки, без упину гавкали собаки, і майже ніхто не пішов у поле. Худоба, яку сьогодні ніхто не вигнав на пасовисько, ревла в хлівах. Навіть обідні сьогодні ксьондз не правив і поїхав кудись ще вдосвіта. Метушня дедалі дужчала, неспокій зростав з кожною хвилиною.

Антек, побачивши, що на подвір'ї в органіста збирається юрба, узяв косу на плече й поспіхом пішов на далеке поле, аж до лісу.

Вітер заважав, плутаючи колосся і жбурляючи піском в очі, але він косив уперто, широкими, рівними помахами, дослухаючись до віддаленого гомону.

"Може, вже...— майнула раптом думка, і серце молотком застукотіло в грудях, гнів випростав спину. Він хотів кинути косу й бігти рятувати Ягусю, але вчасно схаменувся: — Хто винен, нехай прийме кару... Нехай терпить, нехай..."

Жито з шелестом хилилося долі билось об нього, мов схвильована вода, вітер розвівав волосся і сушив зрошене від муки обличчя, очі майже нічого не бачили. Він весь був там, біля Ягусі, і тільки тверді звичні руки самі водили косою, кладучи покіс за покосом.

Вітер доніс від села чийсь довгий, протяжний крик.

Антек випустив косу і сів під стіною жита. Він наче вріс у землю, вчепився в неї з усіх сил залізними пазурами — і витримав, не піддався, хоча погляди його, мов знавіснілі птахи, линули туди, до села, хоча стривожено скімлило серце, хоча весь він тремтів від жаху.

"Все повинно йти своїм шляхом... Треба орати, щоб сіяти, треба сіяти, щоб жати, а

все, що перешкоджає, виривати, мов той бур'ян",— говорив у ньому якийсь суворий правічний голос — може, голос самої землі. Він іще бунтував, але слухав з чимраз більшою покірною.

"Звісно, кожен має право боронитися від вовків!"

Його ще мучили рештки жалю, і думки, мов лютий, рвучкий вихор, підіймали його з місця. Майже несвідомо, він схопився, нагострив косу, перехрестився і взявся до роботи. Валив покоси так шалено, що коса свистіла в повітрі і стогнало під нею жито.

А на селі тим часом настала страшна година суду й кари. Ніякими словами змалювати не можна, що там діялось! Якесь божевілля охопило Ліпці. Всі розважливіші люди замкнулись у себе в хатах або повтікали в поле, а решта, зібравшись юрбою біля ставу й наче сп'янівши від ненависті, галасували дедалі лютіше, підбурюючи одне одного вигуками, прокльонами, лайками, і все це зливалося в дике ревище, схоже на грім близької бурі

За хвилину все село, мов гомінлива ріка в повінь, ринуло до хати Домінікової. На чолі йшли органістиха й війтова жінка, а за ними з ревом сунуло все знавісніле стадо.

Вони вдерлися до хати, мов буря, аж задвигтіли стіни. Домінікова заступила їм дорогу, та її повалили й затоптали, Єнджик кинувся захищати матір, але й з ним в одну мить зробили те ж саме. Нарешті, Матеуш, озброївшись кілком, намагався не пустити їх у комірчину, та хоч він одчайдушно захищався, але за кілька хвилин і він лежав біля стіни з розбитою головою, непритомний.

Ягуся була замкнена в комірчині. Коли вибили двері, вона стояла, притулившись до стіни, і не захищалась, не подала навіть голосу. Вона була бліда, як мрець, в широко розплющених очах горів похмурий вогонь передсмертного жаху.

Сто рук простяглося до неї, сто рук голодними, жадібними пазурами вчепилися в неї з усіх боків, вирвали, мов кущик, що ледве вкоренився в землі, і потягли на вулицю.

— Зв'язати її, бо ще видереться і втече! — наказала війтиха. На вулиці вже стояв наготований віз, до самого верху наповнений свинячим гноєм і запряжений двома чорними коровами. Ягусю зв'язали, мов вівцю, кинули на гній і серед пекельного галасу рушили в путь. Образливі прізвиська, глузування й прокльони сипались на неї.

Біля костюлу похід зупинився.

— Треба її роздягнути догола і на паперті відшмагати різками! — гукнула Козлова.

— Таких завжди шмагали біля костюлу до крові! Беріть її! — верещали інші.

На щастя, ворота були замкнені, а біля хвіртки стояв Амброжій з ксьондзовою рушницею в руках і, тільки-но юрба зупинилась, гаркнув щосили:

— Хто зважиться ступити на костюльний майдан, богом присягаюся, стрілятиму! Уб'ю, мов собаку! — Він тримав заряджену рушницю і так грізно блискав очима, що юрба відступила й рушила далі на тополеву дорогу.

Люди поспішали, бо насувалася гроза. Небо дедалі хмурнішало, вітер шарпав тополі так, що вони хилилися мало не до землі, з-під ніг знімалася курява, засипала очі і вже зовсім поблизу гуркотів грім.

— Поганяй, Петреку, поганяй швидше,— квапили всі, стривожено дивлячись на

небо. Юрба якось принишкла, розсипалася безладно обабіч дороги, бо пісок посередині був дуже глибокий, і тільки час від часу якась із найзатятіших молодниць підскакувала до воза й репетувала:

— Ти свиня! Шлюха! До солдатів іди, паскуднице!

— Порозкошувала, то нажерись тепер сорому, покуштуй горя! — знущалися з неї.

Петрек, Боринин наймит, який взявся її везти, бо ніхто інший не схотів, ішов поруч з возом, підхльоскуючи корів, і, обравши слухну хвилину, співчутливо шепотів Ягусі:

— Вже недалечко! Потерпіть трохи! Це їм так не минеться!

А Ягуся, зв'язана, у подертій одежі, побита, закривавлена, зганьблена навіки, упосліджена понад усяке людське розуміння й невимовно нещасна, лежала в гною, і ніби не чула, не відчувала, що діється навколо, і тільки гіркі сльози безупинним потоком струмували по її спотвореному синцями обличчю, та час від часу, наче від німого крику, здіймалися груди.

— Швидше, Петреку, швидше! — дедалі частіше лунали вигуки юрби. Люди наче отямились і прагнули швидше все скінчити. До межового пагорка біля самого лісу всі майже бігли.

Підняли дошки воза і разом з гноєм, як мерзенне падло, жбурнули Ягусю на землю, аж гупнуло — впала навznak і навіть не ворухнулась.

Війтова жінка підбігла до неї і, копнувши ногою, заверещала:

— Повернешся на село, то собаками тебе зацькуємо!

Вона підбрала якусь грудку чи каменюку і щосили жбурнула в Ягусю:

— Ось тобі за кривду моїх дітей!

— За ганьбу всього села! — вдарила її інша.

— Щоб ти пропала навіки!

— Щоб тебе свята земля не прийняла!

— Щоб ти здохла з голоду й спраги!

Били її словами, камінням, грудками, пригорщами піску, а вона лежала нерухомо й дивилася на дерева, що колихалися над нею.

Раптом стемніло, і полив рясний, чистий дощ.

Петрек з возом чогось затримався біля Ягусі, і люди, не чекаючи його, купками рушили назад до села, якось дивно притихлі. На півдорозі зустріли Домінікову — вона йшла закривавлена, у пошматованій одежі, плачучи і через силу намагаючи ціпком дорогу, а коли зрозуміла, які люди її обминають, закричала страшним голосом:

— Щоб вас чума напала! Щоб на вас господь бог погибель наслав! Щоб вам від води й вогню не було порятунку!

Люди тільки втискали голови в плечі і з жахом тікали геть. А вона, розгонисто ступаючи, побігла рятувати Ягусю.

Гроза мов оскаженіла, небо стало сизе, курява величезними клубами кружляла в повітрі, тополі, стогнучи, хилилися до землі. Налетів вихор і, завиваючи, щораз лютіше

й лютіше став шарпати хліба, що захвилювали в усі боки, а потім, мов череда оскажених биків, вдерся в ліс, і ліс загойдався, грізно зашумівши.

Удари грому розлягалися один за одним, двигтіла земля, тремтіли хати. Клубочили мідно-сині хмари, низько звисивши над землею свої набряклі черева, і раз у раз якась із них розчахувалася, гуркотів грім, і линули потоки сліпучого світла.

Інколи зривався град, що сипався, лопотячи по листю й гілках.

А в синій імлі, серед куряви й граду шалено метушилися дерева, кущі, колосся. Здавалось, вони поривалися бігти, але, розтерзані вихором, осліплі від блискавок, знетямлені від грому, з диким посвистом тільки шарпалися на всі боки. А десь високо, крізь хмари, морок і бурю линули блакитні, тремтячі блискавки, наче вогненні змії, мчали невідомо звідки й невідомо куди, сліпучі, але й самі сліпі й німі, мов людська доля.

Так тривало з перервами до пізнього вечора, і тільки смерком гроза угамувалась, і незабаром настала тиха, прохолодна ніч.

А на завтра день устав розкішний — безхмарне небо яскраво синіло, наче щойно вмите, земля виблискувала росами, радісно співали птахи, і все живе з насолодою купалося в свіжому, запашному повітрі.

В Липцях усе повернулося до давнього, і тільки-но зійшло сонце, селяни, наче змовившись, стали виходити в поле жати. З усіх хат ішли в поле сім'ями, скрізь поблискували коси й серпи, з кожного подвір'я виїжджали вони на межі й польові дороги.

І коли на костьолі задзвонив найменший дзвін, кожен уже стояв на своїй смужці. Почувши його — а на ближчих полях і звуки органа, — хто шепотів молитву, хто ставав навколішки й молився вголос, а хто тільки побожно зітхав, хрестився і, поплювавши на долоні, міцно впирався ногами в землю, схилявся і, стискаючи косу чи серп, починав працювати. Велика, урочиста тиша залягла над полями, наче тут відбувалася священна літургія тяжкої, невпинної і плідної праці.

Сонце підносилося чимраз вище, спека щохвилини дужчала, поля купалися у вогненному сяйві, і день жнив плинув, як плинуло золото пшениці, і, як золотом, видзвонював дорідним, важким зерном.

Село збезлюділо, ніби вимерло, хати були позамикувані, і всі, хто тільки міг рухатися, пішли в поле, навіть діти, старі діди й баби та хворі.

Собаки, і ті рвалися з прив'язі й тікали із безлюдних подвір'їв слідом за господарями.

На всіх полях, куди лишень оком кинь, у страшну спеку, серед золотистих хлібів, у миготливому сліпучому повітрі, від світанку до пізнього вечора, поблискували серпи й коси, біліли сорочки, червоніли спідниці, невтомно снували люди і йшла тиха, напружена робота. Ніхто вже не лінувався, не поглядав на сусіда, ні про що інше не думав, а, схилившись над своєю смужкою, працював у поті чола.

Тільки поля Домінікової лежали занедбані, забуті. Зерно вже сипалося з перестиглого колосся, збіжжя жухло від спеки, але ніхто сюди не з'являвся. І люди,

проходячи мимо, з боязким жалем відводили очі. Не один зітхав, зніяковіло чухав потилицю і, тривожно оглядаючись на інших, ще з більшим завзяттям брався до роботи — ніколи було роздумувати про чужі збитки й занепад.

І котилися жнивні дні, мов колеса з золотими спицями сонячного проміння, і минали один за одним, все такі ж жаркі й сповнені важкої, радісної праці.

Через кілька днів, бо година стояла напрочуд суха, почали в'язати товсті снопи. Її складали в полукіпки і помаленьку стали звозити до села.

Без упину посувалися важкі, горою навантажені вози, їхали з усіх полів, всіма дорогами до навстіж розкритих клунь. Наче хвилі сипучого золота розлилися по шляхах, подвір'ях і токах, і навіть на берегах ставу та з дерев обабіч дороги звисали золоті солом'яні борода і скрізь пахло травами й молодим зерном.

Вже де-не-де в клунях застукотіли ціпи — молотили на хліб. А на просторах спорожнілих полях, на золотистій стерні цілі табуни гусей жадібно полювали на колоски, паслися вівці й корови. Тут і там диміли перші вогнища, розлягалися веселі дівочі пісні, лунав гомін, гуркотіли вози й скрізь сяяли усмішками засмаглі, щасливі обличчя.

Не встигли скосити жито, а вже на пагорках овес просився під косу, ячмінь досягав майже на очах, дедалі дужче золотилась пшениця — людям ніколи було перепочити, навіть попоїсти.

Але, незважаючи на таку тяжку працю, незважаючи на те, що не один від втоми засинав над мискою, вечорами, коли всі поверталися з поля, Ліпці аж гули від веселого гамору, сміху, пісень і музики.

Адже скінчився найскрутніший час, час переднівку. Тепер клуні були повні, зерна багато, і кожен селянин, навіть найбідніший, гордо підносив голову, впевнено чекав завтрашнього дня і вже бачив наяву давно омріяні радощі.

Одного з таких золотих жнивних днів, коли вже звозили з поля ячмінь, проходив селом сліпий жебрак з собакою-поводирем. Незважаючи на спеку, він нікуди не зайшов, бо дуже поспішав до Підлісся.

Важко шкутильгаючи на костурах, він плентався поволі і раз у раз, наставляючи вуха, зупинявся біля женців, вітався, частував їх тютюном, коли йому хто давав грош — бурмотів молитву, а потім, ніби ненароком, заводив розмову про Ягусю та ліпецькі події.

Проте вивідав він небагато — всі відповідали неохоче, аби тільки швидше його позбутися.

На Підліссі, де він присів під хрестом відпочити, окликнув його Матеуш, що тесав неподалік балки для ковалевого вітряка.

— Покажіть мені дорогу до Шимека Пачеся, — попросив дід, підводячись і беручи костури.

— Не підживитеся ви в них — там тепер плач та горе, — стиха промовив Матеуш.

— Ягуся ще хворіє? Казали мені, наче вона не при своєму розумі...

— Неправда! Але вона все лежить і майже не приходить до пам'яті. Камінь, і той би

над нею зласкавився. Ох, люди, люди!

— Так занапастили душу християнську! А стара, здається, скаргу подає на все село?

— Нічого вона не доб'ється! Всією громадою ухвалили... Вони право мають...

— Який страшний гнів усього народу! Ох, страшний! — старий навіть здригнувся.

— Правда! Та тільки буває він і дурний, і злий, і несправедливий! — з запалом гукнув Матеуш.

Провівши старого до Шимекової хати, він зайшов усередину, але одразу ж вийшов, крадькома витираючи сльози,

Настуся пряла на призьбі льон. Дід сів поруч і дістав з кишені синю пляшечку.

— Ось цією водою треба оббризкувати Ягусю тричі на день і тім'я їй змочувати — то через тиждень все мов рукою зніме. Мені цю воду дали монашки в Пширові.

— Спасибі вам! От уже два тижні минуло, а вона все лежить без пам'яті, часом тільки рветься з ліжка, мов хоче втекти, та плаче і кличе Яся.

— А як Домінікова?

— Теж на мерця схожа. Все біля Ягусі сидить. Але не протягне вона довго, ні.

— Господи милосердний, як гинуть люди!.. А де ж це Шимек?

— У Ліпцях живе. Бо ж тепер усе господарство на його плечах — я тут мушу обох їх доглядати.

Вона сунула жебракові цілих десять грошів, але він не хотів брати.

— Я від щирої любові до неї приніс. І ще помолитимусь за Ягусю, може, бог все змінить на краще. Добра вона була до бідних людей, як мало хто у світі, добра.

— Правда, правда, в неї добре серце. Може, через те вона й перестраждала стільки! — прошепотіла Настуся, зажурено втопивши погляд у далечінь.

В Ліпцях дзвонили на вечірню, часом чути було стукіт коліс, дзенькіт мантачок і далеку-далеку пісню. Золотиста призахідна імла вже опускалася на село, поля і ліси.

Дід устав, відігнав собак, поправив торбу на спині і, спершись на костури, сказав:

— Ну, залишайтеся з богом, люди добрі!

Примітки

[1]

В л у к а — 16,5 га

[2]

Мазури — велика етнічна група, що живе на північному сході Польщі й говорить одним із діалектів польської мови.

[3]

Крупник — 1) круп'яний суп; 2) гаряча горілка з медом і прянощами.

[4]

Кобусь — польською мовою означає "кібець" або "яструб"

[5]

Попелець — назва першої середи посту.

[6]

Дидек — близько трьох копійок.

[7]

"Miserere mei Deus" — Помилуй мене, господи (Латин.)

[8]

"Secundum magnam misericordiam tuam..." — З великого милосердя твого (латин.).